T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'A AİT *KEMÂLÜ'L-KİYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE*'NİN NEŞİR VE İNCELEMESİ

Yüksek Lisans Tezi

DUYGU MİYASE ŞİMŞEK

İSTANBUL 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'A AİT *KEMÂLÜ'L-KİYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE*'NİN NEŞİR VE İNCELEMESİ

Yüksek Lisans Tezi

DUYGU MİYASE ŞİMŞEK

Danışman: DOÇ. DR. HİKMET YAMAN

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM FELSEFESİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi DUYGU MİYASE ŞİMŞEK'nın İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'A AİT "KEMALÜ'L KİYASE Fİ KESFİ'S-SİYASE" NİN NESİR VE İNCELEMESİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 28.02.2019 tarih ve 2019-6/22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği /~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...5.../...4.../...2019...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. HİKMET YAMAN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. İLHAN KUTLUER	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. İSMAİL KARA	

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL'A AİT *KEMÂLÜ'L-KİYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE* ADLI ESERİN NEŞİR VE İNCELEMESİ

Yüksek Lisans Tezi

DUYGU MİYASE ŞİMŞEK

Danışman: DOÇ. DR. HİKMET YAMAN

İSTANBUL 2019

ÖZET

Bu çalışma, son dönem Osmanlı âlim ve mütefekkirlerinden İbnülemin Mahmut Kemal İnal'in II. Meşrutiyet devrinde telif ettiği *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* adlı eserinin transkripsiyon ve incelemesini araştırır.

İki bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde eserin müellifinin hayatı, siyaset tecrübesi ve eserleri ile *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin bu eserler arasında yeri tespit edilmeye çalışılmış; eserin muhtevası ve kaynak olarak kullanılan eserler incelenmiştir. Bundan sonra da eserin meseleleri ve tahlilleri araştırılmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde ise müellif hattıyla mevcut olan eserin transkripsiyon çalışması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnülemin, Kemal, Kiyase, Siyase, Siyasetname

ABSTRACT

This study concentrates on Kamāl al-Kiyāsa fī Kashf al-Siyāsa by Ibnulemin Mahmut Kemal Inal, who was a scholar and intellectual of the late Ottoman and early Republican period. Inal wrote this work during the second Ottoman Constitutional Period (1908-1918).

My study consists of two parts. In the first part, which includes two chapters, I focus on significant aspects of Inal's personal, political and intellectual biography. I examine the content and scholarly sources of Kamāl al-Kiyāsa and its position among the totality of his works. I also analyze the main issues elaborated in this work. In the second part, I transcribe the manucript written by Inal himself from its original Ottoman script into modern Turkish.

Keywords: Ibnulemin, Kamāl (Perfection), Kiyāsa, Siyāsa (Statecraft), Siyasatnama (Book of Government)

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde modernleşme tecrübesi, devlete, neşriyata yeni problemler getirmiştir. İbnülemin Mahmut Kemal İnal da bu problemlerle meşgul olmuş münevverlerdendir. Kendisi mesleği icabı Bâbıâlî'de memurluk yapmıştır. Şairlere, sadrazamlara, hattatlara, musikişinaslara dair hal tercümeleriyle bilinmekle birlikte farklı türde eserlerin de müellifidir. Bu eserlerden biri de *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse'dir* ki hem müellifinin İbnülemin olması hem yazıldığı yılların Meşrutiyet ve II. Abdülhamit yılları olması hem de siyasete dair bir metin olması onun önemini göstermektedir.

Neşredilmemiş bu eser, Çağdaş Türk Düşüncesi, İslam-Osmanlı tarih ve siyasetine dair birçok hususu ihtiva ettiği için neşredilmesinin gereği malumdur. Bu yüzden biz de çalışmamızda bu eserin çeviri-yazımını ve bazı hususlarını tartışmayı amaçladık.

Bu tez, mevcudiyetini birçok emeğe borçludur. Eserden bizi haberdar eden ve çalımamızı tavsiye eden Fatih M. Şeker'e bu sebeple teşekkür ederiz. Eseri tez olarak çalışmamda desteklerini gördüğüm, sürecin problemlerine ortak olan ve malumatını esirgemeyip vaktini ayıran danışman hocam Doç. Dr. Hikmet YAMAN'a; bilgi, tecrübe ve desteğini esirgemeyerek yol gösteren hocam Prof. Dr. İlhan KUTLUER'e ve Tarih alanı hakkında sorularıma yardımcı olan SelimKARAHASANOĞLU'na müteşekkirim.

Yine tezin yazım sürecinde okuma ve tashihlerde imdadıma yetişen Meryem Hançer ve Yadigar Öztürk ile her defasında tezin problemleriyle uğraşan, resmî ve gayri-resmî mevzularda çözümler bulan ve metni her defasında okuma zahmetinde bulunan Z. Büşra Özdemir'e ve acemisi olduğum konuları maharetle halleden, iyi niyetini eksik etmeyen Selime Çınar'a teşekkürü borç bilirim.

Tez çalışması boyunca vazifeleri ve bilgileri olmadığı halde sınırlarını zorlayarak süreçlere ortak olan, problemlere tahammül edip bize de aşma cesareti gösteren ve çalışmaya fiilen dâhil olan ailemin emekleri, çalışmadaki büyük emeklerdendir.

Şahsımın ve çalışmanın, himmet ve emeğine şükran, minnet, vefa… borçlu olduğu Hocam Prof. Dr. İsmail KARA, her zaman –bir şekilde- imdadıma yetişti; şahsıma çalışmaya ve sürece "hoca"lığını bahşetti. Çalışmanın muvaffakiyeti onlara kusurları bendenize aittir.

Fakülte yıllarımızda maddî olarak da desteğini gördüğüm İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a vefa borcumuzun bir kısmını da olsa ödeyebilmek ümidiyle gayret bizden tevfik O'ndan..

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

1. BÖLÜM: YAZAR VE ESERİ 8

1.I. Eserin Yazarı: İbnülemin Mahmut Kemal 8

1.I.1. Şahsiyeti Hakkında 8

1.I.2. Fiilî Bürokrasi Tecrübesi 11

1.I.3. Eserleri ve *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin Bunlar Arasındaki Yeri 14

1.II. Eser Hakkında: *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* 16

1.II.1. Eserin İçeriği 17

1.II.2. Eserin Kaynakları 35

1.II.2.a. Vakayinameler ve Tarih Kitapları 36

1.II.2.b. Siyasetnameler ve Siyaset Konulu Eserler 44

1.III.3. Eserin Yazım Tarzı 48

1.III. Eserin Değerlendirmesi: Meseleleri ve Tahlilleri 50

1.III.1. Eserde Devrin Tarih ve Siyaset Tartışmaları 50

1.III.2. Eserde Tarih ve Siyaset Konusu 54

1.III.2.a. Eserde Tarih Bahsi 54

1.III.2.b. Eserde Siyaset Bahsi 57

TABLOLAR 62

SONUÇ 68

KAYNAKÇA 76

2. BÖLÜM: *KEMÂLÜ'L-KİYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE* (METİN)..... 80

MUKADDİME

1. BAB: TARİH..... 88

1. Fasıl: Tarihin Tarifleri, Lüzum ve Faydaları..... 88

Tarihin Tarifleri..... 88

Tarihin Lüzum ve Faydaları..... 90

2. Fasıl: Tarihlerin Muvafık-ı Hakikat Olup Olmadığı ve Sahihinin Gayri-sahihinden Temyizi..... 106

2. BAB: TEDBİR-İ MÜLK..... 122

1. Fasıl: Tedbir-i Mülk..... 122

Akıl..... 122

İlim ve Cehil..... 128

Seyf ve Kalem..... 132

Adl ve Zulüm..... 134

Rey ve Tedbir..... 140

Hazm ve İhtiyat..... 144

Tecrübe..... 148

Kanun..... 149

Terbiye..... 153

Ehliyet..... 155

Hasep ve Nesep..... 162

Siyaset-i Mülûk..... 167

2. Fasıl: Tedbir-i Mülke Ait Tarihî Fıkralar..... 180

3. BAB: DİPLOMASİ..... 1212

1. Fasıl: Diplomasi ve Dekāyık-ı Siyâsiye..... 212

2. Fasıl: Siyasî Fıkra ve Muharrerât..... 278

3. Fasıl: Hukuk-ı Düvele Ait Bahisler ve Fıkralar..... 371

Hukuk-ı Düvel..... 371

Serbestî-i Edyan 394
Kapitülasyonlar/Uhûd-ı Kadîme 402
Esirler 412
4. Fasıl: Sefirlere Ait Bahis ve Fıkralar 422
Sefirler 422

4. BAB: ASKERİYE VE HARBİYE 448

1. Fasıl: Askeriye ve Harbiye Konuları Hakkında Mülahazalar 448
Hukuk-ı Düvel Nazarında Fevâid-i Askeriye 469
Müzâkerat-ı Dostâne 469
Vesâit-i Tazyîkiye 470
Esbâb-ı Harp 470
İlân-ı Harp 471
Düşman 472
Hud'a-i Harbiye 472
Üserâ-i Harp 476
İstilâ-i Askerî 477
Emval-i A'dâ 477
Tazminat-ı Harbiye 478
Mütareke 478
Teslim 479
Bî-taraftık 479
Sulh 479
Muâhede-i Sulhiye 480
2. Fasıl: Fıkarât-ı Harbiye ve Garâib-i Muharebât 482

5. BAB: ÇEŞİTLİ KONULARA DAİR TARİHÎ FIKRALAR 497

KISALTMALAR

Ar. Arapça

bk. Bakınız

bs. Baskı, basım

c. Cilt

Hz. Hazreti

İÜEF İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

MÜ Marmara Üniversitesi

TDV Türkiye Diyanet Vakfı

Nu. Numara

ss. Sayfa aralığı

s. Sayfa

S. Sayı

vr. Varak

yy. Yüzyıl

m. Miladî

h. Hicrî

vd. ve devamı

A.N. Araştıranın notu

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Amacı

Osmanlı Devleti'nin, tarihe karıştığı sürecin birer aşaması olan Tanzimat yılları, Meşrutiyet yılları ve Cumhuriyet'in kurulduğu yıllar, devlette siyasî tarafıyla öne çıkan bir buhranın yaşandığı yıllardır. Çağdaş Türk Düşüncesi çalışmalarına baktığımızda bu buhranın, sadece siyasî alanla sınırlı kalmayıp din ve ahlak yorumları, ilim/bilim anlayışı, eğitim anlayışı, ekonomi politikaları hatta gündelik hayatta da kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. Yani siyasî tecrübe, bu buhranlı yıllarda belirleyici, yön vericidir.

Devletin bekası endişesiyle yenileşmenin mecbur görüldüğü bu dönemde yaşamış mütefekkirlerden birisi de İbnülemin Mahmut Kemal İnal'dır (1871-1957). İbnülemin, meslek itibariyle Bâbıâlî'ye mensuptur, yani bürokrat ve devlet adamıdır. Kendisi daha ziyade hal tercümeleri, İslam-Osmanlı tarih geleneğine dair çalışmalarıyla, kültür-sanat ve edebiyat meclislerinin ev sahibi olması, müelliflerin ulaşamadıkları malumatı danıştıkları araştırma ve okuma aşığı oluşuyla bilinir.

Biz de tezimizde, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın II. Meşrutiyet yıllarında telif ettiği *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* adlı eserini bugün kullandığımız alfabeye aktarmayı (çeviri-yazımını) ve hususiyetleri çerçevesinde eseri incelemeyi konu edindik.

Devlet yönetiminin zorlu vakitlerinde kaleme alınan bu eser, siyasetname türü bir eserdir. Malumdur ki siyasetnameler, devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek ve tekliflerde bulunmak kastıyla yazılmış eserlerdir.[1]

Tezin Kapsamı, Sınırları ve Metodu

Çalışmamız, bir giriş ile iki ana bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında tezin konusu ve amacından bahsedip çalışmanın sınırlarını, metodunu ve sorularını tespit etmeye çalıştık.

Birinci bölümde *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* kitabını, müellif-muhteva- meseleler itibarıyla incelemeye çalıştık. Müellif hakkında genel birkaç hususa değindikten sonra –incelediğimiz eserin konusunun siyaset olması sebebiyle-

[1] Kubbealtı Lügati: http://lugatim.com/s/S%C4%B0Y%C3%82SETN%C3%82ME Erişim: 16.12.2018.

fiilen bürokrasideki tecrübesini ve bu tecrübesindeki genel tavrını tespit etmeye çalıştık. Müellif hakkındaki inceleme bölümünün sonunda da İbnülemin'in eserlerini ve *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin bu eserler arasında nerede durduğunu araştırdık.

İncelemenin ikinci kısmı olan eserin içeriği bahsinde *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin muhtevasını ele aldık. Ardından kaynakları hakkında bilgi verdik. *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*, derleme bir metin olarak telif edildiği ve metin, alıntılar ile bunlara İbnülemin'in değerlendirmeleri üzerinden aktığı için muhtevasını yazarken kaynaklara girmeksizin ana cümleleri yakalamaya çalıştık. Bunu da İbnülemin'in yazdıklarından çıkardıklarımızla oluşturduk ve fakat bazı kavram ve tamlamalarda parantez içinde müellifin kullandığı şeklini de –italik olarak- verdik. Ardından da muhteva kısmında ele almadığımız kaynakları irdeledik. Bunun için, *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*[2]'de alıntı yapılan metinlerden en bariz gördüklerimizi mevzu bahis ettik. Nitekim *Kemâlü'l-Kiyâse'*de gazetelerden şiirlere, tarih ve siyaset metinlerinden lügatlere, atasözleri ve deyimlerden hatıralara, mektup ve tezkirelerden dinî metinlere, tercümelerden sefaretnamelere, ders notlarından rivayetlere kadar pek çok kaynaktan alıntı yapılmıştır. Bizim üzerinde duracaklarımız ise İbn Haldun (ö. 1406), Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895), Mustafa Nuri Paşa (ö. 1890), Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1702) gibi tarihçiler ile; Fénelon (ö. 1715), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 1292), Musa b. Yusuf et-Tilemsanî (ö. 1444) ve Ebu'l-Fezail eş-Şeyzerî (ö. 1193) gibi siyaset düşüncesini de içeren metinleri bulunan müelliflerdir. Bunu tespit ederken *Kemâlü'l-Kiyâse*'de en güçlü vurguya sahip olduğunu düşündüğümüz ve sayı itibariyle en çok alıntının yapıldığı kaynaklar ile bunların ele alınışını araştırdık. Bu kaynaklardan bazıları hakkındaki tartışmaları da bu bölümde sorguladık. Bunlardan birincisi İbn Haldun'un tarihçiler tarafından müracaat edilmesi konusundaki tartışmadır ki İbnülemin'in de yetkinliğini tasdik ettiği İbn Haldun'un son dönem tarihçileri tarafından daha güçlü vurguyla müracaat edilmiş olmasını, Osmanlı Devleti ve tavırlar nazariyesi[3] ile irtibatlı olarak tartışmaya çalıştık. Burada araştırdığımız bir diğer tartışma da Ahmet Cevdet Paşa hakkındadır. Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)

[2] Bu eserden, sonraki atıflarda *Kemalü'l-Kiyase* kısaltmasıyla bahsedilecektir.

[3] İbn Haldun'un açıkladığı bu terim, devletlerin de insanlar gibi büyüme, duraklama ve çöküş devirlerinin (tavırlarının) bulunduğuna işaret eder.

ile Yusuf Kamil Paşa (1808-1876) arasında "Konak Meselesi"[4] diye bilinen husumetin İbnülemin'i de etkilemiş olmasını mevzu bahis edindik. Yusuf Kamil Paşa'ya muhabbet duyan İbnülemin'in bu mesele sebebiyle Ahmet Cevdet Paşa'ya husumeti olduğunu ve bu husumetin tarih yazıcılığını da etkilediği/belirlediğine dair iddiaları değerlendirmeye çalıştık. Bunu da İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse'*deki alıntıları, yorumları ve değerlendirmeleri çerçevesinde takip ettik.

Kemâlü'l-Kiyâse'nin incelenmesi bölümünde son olarak eserdeki meseleleri ve bu meselelerin tahlillerini konu edindik. Bunun için öncelikle İbnülemin'in bu metindeki yazım tarzını inceledik ve müellifin bu eseri derleme tarzında, şerh mahiyetinde ve siyasetname türünde yazmış olmasının sebeplerini araştırdık. Ardından İbnülemin'in kaynak göstererek ve dipnot vererek metni kurmasının üzerinde durduk ve en son da onun yazım tarzını bugünkü alıntı usulüyle karşılaştırarak yetersiz bulan iddiaları değerlendirdik.

Ardından eserin tarih ve siyaset konusunda en güçlü vurguya sahip iki meselesini mevzu bahis edindik ki bunlar hükm-i galibiyet ve sulh-i müsellah konularıdır. Hükm-i galibiyet, devletlerarası hukukta, hüküm verme yetkisinin, siyasî, ekonomik ve ticarî olarak güçlü olan devletlerde bulunması ya da başka ifadeyle devletin ekonomisinin, ticaretin geliştikçe itibarının da artacağı fikridir. Yani "Yürürlükte olan güçlü olanın dikte ettirdiği hukuktur"[5] fikridir. İbnülemin'in, güçlü olanın hükmünün geçmesi usulünü ve savaş hazırlığıyla meşgul olarak silahlanma yarışında bulunmayı eleştirdiği dönem, Osmanlı Devleti'nde de askerî okulların açıldığı, ekonomik güce ve –bu manada- çalışmaya vurgunun arttığı yıllardır diyebiliriz.

Eserin incelemesine dair meseleleri ele aldığımız bölümde son olarak İbnülemin'in eserdeki mülahazalarından hareketle tarih ve siyaset yazıcılığını inceledik. İbnülemin'in tarih yazıcılığını incelerken önce *Kemâlü'l-Kiyâse*'de Tarihi nasıl ele aldığını inceledik ve ardından da son dönem tarih yazıcılığının meselelerinden birkaç tanesinin İbnülemin'de nasıl bulunduğunu değerlendirdik.

[4] Abdülmecid'in saltanatı esnasında Fuat Paşa'nın sadaretten istifası ve vekillerin sadareti kabul etmemek üzerine anlaşmış olmalarından sonra Yusuf Kamil Paşa'nın sadrazam oluşuna tarihçilerin yorumlarına dair bir tartışmadır. Paşalar, Fuat Paşa'nın konağında bu kararı verdikleri için "konak meselesi" olarak bilinir.

[5] Mustafa Kutlu, *İlmihal Yahut Arzuhal*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 86
"Adalet bu yüzden tecelli etmiyor.
Yürürlükte olan güçlünün dikte ettirdiği hukuktur."

Eserdeki siyaset yazıcılığı kısmında ise öncelikle siyasetname türü eserler arasında *Kemâlü'l-Kiyâse*'nin nerede durduğunu sorguladık. Ardından eserde İbnülemin'in siyaset hakkındaki iddialarını sıraladık ve en son da yöneticilerde bulunması gerektiğini söylediği nitelikleri ele aldık.

Bunlardan sonra da İbnülemin'in kullandığı kaynakların listesini ekledik. Bunun için üç liste oluşturduk. Birincisi eser ve müellif ismiyle alıntıda bulunduğu kaynakların listesidir. İkincisi herhangi bir eser ismi vermeden alıntı yaptığı kişiler listesidir. Üçüncüsü ise gazete, dergi ve sözlük gibi yayınlardan müracaatta bulunduklarının listesidir.

Çalışmamızın ikinci ana bölümü ise *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin çeviri-yazı çalışmasına aittir. Bu bölümde İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın imlâsına sadık kalarak Osmanlıca aslından bugün kullandığımız alfabeye –en yakın şekliyle- vermeyi amaçladık. Bunun için izlediğimiz metot hakkında şunları söyleyebiliriz: Metnin paragrafları, sayfa numaralandırması[6], bölümler arası geçişler, kaynak gösterme ve alıntı tarzı müellifin imlâsındaki şekliyle oluşturulmuştur. Fakat dipnot numaralandırmalarının müellifin verdiği şekliyle alınması mümkün olmamıştır.

Metinde, müellifin müracaat ettiği yahut bir vesile ile zikrettiği eser isimleri italik olarak yazılmıştır. Metindeki remizler[7] ise bilgisayar hattına aynen geçirilemediği için en yakın bulunan suret tercih edilmiştir. Metindeki tamlamaların yazımında *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin yazım kuralına uyularak mesela kemâlü'l-kiyâse şeklinde yazılmıştır.

Özel isimlerden yabancı olanları müellifin imlâsına en yakın imlâ ile yazıldıktan sonra –ulaşılabildiği nispette- köşeli parantez ile orijinal yazımı da verilmiştir. Ayrıca müellifin imlâsına dair tarafımızdan yazılan bazı notlar da köşeli parantez içinde verilmiştir. Bunların dipnot ile belirtilmemiş olmasının sebebi, müellifin metinde sık sık dipnot vermiş olmasından ötürü karışıklığa yol açmamaktır.

İbnülemin'in metnin imlâsında, yazı boyutunu daha küçük tuttuğu kısımlar 10 punto ile yazılmış ve yine müellifin Latin alfabesi kullandığı yerde de not düşülerek bu husus belirtilmiştir.

[6] Transkripsiyon çalışmamızda yazmanın varak numaralandırmaları metin içinde […] şekinde belirtilmiştir.

[7] Konular arasında kullanılan § remzi gibi. Müellif hattındaki şeklinin aynısı uygulanamayıp bilgisayar ortamında yakın olan simge seçilmiştir.

Söyleyiş farkı bulunan bazı kelimelerin yazımında –rastlandığında- İbnülemin'in diğer matbu eserlerindeki kullanımı yahut dönemine yakın bir yazarın matbu eserindeki kullanımı tercih edilmiştir.[8] Tarafımızdan okunamayan kelimelerin yerine [?] remzi ve tereddütle okuduklarımızın bitişiğine de soru işareti eklenmiştir.

Eserin transkripsiyonu yapılırken imlada, fonetik imlâ kaidelerine riayet edilerek uzatma işaretleri kullanılmış ve uzun sesliler gösterilmiş; peş peşe hecelerde gelen uzatmalarda genellikle ilkinin uzatması gösterilmiştir. Üç ve daha fazla hecede uzatma bulunduğu durumlarda ise uzatmalar birden fazla kullanılmıştır. Uzatılması abes teşkil edecek çok yerleşmiş kullanımlarda yazım esas alınmayıp uzatma kullanılmamıştır.[9]

Anlam karışıklığına yol açacak birkaç kelimede transliterasyon harflerine de müracaat edilmiştir.[10]

Kelimenin kökündeki ء harfi ile ع harfi ayırt edilmek üzere ء harfi ' apostrofu, ع harfi ‘ apostrofu ile gösterilmiştir. Ancak kelime başlarında –anlam karışıklığına neden olmadığı sürece- bu apostroflar gösterilmemiştir (ki müellifin imlâsında tırnak işaretleri ve apostroflar sık sık kullanıldığı için bu yola gidilmiştir).

Çalışmamızın sonunda İbnülemin'in metin boyunca alıntıda bulunduğu kaynaklar listelenmiş ve bu kaynaklar müellifin kütüphanesinden –tespit edilebildiği kadarıyla- neşir yeri ve yılı ile katalog numaraları verilerek listelenmiştir.

Tezin Sınırları ve Kaynakları

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, çoğunlukla hal tercümesi eserleri, edebiyat ve sanat sohbetleri ve kültür tarihi çalışmaları ile bilinir; sert mizacı, tükenmeyen araştırıcı merakı ve nüktedanlığı ile hatırlanır. Biz onun bu hususiyetlerinden ziyade –*Kemâlü'l-Kiyâse*'nin siyaset konulu bir metin olmasından ötürü- siyasetçiliğini ve siyasî konulardaki fikirlerini araştırdık. Yüksek lisans tezi olarak çalıştığımız için ve

[8] Mesela nikbet ve nekbet şeklinde kullanılan kelime, yakın devir metinlerinin neşrindeki tercihiyle nikbet olarak yazılmıştır. Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu, NEKTY09979, vr. 220 [449].

[9] "gelir", "eder", "çare" kelimeleri gibi çok yerleşmiş ve bugün de kullanılmakta olanları dışında uzun harfler gösterilmiştir. "îcâbat" gibi…

[10] Mesela "sahîfe" kelimesi ځ harfi ile kullanıldığında yetersiz, zayıf gibi anlamlara gelmektedir; ح harfi ile kullanıldığında ise sayfa, bir defter veya kitap yaprağının iki yüzünden her biri anlamına gelmektedir. Bu yüzden ځ harfine delalet etmek üzere "saḥîfe" şeklinde yazılmıştır. "ḫalk" kelimesi de böyledir. Bk: İnal, vr. 30 [120].

metin transkripsiyonu merkezli bir çalışma yaptığımız için siyaset ile yakından alakalı diğer eserlerini –özellikle *Son Sadrazamlar*'ı- ve buralardaki görüşlerini tartış(a)madık. (Her ne kadar zaman zaman *Son Sadrazamlar*'a müracaat etmiş olsak da orada işlenen fikirleri konu edinmedik.)

Tezimizde kaynak olarak kullandığımız metinlerin başında İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* eseri gelir ki bu esere müracaatlarımızda müellif hattındaki numaralandırmayı esas aldık[11] fakat köşeli parantez içinde çalışmamızdaki sayfa karşılığını da belirttik. Onun peşi sıra istifade ettiğimiz diğer eserleri zikredebiliriz. İbnülemin'in hayatı ile ilgili yazılan ve bizim de müracaat ettiğimiz kaynakların başında sayabileceklerimiz; Hüseyin Vassaf'ın *Kemalü'l-Kemal* adıyla kaleme aldığı ve İsmail Kara ile Mehmet F. Şeker'in *Bir Eski Zaman Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal* adıyla neşrettiği eseri, Ömer Faruk Akün'ün *TDV İslam Ansiklopedisi* için telif ettiği "İbnülemin" maddesi ve Mehmet F. Şeker ile Şemsettin Şeker'in çalışmalarıdır.

İbnülemin hakkında müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında, kendisinin *Hoş Sadâ* adlı eserini neşre hazırlayanlardan Hasan Ali Yücel, İsmail Kazım Gürkan, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın eserin başındaki yazıları, Alaaddin Gövsa'nın yazısı, Bilim Sanat Vakfı'nın "Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli" sunumları gibi kaynaklar da bulunmaktadır.

Transkripsiyon çalışmamız için başvurduğumuz kaynakların başında *Kubbealtı Lügati* gelir. Onunla birlikte başvurduğumuz kaynaklar, Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'si, Türk Dil Kurumu'nun *Büyük Türkçe Sözlük*'ü, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*'idir. Kişi ve yer adları konusunda da *TDV İslam Ansiklopedisi*, *Yaşamları ve Yapıtları ile Osmanlılar Ansiklopedisi* gibi eserlere müracaat ettik.

Çalışmamız sırasında İbnülemin ile ilgili yazılan makaleler, tezler, mektuplar ve kitaplardan ulaşabildiklerimizi de gözden geçirdik. Nurettin Gemici'nin "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Tarihçilerle Tartışmaları" başlıklı makalesi, Semra Gökbulut'un "İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Kemâlû'l-Kıyâse fi Keşfi's-Siyase* Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihçiliği" başlıklı tezi, Dursun Gürlek'in

[11] Müellif, eseri giriş kısmında sayfa numaraları, metin kısmında da varak numaraları vererek telif ettiği için biz de çalışmamızda giriş kısmından alıntıları sayfa numarası olarak sonraki alıntıları ise varak numarası olarak zikrettik.

Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal İnal kitabı bunlardandır.

Bunlar haricinde doğrudan İbnülemin ve siyaset konusundaki fikri hakkında yazılmış olmasa da İbnülemin'in tarihçiliğini, siyasetname geleneğindeki yerini araştırmak üzere başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Tarih konularında Zeki Arıkan, Halil İnalcık ve Bülent Arı, Hayta Ünal; devrin düşüncesine dair değerlendirme ve tartışmalarda İsmail Kara'yı zikredebiliriz. Siyaset konularında ise bize, Agâh Sırrı Levend, Orhan Çolak, Hızır Murat Köse gibi araştırmacıların çalışmaları kaynaklık etmiştir. İbnülemin'in önemli kaynaklarından olan İbn Haldun hakkındaki yorum ve değerlendirmeler hakkında Süleyman Uludağ, Ejder Okumuş gibi araştırmacıların çalışmaları müracaat mercilerimizdendir.

1. BÖLÜM: YAZAR VE ESERİ

1.I. Eserin Yazarı: İbnülemin Mahmut Kemal

1.I.1. Şahsiyeti Hakkında

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hicrî 1270 /Miladî 1871 yılında Ramazan ayının ilk cuma gecesi İstanbul/Beyazıt Mercan Mahallesi'nde doğmuştur. Hz. Hüseyin'in soyundan gelmesi dolayısıyla lakabı Seyyid olan ve Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdalığını yapan Mühürdar Mehmed Emin Paşa ile Hamide Nergis Hanım'ın ilk çocuklarıdır.[12]

Resmî olarak Mercan Ağa Sıbyan Mektebi ile Şehzade Rüşdiyesi'nde; ayrıca cami derslerinde tahsil görmüş; Mekteb-i Mülkiye'ye başlamış fakat devam etmemiştir. Hususi olarak ise hem babasından hem de babası tarafından yönlendirildiği hocalardan[13] tâlim ve terbiye görmüştür. Babası Mehmed Emin Paşa'nın Kozan Mutasarrıflığı esnasında Arapça, Farsça ve Fransızca tahsil etmiştir. Babasının 25 yıl mühürdarlık yaptığı Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın sohbet geleneğinde bulunarak devrin ilmî, edebî, siyasî havasını teneffüs etmiş daha sonra bu âdeti babası ve onlardan sonra da kendisi sürdürmüştür. Bu sohbet geleneğinde pek çok ilim, sanat, edebiyat, bürokrasi mensubu bulunmuştur. [14]

---

[12] Hüseyin Vassaf'ın talebi üzerine yazdığı hal tercümesinde pederini "Emînü'l-ümme namıyla yâd u tevkir edilen bir merd-i nebih ü nezih" olarak; validesini ise "Sabavetinden beri salah-ı tam ile ittisaf eden bir muhaddere-i pakize" olarak tavsif eder. Bk: Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal- Kemalü'l-Kemal*, Hazırlayanlar: Fatih M. Şeker- İsmail Kara, Dergâh Yayınları İstanbul 2012 s. 71.

[13] Bu hocalardan bazıları; İpekli Tahir Efendi (Fatih Medresesi müderrisi ve Mehmet Akif Ersoy'un babasıdır), Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi (tefsir, hadis, Fars edebiyatı), Hasan Tahsin Efendi (hüsn-i hat), Süleymaniyeli Fânî Efendi (Arapça ve Farsça), Leon Efendi (Fransızca)'dir. Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.21, s. 250.

[14] "Osman Turan'ın 'hem bir akademi mahiyetinde idi; hem de yüksek sohbet, zevk ve eğlencelerle geçerdi' şeklinde tavsif ettiği İbnülemin'in konağına devam edenler arasında dikkati çekenler şunlardır: Said Halim Paşa, Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet Bey, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ali Emiri Efendi, Mahmud Esad Bey, Beyazıt Kütüphanesi hafız-ı kütübü Tahsin Hoca, Mehmed Akif, Babanzade Ahmed Naim, Ispartalı Hakkı, Süleyman Nazif, Abdülhak Hamid, Yahya Kemal, Mehmed Fuat Köprülü, Hüseyin Vassaf, Ahmed Hamdi Tanpınar, Hasan Ali Yücel, Mükrimin Halil Yinanç, Alaaddin Yavaşça, Faruk Kadri Timurtaş, Hamid Aykaç ve daha pek çok isim." Midhat Cemal Kuntay ile Faik Reşad, Besim, Üsküdarlı Talat, Filorinalı Nazım, Halil Edib, Hüseyin Haşim gibi şairler –ki bu şairlerle beraber söyledikleri nazireleri *Gülzar-ı Nezair* eserinde toplamıştır- ve Tanbûrî Cemil Bey, Menâpirzade Nuri, Leylâ Hanım, Rauf Yekta, Hafız Ahmed İlhami Efendi, Münir Nureddin Selçuk, Hafız Kemal, Neyzen Tevfik gibi musikişinaslar da bu isimlere dâhildir. Şemsettin

Adana'da kaldıkları sürede kâtiplik tahsili görmüş; İstanbul'a döndüklerinde Bâbıâlî'de memuriyete başlamış, kurumun kapatıldığı güne kadar Bâbıâlî'nin çeşitli dairelerinde farklı mertebelerde görev almıştır. Buradaki işi dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin merkezdeki siyasî kadrosu içinde bulunmuş, bu kadronun ve devletin yönetimine, sıkıntılarına şahitlik etmiştir.[15] Hatta devletin, -bilhassa siyasî olarak- sancılı devirlerinde siyasetin organlarından birinde çeşitli görevler üstlenmiştir.[16]

Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Yıldız Sarayı evrakının tasnifini yürütmüş, 1914 yılında Evkaf-ı İslamiyye Müzesi'ni (Cumhuriyet'ten sonraki adıyla İslam Eserleri Müzesi) kurmuş (1915-1924 tarihleri arasında buranın mütürlüğünü de üstlenmiş ve buradan emekli olmuştur). Ayrıca millî eserlerin korunması için nizamnamenin hazırlanması, Sadâret arşivlerinin tanziminde sadrazamlığın temsil edilmesi, kaybolmaya başlamış hat ve klasik İslam sanatlarını tâlim etmek üzere Medresetü'l-Hattatîn'in kurulması, Âsâr-ı Müfide kütüphanesinde üyelik ve burada üç divan şairinin divanlarını yayınlama görevlerini üstlenmiştir.[17] 1921 yılında (Osmanlı'nın ilk resmî gazetesi) *Takvîm-i Vekāyi Gazetesi* mütürlüğü, 1923 yılında da kısa bir süre Duyûn-i Umûmiye'de memurluk ile 1924'te Vesaik-i Tarihiyye tasnif heyeti başkanlığı yapmıştır. Abbas Halim Paşa'nın daveti üzerine Kamil Akdik ile birlikte 1939 yılında İslam Eserleri Müzesi'nin bir benzerini de Kahire'de kurmuşlardır.

Çeşitli gazete ve dergilere makaleler, hacimce küçük risaleler yazmış; özellikle I. Dünya Savaşı yıllarından sonra hal tercümesi türünde hacimli eserler telif etmiştir. Bu yazılı eserlerinin yanında biriktirdiği vesikalar[18], bir kısmı nadirattan olan eserler, bir müze izlenimi verecek kadar tarihî eser ve sanat eserleri ile donatılmış

Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında –On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri-*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013 s.529 ve ss. 534- 536.

[15] İbnülemin'in Bâbıâli'deki görevi boyunca katlandığı zahmetleri ve onun siyasî hatıralarını bütünlüklü bir tablo ile resmeden yazısı için bakınız: Hüseyin Vassaf, ss.171-224. Bir örnek kabilinden usanmadan çalışan ve çalıştıran bir sadrazam olarak Said Paşa zikredilebilir ki İbnülemin ile uzun mesailer geçirmişlerdir. Bunlardan biri de Kanun-ı Esasî ilan edildikten sonra onu teyit etmek üzere hazırladıkları hatt-ı hümayundur. İbnülemin'in Kanun-ı Esasî'yi Hatt-ı hümayunla teyidin insanlarda ve hususen itimadı tam olmayanlarda şüphe uyandıracağına dair ihtar ve itirazlarıyla bu hat yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Vassaf, s.187.

[16] Konunun ayrıntıları için bk. Bu çalışma Fiilî Siyaset Hayatı kısmı.

[17] Akün, s. 250.

[18] Ömer Faruk Akün İbnülemin'in vesikalara olan bu merakının "adeta mütecessislik" olduğunu söyler ve örnek olarak çocukken babasının konağına gelenlerden defterine yazdırdığı satırlardan oluşan defterini verir. Ömer Faruk Akün, "Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli", 8.12.2007, BİSAV.

konak[19] ve büyük bir kütüphane bırakmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında konaklarını işgal eden Fransızların tahribatında kaybedilen pek çok esere rağmen kalanlarıyla bile büyük olan kütüphanesini –vefatından önce- İstanbul Üniversitesi'ne vakfetmiştir. (Hüseyin Vassaf 3000 kitabın bulunduğunu söylemiş, kütüphane koleksiyonunda görünen eser sayısı da 5325'tir.)

İbnülemin'in yazdıkları arasında (*Sefine-i Evliya* için kaleme aldığı hal tercümesini hariç tutarsak) kendisinin tasavvufî yönünü anlattığı metinler olmamakla birlikte onun şahsında, düşüncesinde merkezî unsurlardan biri tasavvuf ve tasavvufî ahlaktır.[20] Hüseyin Vassaf'ın *Sefine-i Evliya* eseri için talebi üzerine yazdığı hal tercümesinde öncelikli olarak zikrettiği hususlardan biri de –belki eserin muhtevası dolayısıyla da- doğduğunda babası Mehmed Emin Paşa'nın kendisini Mevlana Şeyh Feyzullah el-Hâlidi en-Nakşibendi hazretlerine takdim etmesi ve büyükannesi Hüşyar Hanım'ın kendisini Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî hazretlerine takdim etmesi ve hayır dua almasıdır.[21] Yani ailesi dolayısıyla Nakşî/Halidî ve Mevlevî tarîke intisabı vardır. İbnülemin'in tasavvufla irtibatı bununla sınırlı değildir; kendisinin Şeyh Abdülmennan Osman Efendi'ye (ö. 1883) intisabı vardır ve tekkelere devam ettiği de bilinmektedir.[22] Onun tasavvufla irtibatı bu kanallarla olmuştur. Bunu zikretmemizin sebebi; dinî/tasavvufî ahlak ve tasavvufî açıklama kalıplarının, İbnülemin'in şiirlerinde[23], tenkit ve değerlendirmelerinde, hal tercümelerini işlediği

[19] H. Vassaf'ın ifadesiyle "meşher-i nefais" izlenimi veren bu konağın tasviri için bk. Ş. Şeker, ss.529-534.

[20] Bu konuya dikkat eden Fatih M. Şeker'dir. Ona göre İbnülemin'in kişiliğini, hadiselere dair yorumlarını ve düşünce zeminini teşkil eden öncelikli muharrik unsurlar tasavvuf, Cevdet Paşa ve yaşadığı devirdir. Şemsettin Şeker de bunlara; başkalarına yararlı olarak insanların hayırlısı safına yükselmek düsturunu ve Hersekli Arif Hikmet, Yusuf Kamil Paşa ile babası Mehmed Emin Paşa'yı da ilave eder. M. Fatih Şeker "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", Vassaf, s.35; ve Şemsettin Şeker "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Tarihî Romanı: Sabih", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.19.

[21] Vassaf, s. 71.

[22] *Sefine-i Evliya*'dan naklen 'Meşrutiyet esnasında bilhassa Amasya'da mukim eâzım-ı hukema-i İslamiye'den ve kibâr-ı meşayih-i Halidiye'den Mir Seyyid Hüseyin ed-Dağıstanî ve Harput'ta Yusuf Kamil Paşa müderrisi allame-i bî-nazîr Abdülhamid Hamdi-i Harputî ve Trabluşşam mihri-i şehîr Hüseyin el-Cisr rahimehullah hazeratından senelerce istifaza edildi.', üstelik intisap ettiği Osman Mennan Efendi, iki yüz civarındaki müntesibîninden on tanesine hilafet vermiştir ki İbnülemin ile kardeşi de bu on kişi arasındadır. Mustafa Kara, "Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli", 8.12.2007, BİSAV. Mustafa Kara'nın tasavvufî yönüne dair zikrettiği bir diğer husus da 1906 yılında Hüseyin Vassaf'a yazdığı şiirin sonundaki imzasında (başka yerde pek rastlanmayan) Halidî nisbesini kullanmasıdır.

[23] Bunun bir örneği "Vasl-ı yâre kesb-i isti'dad eden âşıkların/ Fikri canan, zikri canan canı da canan olur" beytidir ki tasavvufî şerhi için bkz Vassaf, *Tasavvufî Şiir Şerhleri –Feyzü'l-Kemal ve Mi'atü'l-Kemal*-, Haz. Muammer Cengiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s.64 vd.

zevata yaklaşımında, dinî, siyasî, ilmî ve edebî yorumlarında ve eserlerinde[24], bazen nüktelerinde[25] bile merkezî olarak işleyen unsurlardan olmasıdır.

İbnülemin'in çocukluğunu yöneticiler arasında geçirmesi ve onları yakından tanıması, yöneticiliklerini gözlemlemiş olması; biriktirdiği vesikalarla edindiği tarihî malumat onun yazdığı siyasetnameyi daha önemli kılmaktadır. Çünkü o sadece devrinin problemlerine şahit olmamış yahut meseleye nazarî taraftan bakmamış; siyaset geleneği arasında yetişmesi, biriktirdiği ve okuduğu eserler ve fiilen siyasette bulunuşuyla edindiği tecrübesiyle *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi yazmıştır. İncelediğimiz eserin siyasete dair olması sebebiyle İbnülemin'in fiilî siyaset tecrübesi, ayrıca mevzu bahis edilecektir.

1.I.2. Fiilî Bürokrasi Tecrübesi

Siyaset, hem bilim olarak hem de uygulama olarak modernleşme sürecinde daha belirgin ve merkezî hale gelmiştir. Bir tarafıyla güncel tartışmalar siyasî kaygılar üzerinden yürümüş; bir tarafıyla da devlet yönetimi buhranlı bir süreç yaşamıştır.[26] Bu yüzden eserin devrine dair araştırmalar siyasî süreci hesaba katmayı gerektirir. İbnülemin'in de hem siyasetin mutfağında bir bürokrat olması hem de siyaset tarih ve düşüncesine dair metinler kaleme alacak –hem de en kritik dönemde buna cesaret edecek- güçte bir düşünür olması onun bürokrasi tecrübesini hesaba katmayı gerektirir. *Kemâlü'l-Kiyâse* eserini yazarken öncelikli muhataplarını ve meselelerini takip edebilmek de onun bürokrasideki tecrübesiyle irtibatlıdır. Biz de İbnülemin'in bürokrasi hayatını bütünlüğüyle araştırmak yerine –ki görebildiğimiz kadarıyla, bunu Hüseyin Vassaf'ın metni ve Mehmet F. Şeker'in incelemesi temin etmiştir- incelediğimiz metinle irtibatlı birkaç soru etrafında araştıracağız. Birinci sorumuz, İbnülemin'in bürokraside ne kadar ve nasıl ilerlediği sorusudur. (Bu soru eserde savunduklarını fiilen gerçekleştirebilmesi ve gerçekleştirmesi halinde karşılaştıkları ile ilgili bir sorudur) İkinci soru, onun siyasî hadiselerdeki tavrının, devrinin devlet

[24] *Beyanu'l-Hak*'da yazdığı "İttihad-ı Kulûb" başlıklı makale buna örnek verilebilir. Bir siyasi birliğin sağlanması dolayısıyla devrin tartışmalarından olan ittihadı ne Osmanlıların ne Türklerin ne de İslam ümmetinin ittihadında aramaktadır. Bu birliğin tek yolu ancak kalplerin birliğinin sağlanmasıdır. Ayrıntılar için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "İttihad-ı Kulûb", *Beyanu'l-Hak*, I, 24 ss-548-549.

[25] Buna örnek olarak peyniri sevmemesinin, onu sütün veled-i zinası olarak görmesi verilebilir.

[26] Çağdaş Türk ve İslam Düşüncesi'nin öncelik itibariyle siyasî veya siyasete bağımlı bir düşünce olmasının izahı için bk: İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 56 vd.

adamlarının tavrına muvafık olup olmadığı sorusudur. Üçüncü soru da, onun tecrübelerinin siyasetname yazmasındaki katkılarının neler olduğudur.

İlk olarak, Sadrazam Yusuf Kamil Paşa'nın mühürdarlığıyla görevli olan babası sayesinde gördükleri ve çocukluğunu Yusuf Kamil Paşa'nın hanımı Zeynep Hamın'ın konağında geçirmesi, onun siyasî iklime dair ilk şahitlikleri sayılır. Yusuf Kamil Paşa'nın konağındaki ilim, fikir ve sanata dair sohbetlerin, İbnülemin'in hem devlet yönetiminin meselelerine hem de yöneticilere dair intibalarını oluşturduğu söylenebilir. Tabii olarak bu, İbnülemin'in hem bir birikime aşinalığı hem de kendi memuriyetinden önceki idarecilerin meselelerini bilmesi ve meslek icabı bürokraside bulunmasından önce çocukluk ve gençliğini de bu muhitte idrak etmesi demektir.

1889 yılında Bâbıâlî'de Vilayât-ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi'nde (ki bu kalem üç vilayetin yazışmalarının yürütüldüğü bürodur) memuriyetine başlamıştır. 1892 yılında da sadrazamların yazı işlerini gören Sadaret Mektubî Kalemi'ne tayin olunmuştur. Sadaret Mektubî Kalemi, önceleri belgelerin tashihi ve bazı meselelerin halledildiği bir büro iken, Meşrutiyet'in ilânından sonra neredeyse bütün konuların halledilir olduğu bürodur. Çünkü –Meşrutiyet yönetimi ile gelen değişiklik sebebiyle- genel işler kabine reisine bağlı hale gelmiştir.[27] 3 Ağustos 1908 yılında Said Paşa'nın yedinci kez sadrazamlığında, mezkûr kalem dairesinin mütürlüğüne getirilen İbnülemin, türlü hesaplar ve oyunlar sonrasında 3 Eylül 1908 tarihinde tekrar Eyalât-ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi'ne –müdür olarak- görevlendirilmiştir.[28] 1922 yılında da Bâbıâlî'nin idarî ve siyasî *fetva makamı*[29] olan Divan-ı Hümayun Beylikçiliği'ne tayin olunmuştur. Bu büroya tayin edilişi de kanaat belirtmenin, hüküm vermenin zorlaştığı bir devirde bu vazifeye cesaret edenlerin bulunmadığı bir zamanda olmuştur.[30] Tüm bunları hesaba katınca İbnülemin'in fiilî siyasette tavrının, eserde ısrarla vurguladığı "İnsanların en hayırlısı onlara hizmet edendir" düsturu öncelikli durduğunu tespit etmek gerekecektir. İkinci olarak da yetişme tarzı itibariyle ve

[27] Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmut Kemal-Kemalü'l-Kemal,* s. 189.

[28] Akün, s. 250. İbnülemin bu haksız tayinin Meşrutiyet yönetiminde –usule muhalif olmakla beraber- kendisiyle başladığını söylemiş ve "Mektubî Müdiriyeti'nden tahvilime dair arz tezkiresinde iyi yahut kötü bir sebep gösterilemedi. Şimdi o tezkire numune oldu. Sadrazamlar o numuneye tevfik-i hareket ediyorlar" demiştir. Bk. Vassaf, s. 197.

[29] Vassaf, s. 206 ve aynı eser içinde F.M. Şeker, s. 19.

[30] "(…) Divan-ı Hümayun Dairesinin siyaseten, kiyaseten, ilmen, kalemen, haysiyeten maruf ve fezail-i ahlakiye ile mevsuf bir âmir-i sahib-kemalin yed-i iktidarına tevdii, her vakitten ziyade bu zaman-ı mühim ü müşkilde mertebe-i vücûbda görülmesine…" Vassaf, s. 206.

mesleği icabı siyasetin mutfağında olsa da Bâbıâli makamlarında irtifa kaydetmesinin o kadar kolay olmadığını söylemek gerekecektir.[31]

İkinci mevzu Mahmud Kemal Bey'in tavrının, devrinin devlet adamlarının tavırlarıyla muvafık görülüp görülmemesidir. Tanzimat ve Meşrutiyet yönetimiyle ve sonraki aşamada da Cumhuriyet yönetimine geçilen süreçte, yönetim biçimine bağlı olarak idarecilerin de görevlerinde hızlı değişimler olmuştur. Bunun en bariz örneği Said Paşa'nın dokuz kez, Yusuf Kamil Paşa'nın yedi kez sadrazamlığa getirilip azledilmesidir. Sadrazamların ve dolayısıyla idarecilerin sık sık değişmesi memurların da –en yumuşak ifadeyle- kaygıyla hareket etmelerine neden olmuştur. Bir de sıkı takiplerin yapıldığını ve jurnallerin tutulduğunu hesaba katınca –en azından- siyaset erbabının hareketlerinde rahat olmadığı söylenebilir. İbnülemin, bunu bilmesine rağmen mesela Said Paşa'nın –dokuzuncu kez geldiği- sadaretten azlinden sonra kendisini ziyarete gitmekten çekinmemiştir. Kendisini ihbar eden raporları da Yıldız Sarayı evrakını tasnif ettiği esnada görmüştür.[32] Bir örnek olarak şu cümlesini alabiliriz:

> "Ulemâ, üdebâ ve şuarâdan bazı zevât ile haftada iki gün bizim evde toplanır, envâ'-ı mebâhise girişir idik. Babam, kardeşim ve misafirler ile en ağır sözleri söylerdik. Bu sözleri evin hâricinde de söylemekten çekinmezdik. Bi't-tab' jurnaller verilirdi. Kardeşimle –o vakte göre- tehlikeli sayılan yazılar yazardık. Mahsûl-i şebâb olan '*Sabih*' isimli eserim 'tarihe müstenid hikâye değil, âdeta ihtilâl-nâmedir' denilerek mel'ûnâne jurnal takdîm olunduğundan irâde-i seniyye ile kitab toplattırıldı, bir kısmı yakıldı. Bu hallerden dolayı –hıfz-ı samedânî ile- bir kere isticvâb edilmedik."[33]

Üçüncü olarak da, İbnülemin'in çocukluğunu siyaset erbabıyla geçirdiğini, ailesi hasebiyle edindiği müktesabatı bir de memuriyeti esnasında birlikte çalıştıkları sadrazamlar, devlet yöneticilerini düşününce onun, devletin idarî meselelerinde önemli bir yerde durduğunu söylemeliyiz. Bunların üzerine İbnülemin'in resmî evrakların tasnifini üstlenmiş olmasıyla edindiği birikimi de saymalıyız. II. Abdülhamid'in hal'inden sonra -Hareket Ordusu Kumandanlığına geçen Yıldız Sarayı evrakı ve jurnallerin tasnifini, Nasır Bey'in yönetimiyle Ziya Bey (Sadaret Dairesi evrak mümeyyizi) ile İbnülemin Mahmud Kemal üstlenmişlerdir. Nasır Bey'in emekliliği ve Ziya Bey'in bir başka daireye nakli ile bu işi İbnülemin birkaç yıl tek

[31] Onun ifadesiyle "Pek genç iken hizmet-i devlete girildi. Kabahatin bir kısmı bana, diğer kısmı el-bâdî azlem mealine mâ-sadak olan kadr-nâ-şinas, ikbal-perest, mütekebbir, nâdân âmirlere râci olmak üzre pek çok çile çekildi." Vassaf, s. 74.

[32] Vassaf, s. 185.

[33] İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, c. VIII, s. 1270.

başına devam ettirmiş, Said Paşa'nın son sadaretinde tekrar bir komisyon oluşturulmuş fakat bu komisyonun çalışmaları birkaç toplantıdan öteye geçememiştir. Said Paşa'dan sonra, Said Halim Paşa'nın sadaretinde –Sadaret ve Dâhiliye müsteşarları Emin Bey ve Ali Münif Bey ile- bir komisyon kurulmuş fakat bu komisyon da birkaç toplantıyla kalmıştır.[34] Nihayet 800 sandık tutan bu evraklar, İbnülemin'in titizliğiyle tasnif edilmiş ve Sadaret Hazine-i Evrak Dairesi'ne (bugünkü adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi) teslim edilmiştir[35] ki kendisi de bu vazife ile devletin tarih ve siyasetine –pek kimseye nasip olmayacak kadar- vâkıf olmuştur.[36] İbnülemin'in bu vukufiyeti ve devletin çöküşten kurtarılma çarelerinin arandığı bir devirde incelediğimiz eseri kaleme alması hem devrinin devlet erkânına tarih kayıtlarıyla bir zemin oluşturmak hem de devrin tartışmalarını bürokrat ve âlim olarak kaydetmeye matuf görünmektedir. Daha açık ifadeyle devletin çöküşüne bulunacak çarenin neyi hesaba katması icap ettiğine dair bir teklif olabilir.

1.I.3. Eserleri ve *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin Bunlar Arasındaki Yeri

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, mesleği icabı bürokrat olsa da yetişme tarzı, meseleleri ele alışı, eserleri, kurumsal çalışmaları vb. birçok sebeple aynı zamanda münevver ve âlimdir. Bir âlim olarak arkasında bıraktığı eserler, gençlik yıllarında yazdığı şiir ve hikâyelerle başlayıp peşinden *Tarîk, Tercüman-ı Hakikat, Mürüvvet, Asır, Ceride-i Havadis, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Beyanu'l-Hak, Tan, Resimli Gazete, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* gibi gazetelerde birçok konudaki makaleleriyle sürmüştür. Bu metinler din, ahlak, tarih, medeniyet, ziraat, ticaret gibi farklı alanlardadır.

Müstakil eserlerinden bazıları; *Hulasa-i Ziraat* (1307), *Ravzatü'l-Kemal* (1308), *Ahlak* (1308), *Eser-i Kamil Paşa* (1308), *Hulâsa-i Ticaret* (1309), *Menâfiu's-Savm* (1309), *Bir Yetimin Sergüzeşti* (1896-1897 *Mütalaa Gazetesi*), *Rahşan* (1897-1898 *Asır Gazetesi*), *Sabih* (1316), *Sa'y-ı Beşer, Feyz-i Cevad*[37], *Hersekli Arif Hikmet*

[34] Vassaf, s. 194.
[35] Akün, s. 250.
[36] Vassaf, s. 196.
[37] Ömer Faruk Akün Hoca'nın tespitine göre *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*, bu eserin genişletilmiş ve ileri götürülmüş halidir. Akün, s. 258.

Bey (*Kemalü'l-Hikmet* adıyla 1327), *Kâmilü'l-Kemâl* (monografi türündeki bu eser, 1905 yılında tamamlanmış ve basılmamıştır), *Nûrü'l-Kemâl* (monografi türünde olup, 1906'da tamamlanmış ve basılmamıştır), *İzzü'l-Kemâl* (monografi türündeki bu eser de 1908 yılında tamamlanmış fakat basılmamıştır), *Kemâlü'l-İsmet* (1904'te tamamlanmış, 1912'de basılmıştır), *Feyzü'l-Kemâl, Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* (1906-1908 yıllarında telif edilmiş, basılmamıştır*), Kamil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi*'dir (1328). Bunlar gibi pek çok eserden sonra da kendisinin onlarla hatırlanır olduğu hal tercümesi tarzında eserleri olan *Son Asır Türk Şairleri* (1930-1940, İbnülemin'in verdiği ilk isim ile *Kemâlü'ş-Şuara*), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (1940-1953, *Kemâlü's-Sudûr*), *Son Hattatlar* (1955, *Kemâlü'l-Hattâtîn*), *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Mûsikişinasları*'nı (1958) telif etmiştir. İbnülemin, çeşitli konulara dair yazdığı makale ve monografilerden sonraki dönemde mesaisini hal tercümelerine hasretmiştir. Meşrutiyet yıllarında devrin tartışmalarına, monografilere, musikiden ziraate, ahlaktan ticarete farklı mevzularda yazılar yazmış; Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına gelindiğinde ise yine farklı sahalarda ve konularda fakat ortak özellik olarak hal tercümesi ve zeyl türünde eserler bırakmıştır.

Kemâlü'l-Kiyâse, İbnülemin'in hal tercümesi tarzındaki son eserlerinden önceki yıllarda telif ettiği bir eserdir. Ve eserleri arasında *Kemâlü'l-Kiyâse* tarzında telif ettiği bir başka metnini de göremedik. Her ne kadar İbnülemin, eserlerinde vesikalardan, belge, gazete, dergi ve çeşitli kitaplardan alıntılar yapıyorsa da bunlar üzerine kurduğu ve sistem olarak bunu tayin ettiği bir eseri daha bulunmamaktadır.

Daha çok son eserlerinde fark edilecek bir başka hususiyet de bu eserlerin isimlerinin "*Kemâlü'l-...*" şeklinde başlamasıdır. İbnülemin, eserlerinin adlandırmasında genellikle "kemal" kavramını kullanmıştır. Birden fazla eserinde ve özellikle son eserlerinin orijinal isimlerinin tümünde bu kavramı tercih etmesinin sebebinin ne olabileceğine dair bir açıklamayı Ömer Faruk Akün yapmış ve bu adlandırmanın, İbnülemin'in eserlerini kendisine nispet etmesi olarak yorumamıştır.[38]

[38] "Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli", 8.12.2007 BİSAV. Bu konuşmada Ömer Faruk Akün bu tespitin Tanpınar'a ait olduğunu söylemektedir. Ayrıca N. Gemici de 2008 yılında yayınlanan makalesinde bu adlandırmanın "eski geleneğin tesiriyle kendi ismiyle uyumlu olarak isimlendirmesi" ve bunun biraz da İbnülemin'in "su-i jeneris yönüne işaret ettiğini" söylemiştir. Gemici, s.70.

Bu tespitin isabetini kabul ederek İbnülemin'in şahsiyetini düşününce iki zayıf ihtimal daha düşünülebilir. Bunlardan ilki İbnülemin'in eserlerinden zeyl türünde olanları için kendisini –ve belki devrini- bir geleneğe isnat etmesi ihtimalidir.[39] Mesela *Kemâlü's-Sudûr*'da şahitliklerini ve malumatını –dolaylı olarak devrinin sadrazamlarını- sadaret geleneğine eklemlemesi ihtimal dâhilinde olabilir.

Düşük bir ihtimal olarak düşünülebilecek ikinci husus da İbnülemin'in, Osmanlı Devleti'nde çöküş, gerileme, zeval ve inkırazın konuşulduğu bir devirde eserine "kemal" nisbesini vererek tamamlanma arayışı, tekrar yükseliş ve ikbal arayışında bulunuyor olma ihtimalidir.[40]

1.II. Eser Hakkında: *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*

Kemalü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyase adlı bu eserin bilinen tek nüshası İbnülemin'in kütüphanesini bağışladığı İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY09979 demirbaş numarasında bulunur. 9 sayfa mukaddime ile 250 varak metinden oluşan eserin her sayfasında 23 satır bulunmakta, bazı sayfaların kenarlarında ilaveler ve bazı sayfalarda dipnotlar bulunmaktadır. Eser, rik'a ile yazılmıştır.

Eserin ismine dair İbnülemin'in herhangi bir açıklaması görülmemiştir. Fakat bu adlandırma, klasik siyasetnamelerin isimlendirmelerine benzemektedir.[41] Günümüz Türkçesi'ne "Siyaset Sanatının Keşfedilmesinde Ferasetin Kemali" şeklinde çevrilebilir. "Kiyaset" kavramı sözlüklerde akıllılık uyanıklık, fitnat, feraset,

[39] Zeyillerin nasıl okunması gerektiği ve İbnülemin'in bu tercihi için Bk: Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, İstanbul: Dergâh Yayınları (2. Bs), 2013, s. 108-109.

[40] İsmail Kara ve Şemsettin Şeker'in yayına hazırladıkları İbnülemin'e dair kitabın ismi de "*Zevalde Kemal*"dir.

[41] Akün, s. 258.

zeyreklik anlamlarında açıklanmıştır.[42] Arapça ك-ي-س kökünden türemiş isimdir. Eserin içinde de bu kavram, on iki yerde geçmektedir.[43]

İbnülemin'in eserin başına yazdığı tarih Hicrî 1323 yılıdır, Miladi olarak 1906 yılına tekabül eder. Fakat eserin sonlarına doğru, bahis arasında kurduğu cümleden anlaşıldığına göre 1326 (1908/1909) yılında eseri henüz tamamlamamıştır.[44]

1.II.1. Eserin İçeriği

Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse, mukaddime, tarih, tedbir-i mülk, diplomasi, askeriye ve çeşitli konulara dair fıkraları ihtiva eden beş bölümden müteşekkildir. Bu bölümlerde bahislerin genel kaideleri, nükteleri, problem ve tartışmaları ile tarihten örnekleri işlenir. Genel kaideler, alanın otorite kitapları ve şahıslarından alıntılarla[45]; nükteler, o alana dair yazılan yerli-yabancı, eski-yeni kaynaklardan, mektup, risale, gazetelerden, vecize ve atasözlerinden alıntılanır. Problem ve tartışmalar da temsil gücüne sahip metin ve iddialardan iktibasladır. Meselelere tarihten örneklerin verildiği kısımlar hem tarih hem de çok çeşitli kaynaklardan alıntılanarak işlenmiştir. Bu örneklerde genellikle yönetimden sorumlu olmuş kişilerin tecrübeleri işlenmiştir. Bu kişilere, Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Hz. Muaviye gibi sahabe-i kiram, Abbasi ve Emevi hükümdarları, Samanî, Büveyhî, Fatımî yöneticileri, Hint, Çin, Fars liderleri, Timur, Cengiz, Selçuklu melikleri, Osmanlı sultanları ve bunların vezirleri, sadrazamları, ilim adamları dâhildir. Yine bunlara; Napolyon Bonapart, Friedrich, Bismarck, Büyük İskender başta olmak üzere Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya, Prusya, Amerika, İspanya yöneticilerinden,

[42] Bu kavram sözlüklerde şöyle açıklanmıştır: Kiyâse: zeyreklik, zekâ, fitnat, feraset; *Türk Lügati*, "Kiyâse", c.4, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1945, s. 230; Kiyâse: uyanıklık, zeyreklik, zekâ, fetanet, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul Nadir Eserler Kitaplığı, 2015, s.1221; Kiyâse: akıllıca davranış, akıllılık, zeyreklik, *Okyanus: 20. yy Ansiklopedik Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pars yayınları, 1971, c.2 s.1587; Kiyâse: zeyreklik, uyanıklık, anlayışlılık, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın kitabevi, 1984, s. 626.

[43] İnal, *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse,* vr. 74 [190], vr. 85 [207], vr. 139 [297], vr. 167 [349], vr. 170 [354], vr. 172 [358], vr. 175 [362], vr. 175 [363], vr. 207 [424], vr. 211 [432], vr. 214 [438], vr. 240 [487].

[44] "1326'da şu satırları yazarken acaba biz ne diyelim?" İnal, vr. 249 [424] Bu dönem –aşağı yukarı- İbnülemin'in Bâbıâlî'de Sadaret Mektubî Kalemi'ndeki memuriyeti yıllarına tekabül etmektedir.

[45] Mesela *Mukaddime*, *Hamîdetü'l-Usûl*, *Telemak Tercümesi*, *Hud'a-i Askeriye ve Harbiye*, *Hukuk* vs… İnal, s. 9 [88], vr. 33 [114], 227 [462] vd.

tüm bu sayılanların elçileri, valilerinden; Osmanlı şeyhülislamları ve paşalarından örnekler dâhildir.

Eserin ihtiva ettiği **Tarih**, **Tedbir-i mülk**, **Diplomasi**, **Askeriye ve harbiye** ile **Çeşitli konulara dair fıkralar** bölümlerinde işlenen meseleler şöyle sıralanabilir:

İbnülemin, mukaddimede hükümetin temellendirilmesi, onun öncelikli görevinin; hakkı temin etmek olması sebebiyle fertlerin hakları –ve dolayısıyla hürriyetleri- ile bunları tayin ve tahdit edecek olan kanun meselelerini tartıştıktan sonra siyasî ilimleri tarif eder ve eserini izah eder.

İbnülemin'in izah ettiği üzere; insan tabiatı bir yanıyla medeni olduğu için toplum halinde yaşaması, bir yanıyla da aciz ve zayıf olduğu için toplum arasında intizamı sağlayacak kuvvete muhtaç olması sebebiyle hükümet zaruridir. Bu kuvvetin hükümet (küllî irade) olabilmesi fertlere galip olmasıyladır fakat aynı zamanda da toplumun ihtiyarıyla (rızasıyla) kabulü esasına dayanır. Bu esası tesis eden hükümetin en önemli vazifesi "ihkak-ı hak" yani herşeyin, herkesin hakkının verilmesidir. Hükümetin hakka riayet etmesi için de hakların sınırının çizilmesi lazımdır. Bu durum da fertlerin hürriyetinin konuşulmasını gerektirir. Hürriyet, İbnülemin'e göre –düşünürlerin çoğunda olduğu gibi- sınırsız özgürlük ve dilediğini yapma hakkı demek değildir. İbnülemin'in izahına göre hürriyetin içerdiği dilediğini yapma ehliyeti başkalarına zarar vermeme önceliğine bağlı olmalıdır. Hatta "hayra hizmet edebilmek" ve "nefse galebe meziyetini haiz olmak"tır. Bu hürriyeti temin ve tahdit edecek olan ise kanundur. Kanun bunu, yapılabilecek şeyler ile yapılamayacakları tayin ederek ve bunların sınırlarını çizerek sağlar. Hükümet âmir, kanun emirnâmedir ve hükümetin meşruiyeti emir ve nehyinin hakkaniyete ve hukuka yakınlığı ile kaimdir. Hakiki hükümet, İslam'ın tayin ve tahdit ettiği hükümettir. Hükümetin üst gayesi saadeti temin etmektir ki hükümet bunu, devam ve bekayı temin eden adalet ile sağlayabilir. Hükümetin yönetiminin esasını (ruhunu) da "Nasılsanız öyle yönetilirsiniz" mealindeki hadis-i şerif ifade eder.[46]

Mukaddimedeki bir diğer husus siyasî bilimlerin yerine dairdir ki İbnülemin'e göre; Siyasî bilimler (usul-i idare-i beşer), fert ve hükümetlerin hayatlarına dair hususların, birbirlerine karşı hukuk ve vazifelerinin tâbi olduğu kanunların toplamıdır. Siyasî bilimler, Ahlak, Tarih, Hukuk, Tedbir-i mülk gibi

[46] İnal, s. 5 [83].

ilimlerin toplamından doğar yani onların evladıdır. Fertler, şahıslarını idare etmek için bu ilimlerin hepsini bilmek zorunda değildir fakat yöneticiler bu disiplinlerin hepsine vâkıf olmalıdır.[47]

1-Birinci bab, Tarih ilmi meselelerine tahsis edilmiştir. Tarihin ne olduğu, niçin gerekli olduğu ve hakikate uyup uymaması ile doğru olanının ve olmayanının temyizine dair alıntılar ile bu alıntılara ilave yorum ve değerlendirmeler içerir.

1-A- İbnülemin, Tarihin tarifini; İbn Haldun (*Mukaddime*), Cevdet Paşa (*Tarih-i Cevdet*), Lütfi Efendi, Mehmed Kemalî Efendi (*Ravzatü's-Safâ Tercümesi*[48]), Gelenbevizade Ahmed Tevfik (*Hamîdetü'l-Usûl*), Ahmed Vefik Paşa (*Darülfünun Hikmet-i Tarih dersi*), Said Paşa (*Mir'atü'l-İber*), İbn Hazin (*Gureru'l-Muhâdara ve Dürerü'l-Mükâşefe*), Naimâ Tarihi, Suphi Paşa (*Mukaddime-i Miftâhu'l-İber*) gibi hem klasik dönem hem de yakın dönem tarihçilerinin tariflerinden alıntılarla işlemiştir. Yine Büyük Friedrich'in, İsveç kralı XII. Şarl'ın sözleri ve bunların mülahazaları ile tarih ilminin tarifine dair sözleri değerlendirmiştir. Namık Kemal'in tarih hakkındaki uzunca mülahazalarını aktarmış fakat ona Tarihin yeni/Avrupa'da ortaya çıkan bir ilim olduğu noktasında itiraz etmiştir. Pradier Fodere (*Hukuk* -Mütercimi Rıfat-), *Sahâifu'l-Ahbâr*[49], Sahaflar Şeyhîzade Esad Efendi (*Takvîm-i Vakayi'* mukaddimesi), Ebuzziya (*Muharrir*) tarihin tarifini yaparken müracaat ettiği kaynaklardandır.

1-B-Tarihin hakikate uyup uymaması ve sahihiyle sahih olmayanının temyizi bahsinde İbn Haldun'dan alıntılar ve nispeten uzunca mülahazalarıyla, İbn Sübki, III. Selim, Cevdet Paşa, Ebuzziya'nın bahis hakkındaki ifadelerine ve bunların mülahazalarına yer vermiş; yine Bismarck, Büyük Friedrich gibi siyasetçilerin fıkraları ile bahsi işlemiştir. Bahsin sonunda da özet kabilinden ufak bir sözlük oluşturmuştur.

2-İkinci bab, "Tedbir-i mülk" (mülkün idaresi) bahsine ayrılmıştır. Akıl, ilim-cehil, seyf ve kalem, adl ve zulüm, rey ve tedbir, hazm ve ihtiyat, tecrübe, kanun,

---

[47] İnal, s. 5 [84].

[48] Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî'nin (ö. 903/1498) *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefa* eserinin tercümesidir. Bk: İsmail Aka, "Mirhand", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.30 s. 156, İstanbul 2005.

[49] *Camiu'd-Düvel* ve *Müneccimbaşı Tarihi* olarak da bilinen ve asıl adı *Sahaifu'l- Ahbar fi Vakâyi'i'l-Âsâr* olan bu eser, Müneccimbaşı Derviş Dede Ahmed b. Abdullah'a (ö. 1113/1702) aittir. Bk: Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.32 ss.4-6, İstanbul 2006.

terbiye, ehliyet, hasep ve nesep, siyaset-i mülûk kavramları ile bunlara dair tarihi örnekleri aktarır. *Vâsıtatü'-s-Sülûk, Nehcü's-Sülûk, Mukaddime* (İbn Haldun), *Dibâce-i Burhân-ı Hakîkat, Münşeât-ı Feridun*, Taberî, Maverdî, Yahyâ-i Bermekî, *Telemak Tercümesi, Tarih-i Cevdet, Tarih-i Vasıf, Tarh-i Lütfî, Künhu'l-Ahbâr, Hayrullah Efendi Tarihi, Emsâl* (Şemseddin Sami), *Hukuk* (Pradier Fodere)'den pasajlar; Hâfız Şirâzî, *Esâsu'l-İktibâs*, İmreu'l-Kays, Hersekli Arif Hikmet Bey, *Eser-i Memdûh*'dan beyitler; Hz. Ali, Hz. Muaviye, Sadullah Paşa, Büyük Friedrich, Büyük İskender, Calinus, Eflatun, Büzürcmühr, İmam Gazzalî, Machiavelli, Fenelon, B.I. Sital, Lamartine, Erdeşir, Nûşirevan, Franklin, Napolyon gibi tarihî şahsiyetlerden sözleri ihtiva eder. Bunlardan başka, vecizeler, başka yerde söylediği sözler ile Ottokar Schlechta, Bluntschli, Hasan Fehmi Paşa'dan ilave bilgiler içerir.

2-A-İbnülemin'in, bu bölümdeki izahları ise şöyle özetlenebilir: Mülkün idaresindeki birinci madde olan aklın kurucu unsurları; din-ilim, önceden tehlikeyi kestirip tedbir alabilme feraseti, tecrübeyle terbiye edilmişlik ve maziden ibret almaktır. Devletin işlerinde ıslah, akıl ve akıllılarla olur. Akıllı kimse ise yaşadığından ibret alıp işittiğinden nasihat alan, görmüş geçirmiş ve bunlardan ibret almış, insanların saadeti için meşakkati tercih etmiş (bu yolla kendi saadetine hizmet etmiş) kimsedir. Aklın tercümanı sözdür ve yeri geldiğinde kılıçtan daha güçlü olabilir. Aklı zail eden unsurlar ise düşmanı zayıf görmek, cahillerle düşüp kalkmak, akla uymayan işlerle meşgul olmaktır ve aklın makbuliyeti Allah korkusundan geçer. İnsan fıtratından olan toplum halinde yaşamanın gerektirdiği "muavenet" akıl ve marifete dayanırsa toplum saadete erişebilir. Milletler aralarında âkiller bulundurmakla buna erişebilirler ve faziletiyle bilinen bu zevatın kıymetini bilmekle de kemale erebilirler.[50]

2-B-Devlet idaresinin ikinci kavramı olarak ilmi zikreden İbnülemin'in bu konudaki tespitleri şunlardır; cemiyeti hakiki cemiyet kılan, hatta saadeti temin eden ilim olacağı için o, kanuna bile gerek bırakmaz. Bu yüzden idareden sorumlu memurlar çok bilen kimseler olmalıdır çünkü toplumun intizamı, memurların bilgi derecesiyle doğru orantılıdır ve her şeyi bilmeyenler işlere karıştırılmamalıdır. Bu memurların bilecekleri şeyler, kendi memleketlerini aşan zemin ve zamanı kuşatmalıdır. Onların malumat edinmesi ve nazari kemale varmaları zaruridir. Nazari kemal ise teori ile birlikte ameli de içerir. Bu amel ise kemali bilinen bir mülkün nasıl

[50] İnal, vr. 31 [122] vd.

intizam sağladığına bakıp mütalaa etmesi ve insanlığın edindiği terakkiyata vakıf olması iledir. Terakki mâkul konularda birbirini taklit ve birbirlerinin hallerini kıyasla olur. Bu da toplum olmanın ve yardımlaşmanın getirdiği bir şeydir. Medeniyeti hangi milletin tesis edebildiği, marifet ve namus ehline karşı tutumlarından belli olur. Marifet ve namus ehlinin kıymetinin bilinmediği toplumlar çöküşe mahkûmdur. Marifet şahıs için ruh mesabesinde toplum için de en büyük kuvvet ve silah mesabesindedir.

2-C-İdare sanatının üçüncü meselesi, kalem ile kılıç yani ilmiye ile askeriyeden hangisinin öncelikli olduğu tartışmasıdır ki bu tartışmayı İbnülemin lüzumsuz bulur. Çünkü bu iki kuvvet zaten, yekdiğeri olmadan var olamayacak unsurlardır.

2-D-Dördüncü mevzu ise adalettir. İbnülemin, adalet kavramının içini şöyle doldurur: Toplumun varlığında kıvamı veren dindir. Bu yüzden İslam'ın yüceliği nispetinde Müslümanların da toplumlar arasında imtiyaza sahip olabilmesi lazımdır. Hatta Müslümanlar, insaniyetin intizam ve saadetinden sorumludurlar. İnsanın en büyük düşmanı nefsidir bu yüzden "Nefsine galebe eden âleme galebe etmiş olur."[51]

Bir memlekette hüküm adalete mebni ise başka kuvvet aramaya gerek kalmayacaktır. Fakat hüküm, gücü elinde tutanda ise zayıfların hâli perişan olacak ve herkes hakkını güç elde ederek muhafaza etme hırsında olacaktır. Bu husus İbnülemin'in güçlü vurgusunun olduğu konulardan biridir. Çünkü ona göre mülkü muhafaza eden askerler, kaleler vs. değildir; adalettir. Hakiki kale, ahalinin muhabbetini kazanmaktır[52] ki onu da adalet bina eder. Hakiki zafer adaletin tesisiyle elde edilebilir ve bu da kalplerin birliğinden, güzel ahlaktan, nefsinde saadeti keşfedip başkalarını mesut etmekten ve salih amelden geçer. Halkın ittibasına nail olabilmek de nefsine galebe çalmaktan geçer. Zira halkı zorla tâbi etmek zayıf bir temele bina kurmak gibidir; en ufak rüzgârda bina yıkılır fakat gönül rızasıyla tâbi olan halk, esası güçlü bir bina kurmuştur ve bu bina yıkılmayacaktır. İnsanların rızaları ise (emin olmaları) adil yöneticiyedir; zulmeden yönetici onlardan korkuyor demektir: çünkü "Yılan, insandan korktuğu için onu ısırır."[53] Zulüm (cebr ve udvan), memleketi yıkan bir zelzeledir. Meselenin bir de topluma bakan tarafı vardır o da şu ki: cemiyetin

[51] İnal, vr. 40 [135].
[52] Bu, Machiavelli'nin sözüdür. İnal, vr. 41 [136].
[53] İnal, vr. 42 [139].

zulme uğramaması, önce kendinde adaleti sağlamasıyla olur; kendi içinde zulmü yenemeyen milletin, zulümden kurtulması girdaba atılıp boğulmama temennisinde olması gibidir.

Saltanatın bekası adalete (binanın temelinin kuvvetine) bağlıdır. Hükümetteki bütün unsurlar da bunun üzerinden inşa edilirler ve beka da bu yolla sağlanır. Hükümetin terakkisi de bu bütünlük içerisinde mümkün olabilir. Bu bütünlüğü, devletin hayatını sürdüren din ve onda mündemiç olan marifet ile hüsn-i ahlak/adalet temin edecektir. Bu yüzden başka milletlerin varlığını sürdüren hissiyat onların milliyetleri (ya da kavmiyetleri) olabilir fakat Müslüman toplumda bu kuvveti ancak din sağlayabilir.

2-E-İbnülemin, idare sanatının beşinci unsuru olarak hüsn-i tedbiri görür, bu kavramı tarif ederken yaptığı alıntılardan şunları çıkarabiliriz: Doğru tedbir muvaffakiyete yanlış tedbir ise mahvolmaya sebeptir. Tedbirin tesiri ancak ilim iledir. Doğru tedbir; teenni ile hareket etmeyi, şüpheye düşülen şeyleri terk etmeyi, dosta ihsan ile davranıp düşmanı kendine meylettirmeyi (sempati, kazanma- *istimâle*) ve –ahlaka halel gelmemesi şartıyla- zamana boyun eğmeyi[54] gerektirir. Çünkü zaman insanın düşmanıdır, tehdidini gerçekleştirme gücü olduğu için onu gücendirmemek son çaredir. Fakat düşman dilediğini yaptırmak isteyeceği için hem ona hem de ahlaka halel gelmesinden sakınmak için tek kurtuluş "maarif"tir.

2-F-İdare sanatının altıncı unsuru temkindir (*hazm*). Hazm için, İbnülemin'in alıntı ve mülahazalarından hareketle söyleyebileceklerimiz şunlardır; idareyle mükellef olanların daima temkinli olması gerekir. Yöneticilerin bir tehlike görmemesi ihtiyatı elden bırakmalarına sebep olmamalıdır çünkü ihtiyatı elden bırakmak en büyük tehlikedir. İhtiyatlı olmak; gururu ötelemeyi, herkese hüsn-i zanla yaklaşmamayı[55], düşmandan düşmanlığını saklamayı ve dosta muhabbeti, sır tutabilmeyi[56], yakınındakilerden dahi sakınmayı[57] icap eder. Çünkü muhabbet,

[54] "Seyl-i huruşân gibi cereyan edip giden istidad-ı zamana karşı sedd-i mümânaat çekmek mümkün olmadığı için –ahlak-ı fâzılayı rahnedar etmeyecek surette- ahkâm-ı zamana inkıyad etmek ahvâl-i zaruriyedendir." İnal, vr. 46 [144].

[55] Çünkü "Her fert hakkında hüsnüzan etmek her fert hakkında suizan etmek kadar mühliktir. Akl-ı selîm, nerede hüsnüzan, nerede suizan eylemek lazım geleceğini temyiz ve tayin eder." İnal, vr. 47 [145].

[56] Bu hususa isnad edilebilecek örnek Reîsülküttâb Vasıf Efendi'dir ki İbnülemin'in okuduklarından, duyduklarından ve şahit olduklarından aktardıklarına bakarak Vasıf Efendi'nin, âlim ve sanatkâr bir zat olup boşboğazlığı nedeniyle devlete türlü müşküller verdiği sonucu çıkarılabilir. İnal, vr. 154 [324]- 157 [330].

düşmanlığa dönüşürse anlatılanların kemali, düşmanlığının da kemalini getirir. Fakat "mahremden mahrum" yaşanamayacağı için sır sayılmayan malumatı yakınlarına mühim sırlar gibi vermek de basirettendir.[58]

2-G-İdare sanatının yedinci unsuru tecrübedir ki İbnülemin, onun insanı aldatmayacağını ve ondan faydalanmayanların akıldan mahrum olduklarını söyler. Tecrübe, akıbetlerin ve aklın aynasıdır. Akıbetlerin aynası olması, maziden ibret alanların hal ve istikbalde sıkıntıya düşmeyeceği anlamındadır. Aklın aynası olması ise şu manadadır: akıl, yaman bir meseleyle karşılaşınca kendisini bile görmekten aciz kalır ve bir aynaya ihtiyaç duyar. Bu ayna tecrübedir ki akıl oraya bakınca kendisini görür ve gördüğünü görmeyenlere gösterir. Nitekim bir musibet bin nasihatten yeğdir.

2-H-İdare sanatının sekizinci unsuru kanundur. İbnülemin'in yorumuna göre, kanun koyma işine girişmeden önce hesaba katılacak olan; -bir daire gibi- hüsnüniyetle başlanılan işin hayır ile suiniyetle başlanılan işin şer ile son bulacağı hakikatidir. Yani kanunlar hüsnüniyetle ve dikkatle tanzim edilmelidir ki maksat hâsıl olabilsin. Bundan sonra kanunun taşıması gereken vasıflar şunlardır: her milletin mizacının farklı olacağını hesap edip "nabza göre şerbet verilmeli"[59], hükümlerin hakkaniyetinin kanunun hâkimiyeti nispetinde olduğunu bilmeli, lüzumundan çok kanun konulmamalı[60], kanunda istisnaya yer yoktur, ifrat ve tefritten uzak olmalıdır yani ceza ve mükâfat, insanı korku ile ümit arasında bulunduracak ölçüde olmalıdır. Kanunun emirlerinde yalnız şer'-i şerife muvafık olanlar itaati hak eder ve hükümde adalete nail olmak evvela nefsinde adaleti icra etmeye bağlıdır. Bunu sağlayanlar da işlerini şer' ve kanuna uyarak yapanlardır.

İbnülemin'in söylediklerinden çıkarabileceğimiz bir diğer husus da idarenin sürekliliğini sağlayacak olanın yeni nesiller olmasıdır. Bunu sağlayacak olan nesli yetiştirirken düsturun "Evladının edebini kendi edebine benzetmeye çalışma. Zira o, senin vaktinden başka bir vakit için halk olunmuştur."[61] cümlesi olması gerektiğini söyler. Her devrin ihtiyacı farklıdır; gençler devrin ihtiyacına göre terbiye edilmelidir ve ona göre tahsil verilmelidir. Gençlerin akılları ihtiyarlardan daha evladır çünkü

[57] "Muaviye'ye 'Senin aklın ne dereceye müntehi oldu' diye sual edenlere 'Fi'l-ömr bir kimseye asla vüsuk ve itimat etmedim' diye cevap verdi." –*Şerhu Lâmiyeti'l-Acem*'den-, İnal, vr. 49 [147].

[58] Nitekim "Siyaset lügatlerinde (vüsuk ve itimat) kelimelerini arayanlar bulamadılar." İnal, vr. 49 [147].

[59] İnal, vr. 50 [150].

[60] Nitekim "Çok sözle az iş görülür" İnal, vr. 50 [150].

[61] Hz. Ali'den naklen İnal, vr. 52 [153].

ihtiyarın tecrübesini esas alıp zamanın ihtiyacına cevap verecek olan gençlerdir. Yalnız gençlerin, işin başında olması uygun olmaz çünkü –istisnası olsa bile- nefsin arzularına galebe etmiş olmaları imkân dışıdır. Memleketin idaresinden mesul olanların gençlerin terbiyesinde gösterecekleri ihmal, memleketin istikbalini mahvedecektir.

Devlet idaresindeki memurlar, (I.) siyasetin meşakkatine sabretmeyi bilen; (II.) ehliyetli ve dirayetli; (III.) kendi geçimi derdinde olmayan[62]; (IV.) fıtraten iş adamı sonra o işin tahsilini görmüş ve en önemlisi zamanla tecrübe ve meleke hâsıl etmiş; (V.) adalete boyun eğmiş (ve zulme isyan etmiş); (VI.) görmüş geçirmiş ve (VII.) tartışabilip ortak karara varabilen; (VIII.) Allah'a ibadet, devlete itaat, vatana hizmet eden; (IX.) kendisinden aşağıda olanlara merhamet duyan; (X.) -hatasız kul olmayacağı için- hatasını itiraf ve ıslaha gayret etme büyüklüğü gösterebilen adamlardır. Asıl hâkim, hayır ehlinin emniyetini sağlayıp gönlünü hoş eden (*temin* ve *taltif*) ve şer ehlinin de haddini bildirip korkutan (*te'dîp* ve *tahvîf*) kişidir. Bu memurları köşelerinde terk etmemek (çünkü ehliyet sahiplerinden istifade onların istihdamı iledir) ve sayılarının çokluğundan kaçınmak[63] icap eder. Milletin dertlerine devayı yalnız şahıslarında görenler eksik görmüş olurlar; asıl hikmet, kendilerini aratmayacak halefler yetiştirmeyi bilmektedir. Bu adamların tesirini hemen beklememek, zamanını beklemek lazımdır ki bunun müşahhas örneği Köprülü ve oğlu Fazıl Ahmet'tir.[64]

2-I-Eserde, hükümet sanatından sorumlu olanlarda bulunması gereken sekizinci özellik, asalettir (*hasep ve nesep*). İbnülemin'in bu konuda zikrettikleri kısaca şöyledir: Asalet, tek başına ailenin şöhretinde değildir; soydaki necabeti fıtrattaki necabet ile ikmal edebilmektedir. Soyu –sahih olmakla beraber- meşhur olmayan evlatların insanlar nezdinde (ahlak ve beceri ile) meziyetlerini ispat etmeleri de onlara kendisinden başlayan bir asalet verir. Yani asaletin, liyakat ve ehliyet temelinde kurulması sahih olandır. Bu asillerin devlet hizmetinde olmalarıyla umumî saadet hâsıl olur.

[62] Napolyon Bonapart'ın sözü ile "Adama iş aranmamalı işe adam aranmalıdır". Çünkü asıl olan işin muntazam olmasıdır ve kişiye iş arandığında işler bozuk; işlere adam arandığında ise muntazam olur. İşler kişiler için değil; kişiler işler içindir. İnal, vr. 54 [156].

[63] "Nerede çokluk orada bozukluk!" zira çok memur işlerin geç ve güç görülmesi demektir.

[64] İnal, vr. 58 [162]. İbnülemin, Köprülü Mehmet Paşa'nın hilkaten iş adamı/siyaset erbabı olarak yaratıldığını ve kendisinden sonra da Fazıl Ahmet ve Fazıl Mustafa gibi mahir ve dahi devlet adamları yetiştirdiğini ve sırf bu son hasletiyle geçmiş vezirlerin en başında sayılabileceğini söyler. Burada da bu büyük başarısının oğullarıyla anlaşılmış olduğunu zikreder. vr. 89 [212] ve 250 [507] vd.

Bu kayıttan sonra İbnülemin'in zikrettiklerine göre, devlet hizmetinde olan memurların asaleti için şunları söylemek lazımdır: atların bile şecere(name)leri tutularak asili aranıyorken insanların soy sopuna dikkat etmenin önemi açıktır.[65] Asalette soy soptan sonra şekil şemail gelir, zira "Suret, sîretin burhanıdır"[66]

2-J-Hükümet sanatından sorumlu olanların son özelliği mülkte siyaset edebilme kabiliyetidir. İbnülemin, burada devletin hakikati, hâkimiyetin ömrü ve siyasetin inceliklerini açıklar. İbnülemin'in alıntıları ve mülahazalarından çıkarabileceklerimiz şunlardır: İbn Haldun'un söylediğine göre yönetim makamı, idaresindekileri istihdam edebilen, malı idare edebilen, askere hâkim, sınırları muhafaza gücüne sahip ve hükmettiği memlekette kendisinden üst bir hâkimin emri geçmeyen kişiye mahsustur.[67] İdaresi yalnızca kendi elinde bulunan devletlere müstakil devletler denir ve tanzimatını kendi iradesiyle tertip etme, müstakil kanunlar oluşturma, dâhilî yönetiminde hür olma, özgürce memuriyet verme, diğer devletlere elçi gönderebilme haklarına sahiptir. Saltanat ise devletin, istiklalini hem dâhilinde hem haricinde haiz olabilmesidir. Devletin hâkimiyeti, bir müdahaleye mâruz kalmaksızın hükümet şeklini, idare usulünü tayin edebilmesi ile kanunlarının tanziminde serbest olması esasına dayanır. Bu devlet, -dâhilinde ne kadar değişiklik geçirse de- diğer devletlerarasında istiklalini koruyabiliyorsa bâkî kabul edilir.

Devletin kalıcılığı meselesinde İbn Haldun'un "Devletlerin de insanlar gibi gelişme, duraklama, çöküş mertebeleri vardır" iddiası mevzu bahistir. İbnülemin'in burada ele aldıkları ve iddiaları için şunları söyleyebiliriz: Çöküş devrine gelmiş insanlar ölmeye mahkûmdur oysa bin yıl önce kurulmuş olmasına rağmen gençliğe mahsus kuvvetini koruyan –hatta kuvvetini artıran devletler vardır. Bu da devletlere –insanlar gibi- üç mertebe farz edilmesinin sıhhatli olmayacağını gösterir. İbnülemin'e göre meselenin asıl konuşulacak noktası ise devletlerde devam ve bekayı temin edecek sebepleri yerine getirmeleri için erbab-ı hükümetin ve ahalinin –vazifeleri dairesinde- gayret etmeleri gereğidir. Bu sağlanamazsa devletin doğuşuyla zevali bir anda olur. Bu yüzden devletin yükselişi ve düşüşü devleti yönetenlerde aranmalıdır; devletin kendisinde değil. Her derdin çaresi olduğu gibi devleti iyi yönetmenin de çaresi vardır ve gereği gibi araştırılırsa, sağlanırsa kuvvet daima zuhur eder.

[65] "Asil at ve it sahibini mehalikten kurtardığı gibi asil adamın da hizmet ettiği zatı muhatarattan muhafaza edeceği zahirdir." İnal, vr. 60 [165].

[66] "Nüfuz-ı nazar sahipleri suretten sîreti, zahirden batını istidlal ederler. İstidlal-i vâki –pek çok defa- nefsülemre tevafuk eder." İnal, vr. 60 [165].

[67] Tasnif İbn Haldun'a aittir. İnal, vr. 61 [167].

Burada diğer tartışma da Osmanlı Devleti'nde bedâvet ve medeniyet dönemi hakkındadır. Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti, Kanûnî Sultan Süleyman öncesinde "bedâvet" halindeydi. Devlet (ve millet) sınırları geliştirmek, kanunlar ve askerlikle meşgul olup, ihtişama meyletmemekte idi. Kanûnî ile birlikte gelen ihtişam devletin de diğer tavra (medeniyete) geçişine sebep olmuştur. Bu geçişi gereksiz bulmak ve önceki tavırda ısrar, yok olmayı talep etmek demektir. Yalnız dikkat olunacak husus; hastalıktan şifa bulunacak sıra en kritik dönemdir. Devletin yeni tavra geçişinde yeni hali ile önceki hali arasındaki geçiş iyi kurulamazsa zaten zayıf bulunan bünye en ufak rüzgârla yıkılır.[68] İbnülemin'e göre ise bu, tam olarak böyle değildir. Her devrin ihtiyacına göre kanun ve idare gerektiği doğrudur. Kanûnî devri için de idare usulünü belirleyen ihtişam ve ziynet merakı devletin, bedâvet hâlinden medeniyet haline geçtiğini değil; medeniyet hâlinden bedâvet hâline geçtiğini gösterir. Bunda Kanûnî'nin tabiatının da etkisi vardır çünkü Kanûnî'nin –tabiatındaki- ziynet ve ihtişama meyli ahalinin de bunlara düşkünlüğünü getirmiştir. Burada İbnülemin'in ziynet ve ihtişamı medeniyete değil bedavete sebep olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

İbnülemin, bunlardan sonra mülkün siyasetindeki diğer incelikleri şöyle sıralar; Cevdet Paşa'nın deyimiyle "Bir devletin sınırları dâhilinde nizamı sağlaması ve hâlini ıslah etmesi, yeniden bir devlet teşkil etmekten daha güçtür". Çünkü yeni doğmuş bir vücut ıslah ve terbiyeye açıktır fakat ölüme yüz tutmuş bir vücutta bu meyil yoktur. Bu yüzden ıslahat fikrinde ısrar edenlerin bu halde ıslah yapılamayacağını bilmesi lazımdır. Bunu mümkün kılacak tedbirler ise (aynı zamanda tedbir-i mülkün incelikleridir); öncelikle herkesin bildiğini söylemesi ve söylediğini bilmesi gereğidir. Bunun peşine hükümdarın "zıllullahi fi'l-arz (ظلّ الله في الأرض)"[69] olabilmeyi, kulların saadetini temin etme himmetinde olarak sağlayabilmesidir. İdaresindekileri evladı gibi sevmeli ve onlara şefkat göstermelidir, onlar da bunun hakkını eda etmelidir. Bunlarla birlikte bir incelik de şudur: Kusurlar, -ne kadar küçük de olsa- büyük adamlarda daha çok dikkat çeker.[70] Aslında büyüklerde görülen kusur küçüklerin kusurudur bunu gözden kaçıranlar (hatayı yalnız büyüklere isnat edenler) dağa seslenip de yankılanan sesin dağa ait olduğu yanılgısında olanlar gibidir.

[68] İnal, vr. 63-64 [170].
[69] Allah'ın yeryüzündeki gölgesi anlamındadır.
[70] *Telemak Tercümesi*'nden naklen. İnal, vr. 65 [173].

Yine siyasetin inceliklerinden olarak zikrettiği maddeler; "Re'sü'l-hikmeti mehâfetullah"[71] hadîsi hükmünce siyaset etmek, küçük şeylere dahi önem vermek[72], refahı şu üç şeyde aramak: nefsin şerefini ve vücudun sıhhatini muhafazaya çalışmakta, dostluk ve özgürlüğe riayet etmekte, konfor ve rahata düşkünlükten uzak durmaktadır.

Eserde, siyasetin bir ayağı da ekonomidir. "Umûr-ı dünya dörttür, imaret, ticaret, sınaat, ziraattır. Bunlardan birinin ehli olmayan, halk üzerinde ağırlıktır"[73]. *Ticaret, sanat, ziraat memleketin ruhu ve imaret –yani hükümet- o ruhun ruhu hükmündedir.* Yavuz Sultan Selim padişahın reaya ve mal olmak üzere iki hazinesi olduğunu söylemiş; malı temin edenin halk olması itibarıyla hazine tek sayılmalıdır. Demek ki "devlet, ahali ile ahali adalet ile kaim ve daim olduğu için ahalinin adaletin gölgesinde servet ve saadet kazanmasına çalışmak devletin yegâne vazifesidir.[74] Mal, mülkten kazanıldığı gibi mülkün bekasına da harcanmalıdır. İktisat, şahıs için önemlidir fakat devlet için daha da hayatîdir. Malın kazanılması ne kadar zorsa doğru kullanılması da o kadar zor bir meseledir. Bu zorluk ilim ve akıl ile hikmetin gösterdiği yolu takip etmekle aşılabilir. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre her şey, ekonomik kuvvete ve o da memleketin iyi idare edilmesine bağlıdır. İbnülemin'e göre de bu çok mühimdir ve bunu sağlamak yönetimde mahir zevatın varlığı ve ihtisas alanlarında istihdamıyla mümkündür.[75]

3-Eserin üçüncü bâbı diplomasi meselelerine dairdir. Diplomasi ve siyasetin incelikleri, siyasi metinler, devletler hukukuna, sefirlere dair bahis ve metinler ile bunların tarihten örneklerini ihtiva eder. Dört fasla ayrılan bu bölümün ilk faslı diplomasinin ilkeleri, siyasetin incelikleri ve siyasetçiler hakkında bazı mülahazalara dairdir.

3-A-Bu kısımda İbnülemin'in yaptığı alıntılar ve o alıntılara mülahazalarından çıkanlar şunlardır: Siyaset, bir şeyin sırlarını bilmeyi, iyilik ve kötülüğünü temyiz edebilmeyi ve ondan gelecek fayda ve zararı takdir edebilmeyi gerektirir. Bu bilgi, temyiz ve takdirde yaratılışın mükemmelliğinden (ki bunun

[71] Hikmetin başı (zirvesi), Allah korkusudur. Kelabâzî, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr*, s. 326; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, I, 470; Kuzâî, *Müsnedü'ş-Şihâb*, I, 100.

[72] "Küçük bir şeyi nazar-ı dikkate almayanlar en büyük şeylere de ehemmiyet vermezler". İnal, vr. 65-66 [175].

[73] *Kitâbu'l-Muhillât*'tan tercümeyle İnal, vr. 66 [175].

[74] İnal, vr. 67 [176].

[75] İnal, vr. 67-68 [176-177].

olmadığı zevatın sonrakileri mükemmelleştirmesi gerekir), ilim-marifetten ve tecrübeden gelir. Bu şartlar üzerine bina edilecek temkin (*ihtiraz*) ise siyasetin esasıdır. (bunun yanında hüsn-i tedbir, fikr-i saib ve tefekkür de vardır).

Siyasetin esası olan hüsn-i tedbir, savaşa mahal bırakmadan selameti sağlayabilir. Çünkü –savaş da barış da her devletin yaşadığı haller olsa da- savaş, her zaman son çaredir. Savaşa gerek bırakmayacak diplomatik çarelerden bazıları şunlardır; hüsn-i kelam[76], hüsn-i rey, hüsn-i tedbir, dirayet, hile[77], ıslah-ı hal vs… Yani sözün, fikrin, davranışın yerinde olması; dirayetlilik, gerektiğinde usulünü iyi ayarlamak şartıyla hileye başvurmak ve mevcut durumun mükemmelleştirilmesi çabası…

Nefsini ıslah etmek, hakkaniyet, (yalnız bırakılmaktan korkmaksızın gösterilen) mertlik, sabır, ısrar ve sır tutabilmek yöneticilerin sahip olmaları gereken öncelikli hasletlerdir. Bunlardan sonra yöneticinin fırsatı kaçırmaması, şiddet ve mülayemetin yer ve zamanını iyi tayin edebilmesi, gafil olmaması, sebepleri görüp her şeyi baht ve tesadüfe havale etmemesi gelir. Çünkü baht ve tesadüf meçhuldür; sebepler malumdur. Ve meçhulle malum bilinmez; malumla meçhul bilinir. Bahsedilen hasletlere sahip yöneticiler, hükümetin (şahsa benzetilmesi itibarıyla) akıl kuvvesi hükmünde oldukları için mesuliyetleri büyüktür ve vatana en büyük hizmet böyle adamlar yetiştirebilmektir.

İbnülemin, bunlardan sonra politikanın inceliklerine dair bazı hükümleri ve tavsiyeleri işler, bunlar genel itibarıyla şunlardır: Hüküm verirken aceleci olmamak (*teenni*), uygularken ise acele etmek lazımdır; fayda görülen bir işte zarar da görülüyorsa zararın giderilmesi önceliklidir[78]; iki şerden ehven olanı tercih

[76] Aklın bile karıştığı ve doğru hüküm veremediği zor durumlarda hazırcevaplık ve düşmanı söz ile ikna edebilmek büyük maharettir.

[77] İbnülemin'in ifadesine göre Hile sözlük anlamı itibariyle hazakat, cevdet-i fikr ü nazar ve çare anlamlarına gelmektedir. Hilenin kandırma öncelikli anlamı ise kısmen doğrudur nitekim diplomaside düşmanı kandırmak –ahlaken olmasa da siyaseten- caizdir ve bu kimi zaman iş görür. Fakat üst ilkenin doğruluk (sıdk) olduğunu hiçbir zaman unutmamak gerekir. İnal, vr. 95 [222].

[78] Cevdet Paşa'dan naklettiği bu hükümden sonra sebatsızlığı (televvünü) bilinen bir devletin teşvikine kapılıp başka devletle savaşmanın bu kabilden olduğunu söyler. Televvünde zarar ihtimali, yardım vaadinde fayda ihtimali ve savaşta –meçhul de olsa- hem zarar hem fayda ihtimali vardır. Bu yüzden fayda ihtimaline binaen zararı tercih etmek caiz olamaz. Yani bir devletin televvün gibi zarar ihtimaliyle beraber yardım gibi fayda ihtimaline itimat edilip de savaşa cüret edilemez. İnal, vr. 103 [235].

edilmelidir[79]; şerden sakınmak üzere onu bilmek hayırdandır. Zamanın hükmüne tabi olmadan ona galebe çalınmaz; yumuşak davrandıktan sonra şiddete başvurmak izzet, sert davrandıktan sonra yumuşamak ise zillet işaretidir. (*Mülâyemetten sonra şiddet izzetten, şiddetten sonra mülâyemet zillettendir.*) Toplum –hazır değilken- kendisinden üstte olanları taklit ederek yükselmeye kalkarsa bir anda düşüp paramparça olur; fakat mevcut durumuna bir süreliğine kanaat edip terakki hazırlığını tamamlayarak yükselirse düştüğünde ayakları üstüne düşer ve tekrar tırmanma kudretini kendinde görür. Devletlerarası ittifak menfaat üzerine kurulur bu yüzden hükümetin yaptığı ittifaka itimat etmemesi gerekir (hele ki zayıf bulunulan dönemde) ve her devlet bekayı kendi kuvvetinde aramalıdır. Asrımızda hak, kuvvet ile muhafaza edildiği için servetin tahsilinin ne kadar önemli olduğu görülüyor. Asıl galibiyet, galibiyetten istifade edebilmektir; düşmanın tedbirsizliğinden istifade edebilmeyi de bilmek lazımdır. Düşmana karşı düşmanlığını vurgulamak onun husumetini şiddetlendirir, bundan kaçınmak ve düşmanı büsbütün düşman etmemek gerekir.

İbnülemin, bu siyasî kaide ve tafsilâttan sonra "el-hükmü li'l-gālib" yani "Hüküm, hükmetme ve hâkimiyet gâlibindir" meselesini tartışır. Konuyu daha çok Namık Kemal'in yazdıkları üzerinden tartışır. İbnülemin'e göre eğer hükm-i galibiyet Namık Kemal'in söylediği gibi insanlıktan geliyor (tabii) ise insanlık kadar eskidir ve baştan beri insanlara musallat olmuştur. İbnülemin de –Namık Kemal'in söylediği gibi- hükümetlerin kuvvet olmadan siyasette var olabilmelerini mümkün görmez. Fakat bu kuvvet, hükümetin halkını hükm-i galibiyetten muhafazasıyla yani zayıfı güçlünün pençesinden korumasıyla (ve bunun için kanunlar koyması, gücünü kullanmasıyla) mümkündür. Böylece halkın huzuruyla kendisi de kuvvet kazanacaktır. Yani hükümetin sağlayacağı güç yalnız ekonomi, ticaret, teknoloji ile sınırlı olamaz; hükümetin kuvveti halkına yapacağı hizmet ile sağlanır. Öte taraftan hükümet ile halk arasında birbirini destekleyen bu durum devletlerarasında geçerli değildir çünkü devletler, birbirinin gücünden değil zaafından istifade ederler. Bu yüzden aralarındaki meseleleri fevkalâde bir mahkemenin çözmesini çıkarlarına aykırı görürler. (Bu yüzden barış konferansları, hakem heyetleri vs. çözüm değildir).

[79] Bu kabilden Friedrich'in "İki şerrin bulunduğu durumda hafif olanı seçilmelidir." mealindeki sözü ile yakın anlama gelen "Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur" "Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izale olunur" fıkhî kaidelerini zikreder. İnal, vr. 103 [235].

Namık Kemal'in söylediğine göre, İslam dinî ilimlerinden "insan milletinin diğer kavimlere üstün olmasını ve silah tedarikiyle galebeyi sağlamayı tâlim ettiği"[80] anlaşılıyor; fakat İbnülemin'e göre bu, hükm-i galibiyet gibi zalim bir kaideye tâbi olmaya varmamalıdır. Çünkü zayıf, mazlumu himaye; güçlü, zalimi tehdit eder. İslam'da hükümet, hakkı muhafaza ile saadete hizmet eder. Bu da kuvvetin hakka değil, hakkın kuvvete önceliğini gerektirir.

İbnülemin, Namık Kemal'in medeniyet geliştikçe savaşlara son verildiği iddiasına da itiraz eder: Eskiden iki devletin savaşıp diğerlerinin rahat ettiğini ve bir tarafın galibiyetiyle savaşın bittiğini oysa "medeni" görülen devirde "silahlı barış" adıyla bütün devletlerin huzursuz, parasız bırakıldığını ve aslında bunun bir "vahşet" olduğunu söyler. Devletler buna mecbur edilerek hükm-i galibiyete can veriliyor. Bu vahşete medeniyet adı verilmesi de hükm-i galibiyet kaidesine meşruiyet rengi vermek içindir.

Bu meseleden sonra ikinci problem "sulh-i müsellah" yani silahlı barıştır. *Tarih-i Vasıf*, Reşid Paşa'nın emirnamesi, Keçecizade Fuat Paşa'nın Şinasi'ye yazdığı bir tezkire, *Telemak Tercümesi* ve Rıfat Bey'in *Hukuk Tercümesi*'nden, bir barışın ve refahın temin edilebilmesi için devletin savaşa hazırlıklı olması, teyakkuzda bulunması gereğine dair alıntıları sıralar.[81] Fakat İbnülemin, bunun ancak devletin kendisini diğer devletlerden muhafazası için adalet ve marifetle elde edeceği kuvvet olarak kabul edilebileceğini söyler. Oysa son zamanlarda devletlerin silahlı barış diye bir şeyin peşine düştüklerini ve bunun, sürekli savaş hazırlığı yarışında olup insan hayatını daimî tehditte bulundurduğunu söyler. Devletler içerde, gençleri silahaltında bulundurarak neslin devamını ve ülkenin kazancını sekteye uğratıyorlar, dışarda da sömürgelere, birbirinin ticaretine sekte vurma teşebbüslerine varıyor ve bu yüzden nice canlar feda ediliyor. Hak, kuvvete tabi olduğu için silahlı barış usulü ile nice devletler eziliyor. Bu usûl, devletleri silahlanarak diken üstünde beklemeye mecbur bıraktığı için "harb-i gayri-müsellah" yani silahsız savaş diye adlandırılması daha yerindedir.

Bu iki problemden sonra da İbn Haldun'dan zamanın icabına uymak hakkında bir alıntı ile devletin dış ilişkilerini ve düzenini sağlamaktan öncelikli işinin

[80] İnal, vr. 107-108 [242-243] vd.
[81] "Bu mesel ile bulur cümle düvel fevz ü felah
Hazır ol cenge eğer istersen sulh ü salah" beytini bunların özlü ifadesidir. İnal, vr. 110 [247].

devlet içinde intizamı sağlamak olduğunu ve dış ilişkilerin içerdeki düzene bağlı olarak gelişeceği mevzusunu işler. Bunu Cevdet Paşa'nın, Hersekli Arif Hikmet'in cümleleri ve bunlar üzerine mülahazalar ile açıklar.

Birinci faslın son kısmında da diplomasi ilminin araştırma alanı, diplomatlık ve diplomatların izzetinefsi bahsi ile bölümü tamamlar. İbnülemin'e göre, milletler arası kardeşliği koruyacak ve ilişkileri yürütecek, milletlerin saadetini ve barışı sağlayacak olan diplomasi ilmi diplomatların vicdanla hareket etmelerine, adaletli ve sadık olmalarına bağlıdır. Fakat İbnülemin'e göre mevcut durumda buna rastlanılamıyor. Hatta o, diplomatların âlemin tanzimine çalışmayıp onu karıştırmaya çalıştıklarını söyler. Bu konuda bir alt başlık da diplomatlar ile izzetinefistir. İbnülemin, diplomasinin düşmanı her ne suretle olursa olsun tehdit ve kandırma yoluyla maksadı elde etmek olması ve bunların da izzetinefsi sarsacağı itibarla gerektiğinde izzetinefsi ayakaltına almanın diplomatlığın esas şartlarından olduğunu söyler. Diplomat, kendi izzetini feda ile devletinin izzetine hizmet etmeye çalışır.[82] Fakat Talleyran, Metternich, Bismarck gibi diplomatlar hakkındaki haberlerden hareketle diplomatların izzetinefisle bağdaşmayacak nifakçılık, yalancılık, ikiyüzlülük gibi hasletlere sahip olduğunu ve diplomatlığın böyle anlaşılıp desteklendikçe insanlığın saadetine mâni olacağını söyler. Bu mevzuda zikrettiği diğer örnekler de George Washington'un "Avrupa ile aramızdaki deniz bir ateş olsaydı" sözü ile Bismarck'ın "En büyük diplomatlık doğruluktur"[83] sözü ve bunların değerlendirmesidir. İbnülemin, Bismarck'ın dünyanın başına silahlı barış belasını açmış biri olarak bunarı söylemesinin, söyledikleri ile yaptıkları birbirini tutmayan bir zat olduğunu gösterdiğini fakat öyle bile olsa söylediğinin doğru olması sebebiyle ona itibar etmek gerektiği hükmünü verir.

3-B-Fransa, Almanya, Rusya elçilerinden hikâyeler, Emevi, Abbasi, Timur, Osmanlı, Selçuklu, Fransa, Rusya, Almanya gibi devletlerin, devlet ilişkilerindeki siyasete müteallik vakalar, hükümdarlarının söz ve hareketleriyle siyasî inceliklerini tartışır. Sultan Selim'in coğrafyaya hâkimiyeti, Fatih'in İstanbul'u fethi, Büyük Friedrich, Timur'un meşveret usulü, Bismarck, Metternich, Napolyon'un hileleri, Fransa elçisi Muhib Efendi'nin, Vahid Efendi'nin Alemdar Hadisesi'nde dirayeti, III.

[82] Bunun örneği ise Almanya- Fransa Savaşı sonunda Tiyer ile Bismarck arasında geçen konuşmadır ki Tiyer'in anlaşmayı imzaladıktan sonra ağlamasını tartışan İbnülemin, bunun en azından kendi izzetini kurtarabilmek için bir hile olduğu neticesini çıkarır.

[83] İnal, vr. 125 [272].

Selim'in devlet adamlarının işin ehli olmadığına dair verdiği ders, Emevi veziri Mansur Ebu Amir Muhammed b. Abdullah'ın müşkülü fırsata çevirmesi, Tuğrul Bey ve Abbasi halifesinin muamelesi, İspanya Devleti'nin zulmü, İskender ile Dara, Osmanlı'nın Deli Petro'yu yakaladıktan sonra yol vermesi, Andraşi'ye sahip çıktıktan sonra vefasızlığına şaşılması hatası, Ragıp Paşa'nın sadrazamlığı, Reisülküttap Vasıf Efendi'nin âlim fakat boşboğaz oluşu, tarihçilerin bu olaylara yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin siyasî hataları, elçilerin, sadrazamların vs. devlet adamlarının siyasî hatalarına dair örnekleri işler.

3-C-Bu bölümün üçüncü faslı ise devletler hukukuna dair bahis ve fıkralardır. İbnülemin, bölümün başında devletler hukuku ilminin tarifini, kaynaklarını, tarihçesini ve devletler hukukunun mevcut olup olmadığını –kitabın genelindeki usulünden farklı olarak- alıntılarla değil; bizzat oluşturduğu metin ve tasnifle işlemiştir. Buna göre devletler hukuku ilmi devletlerarasındaki münasebetlerin kaidelerini belirleyen ilimdir ve ona her devirde rastlansa da hakiki manasını İslam ile kazanmıştır; Avrupa da İslam'ın eserlerini kendi dillerine naklederek vahşetten medeniyete girmeye başlamış; adlî mahkemeler, vergi, düzenli ordu ile mezkeziyeti sağlamış, devletlerine istikrar vermişlerdir. Böylece devletlerin bağımsızlığı, milletlerin eşitliği fikri meydana gelmiştir. 1648 Vestfalya Antlaşması ile devletler hukuku Avrupa'da uygulanmaya başlamış fakat Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya bunu ihlal etmiş ve Napolyon Bonapart da âlemin asayişine halel getirmiştir. O vakitten sonra Viyana Anlaşmaları, Paris Kongresi vs. dahi âlemin emniyetini temin edememiş ki bu gidişle devletlerin devletler hukukunu değil çıkarlarını gözetmeye devam edecekleri açıktır. Bu yüzden İbnülemin, devletler hukukunun mevcut olup olmadığı tartışmasını zikrettikten sonra devletler hukukuna riayet edilmediğine tarihin şahit olduğunu söyler. "Hüküm galibindir" kaidesi geçerli iken devletler hukukunun var olduğunu söylemek mantığa muhaliftir; elbette bu, varlığını ve lüzumunu inkâr için değil icrasına gayret etmek için ortadaki durumun görülmesidir.

Devletler hukuku meselesiyle irtibatı dolayısıyla bir sonraki mesele serbestî-i edyandır (din özgürlüğüdür). İbnülemin, Hristiyanların Müslümanları din serbestiyeti hususunda itham etmelerini ve onları vahşi görmelerini insafsızca bulur. Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinde –kendisinden sonrakiler kutsiyet atfederek almak isterler endişesiyle- kilisede namaz kılması teklifini reddedip bahçedeki kayanın üzerinde

kılması; Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinde papazı karşılaması, ona asa vermesi ve mahkemeleri takibi örnekleri ile bunlar gibi her asırda bulunabilecek örnekler, Müslümanların baştan beri "Dinde zorlama yoktur" kaidesiyle hareket edecek kadar medeni ve medeniyet müessisi olduklarını gösterir. Bu din serbestiyeti, Avrupa'da ise daha yenice kabul edilmiş bir maddedir.

Devletler hukukuyla irtibatlı bir diğer mesele Osmanlı Devleti'ni zora sokan kapitülasyonlardır. İbnülemin bu konuyu şöyle izah eder: Vaktiyle Osmanlı Devleti'nin karşılık beklemeksizin verdikleri imtiyazlar, sonraları anlaşma hükmünde tutulup uyulması zorunlu kılınmış; üstelik bunun karşılığında kendi memleketlerinde bekledikleri muameleyi göstermemişlerdir. Ecnebiler, topraklarında yaşadıkları devletin değil de kendi devletlerinin kanunlarına tabi olursa mülkünde yaşadıkları devlete halel geleceği müsellem iken Osmanlı topraklarında yabancılar dilediğini yapıyor. Her devletin istiklalini tasdik etmeye kendilerini mecbur gösteren medeni Avrupa devletleri bu hususta Osmanlı'nın hukukunu korumayı kendi hukukuna zararlı sayıyorlar. Gerçi kapitülasyonlar meselesi halledilse bile Avrupa devletleri Osmanlı'yı uğraştıracak meseleler bulacaktır. Fakat kapitülasyonlar memlekete ve dahi geleceğine büyük bir tehlikedir. Ticaret, sanat vs. bütün hayatı çıkmaza sokmasından korkulur. Bu konuda Osmanlı devlet yöneticilerinin kabahati ise zamanında yabancı tüccarlara imtiyaz tanıyıp –Avrupa'da kendi tüccarları olmadığı için- imtiyazın mukabiline ihtiyaç duymamaları ya da buna tenezzül etmemeleridir. Bu, onların kendi vakitlerini düşünüp ileriyi düşünmemeleri demektir. Devletlerarası ilişkilerin temeli birbirleriyle ticaretlerine dayanıyorken ve dostluk da fayda da bundan kinaye iken Osmanlı'nın yaptığı gibi ticarete gerektiği gibi önem vermemek ve ortaya çıkaracağı sonuçlar, devlet adamlarının siyasetteki cehalet ve gafletlerindendir.

Bu faslın sondan önceki bahiste de İbnülemin, esirlere muameleyi daha doğrusu Bonapart'ın esir ve mazlumları idam etmesini ve kendi hastalanan askerlerini afyon ruhuyla zehirlemesini değerlendirerek Pradier Fodere gibi otorite bir zatın eserinde bu yapılanları meşrulaştıran ifadeleri eleştirir.[84]

Bu fasılda son olarak cahiliye şairlerinden Findü'z-Zimmanî'nin şiiri ile veciz diplomasi dili ve Hudeybiye Antlaşması, Hz. Peygamber'in anlaşmaları nasıl

[84] Bunun peşinden milletler hukukundan bahsedenlerin önce milletlerinin geçmişine, bugününe ve yarınına bakmalarını tavsiye eder. İnal, vr. 203 [416].

yapmak ve çözmek gerektiğine dair hadisinden istişhadla İslam'ın hukuku ihya eden (*muhyi-i hukuk*) olduğu; "medeni" denilen şu devirde bile diplomasinin insanlara ancak zarar verirken İslam'ın 1300 sene önce "Zarar ve ziyana yer yoktur." (*Lâ darara ve-lâ dırar*) hükmünü koymuştur. Bundan sonra da bölümün son faslı olan dördüncü fasılda elçiler hakkında tarihten bazı örnekler alıntılar.

4-Eserin dördüncü bâbı askeriye ve savaş hakkında mülahazalar ile bunlara dair kıssaları ihtiva eder. Eserin bu bölümünde İbnülemin, savaşın insan fıtratından olup olmamasını, mevcut medeniyetin savaşları azaltmış olup olmadığını ve bazı liderlerin cihangirliklerini işler. Bu konularda Moltke'nin, Pradier Fodere'nin, Bacon'un savaş hakkındaki iddialarını tartışır ve onlara itirazda bulunur. Moltke'nin savaşı olmazsa olmaz (*unsur-ı mukarrer*) olarak tavsif etmesine itiraz eder ve insanların bir vücudun uzuvları gibi olmasından dolayı bir organa kıymanın zalimce ve cahilce olduğunu bu yüzden asıl olanın barış olduğunu söyler. Moltke'nin söylediğinin ancak hakkı muhafaza ve mazlumu korumak şeklinde kâbil olacağını söyler.[85] İbnülemin, Pradier Fodere'nin Bacon'dan ve Montesquieu'dan rivayetle savaşın medeniyet sebebi olmasına ve medeniyetin, savaşın vahşiliğini azaltmış olduğuna dair iddialara itiraz eder ve bunu vahşetle medeniyeti karıştırmak olarak görür.[86]

Bu faslın ikinci mevzuu devletlerarasındaki hukukta savaşa dair bilgiler hakkındadır. Burada dostluk müzakereleri, baskın yolları (*vesâit-i tazyîkiye*), savaş sebepleri, savaş ilânı düşman, savaş hileleri[87], esirler, askerî istila, düşman malları, savaş tazminatı, mütareke, teslim, tarafsızlık, barış, barış anlaşması terimlerinin tarifi ve bunlara dair bazı incelikler anlatılır. Bu kısım da yine –metnin genelinden farklı olarak- alıntılarla değil bizzat tarif ve tasnifinden oluşur.

4-B-Dördüncü bâbın ikinci faslı da savaş hakkında fıkralardır. İbn Muzaffer, Fransa kralı IX. Lui, Alparslan, Gazneli Mahmud, Timur, Kırım Hanı Devletgiray, Sicistan hâkimi Halef b. Ahmed, Türkistan hakanlarından Kadız Han, Fars padişahlarından Kambiz, Annibal gibi liderlerin savaş hikâyeleri ile Osmanlı ve Rusya arasındaki savaşların sıralandığı bir pasajı alıntılar.

[85] İnal, vr. 220 [449-450].
[86] İnal, vr. 222-223 [453-454].
[87] Bu mesele, İmam Serahsi'nin *Şerh-i Siyer-i Kebir*'inden bir pasaj ile işlenir. İnal, vr. 233 [473].

5-Eserin beşinci ve son bâbı ise çeşitli maddelere dair tarihî fıkralardır. Bunlar arasında Muaviye, Alparslan (ve Nizamülmülk), Ertuğrul Gazi, Osman Gazi, Fatih Sultan Mehmed, Sultan Selim, I. Süleyman, Sultan İbrahim ve veziri, III. Selim, II. Mahmud gibi sultanlar, Tiryaki Hasan Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Kara Hasan Ağazade Hüseyin Ağa, Köprülü Fazıl Ahmed (ve onun hakkında tarihçilerin tartışmaları), Elmas Mehmed Paşa, Hacı İzzet Paşa, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, Mütercim Rüşdi Paşa gibi devlet erkânı, şeyhülislamlar, yeniçeri ağaları, Nasreddin Hoca gibi bilge şahsiyetler ile Napolyon Bonapart, Bismarck, Alsas Loren valisi ve Fransız sanatkârlar gibi Avrupalı yöneticilerden –daha önce nakletmediği- veciz kıssa ve sözler ile bunların mülahazalarını ihtiva eder.

1.II.2. Eserin Kaynakları

İbnülemin Mahmut Kemal'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi derleme bir metin olarak kurduğunu ve alıntılar ile eseri telif ettiğini zikretmiştik. Metinde alıntı yapılan eserlerin sayısı ise sıralanamayacak kadar çoktur. Buna rağmen müracaat edilen kaynaklara gelişigüzel yer verilmediğini söylemeliyiz. Çünkü İbnülemin'in kütüphanesinde tarih, siyaset, askeriye gibi konularla alakalı çok daha fazla kitap bulunmaktadır. Bir kısmının, *Kemâlü'l-Kiyâse*'den sonra edinildiğini düşünsek bile bu metni telif etmeden önce okuduğu kitapların tamamını kullandığını yahut yazacaklarını bulduğu her eseri kullandığını söyleyemeyiz. Bu yüzden incelediğimiz eseri yazarken tercih ettiği kaynaklar hakkında hangi sonuçlara ulaşılabileceğinin araştırılması gerekmektedir.

Kemâlü'l-Kiyâse'de en sık müracaat edilen kaynakların başında tarih konulu kitaplar ve vakâyinâmeler[88] gelir. Bunlar kadar fazla müracaat edilen diğer metinler de siyasetnameler ve siyaset konulu eserlerdir. Tarih ve siyaset metinlerinin hâkim olduğu metinde bunlardan sonra yerli ve yabancı gazete, dergi, mektup, vesika, tezkire, şiir, biyografi, sözlükler gelir. *Asır, Nevsâl-i Marifet, Tercümân-ı Hakikat, Cerîde-i Havâdis, Şark* gazeteleri bunlardandır. Ebuzziya'nın mecmuası bunların başında gelenlerdendir. *Bismarck'ın Hayat-ı Siyasî ve Hususîsi, Avrupa'da Meşhur Ministrolar Tarihi, Talleyran Hayatı, Sefirler ve Şehbenderler, Tarih-i İskender, Tarih-i Timurlenk* de biyografi tarzı eserlerden bazılarıdır. Ataî, Findü'z-Zimmanî,

[88] Osmanlı Devleti'nde günlük olayların kronolojik sırayla tutulduğu eser türüdür.

Hayalî, Cudî'den şiirler de bunlara dâhildir. Tezkire örneği olarak da Şinasi'nin yazdığı tezkireyi zikredebiliriz. *Tercüme-i Kāmus, Ahter-i Kebîr*, *Kāmusu'l-A'lâm* da müracaat edilen sözlüklerden bazılarıdır. Yine Aristoteles, Platon, Machiavelli gibi düşünürlerin sözlerine de atıflar vardır. Tüm bu kaynaklar, metinde bazen mevzuları tespit eden, tartışan, izah eden metinler olarak; bazen mevzuya dair bir inceliği keşfetmiş metinler olarak; kimi zaman mevzuya dair tarihten örnekler aktaran metinler olarak; kimi zaman da tenkit edeceği noktalara dair temsil gücü barındıran metinler olarak yer almıştır. Bizim, eserin kaynaklarından ele alacağımız metinlerin bazıları –sayı olarak çok alıntıda bulunmamış olsa bile- iddia olarak uzun mütalaalar yaptığı, kanaat olarak tasdik ettiği metinler ile -iddiaları ve değerlendirmeleri hakkında çok yorum yapmamış olsa bile- sayı olarak fazlaca müracaatta bulunduğu metinler olacaktır. İbn Haldun, Sâ'dî, Namık Kemal, Pradier Fodere gibi âlimlerin metinlerinden sayıca çok alıntı olmamasına rağmen bu âlimlerin eserleri, metinde üzerinde çok durulan metinlere örnektir. *Netâyicu'l-Vukûât, Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* gibi eserler ise sayı olarak çok fazla alıntıda bulunulmuş eserler olmakla birlikte bu eserlerin metin olarak, iddia olarak üzerinde durulmamıştır. Alıntı yapılan kaynaklar arasında Ahmet Cevdet Paşa'ya ait *Târîh-i Cevdet* istisnadır; çünkü bu eser, hem sayı olarak hem iddia ve yorum olarak en çok üzerinde durulan metindir.

1.II.2.a. Vakâyinâmeler ve Tarih Kitapları

İbnülemin'in tarih konusunda en sık müracaat ettiği eserlerden olan vakâyinâmeler, XVIII. asır itibariyle Osmanlı Devleti'nin resmî tarih yazıcılığının eserleridir. Vakâyinâme yazarlarından yani vakanüvislerden Naîmâ (ö. 1716), Vâsıf Efendi (ö. 1806), Cevdet Paşa (ö. 1895), Abdurrahman Şeref Bey (ö. 1925) İbnülemin'in müracaat kaynaklarından bazılarıdır. Bu vakanüvislerle birlikte İbn Haldun gibi tarih nazariyesine dair metinler ve tarih ilminin ilk usul kitabı kabul edilen *Hamidetü'l-Usul* gibi metinler ve Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) gibi müellifler de kitabın müracaatlarındandır.

İbnülemin Mahmut Kemal'in eserinde atıfta bulunduğu tarih kitaplarının bir kısmına, tarih ilmi usulü ve problemlerine dair iddiaları zikretmek üzere bir kısmına ise tarih, siyaset, hukuk, askeriye, diplomasi bahislerine dair konular üzerine tarih tecrübesinden örnekler zikretmek üzere başvurulmuştur. Tarih tecrübesine dair alıntılar, klasik İslam tarihi metinleri olan rivayet tarzı kitaplardan ziyade tarih

yazıcılığında tenkit fikrinin öncelikli tutulduğu eserlerdendir ki buna örnek olarak Mustafa Nuri Paşa ile Müneccimbaşı Ahmet Dede'nin eserleri sayılabilir.

1.II.2.a.1. İbn Haldun (ö. 1406)

İbn Haldun tarih çalışmalarında atlanamayacak bir âlimdir. Onun tarihçiler tarafından hak ettiği değeri görüp görmediği ise tartışılan konulardan biridir. Bu konuda Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Ziya Ülken gibi araştırmacılar, İbn Haldun'un yeterince önem verilmediğini iddia etmişlerdir.[89]

İbn Haldun'un, Osmanlı tarihçilerince okunup okunmadığını, fikirlerinin anlaşılıp anlaşılmadığını ve teorisinin tatbik edilip edilmediği tartışmalarının haklı tarafını tayin etmek çalışmamızın amacını ve çerçevesini aşacaktır. Fakat İbn Haldun'un, Osmanlı ilmiyesi –özellikle tarihçileri- nezdindeki itibarı tartışmalı bir konu olsa da tespit edilecek bir husus vardır ki İbn Haldun'a ilgi ve vurgu 18. yüzyıl ile birlikte giderek artmıştır. Bu hususu mevzu bahis eden Süleyman Uludağ'ın tespitlerine göre; Muhammed b. Ahmed Hafîzuddin Acemi (ö. 1550), Kınalızade Ali Efendi (ö. 1572), İbn Haldun'dan bahsetmişlerdir fakat İbn Haldun ve *Mukaddime*'den ilk ciddi bahis Kâtip Çelebi'ye aittir, o da yetersiz ve hatalıdır.[90] Bunlardan sonra Osmanlı tarihçileri arasında, Müneccimbaşı Ahmed Lütfullah (ö. 1702), Mustafa Naîmâ (ö. 1716), İbn Haldun'a müracaat eden âlimler olmuş ve Şeyhülislam Pîrîzade Muhammed Sahib Efendi (ö. 1749) *Mukaddime*'yi ağır bir dil ve anlaşılmasını güçleştiren ilavelerle de olsa tercüme etmiştir.[91] H. 1276'da Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle Abdullatif Subhi Paşa *el-İber*'i tercümeye başlamış fakat bunun da tesiri görülmemiştir.[92] Hayrullah Efendi'nin İbn Haldun müracaatları olmuş ve sonrasında Osmanlı âlimleri arasında İbn Haldun'a en çok itibar ve müracaat eden, ondan en fazla etkilenen tarihçi Ahmed Cevdet Paşa olmuştur. Kendisi Pirîzade'nin eksik bıraktığı *Mukaddime* tercümesini de tamamlamıştır.[93] Yani Osmanlı tarihçileri arasında İbn Haldun'a olan ilgi 19. yüzyıla doğru artarak devam etmiş ve Ahmed Cevdet Paşa'dan sonra da Osmanlı tarihçilerinin, Meşrutiyet devri ulemasının ve

[89] Süleyman Uludağ (hz.), *Mukaddime I* –Giriş Bölümü-, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, s. 188. (Süleyman Uludağ da onları tasdik etmiştir.)
[90] Uludağ, s. 188-189.
[91] Uludağ, s. 190.
[92] Uludağ, s. 190-191.
[93] Uludağ, s. 191.

Cumhuriyet devri araştırmacılarının İbn Haldun vurgusu güçlenmiştir; hilafetin ilgasında İbn Haldun delil olarak gösterilmiş, Muhammed Abduh ve Cemaleddin Efgani'nin cemiyet modelinde İbn Haldun ön plana çıkarılmış, hatta son yıllarda Marksist ve Sosyalistler de İbn Haldun'un fikirlerini savunularında kullanır olmuşlardır.[94]

İbn Haldun'a son devirde artan ilginin bir kısmı da devletlerin ömrü hakkındaki tarih anlayışı, tavırlar nazariyesi[95] dolayısıyladır. Nitekim bu mesele, Osmanlı Devleti için siyasî ve askerî olarak başlayan kayıplarla devletin çöküşünün geliyor olup olmadığı sorunu üzerinden (yani Osmanlı Devleti'nin mevcut problemlerine tatbik edilerek) yeniden tartışılır olmuştur. Nitekim İbn Haldun, devletlerin bir kuruluş, bir gelişme ve bir çöküş devri olduğunu söylemiştir. Bu tespitin tasdik edilmesi halinde Osmanlı Devleti'nin de çöküş devrinde olduğunu söylemek gerekecektir. Çünkü askerî mağlubiyetler ile başlayan buhranlı süreç, devletin gücünü kaybettiği fikrine yol açmış dolayısıyla İbn Haldun'un haklı olup olamayacağı üzerinde çok durulmuş; devleti kurtarmak derdi ile bu mesele de halledilmeyi icap etmiştir. Yani devletler için çöküş takdir edilmesi Osmanlı Devleti için mukadder çöküşün yaşandığını kabul etmek demekti ve Osmanlı tarihçileri bu meseleye farklı izahlar, çözüm yolları arayarak aynı zamanda devlet için takdir edilen sonun geldiği iddiasının üstesinden gelmeyi hedeflemişlerdir. İncelediğimiz eser de bu meseleye bigâne kalmamıştır.

İbn Haldun'da bulduğumuz tavırlar nazariyesine göre tıpta şahısların ortalama bir ömrünün olduğu gibi devletlerin de bir ömrünün olduğunu söylemiş ve bunun da ortalama üç nesil olduğunu söylemiştir. Sınırları katı olmasa da ilk nesil asabiyete sadık, cengâverliğin öne çıktığı devredir. İkinci nesil de bu asabiyete refahın ve bolluğun geldiği, izzet yarışına girilerek birilerinin aziz diğerlerinin âtıl kaldığı bir devredir. Bu nesil, önceki neslin cengâverliğini gördüğü için karşılaştıkları zorluklarla mücadele gücünü kendinde bulabilir. Oysa üçüncü nesil, asabiyetin kendilerinde hiç mevcut olmadığını sanırlar, refah içerisindedirler fakat zamanla korumaya muhtaç hâle gelirler. Devletin savunma ihtiyacı olur ve bu ihtiyaç giderilemezse devlet,

[94] Uludağ, s. 193-194.

[95] Tavırlar nazariyesi, toplumsal olayların da canlı organizmasına benzer şekilde açıklanması demektir. İbn Haldun'un sisteminde tavırlar olarak zikredilen husus, devletlerin ömrünün de insanların ömrüne benzer olması ve yükseliş, duraklama ve çöküş gibi devirleri (tavırları) geçirmesi demektir. Konu hakkında Bk: Uludağ, s. 116.

inkıraza uğrar.[96] İbnülemin, İbn Haldun'un otoritesini ve devletlerin mukadder bir sonunun olduğunu kabul etmekle birlikte bu son için bir vakit tayin etmeyi hatalı, en azından itiraza uğramış bir fikir olarak görür. Çünkü bir devlet, kurulduktan sonra yüzyıl geçmiş olmasına rağmen gücünü artırarak muhafaza edebilir yahut bir başka devlet de kurulduğu gibi yıkılabilir ve bu süreçlerin hepsini birden geçirmiş olabilir.[97] Ayrıca bu iddiayı haklı bulup devletin sonunu beklemek de bir başka hatadır çünkü idarecilerin üzerine düşeni hakkıyla yapması halinde devlet çöküşe mahkûm olmayacaktır.[98]

İbnülemin, *Kemâlü'l-Kiyâse*'de İbn Haldun'dan çok sayıda alıntı yapmamış; on bir yerde müracaat etmiştir.[99] Fakat İbn Haldun'u eserin önemli kaynakları arasında saymamız, onun Osmanlı tarihçiliğindeki özellikle son dönem tarihçiliğinde artan önemi ve İbnülemin'in de sık sık bu eserlere müracaat emiş olması ve bazen de İbn Haldun'un iddialarını tartışmış olması dolayısıyladır.

İbnülemin, İbn Haldun'u *"Allame-i zû-fünûn Mevlana İbn Haldun"* diye tavsif eder. İbn Haldun'un, tarihçinin vakıayı olduğu gibi anlatması konusundaki dikkatlerine İbnülemin *"İbn Haldun'un tarif ettiği surette müverrih olmak da İbn Haldun olmaya tevakkuf eder"* yorumunu yapar. Bununla birlikte İbn Haldun'un rivayet ve yorumlarını da itirazsız kabul etmez. Buna örnek olarak Selahaddin Eyyubî'nin yardım istediği Yakub Mansur hakkında İbn Haldun'un verdiği hükmü zikredebiliriz. İbnülemin, öncelikle bu hadise hakkında rivayetleri aktarır ve İbn Haldun'un bu duruma sessiz kalmasına itiraz ederek *"İbn Haldun gibi bir zat-ı vacibu'-itimad olmuş bir melik-i mü'mini böyle bir şenaatten müberra tutmak isterdik*" der ve rivayet muteber olduğu için bunun müşkül olduğunu söyler.[100]

1.II.2.a.2. Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895)

1823-1895 yılları arasında yaşamış, Osmanlı Devleti'nin son vakanüvislerinden, tarih ve hukuk âlimi, devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın, *Tarih-i Cevdet, Mâruzat, Tezakir, Kısas-ı Enbiya* en meşhur eserlerindendir. İbnülemin

[96] İbn Haldun, c. 1, ss-505-507
[97] İnal, vr. 63 [169].
[98] İnal, vr. 63 [169].
[99] İnal, s. 4 [81], s. 9 [88], vr. 11 [90], vr. 21 [106], vr. 21 [107], vr. 22 [107], vr. 22 [107], vr. 61 [167], vr. 114 [253], vr. 176 [364].
[100] İnal, vr. 176 [365].

Mahmut Kemal'in de en sık müracaat ettiği isim Ahmet Cevdet Paşa ve özellikle onun *Târih-i Cevdet* adlı eseridir. Bu alıntılar aynı zamanda kanaat itibariyle de Cevdet Paşa'ya çok yakındır. Hatta mukaddimede meseleyi işleyişi de Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihi ile benzer şekildedir.

İbnülemin'in incelediğimiz eserinde en çok alıntı yapılan âlim Ahmet Cevdet Paşa olduğu için ve tarihçiler arasında bu iki âlimin arası açık olarak görüldüğü için bu konudan bahsetmek gerekecektir.

Sultan Abdülmecid'in saltanatı esnasında sadarete gelebilecek memurlar, aralarında anlaşıp hükümdarın kendilerini ciddiye alması için bir tepki olarak sadrazamlığı kabul etmemekte anlaşmışlardır. O sırada sadrazamlık makamında bulunan Fuat Paşa'nın konağında Ali Paşa, Rüşdü Paşa ve Yusuf Kamil Paşa da bu kararı alanların başında idi. Bunun üzerine Fuat Paşa'nın istifa etmesinden bir müddet sonra Yusuf Kamil Paşa sadrazam olmuştur. "Konak meselesi" olarak bilinen bu hâdiseyi tarih kitapları farklı şekillerde yorumlamışlar ve umumen Yusuf Kamil Paşa'nın sözünde durmadığını söylemişlerdir. İbnülemin, H. 1328 yılında bir risale telif ederek tarihçilerin iddialarını tahlil ve tenkit etmiştir. Bu tarihçilerden biri de Ahmet Cevdet Paşa'dır.[101] Bu yüzden tarih çalışanlarından bir kısmı İbnülemin'in Yusuf Kamil Paşa'ya muhabbeti dolayısıyla Ahmet Cevdet Paşa'ya husumet duyduğunu iddia etmişler hatta İbnülemin'in tarih yazıcılığının sevdiklerini koruyup sevmediklerinin kusurlarını ifşa ettiği sonucuna varmışlardır. [102]

İbnülemin ile Ahmet Cevdet Paşa arasındaki husumete girmeksizin meselenin tarih yazıcılığı tarafına bakarsak İbnülemin o yıllarda henüz tamamladığı/tamamlamakta olduğu eseri *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'yi telif ederken en sık müracaatı Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinden olmuştur. Üstelik bu alıntılar, çoğu zaman meseleyi tespit eden, izah eden, tartışan; bazen bahse dair ihtilaflardan birini teşkil eden; birçok yerde tarihten örnekleri aktaran ve birkaç konuda da eleştirilecek fikirlere sahip metinler olarak zikredilmiştir.[103] Bu yüzden

[101] İnal, *Kâmil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, H. 1328 [1910], s. 14 vd.

[102] Nurettin Gemici, "İbnülemin Mahmud Kemal'in Tarihçilerle Tartışmaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2009, IX S.1, s.75.

[103] Meseleleri tanımlayan ve izah eden alıntılara örnek olarak bk: İnal, *Kemâlü'l-Kiyâse*, vr. 15, 79; tenkit ve ilavede bulunmak üzere alıntılarına örnek için bk: vr. 35, tarihî vakalar için başvurulmasına dair örnek olarak bk: vr. 31, 333.

Ahmet Cevdet Paşa ile İbnülemin'in müsabetinin yalnızca husumetleri üzerinden ele alınması yerinde olmayacaktır.

Şunu söyleyebiliriz ki *Kemâlü'l-Kiyâse*'de bu kadar yoğun olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerine müracaat edilmesi, İbnülemin'in Cevdet Paşa'yı siyasî ilimlerde ve tarihte büyük bir âlim olarak gördüğünü ve onun metinlerini ne kadar dikkatle okuduğunu gösterir.

1.II.2.a.3. Namık Kemal

Namık Kemal, Son dönem Osmanlı ilmî hayatında okunan, takip edilen yazarların ön sıralarında gelir. Özellikle siyasî tartışmalara dair yazdıkları, devrin düşünce yapısı açısından temsil gücü yüksek metinlerdir. İbnülemin de Namık Kemal'i okuyarak yetişmiş hatta onun *Cezmi* romanına öykünerek *Sabih* adında roman yazmıştır. Namık Kemal'in sonraki düşünürlerde görülecek yorumlarının etkisini İbnülemin'de görmek de mümkündür. Hürriyet, meşveret, kanun gibi devrin tartışmalarında Namık Kemal'in iddialarının öncü ve etkili olduğu malumdur. Bu tartışmalar, *Kemâlü'l-Kiyâse*'de de mündemiç meselelerdir. Bir kısmı hususen bahis açılarak tartışılmış bir kısmı ise sanki kasten ihmal edilmiş gibidir.[104]

Kemâlü'l-Kiyâse'de Namık Kemal'in söz ve eserlerine yapılan atıfların sayısı çok olmamakla birlikte uzun alıntılar ve güncel problemlere dair tartışmalar içerdiği için burada da zikredilmiştir. Eserde –ikisi sözlük kısmında özetlenen cümleler olmak üzere- yedi kez Namık Kemal'den alıntı yapılmıştır (bu alıntılar nispeten uzun alıntılardır).[105]Bunlardan birisi idare hukuku ilminin kuruluşuna dair tartışmadır. İbnülemin, Namık Kemal'in bu bilimin kurucusu olarak John Locke ve J. J. Rousseau'yu görmesine itiraz eder. Çünkü İbnülemin, idare hukukunun bizim

[104] Mesela devrin tartışmalarından kavmiyet ve milliyet meselesi böyledir. Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i yazdığı, ittihat fikrinin ve birlik noktasının aranmaya başladığı yıllarda yazılan *Kemalü'l-Kiyase*'de bu meseleye dair yorum yalnızca "Kavmiyet ve milliyet hissiyatı milel-i sairenin bâdî-i hayâtı olsa bile Müslümanlara diyanet derecesinde kuvvet ve saadet bahşedemez. Ehl-i İslam'ın hayat ve mematı diyanete merbut olduğu gibi diyanet-i İslamiye de marifet ve adalet üzerine mebnîdir. Marifet ve adalete riayet edilmemekle diyanete de riayet edilmemiş olur." ile "Bu takdîre göre beyne'l-beşer tahaddüs etmekde olan cidâlin sebeb-i aslîsini tezâdd-ı ırkdan yahud tehâlüf-i kavmiyet ü milliyetden başka hâllerde aramak lâzımdır. 'Zalûm ve cehûl' olan ebnâ-yı beşer, hiçbir vakitde hakkına râzı olmaz. İmkân buldukca hukūk-ı âhâra tecâvüz eder. 'Hevesât-ı nefsâniye' tecâvüze illet-i esâsiye farz olunabilir. 'İhtiyâc' ise bu illete revâc verir. Maahâza 'hevesât-ı nefsâniye' ihtiyâcın fikdânı hâlinde de insanları tecâvüze sevk eyler. 'Mugāyeret-i dîniye'nin de bu meselede dahl-i küllîsi vardır." yorumudur. İnal, vr. 43 [139-140] ve 221 [455].

[105] İnal, *Kemâlü'l-Kiyâse*, vr. 15 [96], vr. 16 [98], vr. 30 [120*2], vr. 89 [214], vr. 107 [241], vr. 108 [243].

dinimizde/geleneğimizde zaten mevcut olduğunu ve zikredilen düşünürlerin de bu bilime hizmet edenlerden olduğunu söyler ve bunu teyit etmek için *Siyer-i Kebir*'i okumanın yeterli olacağını söyler.[106]

Tartışmalardan bir diğeri de hükm-i galibiyet meselesinin bazı noktalarında Namık Kemal'e ettiği itirazdır. Hatta bu kaideyi eleştirilerinin birçoğu Namık Kemal'in metinlerinden hareketle sürmüştür. İbnülemin, Namık Kemal'in hükm-i galibiyeti insanî bir vasıf olarak görmesine, devletler hukukunun kaçınılmaz sonucu olmasına, dinî ilimlerin de bunu öğrettiğine vs. dair iddialarına da itiraz eder. (Bu konu üçüncü bölümde ayrıca ele alınacaktır.)

1.II.2.a.4. *Sahâifu'l-Ahbar* –Tercümesi- (Müneccimbaşı Ahmed Dede ö. 1702)

Sultan IV. Mehmed ve II. Süleyman devirlerinde yaşamış, müneccimbaşı olarak görev yapan Mevlevî şeyhi Derviş Ahmed Müneccimbaşı'nın Arapça kaleme aldığı tarih kitabı olan *Sahaifu'l-Ahbar* adlı eser, *Câmiu'd-Düvel* ve *Müneccimbaşı Tarihi* olarak da bilinir. Bu eser, terkibî bir üslupla oluşturulmuştur ve tarih araştırmacıları tarafından, tarihi nakleden eserlerden tenkit eden eserlere geçişin ilk örneklerinden sayılmasına rağmen[107] İbnülemin'in metninde bir usul ve tartışma kaynağı olarak değil tarihten örneklerin alıntılandığı metin olarak bulunmaktadır. *Kemâlü'l-Kiyâse*'de bu esere, tarihin faydası bahsindeki mütalaası dışında tarihî olayların alıntılandığı ve genellikle bahislerin tarihî fıkralar bölümlerinde müracaat edilmiştir. Bu müracaatlar, daha ziyade Abbasiler, Emeviler, Büveyhoğulları, Samaniler, Selçuklular ve Timur hakkındaki kıssalardır.

Eser, bir unvan ile iki kitaba ayrılır ve her biri satır, maksat, sahife, kelime ve levha gibi başlıklarla yapılan taksimlerden oluşur. Kitabın giriş kısmı olan unvan bölümünde zamanın ne olduğuna ve kısımlarına dair bir giriş ile tarih ilminin tarifi, mevzusu, gayesi, tarihçinin edeb ve şartları ile kavram ve terim olarak tarih ve meşhur tarihçileri işleyen iki satırdan oluşur. Eserin ilk kısmı olan birinci kitap, bir unvan ve iki sahifeden oluşur: unvanda yaratılıştan, peygamberlerden ve kutsal kitaplara dair bir bahisten sonra birinci sahifede peygamberler ve bazı Salihler; ikinci sahifede ise

[106] İnal, vr. 16 [98].

[107] Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. 32, s. 5

Arap kabileleri, Hz. Muhammed'in nesebi, risalete kadar ahvali ile hicretten vefatına kadar olan süreç işlenir. Eserin son kısmı olan ikinci kitapta ise, kadim devletler (İslam'dan önceki Fars ve Arap padişahları) ile İslam'dan sonra zuhur eden devletler (Emevi ve Abbasi devletleri ile bunlardan sonra asır asır devletler) anlatılır. Bu son bölüm, Osmanlı tarihinin anlatıldığı kısımdır ki bu tarihi kendi devrine yani Sultan IV. Mehmed devrine kadar getirir.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey, eserinde Nedim'in tercümesini kullanmıştır. Müellifin eseri kaleme almasından otuz yıl sonra, Damat İbrahim Paşa desteğiyle ve başında Nedim'in bulunduğu bir komisyon tarafından tercüme ettirilen eserin yalnızca baş tarafı Nedim tarafından çevrilmiştir.[108]

Bu eserin, İbnülemin tarafından tarihî hadiseleri alıntılamak üzere müracaat edilmiş olmasından şu sonucu çıkarmak mümkündür: İbnülemin, tarih yazıcılığında naklin ağırlıklı olduğu metinleri değil, tenkidin ağırlıklı olduğu metinleri sıhhatli bulmuştur. Bir başka ifade ile *Kemâlü'l-Kiyâse*'de tarîhi olayları aktarma konusunda yeni tarih yazıcılığına dair metinleri tercih etmiştir.

1.II.2.a.5. *Netayicu'l-Vukuât* (Mustafa Nuri Paşa ö. 1890)

Osmanlı devlet kurumlarında memurluk, nâzırlık, vezirlik gibi çeşitli görevlerde bulunmuş Mustafa Nuri Paşa'nın Defter-i Hâkânî nâzırlığı esnasında yazdığı eserdir. Sekiz bölümden oluşan eser, Osmanlı Devleti'ni kuruluş, takarrür, istila ve ikbal, tereddüt ve tevakkuf, ıslahat ve yenilik olmak üzere sekiz devirde ele almış, bu devirlerin hadiselerini anlattıktan sonra "tekmile" adıyla değerlendirdikten sonra devlet erkânı, kurumlar ve işleyişleri, fen ve sanat konuları, haricî meseleler vs.ye dair bilgiler vermiştir.[109]

Mustafa Nuri Paşa bu eserinde öncelikli amacının her yüzyılın siyasî, askerî, ekonomik yapısını incelemek olduğu bunun için de önce vuku bulan olayları ardından da "tekmile" başlığıyla o yüzyılda yürürlükte olan kural ve kanunlar ile devrin nizamını araştırmak olduğunu söylemiştir.[110] Kitabında Osmanlı Devleti'ni altı

[108] Ağırakça, s. 5. (Ahmet Ağırakça bu tercümede bazı değişikler ve kısaltmalar olduğunu da söylemektedir.)

[109] Tahsin Özcan, "Mustafa Nuri Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.31, s. 342.

[110] Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuât –Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi-*, sadeleştiren Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 1.

bölümde inceleyen Mustafa Nuri Paşa'nın bu taksimi için eserin mukaddimesinde yer alan şu kaydı zikre şayandır: *"İbn Haldun, her devlet için büyüme, duraklama ve gerileme çağı kabul etmiş ve devletlerin yaşantısını çoğunlukla 120 yıl olarak göstermiştir. Kendisi 1406 yılına dek yaşadığından, Bağdat, Endülüs ve Mısır'da üçer beşer yüzyıl saltanat süren Emevi, Abbasi ve Fatımi halifeliklerini bildiği halde böyle söylemesi, 'devletlerin yönetimleri ve gelenekleri her üç yüzyılda bir toptan başka bir biçime girer ve değişir' kuralına uymasına yorulabilir."*[111] demiş ve bu kuralın Osmanlı Devleti için de geçerli olmasından ötürü taksimi buradan hareketle yaptığını yazmıştır.

Mustafa Nuri Paşa, eserinde çeşitli tarih kitapları, risale ve mecmualar, sefaretnameler, defter kayıtları, vakfiyeleri kaynak olarak kullanmış ve rûznamelerden farklı bir yöntem izleyerek tasvirî değil tenkidî bir anlatımı tercih etmiştir. Onun bu eseri, Osmanlı tarih bilgisi işlemeyi değil; devletin başlangıcından itibaren vuku bulan kanun ve nizam değişikliklerinin sebepleri ve neticelerini araştırmayı amaçlamıştır ki bu yüzden hadiseleri kısaca verdikten sonra teşkilat ve nizamları incelemiştir. [112]

Eserin ilk üç cildi müellif tarafından neşrettirilmiş, onun vefatından sonra Mehmed Galib Bey tarafından, ondan sonra da Neşet Çağatay tarafından neşredilmiştir.

İncelediğimiz metinde bu eser de bahislerle ilgili tarihten örneklerin alıntılandığı kaynaklardandır. Ve yine eserde her bahisten sonra konuyla ilgili tarihî fıkraları işlediği bölümlerde alıntılanmıştır.

1.II.2.b. Siyasetnameler ve Siyaset Konulu Eserler

Kemâlü'l-Kiyâse'de İbnülemin'in tarih kitaplarıyla birlikte en çok müracatta bulunduğu diğer eserler de siyasete dair eserlerdir. Bunların bir kısmı siyasetname olarak adlandırılan geleneğe mahsus kitaplar, bir kısmı siyasete dair tercüme metinler ve bir kısmı da nazarî siyasete dair metinlerdir. Bu kaynaklardan bazıları; Mâverdî (ö. 1058), Gazzâlî (ö. 1111), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 1292), Pradier Fodere'nin (ö. 1904) metinleri ile *Vasıtatü's-Süluk fî Siyaseti'l-Mülûk* ve *Nehcü's-Süluk fî Siyaseti'l-Mülûk* gibi eserlerdir.

[111] Mustafa Nuri Paşa, s. 1-2.
[112] Özcan, s. 343.

1.II.2.b.1 *Telemak Tercümesi* (Yusuf Kamil Paşa)

Orijinal ismi *Les adventures de Télémaque* olan bu eser, François de la Monthe Fénelon'un (ö. 1715), XIV. Lois'in torunu ve kendisinin talebesi olan Burgonya dükasına hükümdarlık üzerine öğütlerini ihtiva eder.[113] Osmanlı Devleti'nde ıslahat çabalarıyla edebiyatta da kendini gösteren yenilik hareketlerinin bir sonucu olarak *Telemak*, 1859 yılında Yusuf Kamil Paşa tarafından tercüme edilmiştir. Batı edebiyatından Türkçe'ye çevrilen ilk roman özelliği taşıyan bu eser, *Tercüme-i Telemak* adıyla 1862'de yayınlanmıştır.[114]

Agâh Sırrı Levend, bu eseri bir serüven romanı mesabesinde görmüş olup tam manasıyla bir siyasetname olarak kabul etmese[115] de Mehmet Kaplan'ın mütalaasına göre ilk olarak *Telemak*'ın tercüme edilmiş olmasında bir kasıt vardır nitekim Yusuf Kamil Paşa, Türk diline bir roman kazandırmak istemiş olsaydı Fransız Edebiyatı'ndan çok daha güzel bir romanı tercih edebilirdi. Fakat Fenelon'un hocalık yaptığı veliahda siyasî ve içtimaî bazı fikirleri vermek amacıyla yazdığı bu eserin roman olarak tercih edilmesi, okuyucunun sıkılmaması kastına dayanmaktadır. Bunu bilen Yusuf Kamil Paşa da eseri benzer kasıtla tercüme etmiş ve bu eser, okuyucuları tarafından daha ziyade bir hikmet ve siyaset kitabı olarak kabul olunmuştur.[116] Çok rağbet gören bu eser daha sonra Ahmed Vefik Paşa tarafından da tercüme edilmiş, birçok baskısı yapılmış ve mekteplerde okutulmuştur.[117]

İbnülemin Mahmud Kemal, incelediğimiz eserde üç yerde doğrudan Yusuf Kamil Paşa'nın siyasî zekâsı ve hazırcevaplığına örnek vermiş[118] onun dışındaki müracaatlarında onun, *Telemak Tercümesi*'nden siyasî hikmetleri alıntılamıştır.[119]

Telemak Tercümesi, Kemâlü'l-Kiyâse'de daha ziyade ikinci bâb olan tedbir-i mülk bahsinde, siyaset ilmi ve ameliyesine dair kaideleri zikretmek üzere başvurulmuştur. Bunlar haricinde kimi meselelerin ifadesinde veciz ve temsil gücü

[113] Agâh Sırrı Levend, "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963, s. 172.

[114] Gonca Gökalp Alpaslan (hz.), *Tercüme-i Telemak –Giriş bölümü-*, Ankara: Öncü Kitap, 2007, ss. 3-5.

[115] Levend, ss. 172-173.

[116] Mehmed Kaplan, "Tanzîr-i Telemak", *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III, S.1-2, s.2-3.

[117] Kaplan, s. 3.

[118] İnal, vr. 217 [444], vr. 218 [445], vr. 225 [459].

[119] İnal, vr. 33 [124], vr. 35 [127], vr. 43 [139], vr. 50 [150], vr. 53 [154], vr. 55 [156], vr. 55 [157], vr. 55 [158], vr. 57 [160], vr. 64 [173], vr. 65 [173], vr. 65 [174], vr. 66 [175], vr. 85 [107], vr. 96 [225], vr. 97 [226], vr. 110 [247], vr. 149 [314], vr. 219 [448], vr. 220 [448], vr. 225 [459], vr. 227 [460].

yüksek sözler olarak zikredilmiştir ki bunlar siyasete, diplomasiye, savaş ve barışın yerine dair incelikleri yahut bakış açısını tayin eden ifadelerdir.

Yukarıda bahsedilenlerden çıkarılacağı üzere *Telemak Tercümesi*, *Kemâlü'l-Kiyâse* eserinin en mühim kaynaklarından biridir. Hem sayı ve fikir olarak diğer eserlerden daha ağır basar hem de pek çok yerde İbnülemin'in mevzu bahis edeceği konulara dair hususları veciz ifadeleri ihtiva eder. İbnülemin'in eserde *Telemak Tercümesi*'ne itiraz ettiği bir mütalaası da yoktur. Alıntı hakkında değerlendirmesinin bir örneği olarak *Telemak Tercümesi'nin* meclis teşkiliyle ilgili cümlesinden sonra yaptığı şu değerlendirmeyi de zikredebiliriz: "*Şu ta'rîf -i kâmil, teşkîl-i mecâlis hakkında bir düstûr-ı metîn addolunmaya lâyıktır. Binâberîn mülâhaza-i zâide îradından müstağnîdir.*"[120]

1.II.2.b.2 Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) (*Bostan*)

Sa'dî-i Şîrâzî'nin 1257 yılında tamamlanan *Bostan* eseri, İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlular'dan Ebubekir b. Sa'd b. Zengî'ye sunulmuş, pek çok hikâyeyi işleyen manzum bir eserdir.[121] Bu eser, İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse* eserinde müracaat ettiği kaynaklar arasında sayı bakımından başta gelen eserlerden değildir. Fakat bizim kaynaklar bahsinde bu eseri ele almamızın sebebi, İbnülemin'in *Bostan*'ı siyaset düşüncesi açısından büyük bir eser olarak telakki ettiği kanaatinde olmamız ve hatta bir yerde yaptığı alıntı üzerine söylediği şu sözdür: *"Şeyh Sa'dî merhumun, şu mebhasta gösterdiği dekāyık-i siyâsiye –muktedir bir kalemle îzah edilse kıymettar bir siyasetname vücuda gelir. Kalem-i fakir, o kudretten mahrum ise de usul-i müttehazeye halel vermemek için bu sadetten birkaç söz söylemeye mecburiyet vardır…"*.[122] Ayrıca İbnülemin, Sa'dî'nin eserinden alıntı yaptığı kısımlarda onu eleştiren cümleler yazmaz bilakis onu şerh eden cümlelere yer verir. Buradan da İbnülemin'in Sa'dî'yi siyaset sanatı konusunda büyük âlimlerden kabul ettiği sonucunu çıkarabiliriz.[123]

[120] İnal, vr. 55 [158].
[121] Adnan Karaismailoğlu, "Bostan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992,c.6, s.307.
[122] İnal, vr. 91-95 [216-222].
[123] Sa'dî'den alıntılar için bk. İnal, vr. 51 [151], vr. 71 [184], vr. 91-92 [218], vr. 96 [225], vr. 228 [465], vr. 232 [472] –dipnot-.

1.II.2.b.3. *Vasıtatu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk* (İbn Zeyyan Musa b. Yusuf Tilemsanî ö. 1444)

İbnülemin'in kütüphanesinin bulunduğu katalogda ise Musa b. Yusuf b. Zeyyan es-Sani et-Tilemsani'ye ait görünen eser 1296'da Aydın'da basılmıştır.[124] Agâh Sırrı Levend'in *Siyasetnameler* başlıklı araştırmasında da bu eserin, İbn Zeyyan Musa b. Yusuf Tilemsanî'ye (ö. h.844- m.1444) ait olduğu söylenmiştir.[125] İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'de eser hakkında verdiği bilgiye göre, Zeyyanîler'den Ebu Hamumisî b. Yusuf'un oğluna ilmî ve amelî siyasete dair tavsiyelerinden müteşekkil, Arapça bir eserdir. Giritli Rahmi tarafından 1294 (m. 1877)'te özet olarak tercüme edilmiş ve 1296'da (m. 1879) da basılmıştır. 205 sayfadır.[126]

1.II.2.b.4. *Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk* (Ebü'l-Fezâil eş-Şeyzerî ö. 1193)

Ebü'l-Fezâil, Celâlüddin Abdurrahman b. Nasr(illâh) b. Abdillah eş-Şeyzerî, et-Taberî'ye (ö. 589/ 1193?) aittir. Müellifin Taberiye'deki hatip, muhtesip ve kadılık görevi esnasında Selahaddin Eyyubî'ye arz ettiği bu eser *Menhecu'l-Meslûk* olarak da bilinir. Devlet yönetimine dair bu eser, 20 bölümden oluşur. Keşanlı Nahifî Mehmed Efendi tarafından Osmanlı Türkçesi'ne (1256), Osman Arapçukuru tarafından da – birinci ile altıncı bölümler arasındaki kısmını bazı şiir ve hikâyeleri çıkarılarak- günümüz Türkçesi'ne çevrilmiştir.[127]

Bu son iki eser, *Kemâlü'l-Kiyâse*'de yöneticilerin siyaset etme tarzına dair tarihten örneklerin alıntılandığı metinlerdir. Bu sebeple sayı olarak ziyadesiyle müraccatta bulunulmuş olsa da fikir ve iddia itibariyle tartışılmamıştır.

---

[124] *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin "Senusî" maddesi müellifi, Muhammed b. Yunus es-Senusi'nin *Şerhu Vasıtati's-Süluk* eserini açıklarken bunun, Muhammed b. Abdurrahman el-Havzî'ye ait manzum eserin şerhi olduğunu söylemiştir. Muhammed Aruçi, *TDV İslam Ansiklopedisi,* "Senusî", c.36, İstanbul 2009, s. 535.

[125] Levend, s. 180.

[126] İnal, vr. 32 [122] –dipnot-.

[127] Cengiz Kallek, "Şeyzerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c. 39, s. 108.

1.II.3. Eserin Yazım Tarzı

İbnüemin'in makale, risale, hal tercümesi türü eserlerindeki dili ile *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse* eserindeki dilinin benzer olduğunu söyleyebiliriz. Fakat *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi onlardan ayıran bariz özellikler, İbnülemin'in bu eseri bir derleme olarak, derlediklerini şerh ederek yazması ve *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi siyasetname türünden yazmış olmasıdır. Biz de bu kısımda *Kemâlü'-Kiyâse*'nin bu üç hususiyetini irdeleyeceğiz.

İlk hususiyetinin derleme olması, metnin İbnülemin'in cümleleri üzerinden değil, yerli-yabancı çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılar üzerinden akması sebebiyledir. İbnülemin, metinde alıntıları doğrudan tırnak içinde ve sonlarında kaynak belirtilerek vermiştir. Hatta kendisinin üslubuna uymasa da alıntıların imlâsına dahi sadık kalmıştır.[128] Alıntı yaptığı metinlerdeki muğlak ifadeleri, meçhul şahısları, mahalleri, kitapları dipnotta açıklamış[129], bazen rivayet farklarını[130], alıntıda verilmeyen ayrıntıyı vermiş[131] yahut başka eserlere yönlendirmiştir. Kimi zaman alıntıda bahsedilen bir şiirin manzumesini vermiş[132]; kimi zaman da alıntıda kaynağı verilmeyen bilginin kaynağını dipnotta göstermiştir.[133]

Devrine göre bu yazım tarzı kullanılmazken İbnülemin'in eserini bu tarzda yazmasında kastı ne olabilir? Matbuatta, hürriyet, ittihat vs. gibi meselelerin tartışıldığı ya da Avrupa'dan tercümelerin yapıldığı yahut da bu buhranlı devir için anlam değeri taşıyan metinlerin basıldığı bir devirde "siyaset düşüncesi geleneği"nin var olduğunu, ne olduğunu takip ettirecek kadar çok eserle metni kurmuştur. Eserde de siyasî hukukun Lock ve Rousseau tarafından icat edilmiş yeni bir bilim olduğunu söyleyen Namık Kemal'e şu itirazı yapar:

> "Bir menba'-ı kemâlden feverân eden şu mütâlaât, nefsu'l-emre tamâmıyla muvâfık, binaenaleyh ta'rîze değil takrîze lâyıktır. Ancak 'Lock' ve 'Jan Jac Ruso' gibi 'dünkü âdemleri' hukūk-ı siyâsiye gibi bir ilm-i kadîmin mûcitlerinden addetmek bir add-i sahîh olmasa gerekdir. Acaba bunlardan evvel kâinat-ı medeniyette hukūk-ı siyâsiye meçhûl müydü? Onlardan evvel gelen hukemâ bundan hiç bahsetmemişler miydi?

[128] *"Aynen naklolunan mebâhisde –sâhiblerinin ihtiyâr ettiği tarz-ı imlâ meslek-i fakîre muhâlif olmakla beraber- hâliyle ibkā olunmuştur."* İnal, s. 7 [87]. Kaynaklarından bazılarına müracaat edilmiş ve alıntıların aynen alındığı görülmüştür.
[129] Bk. İnal, vr. 91 [216], vr. 158 [332], vr. 200 [410], vr. 208 [426], vr.212 [434].
[130] Bk. İnal, vr. 75 [190], vr. 166 [347].
[131] Bk. İnal, vr.118 [261].
[132] Bk. İnal, vr. 167 [347].
[133] Bk. İnal, vr. 117 [260].

> Acaba insâniyet ve medeniyete vücût veren dîn-i İslam, 'hukūk'un her nev'iyle beraber hukūk-ı siyâsiyeyi de bi-hakkın ihyâ etmemiş miydi? Bu hakîkatte iştibâh edenler –diğer kütüb-i celîle-i İslamiye'den sarf-ı nazar yalnız '*Siyer-i Kebîr'* tercümesini okusunlar! Munsifâne söylemek lâzım gelirse 'Lock' ve 'Ruso' hukūk-ı siyâsiyenin mûcitlerinden değil hâdimlerindendir."[134]

Bu sebeple İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi alıntılarla işlemesindeki kastının, bir siyaset fikrinin/düşüncesinin hangi alanları, konuları, devletleri, kişileri, coğrafyaları, meseleleri, eserleri… kapsayacağına dair bir teklif olduğu ihtimali düşünülebilir.

Kemâlü'l-Kiyâse'nin zikrettiğimiz bariz hususiyetlerinden ikincisi şerh olmasıdır; İbnülemin'in neredeyse her iktibastan sonra onu açan, değerlendiren ve bazen tenkit eden, ona ilavede bulunan "mülahaza" başlığıyla yorumlar yazmıştır.[135] Bu kısımlarda İbnülemin, verdiği alıntıyı bazen tasdik eder, bazen takdir eder, bazen tahlil eder, bazen tenkit eder, bazen de tashih eder. Bu ilavelerinden dolayı eserin büsbütün derleme olmadığını, aynı zamanda şerh kabilinden okunabileceğini söyleyebiliriz.

İbnülemin, her ne kadar *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi metinlerden derlemiş olsa da eserin tasnifi, tartışmaları, alıntıların değerlendirmeleri zatına aittir. Hatta söyleyeceklerini metinlerden istişhatla söylemiş gibidir bile diyebiliriz. Çünkü bazı bahislerde söyleyeceği cümlelere herhangi bir metinde rastlamamışsa veya bir metinden almamışsa da kendi metinlerinden alıntı yaparak onları kaynak göstermiştir. Yani sanki kurduğu çerçeveyi tamamlayacak cümleleri kendi metinlerinden de olsa alıntılayarak metne yerleştirmiştir.

Kemâlü'l-Kiyâse'nin üçüncü hususiyetinin siyasetname oluşu ise adlandırmasından tasnifine; cümlelerinden amacına kadar siyasetname geleneği metinlerinin devamı niteliğinde olması sebebiyledir. Adının siyasetnamelere benzediğini söylememiz, tamlamadaki kavramların siyaset konulu olması ve siyasetname türü metinlerin adlandırmasına benzemesi sebebiyledir (*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk, Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk, et-Tibrü'l-Mesbûk* gibi eserlerle kalıp olarak benzerdir). Tasnifinin benzerliği ise, siyaset biliminin konuları olan unsurlarla siyaset tarihinin örneklerini ve devletlerin siyasetlerini şerh

[134] İnal, vr. 16 [98].

[135] Fatih M. Şeker'in eseri şerh olarak değerlendirmesinin de bu mülahazalar sebebiyle olduğu teyit edilmiştir.

etmesindendir. Amacı itibariyle siyasetname olması da "umum ile birlikte devlet ricalinin faydasını ümit"[136] etmesi sebebiyledir; yani eserin herkese hitap etmekle birlikte hususen zikrettiği muhatapları, memleketi yönetme mesuliyetini alanlardır.

İbnülemin'in eserdeki yazım tarzıyla ilgili zikredeceğimiz son nokta şudur: Kendisinin *Kemâlü'l-Kiyâse* eserindeki yazım tarzını eleştirenler de olmuştur. Bu eleştiriye göre metindeki kaynak gösterme ve alıntı yapma tarzı, bugünün bilimsel çalışmalarına yeterince uymamaktadır.[137] İlmî eserlerin, kaynak gösterme ve alıntı yapma metoduyla yazılmadığı bir devirde telif edilen eserle bugünkü eserleri kıyaslamak nasıl kabil olmaktadır? Bir kıyas icap ederse devrinin yazımı ile mukayese ederek şunları söylemek gerekecektir: Her ne kadar eserler, kaynaklara müracaatla, onlara atıf yaparak telif edilmiş olsa da metin olarak tırnak içinde doğrudan metni alıntılama ve sonunda kaynağını belirtme usulü vaktinin eserlerine göre yeni bir usuldür. Hatta bunun, tarih yazıcılığındaki yenileşmeyle irtibatlı olduğu da düşünülebilir.

1.III. Eserin Değerlendirilmesi: Meseleleri ve Tahlilleri

1.III.1. Eserde Devrin Tarih ve Siyaset Tartışmaları

1.III.1.a. El-hükmü li'l-gâlib (Gücü Elinde Bulunduranın Sözünün Geçmesi)[138]

"Ma-sebakda dana, kuzu, oğlak
Her ne hâsıl olursa kâr ve zarar
Dördü de gösterip bu kavle rızâ
Nâgehân bir gazâl-i nevsâle
Şürekâya haber gidüb derhâl
Sayıp ortakları esed, bir bir
Vâkıa etdi kısmeti icrâ
Dört pâyın aldı ibtidâ birini
Ki bu elbet değil mahall-i niza'
Bana âid ikinci de bî-şekk
Bir gazanferle oldular ortak
Cümleye şâmil olmalı, dediler
Etdiler şartnâmeyi imzâ
Oldu dûçar dâm-ı [?]e
Geldi ânlar dahî bilâ-imhâl
Dedi, dördüz bu dört pây olmalıdır
Sonra hepsinden önce bî-pervâ
Şöyle anlatdı hakk-ı zâhirini:
Çünkü hâlâ benim emîr-i siba'
Ki bu da hakk-ı gālibâne demek

[136] İnal, s. 5 [86].

[137] Gemici, "İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve Devrindeki Tarihçilerle Tarihi Hakikatler ve Olaylar Karşısında Doğru Tavır Alma Konusunda Münakaşaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 177, Aralık 2008, s. 8 ve Gökbulut, ss. 119-122.

[138] Bu kavram, eserde "el-hükmü li'l-gâlib", "hükm-i gâlibiyet", "el-hükmü li-men-galebe" gibi isimlerle geçer. Mana olarak hüküm verme yetkisinin galip olan yani gücü elinde bulunduranda olmasıdır. Biz de bu kavramdan hükm-i galibiyet şeklinde bahsedeceğiz.

Şu üçüncü yine benim olacak *Çünkü ben her cihetleyim elyak*
Kim ki dördüncüye sürer elini *Kırarım darb-ı dest ile belini.*
[La Fontaine- Mütercimi Mahmud Ekrem Bey] ”[139]

Hükm-i galibiyet'in siyasî yönü, Sanayi Devrimi'nden sonra devletlerin sömürge yarışına girmeleriyle, devletler hukukunu belirleyen öncelikli unsurun servet olmasına delalet eder. Devletler ne kadar fazla sömürgeye hükmederse gücünü o nispette artırmıştır ki bu, diplomaside de hiyerarşinin değişmesi demektir. İbnülemin'in tartıştığı kavram ve şekil ile bu, hakkın mı gücün mü önce geleceği meselesidir. Vaziyete bakılırsa dünyanın intizamında öncelikli tutulan kavram, hak değil güçtür.[140] Bundan evvel de devletlerarasında savaşlar vuku bulmuştur. Fakat hükm-i galibiyetin öncelikli olması, devletleri silahlanma yarışına mecbur bırakarak dünyanın intizamını kökünden sarsmıştır. Hukuku gasp edilen bir devletin –hakkını muhafaza için- son çaresi savaşa başvurmaktır; fakat –büyük diplomatların savunduğu hükm-i galibiyet ile- zafer, güçlü olanın elinde bulunacağı için o devlet hakkını savaşla da kazanamayacak ve düşmanının insafına sığınmaktan başka çaresi kalmayacaktır.[141] Hükm-i galibiyet kaidesi geçtiği sürece silahlı barış adı verilen silahlanma yarışı devam edecek, devletler sürekli savaş hazırlığında bulunacak ve böylece neslin devamına, memleketin kazancına ve refahına halel gelecektir. Üstelik bu sistemin adına da medeniyet denir olmuştur ki İbnülemin'in tespitiyle bu vahşete "medeniyet" adı verilmesi hükm-i galibiyete meşruiyet rengi vermek içindir.[142]

Namık Kemal'in 16 Cemaziyelahir 1283 [26 Ekim 1866] tarihli makalesine göre hükm-i galibiyet, sanıldığı gibi hayvanî değil; (vatan sevgisi, izzetinefis ve yükselme arzularından dolayı) insanî bir vasıftır. Ve dinî, siyasî ilimler insan milletinin diğer kavimlerden üstün olmasını, tabii ilimler de silah geliştirmeyi öğretir. Bu yüzden hükm-i galibiyeti ilmî olarak aşağıda tutacak tek ilim ahlak ilmidir; o da insanî bir vasfı değersiz görmez.[143] Bu iddiadan yola çıkarak İbnülemin, hükm-i galibiyetin insanî olmasını söylemekle onun kıyamete kadar süreceğini söylemiş olmayı çıkarır. İlmin üst ilkesi saadet olması gerekirken; hükm-i galibiyete hizmet

[139] Alıntı İnal, vr. 109 [245].
[140] Burada güç diye bahsedilecek kavram İbnülemin'in zikrettiği şekliyle **kuvvet**tir ve İbnülemin, burada kastedilen kuvvetin ticaret, ziraat vs. ile elde edilen servet yoluyla kazanıldığını söylemiştir. (Bizim de bu başlıkta güç kavramı ile kastettiğimiz, bu ekonomik güçtür.) Bk: İnal, vr. 105 [238].
[141] İnal, vr. 185 [383].
[142] İnal, vr. 108 [242].
[143] Namık Kemal'in 16 Cemaziyelahir tarihli 431 sayılı *Tasvir-i Efkar* gazetesindeki makalesinden naklen İnal, vr. 107-108 [242-243].

etmekle ilim insanlığın saadetine değil felaketine hizmet ediyor demektir. O halde bilim ilerledikçe savaş vasıtaları da gelişecek ve insan hayatı gitgide daha fazla tehlikeye mâruz kalacaktır (yani bilim, insan hayatını cehaletten daha fazla tehdit ediyor demektir).[144]

Meselenin dinî ilimler noktası ise İbnülemin'in hususen üzerinde durduğu yerdir. O, İslam'ın –Namık Kemal'in söylediği gibi- insan milletinin üstünlüğünü ve silah geliştirmek suretiyle galibiyeti temin etmeyi öğretse de hükm-i galibiyete tâbi olmayı, galip olmak için her türlü yola başvurmayı ve milletler hukukunu çiğnemeyi yasakladığını söyler. Çünkü İslam'da hak, güçten daha yukarıdadır ve hükümet de hakkı koruyarak insanlığın saadetine hizmet etmekle yükümlüdür. İslam'ın koyduğu kanunlar tatbik edilse hakkı güçten öncelikli tutmak gerekecek ve üstün olan toplumlar (insanlığa hizmet ile) da aradığı saadeti bulacaktır.[145] (Başka bir deyişle toplumun üstün olması, hakkı muhafaza ile insanlığa hizmet etmektedir; üstünlük yarışı bu suretle anlaşılabilir ve saadet de bu suretle bulunabilir.)

Bunlardan çıkarılacak sonuç devletlerin gücünün hükümsüz olması mıdır? Yahut güç ve hakkın irtibatı nasıl olmalıdır? İbnülemin, bu soruya cevap olabilecek yolda "Hak gibi kuvvet yoktur" sözünü tartışır. Bu sözün, -doğru olmakla birlikte- hiçbir zaman vuku bulamadığını, bu yüzden siyaset ilmi için "Hakkı koruyacak olan kuvvettir" sözünün daha isabetli olacağını söyler.[146]

Daha aşağı inildiğinde İbnülemin'in, bu politikanın devlete vereceği zarardan korunmak için sayabileceğimiz üç tavsiyesi şunlardır:

1- Bir devletin, diğer devletlerarasında güç kazanabilmesi için öncelikle içişlerine yönelmesi gerekir. Çünkü dış ilişkiler içerdeki intizama bağlı olarak gelişir.[147]

2- Bir devletin, halkını hükm-i galibiyet kaidesinin zulmünden koruması (bunun için kanunlar koyması, uygulaması) ve vatandaşların refahını temin ederek kazandığı güçle kendisini dışarıdaki devletlere karşı korumalıdır.[148] Bu güç, memleketin huzurunun ve refahının sağlanmasıyla ilim, sanat, fennin yani

[144] İnal, vr. 108 [243].
[145] İnal, vr. 108 [244].
[146] İnal, vr. 109 [245-246].
[147] İnal, vr. 115-116 [255-256] vd.
[148] İnal, vr. 107 [242].

marifetin yayılmasıdır. (Çünkü bir devlet, halkının gücünden; diğer devletlerin ise zaafından istifade eder.)

3- Memleketinde kurduğu düzenle sağladığı geliri yabancılara kaptırıp da kendisini zor durumda bırakmamalıdır.[149]

4- Düşmanı, fırsat bilmelidir çünkü onun sayesinde işin sonu hesap edilip tedbirli davranılır. Bir de en büyük galibiyetin, galibiyetten istifade edebilmek olduğunu unutmamak gerekir.

1.III.1.b. Sulh-i Müsellah

"Bir devletin hemân her zaman hâzır-ı silâh olması azamet-i şânı için hayırlıdır. Gerçe dâima silah altında asker beslemek masraflı ise de bir devletin hem-civarlarına tahakküm edebilmesi ancak o sayededir."[150]

İbnülemin'in, *Kemâlü'l-Kiyâse*'de ele aldığı hatta tenkit edip karşı çıktığı maddelerden biri de sulh-i müsellah meselesidir. Bu mesele, savaş ve barış politikalarına dair bir konudur. Tarih boyunca devletlerarasında savaşların vuku bulduğu, bir şekilde muharebe ve mücadele edildiği malumdur. Fakat savaşın hangi zeminde meşru kabul edilebileceği sorusu her vakitte aynı sebebe müstenit izah edilmemiştir.

Montesqieu, F. Bacon gibi düşünürlerin savaşın tabii görülemese bile mecburi olduğu ve bazen de taarruzu gerektirebileceği yorumlarını zikrettikten sonra devletlerin mecbur kaldıkları takdirde savaşa başvurmalarını meşru görebileceğimizi söyler.

Meselenin ikinci basamağında medeniyet adı verilen bir devirde savaşların bulunmasının imkânını tartışan müellifin mülahazası; hakiki medeniyetin savaşa mahal bırakmayacağı, savaş oluyorsa da barıştan faydalı görüldüğü için başvurulduğu gerçeğidir. İbnülemin İslam'daki savaşlara bakıldığında buna ispat teşkil edeceklerinin görülebileceğini söyler.

Devletlerin itibarlarına koruyabilmek için silahlanma çabalarının, onların tahakküm derdinden kaynaklandığını ve bunun da hakka razı olmamaktan geldiğini

[149] İnal, vr. 105 [239].
[150] İnal, vr. 221 [452].

söyler. Bir devlet iktidar elde ettiğinde diğer devletler de onun gibi olmak isterler ve sulh-i müsellah da buradan gelir.[151]

İbnülemin, bu maddeyi diplomasi bahsinde çokça işleyerek geleneksel savaş usulünü değiştirmiş; ekonomiyi, ticareti, hukuku yerinden etmiş bir gayret olarak görür. Çünkü devletler, barış vaktinde dahi olsa silahlanma yarışına girmiş; bu sebeple tüm devletler diken üstünde bekler olmuştur. Her devlet kendisini savunmak zorunda olduğu için bu silahlanma yarışına katılmaya mecbur olmuş; bu yüzden gençleri işinden alıkoyup silahaltında bulundurmuş ve böylece memlekette kazanca ve neslin devamına halel gelmiş; daha lüzumlu yerlere harcanabilecek varlık da böyle bir maddeye harcanıp durmuştur. Bunlara neden olan bir maddenin adının da –meşruiyet kazandırmak için- hatalı verildiğini; bu usule uygun adlandırmanın silahsız savaş olarak adlandırılması gerektiğini söyler. İbnülemin bu sebeplerle silahlı barışı tasdik eden ve onu savunan Bacon gibi düşünürleri de eleştirmiş hatta iddialarını reddetmiştir. Devletlerarasında bunun önüne geçilmesi devletler üstü bir hukuk ile mümkün olabilir. Diğer taraftan devlet içinde bu maddenin önüne geçilmesi hakkında ise söylediklerinin başında ikbal hırsıyla girişilen savaştan galip bile çıkılsa bunun hakikatte mağlubiyet olduğu ve devletin hricen kuvvet kazanmasının dâhilen intizam ve marifet sağlamış olmasına bağlı olduğu uyarıları gelir. İbnülemin'in bu ihtarı Osmanlı Devleti'nin muhatap ve mecbur olduğu gelişmiş ülkelere yetişme arayışlarının, silahlanma ve ordu teçhizatının, ekonomi vurgusunun güçlendiği vakitlerdedir. Bu durumda İbnülemin'in öncelikli vurgusu ise diğer devletlerin arasında mevki sahibi olmanın önce devlet içerisindeki kuvveti sağlamaktan geçtiğini unutmamaktır.

1.III.2. Eserde Tarih ve Siyaset Konusu

1.III.2.a. Eserde Tarih Bahsi[152]

Osmanlı Devleti'nin –Lale Devri'ne kadar da götürülmekle birlikte- Tanzimat Dönemi'yle başlayan yenileşmesinin tesiri muhakkak, tarih çalışmaları ve tarih yazımında da görülür. Şehnameler, gazavatname, fetihname, surname, hatırat,

[151] İnal, vr. 223 [455].

[152] İbnülemin'in bu eserindeki tarihçiliğine dair Semra Gökbulut yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Gökbulut bu araştırmasında eserin bazı kısımlarında –bazı kelimelerin okunuşlarında hatalarla- transkripsiyon da yapmıştır. (Örnek olarak Bk. S.61, 69, 70, 92, 112 vs.) Semra Gökbulut, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'in Kemâlü'l-Kıyâse fi Keşfi's-Siyâse Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihçiliği" Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

tevarih, vakâyinâme ve (XVIII. asırda) sefaretname gibi eserlerle sürdürülen tarih çalışmaları, "XIX. asırda Batı tesirinde genel Osmanlı tarihleri"[153]yle devam etmiştir. Osmanlı'nın kuruluşu itibariyle yazılan tarih kitapları İslam tarihi merkezli iken, son dönemde Osmanlı Hanedanı merkezlilik kendini göstermeye başlamış[154]; dilde sadeleşme ve –gazetelerin yayınlanmasıyla irtibatlı olarak- tarih kitapları halkın anlayabileceği düzeye doğru kaymış; Avrupa Tarihi'nden de tarih kitaplarında söz edilir olmuştur.[155]

Bu dönemde yazılan tarih kitaplarının, Osmanlı Devleti gibi bir imparatorluğun karşılaştığı buhranlı süreç dolayısıyla uğraştığı problemlerden biri devleti çöküşten kurtarma fikridir. İbn Haldun'un tavırlar nazariyesi (beş tavır –bazen üç tavır olarak da anlatılır-), bu hadiseler ve çöküş çareleriyle irtibatlı olarak tarih çalışmalarının üzerine en çok konuşulan meselelerinden biri haline gelmiştir.[156] Bu meseleyi tartışmak aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sonunu tartışmak demek olduğu için –İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden de çıkacak- mukadder sonun nasıl aşılacağını, ne şekilde izah edilebileceğini ve Osmanlı Devleti'nin bu sona mâruz kalmamasının yollarını arayarak problemi aşmayı hedeflemişlerdir. İbnülemin, tarih alanının İbn Haldun'dan sonra tartışılagelen Tavırlar Nazariyesi hakkında tarihçilerin fikirlerini zikrettikten sonra bunlara katıldığını ve bu nazariyenin doğru olduğunu söyler. Fakat bunu kabul etmenin devletin sonunu beklemek olacağı ihtarıyla devlet adamlarının üzerine düşenin, sonu beklemek değil vazifelerini hakkıyla yapmak olduğunu zikreder. Buna benzer yorumlar İbnülemin'den önce de tarihçiler tarafından yazılmıştır. Naîmâ bunların başında gelen âlimlerdendir; devletlerin oluşum, gelişme ve düşüş devirleri olduğunu ve Osmanlı'nın beşinci tavır olan yaşlılık dönemini kabul etmekle birlikte inhitatın ancak şeriattan sapmakla olduğunu söyler ve bunu yapacak olanın, adaleti temin edecek olan büyük adamlar olduğu fikrindedir.[157] İbn Haldun'dan etkilenmiş olan Katip Çelebi de organik devlet anlayışını sürdürür. Fakat

[153] İnalcık ve Arı "Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği", *Türkiye'de Tarih Yazımı* içinde, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, ss. 107-136.

[154] XVIII. yüzyıl Fransız ve Amerikan devrimleriyle dünyanın pek çok yerinde tarih yazımı da milletleşme sürecinden etkilenmiştir. Bk. Necdet Hayta, Uğur Ünal, "Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)", *Türkiye'de Tarih Yazımı* içinde, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011 İstanbul, s. 146.

[155] Zeki Arıkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 6, s. 1584.

[156] İbn Haldun'da "umran" ile irtibatlı bu beş tavır, medeniyetin doğuşu ile ölümü arasında refah, zafer, mutlakıyet, barış, israf tavırlarının bulunmasına işaret eder.

[157] Ejder Okumuş, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkileri", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, c. ed. Eyüp Bekiryazıcı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, c.VII, s. 919.

sinn-i inhitat yani yıkılış devrinden sonra devletin sonunun mukadder olduğu fikrini paylaşmaz, çeşitli tedbirler alındığında devletin ömrünün uzatılabileceğini savunur.[158] Cemalettin Ergün Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih tasavvuruna dair hazırladığı tezde, Ahmed Cevdet Paşa'nın Tavırlar Nazariyesi'ni doğru bulduğunu fakat bu nazariyeyi sonlandırmadığını çünkü sonlandırması halinde Osmanlı Devleti için de sonu beklemek olduğunu söylemek demek olacağını hatta genel olarak eserlerinde bir son fikrinden kaçındığını tespit etmiştir. Ve bunun aynı zamanda siyaset geleneğinde süregelen *ebed-müddet devlet* anlayışına ters düşeceği[159] kaygısı da demek olduğunu eklemiştir. Bu da İbnülemin'in Tavırlar Nazariyesi ve Osmanlı Devleti'nin sonu hakkında Ahmed Cevdet Paşa, Naîmâ, Gelibolulu Mustafa Alî gibi âlimlerle benzer düşündüğünü ve bu nazariyeyi Osmanlı devlet geleneğine tatbik ederek bu konudaki son fikrini kabul etmediğini gösterir. Nitekim devletlere ömür tayin etme fikri, itiraza uğramış bir fikirdir ve şöyle değerlendirilebilir; kurulalı bin yıl geçmesine rağmen gücünden bir şey kaybetmeyen devletler için inhitat takdir etmek hatalıdır. Bu meselede üzerinde durulması gereken nokta bir son fikrini kabul edip de devletin sonunu beklemek değil; yöneticilerin ve halkın devletin bekası için üzerlerine düşen gayreti göstermeleridir. Bunun yapılmaması halinde devlette bu üç hal de görülmeyecek kurulduğu gibi yıkılacaktır.[160] Bundan sonra da İbnülemin, Osmanlı Devleti için bozulmanın Kanûnî Sultan Süleyman devrinde başlamış olduğunu söyleyerek ihtişam ve gösterişin devleti körlüğe götürdüğünü söyler. [161]

Şanizade ve Cevdet Paşa gibi son vakanüvislerin tarihlerinde tarihin zan üzere kurulamayacağı vurgusu görülür[162] ki tarih yazımının yaşanan gerçeklikle örtüşmesi gereği tarih çalışmalarının vurguladığı noktalardan olagelmiştir.

Bu meseleler, tarih ilminin tartıştığı meselelerin İbnülemin'in eserine de yansıyan şeklidir. Bunlarla birlikte *Kemâlü'l-Kiyâse* için tarih hakkında mevzu bahis edilecek bir nokta daha vardır. İbnülemin, tarih bahsini ilk bölüm olarak telif ederek Tarih alanındaki tartışma ve yorumları zikretmekten ziyade idare ve siyaset için Tarih'i öncelemiş ve onun önemini vurgulamış olabilir. Nitekim tarih bahsi hacim olarak büyük sayılmaz. Fakat her meseleye dair tarihten örnekler, eserin ağırlıklı

[158] Okumuş, s. 914.
[159] Cemalettin Ergün, "Cevdet Paşa'nınTarih Tasavvuru", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Dan. Doç. Dr. M. Cüneyt Kaya, İstanbul 2013, s. 49.
[160] İnal, vr. 62-63 [168-169].
[161] İnal, vr. 64 [171-172].
[162] Hayta ve Ünal, s. 140.

tarafını teşkil eder. Bununla irtibatlandırılabilecek bir konu da tarihin tekerrürü meselesidir. Namık Kemal'in vakaların aynıyla tekerrür etmeyeceği fikri ile Büyük Friedrich'in süregelen durumlardaki farkın yalnızca "aktörlerin isimlerinin değişmesi" olduğu sözünü zikreder. Eserin tarih bahsinde üzerinde durduğu bariz konulardan biri de tarihlerin vakıaya/olaylara uygun olması meseledir ve İbnülemin ısrarla tarihçilerin olayları olduğu gibi tespit etmeleri ve anlatmaları gereğini vurgular[163], aksi takdirde sonraki nesiller bu tarihlerin doğrusunu ayırmaktan aciz kalacaklardır. [164] Namık Kemal'in tarihin hal için kanun olduğuna dair bir sözünü tasdik ettikten sonra yaptığı mülahazada tarihin hal için *kanun* olmasa bile *intibah*ı (1.uyanıklık ve 2.ibret almayı) gerektiren bir *ihtar* ve *nasihat* makamında telakki olunması gerektiği sonucuna varır.

Eseri, yazıldığı dönemin fikriyatı itibariyle ele almak gerekirse Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset'ini* yazdığı yıllarda ve Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük siyasetlerinin tartışıldığı bir iklimde yazılmıştır. Gökbulut'un vardığı neticeye göre İbnülemin'in bu eseri de hesaba katıldığında onun Osmanlıcılık siyaseti tarafında durduğunu söylemek mümkündür.[165] Bunu iddia etmek bizce zordur çünkü eserde Osmanlı milleti ve devletin kurtuluşunun millet olmaktan geçtiği vurgusu yoktur. Bundan öte kurtuluş şahısların kendilerinde düzelme ile başlayacaktır. Yani nefslerini ıslah ile. Bu da meselenin tasavvuf ve ahlak kademesinde ele alınmasıdır.

1.III.2.b. Eserde Siyaset Bahsi

"Konuşmak savaşmaktan iyidir."
Churchill

İslam ilim geleneğinde siyaset, fıkıhta ahkâm-ı sultaniyye literatürüyle şer'î hükümlerin adaletle uygulanmasında, kelamda imamet bahsinde imamın gerekliliği ve tayini, felsefede insanları saadete ulaştıracak erdemleri mümkün kılan zemin olarak ve tasavvufta da kutup, halife, zıllullah gibi terimler çerçevesinde mevzu bahis

[163] İnal, s. 87 vd.

[164] Modern dönemde en çok vurgulanan meselelerden biri olarak "vakayı olduğu gibi tespit" hakkındaki dikkatler için bk: İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında* s.77. İsmail Kara, İslam Tarih yazıcılığında hadis ilmi ile başlayan ve daha ziyade hal tercümeleriyle süren mekân ve zamanı tespit eden talim öncelikli tarih yazımı ile terbiye öncelikli olması itibariyle vakadan ziyade menkıbevi özellikler taşıyan iki tür yazıcılığından bahseder. Ve XIX. Ve XX. yüzyıl şartlarında birincisinin canlılık kazanırken ikinci tür tarih yazımının zayıflamasını izah eder.

[165] Gökbulut, s. 149.

olmuştur.[166] Bunlarla birlikte daha çok amelî/pratik felsefeye dâhil olmakla birlikte siyasetname geleneğinde yöneticilere tavsiyede bulunmak, onları ideal görülen idareye çekmek yahut orada yerini muhafaza etmek amacıyla konu olmuştur. Siyasetnamelerin genel itibariyle ortak beş konusu: hükümdar (lüzumu, vasıfları, toplumun düzenini sağlama vazifesi, Allah'ın gölgesi oluşu), vezir (yeri, vasıfları – akıllılık tedbirlilik vs.-), ordu (cihat ve gaza ile mülkü koruması), hazine (mülkün gelirine sahip çıkacak namuslu görevliler) ve reayadır (sultanın muhafaza edeceği emanet mesabesindeki ulema, asker, tüccar, esnaf ve çiftçiler). [167] Yani yönetici, ordu hazine ve reaya çerçevesinde oluşturulan metinlerdir. İbnülemin'in, birçok unsuruyla bu geleneğin devamı olan eseri *Kemâlü'l-Kiyâse*'nin tasnifinde, farklı olarak yer alan unsurların başında tarih ve diplomasi gelir. Bu yüzden bu başlıktaki ilk sorumuz diplomasi bahsinin –kitabın en hacimli bölümü olacak kadar- önemsenmesinin sebeplerinin ne olabileceğidir.

Aslında tarih boyunca mevcut olan diplomatik ilişkiler İtalya'da uygulanan şekliyle sürekli diplomasi haline gelmiş; Osmanlı Devleti de her zaman diplomatik ilişkiler kurmuş olsa da bunları anlaşma yapma, buyruk bildirme, törene katılma gibi kısa süreli tutmuştur.[168] Önceleri Osmanlı Devleti için savaş, diplomasinin önemli bir kısmını teşkil ediyordu çünkü savaşarak diplomatik sorunlarını hallediyordu. Fakat askerî mağlubiyetlerle birlikte gelen toprak kayıpları savaş kadar diplomasiye önem verilmesine neden olmuştur.[169] Osmanlı Devleti'nin diplomaside (ya da masa başında) askerî başarısını sergileyemediği fikri çıkmıştır. İbnülemin'in incelediğimiz eserinde de siyasetnamelerde üzerinde çok durulmayan diplomasi bahsi, savaş bahsinden öncelikli tutulmuş ve en çok tartışılan konu olmuştur. İbnülemin diplomatlığın ve diplomatların, savaşa lüzum bırakmayacak kadar güçlü olmasını gerekli görür. Diplomasinin sınırları içerisine ıslah çalışmalarından, devlet politikalarına, uluslararası kararlardan devlet yöneticilerine kadar birçok bahsi konu edinir ki bunların Osmanlı Devleti'ni meşgul eden meseleler olduğunu söyleyebiliriz.

---

[166] Hızır Murat Köse "İslam Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş", *DİVAN*, c.14 s.27 (2009/2), ss.14-15.

[167] Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* c. 1, S. 2, 2003, ss. 346-347.

[168]Timuçin Kodaman ve Ekrem Yaşar Akçay, "Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Aralık 2010, ss. 79-80.

[169] Kodaman ve Akçay, ss. 83-84.

İbnülemin'in eserini, siyasetname geleneğinin devamı olarak telif ettiğini zikretmiştik. Bununla birlikte siyasetnamelerin, aktüel siyasetle doğrudan irtibatlı olmaları ve öncelikle onu muhatap almaları dolayısıyla muhtevaları da yönetimin tavrıyla mütenasip olarak teşekkül etmiştir. Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasî yenilgileri, yönetim şekli ve kadrosunun fiilleri ve devletin dünya devletleri arasındaki yeri ile –her tür metinde görülen- ıslah vurgusu siyasetnamelerde de güçlenmiştir.[170] Bu devrin eserlerinden olan *Kemâlü'l-Kiyâse*'de de benzer meselelerin renkleri mevcuttur. Buradaki üzerinde duracağımız nokta, İbnülemin'in bu ıslah ve selamet fikrine nasıl yaklaştığıdır.

İbnülemin, topluma müteallik işlerin "akıl erbabı" tarafından ıslahı kaçınılmaz bir kaide olduğu fikrindedir. Yani ıslahın yapılıp yapılmamasından, nereden başlaması gerektiğinden önce toplumun işlerinde ıslah edecek kişinin "akl ü daniş erbabı" olmasıdır.[171] Toplumun salah bulması için çocukların eğitimi[172] hâkimlerin ıslahının asıl olduğunu hesap edilmeli ve bu, temin edilebilmelidir.[173] Devlet için nizam ve ıslahın yeni bir devlet teşkilinden daha zor olduğunu söyleyen Cevdet Paşa'ya ilaveten de şunları söyler:

> "Zira –eskâm-ı gûnâgun ile müşrif-i adem olan- köhne bir vücûdun ıslâhı, -'ilel ve emrâzdan sâlim- bir vücûd-ı nev-zuhûrun neşvünemâsına çalışmaktan müteassirdir.
>
> Vücûd-ı nev-zuhûr, her türlü ıslâh ve terbiyeye müstait olduğu halde vücûd-ı adem-âlûd o isti'dattan mahrûmdur. Fikr-i ıslâhta ısrâr edenler –hâl-i hâzırla- istihsâl-i maksat mümkün olamayacağını nazar-ı dikkate almalıdırlar. İnhidâma meyleden bir binânın –şekl-i hâzırı tamâmen muhâfaza olunmak şartıyla- ta'mir ve tecdîdi pek müşkül olduğu gibi o köhne vücûdun ıslâhı ândan bin derece ziyâde sa'bu'l-husûldür. Binaenaleyh maksad-ı ıslâhın –büsbütün başka tedbîrlere mürâcaatla- istihsâl edilmesi lâzımdır."

İkinci olarak İbnülemin'in siyaseti nereye oturttuğu sorusu sorulabilir. O, siyasî ilimlerin şahısların ve hükümetin kendilerine dair hususlar ile kendileri dışındakilere dair tabi oldukları hukuku tayin eden ilim olduğunu söyler. Bu yüzden toplum bilimlerinin tamamından doğar ve onların devamı niteliğindedir. Bunlar, ahlak, tarih, hukuk, tedbir-i mülk gibi bilimlerdir. (Eserin bahisleri de genel olarak bunlardır) Çünkü idare sanatı, bu bilimleri bilmeyi gerektirir. Toplumu oluşturan

---

[170] *TDV İslam Ansiklopedisi* "siyasetname" maddesinin iki yazarından biri olan CoşkunYılmaz XVI. Asırdan itibaren siyasetnameleri ıslahatname türünden ayırmanın zorluğundan bahseder. Bk. Coşkun Yılmaz, "Siyasetname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul 2009, s. 307.

[171] İnal, vr. 33 [125].

[172] İnal, vr. 54 [155].

[173] İnal, vr. 57 [160].

şahıslar bu bilimlerin tamamına vâkıf olamaz belki fakat şahısları idare edenlerin bunlara vakıf olması zaruridir.[174]

Siyasî ilimlerin en öncelikli olanı tarih ilmidir. İkinci olarak ise tedbir-i mülktür ki amelî felsefenin içerisinde şahsın ahlakı, ev idaresi ile birlikte tasnif edilir ve memleketin idare usulünü (ahlakını) tartışır. Bu bahis aynı zamanda ahlak kitaplarının bir bahsidir.

Memleketin idaresinde İbnülemin'in ele aldığı ilk kavram akıldır. Bu akıl, tek aşına kıymet taşımaz ancak din ve ilim ile selameti gösterebilir. Aklın ikinci şartı sebepleri (illetleri) görebilme kabiliyeti ve dirayetidir. Bu akıl varlığını mazinin ektiklerinden beslenmek suretiyle (ibret alarak) sürdürebilir çünkü tecrübe aklı terbiye eder. Mazinin kitab-ı köhne olarak en azından bir yük olarak telakki edildiği bir devirde bir kuvvet olarak alınması devrine bir cevap olarak okunabilir.

İbnülemin'in yöneticilikte önceledeği kavramlardan ikincisi ilim ve fendir ki yöneticilerin her şeyi bilme gayreti, bildikleriyle amel etmeleri ve ne kadar bilse de büyük medeniyetlere vâkıf olmaları gerekir. Medeniyet itibariyle kabul görmüş memleketlerin ayırt edici özelliği marifettir ve memlekette marifet ehline kıymet verilmesidir. Üçüncü öncelikli kavram adalettir. Adalet mülkü koruyan kaledir ve en büyük kuvvet olan kalplerin birliğini ve emniyeti temin eder. Yönetim usulünde dördüncü önemli husus hüsn-i tedbirdir. Bu ise öncelikle ilmi ardından da liyakat, teenni, istişare, dostlara ihsan ve –ahlaka halel getirmeyecek surette- zamaneye (seyl-i huruşana) uymayı gerektirir. Yöneticilikte bir diğer önemli ilke hazmdır ki ihtiyatlı olmayı, düşmanın düşmanlığını görebilmesi, devlet işlerinde sır tutucu olabilmesini gerektirir. Atılacak adımlara iyi niyetle başlanması (çünkü işe nasıl başlanırsa öyle neticelenir[175]), başkalarına yarayan şeylerin kendi memleketi için geçerli olmayacağını bilinmesi ve gençlerin terbiyesine dikkat edilmesi de bu ilkelerden önemli görülenleridir.

Tedbir-i mülke memur olanların fıtraten bu işe müsait, bu işin eğitimini almış ve uzun vakitler tecrübe ve meleke kazanmış olmaları gerekir. Bu kişilerden öncelikle nefslerinde ahlakı ve adaleti temin etmeleri beklenir ki ahaliye de adaletle

[174] İnal, s. 5 [84].

[175] Buna örnek olarak II. Mahmud'un hükümdarlığı devrinde saraya "Felaket" sözüyle adım atması ve yönetiminin felaket gibi geçmesi yorumu için bk: F. M. Şeker, s. 36.

hükmedebilsinler, Allah'a inanmalı ve dinin emirlerine uymalı devlete itaat etmelidir (ki halk da ona itaat etsin).

KEMALÜ'L-KİYASE FÎ KEŞFİ'S-SİYASE ESERİNDE ALINTI YAPILAN KİŞİ VE KAYNAKLARDAN TESPİT EDİLEBİLENLER

(Alfabetik)

Tablo 1.

MÜELLİF	ESER
1- Abdurrahman Efendi	*Tarih-i Devlet-i Osmaniye*
2- Abdüllatif Razi Efendi	*el-Fülkü'l-Meşhun bi'l-Lü'lüi'l-Meknun*
3- Ahmed b. Abdullah b. Arabşah [Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed İbn Arabşah]	*Timurlenk Tarihi* (terc. Nazmizade Murtaza Efendi), [İstanbul 1277, (3098,1920)]
4- Ahmed Fehmi	*Letaif-i Fıkarat,* [İstanbul 1304, (1298, 800)]
5- Ahmet Mithat Efendi	*Kâinat,* [İstanbul 1288, (3363, 2073-4-5)]
6- Ahmed Vefik Paşa	Darülfünun Hikmet-i Tarih Dersleri, [(3430, 2107)]
7- Akif Paşa [Yozgatlı Akif Mehmed Paşa]	*Tabsıra,*[(1604,970)]
8- Ali Ferruh Bey	*Tercüman-ı Hakikat Nüsha-i Fevkalâdesi: Hudeybiye Muahedesi*
9- Âlî Paşa	*Defter-i Amâl-i Alî Paşa*
10- Ali Reşad	*Bismarck: Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, [İstanbul 1316 (3196-1999)]
11- Blunşli [Bluntschlı]	*Hukuk-ı Beyne'd-Düvel Kanunu*, [İstanbul 1297, (347,255)]
12- [Bostanzade Yahya Efendi]	*Tuhfetü'l-Ahbab*, [(Bu eser İbnülemin Kütüphane kataloğunda Kemaleddin Mehmed Efendi Taşköprizade'ye ait olarak gösterilmiştir.),1287, (3311, 2043)]
13- Bugoslavsky (Almanya Generali), Mecmua-i …, Harp ve Ahlak (Almanca'dan mütercimi Mehmed Rüşdi)	
14- Celal Devvani	*Ahlak-ı Alaî*
15- Cevdet Paşa	*Tarih-i Cevdet, Bazı Tahkikat*
16- Ebu Hamumisî b. Yusuf	*Vasıtatü's-Süluk fi Siyaseti'l-Mülûk*, terc. Giritli Rahmi
17- Ebu'n-Necib Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah	*Nehcü's-Süluk fî Siyaseti'l-Mülûk*
18- Fenelon	*Telemak*, terc. Yusuf Kamil Paşa
19- Feridun Paşa	*Münşeâtü's-Selatin*
20- Figaro	*Rebî'-i Marifet*
21- Gazali	*et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nesâyihi'l-Vüzerâ ve'l-*

	Mülûk
22- Gelenbevîzade Ahmed Tevfik	*Hamîdetü'l-Usûl*
23- Gelibolulu Âli	*Künhü'l-Ahbâr*
24- Hasan Fehmi Paşa	*Telhîs-i Hukuk-ı Düvel*, 1300
25- Hayreddin	*Mültefitât-ı Letâif*
26- Hayreddin Paşa	*Akvamu'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*,
27- Hayrullah Efendi	Tarihi
28- Hersekli Arif Hikmet Bey	*Sevanihu'l-Beyan, Bin Bir Hadis-i Şerif Şerhi*
29- Hüseyin Agâh Bey	*Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vazâifi*
30- İbn Esir	*Tarih-i Kâmil*
31- İbn Haldun	*Mukaddime*
32- İbn Hazin	*Gureru'l-Muhâdara ve Durerü'l-Mükâsere*
33- İbn Kemal	(Bir risalesi)
34- İbrahim Hakkı Bey	*Hukuk-ı İdare*
35- Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi (Şeyhülislam)	*Gülşen-i Niyaz*
36- Keçecizade Fuad Paşa	(Şinasi'ye yazdığı bir tezkireden)
37- Kemal Bey	*Evrak-ı Perişan, [Kanije, Devr-i İstila]*
38- [Kemalpaşazade Mehmed] Said [Bey]	*Sefir ve Şehbenderler*, [İstanbul 1307 ve 1312, (839-40, 545)]
39- Lamartin	*Histoire de la Turquie*
40- Lebib Efendi	*Şerhu Lamiyeti'l-Acem*
41- Lord Crome	(nutuk)
42- Lütfi Efendi	*Tarih-i Lütfî*
43- Martins	*Rehnüma-i Süferâ* (Terc. Şekib)
44- Mecdî-i Kâşanî	Tarih
45- Mehmed Tevfik?	*Nevâdiru'z-Zurefâ*
46- Memduh Paşa	*Eser-i Memduh*
47- Mirliva Kayserili İzzet Paşa	*Hikayât-ı Hâce Nasreddin Efendi*
48- [Muhammed Hüseyin b. Halef Tebrizi]	*Terceme-i Burhan-ı Kātı'*, [terc.] Asım Efendi, [İstanbul 1287, (1863, 1130)]
49- Mustafa Paşa	*Netayicu'l-Vukuat*, [İstanbul 1294, (2637, 1563)]
50- Mustafa Şevket Paşa (? Arapgiri)	*Dibace-i Burhan-ı Hakikat*
51- Müneccimbaşı Ahmed Dede	*Sahaifu'l-Ahbar*, trc. Şair Nedim, [İstanbul 1285,

	(2545, 1491-2-3)]
52- Mütenebbî [(Ebü't-Tayyib Ahmed b. Hüseyin b. Hasan el-Mütenebbi)	*Divan*, Beyrut 1276, (889, 587)]
53- Mütercim Asım Efendi	*Tarih-i Asım*, [*Terceme-i Burhan-ı Katı'*]
54- Nâimâ	*Târih-i Nâmiâ [(Ravzatü'l-Husayn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfîkayn),* İstanbul 1281, (2984, 1843-4-5-6-7-8)]
55- Namık Kemal	Enderun Tarihine Takriz, *Osmanlı Tarihi*, [İstanbul 1327 (3152, 1963-4)]
56- Namık Paşazade Halil Halid Bey	*Desâyis-i Harbiye ve Huda'- Askeriye* (tercüme)
57- Nuri Bey	*Mebahis-i İlm-i Servet*, [İstanbul 1299, (698, 477)]
58- Osmanzade Tâib	*Hadîkatü'l-Vüzerâ*
59- Ömer Paşa (Serdar-ı Ekrem)	1269 muharebesindeki nutuk
60- Pradier Fodere	*Hukuk*, terc. Rıfat
61- [Raşid Mehmed Efendi	*Tarih-i Raşid*, İstanbul 1282, (2854, 1742)]
62- Reşid Paşa	(1265 tarihli emirnamesi)
63- Sadi	*Bostan, Gülistan*
64- Sahaflar Şeyhîzade Esad Efendi	*Mukaddime-i Takvim-i Vakâyi*
65- [Sahak Abro]	*Avrupa'da Meşhur Ministroların Terceme-i Hâllerine Dair Risale*, [İstanbul 1271, (3087, 1909)]
66- Said Paşa	*Mir'at-ı İber*, [İstanbul 1304, (3366, 2076)]
67- Subhi Paşa	Mukaddime-i Miftahu'l-İber
68- Süreyya Paşa	*Hayat-ı Osmanî'[ye Bir Nazar*, İstanbul 1324, (3316, 2045)]
69- Şanizade [Mehmed Ataullah Efendi	*Şanizade Tarihi 1808-1820*, İstanbul 1290, (2996, 1855)]
70- Şemseddin Sami	*Emsal*
71- Şemsüleimme Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl es-Serahsî	*Şerh-i Siyer-i Kebîr*
72- Şihabuddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed el-Bekrî es-Sühreverdî	*Risale-i Derc-i Dürer* (tercümesi Kaim-makam İzzet Bey) (*Kamus-ı İ'lam*'dan alıntıyla müellif belirtilmiş)
73- Şuayb Bey	Hukuk-ı İdare Dersleri
74- Tuğraî	*Lâmiyetü'l-Acem*
75- Vasıf Efendi	[*Tarih-iVasıf*]
76- Vehbi	*Meşahir-i İslam*

Tablo.2

Herhangi Bir Matbu Eseri Bulunmayan yahut İbnülemin'in Eserini Zikretmediği Kişiler (Alfabetik)
1- Hz. Ali
2- Aristoteles
3- Ataî
4- B.I. Sital
5- Blume
6- Büyük Friedrich
7- Büyük İskender
8- Büzürcmühr
9- Calinus
10- Çiçero
11- Eflatun
12- Findu'z-Zimmanî
13- Franklin
14- Hacı İzzet Paşa
15- Hafız Şirazî
16- Hakem (Endülüs meliklerinden)
17- İmreu'l-Kays
18- İsveç Kralı XII. Şarl
19- Maverdî
20- Moltke
21- Montesquieu
22- Muallim Cudî
23- Nûşirevan
24- Selmü'l-Hâsir
25- Şinasî-i Cedid
26- Taberi
27- Yahya-i Bermekî
28- Ziya Paşa

Tablo 3.

Eserde Alıntı Yapılan Sözlük, Dergi, Biyografi ve Müellifi Belirtilmeyen Eserler
1. *Tercüme-i Kamus*
2. *Kamusu'l-Â'lâm*
3. *Tercüman-ı Hakikat*
4. *Asır Gazetesi*
5. *Ceride-i Havadis*
6. *Şark Gazetesi*
7. *Teavün-i Aklam Mecmuası*
8. *Tasvir-i Efkâr*
9. *İkdam Gazetesi*
10. *Fırat Gazetesi*
11. *Şark Gazetesi*
12. *İrtika Gazetesi*
13. *el-Kavlu'l-Ceyyid*
14. *Ahter-i Kebîr*
15. *el-Birru'l-Mesbuk fî Nesayihi'l-Vüzera ve'l-Mülûk Tercümesi*
16. *Tuhfetü'r-Riyaz fi Hilali'l-Hıyâz*
17. *Kitab-ı Nizam ve İntizam*
18. *Kitabu'l-Muhillât*
19. *İskendername*
20. *Teşrifatname*
21. *Tarih-i İskender b. Philipus*
22. *La Fontaine* (Tercümesi Mahmud Ekrem Bey)
23. *Esasü'l-İktibas*

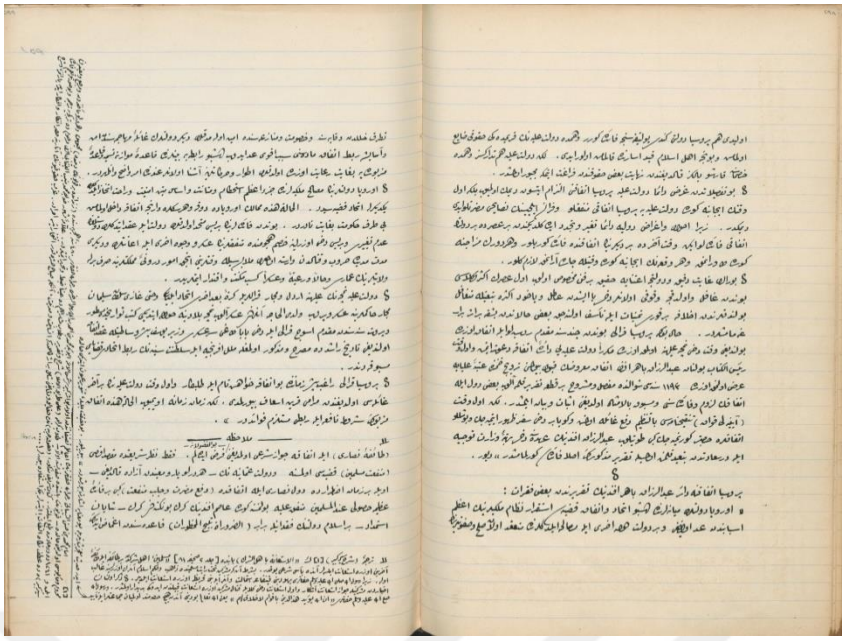

Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse vr. 159

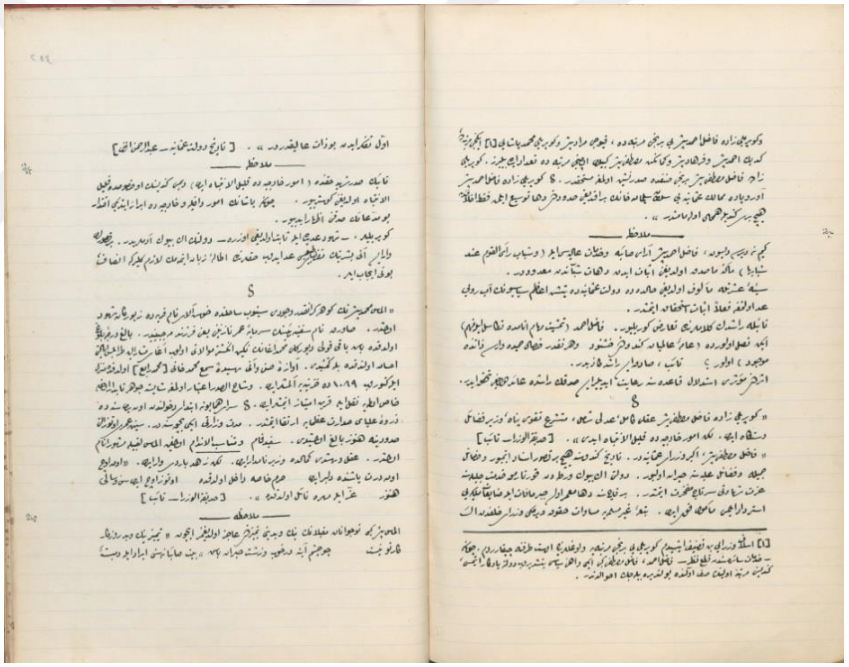

Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse vr. 254

SONUÇ

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, hem şahsen hem de incelediğimiz eseri *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*'nin müellifi olarak önemli bir yerde durmaktadır. Siyasetname türünde yazdığı bu eser öncelikle, şahsî tecrübeleriyle ve önceki neslin yöneticileri arasında büyüdüğü için önem arzetmektedir. Dönem olarak da Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklinde izlediği değişim dolayısıyla karışık bir sürecinde yazılmış olması eserin önemini bir kat daha artırmaktadır.

İbnülemin'in diğer eserlerine de bakıldığında –şiir ve hikâyelerini bir kenarda tutarsak- monografi, gazete ve dergilerdeki makalelerden (yani çeşitli tür ve içerikteki eserlerden) hal tercümeleri ve zeyl (yani geçmişe dönük ve bir geleneğin devamı olma iddiasında) eserlerine doğru seyrettiğini ve hayatının sonlarına doğru çalışmalarını bu eserlere hasrettiğini söyleyebiliriz. Tezimizin konusu olan eser de bu farklı türdeki eserler ile hal tercümesi türündeki eserlerin arasında durmaktadır ve son eserlerine bir geçiş gibi durmaktadır.

İncelediğimiz eserin muhtevasıyla ilgili sonuçlara gelirsek şunları söyleyebiliriz:

İbnülemin, telif ettiği siyasetname türü *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi tarih, tedbir-i mülk, diplomasi, askeriye ve çeşitli konularda tarihî hikâyeler olarak tasnif etmiştir. Tarih, yönetim sanatından mesul olanların bilmelerinin zorunlu olduğu temel unsurların başında gelir. Tarih bahsinde tarihin geleceğe ışık tutacak bir ayna olduğunu ve bu vazifesini ancak pak olmakla sağlayabileceğini yani tarih kitaplarının olayları olduğu şekliyle aktarması gerektiğini vurgulamıştır. Tedbir-i mülk bahsinde ise siyaset sanatının hikmetine dair cümleleri zikretmiş, yönetimde ilk esasın akıl olduğunu söylemiştir (ki bu akıl; dinden beslenen basiretli, tecrübeli, tedbir kabiliyetinde, geçmişten ibret almayı becerebilen, meşakkate razı olabilen, sözün gücünün farkında, düşmanı zayıf görmeyen, cahillerle düşüp kalkmayan zevatın aklıdır). Siyasetin ikinci esasının, ilim olduğu fikrindedir ki onun izahına göre bir memlekette ilmin temin edilmesi, kanuna ihtiyaç bırakmayacaktır. Bir memlekette ilmin temin edilmesi öncelikle yöneticilerin, nazarî ve amelî olarak memleketlerini zaman ve mekân itibarıyla aşan malumata sahip olmalarıyladır ki bu da terakkiyâttan haberdar olmaları ve mâkul konularda birbirlerini taklit etmelerini icap eder. Siyasetin esaslarına dair İbnülemin'in saydığı diğer unsurlar birbirinin ayrı düşünülemeyecek

kılıç ve kalem, hakiki zaferi temin edecek olan adalet (ki kalplerin birliği, güzel ahlak, nefsinde saadeti keşfederek başkasını mesut etme sorumluluğu ve salih amelle olur), tedbir (teenni ile hareket etmeyi, dosta ihsanı düşmanı kandırmayı, zamana boyun eğmeyi kapsar), dosta düşmana ihtiyatlı olmaktır. Yine siyaset sanatının diğer esasları akıbetler ile aklın aynası olan tecrübe, iyi niyetle milletin mizacına göre hazırlanacak kanun, soydaki necabeti fıtratıyla ikmal edebilen asalet ve hükmetme sanatıdır.

Bir memlekette (elbette hassaten Osmanlı Devleti'nde) yönetimin ilkelerini işlediği tedbir-i mülk bahsinden sonra devletlerarasındaki ilişkiler ve yöneticiliği yani diplomasiyi konu edindiği bölümden çıkardığımız sonuçlar ise şunlardır: (I.) Diplomat, temyiz kabiliyeti olan ilim ve marifet ehli, tecrübeli; konuşurken, düşünürken, davranırken doğruyu tercih edebilen, nefsini ıslah eden sabırlı ve ısrarlı, agâh ve ağzı sıkı kişidir. (II.) Diplomaside karar verirken ağır olmak uygularken acele etmek gerekir, fayda ve zarar görülen bir işte önce zararın giderilmesi tercih edilmelidir, iki şerden hafif olanı tercih edilmelidir, zamana galebe çalmak onun hükmüne tabi olmaktan geçer. Toplumun kendisinin üstündeki toplumları taklit etmesi yanlıştır; mevcut durumunda önce terakkiye hazırlanmalıdır ki düşse bile kalkma gücünü kendinde bulabilsin. Devletler bekayı kendi kuvvetinde aramalıdır, ittifakın vereceği rahatlığa aldanılmamalıdır, hakkı muhafaza eden servet önemsenmelidir, galibiyeti iyi değerlendirmeli ve düşmanlığını bağırmamalıdır. (Bu maddeler, Osmanlı Devleti'nin politikalarına –diyelim ki Batılılaşma, I. Dünya Savaşı öncesi yıllar vs. için- teklifler taşır.) (III.) Hükm-i galibiyet, devletlerin halkını kendisinden muhafaza etmesi gereken bir maddedir. Böylece kendisi de kuvvet kazanacaktır. Devletlerarasında ise böyle ir koruma söz konusu değildir çünkü devletler birbirinin zaafından istifade eder; oysa hükümet halkının gücünden güç alır. İslam'ın emrettiği üstünlüğün zulme sebebiyet vermeyeceğini, bu yüzden İslam'ın gücü hakka üstün tuttuğu değil, hakkı güce önceldiği söylenmelidir. (IV.) Devletlerin huzur içinde yaşamaları için savaşa hazır olmaları gereği, onları savaş hazırlığı yarışına sevk etmemelidir. Hazırlık, memlekette ilim ve marifetin intişarıyla kuvvet kesp etmekle temin edilmelidir. Aksi takdirde genç nüfus silahaltında bekletilip nesillerin devamı, memleketin kazancına katkıları engellenir ve devletler birbirinin ticaretine engel olma çabasında olacağı için dünyanın düzeni bozulacaktır. Bu yüzden heba olan binlerce can varken buna sebep olan usule silahlı barış değil; silahsız savaş demek icap eder. (V.) Devletin zamanın gerektirdiklerine uyması ve dış ilişkileri için

çabalamadan önce iç intizamını temin etmesi gerekir. (VI.) Devletlerarası ilişkileri düzenleyip koruyacak ve saadeti sağlayacak olan, diplomasidir ve bu da diplomatların elindedir. Diplomat, şahsının izzetinefsi ile milletinin izzetinefsini karıştırmamayı ve gerektiğinde şahsen zillet-i nefsi tercih ederek milletin izzetine hizmet etmeyi gerektirir. Fakat fiilen bunu yapabilen diplomatlar görülememektedir. (VII.) Devletler hukuku ilmi, devletlerarası ilişkilerde kaideleri belirleyen ilimdir. Güçlünün hükmünün geçtiği, yeni zamanlarda devletlerin hukukunun değil çıkarının ön planda olduğu görülse de tarihte devletler hukukunun tesis edilmesi, İslam ile olmuştur. Şimdi Avrupa'da din özgürlüğünün savunuluşu, yeni kabul edilmiştir oysa Müslümanlar tarihte bunu zaten sağlamışlardır ki bunun en güzel örneği Hz. Ömer ve Fatih Sultan Mehmet'tir. Devletler hukukuna halel getiren bir mesele kapitülasyonlar meselesidir. Devletlerde, azınlıkların kendi memleketlerine bağlılığı söz konusu değilken Osmanlı'daki azınlıkların bu hakka sahip olmasına, Avrupalılar çıkarlarına uygun gördükleri için ses çıkarmamaktadırlar. Fakat bu konuda asıl kabahat, zamanında ticarete önem vermeyen ve verdikleri imtiyaza karşılık temin etmeye tenezzül etmeyen yöneticilerimizdedir. Çünkü onlar geleceği hesap etmemişlerdir. Devletler hukukuna bir örnek de Napolyon Bonapart'ın esirlere yaptığı zulümdür.

Savaşa dair son bölümden ise savaşın kaçınılmaz olduğunu söylemenin mahzurlu olduğunu ancak hakkı ve mazlumu korumak için savaşa teşebbüs edilebileceğini ve asıl olanın barış olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Eserin kaynaklarına dair çalışmamızdan çıkardığımız sonuçlar ise şunlardır: (1.) İbnülemin'in okuduğu kitap, makale, gazete vb. eserleri bazı meseleler üzerinden okuduğu ve bunları büyük sayılabilecek bir eserle tasnif edebilmesidir. (2.) İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'de alıntı yaptığı kaynakların önemli bir kısmını vakâyinâmeler oluşturur. Bu metinlerin genel olarak otorite gördüğü İbn Haldun ise İbnülemin'in de meseleleri değerlendirmesinde başvurduğu mercilerdendir. İbn Haldun'un tavırlar nazariyesi adıyla kavramlaştırılmış iddiası, Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğini kabul edip etmemekle alakalı olarak tarihçiler tarafından daha güçlü vurguyla tartışılmıştır. İbnülemin'in, bu meseleye dair tartışması da İbn Haldun'dan alıntı iledir. İbnülemin de halefleri gibi devletlerin; yükselme, duraklama, çökme devirleriyle mukadder olduğunu söylemenin ve buna zaman tayin etmenin hatalı olduğu iddiasındadır ki ona göre devlet adamları üzerine düşeni yapmazsa devletler kuruldukları gibi yıkılırlar fakat her derdin çaresinin olduğuna kanaat getirip

layıkıyla çare arayabilirlerse kuvvet de daima zuhur edecektir. (3.) İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'de en fazla alıntı yaptığı, meseleleri izah ederken en çok başvurduğu ve çoğunda kanaat olarak da yakın durduğu kişi Ahmet Cevdet Paşa'dır. Bu da İbnülemin'in, Yusuf Kamil Paşa ile Ahmet Cevdet Paşa arasındaki "konak meselesi" sebebiyle aralarının açık olması üzerinden onları apayrı düşüncede değerlendirmenin hatalı olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim *Kemâlü'l-Kiyâse* çerçevesinde değerlendirilince Ahmet Cevdet Paşa, İbnülemin için –eleştiriye uğramış olsa da- otorite kaynaklardandır. (4.) İbnülemin, teori olarak tartıştığı meselelere dair örnekleri Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1702) ve Mustafa Nuri Paşa (ö. 1890) eserlerine müracaatla işlemiştir. Bu eserler, yeni tarih yazıcılığının ilk örneklerinden kabul edilirler. Bu sebeple İbnülemin'in de itimat ettiği tarih kaynaklarının yeni tarih anlayışı ile yazılmış metinler olduğu söylenebilir. (5.) Hükümet etme sanatının inceliklerine dair İbnülemin'in itibar ettiği kaynakların başında *Telemak Tercümesi* ile *Bostan* ve *Gülistan*'ı zikredebiliriz. Her ne kadar siyaset metni olup olmadıkları tartışılmış olsa da bu metinler, İbnülemin'in siyasî hikmetler bulduğu metinlerdendir. (6.) İbnülemin'in eserde siyasî hikâye örneklerini alıntıladığı metinler ise tarihi kitaplarına göre daha geriye giden kitaplardır ki onlar, *Vasıtatü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk* ve *Nehcü's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk*'tur.

Eserin yazım tarzına dair araştırmamızda onun derleme olmasını, şerh olmasını ve siyasetname olmasını irdeledik. Sonuç olarak (a.) İbnülemin'in *Kemâlü'l-Kiyâse*'yi derleyerek kurmasının, telif edildiği yılların matbuatıyla irtibatlı okunabileceğini düşündük. Matbuatta devrin tartışmalarının, Batı'dan yapılan tercümelerin ve mevcut siyasî problemlerle irtibatları olan metinlerin neşredildiğini kabul edersek İbnülemin'in yeni usullerden, tartışmalardan ziyade tarihi metinleri derleyen bir çalışma yapmasını bir iddia olarak gördük. Bu iddianın, bizde (Osmanlı'da, İslam'da vs.) "bir siyaset geleneği ve düşüncesi"nin mevcut olduğunu düşündürür ve ispatlar bir tarafı olduğunu söyleyebiliriz. (b.) *Kemâlü'l-Kiyâse*'nin şerh oluşunun da bir önceki maddeyle irtibatlı olmakla ve mazi ile hesaplaşıldığı bir devirde maziye dönen yanına işaret etmesiyle birlikte aynı zamanda bir hesaplaşmayı da gösteren tarafı olduğunu söyleyebiliriz. (c.) Onun siyasetname olarak yazılmasının, İbnülemin'in devlet yöneticileri için tenkit ve tekliflerini içerdiği sonucuna ulaştık. Bununla birlikte onun, siyasetnamelere adlandırma olarak, tasnif olarak, konu olarak aşağı yukarı muvafık olduğunu da söyleyebiliriz. Onlar arasında istisnaî taraflarından

biri tasnifidir ki tarih ve diplomasi bahislerinin eserde bu kadar güçlü işlenmesi siyasetname geleneğinde rastladığımız bir vurgu değildir. (d.) Bu başlıkta ele aldığımız bir diğer mesele de İbnülemin'in üslubunun yeterince akademik bulunabilip bulunamayacağı meselesi idi. Bu husus için, kıyaslamanın bugün ile değil –belki- devri ile yapılmasının daha isabetli olacağı kanısındayız. Böyle düşününce de İbnülemin'in bu doğrudan alıntı ve dipnotlu yazım tarzının yeni bir tarz olduğunu söyleyebiliriz.

Eserde, devrin siyasî kabullerine ve politikalarına dair en güçlü vurgunun hükm-i galibiyet ve sulh-i müsellah maddeleri olduğunu çıkardık. Buradan hareketle ulaşacağımız sonuçları şöyle sıralayabiliriz: Hükm-i galibiyet, geçer akçenin, dünyanın intizamı için benimsenen ilkenin ne olduğuna dair iddialardan biridir. Buna İbnülemin'in yazdıklarından çıkaracaklarımız (I.) Dünyada huzur içinde yaşamanın, kavgasız ve milletlerin rahat içinde bulunduğu bir zaman olmamış olabilir fakat küçük devletin hakkını araması, hakkı için savaşması bu politika ile mümkün değildir. Çünkü hükm-i galibiyetin geçerli olmasıyla dünyada güçlü olanlar, zayıf olanları ezmekte ve haklarını aramalarına olanak sağlamamaktadır. (II.) Devletlerin ticaret yarışı, ordu güçlendirmeleri ve büyüme politikalarını benimsediği yeni zamanlara medeniyet adı verilmesi ve medeniyetin/medeniliğin; savaşmanın, düşmanlığın önüne geçtiği fikri İbnülemin'e göre aldatıcıdır. Çünkü eski usulle savaşlar yiğitliğe dayanırken ve iki devlet savaştığında diğer devletler rahat ederken yeni usulle bütün devletler, sürekli bir savaş hazırlığına ve ticaret yarışına mecbur edilmektedir. Bunun medeni görülmesi de bir tür meşrulaştırmadır. (III.) İslam (ilimleri)'ın üstünlüğe verdiği öneme gelince İslam, üstünlüğü önemser fakat buradan hükm-i galibiyete kapı açmak ve onu kabul etmek hatalıdır. Çünkü İslam, devletlerin güçlü olmalarına değil hakka hizmet etmelerine bakar denilebilir. Yani gücü değil hakkı önceler. (IV.) İbnülemin, servet kesp etmeye ve devletin güç kazanmasına karşı değildir. Daha doğrusu karşı olduğu şey, devletin servet kazanması ve güç tahsil etmesi değildir. O, bir devletin devletlerarasında kazanacağı gücün, kendi içinde sağlayacağı intizamla olacağını ve bunun da halkını hükm-i galibiyetin pençesinden korumak, ilim ve marifetin, sanatların intişar etmesini sağlamak ile olacağını söyler.

Sulh-i müsellah ise bunlarla irtibatlı olarak devletlerin silahlanma yarışına mecbur bırakılması olarak düşünülebilir. İbnülemin'in bu mevzuya yaklaşımı kısaca şöyledir: Devletler her an çıkabilecek bir savaşa hazır bulunmak için sürekli ordu

geliştirme çabasında bulunmaktadır. Bu ise dünyada bir güvensizlik ve heyecan ortamı oluşturmaktadır ve bu gayret yüzünden gençler uzun yıllar silahaltında bulundurulmakta; bu yüzden ülke ekonomisi ve neslin devamı sekteye uğramaktadır. Uluslararası planda ise bu devletlerin mal varlığını silahlanmak için harcaması ve ticaret arayışlarıyla birbirlerini ezme yarışında bulunmalarına dolayısıyla dünyayı barışa götüren bir usul değil, sürekli savaş havasına mecbur eden bir sistem söz konusudur.

Son olarak ele aldığımız eserin tarih ve siyaset yazıcılığı konusunda ulaştığımız sonuçlar ise şunlardır: (a.1.) Devrin tarih yazıcılığında tartışılan meselelerin ilk sıralarında tavırlar nazariyesi gelir. İbn Haldun'un otoritesini ve tavırlar nazariyesini umumen kabul eden Osmanlı tarihçileri bununla birlikte son fikrini kabul etmemişlerdir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin çöküşünün konuşulduğu bir iklimde devletlerin ölümle mukadder olduğunu söylemek, Osmanlı Devleti'nin kurtuluş çarelerini anlamsız bırakacaktır. Bu gibi sebeplerle İbnülemin de –İbn Haldun'un otoritesini ve tavırlar nazariyesini kabul etmekle birlikte- devlet adamlarının üzerine düşeni layıkıyla yapmasıyla (kurtuluş çareleriyle) devletlerin yüzlerce yıl süreceğini söylemiştir. (a.2.) Devrin tarih yazıcılığının önemli konularından bir diğeri de tarih kitaplarında, olanları olduğu gibi yazılmasına yapılan vurgudur. İbnülemin'in de ısrarla vurguladığı bu husus, ona göre sonraki nesillerin tarihi doğru anlamalarına engel olan bir hususdur ve tarihçilerin dikkatli olmaları gereken bir hususdur.

Kemâlü'l-Kiyâse'de siyaset yazıcılığına dair ulaştığımız sonuçlar ise (b.1.) Osmanlı Devleti'nin askerî mağlubiyetleri ve toprak kayıpları ile diplomasinin değer kazanmasıyla elçiliklere vs. daha fazla önem verilmiştir. İbnülemin de yazdığı siyasetnamede hükümdar-ordu-hazine-reaya şeklindeki klasik tasniften farklı olarak diplomasi bölümüne ayrı bir önem vermiş ve kitabın en hacimli bahsi olarak işlemiştir. (b.2) Siyasetnamelerde de güçlenen ıslah vurgusunun İbnülemin tarafından yorumlanışına gelince o, ıslahı akıl erbabı tarafından düzenlenecek kanunları önemli görür ve ıslah çalışmalarının binanın dışını düzeltip durmakla uğraşma tehlikesinden uzak olması gerektiğini söyler. Bu yüzden ıslahı içerden başlayacak ve tali konularda değil asıl konularda yapılacak düzenlemelerde görür diyebiliriz. Burada devrin kanun, meşveret vs. tartışmalarına da değinirsek bunların İbnülemin tarafından ele alınıp tartışıldığını ve temelde reddedilmediğini söyleyebiliriz. Yalnız onun bu kavramların

içini dolduruşu devrinin gidişatıyla aynı muhteva ve gidişatta olmamıştır. (b.3.) İbnülemin'e göre idare sanatı tarih, ahlak, hukuk, tedbir-i mülk gibi toplum bilimleri olmadan ve bilinmeden düşünülemez. Bir yöneticinin bu bilimlerin hiçbirinden geri kalması da düşünülemez. (b.4.) İbnülemin, devlet yöneticilerinde akıl, ilim, dirayet, tecrübe, temkin, kanun gibi kavramları gerekli görmüş ki bunlar aynı zamanda onun, Osmanlı devlet adamlarına bir eleştiri yahut bir ihtarı olarak da görülebilir.

Siyaset tarih ve geleneğine dair bu eserin, İbnülemin'in eserleri arasında iddia olarak da yazım olarak da istisnaî olduğunu söyleyebiliriz ve aynı zamanda bu eserin, Osmanlı modernleşme meselelerine peşin çözümler sunan metinler olmaktan öte, siyaseti ilmî olarak ele alma iddiasında metinler olarak okunması gerektiğini söyleyebiliriz. Bu aynı zamanda eserin, yalnızca döneminin problemleriyle sınırlı görülmeyip -bugün de dâhil- sonraki dönemlerde de süren meseleleri tartışan bir metin olarak okunmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Kamus-ı Türkî, "Kiyâse", İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2015.

Okyanus: 20. Yüzyıl Ansiklopedik Büyük Türkçe Sözlük, "Kiyâse", İstanbul: Pars Yayınları, 1971.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara: Aydın Kitabevi, 1984.

Türk Lugati: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebi Lugatleri, "Kiyâse", Ankara: Türk Dil Kurumu, 1945.

AĞIRAKÇA Ahmet, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.32 ss.4-6, İstanbul 2006.

AKA İsmail, "Mirhand", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30 s.156, İstanbul 2005.

AKÜN Ömer Faruk, "İbnülemin Mahmud Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c.21 ss. 249-262.

---"Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli", 8.12.2007, BİSAV.

ALPASLAN Gonca Gökalp (hz.), *Tercüme-i Telemak –Giriş Bölümü-*, Ankara: Öncü Kitap, 2007.

ARIKAN Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 6, ss. 1584-1594.

ARUÇİ Muhammed, "Senusî", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.36, s. 535, İstanbul 2009.

Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Huseyn, *Şuabu'l-İman*, (I-XIV) thk Dr. Abdulali Abdulhamîd Hâmid, 1. Baskı Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, 1423/2003.

ÇOLAK Orhan M, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnameler Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1 s.2, 2003, ss.339-378.

ERGÜN Cemalettin, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih Tasavvuru", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman M. Cüneyt Kaya, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul 2013.

GEMİCİ Nurettin, "İbnülemin Mahmud Kemal'in Tarihçilerle Tartışmaları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* IX (2009) s.1, Samsun ss.327-342.

GÖKBULUT Semra, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal'in Kemâlü'l-Kıyâse fi Keşfi's-Siyâse Eseri Bağlamında Tarihe Bakışı ve Tarihçiliği", Basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Danışman: Eyüp Baş, Ankara 2017.

HAYTA, Necdet ve ÜNAL Uğur, "Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)", *Türkiye'de Tarih Yazımı* içinde, ss.137-153, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

İbn Haldun, *Mukaddime*, (hz. Süleyman Uludağ) İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982 (2. bs), c. 1.

İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Kemâlü'l-Kiyâse fî Keşfi's-Siyâse*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Koleksiyonu, NEKTY09979.

---"İttihad-ı Kulûb", *Beyânu'l-Hak*, I-24.

--- *Kamil Paşa'nın Sadareti ve Konak Meselesi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, h. 1328.

---*Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

İNALCIK Halil ve ARI Bülent, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği", *Türkiye'de Tarih Yazımı* içinde, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, ss. 107-136.

Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû İshak, *Bahru'l-Fevâidi'l-Meşhûr bi Meâni'l-Ahbâr*, Thk. Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid elMezîdî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999.

KALLEK Cengiz, "Şeyzerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c. 39, ss. 107-109.

KAPLAN Mehmet, "Tanzîr-i Telemak", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* C. III, S. 1-2, İstanbul: Horoz Basımevi, 1948.

KARA İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz –Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not-*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013 (2. Bs).

---*Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri,* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012 (3. Bs).

KARA Mustafa, "Bilmek İçin Okumak: 50. Ölüm Yıldönümünde İbnülemin Mahmut Kemal İnal Paneli", 8.12.2007, BİSAV.

KARAİSMAİLOĞLU Adnan, "Bostan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul 1992.

KAYAPINAR Mehmet Akif, "Modern Siyaset Tasavvurunun Paradigmatik Öncülleri", *DİVAN Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c.19 s.37 (2014/2).

KODAMAN Timuçin ve AKÇAY Ekrem Yaşar, "Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.22, Aralık 2010, ss.75-92.

KÖSE Hızır Murat, "İslam Siyaset Düşüncesini Yeniden Okumak: Eleştirel Bir Giriş", *DİVAN Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* c.14 s.27 (2009/2).

KUTLU Mustafa, *İlmihal Yahut Arzuhal*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

el-Kuzâî, Ebû Abdillah Muhammed b. Selame b. Cafer, *Müsnedü'ş-Şihâb*, (III) Thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Silefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1407/1986.

LEVEND Agâh Sırrı, "Siyaset-nameler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuât –Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi-*, sadeleştiren Neşet Çağatay, Ankara: TTK Basımevi, 1987.

OKUMUŞ Ejder, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkileri", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, c. ed. Eyüp Bekiryazıcı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, c.VII.

ÖNGÖREN Reşat, "Ebü'n-Necib Sühreverdî", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c.38 s.36, İstanbul 2010.

ÖZCAN Tahsin, "Mustafa Nuri Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.31, s. 342, İstanbul 2010.

ŞEKER Şemsettin, *Ders ile Sohbet Arasında –On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri-*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, ss. 524-545.

---"İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Tarihî Romanı: Sabih", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Sema Uğurcan, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2009.

ULUDAĞ Süleyman (hz.), -*Mukaddime I*- Giriş bölümü, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

VASSAF Hüseyin, *Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemal- Kemalü'l-Kemal,* Haz. Fatih M. Şeker- İsmail Kara, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012 (2.bs)

---*Tasavvufî Şiir Şerhleri –Feyzü'l-Kemal ve Mi'atü'l-Kemal-*, Haz. Muammer Cengiz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

YILMAZ Coşkun, "Siyasetname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul 2009, ss. 306-308.

II. BÖLÜM

METİN

KEMÂLÜ'L-KİYÂSE FÎ KEŞFİ'S-SİYÂSE

-Mukaddime-

"بِاسْمِهِ سُبْحَانَهُ وَنَسْأَلُهُ غُفْرَانَهُ"/ "Bismihî Subhânehû ve nes'eluhû ğufrânehû"

İnsan –ki medeniyyun bi't-tab'dır- şu âlem-i maişette ebnâ-yı nev'iyle hâl-i ictimâ'da yaşamağa tab'an mecburdur.

Medeniyet sâlib-i vahşet ve câlib-i cemiyettir. Şu selb ve celb, beyne'l-efrâd muâvenet ve müşâreketi intâc eder.

Bu netîce her türlü i'tirazdan âzâde olduğu hâlde bazı felâsife, tabiat-ı beşeriyede mündemic olan "isti'dad-ı ictimâ'"ı inkâr ve beyne'l-beşer hâl-i ictimâ'ın celb-i menfaat ve def'-i mazarrat gibi ağrâz-ı nefsâniyeden, âmâl-i hodgâmâneden inbiâs eylediğini beyânda ısrâr etmişlerdir.

Kavâid-i ma'rufedendir ki "Nev'in bekāsı eşhâsın bekāsıyladır", eşhâsın bekāsı da efrâdın ictimâ'ıyladır. İctima'dan hâsıl olan bir vücûd –idâme-i hayât için- yine ictimâ'a muhtaçtır. Şu hâlde ictimâ' –hangi maksada haml olunursa olunsun ve ne sûretle tefsîr ve te'vil edilirse edilsin- mu'terizlerin dediği gibi hâl-i ârızî değil, hâl-i tabiîdir ki hılkat-ı Âdem'den ibtidâ eden hâl-i ictimâ' –nazar-ı dikkate alınarak- bir hakîkat-ı müsellemeyi teslîmden imtina' edilmemelidir.

Esâsen acz ve za'f ile mecbûl olan ebnâ-yı beşer –bir makinenin âlat ve edevâtı gibi- birbirinin muâvin ve mükemmilidir. Teâvün ve tekemmül "ictimâ'"a tevakkuf eder. Medeniyet de –ta'bir câiz ise- acz ve za'fdan tevellüd eyler. Binâberin aczi "kuvvet"e, vahşeti "medeniyet"e kalb eden, -daha doğru ta'birle- medeniyetin kalbi olan "hâl-i ictimâ'" nev'-i insânın sermâye-i hayâtı addedilmesi lâzım gelir.

İşte bir cihetden "âciz ve zayıf", diğer cihetden "medeniyyun bi't-tab'" olmak i'tibariyle mücteme'an yaşamağa mecbur olan insan, ebnâ-yı nev'iyle hüsn-i muâşerette bulunmağa da mecburdur. [4]

Efrâd-ı cemiyet içinde hüsn-i muâşeret, intizâma ve husûl-i intizâm da bir "kuvvet"e mütevakkıfdır. Bu kuvvet, adem-i intizâmı mûcib olan ahvâl ve ef'âli selb ve cemiyetin tekemmül-i vücûduna ve idâme-i hayâtına hâdim esbâbı celb eder ki ândan mahrûm olan cemiyet –âb u havadan, ziyâ vü gıdadan mahrûm kalan- bir vücûd gibi muhâfaza-i hayât edemez.

Cemiyetin “müvellid-i hayâtı” olan o kuvvet –her türlü şerâiti câmi‘- bir hükûmetden ibârettir. Efrâdın bekāsı cemiyetle, cemiyetin bekāsı hükûmetle dâimdir.

Bu bir kānundur ki tebeddül-i ezmine ve tahavvül-i emzice ile tagayyürden masûndur.

Allâme-i zû-fünun mevlânâ İbn Haldun der ki: “Nizâm-ı âlem ve i‘mâr-ı arzda mülk ü devlet lâzım ve zarûrîdir. Nev‘-i beşerin hayât ve bekāsı hükûmet ve siyâset-i mülûke mevkūfdur.

§ Hukemâ mülk ve devleti sûrete ve esnâf-ı beşerin vech-i arzda ictimâ‘ını maddeye teşbih edip sûret-i nev‘iye, maddenin vücûd ve bekāsını hâfız cevher-i tabiîden ibâret olduğu gibi mülk ü devlet dahî âhad-ı beni-Âdemin umûr ve mesâlihinin sûret-i nizâmından kinâyedir. Sûret ile maddenin birisinin âhardan infikâkı mümkün olmayıp ecsâm-ı basîta ve mürekkebenin vücûd ve tahakkukları sûret ve maddenin iktirân ve ictimâ‘ına mütevakkıfdır. Binâenaleyh devlet ve saltanatın bekā ve devâmı madde mesâbesinde olan reâyâ ve berâyâsız mutasavver olmayıp nizâm-ı raiyet ve i‘mâr-ı memleket dahî mülk ve devletsiz mümkün değildir. Zîra tıba‘-ı beşerde merkûz olan teâvün-i zarûrî, zabt-ı umûr ve def‘-i husûma kādir bir melik-i kāhirin vücûduna mevkūf ve siyâset-i şer‘iye yahud akliye lâzım ve müteayyendir”.

Cemiyet; bir cisim farz olunsa kuvve-i hâkime o cismin rûhu mesâbesindedir. Rûh ise –dünyâda- cisim ile isbât-ı vücûd eder. Binâberin –hayât-ı maddiyede- cisim ile rûh birbirinin lâzım-ı gayrı-mufârıkı, birbirinin muhtâc-ı ileyhidir.

Kuvve-i hâkime, bir irâde-i külliyedir ki –cemiyeti teşkîl eden- efrâdın irâdat-ı şahsiyelerine gālib olmak lâzımdır. Gālib olmasa irâde-i külliye olmaz. İrâde-i külliye olmasa efrâdın irâdeleri üzerinde icrâ-yı ahkâm edemez. Cüz, külle tâbi‘dir. Kuvve-i hâkime de irâde-i külliye –ta‘bir-i diğerle- metbû‘ olduğunu gösterebilmek için –tâbi‘ hükmünde bulunan- irâdat-ı cüz’iyeye yani irâdat-ı efrâda gālib olmak ve cemiyet-i müteşekkilenin içinden zuhûr etmek şarttır. Zîra –kütüb-i siyâsiyede muharrer olduğu üzere- “Hâkimiyet esâsen her cemiyetin kendi hey’et-i umûmiyesine âittir. Ve hükûmetin esâs-ı ma‘kulü cemiyetin kabûl-i ihtiyâriyesidir”.

-İrâdat-ı cüz’iye dediğimiz- efrâdı birbiriyle hüsn-i imtizâc ve îtilâfda bulundurabilecek esbâbı istihsâl etmek –irâde-i külliye dediğimiz- hükûmetin vazife-i asliyesidir.

İhkāk-ı hak, hükûmetin en mühim vazifesi olduğundan hürriyet ve emniyet-i âmmeyi muhâfaza ve temin için –adl ü hakkāniyete müstenid- kānunlar tanzim etmeğe

me’murdur ki hükûmet, ancak bu kānunlarla isbât-ı vücûd edebilir. Çünkü kānunsuz hükûmet, edviyesiz tabîbe, silahsız askere benzer. Tabîb edviye ile tedâvî-yi emrâz eder. Asker, silah ile harb eder.

Kānundan muntazar olan “te’sir ve fâide” o kānunun –bilâ-istisnâ- her ferd hakkında tatbîk ve icrâsı ile hâsıl olabilir. Zîra efrâdın bir kısmına âid ve diğer kısmına gayri-vârid olan kānunlar fâide değil, zarar tevlîd eder. Kānunun hürriyet ü emniyet-i âmmeyi istilzâm ve temin edebilmesi şâibe-yi şüzûz ve istisnâdan müberrâ olmasına ve kānuna “kānun” denebilmesi de umûm-ı âhâda şumûlü bulunmasına menûttur.

Birçok şüzûz ve müstesneyâtı ihtivâ eden kānunlar, bir menba‘-ı adâletden zuhûr edemez. Rûh-ı kānun ise adâletten ibârettir.

Hürriyet, insanın her istediğini bî-pervâ yapabilmesi değildir. Bilakis yapamamasıdır. İnsan her istediğini yapabilse hürriyet mahv olur, kâinatda bir hür kalmaz. Hürriyet, âhara îrâs-ı mazarrat ve ferd-i âferîdeye taaddî ve taarruz etmeksizin istenilen şeyi yapabilmektir. “الحكم لمن غلب” kāidesini hükümsüz bırakabilecek sûretde bir emniyet-i kâmileye nâil olmaktır. Bir hakîme “Hürriyet nedir?” dediklerinde “Hayra hizmet edebilmektir. İnsan ne kadar hâdim-i hayr olursa o kadar hâiz-i hürriyet olur” cevâbını vermiştir. Diğer bir hakîme bu suâl îrad olundukta “Hürriyet her hâlde nefse galebe meziyetini hâiz bulunmaktan ibârettir” demiştir.

Terâhî-yi tarafeyn ile icrâ edilen bazı ef‘âl-i kabîha –zâhiren ızrâr ve taarruzdan masûn gibi görünse de- bâtınen ızrâr ve taaddîyi [5] intâc ettiğinden bu türlü ef‘âl ve ahvâl de muhill-i hürriyet addedilmek tabiîdir. Zâhiren ve bâtınen ızrâr ve taaddîyi îcâb eden ef‘âlin men‘i ve “hürriyet-i fâzıla”nın tesisi bir kānun-ı adâlet-meşhûn ile kābil olabilir.

Kānun, yapılabilecek şeylerle yapılamayacak şeyleri ta‘yin ve tahdîd eyler. Bu ta‘yin ve tahdîd ise insanların hürriyetini tekeffül ve temin eder.

Hükûmet, vâiz değil âmirdir. Kezâlik kānun da nasîhatnâme değil emirnâmedir. Hükûmet elindeki emirnâmeyi tevfîkan icrâ-yı ahkâm eder. Yapılabilecek şeyleri emr eder. Yapılamayacak şeyleri nehy eder. Hakka makrûn olan emr ve nehy, hükûmetin hakk-ı meşrû‘udur. Hükûmetin meşrû‘iyeti de emr ve nehyinin hakka makrûniyeti ile kāimdir.

Hükûmetlerle kānunlardan hangilerinin hakîkî ve meşrû‘ olduğunu tedkîk ve tebyîn etmek bahsin hâricindedir. Maahâza şu kadarcık söyleyelim ki: Hükûmet-i hakîkiye, diyânet-i İslamiye'nin ta‘rif ve ta‘yin ettiği hükûmet-i meşrû‘adır. Kānun-ı hakîkî de –emr-i dîn ü dünyâyı cem‘ eden- şerîat-ı Muhammediye'den ibâret ve "Tebeddül-i eyyâm ile tagayyür-i ahkâm" meselesi de –ulemâ-yı İslamiye cânibinden- esâsen hall ü fasl edilmiş bir keyfiyettir…

Bir de şurasını ‘arz edelim ki, efrâd ve hükûmat için –matlab-ı aksâ olan- iktisâb-ı saâdet, her zemîn ve zamânda vâbeste-i adâlettir. Zîra hem nev‘inden istifâde etmek hem nev‘ini müstefîd etmeğe, hem nev‘inden mutazarrır olmamak hem nev‘ini mutazarrır etmemeğe mütevakkıf ve bu maksadın husûlü de adâletin vücûduna vâbeste bulunduğundan hangi efrâd, meyyâl-i adâlet, hangi hükûmet ve kānun hâdim-i hakkāniyet ise o efrâd ve hükûmetin nâil-i saâdet-i uzmâ ve mazhar-ı devâm ü bekā olacağı bedîhiyatdandır… Bir milletin ancak müstehak olduğu hükûmete nâil olabileceğine dâir bir hikmet-i celîleyi –kemâl-i i‘câz ile- ihtivâ eden " كَمَا تَكُونُوا يولي عليكم"[176] hadîs-i şerîfi "Rûhu's-siyâse" add olunmağa her vechile lâyık bir kitâb-ı pür-hakāyıktır…

İnsanlar birbirine karşı ne yolda muâmeleye mecbur ise cemiyetler ve –ta‘bir-i âharla-hükûmetler de yekdiğerine o sûretle muâmele etmeğe mecburdur. Yani efrâd birbirinin hukūkuna nasıl riâyet ederse hükûmetler de yekdiğerinin hukūkuna o vechile riâyet etmeğe me'murdur.

Efrâd ve hükûmatın gerek teşekkül ve taayyün, ikbâl ve idbâr, bekā ve zevâl gibi –hayât-ı umûmiyeye taalluk eden- husûsat-ı mühimmede gerek birbirine karşı muhâfazasına mecbur oldukları- hukūk ve vazâifde tâbi‘ olduğu kavanînin mecmû‘una –umûmiyet itibârıyla- "ulûm-ı siyâsiye" ıtlâk olunur.

Evvelen- bir cemiyetin efrâdı beyninde intişâr-ı adâletle her şahsın cânından, ‘ırzından, mâlından emîn olması.. emvâl ve emlâkinden sa‘y u gayretinden, ilm ü ma‘rifetinden, hüner ü san‘atından istifâde etmesi.. efrâdın birbiriyle hüsn-i muâşeret ve lede'l-hâce tevhîd-i sa‘y u amelle menâfi‘-i müştereke-i meşrû‘a istihsâl eylemesi.. Sâniyen- efrâd gibi cemiyetlerin de yekdiğeriyle kesb-i münâsebet ve istikmâl-i esbâb-ı meveddet ile birbirinin şerâre-i şerrinden, taarruz ve tasallutundan masûn

[176] Nasılsanız öyle yönetilirsiniz [A.N.]

olması.. yekdiğerinin mesâî ve mahsûlatından, maârif ve sanâyi‘inden intifa‘ etmesi.. içlerinde “maklûmu’l-ezâfîr” olanların pençe-i akviyâdan sıyâneti gibi kavânîn-i külliye-i ictimâ‘iyeyi “ulûm-ı siyâsiye” tesis ve tanzim eder.

“Usûl-i idâre-i beşer” unvân-ı umûmiyesiyle hülâsa edilebilmesi câiz olan “ulûm-ı siyâsiye” ilm-i ahlâk, ilm-i târih, ilm-i hukūk, ilm-i tedbîr-i mülk gibi efrâd ve cem‘iyâtın menâfi‘-i maddiye vü ma‘neviyesine hizmet eden ve –bunların şuab ve fürû‘undan ma‘dud olan- diğer ulûm-ı ictimâ‘iyenin ictimâ‘ından tevellüd eder. Ulûm-ı mezkûre “Usûl-i idâre-i beşer”in âbâ ve ümmehâtı mesâbesindedir. Efrâd, -şahsını idâre etmek için- bu ilimlerin umûmunu bilmeğe mecbur değilse de –efrâdın irâde-i dâhiliye vü hâriciyesine memur olan- erbâb-ı hükûmetin ulûm-ı mebhûsun-anhânın cümlesine vukūfu umûr-ı zarûriyedendir.

İrâde-i şahsiye, sâika-yı cehl ile muhtel olduğu hâlde idâre-i umûmiyenin –belâ-yı a‘zam olan- cehl yüzünden ne türlü teşevvüşât ve beliyâta uğrayacağı âzâde-i îzâhtır.

Efrâd, hayâtını bir câhil tabîbin eline tevdî‘ etmekten –hayâtını Azrail’e tevdî‘ edercesine- havf ü hazer eylediği hâlde hayât-ı umûmiye –tabîb-i câhilden de tehlikeli olan- cühelâ-yı müdîrânın dest-i mühlikine nasıl teslim olunur? Acaba hayât-ı şahsiye, hayât-ı umûmiyeden yahud hayât-ı maddiye, hayât-ı ma‘neviyeden kıymettâr mıdır? Yoksa hayât-ı maddiyenin hizmetkârı olan tabîb, hayât-ı ma‘neviyenin hâdimi olmak lâzım gelen müdîrândan daha mühim midir? Yoksa rûhu tedâvi eden fenn-i hükûmet, cismi tedâvi eden fenn-i tıbdan daha âdî midir? Yahud bir fakîrin aç kalmasına ehemmiyet verip de bir memleket halkının kaht ü galâya giriftâr olmasına ehemmiyet vermemek muvâfık-ı akıl mıdır? Yoksa bir hâne halkının nezleye uğramasından dolayı pîç ü tâb edip de bir belde sekenesinin koleraya tutulmasından dolayı telâş etmemek muvâfık-ı hikmet midir? Selâmet-i umûmiye elbette selâmet-i husûsiyeye müreccahdır. Nitekim zarar-ı âmmı def‘ için zarar-ı hâssı tercîh etmek kavâid-i fıkhiyedendir. Binâenaleyh idâre-i âmmeye memur olan zevâtın –hayât ve selâmet-i umûmiyeyi temin edebilecek- şerâiti hâiz olmaları îcâb eder ki o şerâit, ancak “Ahlâk” ve “İlm”in vücûduyla tahakkuk eder. “Ulûm-ı siyâsiye” ise idâre-i cemiyetin rûhu ve idâreye memur olanların –havâss-ı hams gibi- bâdî-yi feyz ü fütûhudur… [6]

Bu eser-i nâçîz “ulûm-ı siyâsiye”nin kavânin ve kavâidini, aksâm ve fusûlünü muarrif değildir. Bu kitapta ulûm-ı mezkûrenin bazı mebâhisi –bir kayd u şarta tâbi‘ olmayarak- zikr edilmiştir.

Kitabın mâhiyetini ta‘rif için “ulûm ve vakāyi‘-i siyâsiyeden ve müteferriâtından bâhis bir mecmu‘a” denilebilirse de bu ta‘rif –ta‘bir-i ma‘ruf ile- “efrâdını câmi‘, ağyârını mâni‘” olmadığı cihetle kitâbın mevzû‘unu lâyıkıyla anlamak muhteviyâtını serâpâ tedkîk etmeğe mütevakkıftır.

Muhteviyâtın kısm-ı a‘zamını vakāyi‘-i mâziye teşkîl eder. Alelıtlak “ilim” mâl-i umûmî olduğu için mevâdd ü vakāyi‘-i münderice yalnız bir dîn erbâbına, bir millet efrâdına tahsîs olunmayarak milel ve eşhâs-ı muhtelifeden bahs edilmiştir.

Ulûm-ı siyâsiyenin erkân-ı asliye ve mühimmesi meyânında rükn-i a‘zam mertebesinde bulunan “Târih” bu kitâbın esâsını teşkîl eder.

Mevâdd-ı mündericenin –mevzû‘ i‘tibâriyle- ciddiyâtdan ibâret olması ahvâl-i tabîiyeden ise de mebâhis-i ciddiye sırasında –nâdiren- letâif ve hezeliyâta da tesâdüf olunur.

Şu tesâdüf, râkımu’l-hurûfu hiffet-i mizâc ile ithâm ettirmemelidir.

Çünkü vakāyi‘-i kâinat –nazar-ı dikkat ve hikmet ile- tedkîk edilince bir feylesof-ı hakîkat-bîn için “Karagöz perdesidir sahne-i âlem gûya” dememek kābil olmaz.

Mevzû‘-i kitap müsâid olsa o feylesof-ı hakîkat-bîni söyletmek, sahne-i âlemin nasıl bir Karagöz perdesi olduğunu göstermek mümkündür.

Şu hâlde “hezl-i cidd-âmiz” kabîlinden olarak aralıkda îrad edilen birkaç mülâhaza, -türrehât-ı şa‘bezebâzân gibi- sadedin hâricinde değil –ekāvil-i ukalâ gibi- dâhilinde görülmelidir.

Bâhusus dünyâ dediğimiz şu “dâru’l-garâib”in ciddi hezline, hezli ciddine müşâbihtir ki bu müşâbehet-i kâzibe –subh-ı kâzib gibi- enzârı teşvîş, ezhânı tehvîş ediyor da insanları hakîkat zannıyla hayâle şitâb ve bir takım zunûn ve evhâm uğrunda -humakā şöyle dursun ukalâya bile- pîç ü tâb ettiriyor.

”كل ما في الكون وهم أو خيال أو عكوس في المرايا أو ظلال“

O (dâru’l-garâib)in (terceme-i hâlinden bahs eden) bir kitapta birkaç kelime-i mîzah-engîz görmek mûcib-i istiğrâb olmamalıdır…

Bu kitâbın tertîb ve tedvîninden –gerek efrâd gerek erbâb-ı hükûmet için- bir fâide ümîd ettim. Ümîdim hâsıl olursa bi’t-tab‘ ben de fâide-mend olurum. Aksi takdîrde bir gûne zarar muntazar değildir.

Çünkü -hulûs-i niyetle- âharın temin-i istifâdesine çalışıp da muvaffak olmamak insanı, mükâfat-ı ma‘neviyeden mahrûm bırakmaz. Belki niyet-i hâlisa, amelden hayırlıdır.

Müelliflerin âdetidir: Hâtime-i mukaddimede eserlerinin noksânından, kendilerinin acz ü cehlinden bahsile “Erbâb-ı mütâlaanın afv-ı hatâ-pûşanelerine ilticâ” yahud “Kusûr-ı zarûriyyu’s-sudûr’un dâmen-i afv ile mestûr buyrulması recâ” edilir.

Fakîr, bu kitâbın müellifi değil “câmi‘i” olduğumdan mevâdd-ı münderice için taleb-i afva esâsen hâcet yoktur.

Şâyet muhteviyâtın sûret-i cem‘ ve tertîbinden ve mülâhazat-ı mesrûdeden dolayı “Kāriînin dâmen-i afvlarına sarılmak” lâzım ise –o lüzûm-ı mevhûma vücut veren- müelliflerin isrine tebaiyetle –setr-i mesâlib gibi bir maksad-ı hod-endîşâne için- bizim gibi acz ü kusûrdan mürekkeb ve afva muhtâc olan mahlûkun afvına dehâletten ibâe ve Cenâb-ı Settâru’l-Uyûbun afv ve merhametine –bin cân ile- [7] ilticâ ederim. Afv Hâlık’ındır. Afva muhtâc olan mahlûkun değildir…

“Kemâlü’l-Kiyâse fi Keşfi’s-Siyâse” nâmını verdiğim bu kitap (5) bâbdan mürekkeb ve her bâb birkaç fasıl üzerine müretteptir.

1. Bab: Târihin lüzûm ve fevâidine dâir mülâhazat. İki fasıldır.
   1.Fasıl: Târihin lüzûm ve fâidesi hakkında mülâhazat
   2.Fasıl: Târihlerin umûmen muvâfık-ı hakîkat olmadığına ve sahîhinin gayri-sahîhinden temyîzine dâir mülâhazat ve fıkarât.
2. Bab: Tedbîr-i mülke müteallik mütâlaat ile fıkarât-ı târihiye. İki fasıldır.
   1.Fasıl: Tedbîr-i mülke dâir mütâlaat
   2.Fasıl: Tedbîr-i mülke âid fıkarât-ı târihiye
3. Bab: Mevâdd-ı siyâsiye ile siyâsiyun hakkında mülâhazat, fıkarât ve muharrerât-ı siyâsiye. Dört fasıldır.
   1.Fasıl: Mevâdd-ı siyâsiye ile siyâsiyun hakkında mülâhazat.
   2.Fasıl: Fıkarât ve muharrerât-ı siyâsiye
   3.Fasıl: Hukūk-ı düvele âid mebâhis ve fıkarât
   4.Fasıl: Süferâya âid mütâlaat ile fıkarât-ı târihiye
4. Bab: Mevâdd-ı askeriye vü harbiye hakkında mülâhazat ve garâib-i muhârebat. İki fasıldır.
   1.Fasıl: Mevâdd-ı askeriye vü harbiye hakkında mülâhazat

2.Fasıl: Fıkarât-ı harbiye ve garâib-i muhârebat

5. Bab: Mevâdd-ı şettâya müteallik fıkarât-ı târihiye ve mesâil-i sâire

§

İhtâr

Mebâhis-i muharrerenin kısm-ı a'zamına –îcâbına göre- muhtasar ve mutavvel birer mülâhaza ilâve edilmiştir. Bunlar tamâmıyla taraf-ı fakîrden tahrîr edildiği için imzâ vaz' edilmemiştir. Fakat bahs-i mahsūs olarak yazdığım cümleleri sâir zevâtın cümlelerinden tefrîk etmek için –altına- ism-i fakîre delâlet etmek üzere [ك] konmuştur.

Mülâhazât ve mebâhis-i sâirenin altına müessirlerinin ismi ve müessirleri ma'lûm olmayan âsârın altına da […] vaz' edilmiştir.

Parantez içindeki fıkarât ve mebâhis, me'hazlarından aynen ve parantez içinde olmayanlar meâlen alınmıştır.

Mebâhis-i muharrereden birbirine merbût ve müteferri' olanları göstermek üzere bahis aralarına ve mebâhis-i mezkûreden bazı fıkarâtın tayy edildiğini anlatmak üzere satır başına ve aralarına birer [§] işâreti konmuştur.

Her bahsi birbirinden tefrîk etmek için de aralarına bir hatt-ı fâsıl çekilmiştir.

Aynen nakl olunan mebâhiste –sâhiplerinin ihtiyâr ettiği tarz-ı imlâ meslek-i fakîre muhâlif olmakla beraber- hâliyle ibkā olunmuştur. [8]

BİRİNCİ BAB

Târihin ta‘rîfine, lüzûm ve fevâidine, târihlerin umûmen muvâfık-ı hakîkat olmadığına, sahîhinin gayri-sahîhinden temyîzine dâir bazı kütüb-i târihiyeden müfrez mülâhazatı hâvî ve iki fasla münkasemdir.

Birinci Fasıl

Târihin ta‘rîfine ve lüzûm ve fevâidine dair mülâhazât:

“İlm-i târihin hakîkati efrâd-ı beşerin memâlik-i âlemde ictimâ‘larının keyfiyeti ve bu ictimâ‘ sebebiyle bunlara ârız olan ahvâlin beyânını mütezammin bir ilm-i celîldir” [*Mukaddime-i İbn Haldun*]

§

“Mevzû‘-ı usûl-i târih, ahbâr ü havâdis-i kevniyyeden ibaret olmağla usûl-i târih, ahbâr u havâdis-i mezkûreye ârız olan ahvâlden bahs eder bir ilm-i azîmu’ş-şândır. İlm-i mezkûrun gāyesi ise vâkı‘a mutâbık haberleri gayri-mutâbıklardan temyîz etmek yolunu gösterir. Bu makāmda târih lafzından murâd, havâdis-i rûzigârı yoluyla kayd ve sebttir. Binâberin fazâil-i a‘mâlde târihe hâkim-i âdil denilmek ne kadar revâ ise tahavvül-i ahvâlde dahî şâhid-i sâdık denilse ol kadar sezâdır” [*Hamîdetü’l-Usûl*- Gelenbevîzade Ahmed Tevfik Efendi]

§

“İlm-i târih medenî ümem ü büldânın vakāyi‘iyle her türlü havâdis-i kevniyyeyi bildirir. Bazı feylesoflar ‘zamânların şâhidi, hakîkatin nûru, pâdişâhların ve reâyânın üstâdı, hayâtın medresesi’ deyu ilm-i târihi tavsîf eylediler” [*Mir’atü’l-İber*- Said Paşa]

§

“Târih, vakāyi‘-i sahîhanın hikâyesi ve nev‘-i insanın terakkî ile tevessü‘-i tedrîcîsinin ta‘rif-nâmesidir ki vukū‘âtın teâkub ve tevâlis i‘tibârıyla ve bu teâkubdan delâlet-i mâzî ile vukū‘ât-ı beşeriyenin kānun tevellüd ve zuhûrunu istihrâç etmek maksadıyla fert ve cemiyetin kâffe-i mezâhirinden bahseder. İlm-i Târihin mebnâsı iki fikir üzerinedir. Biri terakkî fikri, biri isti‘dad-ı nev‘in isti‘dad-ı ferde nisbeti fikridir” [*Hukūk*: Pıradye Fodere [Pradier-Fodéré]–Mütercimi Rıfat]

§ [10]

“İlm-i şuhûdda serzede-i zuhûr olup geçen eyyâmın hibretiyle öğrenilen hâdiselerin bilinmesine (fenn-i târih) ıtlâk olunur. Akl-ı insanın cevelânından husûle gelen ameliyât-ı zihniyenin semeresi olan ilme hâssaten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyâs ile bulduğu işbu hikmet hâriçten kesbedeceği târih ma‘lûmâtına ma‘tuf ve masrûf olarak vukū‘âtın esbâb u netîcesi ve teselsül u telâhuku ve nev‘-i beşerin sıfat-ı kābiliyeti hatve hatve terakkî ile istikmâlini mülâhazadan hâsıl olacak ilim, hikmet-i târihtir. Hâza fenn-i târih bir ilm-i celîl-i lâzımu’t-tahsîl olup maksad-ı aksâsı vukū‘âtı başka başka bildirmek değildir. Belki her hâdisenin tesir-i mahsūsundan peydâ olan ma‘nânın birer birer toplanıp bir merkezde iltikālarıyla tahaddüs edecek fâide-i müctemi‘anın hey’et-i âmmeye îrâs ettiği tahvîlâtı ve ânların keyfiyet ü karârını mütâlaa etmektir. Kuvve-i hâfıza hazînesinde müddehâr olan vukū‘ât kıyâs ve tefekkür âteşiyle pişdikte rûha gıda olup nazar-ı insan hey’et-i umûmiye-i mecma‘-ı insâniyânı birden temâşa etmek ve hikmet-i ezeliye-i İlâhiyenin ta‘yin eylediği tarîkte şitâb ve seyrini müşâhede eylemeğe muktedir olur. Ancak buna esâs-ı ilm olacak bir mikyâs ve bir nizâm ittihâzı ve sened ve me’hazlar intihâbı lâzım gelir…” [Darülfünun (Hikmet-i Târih) dersinden- Ahmed Vefik Paşa]

-Mülâhaza-

Târih ve hikmet ile hikmet-i târihin böyle garîb bir sûretle ta‘rîfi –nev‘i şahsına münhasır zevâtın serâmedânından olan- Ahmed Vefik Paşa’ya mahsūs garâib cümlesindendir.

Paşanın ilmi ma‘lûm, irfânı ma‘ruf olduğu hâlde bildiğini bildirmek, yazdığını anlatmak istemeyen yahut bildiğini bildirmekte, yazdığını anlatmakta zahmet çeken zevâttan olduğu anlaşılıyor. Bu zahmet, sâmi‘în ve kāri’îni de bi’t-tab‘ vakf-ı zahmet etmektedir.

Şu sahîfedeki mütâlaatını “tefekkür âteşiyle pişirip rûha gıda” etmek isteyen âdem, âteş-i ızdırâb ile yanıp kül olur da “hey’et-i umûmiye-i mecma‘-ı insâniyânı temâşa” edeceği yerde –cânlı cehennem yahud eczâ-yı vücûdu hâkisterden mürekkeb bir âdem gibi- temâşagâh-ı “hey’et-i umûmiye-i mecma‘-ı insâniyân” olur. Çünkü kuvve-i müfekkire böyle bir âteşe, rûh ise böyle bir gıda-yı müşevveşe tahammül edebilmekten âcizdir.

Hikmet-i târihi anlatmaksa fikr ü maksadın

Anlamam, tehvîş-i efkâr etmede hikmet nedir

Anlıyorsun, lâkin anlatmakta var ki zahmetin

[Mecma‘-ı insâniyâna] verdiğin zahmet nedir?

Şu sözler, Paşanın şânına şeyn îrâs etmek için söylenmiyor. Vefik Paşa –min-gayri-haddin- takdîr ettiğim âlimlerdendir, bir meslek-i mahsūs u münferid sâhibidir.

Fakat bilmek başka, bildiğini bildirmek yine başkadır. Her âlim, muallim olamaz. Bir âlim, hâssa-i ta‘lîmden mahrûm olmakla da kıymet-i zâtiyesini gāib etmez.

İşte Vefik Paşa da bildiğini lâyıkıyla bildirmeyen yahut bildiremeyen bir âlimdir.

Kendime:

Maksadın târihe dâir bir fikr vermek ise

Fikri teşvîş eyleyen bir fikri yazmak pek garîb

Kendi akvâlinle halkı vakf-ı beht eyler iken

Âhârın akvâline ta‘riz ediş gāyet acîb!

“Mülûk ve selâtînin devlet ve saltanatlarına ve nizâm-ı âleme dair siyâsetlerine vesâir ümem-i mâziyenin ahlâk u etvâr u âdetlerine vukūf fenn-i târihi tahsîle mevkūf olup umûr-ı dîniye vü dünyeviyenin salâh ve kemâlini murâd eden ahlâf-ı ümmet eslâfa iktidâ ile tekmîl-i nizâm meâş ve meâda bu fen ile tevessül ederler. Bu cihetten fenn-i mezbûr müteaddid me’hazlara ve nice türlü maârif ve ulûma muhtaç olup [11] husûsen rey-i sâib ve fikr-i sâgib ile teemmül ve hakka vusûlden sonra tesebbüt ve itmi’nân-ı nefse tevakkuf eder ki bunlar sâhibini tarîk-i savâba delâlet ve habt ü hatâya meyl ü udûlden sıyânet ederler”. [*Mukaddime-i İbn Haldun*]

§

“Tıbâ‘-ı selîme ve ezhân-ı müstakîme ilm-i târihe râgib ve müzâk-ı hızak efâzil-i âfâkı ilm-i târih câzip olur. Bu ilmi bilenler ve fenn-i muhâzarâtta mahâret hâsıl edenler ahvâl-i âleme ve keyfiyât-ı etvâr-ı ümeme vâkıf olup tertîb-i mukaddimât ve tensîk-i vâridât-ı evkāt ve tehzîb-i ahlâk u sıfâtta nehc-i kavm üzere sülûk edip meâş ve meâd umûrunun salâh ve fesâdını hüsn-i tedbir ile tedârik ederler. Şemâtet-i a‘dâdan ve nedâmet-i vahâmet-i âkıbetten me’mun olurlar.

§ İlm-i târih, sâir ulûm gibi bazı ümmet katında merdûd ve bazı millet ehlinin yanında makbul olmak değil âmme-i milel ü nihal ona râğib ve tahsîline tâliplerdir.

İlm-i târih, aklı kâmil ve fikri metîn eder. Ve azîmeti muhkem ve tedbîri dürüst eyler. İnkıbâz ve inbisât mahallerinde ehlini televvün ve ızdırabdan ve tagayyür ü infiâlden sıyânet eder. Sabr-ı cemîl verir ve himmeti bülend ve kalbi kavî kılar. Mûdilât-ı umûru sehl ve müşkilât-ı ahvâli halletmeğe muayyen olur.

§ Bu ilme selâtîn ve vüzerânın ihtiyaç ve iftikārı ziyâdedir. Zîra bu ilim ile ahvâl-i mütekaddimîn ma'lûm olur. Teshîr-i bilâd ve siyâset-i 'ibâd ve perveriş-raiyet ve ta'mir-i memleket ve sıyânet-i asker ve tahsîl-i hazâin-i bahr ü berr ve tedbîrât-ı sulh ü kıtâl ve bunların emsâli mühimmât bu ilim ile bilinir" [*Ravzatü's-Safâ Tercümesi*- Mehmed Kemâlî Efendi][177]

"Ulemâ demişlerdir ki Târih ilmi bir meâd-ı ma'nevîdir. Zîra o geçmiş asırları geriye döndürür. Ve ol asırların ahâlisini ölmüş iken diriltir. Ve ânınla tecrübe akılları tahsil olunur". [*Gurerü'l-Muhâdara ve Dürerü'l-Mükâsere*- İbn Hazin]

-Mülâhaza-

Şu tavsîfe göre "enfâs-ı İsa" hâsiyetini hâiz olmak lâzım gelen "Târih"in ircâ'-ı a'sâr, ihyâ-yı emvât edebilmesi "dâme-i Meryem" gibi pâkize olmasına mütevakkıftır. Çünkü kizb ve hubs ile âlûde olursa İsa gibi ihyâ-yı emvât değil, Deccal gibi imhâ-yı ahyâ eder.

§

"İlm-i târihden garaz geçen ahvâle vukūf-ı tahsîldir. Faide, ol ahvâlden ibret alıp nasîhatlenmek ve takallübât-ı ezmâna vukūf ile meleke-i tecrübe tahsîl edip naklolunan zararların emsâlinden ictinâb ve rivâyet kılınan menâfi'in nazîrlerini isticlâb etmektir. Bu ilim, mütâlaa kılanlara bir ömr-i âhar ve kişiye kendi vilâyetinde iken seyâhat edenlerin tahsil ettiği menâfi'i hâsıl kılar". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*- Nedîm][178]

§

[177] Hândmir'in (*Ravzatu's-Safa*) nâmındaki târih-i Sultân Süleyman-ı Evvel hazretleri zamânında Mehmed Kemalî Efendi tarafından tercüme ve "*Tercemânu'd-Dustûr fi Havâdisi'l-Ezmân ve'd-Duhûr*" tesmiye olunarak 1258'de Takvimhane'de tab' edilmiştir.
[178] [Bu dipnot boş bırakılmıştır. A.N.]

“İlm-i târih ve ahbâr ve fenn-i menâkıb u âsâr hulâsa-i maârif ü ma‘lûmât ve nukāve-i fazâil ve müdrikâttır. § Nef‘i âmmeye âit bir ilm-i kesîrü’l-fevâiddir ki ulemânın hads ve zekâsını ziyâde ve ukalânın teyakkuz ile dîde-i basîretlerin küşâde edip avâmı ahbâr-ı sâlifeye vâkıf [12] ve havâssı esrâr-ı hafiyeye ârif eder. Bu bahr-i bî-sâhilin gavrına ıttıla‘ hâsıl eden mütebahhir kâmiller cevâhir-i kemâlata nâil ve lü‘lü-i hakāyıka vâsıl olup muktezâ-yı tahavvül-i edvâr ile ekālim ve emsârın tebeddül-i etvârı zımnında nice esrâra mütefattın olup ve düvel-i sâbıkada ittisâ‘-ı nutâk muhal ve ümem-i mâziyede takallübât-ı ahvâl ne vechile zuhûra gelip temeddün-i beşeriyeye teferruk ve zevâl ve devlet-i ictimâ‘iyede tatarruk-ı inkızâ ve irtihâle bâis ve bâdî olan ‘ilel ve mebâdîden habîr bir merd-i rûşen-zamîr olur. Zîra umrân-ı devlette tabâyi‘-i asliye makāmında bazı hâlât-ı garîziyye vardır ki ahbâr-ı umûr-ı cüz’iye âna tâbi‘ ve fürû‘-ı rivâyât ü âsâr ol asla râci‘dir. Tabîat-ı umrân ve emzice-i büldân ile hâssaten hey’et-i ictimâ‘iye-i insâniyede mukarrer olan usûl ü âdet ü kavâid-i siyâset târih-şinâs olan ukalâ-yı sâhib-i kıyâsın yanında mi‘yar ve mikyâs mesâbesinde olup herhâlde ahbâr-ı vakāyi‘den nükûl-i mücerredeye kāni‘ olmayıp mugālata ve hurâfât ve gass ü semîn hikâyâta firifte olmaz. Gāibi şâhitten kıyâs ve mâl-ı mefkūdu mevcûttan iktibâs edip kesret-i tecârib ve tûl-i mümâreset ile bir rütbeye varır ki mebâdî-yi ef‘âlden havâtim-i a‘mâli bilip sudûr-ı umûrdan umûr-ı sudûru idrak eyler ve mir’ât-ı aklında avâkıb-ı ahvâl mütebeyyin ve suver-i hayr ü şer bedîhî gibi müteayyin olur”. [*Târih-i Naîmâ*]

§ Tevârih oldu dehrin tercümânı Vakāyi‘ bildirir yoktur zebânı

§ Haber verir gehî nâm-âverândan Hikâyat-ı selâtin-i cihândan

Gehî îzâh-ı sırr-ı devlet eyler Beyân-ı hâl-i mülk ü millet eyler

Nev‘ ü köhne havâdis evvel ü âhir Olur târihten ma‘lûm u zâhir

Tevârih olduğu için fenn-i ‘âlî Ona rağbet eder tıba‘-ı e‘âlî

Bu fennin sâhibi kâmil-i nazardır Bu fenden gāfil olan bî-haberdir

Vakāyi‘ yazmasa ehl-i maârif Kim olurdu selef hâline vâkıf

Gelen ihvân için sâbık ekâbir Müheyyâ etdiler helvâyı hâzır [Naîmâ]

§

“Târih denilen fenn-i celîl kârgâh-ı âlemde vukū‘ bulan ahvâli vakit ve zamânıyla zabt ve beyân etmekten ibâret ve seleften halefe ibret alacak bir yadigâr bırakmaktan

kinâyettir. Bu fennin faidesi katı? çok olup hatta bazı ulemâ ilm-i târih devletin hıfz-ı kānunu ve milletin rabt-ı ahvâlini müstevcib olduğu için vücub derecesine yakın olduğunu tasrih etmişlerdir". [*Mukaddime-i Takvîm-i Vakāyi'*- Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi]

§

"Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak nev'-i benî-Âdeme ihsân buyurduğu isti'dad ve kuvvet efrâd-ı benî-Âdemin her birinde mevcud olup bazı avârız-ı tabîiye cihetiyle kuvve-i merkūme her şahısta zâhiren mütesâviye görünmez. Lâkin hakîkatte her birinin kuvveti nev'in kuvvetine müsâvî olduğundan cümlesinin isti'dadı kuvvette mütesâvi ve fi'lde muhtelif olur. Ve dahî isti'dad-ı mezkûrun tamâmıyla fi'le gelmesi nice nice dehrin mürûruna muhtâc olup efrâd-ı beşerin ömrü ise gāyet az olduğundan kuvvede kalan şeyleri benî-nev'i teâkub ettikce refte refte fi'le getirerek nev'e ihsân buyrulan isti'dad ve meziyet nice bin senelerde zâhire çıkıp insan ityân misline bi'l-kuvve kādir olduğu şeyleri görüp vâlih ü hayran olur. İmdi bir insan benî-nev'inin ef'âl ve âsârına muttali' olmadığı halde müddet-i ömrünü îcad-ı ulûm u sanâyi'e sarf etse bile kendi tecrübesiyle fi'le getireceği şeyler ekall-i kalîl olup ekserîsi kuvvede kalmayacağı cihetle fazâil-i insâniye de mahrûm kalır. Feemmâ benî-nev'i âsârını mümkün mertebe tetebbu' etdikde gûya müddet-i ömrü tavîl olup nice nice tecârib ve ahvâl-i hıfzıyla[13] Cenab-ı Hakk'ın kendine ihsân ettiği meziyet ve isti'dadın semeresine nâil ve oldukca insâniyete vâsıl olur. Binâenaleyh ilm-i târih şâyeste-i i'tina vü tahsîl bir ilim olup üç kısma münkasemdir. Kısm-ı evvel târih-i eserî, kısmı sânî târih-i beşerî, kısm-ı sâlis târih-i tabiîdir. Târih-i eserî kütüb ve suhuf-ı mukaddesede mezkûr olan kısas ve ahbâr târih-i beşerî vakāyinüvîsân-ı zamânın zabt ettiği tevârih olup ulûm ve sanâyi' ve havâdis-i rûzigâr târihleridir. Târih-i tabiî âsâr-ı kevn ü fesâd olan mevâdd ve meâdin ve benât ü hayvânın ahvâli beyânındadır". [*Mukaddime-i Miftâhu'l-İber*- Subhi Paşa]

§

"Umûr-ı siyâsiyede mahâret ancak tecrübe ile hâsıl olabilip her sûreti tecrübeye dahî bir âdemin ömrü vâfî ve bir asrın tecrübesi kâfî olmadığından ve ârif olanlar " السعيد من اتعظ بغيره" hadîs-i şerîfi müeddâsınca her şeyi kendi nefsinde tecrübeye kalkışmayarak sâirinden ibret ve nasîhat alageldiklerinden vükelâ ve havâss-ı ilm târihten sâir eşhâs gibi ahvâl-i zâtiyelerince müntefi' olduklarından başka mesâlih-i düveliyece dahî

müstefîd ve mütemetti' olurlar. § Kaldı ki mâzi ve müstakbel ahvâline vâkıf ve belki ezel ve ebed esrârını ârif olmağa insanda bir meyl-i tabiî olduğundan alelumum nev'-i beşerin bu fenne ihtiyâc-ı ma'nevisi derkardır. Çünkü hıfz-ı nezâret-i düveliye ilm-i târih ile olup usûl-i sâlifenin vakit ve hâle tatbîkinde ise fevâid-i kesîre mütehakkık olduğundan bazı ulemâ ilm-i târihin ta'lim ve taallümü derece-i vücûbdadır dediler.

§ İlm-i târihten garaz-ı aslî vukū'atın hak ve nâ-hakkına ve esbâb-ı hakîkiyesine vukūf ile mûcib-i teyakkuz ve intibah olacak ma'lûmât iktisâbından ibârettir". [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

§

"Fenn-i târih, suver-i ahbâr ve ahvâl-i ümem-i mâziyeyi zabt ile enzâr-ı ahlâfa gösterir bir mir'at-ı cihannümâ-yı ibrettir ki bunun âlem-i medeniyet ü insâniyet ü servet ü ma'muriyete ne derece hizmet ve medhali olduğu rehîn-i rütbe-i bedâhettir. Akvâm ü kurûn-ı mâziyenin ahvâl-i câriyesi bu fen ile sâbit merkez-i ıyan? olur. Eslâfdan ahlâfa yadigâr ve ahlâf için sebeb-i intibâh ve i'tibar olur. Her emr-i mâzi zamân-ı hâlin şîvesine muhâlif ve mutâbık olup olmadığının tedkîkatıyla mukāyesat-ı hikemiyesi ve düvel ü milelin mekādir-i terakkiyat ve tenzîlatı bu mi'yar-ı lâzımu'l-i'tibar ile sencîde-i mîzan enzâr-ı dikkat olmadıkca hüsn ve kubhu bilinemeyeceğinden ve insan ise örnek görenin olmadıkca hâl-i hâzırının netîcesini bilemeyeceğinden herşeyi işitip öğrenmeğe ve belki " عرفت الشر لا للشر"[179] şerâyi'inde gezinmeğe muztardır ki iyiyi işitip tâbi', kötüyü bilip müctenib olsun. Aferînişten beri işitmedikce bir şeyi bilmek, emek çekmedikce öğrenmek âdet olmadığından âlemde hüner ve maârif kesb-i terakkî ve teârüf etdikce kurûn-ı sâlife ahvâlini zabta kâfil âsâr-ı târihiyeye bulunduğumuz ahd-i cedîd kāni' olamayıp havâdis-i mâziyenin mesâil-i mündericesi hakkında tedkîk ve muhâkemat-ı mûşikâfâne yolunda nice âsâr-ı matbu'a ihdâsına i'tinadan başka havâdis-i rûzmerreye vukūf için âtide şirâzebend-i tedvîn olacak evrâk-ı sahâyif-i târihiyeye sermâye olmak üzere birçok havâdis-nâme tab' ve neşr olunarak şarktan garba, garbdan şarka havâdis i'tâsıyla ebnâ-yı nev'-i beşer umûr-ı âmme ve hâssaya müteallik ahvâlden biribirlerine haber verirler". [*Târih-i Lütfî*- Lütfi Efendi]

-Mülâhaza-

[179] [Şerri bilmem şer için değildir. A.N.]

Târih –şüphe yok ki- bir mir'at-ı ibret-nümâdır. Fakat atf-ı nazar edenler, mâziye, hâle, hatta istikbâle dâir birçok hakāyık görebilmek için o mir'âtın gubâr-ı a'râzdan musaffâ bir âyine-i mücellâ olması vâreste-i jeng-i şekktir.

§ [14]

"Havâdis-i târihiyeye vukūf insanlara şiddetle lâzımdır. Çünkü teâvünsüz havâyic-i zarûriyesini insan başlı başına istihsâl edemeyeceğinden hemcinsiyle tecemmu' ve ittihâda mecbur ve muztardır. Böylece ictimâ' tenâsuru tevlîd eder. Tenâsur bilcümle umûr-ı asliyede müşâreketi müstelzim olur. Ve şu müşâreket havâyic-i mezkûrenin vücûh-ı tahsîlini bilmeği îcâb eder. Ve bu biliş şuûnat ü esrâr-ı kevniyyeyi derk ve iz'anla husûl bulur. Şuûnat-ı mezkûreyi kuvveden fi'le getirmek için insan tekrar mümârese-i ef'âle muhtâc olur. Zîra bir şahsın ömrü şuûnat-ı dehriyeyi hakkıyla meydâna çıkarmak emrinde kâsır ve âcizdir. Bu sûretce bir kavimden diğer kavme tecâribin teâkubu muktezîdir. Eğer tecârib birbirini teâkub etmezse bir âdemin tecrübe ve ma'rifeti diğerinin maârifine muttasıl olmaz da ol vakit şuûnat ve esrâr-ı kevniyye lâyıkıyla tefhîm edilemez. Öyle esrâr-ı kevniyye ki murûr-ı eyyâm ile zevâl bulur. Tefhîm-i mebhûs ancak vukū'at-ı târihiye vesâtetiyle vücûda gelir. Buna mebnî ahbâr ve havâdise ıttıla' insanlara şiddetle lâzımdır." [*Hamîdetu'l-Usûl*- Gelenbevîzade Ahmed Tevfik Efendi]

§

"Nev'-i beşerce dâire-i efkârın vüs'at ve şuûnatın kesret bulduğu vakitlere değin ilm-i târih ulûm-ı mu'tebereden ma'dud değildi. Ümem-i mütemeddinede fikirlere vüs'at geldikten sonra mir'at-ı kâinatta yüz gösteren umûmî ve husûsî hâdiselerin vukū'a geldikleri zamanlar unutulmamak ve eslâf asırlarındaki mühim vak'alar sonra gelecek olanlara tabsıra olmak üzere ilm-i târih i'tina olundu. Devletler, milletler, cemiyetler vukū'at-ı ibret-âyata tesâdüfle ahvâl-i zamâna tebeddül ve inkılâb ve şuûnat-ı kevniyyeden ihtibâra şâyân hâdiseler zulmethâne-i cehâletten keşf-i hicâb ederek âfitab-ı medeniyet dâire-i efkâr-ı beşeriyeye pertev-endâz-ı ma'lûmât oldukca fenn-i târih kesb-i ehemmiyet eyler. O ehemmiyetin eyyâma ittiba' ile büyümesi fenn-i mezkûru bulunduğumuz asırdaki derece-i 'ulyâya kadar ileri götürmüştür. Bundan sonra da gittikce kesb-i vüs'at ve mükemmeliyet edeceğini meydândaki keşfiyât gösteriyor." [*Mir'at-ı İber*- Said Paşa]

§

“Târih, edvâr-ı mütehavvile ezkiyâsının îtilaf ve muârefesine mahsûs bir encümen-i dânişdir ki derûnunda eslâf hayât-ı tâze bulur, ahlaf ise adem-âbad-ı fenâda nihân olan eslâfın hâlat ve harekâtı müşâhede hârikasına mazhar olur. Târih olmasa benî-Âdemin her ferdi cihân-ı gaybdan âlem-i vücûda gözü kapalı olarak geldiği gibi cemiyet-i insâniyede bir karndan diğer karna esbâb-ı tabassurdan berî olarak intikāl etmek lâzım gelmez miydi? Bir asrın telakkiyât-ı fikriye ve terakkiyât-ı fi‘liyesi ashâbın mahfaza-i idrâkâtıyla beraber âlem-i fenâya gitmiş olsaydı bugün nazar-ı hayretle müşâhede ettiğimiz müessir-i irfân ve mefâhir-i vicdândan bulabileceğimiz vakāyi‘ ve bedâyi‘ bulabildiklerimize kıyâsen hemcinslerimizden zamânımızda müstefîd-i hayât olanların altı bin seneden beri kabristan-ı ihtifâya intikāl edenlere nisbeti kadar kıllette kalmaz mıydı? İşte bu mütâlaalardan dahî anlaşılıyor ki telâhuk-ı efkâr için en büyük vâsıta Târihtir. Çünkü hizmeti nazar-ı idrâk önündeki yalnız tayy-i mekâna değil tayy-i zamâna dahi şâmil oluyor. Hattâ biraz daha ta‘mîk-i efkâr olunursa cümlesi bunca kurûn-ı irfânda yekdiğerinin yadigâr-ı hayât ve müberrât-ı ikdâmâtı olan hakāyık ve keşfiyâtın hülâsasından ibâret olmak cihetiyle bir müdevven-i kitap mevzû‘u olan ilmin bir mükemmel târihi hükmünde tutulabilir. Vâkıa Târih unvânı yalnız vakāyi‘-i siyâsiye ve ahvâl-i medeniyeden bahseden kitaplara münhasır tutulduğu için esâs-ı istidlâli hadsiyât ve ekser-i kazâyâsı rivâyât ve emârâtdır. Bundan dolayı mukaddemât-ı bedîhiyâta ve berâhin-i tecrübeye müstenid olan ulûmdan temeyyüz eder. Fakat bu temeyyüzde târihce nakîsa değil bir nev‘ temâyüzdür. Şu cihetle ki hâiz olduğu hasâyis-i ma‘neviye kuvvetiyle koca bir âlemi pençe-i tasarrufunda bâziçe-i inkılâb etmek derecesine götüren insanın serâir-hâne-i hissiyât ü idrâkatındaki hadsiz hesapsız metâlib ve temâyülâtı birer birer taharrî edip de ef‘âl ve âsârının esbâbını muhikk veya [15] hiç olmazsa hakka şebîh olarak meydana koymak bir büyük kāide-i ilmiye keşf etmekten de müşkül görünür. Bu suûbete mebnîdir ki sahîh ve müfîd târih kitabı her milletde sâir aksâm-ı maârife dair olan müdevvenâttan az bulunur”. [*Enderun Târihine Takrîzden*- Namık Kemâl Bey]

§

“Târih ki mâzinin müstakbele nâkil-i ahbârıdır, zâhirde bir hikâyeden ibâret görünür. Fakat hakîkatinde fenn-i şâhâne vasfıyla tebcîl olunan ma‘rifet-i hükûmetin en büyük hâdimlerindendir. Hakîkat! Bir milletin târihi bilinmezse bekāsına, terakkîsine lâzım olan esbâbın mevcûdu, mefkūdu nereden öğrenilecek? İhtiyâcât-ı siyâsiye maddiyâttan değildir ki göz ile görülsün, el ile tutulsun. Tabîiyât veya riyâziyâttan

değildir ki âletle ölçülsün, muâdile ile hallolunsun. Usûl olur ki hiç faidesiz zann olunur, tedbîr bulunur ki pek faideli görünür. Fakat o faidesiz zann olunan usûlü lağv etmek, o faideli görünen tedbîri kabûl eylemek bir devletin terakkîsine hâil olur, bekāsını muhâtaraya düşürür. § Cemiyet-i medeniye denilen şahs-ı ma‘nevî için sinn-i vukūf olamaz. Ânın hayât-ı sahîhası terakkîdir, vukūf değil. Şahrâh-ı terakkîde zamânın müsâid olduğu menzileye az çok uzak bulunmak taaffüne başlamış emvât arasında kalmakla beraberdir ki o hâlde bulunan cemiyet için bir zamân-ı bekā mümkün olsa da hiçbir zamân emrâz-ı mühlikeden selâmet müyesser olamaz. Asrımızda ef‘âlce Timur yolu?, efkârca seyyâle-i berkiye sür‘atiyle giden terakkî müsâbakasına karışabilmek ise bir kavim için sâir akvâmda mevcûd olan esbâb ve vesâitin sûret-i husûlünü bilip de kendi isti‘dadıyla mukāyese ettikten sonra icrâsı kābil, kabûlü mazarrattan sâlim olanlarını almağa, aldıktan sonra da tatbîkatta birçok cihetlerini ta‘dil ile ahvâl-i milliyeye tevfîk etmeğe ihtiyâc gösteriyor. Ashâb-ı idâreye bu yolda lâzım olan ma‘lûmâtı vermek için ise fenn-i Târihten başka bir vâsıta yoktur. § Siyâsiyâtta târih bilmeden yapılan şeyler yalnız muzır değil, bazı kere de gülünç olur. Hükûmetin ciddiyetini, haysiyetini ihlâl eder. § Bir milletin sevâbıkı pesîn-i nazara alınmadan veya ta‘bir-i diğerle târihi bilinmeden istikbâli için ne yapılırsa ekseriyet üzere mazarrat veya mazarrattan şeni‘ olan hiffet şâibesinden kurtulamaz. Kurtulsa bile isti‘dad-ı tatbîkten mahrûm olur. Kurûn-ı ahîranın e‘âzım-ı hukemâsından ‘Lock [John Lock]’ ile ‘Jan Jac Ruso [Jean Jacques Rousseau]’ hukūk-ı siyâsiyenin mûcitlerinden oldukları hâlde biri [?], diğeri Lehistan ve Korsika için kānunlar tertip ettiler. Oraların sevâbıkından ziyâde nazariyât-ı hikemiye ile uğraşdıkları için yapdıkları şeyler fi‘len kābiliyet-i icrâdan bütün bütün sâkıt göründü. Yalnız devletin hayât ve memâtına müteallık olan mehâmm-ı umûrda değil, âdî hukūk mesâilinde bile erbâb-ı hükûmet târihin muâvenetinden isti’nâ hâsıl edemez. § Târih yalnız erbâb-ı hükûmet için değil, efrâd için de elzemdir. § Kuvve-i ‘âkile bir cevher-i nûranîdir ki ne kadar a’mâl olunursa o kadar incilâ bulur. Bu hâlde tayy-i zamân ü mekân edercesine koca âlem-i insâniyetin birkaç bin senelik vakāyi‘-i azîmesini nazar-ı idrâkın ufk-ı mer’îsinde cem‘ ile bu kadar külliyât ve tafsîlâtı birbirine tatbik etmeğe, bunca hafâyâ ve dekāyıkı istihrâc ile uğraşmağa hizmet eden Târih gibi i‘mal-i fikre müsâid bir vüs‘at-abâd-ı ma‘rifet mi bulunur?

§ Târih yalnız tenvîr-i efkâra değil, tathîr-i vicdâna da en ziyâde hizmet eden vesâit-i ma‘rifettendir. Bir sâhib-i nazar eslâfın ahlâkca nakāyıs ve kemâlâtını mütâlaa eder,

cihânın da cihân-ı terakkî olduğunu düşünürse o nakāyısın ekserini zamânın te'sîrâtına haml ile beraber kâffesini kendince lâzımu'l-ictinâb addetmek o kemâlâtın bir takımını o zamânın isti'dadından 'âlî görmekle beraber hiç olmazsa bazılarında olsun eslâfa takaddüm etmekle kendi zamânının hükmünü icrâya çalışmak tabiîdir. Bu fenn-i celîlin vicdâna hâsıl ettiği te'sîrattandır ki Aristo târihi, tertîb-i edebiyece şiire sânî addeder. Romanın en büyük ricâl-i siyâsetinden olan meşhûr Çiçero ise daha ileri giderek Târih, âlem-i insâniyetin her hâlinden [16] bâhis olmasına nazaran tahsilini terbiyenin levâzım-ı kat'iyesinden tutar ve o i'tibarla Târihe "Muallime-i hayât" unvânı verir. Fransa üdebâ ve vükelâsından [?] insan için milletini hakkıyla sevmek bile târihini bilmeğe mütevakkıf olacağını beyân etmiştir. § Zamânımızın en büyük müverrihlerinden biri "Eğer târih ahvâl-i mümâsele için bazı kavâid istihrâcı dâiyesiyle cem' olunmuş bir takım vukū'âtdan ibâret kalır ise bundan hâsıl edilecek ma'lûmât hem nâkıs hem faidesiz olur. Çünkü hiçbir vak'a aynı aynına her türlü avârızıyla beraber tekerrür etmez. Fakat her vak'aya irâdat-ı kudreti? az çok vuzûh ile beyan edici bir kelâm-ı hikmet nazarıyla bakılırsa o zamân târihin ne kadar büyük ehemmiyeti olduğu görünür" demiş". [*Osmanlı Târihi:* Medhal: İfade-i Meram: Namık Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

Bir menba'-ı kemâlden feverân eden şu mütâlaat, nefsu'l-emre tamâmıyla muvâfık, binâenaleyh ta'rîze değil takrîze lâyıktır. Ancak "Lock" ve "Jan Jac Ruso" gibi "dünkü âdemleri" hukūk-ı siyâsiye gibi bir ilm-i kadîmin mûcitlerinden addetmek bir add-i sahîh olmasa gerektir. Acaba bunlardan evvel kâinat-ı medeniyette hukūk-ı siyâsiye meçhûl müydü? Onlardan evvel gelen hukemâ bundan hiç bahs etmemişler miydi?

Acaba insâniyet ve medeniyete vücûd veren dîn-i İslam, "hukuk"un her nev'iyle beraber hukūk-ı siyâsiyeyi de bi-hakkın ihya etmemiş miydi? Bu hakîkatde iştibâh edenler –diğer kütüb-i celîle-i İslamiyeden sarf-ı nazar yalnız "*Siyer-i Kebîr*" tercümesini okusunlar! Munsifâne söylemek lâzım gelirse "Lock" ve "Ruso" hukūk-ı siyâsiyenin mûcitlerinden değil hâdimlerindendir.

Bir de –zamânımız müverrihlerinden birine ait olmak üzere- dermeyan edilen mülâhaza şâyân-ı tedkîktir. "Büyük Frederik" diyor ki: "Her kim târih-i âlemi tatbîkāt ile mütâlaa edecek olsa pek çok hâlâtın, pek çok defa tekerrür etmiş olduğunu görür.

Ve bu hâlâtın hâlât-ı sâlife ile olan farkını yalnız aktörlerin ‘yani fâillerin’ isimlerinin değişmesinden ibâret kaldığını görür.”

Müverrihin dediği gibi vâkıa hiçbir vak‘a aynı aynına her türlü avârızıyla beraber tekerrür etmez. Fakat Frederik’in dediği gibi pek çok hâlâtın pek çok defa tekerrür etmiş olduğu da görülür. Aktörlerin yahut isimlerinin değişmesi “oyun”un esâsını değiştirmediği gibi vakāyi‘in aynen tekerrür etmemesi de “ahvâl-i mümâsele için bazı kavâid istihrâcı dâiyesinde” bulunanları sıfru’l-yed bırakmaz.

Zîra bir vak‘a-yı mâziye –âna mümâsil- bir vak‘a-yı hâliyede tamâmıyla mâ-bihi’t-tatbîk olamazsa da vak‘a-yı hâliyenin eşhâsına medâr-ı ibret ve teyakkuz olabilir. Yani vakāyi‘-i mâziye, vakāyi‘-i hâliye için kānun hükmünü ihrâz edemezse de –mûcib-i intibâh- bir ihtâr, bir nasîhat makāmında telakkî olunabilir. Bir ihtâr-ı musîbin, bir nasîhat-ı sahîhanın –kānuna karîb- bir hükm ve tesir hâsıl edebileceği münker değildir. Hâlbuki –mukaddimede bi’l-münâsebe söylediğim vechile- târihin, bazı mevâddı münfesih bir kānun-ı siyâset olduğu muhakkak gibidir.

Müverrih de gāliba “Fakat her vak‘aya irâdat-ı kudreti? …” cümlesiyle bu hakîkati -zımnen- teslîm ediyor.

§

“Târih her türlü hakāyıkın muarrız-ı temâşâsıdır. Âlemin bidâyet-i teşekkülünden zamânımıza kadar mürûr eden hâlâtın suveri -âyine-i jeng-nâ-pezîri hükmünde olan-sahâyifinde mün‘akis ve bedîdârdır. Zîra dünyada hiçbir şey tasavvur olunamaz ki târih ânı zabt ve ihâta ve mürâcaat olundukta ‘arz ve irâe etmemiş olsun. § ‘Mâzi nedir? Bir mevt-i ebedî’ kavlini eğer tasdîk [17] ederseniz târihin de hâle ve daha doğrusu istikbâle nisbetle mevtâ hükmünde olan ahvâl-i mâziyeyi arzu eylediği ânda İsa-yı nefesâne bir mahâretle ihya etmek ve iki bin sene evvel sebkat etmiş bir vak‘ayı şu anda cereyân eyliyormuş gibi nazar-ı i‘tibarımız önünde tecessüm ettirmek havâss-ı i‘caz-kârânesine mâlik olduğunu teslîm etmelisiniz”. [*Muharrir*- Ebuzziya]

§

“Târih, vakāyi‘-i câriyenin hâkîsi, ezmine-i mâziyenin muhyîsi, fazâilin rehberi, ezhânın nâmiye-i terakkîsi, zamânın sa’îsidir. § Târih ebnâ-yı beşere her zamânda, her bir muâmelede düstûr-ı harekettir. Çünkü akvâm ve ümemin zindegânîsi bu vakāyi‘in teselsül ve teâkubundan ibârettir. İşte o silsilenin bir ucuna yapışılacak olsa insâniyetin bugünkü gününden mebde’i olan zamân-ı evvele kadar vusûl müyesser

olur. § Volter der ki ‘Târih okuyan ve bâhusus yazan asr-ı hilkatten kendi bulunduğu zamâna kadar yaşamış demektir”. [*Muharrir*-Ebuzziya]

§

“Târih vakāyi‘-i mâziyeden haberdâr olduğumuz için değil bu vâsıta ile istikbâl için ders aldığımızdan dolayı nâfi‘dir. [ژ ب ژلی]

§

“Mâzinin misâlleri sahîh olsalar bile istikbâl için bir şey isbât etmezler”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Ferderik –yukarda naklettiğimiz- bir mülâhazasında “Pek çok hâlâtın pek çok defa tekerrür etmiş olduğunu ve bu hâlâtın hâlât-ı sâlife ile farkı yalnız aktörlerin isimlerinin değişmesinden ibâret kaldığını” söylüyor. Mâdemki hâlât-ı mâziye ile hâlât-ı hâliye birbirinin aynıdır ve aralarındaki fark hiç hükmündedir, şu hâlde “Mâzinin misâlleri sahîh olsalar bile istikbâl için bir şey isbât etmez” diye bir hükm-i kat‘î vermek sahîh olamaz. “Mâzinin misâlleri” sahîh ise istikbâl için mutlaka bir şey isbât edecektir. İsbât etmezse “misâller”in sıhhatinde iştibâh etmek lâzım gelir.

§

“Vakāyi‘-i mâziye kuvve-i muhayyele ve müfekkereyi beslemek ve kuvve-i muhayyeleyi tevsi’ etmek için en iyi sebeplerdir. Bu bir hazînedir ki dâimâ tevlîd-i efkâr eder. Kuvve-i mümeyyize ise bu efkârı tasfiye eyler”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Vakāyi‘-i mâziyenin kuvve-i muhayyile ve müfekkireyi besleyip tevsi’ etmesi de “istikbâl için bir şey isbât” ettiğini isbât eder!

§

“Târih, mekteb-i hükümdârândır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Târihin mekteb-i hükümdârân olması da “istikbal için bir şey isbât” ettiğini müsbittir.

§

“Müverrihler, erbâb-ı hükûmetin mürebbîleridir”. [Büyük Frederik] [18]

-Mülâhaza-

Bu cümle de Târihin "istikbâl için bir şey isbât" ettiğine şâhid ve isbât-ı müddeî için tatvîl-i makāl zâiddir. Binâberin mülâhazamızı diğer cihete tahvîl edelim: Müverrihlerin "mürebbî-yi erbâb-ı hükûmet" olabilmeleri, terbiye-i vicdâniye erbâbından olmalarına mütevakkıftır. Terbiye-i hakîkiye ve istikāmet-i vicdâniyeden müberrâ olan müverrihler, -menfaat-i şahsiyeleri uğrunda bi't-tab' irtikâb-ı ribâ ve hakîkati söylemekten ibâe edecekleri için- yazdıkları târih ile erbâb-ı hükûmete fazîlet değil, fezâhat telkîn etmiş olurlar. Terbiye-i ciddiyenin düşmân-ı ekberi olan bu fezâhat, yalnız muâsırîni zehirlemekle kalmaz. Ahlâfı da –bir daha dirilemeyecek sûrette- tesmîm eder.

İşte bu kabîl müverrihîn-i bed-âyin, vekîl-i İblis-i laîn addedilmelidir.

§

"Târih müdâheneden ârî, bir şâhid-i âdildir. Ânı hakkımızda hüsn-i şehâdete mecbur etmek için çâre-i yegâne, ef'âl-i hasenede bulunmaktır". [Şarl][180]

-Mülâhaza-

Her târih "müdâheneden ârî bir şâhid-i âdil" olmak lâzım gelir. Fakat her târih "müdâheneden ârî bir şâhid-i âdil" değildir. Kizb ve müdâhene ile mâlî bir takım târihler de vardır ki ânlara "şâhid-i kâzib" nâmını vermek îcâb eder. Târihin âdil olan kısmını "hüsn-i şehâdete mecbur etmek için çâre-i yegâne" filhakîka "ef'âl-i hasenede bulunmaktır". Fakat kâzib olan kısmını hüsn-i şehâdete mecbur etmek için –müverrih-i kâzib gibi bir- kallâş-ı hud'a-engiz olmak iktizâ eder. Çünkü sâdıklar sâdığı, kâzibler kâzibi müdâfaa eder. "میل هرکس بسوی جنس ویست"[181] Mürûr-ı ezmân ve gaybûbet-i eşhâs ile ortada müverrihten başka şâhid, müverrihten başka me'haz-ı ma'lûmât kalmayacağından –ahvâl-i mâziyeye bi't-tab' vâkıf olmayan- ahlâf, vakāyi' ve eşhâsa dair vereceği hükmü ancak müverrihin şehâdetine ibtinâen verebilir.

Binâberin müverrih, sâdık ise ahlâf da –ândan aldığı ma'lûmât üzerine- verdiği hükümde sâdık olur. Müverrih, kâzib ise ahlâf da hükmünde kâzib olur.

Müverrih-i sâdık, iltizâm-ı sıdk gibi bir fazîletle nefsini müntefi' ettiği gibi peyinde bir mîras-ı sevâb bırakarak ahlâfı da vakf-ı menfaat eder. Müverrih-i kâzib, irtikâb-ı

[180] Osmanlılarca (Timur Paşa) lakabıyla meşhûr olan İsveç Kralı On İkinci Şarl
[181] [Herkesin temâyülü kendisi gibi olanadır. A.N.]

kizb gibi bir redâetle nefsini mutazarrır ettiği gibi arkasında bir eser-i isâet terk ederek ahlâfı da dûçar-ı zarar eder.

Denilecek ki "Ahlâf fikir ve nazardan mahrum değil ya, şâhid-i kâzibe i'tibar etmeyin, ta'mik-i nazar, tedkîk-i haber etsin de eşhas ü vakāyi'-i mâziye hakkında âna göre bir hükm-i sahîh versin"…

Doğru amma, bu teklîf –insanı gāibden haber vermeğe yahud mechûl-i mutlak üzerine beyân-ı ma'lûmât etmeğe icbâr etmek kabîlinden- bir teklîf-i mâ-lâ-yutâktır. Zîra zamânımızda cereyân eden vakāyi'in sıhhatine, zamânımızda zuhûr eden eşhâsın mâhiyetine –her türlü şübehâtı dâfi', her türlü yakîn ve i'timâdı câmi' sûrette- ıttıla' hâsıl edemediğimiz hâlde birkaç asır evvel cereyân eden vakāyi'in, birkaç asır evvel gelip giden eşhâsın hakîkat ve mâhiyetine nasıl muttali' olacağız?

Önümüzdeki rehber, karşımızdaki şâhid yalnız müverrihten, elimizdeki kānun yalnız o müverrihin târihinden ibârettir.

Ta'mîk-i nazar, tedkîk-i haber de yine, bu rehber, bu şâhid arasında, bu kānun dâhilinde vukū' bulacaktır. [19] O vakāyi' ve eşhâsa dair yazılan diğer târihlerle –mevzû'-i bahs olan- târihi mukābele ve mukāyese edip de ândan bir hüküm ve netice istihrâc etmek de müşküldür.

Çünkü diğer târihcilerin muvâfık-ı hakîkat ya muhâlif-i hakîkat olduğunu keşf ve ma'lûmât için de –diğer bir rehber, bir şâhid, bir kānun olan- o müverrihlerle o târihlerin irâe ettikleri tarîke ittiba', îrad eyledikleri makālatı istima', gösterdikleri ahkâma inkıyâd edeceğiz. "Ta'mîk-i nazar, tedkîk-i haber" dediğimiz delîl de –maal-mecbûriye- o rehberlerin, o şâhidlerin, o kānunların pîş ü pesinde dolaşarak taharrî-yi hakîkat edecektir.

Efrâdın "ta'mîk-i nazar tedkîk-i haber" delâletiyle keşf-i hakîkat edebileceğine hükmetmek de bilmem bir hükm-i sahîh olur mu?

Gerçe akl için tarîk birdir. Birdir amma; her aklın bir mertebede, bir seviyede bir kuvvette olmadığını, 'ukūl-i mütefâvitenin tedkîk edeceği mesâilden başka başka ahkâm çıkacağını inkâr etmemelidir.

Ahkâm-ı müstahrecenin birbirine tevâfuku kabûl olunursa ukūlün de tesâvîsi kabûl edilmek lâzım gelir. Bu kabûl ise kābil olamaz.

Benim i‘tikâdımca, kütüb ü zevât-ı mukaddesenin ihbâr ettiği vakāyi‘ müstesnâ olduğu hâlde –bin türlü ağrâza mağlûb, bin türlü mesâlib ile ma‘yûb olan- insanların mâziye dâir vukū‘ bulan ahbârlarının –sûret-i mutlakada- sıhhatine kāni‘ olmak muvâfık-ı hazm ü hikmet değildir. Maa-zâlik ihbârât-ı vâkıanın –kat‘iyen- kizbine kāil olup her şeyi şevâib-i kizb ile âlûde görmek, bedbîn olmak da nefsu’l-emre mutâbık olamaz.

Şu hâlde müverrihler -ağrâz-ı nefsâniye ve menâfi‘-i şahsiyeyi külliyen ayakaltına alarak- eşhâs ve vakāyi‘ hakkında yazacakları makālâtın –kudret-i beşeriyenin müsâid olduğu mertebede- sıhhatine i‘tina ve mesrûdât ve muhâkemâtı- mümkün olduğu kadar bir takım vesâik ile te’yîde sarf-ı yârâ etmelidirler ki “hakîkate hizmet”ten ibâret olan vazifelerini hüsn-i îfâ etmiş olsunlar. Aksi takdîrde ahlâfa –rehberlik değil- rehzenlik etmiş olurlar.

Zaten müverrihler, vakāyi‘i –tedkîkāt-ı hurdebînâne ve ta‘mîkāt-ı mûşikâfâne ile- zabt ve nakle mecbur ve eslâf ve muâsırînin hukūkunu -ahlâfa karşı- muhâfazaya memur birer “vasî-yi vakāyi‘” yahut “mütevellî-yi güzeştegân” mesâbesindedir.

Binâenaleyh bir vasî-yi sâdık, bir mütevellî-yi mü’temen ne türlü evsâf-ı fâzıla ve meziyât-ı kâmileyi hâiz olmak lâzım ise müverrihin de –adl ve insâf, safvet-i kalp, hulûs-i vicdân, meyl-i meâlî, tahkîr-i mesâvi, tahsîn-i mehâsin, takbîh-i kabâyih, ta‘mîk-i nazar, tedkîk-i haber, isâbet-i rey, selâmet-i fikr, hâssa-i temyîz gibi hasâis-i ‘âliye ile mevsûf ve i‘timad-ı âmmeye mazhariyetle ma‘ruf- bir merd-i hakperest, bir hâdim-i hakîkat olması şart-ı a‘zamdır. Bu evsâfı hâiz olan bir müverrih –ki Büyük Frederik’in dediği gibi-“nâdir bir ankā” kabîlindendir- mahkeme-i vicdâna karşı kendisini mes’ul göreceği cihetle bir vak‘ayı –li-garazin- şekl-i âhara tebdîl ve eşhâs-ı târihiyeyi istediği hâle tahvîl edemez. Hakkı hak, bâtılı bâtıl görür, gösterir.

Vakāyi‘-i mâziye ve hâliyeyi –gerek celb-i menfaat gerek def‘-i mazarrat emeliyle- tağyîr eden, eşhâsı da –gerek müstahsen gerek müstehcen olsun- oldukları gibi değil göründükleri gibi gösteren müverrihin da‘vâcısı hayâtında –eğer varsa- vicdânı, memâtında da ahlâfıdır. Zîra hakîkate değil ağrâz-ı nefsâniye ve menâfi‘-i şahsiyeye hizmet eden bir müverrih –serdettiği ebâtîl-i ekāvîl ile- hem eslâfı hem de ahlâfı –telâfisi muhâl bir sûrette- ızrâr etmiş olur.

Eslâf ve ahlâfın yegâne "müddeî-yi umûmîsi" olan vicdân, milyonlarca halkı –da'vâcı sıfatıyla- arkasına takub mahkemede isbât-ı vücûd ettiği zamân müverrih-i kâzibin hâli elbette yaman olur…[20]

Hulâsa: "bir millet târihsiz yaşayamaz" diyorlar. Şu hâlde hayât kadar mühim ve mu'tenâ olan târihin ne kadar ehemmiyet ve i'tina ile vücûda getirilmesi îcâb edeceğini nazar-ı dikkate alıp da bir takım ratb ü yâbis sözlerle, bir takım ifk ü dürûğ ile ervâh-ı eslâfı ta'zib ve efkâr-ı ahlâfı tahrîb etmemelidir.

§

Şu mülâhaza, bilumum târihlerin (şâhid-i âdil) olmaması nokta-i nazarından dermeyan edilmiştir. Yoksa Târih –her türlü şerâiti câmi' olduğu takdîrde- Timur Paşanın [Şarl] dediği gibi filhakîka (bir şâhid-i âdildir ki ânı hakkımızda hüsn-i şehâdete mecbur etmek için çâre-i yegâne, ef'âl-i hasenede bulunmaktır).

Çünkü şâhid-i sâdık, rüşvet kabûl etmez ki ânı istediği sûretle işba' ve hakkımızda hüsn-i şehâdete icbâr ve ıtma' edelim.

Bir de, hayr ve şer hiçbir vakitte heder olmaz. İnsanın hayrı da, şerri de –gramofona tevdî' olunan esvât gibi- aradan bin sene geçse kulaklara aks eder.

"Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş."

İnsâniyetin kadrini –habbeyi kubbe edercesine kemâl-i i'tina ile- takdir eden insanlar, muâhaze-i ahlâfdan ziyâde kendi vicdanlarının muâhazesinden ihtirâz eden erbâb-ı vicdân şu kubbede hoş bir sadâ bırakmağa vakf-ı enfâs etmelidirler.

Târih, -ki ef'âl-i beşeriyeyi zabt ve nakle mahsûs bir gramofondur-, ândan ba'de-bu'din hoş bir sadâ dinlemek için vaktiyle âna hoş bir sadâ tevdî' etmeğe çalışmalıdır.

İnsanın nîk ü bed ahvâline kendi ef'âlinden başka şâhid olamaz. Târih ise bu şâhidin şâhididir. İkinci derecedeki bir şâhidi yahud şâhid-i tâbi'i hüsn-i şehâdete mecbur etmek, şâhid-i aslînin hüsn-i hâlde, hüsn-i şehâdette bulunmasına tevakkuf eder.

Şâhid-i aslî, sâhibinin isâetini isbât ederse, şâhid-i tâbi', hasenâtını isbâta muktedir olamaz. Zîra fer', asla tâbi'dir. Asıl, fâsid olursa fer' sâlih olamaz. Fer'in salâhı, aslın salâhına merbûttur…

§

[İhtâr- bu mülâhazanın kısm-ı evvel gibi kısm-ı sânîye de taalluk-ı tâmmı olduğundan her iki kısım mütâlaa edildiği sırada mülâhaza-i mezkûrenin nazar-ı dikkate alınması lâzımdır.] [21]

İkinci Fasıl

Târihlerin umûmen muvâfık-ı hakîkat olmadığına ve sahîhinin gayrisahîhinden temyîzine dâir mülâhazât ve fıkarât:

"Devlet-i İslamiye'de tedvîn-i kütüb eden fuhûl-i müverrihîn eyyâm-ı mâziyenin ahbârını cem' ve tahrîr edip nefsu'l-emri beyânda taksîr etmediler. Lâkin fenn-i mezbûrda râcil bazı kimesneler gelip evhâm-ı âtılalarına tebaiyet ile nice desâyis-i bâtılayı hak zu'muyla sebt ü tahrîr ve nice hikâyat-ı kâzibe tertîb ve tasvir eyleyip eslâf-ı müverrihînin âsârına zamm ve derc ettiler. Bunlardan sonra gelen müverrihlerin ekseri dahî bunların eserine iktidâ ve âsâr ve ahbârı işittikleri gibi bize edâ edip vakāyi'-i kevn ve ahvâl-i âlemin 'ilel ve esbâbını mülâhaza ve mürâat etmeyip kizb ve butlânı zâhir olan türrehât-ı ahbârı terk etmediler. [*Mukaddime-i İbn Haldun*]

-Mülâhaza-

Eslâfdan ahlâfa müntakil bir mîras-ı umûmî mesâbesinde olan târihlere –her ne fikr ve maksada mebnî olursa olsun- "kizb ve butlânı zâhir, türrehât-ı ahbârı" mezc etmek, bir vasiyetnâmenin ahkâm-ı münderecesini tebdîl yahud şerâit ve kaziyeyi –keyfe-mâ-yeşâ- tahvîl eylemek derecesinde bir cinâyettir ki hiçbir sun' ve medhali olmadığı hâlde- ahlâf da ma'nen bu cinâyete iştirâk etmiş olur.

Bir yahut birkaç şahsın vukū'a getirdiği o cinâyetin cezâsını ahlâf da çeker. Çünkü müverrih, iyi bir âdemi –li-garazin- kötü göstermesiyle ahlâfı da kendi garazına, kendi fikrine tâbi' eder. Ahlâf, o iyi ademi –müverrihin tezkiyesine tebaiyetle- kötü yahut kötü bir herîfi iyi addederek bi-gayri-hakkın sebb ve kadhda, senâ ve medihte bulunur, ma'nen mutazarrır olur.

Bir de ahlâf için ahvâl-i mümâselede mâ-bihi't-tatbîk yahud medâr-ı ibret u intibâh olmak lâzım gelen vakāyi'-i târihiye –müverrihin şeâmet ve isâetiyle- mâhiyet-i asliyesini gāib edip de pîç yahud –İbn Haldun'un dediği gibi- "nice desâyis-i bâtıla hak olmak zu'muyla sebt ü tahrîr" edilip de asıl vak'a hiç olursa ahlâf bu yüzden de maddeten mutazarrır olur. Binâenaleyh –maddî ve ma'nevî mazarrat-ı adîdeyi intâc eden- böyle bir cinâyeti irtikâb etmek pek büyük küştenîliktir. İndallah ve inde'n-nâs mûcib-i mes'uliyettir.

Bir müverrih, karargâh-ı ebedîsinde sükûn ve râhat içinde yatmak için –te'sîrât ve mazarratı kıyâmete kadar mümted olan- bu türlü cinâyetlerden ictinâb ve "mücâhid fî sebîlillah" gibi dâimâ tarîk-i hakk u hakîkate şitâb etmelidir.

§

"Kütüb-i târihte nakl olunan haberlerin cümlesi sâdık ve vâkıaya mutâbık olmayıp bazısı dahî kâzib ve hilâf-ı vâki' olmağla hakkı bâtıldan fark ve temyîz iktizâ eder." [İbn Haldun]

"Fenn-i târihe tasaddî eden kimesne hakkı bâtıldan, sahîhi fâsidden fark ve temyîz için siyâset-i ümem ve nizâm-ı âleme dair mesâlih-i enâma âlim ve hakāyık-ı eşya ve tabâyi'-i mevcûdâtı bilmek lâzım olup a'ṣar-ı sâlifenin ve etrâf ü aktârın ve kurûn-ı mâziyenin etvâr ü ahlâk ü âdetlerine ve milel ve mezâhib vesair ahvâl-i muhtelifesine ıttıla'-i tâm tahsîline muhtâc olduğundan mâadâ kendi zamânında mevcûd ve müteârif olan umûru dahî zabt ve ihâta edip hâzır ile mâzi, mevcûd ile gāib arasında bulunan etvâr ve ahvâlin muvâfakat ve mümâseletini yahut muhâlefet ve mugāyeretini zabt ve itkān eyleyip iki asır ve devlette muvâfık ya muhâlif bulunan etvâr ve ahvâlin illetlerini beyân eyleye. Ve dahî her devlet ve saltanatın ve her milletin asıllarını ve ibtidâ-yı zuhûrlarını ve hudûs ve vukū'larının 'ilel ve esbâbını gereği gibi bilip [22] ve bunları vücûd ve zuhûra getiren ricâlin ahvâl ve ahbârlarına vâkıf olmak lâzımdır ki müverrih olan kimesne cemi'-i havâdis ü vakāyi'in esbâbını istî'ab edip her haberin aslına gereği gibi vukūf-ı tam tahsîl ettikten sonra naklolunan hikâyeyi ma'lûmu olan kavâid-i külliye ve kavânin-i akliyeye 'arz edip menkūlü ma'kule tatbîk ve nakli akıl ile tevfîk kāidesine mürâat eyleye. Eğer nakl olunan madde kānun ve kāideye mutâbık ve mûcib ve muktezâsına muvâfık olup akl-ı selîm ve tab'-ı müstakîm tecvîz ettiği umûrdan ise haber-i mezkûrun sıhhatine i'tikad ve i'timad eyleye. Ve illâ tezyîf ve redd eyleyip ısgā ve iltifat etmeye". [İbn Haldun]

-Mülâhaza-

Âlâ, fakat "naklolunan haberlerin sâdık ve vâkı'a mutâbık" olup olmadığını fark ve temyîz etmek ahlâf için pek müşkül bir maslahattır. Hele tervîc-i a'râzda yed-i tûla sâhibi olan bir müverrih-i hud'a-kârın bâziçe-i dest-i dessâsânesi olursa kāri'e göre haber-i sâdığı haber-i kâzibden tefrîk etmek muhal-ender-muhal olacağı gibi İbn Haldun'un ta'rif ettiği sûrette bir müverrrih olmak da mutlaka İbn Haldun olmağa tevakkuf eder. Zîra müşârünileyhin ta'yin ettiği şerâiti câmi' müverrihler pek o kadar

mebzûl değildir. Hele bizde! İşte her eli kalem tutan eşhâsın müverrihliğe yeltenmesi –şerâit-i muayyeneyi lağv ve mahv ettiği için- tevârih-i mevcûdenin yüzde doksanı –târihten muntazar olan- fevâidi ibrâz ve isbât edemiyor. Bilakis ahlâk-ı ahlâf üzerinde birçok te'sîrat-ı muzırra hâsıl ediyor.

Müverrihler, behemehâl fazîlet-i ilmiye vü ahlâkiyede hâiz-i kemâl olmalıdırlar. Yalnız fazîlet-i ilmiye yahud yalnız fazîlet-i ahlâkiye maksadı temin edemez. Çünkü bir müverrih, fazîlet-i ilmiye ile ne kadar mevsûf olursa olsun fazîlet-i ahlâkiyeden mahrûm olduğu takdirde a'raz-ı nefsâniyeye mağlûb olur, ahlâfın tenvîr-i efkârına, terbiye-i vicdânına hizmet edemez. Bir müverrih, fazîlet-i ahlâkiye ile ne kadar ma'ruf olursa olsun fazîlet-i ilmiyeden müberrâ olduğu halde –sâika-i cehl ile- bir reh-i nâ-refteye sülûk eder, ahlâfa tarîk-i müstakîmi gösteremez.

Târihlerin sıdk ve kizbini, meziyet ve kıymetini takdir için elde en büyük mîzan, müverrihlerin ma'lûmât ve ahlâkından ibârettir.

§

İbn Haldun, ahbâr-ı menkūlede kizbi mûcib esbâbı ta'dâd ettiği sırada mevâdd-ı âtiyeyi gösteriyor: Milel ve mezâhibden birine yahut kendi mezâk ve hevâsına ittiba' etmek. Ahbârı nakleden âdemlere i'timad ve haberlerini sıdka haml eylemek. Nâsın maksûdlarına vukūftan zuhûl ve gaflet etmek. Haberleri istimâ' eden âdemlerin akılları zayıf olmağla mesmû'âtını sâdık zann ile âhara nakil ve işâa eylemesi. Erbâb-ı menâsıba müdâhane zımnında, senâlarında mübâlağa ve nefsu'l-emre muhâlif haberler neşreylemek. Tavâif-i ümemin mezhep ve meşrep ve san'at ve ma'rifetlerini ve tabiatlarını ve ahvâl-i sâirelerinin hakîkatini bilmemek.

-Mülâhaza-

Esbâb-ı muharrerenin bazısı ilme, bazısı ahlâka taalluk ediyor. Her iki sûret de hâiz-i ehemmiyettir. Fakat bence bu esbâbın en mühimmi "Erbâb-ı menâsıba müdâhane zımnında senâlarında mübâlağa ve nefsu'l-emre muhâlif haberler neşreylemek" maddesidir. Bu madde ilmin de ahlâkın da lerzân olduğu bir madde-i müdhişedir.

Târih ki hâdim-i insâniyettir, o maddeyi tervîc edenler hâdimden ziyâde mahdûmu rahnedâr etmiş olurlar. Asıl ihtirâz olunan rahne de budur.

§ [23]

"İbn Sübkî '*Tabakātü'l-Küberâ*''da zikreder ki: Ehl-i târih, çok olur ki bir bölük halkı medhedip yükseltip bir bölüğü alçaklarlar. Ya taassup ya cehl yahud înan? olmayan âdemlerin sözlerine i'timad ederler. Bundan hâlî târih az görmüşüzdür. Şeyh Zehebî Târihi, cemiyetli, güzel târih iken taassub-ı müfrit ile doludur. § İmam Zehebî gibi bir imâm-ı celîlü'ş-şân böyle ettikte sâir 'avâm-ı müverrihînin ahvâlini kıyâs et.

İmâmu'l-ümme Şeyhü'l-imâm Vâlid? merhûm der ki: Lâzımdır ki müverrih, sâdıku'l-kavl olup ve bir şeyi işittiği elfâz ile bi-aynihî nakleyleye. Yoksa ma'nâsın alıp kendi beğendiği gibi ibâreye komaya. Ve naklettiği şeyi müzâkere ile ahz edip sonra yazmış olmaya. Ve naklettiği kimseyi zikr eyleye. Bu şurût-ı erbaa nakl ettiği şeydedir. Amma kendûde lâzım olan şurût budur ki evsâfını beyân sadedinde olduğu kimsenin ilmine ve dînine vesâire müteallik bil-cümle ahvâline ve sıfâtına vâkıf ola. Bu gāyet nâdirdir. Ve ibâresi güzel olup medlûlât-ı elfâza ma'rifeti ola. Ve tasavvuru güzel olup tercüme vaktinde ol tercüme ettiği şahsın cemî'-i ahvâlini tasavvur eyleye. Ve bir gûne beyân eyleye ki ne haddinden ziyâde ne noksân ola. Ve hevâsı gālib olmaya ki sevdiği âdemi ziyâde medih ve sevmediğinin medhinde taksîr etmekte hevâsına tâbi' olmaya. Belki hiç hevâsı olmaya. Böyle gāyet azdır. Yahut hevâsı olduğu sûrette adâleti bârî ola ki adli hevâsını kahr edip tarîk-i insâfa sülûk eyleye. Bir şart dahî budur ki hüsn-i tasavvur ve ilimden mâadâ istihzârı dahî ola. Zîra bazı kimsede hüsn-i tasavvur ve ilim bulunur. Lâkin tasnîf vaktinde bildiği şeyleri istihzâra kādir olmaz. Pes hüsn-i istihzâr bunlardan gayrıdır. Bu şurûtun cümlesinden müşkülü tercümesini ettiği şahsın ahvâline tahsîl-i vukūftur. Zîra bu şart âna muhtâcdır ki müverrih ol şahsın ilminde müşârik ola. Hattâ mertebesini bilip beyân etmeğe kādir ola. [Kelâm-ı şeyh tamâm oldu.] Ve dahî lâyık olan budur ki i'tikādı bizim i'tikādımıza muhâlif olan kimsenin kelâmı mutlaka kabûl olunmaya. Meğer ki mu'temed âdem olup muâyene ettiği şeyi ve tahkîk ettiği şeyi mazbûtan rivâyet etmiş ola. Ve mazbûtan deyu kaydetmekle ol şeyi gayrı-munzabıttan ihtirâz eyledik ki inde't-teemmül ve't-tahakkuk ânın üzerine bir şeyi tertîb eylemeye. Ve ânın için muâyene ettiğine tahsîs ettik ki kendi i'tikādına revâc vermek için işitip naklettiği hâric kala. [Kelâm-ı İbn Sübkî tamâm oldu]. [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*- Mütercimi Şair Nedim]

-Mülâhaza-

"İbn Sübkî"nin dediği gibi bir takım eşhâsı keyfe-mâ-yeşâ medih, bir takım zevâtı da bî-sebeb kadhetmek… Cehl ve taassub ve kizb ve garaz erbâbının sözüne i'timad ile

ânlardan alınan ma‘lûmât-ı mühevveşeyi ahlâfa satmak târih için bir büyük belâdır ki o belâ, ahlâfı envâ‘-ı zarara mübtelâ eder.

İmam Zehebî gibi bir müverrih-i kâmil, yazdığı târihde “taassub-ı müfrit”e mâil olursa artık diğer câhil ve garaz-kârların târihlerini –hakîkatten bil-külliye mütebaîd ve evhâm ve zünûna müstenid bir âlây-ı türrehâtnâme eylemek, târih olarak değil bir hikâye-i vâhiye olarak mütâlaa etmek lâzım gelir.

“İbn Sübkî”nin Vâlid’i? pek güzel söylüyor: Müverrih, sâdıku’l-kavl olmalıdır. Çünkü sıdk-ı kavl, müverrihliğin üssü’l-esâsıdır. Sâdıku’l-kavl olmayan hiçbir vakitte müverrih olamaz. Belki kahve kûşelerinde “Kıssahânlık” eden herze-gûyan ile hemhâl olur. Fakat sâmi‘in ve kāriîn-i kıssahân gibi tenşît değil, yılan gibi neştederek de telkîn ettiği semm-i müdhiş –mülâhazat-ı sâirede de dermeyan ettiğimiz vechile- sâmi‘in şahsında kalmaz, ‘ilel-i mevrûse gibi evlâd ve ahfâdına da intikāl eder.

Müverrihin “işittiği vak‘ayı işittiği elfâz ile aynen nakletmesi” de şâyân-ı ehemmiyet bir meseledir. Müverrih için mesmû‘âtını istediği sûrette nakletmek, ma‘nâyı (kendi beğendiği) elfâz ve ibârât ile teblîğ eylemek câiz olabilirse de elfâzı ma‘nâya değil ma‘nâyı [24] elfâza tâbi‘ addedip de idâre-i makālde –bir kasîde ya bir makāle-i şâirâne yazarcasına- keyfine hizmet ettiği hâlde maksûd olan ma‘nâyı az çok ihlâl ve ifsâd etmiş olur.

Vak‘ayı teblîğ eden elfâz, usûl ve kāideye muvâfık ve temin-i maksada müsâid ise aynen ibkā, değilse yerine diğer elfâz-ı münâsebe tedârikine i‘tina etmelidir ki elfâz uğruna ma‘nâ, zarf uğruna mazrûf fedâ edilmiş olmasın.

Hâsılı, elfâzı ma‘nâya, kendisini de hakîkate hâdim bilip ma‘nâ-yı hakîkiyi elfâz-ı hakîkiye ile göstermek ve lafzen ve ma‘nen hakîkatten tebâüd etmemek, a‘raz-ı şahsiye ve hevesât-ı nefsâniyeden pek uzak dolaşmak her müverrih için bir vazife-i mu‘tenâ-bihâdır. Menkūlatı erbâbıyla bi’l-muzâkere ahz etmek, bir takım vesâike istinâd ettirmek, ma‘lûmât-ı indiye ilâvesinden fevkalâde sakınmak, nâkili yahut me’hazı göstermek gibi husûsât-ı mühimmede pek ziyâde dikkat olunacak dekāyıkdandır.

Ma‘lûmdur ki târihlerin, âtiyen ma‘mûlün-bih olabilmesi bir takım vesâike istinâd etmesiyle kābildir. Vesâike müstenid olmayan tevârih “*Hamzanâme*” “*Battal Gazi*” “*Kesik Baş*” “*Binbir Gece*” ve emsâli hikâyât gibi türrehât derecesinde kalır. Târih

mertebesine i‘tilâ edemez. Târih-i hakîkî gibi ma‘mûlün-bih, düstûru’l-amel, makîsun-aleyh olamaz.

Târihten beklenen faide ise, ânı hikâye gibi okuyup geçmek, vakit geçirmek değil okunan şeyi ahvâl-i mütesâdife ve vakāyi‘-i mümâselede –mümkün olduğu kadar- mâ-bihi’t-tatbîk ittihâz eylemektir. Târihin bir ilm-i mahsūs ü mühim addedilmesi de bu dakîkaya mebnîdir.

Evsâfı nakleyleyen zâtın her türlü ahvâl ve ef‘âline tamâmıyla vâkıf olmak bahsine gelince bu, imkân dâhilinde değildir. Zîra eşhâs-ı mâziyenin ahlâk ve ahvâli ânların âsârından istidlâl edilecektir. Fakat istidlâlde isâbet ve temin-i hakîkat edebilmek âsârın muvâfık-ı hakîkat olarak zabt edilmiş olmasına vâbestedir. “Hevâsı gālib, adâleti münselib” olan müverrihlerin zabt ve naklettiği âsâr ise bi’t-tab‘ mevsûk ve mu‘temed olamaz. Adem-i mevsûkiyeti isbâta da “müruruzaman” gibi bir mâni‘a-i müşküle meydân vermez. Bu hâlde eşhâs-ı güzeştenin her türlü ahvâl ve ef‘âline vâkıf olmak ve o ahvâl ü ef‘âl üzerinde tedkîkāt ve muhâkemâta kalkışmak nasıl mümkün olabilir?

Lâkin müverrih, muâsırînden –şahıs ve şânını görüp bildiği- bir zâtın tedkîk-i ahvâl ve muhâkeme-i ef‘âlinde –bir dereceye kadar- temin-i hakîkat edebilir.

Burada “bir dereceye kadar” kaydına lüzûm görüşüm, şundan neş’et ediyor ki bi’n-nefs tecrübeye göre her gördüğümüz, görüştüğümüz, hattâ hayâtına iştirâk edecek sûrette dâimâ birlikte bulunduğumuz eşhâsın bile hakāyık-ı efkâr u ahvâline bi-hakkın ıttıla‘ hâsıl etmek ve menkūlatımızda vüsûk ve hakîkati tamâmıyla temin eylemek kābil olamıyor. Biz, menkūlatımızı belki hakîkate takrîb edebiliyoruz. Hakîkate takarrub edebildiğimizi de –ibrâz edebileceğimiz- vesâik ile isbât etmek îcâb ediyor. Ale’l-ekser ityân-ı vesâike de muktedir olamıyoruz.

Hâlbuki vesîka ve beyyineden mahrûm olarak serd edilen vakāyi‘, bilâ-şâhid ikāme-i da‘vâ eden eşhâsın müddeiyâtına benzer. Şâhidsiz da‘vâ ise mesmû‘ olamaz. Da‘vânın mesmû‘iyeti ikāme-i şâhid ve irâe-i beyyine etmeğe menûttur.

§

“Selîm-i Sâlis Hazretleri bir hatt-ı hümâyununda “Hâlâ vakāyi‘i edîb[182] zabt eyliyor mu ve zabt eylediği sûrette bazı maddeye zaferyâb olamayıp sonra târihi vazifesi

[182] [Bu kısım boş bırakılmıştır. A.N.]

olmayarak havâdis cem‘ eyler ashâb-ı merâk mecmualarına dönmesin. Esrâr-ı devlettir deyu vukū‘âtı kendûden ketm ettirmeyin. Tahrîr ettirin. Nihâyet bir kimesneyi vâkıf eylemesin ve tesvîdâtını nazar-ı ecnebiyeden muhâfaza eylesin, deyu kendûye tenbîh edesiz. Açık ibâre ile müverrihâne riyâ ve müdâhenesizce yazsın” diye irâde buyurmuşlardır”. [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa] [25]

-Mülâhaza-

Sultân Selîm-i Sâlis hazretlerinin en terakkî-perver, en gayret-ver bir şehriyâr-ı münevverü’l-efkâr olduğuna şu hatt-ı hümâyunu da şehâdet eder.

Zîra bu hat, şurût-ı târih ü müverrihi pek güzel ta‘yin ediyor. Evvelen –vakanüvis vazifesine da‘vet olunur,

Sâniyen- vakanüvisin –zabt eylediği vakāyi‘de- bazı mevâdda zaferyâb olamayarak târihini “erbâb-ı merak mecmualarına” döndürmemesi,

Sâlisen- “esrâr-ı devlet” diye vukū‘âtın kendisinden ketm edilmeyip tamâmıyla tahrîr ettirilmesi,

Râbian- iştirâk-ı havâdisle bir fesâd ihdâs eylememesi için mazbûtatın herkesten, bâhusus ecânibden ketm olunması,

Hâmisen- târihin açık ibâre ile yazılması,

Sâdisen- târihin her türlü şerâiti nazar-ı dikkate alınarak “müverrihâne” tahrir olunması,

Sâbian- riyâ ve müdâhene gibi yalnız ilm-i târihi değil, âlem-i insâniyeti de zîrüzeber eden bir seyyie-i mühlikeden ihtirâz edilmesi, irâde buyruluyor.

Şu hatt-ı hümâyun-ı hikmet-meşhûn, târihe dâir bu kitâpta nakil ve serdedilen mevâdd ve mülâhazâtın hemenle/himmetle? kâffesini şâmil bir kitâb-ı kâmil hüküm ve kuvvetindedir.

Devletce öteden beri ittihâz edilmiş olan birçok makbûl ve müstahsen usûl ve kavâid sırasında dâimâ bir “vakanüvis” bulundurulmasına i‘tina edilmesi de hakîkaten şâyân-ı ehemmiyet ü mahmedet bir büyük eser-i himmettir.

Vakanüvis ta‘yin edilmemiş olsaydı ahlâf, vakāyi‘-i mâziyeye nasıl vâkıf olacaktı? “Ashâb-ı merak mecmuaları” bir târihin ihtivâ edebileceği fevâidi temin edebilir miydi? Bâhusus onun sıhhatine nasıl i‘timad olunurdu?

Zîra ashâb-ı merak, bi't-tab‘ bir menba‘-ı mevsûktan ahz-i ma‘lûmât edemeyeceği cihetle ağızdan işidip topladığını zabt ve nakle mecburdur. Mazbûtât ve menkūlâtını tevsîk ve temin için -vücûdu elzem olan- birçok esbâb ve vesâitten mahrûmdur.

Bir de vakanüvis, bir me‘mur-ı resmî olduğu için verdiği ma‘lûmâtın da resmî, binâberin hakîkate mukārin olması lâzım gelir. "Erbâb-ı merak" sıfat-ı resmiyeyi hâiz olmadığı için verdiği ma‘lûmâtın da resmî olmaması, binâenaleyh hakîkate tamâmıyla tevâfuk edememesi îcâb eder. Bir müverrih için en mühim, en mevsûk bir menba‘ olan evrâk-ı resmiyeyi vakanüvis görür, halka da gösterir.

Fakat "erbâb-ı merak" dediğimiz âhad-ı nâs o evrâkı görüp göstermeğe me'mur ve me'zun değildir. Erbâb-ı merâkın yegâne menba‘-ı ma‘lûmâtı mesmû‘âttan ve –binde bir nisbetinde- meşhûdâttan ibârettir. Meşhûdât, makrûn-ı vüsûk addolunsa bile mesmû‘ât o meziyeti hâiz olamaz. Çünkü en mevsûk vakāyi‘in bile efvâh-ı nâsda deveran etmek sûretiyle ekseriya mâhiyet-i ‘âliyesini kaybettiği tecârib ü şuhûd-ı gûnâgûn ile sâbittir.

Maa-hâzâ vakanüvis, me'mur-ı resmî olmakla şahsının her türlü mesâlibden masûn ve ahbâr-ı resmiye nakletmekle eserinin –mutlaka- hakîkate makrûn olması lâzım gelmez. Lâzım gelse –sâhib-i kalb-i selîm olan- şehriyâr-ı müşârünileyh "müverrihâne riyâ ü müdâhanesizce yazsın" buyurmağa lüzûm görmezdi.

Vakanüvislerin "külah kapmak için" habbeyi kubbe yapmaları, bir vak‘ayı külliyen tağyîr ile başka renk ve şekle sokmaları vakāyi‘-i nâdireden değildir. Bu nükteye mebnîdir ki Hazret-i Selîm, vakanüvisin riyâ ve müdâhaneden ictinâbını ihtâra lüzûm görmüştür.

Vakanüvis –gazetelere yahut erbâb-ı menâsıba muhtâc olmamak ve – نُقل عن ينقوله–

kabîlinden bir takım nukūl-ı gayri-ma‘kûle tahrîrine mecburiyet görmemek için- her türlü ma‘lûmât ve vesâik-i resmiye ile beraber mezuniyet ve hürriyet-i kâmile de vermek iktizâ eder ki elindeki ma‘lûmâtı –havf-ı gazap, ümîd-i keremle- su-i isti‘mal etmesin, halka değil hakîkate hizmet eylesin.

Bir müverrih, şerâit-i mahsūsayı hâiz bir müverrih-i hakîki olabilmek için halktan değil Hak'tan korkmalıdır. [26]

İşte Sultân Selîm'in hatt-ı hümâyunu vakanüvis-i edîb efendiye hem o ma‘lûmâtı hem de o mezuniyet ve hürriyeti bahşediyor. Artık şu ma‘lûmât, şu mezuniyet ve hürriyet

üzerine hevesât-ı nefsâniye ve a‘râz-ı şahsiyeye mağlûb olmuşsa ahlâfın ta‘n ve düşnâmından yakasını kurtarmak efendi için pek müşkül olur.

[Pâdişâhın verdiği mezuniyet ve hürriyet, verilmesini emrettiği ma‘lûmât şâyet me’mûrîn-i müteallikası tarafından diriğ edilmemiş ise edîb efendi düşnâmdan tahlîs-i girîban eder. Bu, başkaca şâyân-ı bahs ü nazar bir meseledir.]

Mazbûtâtın herkesten, bâhusus ecânibden ketm edilmesini ihtâr buyurması da Şehriyâr-ı Selîmu’l-efkârın nazar-ı hakîm erbâbından olduğuna bir beyyine-i metînedir.

Çünkü birçok esrâr ve hafâyâ ile muhât olan.. hâlden henüz kat‘-ı irtibât ile vakāyi‘-i mâziyeye inkılâb etmeyen vakāyi‘in, cereyânını müteâkib yâr u ağyâra işâ‘ası müfîd olmaz, muzır olur. Fakat o esrâr ve hafâyânın artık hüküm ve te’sîri.. ilkāât ve ifsâdatdan müteessir ve mütegayyir olabilmek ihtimâli kalmadığı bir zamânda neşir ve i‘lânında mahzûr tasavvur olunamaz. Hele târihin (açık ibâre ile) yazılması hakkındaki irâde, hakîkaten sezâvâr-ı tebcîldir. Vakanüvislerimizin, müverrihlerimizin kısm-ı a‘zamı ahlâfa ma‘lûmât-ı sahîha vermekten, ahlâfın fikrini tenvîr etmekten ibâret olan vazife-i asliyelerini unutarak bir takım lugât-ı gayri-mezun, ibârât-ı müselsele, ta‘bîrât-ı garîbe, mütâlaât-ı acîbe ile edebiyat ve ahlâk muallimliğine, edebiyat ve ahlâk kitâbı yazmağa kıyâm ettikleri… ~~[Bu kıyam arasında maksad-ı aslîyi unutarak iltizam-ı mâ-lâ-yelzem eyledikleri görülmektedir.]~~

Pâdişâh-ı hakîm ise edebiyâtın, ahlâkın, târihin ne demek olduğunu pekâlâ bildiği için “târihi açık ibâre ile yazsın” buyurmuştur.

Târih, ahlâk ve edebiyata hizmet eder amma ne ahlâk ve edebiyat muallimidir ne de edebiyat ve ahlâk kitâbıdır. Târih, târihtir. Binâberin târihi “târih” olarak yazmayıp da ahlâk yahut edebiyat kitâbı sûretinde yazmak, “müverrih” nâmıyla ahlâk ve edebiyat muallimliği etmek maksad-ı aslîye tamâmıyla muhâlif bir kâr-ı fâsiddir. Bâhusus “ibrâz-ı hüner” dâiyesiyle târihte lügat-füruşluğa, ıstılâh-perdazlığa yeltenmek ne büyük hatâdır.

Beş kelime ile ifhâmı kābil olan bir ma‘nâyı “Secencel-i mücellâ ibret-nümâ-yı âlem, öyle bir ayine-i musaykal ve bî-gubâr-ı a‘zamdır ki enzâr-ı pür-i‘tibar milel ü nihale arz ve irâet eylediği şuûn-ı dekāyık-nümun ve menûn-ı hakāyık-meşhûn ile sırru’l-esrâr-ı mükevvenâtı ve aslu’l-usûl-i vukū‘âtı kemâ-hiye hakkuhâ tebyîn ve inbâ etmeyin…” ibâresiyle tutturup beş sahîfe dolduracak derecede birçok türrehât ile

maksad-ı aslî olan ma‘lûmât-ı sahîhayı nisyân ve tenvîr-i efkâra bedel tehvîş-i ezhân etmek vazifeyi su-i isti‘mal etmek demektir. Bu reh-i nâ-refteye sülûk edenler faide yerine zarar tevlîd etmiş olurlar.

Târihlerin “açık ibâre ile” yazılması pek ziyâde dikkat olunacak bir mesele olduğu için “açık ibâre ile yazsın” buyurması Sultân Selîm merhûmun edebiyat-ı hakîkiyeye vukūf-ı kâmilini, “riyâ ve müdâhenesiz yaszın” buyurması ahlâkdaki kemâlini, diğer ihtârat-ı hakîmânesi ise hikmet-i siyâsiyedeki ıttıla‘-ı tâmmını isbât edebilecek birer şâhid-i sâdıktır. (روّح الله روحه).

§

Cevdet Paşa, müverrih Vâsıf’ın[183] Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa hakkında birbirine münâkız ifâdâtta bulunmasından bahsederek diyor ki: “Bazı şuarânın kelâmlarında bu misilli tenâkuz [27] vukū‘unda kendülere i‘tiraz olunsa (أفصح الشعر أكذبها) mukaddimesiyle cevâba tasaddî edebilirler. Amma müverrihîne göre bu misilli televvünât bir veçhile/bervechile? yakışmaz ve belki böyle müverrihlerin sebîke-i kelâmları fenn-i târih muvâzenesince kazâyâ-yı şiiriyeden ma‘dûd olup artık sözlerine i‘timad ve emniyet olunmaz. İşte vakanüvislerin ekseri fenn-i târihin mevzû‘unu tağyîr ile sahâyif-i tevârihi mecmua-i eş‘âr ü hayâlâta döndürmüş olduklarından tashîh-i madde husûsunda hayli zahmetler çekiliyor. Bi-hasebi’l-îcâb bazı vukū‘âtı ketm etmeğe mecbur olduklarını teslîm edelim lâkin li-garazin muhteri‘ât ve müfteriyât isnâdıyla böyle çürük sözler îradında asla ma‘zûr olamazlar”. [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

“Müverrihlerin televvünâtı” “sahâyif-i tevârihi mecmua-i eş‘âr ü hayâlâta döndürmeleri” “li-garazin muhteri‘ât ve müfteriyât isnâdıyla çürük sözler îrad eylemeleri” hakkında yeniden beyân-ı mülâhazaya lüzûm yoktur.

Ancak Cevdet Paşa’nın “Müverrihlerin bahsü’l-îcâb bazı vukū‘âtı ketm etmeğe mecbur olduklarını teslîm edelim” dediği mecburiyet, şâyân-ı tedkîk bir keyfiyettir. Bu mecburiyete birkaç sûretle ihtimâl verilebilir.

[183] [Bu kısım boş bırakılmıştır. A.N.]

1- Bazı vukū‘âtın –aradan zamân geçmiş olduğu hâlde bile- gerek hârice gerek dâhile i‘lânında mahzûr-ı siyâsî görülür. Hükûmet, bu mahzûru vakanüvise ihtâr ile o vukū‘âtın ketmini emreder. Yahut mahzûru vakanüvis takdir eder de hükûmetten ba‘de’l-istîzan târihinde ketm eyler. Bu ihtimâle göre vakanüvis ma‘zur tutulur.

2- Hükûmet, daha doğrusu erbâb-ı hükûmet -kendi vesâtetleriyle- zuhûr ve memlekete îrâs-ı şurûr eden bazı vukū‘âtı –şahıslarının mesuliyet-i melhûzadan muhâfazası maksadıyla yahut a‘râz-ı sâire dolayısıyla –ketm etmek için vakanüvis ıtma‘ yahud icbâr ederler. Vakanüvis de bi’l-mecburiye yahut menfaat-i şahsiyesini temin mülâhazasıyla o vukū‘âtı ketmeder. Bu ihtimâle göre vakanüvis mes’ul olmak lâzım gelir. Çünkü birkaç cânî, cinâyetlerine vâkıf olan bir şahsa “Eğer cinâyetimizi ketmedersen sana mükâfat ederiz. Neşredersen mücâzât ederiz” diye tergîb ya terhîb edip de cinâyetlerini setrettirirlerse o şahsın nazar-ı adâlette mesuliyetten kurtulamayacağı mülâhazaya şâyân bir mesele-i mühimmedir.

Havâle: Cevdet Paşa’nın “Bazı vukū‘âtın ketminde tasavvur ettiği mecburiyet” bu iki ihtimâlin hâricinde bir başka mecburiyet ise ânın keşf ve ta‘yin edilmesi ezkiyâ-yı kāriîne havâle olunur.

§

“1870-1871 Seferinin hitâmında İngiltere sefîri Lord “Rusel [Russell]” Bismark [Bismarck] ile mülâkat için vüresâya gelir. Bismark’ın yanında –muahharan Almanya’nın Paris sefâretini îfa eden- meşhûr Kont “Arinom” bulunmakla biraz dışarıda tevakkufa mecbur olur. Bu aralık Kont Arinom işini bitirip dışarı çıktığı sırada Lord Rusel’e der ki: “Aman bu Bismark da çekilir belâlardan değil! Sigaranın birini bitirir bitirmez öbürünü yakar. Dumandan boğulma raddesine geldim. Bin reca ile pencereyi açtırmağa muvaffak oldum”. Bunun üzerine Lord Rusel içeriye girer. Bismark bunu görünce der ki: “Aman şimdi Arinom burada idi. Ne garîb adam. Bir takım ıtriyât sürünür ki kokunun tesirinden az kaldı bayılıyordum. Mecbur oldum pencereyi açmağa, müsaade ederseniz oda biraz hava alsın.”

Rusel, muahharan bu fıkrayı hikâye ettikce şu sözü ilâve edermiş: “Artık hakîkat-i târihiye ne olduğunu bundan anlayabilirsiniz.” [*Nevsâl-i Marifet* 1209/1210-Ebuzziya] [28]

-Mülâhaza-

Târihlerin vakāyi‘-i mâziyeyi alâ-vechi’l-hakîka irâe edemediğine şu fıkra en parlak bir şâhittir. İki dakîka evvel vukū‘ bulan bir hâl böyle mugāyir-i hakîkat bir şekle intikāl ettiği takdîrde birkaç yüz sene mukaddem zuhûr eden vakāyi‘in ne renge gireceği bundan istidlâl olunabilir. Ne sûretle, ne maksadla tasvir ve tahrir olunduğu ma‘lûm olan bazı tevârih şöyle dursun en ziyâde hakîkate mukārin addettiğimiz târihler bile vakāyi‘in “fotoğrafi” değil belki “karikatürü” mesâbesindedir ki vakāyi‘in sûreti, eşhâs-ı vakāyi‘in sîreti ânda hayâl meyâl seçilebiliyor.

Hayâl meyâl seçilebilen bir şeyin mâhiyet ve hakîkatini keşfetmek, o keşif üzerine muhâkemât ve tedkîkât-ı dûrâdûra girişip de bir hükm-i musîb vermek ise bi’t-tab‘ mümkün olamaz.

Şu adem-i imkân, târihlerden muntazar olan birçok hakāyık ve fevâidin zuhûruna mâni‘ oluyor da ahlâfa, ahvâl-i eslâftan istifâde ettirmiyor ki bu, ahlâf için –telâfisi muhal- bir zarardır. Maahâzâ o fıkradan, bu mülâhazadan istidlâl ile bütün târihlerin mugāyir-i hakîkat olduğunu iddiâ etmek de muvâfık-ı hakîkat olamaz.

§

“…Ben şüphe etmem ki her müverrih –ma‘nâ-yı sahîhi ile- târih değil, kendi zunûn ve tahayyülâtını yazar. [*Mecmua-i Ebuzziya*- Tenkîdât-ı Târihiye]

-Mülâhaza-

Kendi zunûn ve tahayyülâtını yazan âdeme müverrih değil “romancı” ve zunûn ve tahayyülâttan mürekkeb olan kitaba da târih değil “roman” nâmını vermek lâzım gelir. Târih, zunûn ve tahayyülâtın düşmen-ı ekberidir. Çünkü hâdim-i hakîkattir. Hakîkat ise zunûn ve tahayyülât ile imtizâc edemez.

“Roman”dan fark edilemeyecek derecede zunûn ve tahayyülât ile mâlâmal olan bir takım târihlerin vücûdu “her müverrih kendi zunûn ve tahayyülâtını yazar” mütâlaasına meydân vermiş ise de –alelıtlak- her târihin zunûn ve tahayyülâttan mürekkeb olduğuna hükmetmek bir hükm-i sahîh olamaz. Zîra zunûn ve tahayyülâttan müberrâ ve nûr-ı hakîkat ile mücellâ târihler de mefkūd değildir.

Artık o mütâlaayı hakîkate hamletmeyelim de mecâza mahmûl sayalım. Gāliba sâhib-i mütâlaa, birçok târihleri (zunûn ve tahayyülât) ile mülevves görmüş de târihe ve müverrihe sitem etmek istemiş!

§

“Büyük âdemleri muhâkeme ederken insan ihtiyatlı davranmalıdır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Büyük âdemlerin ahvâl ve ef‘âlini “kuş bakışıyla” değil nazar-ı im‘an ile temâşâ, belki hurdebîn ile tedkîk etmek lâzımdır. Büyüklerin ahvâl ve ef‘âli kendileri gibi büyük olacağından tedkîkâta kıyâm eden âdemlerin de büyük, hiç olmazsa –büyüklüğü takdîr edebilecek derecede- âlî-nazar olmaları zarûrîdir.

Bir takım kûteh-nazarânın, bir takım eşhâs-ı âdiyenin büyükleri muhâkeme etmeğe salâhiyet-i hakîkiyeleri yoktur. Büyüklerin muhâkeme-i ahvâlinde ihtiyatlı davranılmaz, tedkîkât-ı ‘amîkaya lüzûm görülmez ise ahlâfın fikir ve nazarı tağlît edilmiş olur. Bu tağlît ise ahlâf için bir hasar-ı azîm ü vahîmdir.

§

“Bir müverrihin birinci vazifesi hakîkate hâdim olmaktır”. [Büyük Frederik] [29]

-Mülâhaza-

“Müverrrih”ler, i‘timad-ı âmmeye nâil bir takım zevât-ı mü’temene addolunur ki ânların verdikleri haberi, ahlâf bir hakîkat-i mahzâ olarak kabûl eder.

Şu i‘timad ve kabûle karşı müverrih –hakîkate hizmetten ibaret olan- vazife-i asliyesini su-i isti‘mal ve –müverrihliğin şeref ve imtiyâzından isitfâde ile- ahlâfı iğfâl ederse bir cinâyet-i uzmâ irtikâb etmiş olur.

Milyonlarla, belki milyarlarla ahlâfı iğfâl etmek gibi bir cinâyet-i dehşet-engizi irtikâb edenler, muhâkeme-i ukbâya gidilinceye kadar la‘netle yâd ve mahkeme-i ukbâda ise eşedd-i cezâ ile berbâd edilir.

Müverrihin vazifesi pek ağırdır. Tabîb hayât-ı maddiyeye, müverrih hayât-ı ma‘neviyeye hizmet eder. Hayât-ı ma‘neviyenin hayât-ı maddiyeye rüchân-ı tâmmına göre bir tabîb bir hastayı tedâvide ne kadar iltizâm-ı ihtiyat ü dikkat etmek lâzım gelirse bir müverrih, bir vak‘ayı tahrir ve muhâkeme ederken tabîbden bin derece ziyâde basiretli davranmak îcâb eder.

Müverrih, pek mühim olan vazifesini istihfâf ve ratb ü yâbis îrad-ı laf ederse dünya ve ukbâda rüsvâ ve ukūbet-i şedîdeye mübtelâ olur. Binâberin müverrih –her türlü

mevâni‘ ve müşkilâta rağmen- vazifesini hüsn-i isti‘male gayret ve dâimâ hakîkate hizmet etmeğe mecburdur.

§

“‘Âkil bir müverrih nâdir bir ankādır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

“‘Âkil” kelimesi “âdil” makāmında telakkî olunmalıdır. Çünkü adl, akıldan tevellüt eder. ‘Âkil-i hakîkî, âdil olur. ‘Âkil bir müverrih de âdil ve hak-gû olmak lâzım gelir. Bir merd-i âdil, iltizâm-ı hakda ne türlü etvâr ve harekâtta, tedkîkât ve muhâkemâtta bulunmağa mecbur ise müverrih-i âdil de öyle bir mecburiyet-i kat‘iye altındadır.

Müverrihlik için iltizâm-ı adl u haktan başka daha birçok şurût ve kavâid vardır ki bunları kâmilen nefsinde cem‘ edenler her zaman nâdir bulunur. Frederik’in (nâdir bir ankā) dediği müverrihler de işte bu kabîl müverrihlerdir.

§

“İnsanların şöhreti hemân müverrihlerin himâyesi sayesinde hâsıl olur.” [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Pek doğru! Her türlü ahvâli “olduğu gibi” gösteren, iltizâm-ı hakdan başka bir şey düşünmeyen müverrihler, hakîkaten “nâdir bir ankā” hükmünde olduğundan her devirde birçok müverrihler, istedikleri âdemleri semâvâta i‘lâ, istemedikleri eşhâsı da esfel-i sâfiline ilkā etmekten ihtirâz eylememişlerdir. Bu i‘lâ ve ilkādan pek çok zevât-ı târihiye müstefîd yahut mutazarrır olmuştur. Kimlerin kâr, kimlerin hasar gördüğünü keşfetmek kuvve-i kâşife erbâbından olmağa tevakkuf eder. Çünkü müverrihin zulümât-ı ağrâzı içinde nûr-ı hakîkat zâil olup gitmiştir. Aradan asırlar geçtikten sonra o nûru görüp göstermek –âlem-i rüyâda bile muhal addedilecek derecede- bir hayâl-i bâtıldır.

Müverrihlerin kısm-ı a‘zamı, kulaklarına “penbe-i garaz” tıkamış oldukları için ânlara sadâ-yı hakîkati işittirmek fedâkârlığa! vâbestedir.

Binâenaleyh şu kubbede hoş bir sadâ bırakmak isteyenler müverrihlerin kulağını burmağa, himâyelerini kazanmağa mecburdurlar. Fakat bezl-i zer ü selîm ile yalancı şâhid tedârik etmek, [30] ‘arz-ı rüşvetle mahkemede bâtıl bir da‘vâyı kazanmak câiz

ise âlemde temin-i şöhret etmek dâiyesinde bulunanlar da mürtekib-i müverrihlerin taht-ı himayesine girebilmek, arzularını tervîc ettirmek için îcâb eden vesâil-i saḫîfeye tevessül edebilirler.

Maahâzâ şurasını da unutmamalıdır ki ale't-temâdî setr-i hakîkat etmek, dâimâ izhâr-ı hakîkat etmek gibi bir kâr-ı müteassir belki gayri-kābildir!

Muslih-i fikr-i beşerdir târih — Fârik-i nef' u zarardır târih
Doğru olmazsa eğer târihçiler — Âdemi eğri yola sevk eyler
Selefin rûhunu ta'zîb eyler — Halefin fikrini tahrîb eyler
Hakka makrûn ise kānun sayılır — Âna ervâh-ı selef de bayılır
Dense lâyıktır âna hâdim-i akl — Çünkü envâ'-ı 'iber etmede nakl
Nakl-i ibretle ukūlü besler — Akla bir akl zammeyler
Böyle bir mezrâda fikr ü zekâ — Ahz-i ibretle bulur neşvünemâ
Deme târihe sakın efsâne — Rehber-i hikmet iken insâna
Olsa unvânı sezâ hâdî-yi râh — Ki eder gāfili yoldan âgâh
Kâşif-i setre-i a'sâr u kurûn — Muhbir-i sâdık-ı âsâr u şuûn
Bir fotoğraftır eder nakl-i sadâ — Meyyitin lafını dinler ahyâ
Ya fotoğraftır ede 'arz-ı suver — Geçmiş eşhâsı görür ânda beşer
Benzer ol meclise kim, bî-külfet — Halef, eslâf ile eyler ülfet
Kalbeder mâziyi gûya hâle — Vâkıf eyler bizi istikbâle
Selefin hâlini gördükce halef — Eylemez ömrünü beyhûde telef

Kıssadan hisse alır ehli ukūl
Hisseden gaflet eder ehli zuhûl [ك]

Târihe dâir –bu kitâbda münderic- ta'rîfât ile diğer bir iki mülâhaza-i gayri-mürettep bir lügatçe tarzında buraya yazıldı.

Târih- Tercüme-i hâl-i dünya [ك]

Târih- Edvâr-ı muhtelife ezkiyâsının muârefesine mahsūs bir encümen-i dâniş [Namık Kemal]

Târih- Telâhuk-ı efkâr için en büyük vâsıta [Namık Kemal]

Târih- Mâzinin müstakbele nâkil-i ahbârı [“]

Târih- Ma‘rifet-i hükûmetin en büyük hâdimlerinden [“]

Târih- Tertîbât-ı edebiyece şiire sânî [Aristo]

Târih- Muallime-i hayât [Çiçeron]

Târih- Her türlü hakāyıkın muarrız-ı temâşâsı [Ebuzziya]

Târih- Ezmine-i mâziyenin muhyîsi [“]

Târih- Fazâilin rehberi [“]

Târih- Ezhânın nâmiye-i terakkîsi [“]

Târih- Mekteb-i hükümdârân [Büyük Frederik]

Târih- Tercümân-ı mâzi [ك]

Târih- Eslâfdan ahlâfa müntekil mîras-ı umûmî [“]

Târih- Hâdim-i insâniyet [“] [31]

Müverrih- Mürebbî-yi erbâb-ı hükûmet [Büyük Frederik]

Müverrih- Vasî-yi vakāyi‘ [ك]

Müverrih- Mütevellî-yi güzeştegân [“]

Müverrih- Tabîb-i hayât-ı ma‘nevî [“]

İKİNCİ BAB

Tedbîr-i mülke müteallik mütâlaât ile fıkarât-ı târihiyeyi hâvî ve iki fasla münkasemdir.

Birinci Fasıl

Tedbîr-i Mülke Dâir Mütâlaât

Akıl- ilim- cehl- seyf ve kalem- adl- zulüm- terbiye- rey ve tedbir- hazm ve ihtiyat- tecrübe- kānun- haseb ve neseb- siyâset-i mülûk

Sultânu'l-Enbiyâ sallallahu aleyhi vesellem Efendimiz hazretleri Ömer b. Hattab radıyallahu anh hazretlerine "Ya Ömer akıl ve reviyyetini tezyîde sarf-ı makdûr et. İndallah kurb ve menziletin mütezâyid olur. Zîra nâsın efdali ezkâ ve e'kalidir" buyurmuşlardır. [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*][184]

§

Mısra: "وأفضل عقل عقل من يتدين"

Tercüme: "Aklın efdali mütedeyyin olanın aklıdır".

-Mülâhaza- [32]

Akıl, bir cevher-i nâ-tırâşîdeye benzer. Ânın mevki'-i i'tibarda kesb-i kıymet etmesi, terbiye ve tezyîn edilmesine, terbiye ve tezyîn ise –hâki altun etmek şânından olan- dîn ve ilme tevakkuf eder. İlm, dînin cüz'-i gayri-münfekki hükmünde bulunduğu için (dîn)in vücûduyla beraber (ilim) de vücûd bulur.

Dîn ve ilim ile tezyîn ve terbiye edilmeyen akıl, bi'l-kuvve hâiz olduğu kıymeti –hâl-i hâzırıyla- izhâr edemez.

Bâhusus dîn ve ilimden müberrâ olan aklın hükmünde isâbet olamaz. Çünkü akıl, -zalâm-ı hevesât içinde- keşf-i hakîkat edemez. Keşf-i hakîkat için dîn ve ilim gibi bir sirâc-ı mübîne muhtaçtır. O sirâc-ı mübînden istiğnâ edenler –sülûk ettikleri- tarîk-i hevl-nâkde pâ-der-şikâl-i hatar nokta-yı matlûbeyi bulamadıktan başka maddî ve ma'nevî dûçar-ı zarar olurlar.

Akıl –ulüvv-i kadr ü şânıyla beraber- dîn ve ilim gibi bir mürebbî-yi a'zamdan mahrûm kaldıkca insanı gürûh-ı helâka ilkā eder. Selâmet-i akıl, dîn ve ilim ile kāimdir.

[184] (Tilemsan) da hükümran olan (Mülûk-ı benî-Zeyyan)'dan (Ebu Hamumisi b. Yusuf)'un vesâyâ-yı hikemiye ve siyâset-i ilmiye ve ameliyeyi hâvî olmak üzere veliahdı bulunan oğluna yazdığı "*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*" nâmındaki Arabiyyu'l-ibâre kitap, Giritli Rahmi Efendi tarafından 5 Rebiülevvel 1294'de hulâsaten tercüme ve 12 Receb 1296'da tab' olunmuştur. 205 sahîfeden mürekkeptir.

Zîra dîn ve ilim, aklın –ta‘b’iri câizse- havâss-ı hamsi mesâbesindedir. Binâberin “Aklın efdali mütedeyyin olanın aklıdır” cümle-i cemîlesini bir hakîkat-i celîle olarak kabûl etmek muvâfık-ı akl ü hikmettir.

§

“Akıl bir vasf-ı şerîftir ki hakka bâtıl ve bâtıla hak diye hükmetmez. Ve akıl ahvâl-i âlemin menşe’ ve mecrâlarını im‘ân ile mütâlaa ve tecrübeden istifâde olunan şeyden ibârettir. Ve dahî denildi ki akıl câiz ve mümkün olan şeyin cevâzını ve müstahîl ve mümteni‘ olan şeyin istihâlesini bilmektir. Ve bu şeyleri bilenin netîcesinden hakāyık-ı umûrda ve mesâlih-i tedbîrde nazar-ı dakîk ve fikr-i selîm hâsıl olur.

Bazı hukemâya akıldan suâl olundukta “Akıl nazar-ı dakîk ile bir reyde isâbet ve vukū‘ bulan şeyi mütâlaa ve mukāyese ile vukū‘ bulacak şeyi bilmektir” dedi.

İbn Mutezz demiş ki “Akıl bir tabîattır ki nevâibi yani havâdisât-ı kevniyye ol tabîatı terbiyet eder. Yani havâdisâtı tecrübe ile esbâb-ı vakāyi‘e âşinâ olur”.

Bazı hukemâ demiş ki “Hukkâm hakkında mevâhib-i İlâhiyenin hayırlısı akıl ve mesâibin şerri cehldir”.

Denildi ki “İnsana akıldan büyük atıyye ve cehlden büyük dert olmaz”. [*Nehcü’s-Sülûk fi Siyâseti’l-Mülûk*][185]

§

Taberi demiştir ki: “Bir hâdisenin vukū‘ûndan sonra indifâ‘ı tedbîrini edene ‘âkil denilmez. Belki kable’l-vukū‘ ‘ilaç ve çâresine mübâderet eden ‘âkildir”.

Mısra: “علاج واقعة پيش از وقوع بايد كرد”. [“]

-Mülâhaza-

İnsan, vücûdunda bir illetin muhtemelu’z-zuhûr olduğunu hissedince esbâb-ı sıhhiyeye tevessülle illetin adem-i zuhûruna çâre bulmalıdır. Bu da evvelen hayâtın kıymetini, sâniyen sıhhate ait esbâbı bilmeğe tevakkuf eder.

İhtimâl-i illet, nazar-ı ehemmiyete alınıp da vaktinde tedâbir-i müessire ittihâz edilmezse gaflet daha doğrusu hayâta ihanet edilmiş olur. Çünkü illet zuhûr ettikten sonra tedâvisi müşkül, ale’l-ekser gayri-kābildir. [33]

İşte illetin karîben zuhûr edeceğini keşf ve takdîr ile def‘ine çalışanlara ‘âkil ve illetin zuhûruna meydân verip de ba‘de-bu‘din tedâviye uğraşanlara gāfil yahud câhil

[185] Ebu’n-Necib Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah’ın Selahaddin-i Eyyubi hazretleri nâmına te’lif ve ihdâ edildiği kitâbın tercümesidir. [Bu kısım boş bırakılmıştır. A.N.]’da tab‘ olunmuştur.

denilir. Birinci kısım –vakt-i mev‘ûda kadar- temin-i hayât, ikinci kısım hayâtlarını bi’l-iltizâm tehlikeye ilkā ile da‘vet-i memât etmiş addolunurlar.

Bir fert, bâhusus bir cemiyet için akıl bâdî-yi hayât, cehl ve gaflet ise bâis-i memâttır.

§

“Bir hâdisenin vukū‘undan mukaddem ‘ilacını düşünüp ihtirâz eylemek ve kazâya uğranıldığı takdîrde beyhûde telâş etmeyip mukāvemet ve gayret göstermek lâzımdır”. [*Telemak Tercümesi*-Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Çünkü hâdisenin vukū‘undan sonra telâşa düşmek o hâdisenin şiddetini tezyîd etmekten başka bir netîce hâsıl etmez. Telâşa bedel mukāvemet ve gayret göstermek hâdisenin mesâibini izâle etmese bile o hâlde tehvîn edebilir ki bu da bir faide-i uzmâdır.

§

“İnsan âlemde aklıyla yaşar” [İmam Maverdî]

-Mülâhaza-

Zîra akıl, rûh-ı hayâttır. Helâk takarrüb edince rûh tebâüd eder.

§

“‘Âkil olan geçmiş zamanlardan ibret alır”. [İmam Maverdî]

-Mülâhaza-

Mezrâ-yı hayât hükmünde olan ezmine-i mâziyenin, mahsûlü mesâbesinde bulunan ibret, aklın gıdası farz olunursa, aklın ancak bu gıda ile neşvünemâ bulacağına, muhâfaza-i hayât edebileceğine hükmetmek lâbüddür.

§

“[…] ”لا عقل كالتدبير

Tercüme: “Tedbîr gibi akıl yoktur”.

-Mülâhaza-

Zaten hüsn-i tedbîr, aklın mahdûmudur. Akıl olmasa hüsn-i tedbîr, bi’t-tab‘ tevellüd etmez.

§

“[…] ”بالعقل يصلح كل أمر

Tercüme: “Her iş akıl ile ıslâh olunur”.

-Mülâhaza-

Salâh-ı mesâlihin ancak akıl ile hâsıl olabileceğini mecnûnlar da teslim eder. Ama ‘âkil sûretinde bazı mecânîn vardır ki bu hakîkat-i vâzıhayı teslimden rûgerdan ve aklın da aklını alacak derecede bir takım tedbîr-i hıred-sûz ile ıslâh-ı mesâlihe dâmen-der-meyan olurlar.

“Vâbestedir hayâline ef‘âli herkesin Kimse umûruna edemez nisbet” [Cunûdî][186]

§

[…] ”لا تصلح الأمور الا بذوي الألباب“

Tercüme: “Umûr, ancak erbâb-ı ukūl ile ıslâh olunur.”

-Mülâhaza-

Islah-ı umûr, akl u dânişe menût olduğu cihetle umûr-ı âmmenin erbâb-ı akl ü dâniş vesâtetiyle temşiyet ve ıslâhı –lâ-yetegayyer- bir kāidedir. Bu kāideyi kabûl ve icrâ etmeyenler, kendi elleriyle kendi vücûdlarını mahvetmiş olurlar.

§

[…][34] ”أعقل الناس من اعتبر بما رأي واتعظ بما سمع“

Tercüme: “Nâsın en ‘âkili gördüğü şeylerden ibret alır. İşittiği şeylerle itti‘âz eder”.

-Mülâhaza-

Gördüğünden ibret, işittiğinden nasihat almayanlar, akıl gibi bir nûr-ı Hüdâ’ya adem-i istihkāklarını isbât etmiş olurlar.

§

[…] ”العقل يحتاج الى التجارب“

Tercüme: “Akıl tecrübeye arz-ı ihtiyâc eder”.

-Mülâhaza-

Çünkü tecrübe, mürebbî-yi ukūldür. Böyle bir mürebbîye ihtiyâc olmadığını iddiâ etmek kâr-ı ‘âkil değildir.

§

[…]”العاقل من وعظه التجارب“

Tercüme: Tecâribin va‘z ettiği âdem ‘âkildir. Yani tecâribden itti‘âz ve ahz-i ibret edenler ‘âkildir”.

-Mülâhaza-

[186] Beyit Ziya Paşanındır. “cunûd” kelimesinin yerinde “dalal” vardır.

Tecrübe, mürebbî-yi akl farz edilince mürebbînin va‘z u nasîhatini dinlemek, mûcebince hareket etmek de tabiîdir ki uhde-i akla müterettib bir vazife-i mühim addolunur.

§

[…] "آفة العقل استضعاف الخصم"

Tercüme: "Aklın âfeti, hasmı zayıf görmektir".

-Mülâhaza-

Hasm, hasmdır. Onun zayıfı, kavîsi olmaz. Akrep, bir mahlûk-ı zayıf ü sağîrdir, fakat akreptir. İmhâ-yı hayâtta bir ejder-i hezâr-serden farkı yoktur. Hasmı istihfâf, hıffet-i aklın en büyük burhânıdır.

§

[…] "مجالسة الجاهل مرض العقل"

Tercüme: "Câhille hembezm olmak akla îrâs-ı maraz eder".

-Mülâhaza-

Cehl, verem gibi sârî bir illettir. Müteverrimlerle ihtilât edenler de ale't-tedrîc teverrüm ederler. Cehl, hakîkat-i hâlde veremden de müdhişdir. Çünkü yalnız vücûdu değil rûhu da rahnedâr eder.

§

[…] "عدو الرجل حمقه وصديقه عقله"

Tercüme: "İnsanın düşmeni humkudur. Dostu da aklıdır".

-Mülâhaza-

İnsan için humkdan büyük düşmen, aklıdan büyük dost olamaz. Dostu düşmenden muhâfazaya çalışmalıdır.

§

"Akla muvâfık olmayan mesâil ile uğraşmak aklı izâle eder". [ك]

-Mülâhaza-

Akıl gibi bir dosta bundan büyük ihânet, humk gibi düşmene bundan büyük hizmet olamaz.

§

[…] "دليل عقل المرؤ قوله" [35]

Tercüme: "İnsanın aklına delîl, sözüdür".

-Mülâhaza-

Söz, aklın tercümânıdır.

"كلامك ينبي عن كمال فصاحة وأن كمال المرؤ تحت كلامه" beyti de bu hakîkati te'yid ediyor.

§

[…] "عقول الرجال على أطراف اقلامهم"

Tercüme: "Ricâlin akılları, kalemlerinin etrâfındadır".

-Mülâhaza-

Kalem de söz gibi aklın tercümânıdır.

§

[…] "العقل خسام قاطع"

Tercüme: "Akıl, kesici kılıçtır".

-Mülâhaza-

Akıl, kılıca da müreccahdır. Zîra kılıcın kesip halledemediği şeyleri akıl, kat' ü hasm ediyor.

§

[…] "العاقل يرى بأول رأيه آخر الأمر"

Tercüme: "'Âkil, ilk reyi ile işin sonunu görür".

-Mülâhaza-

Zaten aklın vücûdu da bununla sâbittir.

§

"Dünyada en serbest âdem, isterse abd-i memlûk olsun ve hangi diyâr ve meslekte bulunur ise bulunsun Cenâb-ı Hak'tan havf ile halkın korkusundan ve arzu ve tekāzâ-yı nefsinden sâlim olup da aklı muktezâsına muvâfakat eyleyendir". [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Ukūl-i makbûle, havf-ı Hüdâ ile me'lûf olan ukūldür. Havf-ı Hüdâ'dan müberrâ olan akıl, akl-ı İblis'e benzer ki hem halkı ihlâl hem de kendisini vakf-ı nekâl eder. Sâhibini dalâl ve nekâle sevk eden aklın cinnetten daha mühlik olduğunu isbâta kalkışmak isbât-ı cinnet etmek kabîlindendir.

§

"'Âkil ol kimsedir ki nâsın râhatı için kendisi ta'b u meşakkati ihtiyâr eder". [*Nehcü's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Zîra nâsın saâdetine hizmet edenler, hakîkatte kendi saâdetine hizmet etmiş olurlar.

§

"Fıtraten hâl-i ictimâ'da yaşamağa ve âlem-i muâşerette birbirine muâvenet-i meşrû'ada bulunmağa mecbur olan ebnâ-yı beşer arasında teâvün-i hakîki, evvel-be-evvel "akl"a, sâniyen aklın mürebbîsi olan ma'rifete mütevakkıftır.

Aklı ma'rifetle tenvîr ve tekmîl eden ukalâ, hangi millet içinde zuhûr ederse o millet, kesb-i saâdet eder.

Ukalâdan mahrûm olan milel, bir cesed-i pür-'ilel mesâbesindedir ki ânın hayâtından memâtı hayırlıdır. "لا مصيبة اعظم من الجهل"[187] [36]

İlletten müctenib, sıhhate muhib olanlar hıfzu's-sıhhaya riâyet ederler. Vakf-ı illet olan bir millet için de en büyük hıfzu's-sıhha, içlerinde birçok ukūl-i 'âliye erbâbı bulundurmağa çalışmaktan ibârettir.

'Âkil, fazâile; câhil, rezâile mâil olur. Binâberin ukūl-i 'âliye erbâbı dediğimiz zevâtın fazâil-i ahlâkiye ashâbından olacakları vâreste-i îzâhtır.

Milletler, -içlerinde yetişen- ukalânın kadrini takdîr ederlerse tahdîs-i ni'met, aksi takdîrde küfrân-ı ni'met etmiş olurlar.

Tahdîs, kemâli; küfrân zevâli intâc eder. "وبالشكر تدوم النعم كلها"[188]. Ukalâyı takdîre bedel tahkîr edenlere musîbet isâbet eder. 'Âkil, nefsinin i'zâz edildiğini gördükçe mensup olduğu cemiyetin istihsâl-i saâdetine çalışır. Bu sûretle –yetişen ve yetişmekte olan- diğer erbâb-ı ukūl de teşevvuk ve teheyyüc ile istikmâl-i esbâb-ı ma'rifet ve âtîde milletine hizmet eder. O 'âkilin tahkîr ve istiskâl edildiğini gördükçe teneffür ve tevahhuş eder de –efrâdından bulunduğu- cemiyete yâr değil mâr olur. Amma saçtığı semm-i kātil kendisini de muzmahil eder.

Bir mülkün temin-i saâdeti için en büyük tedbir, birçok ukūl-i 'âliye erbâbı yetiştirmeğe bezl-i sa'y-ı vefîr etmektir." [*Kemâlu'l-Hikme-* ك]

[...] "العلم وسيلة الى كل فضيلة"

[187] [Cehaletten büyük musibet yoktur. A.N.]
[188] [Nimetler şükür ile devamlı olur. A.N]

Tercüme: “İlim, her türlü fazîlete vesiledir”.

-Mülâhaza-

İnsanı, insan eden ilimdir. Bir cemiyetin cemiyet hâlinde bulunabilmesi de ilim ile kābildir.

§

[…] ”لا مصيبة أعظم من الجهل“

Tercüme: “Cehlden büyük musibet yoktur”.

-Mülâhaza-

İnsanı hayvân, cemiyeti perîşan eden cehldir. Cemiyet-i beşeriye için cehlden büyük düşmen tasavvur olunamaz. Bu öyle bir düşmendir ki şerri dünyâ ve ukbâya şâmildir.

§

[…] ”الجاهل عدو نفسه فكيف يكون صديق غيره“

Tercüme: “Câhil nefsinin düşmenidir. Başkalarına nasıl dost olabilir”.

-Mülâhaza-

Nefsine düşmen olanlardan hayr beklemek, zehirden şifâ beklemeğe benzer. Madde-i semmiyenin men‘-i intişârı için –menba‘-ı zehir olan- cühelâyı hiçbir işe karıştırmamak, belki “karantina” altına alınan ma‘lûlîn gibi ânları ihtilâttan men‘ etmek lâzım gelir. Aksi takdîrde zehr-i cehl âmmeyi istîlâ ve her türlü ta‘bîrle giriftâr-ı belâ eder.

§

“Ulûm ve fünûn insanları meftûr olduklarından ziyâde halîm ve âdil kılarak ve i‘mâl-i şiddete daha az meylettirerek dâimâ dâire-i insâniyete idhâle sebep olmuştur. Hâsıl-ı ulûm u fünûn kavânîn kadar, belki daha ziyâde cemiyetin intizâmına ve milel u akvâmın saâdetine hizmet etmiştir”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Saâdet-i cemiyeti temin için vaz‘ olunan kavânîn esâsen ulûm ve fünûn tevlîd eder. Binâenaleyh cemiyetin intizâm ve saâdetine kavânînden ziyade hizmet etmesi tabiîdir. [37]

Ulûm ve fünûn bilumum efrâd-ı cemiyet arasında intişâr etse, insanlara insâniyetin meziyetini bildirse kavânîne zâten lüzûm kalmaz. Kavânîn kendiliğinden münfesih olur.

Ne faide ki ulûm ve fünûn –kemâl-i kudretiyle beraber- cunûd-ı cehli hatâ-yı insâniyetten sürüp çıkarmağa, insanlar için –şân-ı insâniyete lâyık sûrette- kavânîn-i vicdâniye tesis edilebilmeğe muktedir olamıyor.

Bu da, tebaa-i ilmin her zamânda, her mekânda kalîlu'l-mikdâr ve anve-i cehlin ise –milyarlar teşkil edecek derecede- bî-şümâr olmasından neş'et ediyor.

Galebenin cehl tarafında kalması, ilmin şânına şeyn vermezse de arada insâniyet muzmahil olur. Asıl teessüf olunacak hâl de budur.

§

"İnsan bilmediği şeyi dâimâ bildiği şeylere kıyâs ile tasavvur eder". [*Târih-i Cevdet*-Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

"Bilinen şey" mahdûd ise "bilinmeyen şeyin" âna kıyas ile tasavvur edilmesi, insanı bulunduğu muhîtten bir hatve ileriye sevk edemez, terakkîden mahrûm eder.

Bâhusus "bilinmeyen şeyin" "bilinen şeye" kıyâsı dâimâ kıyâs-ı sahîh olamaz. Kıyâsın adem-i sıhhati ise ancak birçok şeyi bilmekle tahakkuk edebilir. İdâre-i mülk gibi bir emr-i hatîr ile mükellef olanlar, pek çok şey bilmeğe mecburdurlar. Mülkün derece-i intizâmı, me'mûrîn-i mülkün derece-i ma'lûmâtıyla mebsûtan mütenâsiptir.

İnsan "bildiği şeyi dâimâ bildiği şeylere kıyâs ile tasavvur" etmesi bir kāide-i tabîiye olduğundan "bilinmeyen şeyleri" kıyâs ve tasavvurda hatâ ve belâya uğramamak için "her şeyi bilmesi lâzım gelen" me'mûr'in-i mülkün her şeyi bilmeğe çalışması, her şeyi bilmeyenlerin hiçbir şeye karışdırılmaması iktizâ eder. Aksi takdîrde mülk, müşrif-i harâb; sekene-i mülk pençe-i 'ikāb-ı 'akābda? bîtab olur.

"Hikmeten sâbittir ki tasavvurât, a'yân-ı sâbiteye nazaran alâ-tarîki'l-kıyâstır. Binâenaleyh medeniyetce mertebesi dûn olan bir memlekette terakkîye hizmet dâiyesinde bulunanlar, kemâlât-ı medeniyesi müsellem bir mülkün ahvâl u esbâb-ı intizâmını müşâhede ve mütâlaa etmemiş olurlar ise ıslahatca edecekleri tasavvur ve tedbîr, bulundukları dâirenin derecesine kıyâsen olur. Terakkî-yi sahîh ise âlem-i insâniyetin terakkiyât-ı müktesebesine vukūf ile husûl bulur". [Bir mektuptan-Sadullah Paşa]

-Mülâhaza-

Nazariyât, ameliyât ile te'yid ve tekmîl edilmezse faide mahdûd olur. Çünkü ilm-i nâkıs ile faide-i kâmile istihsâl olunamaz. İlm-i nâkıs ile mertebe-i kemâle i'tilâ etmek, bir kanatla tayarân etmeğe benzer. Bir mülkü hüsn-i idâre için ma'lûmât-ı lâzıme tahsil ve nazariyât tekmîl edilmek zarûrîdir. Nazariyâtın tekemmülü

ameliyâttan istiğnâ hâsıl edemeyeceğine binâen “kemâlât-ı medeniyesi müsellem bir mülkün ahvâl ve esbâb-ı intizâmını müşâhade ve mütâlaa” sûretiyle ameliyât görmek ve “âlem-i insâniyetin terakkiyât-ı müktesebesine kesb-i vukūf etmek” de taht-ı vücûbdadır.

Bir âdem, ne kadar ‘âkil ve âlim olursa olsun diğer halkın akıl ve ilminden müstağnî olamayacağı gibi bir mülk, ne kadar mütemeddin ve muntazam olursa olsun “kemâlât-ı medeniyesi müsellem” diğer bir mülkün âsâr-ı temeddün ve intizâmını tedkîk ve taklitten müstağnî olamaz.

Ebnâ-yı beşer, umûr-ı ma‘kûleyi birbirinden ahz u taklit ile ve kendi hâllerini diğerlerinin hâllerine kıyâs ile terakkî edebilir. Bâhusus “tasavvurâtın a‘yân-ı sâbiteye nazaran alâ-tarîki’l-kıyâs” olması ahz u taklîdi ve ahvâl-i mümâsilede tarîk-i kıyâsa sülûku îcâb ediyor. İnsanların fıtraten mecbur olduğu “ictimâ‘ ve teâvün” kaziyesi ise o îcâbı bir kat daha te’yid eylemektedir.

§

“Bir milletin hakkıyla kesb-i medeniyet ettiğine hükmeylemek için –o millet arasında yetişen- erbâb-ı iffet ü ma‘rifetin i‘zâz olunduğunu görmek kâfîdir”. [ك] [38]

§

“İnkırâza meyleden bir millet içinde erbâb-ı nâmus u irfân muhakkar olur” [ك].

§

“İstîla-yı cehl, bir milletin inkırâzına en büyük delildir” [ك].

§

“Mehâsin-i ahlâkın rûhu mesâbesinde bulunan ilim, yahud ilmin rûhu hükmünde olan mehâsin-i ahlâk bir cemiyet içinde neşredilmezse o cemiyet için helâk mukarrerdir” [ك].

§

“Ma‘rifet, ziyâya benzer. Eşya, ziyâya nasıl muhtaç ise insan da ma‘rifete öyle muhtâcdır” [ك].

§

“İlmin insâniyete nisbeti, rûhun insana nisbeti gibidir” [ك].

§

“Ma‘rifet, rûhun gıdasıdır” [ك].

§

“Hayâtın kıymeti ilim iledir” [ك].

§

“İlim, olmasaydı insâniyet ma‘lûm olmazdı” [ك].

§

“Çok bilmek çok yaşamağa müreccahtır” [ك].

§

“Bilmek için yaşamak lâzım ise yaşamak için de bilmek lâzımdır” [ك].

§

“Bilmeyenler yaşayamazlar” [ك].

§

“Hayât, ma‘rifete muhtaçtır” [ك].

§

“Bir cemiyet için en büyük kuvvet, ma‘rifettir. Ma‘rifetden mahrûm olan cemiyet perîşan olur” [ك].

§

“Düşmene karşı en müessir silah, ilimdir düşmene ilim ile galebe edilebilir” [ك].

§

“Cehlin müstevlî olduğu memâlik, makbere benzer. Makbere herkes bî-perva girer, emvâtı çiğner ” [ك].

”اذا افتخر الابطال يوما بسيفهم وعدوهم مما يكسب المجد والكرم“

”كفى معشر الكتاب عزًا ورفعةً مدى الدهران الله أقسم بالقلم“

Tercüme: Ger sipâhi ederse tığla fahr Kâtibi ne hoş rivâyet eder

Kalemin irtifa‘-ı şânında Hak yemin ettiği kifâyet eder.

Lâ-cerem münâzara-i seyf ü kalemde bazıları hâme-i süsünü hitâmeyi hisâm hûn-aşara tercîh edip pîş-i dest ve berra ettiğine delîl-i kat‘i îrad etmiştir ki çend tığ-ı neberd [?] kal‘ ü kam‘-ı a‘dâda bî-misl u bî-hemtâdır. Lâkin dâimâ sefk-i dimâdan gayri harekât ve evzâ‘ı olmayıp ve ekseriyâ hoş-eda ittifâk-ı ukalâ ile [Bu kısım tam okunamamıştır. A.N.]

Dem olur kim bitirir maslahat tîğ-ı kalem Kâh vurur tîr-i teber yârelerine merhem

mazmûnunca istikāmet-i umûr-ı devlet ve istihkâm-ı kavâid-i mülk ü millet (الأقلام أساس الأقاليم) üzere derece-i husûle erişip ve cevâhir-i intizâm-ı umûr-ı cumhûr muâvenet-i ser-engüşt-i hâme ile silk-i [39] sedâda muntazam olup ruhsâre-i urûs-ı memleket ol meşşâta-i pür-zîb ü zînetin ârâyiş-i cemâl [?] ile hüsn ü behâ bulduğu müsbet ve mukarrer olmuşdur". [*Feridun Münşeâtı*- Feridun Paşa][189]

-Mülâhaza-

Münâzara-i seyf ü kaleme dair elsine-i muhtelifede resâil-i müteaddide yazılmıştır. Seyfi kaleme yahut kalemi seyfe tercih için beyne's-seyf ve'l-kalem ihdâs-ı cidâl eden erbâb-ı kemâl –i'tikad-ı fakîre göre- beyhûde yere îrad-ı makāl etmişlerdir.

Çünkü seyf ve kalem, birbirinin lâzım-ı gayrı-mufârıkı olduğu için birinin diğerine tercîhi yahut birinin isbât lüzûmuyla diğerinin nefy-i lüzûmu maksadıyla iltizâm-ı tekellüf etmek iltizâm-ı mâ-lâ-yülzem kabîlindendir. Hükûmet, bir mürg-i âlî-pervâza teşbîh edilirse seyf u kalem o mürgun iki cenâhı mertebesindedir.

İşte o kadardır ol hikâyet/ Bâkīsi güzâf-ı bî-nihâyet

§

"Salâh-ı cihân ikidir sebep Birisi kılıçtır birisi kalem

Birinin yüzünde salâh-ı 'ibâd Birinin dilinde necâh-ı ümem" […]

-Mülâhaza-

Bu kıt'a, seyfi tahkir, kalemi tevkîr yahut aksini iltizâm ile kîl ü kāli teksîr eden müddeîlere karşı muhtasar ve müfîd bir cevâb-ı savâb-pedîddir.

Dünyâ ve mâ-fihâ iki şeyin taht-ı hükûmetindedir. Biri seyf ve biri kalem, ve seyf dahî kalemin taht-ı velâyetindedir". [İskender-i Kebîr]

Mülâhaza-i Latîfe-engiz

İskender, en büyük bir asker olduğu hâlde seyfi kalemin taht-ı velâyetinde görüyor. Hakîkat öyle olsa bile bir asker için kalemi metbu', seyfi tâbi' addeylemek –kılıcı düşmene teslim etmek derecesinde- müşkül bir meseledir.

Gāliba İskender, üstâd-ı büzürgvârı Aristo'ya 'arz-ı hulûs etmek istemiş yahut Aristo'nun kalemini kendi seyfinden daha kat'iyyu't-te'sîr görmüş.

§

"Kalem, kelâmın tabîbidir" [Calinus]

-Mülâhaza-

[189] Bu münşeâtın ismi (*Münşeâtu's- Selâtin*)dir ki târih-i cem'i olan 982 senesini gösterir.

Kalem olmasa kelâm fevt olur.

§

"Kalemden efdal nesne yoktur ki kalemle sâlifin iâdesi müyesser ve mâzinin ityânı mutasavverdir" [*et-Tibru'l-Mesbûk fî Nesâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*- İmam Gazali][190]

-Mülâhaza-

"İâde-i sâlif" ve "ityân-ı mâzi" ile telâfî-yi mâfat etmesi kalemin celâlet-i şânına en büyük bir beyyinedir.

"Kıvâm-ı dîn ile kāim olur vücûd-ı ümem/ Cihânda bünye-i millet kitâbsız yaşamaz". [Hersekli Arif Hikmet Bey] [40]

-Mülâhaza-

Çünkü dîn, vücûd-ı ümmetin rûhu mesâbesinde olduğundan rûhun infikâkıyla vücûd da zâil olur. Müslümanların vücûd ve bekāsı ise –sûret-i mutlakada- dînin vücûduna vâbestedir.

§

"Mütemmim-i mekârim-i ahlâk olan dîn-i İslam'ın ulüvv-i kadr ü şânı nisbetinde müntesibîninin de beyne'l-ümem bir mevki'-i imtiyâzda bulunması, binâenaleyh cihân-ı insâniyetin devâm-ı intizâm u saâdetini ânların tekeffül etmesi tabiîdir". [ك]

§

"Bir müselman, dîninin azameti nisbetinde teâli edemezse bu kabâhat dînde değil kendisindedir" [ك]

§

"Müslümanlar esâsen mütemeddin –daha doğrusu müessis-i medeniyet iken- Frenkleri taklîd ile bedevî oldu. Frenkler vahşî iken Müslümanları taklîd ile medenî oldu" [ك]

§

"Nefse itâat eden silahını düşmene vermiş olur" [İmam Maverdî]

-Mülâhaza-

[190] İmam Gazali rahimehullah, bu kitâbı selâtin-i Selçûkiye'den Sultân Muhammed b. Melikşah nâmına tertîb etmiştir. Bayezid Cami'-i şerîfi içinde Veliyüddin Efendi Kütübhânesi'ndeki nüsha-i mütercemenin [Numero 1966] başında muharrer olduğuna göre bu kitâb birinci defa Türkce'ye tercüme olunup Bayezid-i Sânîye, ikinci defa bi't-terceme Selîm-i Evvel'e, üçüncü defa yine tercüme edilerek Rüstem Paşa vesâtetiyle Süleyman-ı Evvel'e takdim kılınmışdır. Fakat mütercimin ismi yoktur.

Zîra insanın en büyük düşmeni nefsidir.

§

“Nefsine isyân eden insâniyetini ikmâl etmiş olur” [İmam Maverdi]

-Mülâhaza-

Çünkü isbât-ı insâniyet, nefse isyân ile kabîldir. Nefse, itâat edenler, hayvâniyeti insâniyete tercih etmiş olurlar.

§

“Kahramanların en şanlısı nefsine gālib olandır” [İmam Mâverdî]

-Mülâhaza-

Nefsine galebe eden, âleme galebe etmiş olur. Sâib-i Tebrîzî de “ اکر باخود بر آی باتو عالم برنمی آید” diyor. Fakat nefse galebe etmek, âleme galebe etmek kadar zordur.

§

“Eşyâ adl ile sâbit ve cevr ile zâil olur” [Eflatun]

-Mülâhaza-

Adl olmasa eşyâ mün‘adim olur. Eşyânın vücûdu, adlin vücûduna muhtâcdır. Zîra adlde hayât, zulümde memât vardır. Adl, harâbeleri ma‘mur eder. Zulüm, ma‘mûreleri harâp eder.

§

“Adâlet şecâati lüzûmsuz bırakır” [İmam Gazali]

-Mülâhaza-

Zayıflara kuvvet, cebînlere şecâat vermek adâletin havâss-ı feyyâzânesindendir. Hâlbuki adâletin hüküm-fermâ olduğu yerlerde ‘arz-ı şecâate, irâe-yi kuvvete mahal kalmaz. Fakat adlin icrâ-yı ahkâm edemediği yerlerde “el-hükmü li’lgālib” kāide-i mütegallibânesi cereyân ve kuvvet-i hakka galebe ile zuafâyı perîşan edeceğinden herkes, hakkını kuvvet ve şecâatiyle müdâfaa ve muhâfaza etmek mecburiyetindedir.

§

“[…] ”لا حارس مثل العدل

Tercüme: “Adl gibi muhâfız yoktur”. [41]

-Mülâhaza-

Bir mülkü muhâfaza için kaleler, tabyalar, istihkâmlar inşâ, ordular teşkil etmekten ziyâde te’sîs-i adle ihtiyâc-ı kat‘î vardır. Zîra adlin fikdânı hâlinde –istihzâr olunan- esbâb-ı muhâfaza[/muhafıza][191] hükümsüz kalır.

[191] [A.N.]

Düşmenin gülleleri, kaleleri tahrib, orduları imhâ edilebilir. Fakat adlin satvet-i cihangîrânesine karşı o gülleler "çakıl taşı" menzilesinde kalır, tahrîbâtta bir hatve ileriye gidemez.

Esbâb-ı muhâfaza[/muhafıza] dediğimiz şeyler de esâsen adlin sayesinde vücûd-pezir olur. Zîra adl olmasa hiçbir şey olmaz.

§

[…] "العدل في الرئية خير من كثرة الجنود"

Tercüme: "Ahâliyi icrâ-yı adl etmek askerin çokluğundan hayırlıdır".

-Mülâhaza-

Adl olmasa zaten asker çok olmaz. Zîra efrâd, adl ile neşvünemâ bulur. Asker de efrâddan teşekkül eder. Efrâdın yetişmesi, hey'et-i askeriye teşkil etmesi "hâkim-i hakîkî-yi ümem" hükmünde bulunan adlin vücûduna vâbestedir.

Adlin ademiyle beraber, kesret-i cünûda ihtimâl verilse, bu ihtimâl mertebe-i yakîne îsal edilse mâdemki adl mefkūddur, kesret-i cünûdun galebe yerine mağlûbiyeti intâc edeceği şevâhid-i târihiye ile sâbittir.

Binâenaleyh galebe-i hakîka, askerin vefretinde değil, âmirine itâat ve memleketine muhabbet noktalarında aranmalıdır. O itâat ve muhabbet ise ancak adl ile hâsıl olabilir.

§

"Ahâlinin muhabbetinden a'lâ kale olmaz" [Makyavell [Machiavelli]]

-Mülâhaza-

Bu kalenin bânîsi "adl"dir.

§

[…] "العدل يوجب إجتماع القلوب"

Tercüme: "Adl, kulûbün ictimâ'ını mûcib olur".

-Mülâhaza-

İctima'-ı kulûb, a'dâya karşı en büyük bir kuvvettir ki bunun fevkinde başka kuvvet tasavvur olunamaz. Bu kuvvet-i hârikulâdeyi istihsâl için "adl"in zîr-i cenâhına ilticâ etmek lâzım gelir.

§

"Ahlâk-ı hasene, insana kuvvet ve miknetten ziyâde nüfûz kazandırır" [Fenelon [Fénelon]]

Ahlâk-ı hasene, bir hâssa-i ‘âliyedir ki sâhibini dâimâ mansûr, düşmeni da ibrâz-ı meveddete mecbur eder. Ma‘nen, maddeten a‘dâya galebe etmek, ahlâk-ı hasenenin mebnâ-aleyhi olan adle menûttur.”

§

“Bir kimse için mes‘udiyet-i hakîkiye, başkalarını mes‘ud etmektir” [B.I.Sital]

-Mülâhaza-

İnsan, mes‘udiyet-i hakîkiyeye nâil olabilmek için evvel-be-evvel nefsinde icrâ-yı adâlet etmek mecburiyetindedir. Artık başkalarını ne sûretle mes‘ud edebileceği bu mecburiyetten istidlâl olunur.

§

“Bir amel-i sâlih, en ‘âlî telîfe, en büyük muzafferiyete tefevvuk eder” [Lamartin [Lamartine]]

-Mülâhaza-

(Adl)den büyük amel-i sâlih olamaz. Adlin her türlü fazâile rüchânı müsellem olmasına göre bu amel-i sâlih –kalem ve seyfin bir mülke îfâ edeceği hidemât-ı ‘âliyeden daha ‘âlî- hizmetler arz ederek hakîkat-i muzafferiyetin yahut muzafferiyet-i hakîkiyenin ne olduğunu isbât eder.

§ [42]

قال ارسطاطالس للاسكندر : ”أصلح نفسك يكن الناس تبعًا لك“ [192]

Tercüme: Aristo İskender’e dedi ki “Nefsini ıslâh et, nâs sana tâbi‘ olsun”

-Mülâhaza-

Âmmeye hâkim olmak için nefse hâkim olmak, nefse hâkim olmak için de nefsi ıslâh etmek lâzımdır. Islâh-ı nefs, ittiba‘-ı nüfûsu müstelzim olmasına göre nefsini ıslâh edenler –kuvve-i cebriye isti‘mâline muhtaç olmaksızın- halkı taht-ı tebaiyete alırlar. Mülk için faide-i hakîkiye bu türlü tâbi‘lerden muntazardır. Cebren ve kahran taht-ı tebaiyete alınan halktan ise faide değil, mazarrat-ı azîme beklemek tabiîdir.

Nâsın tav‘an ittiba‘ etmesi, kerhen tâbi‘ olmasına hiçbir sûretle kābil-i kıyas değildir ki ittiba‘-ı evvel –rızâ-yı kalp gibi bir mebnâ-yı metîne mübtenî olduğu için- sademât-ı rûzigâr ânı târumâr edemez. İttiba‘-ı sânî ise –bir esâs-ı mekîne müstenid olmadığı için- en hafîf bir sadme ile zîrüzeber olur.

§

[192] “*es-Siyâsetu’l-Lâzımetu’l-Merzıyyetu’n-Nafia li-Vülâti’l-Umûr ve’r-Raiyye*- Telif el-Hafız Ebi Abdullah Muhammed Zahiruddin el-Kutsi el-Hanefi el-Horasaniyyu’l-Asl” 43 sahîfedan ibârettir. [Veliyüddin Efendi Kütüphanesi Numero 1452]

"لا تأمن جانب من لا يأمن جانبك" [Erdeşir]

Tercüme: Senden emîn olmayandan emîn olma"

-Mülâhaza-

Emniyet, adâletten tevellüd eder. Başkasını temin etmek isteyen âdil-i mü'temen olmak lâzım gelir.

§

"من خاف شرك أفسد أمرك" [Nûşirevan]

Tercüme: "Şerrinden korkan, işini ifsâd eder".

-Mülâhaza-

Yılan, insandan korktuğu için ısırır. Isırmasına başka sebep yoktur.

§

"Bir cemiyetin mezâlimden masun kalması, o cemiyet efrâdının meyyâl-i adâlet olmalarına, nefslerinde icrâ-yı adâlet etmelerine mütevakkıftır. Çünkü mezâlime münhemik olan bir milletin mezâlimden kurtulmağa çalışması, bir girdâb-ı hevl-nâke atılıp da boğulmamak ümîdinde bulunmağa benzer" [ك]

§

"Mezâlimden bulur hâl-i teşettüt, kuvvet-i millet
Olur adl ile hâsıl-ı iktidâr ve servet-i millet
§ Ne devlettir o mülke dâimâ kim ittihâd üzre
Gelirse gayrete devlet olursa himmet-i millet
Bu gaflethânede tahsîl-i ilme bestedir fâik
Terakkî-yi şükûh ve izdiyâd-ı rif'at-ı millet [*Eser-i Memduh*- Memduh Paşa]

-Mülâhaza-

Kāle bak kāiline kılma nazar Budur işte reviş-i ehl-i iber

§

"اعدلوا مادام أمركمو نافذًا في النفع والضرر
واحفظوا أيام دولتكم انّكم منها على خطر
انما الدنيا وزينتها طاب ما يبقي من الاثر"

Tercüme: "Ey erbâb-ı hükûmet, nef' ü zararda emriniz nâfiz oldukca adl ile devletinizi muhâfaza ediniz. Zîra bu sûretle muhâfazaya ihtimâm eylemezseniz dûçar-ı hatar olursunuz. Dünyâ ve ziynet-i dünyâ eser-i hayr ibkāsıyla tayyib olur"

-Mülâhaza-

Muhâfaza-i hükûmet, hükümde adâlet göstermeğe mütevakkıftır. Adlden udûl edilirse muhâfaza, dûçar-ı hatar ve hey'et zîrüzeber olur.

§

"Hareket ve zevâli gayri-kābil görünen arz-ı saht altından yavaş yavaş hafr ü naht ile def'aten sükūt edip yârlar ve uçurumlar peydâ eylediği gibi bir hükûmet dahî kuvvet-i cebr u taaddî ile ne kadar [43] servet ü sâmâna mâlik ve ferman-fermâ-yı memâlik olsa kāide-i icbâriyesi 'âkıbetu'l-'âkıbe indirâs esâsına illet ve âlet-i kavî olur" [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Cebr u udvân, bir zelzele-i müdhişeye benzer ki vukū' bulduğu memleket ne kadar metîn ve müstahkem olursa olsun hâk ile yeksân eder. Sekene-i memleket ise enkāzı altında hurdahâş olur.

§

"Adl, bünyân-ı saltanatın esâsı olup kaviyyu'l-esâs olan binâ ise dâimiyyu'l-bekādır. Mülk ecnâd ile ve ecnâd mâl ile ve mâl bilâd ile bilâd imâret ile ve imâret adl ile mütehasıl olur. [Bu makāl Nuşirevan-ı âdilden sâdır olduğu *Mustazraf*'da muharrerdir- Li-mütercimihî: Rahmi] Bu hâlde adl cümlesinin esâs ve mebnâsı addolunabilir" [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Çünkü bekā, adle âşıktır. Âşık ma'şukunu göremezse görebileceği diyâra gider.

§

"Bir devleti teşkil eden muhtelif idârelerden herhangi birinin yalnız başına terakkîsi mümkün olmayıp sâir idârelerin terakkîleriyle birlikte yürümek lâzım gelir. Meselâ idâre-i askeriyenin terakkîsi bunun erkân ve efrâdını i'tâ eden ahâlinin cihet-i câmi'a ile terbiyeli olmasına ve bunların iâşe ve teslîh ve techîzine muktezâ-yı mebâliğa tedârike me'mur olan idâre-i mâliyenin kuvvet ve vüs'ati başlıca menba'-ı vâridât olan ahâlinin servetine ve ahâlinin serveti zirâat ve ticâret ve her nev' san'ata ve bu üç şey adâlet ve siyâsete ve bunların kâffesi de maârife muhtâcdır. Maârif hüsn-i ahlâk ile kāim ve hüsn-i ahlâk dîn ile dâimdir.

Demek oluyor ki devletin erkânı mesâbesinde bulunan muhtelif idârelerden her birinin ve binâenaleyh bi'n-nefs devletin mâ-bihi'l-hayâtı dîn ve dînin muhteviyâtından bulunan maârif ve hüsn-i ahlâktır. Demek oluyor ki hakîkatte cism-i vâhid teşkil eyleyen şu üç esâsın üçü birlikte nazar-ı ittihâz olunmadıkca terakkî

yolunda çekilen emekler nakş-ı ber-âbdır". [*Dibâce-i Burhân-ı Hakîkat*- [?] Arapgiri Mustafa Şevket Paşa]

-Mülâhaza-

Kavmiyet ve milliyet hissiyâtı milel-i sâirenin bâdî-yi hayâtı olsa bile Müslümanlara diyânet derecesinde kuvvet ve saâdet bahşedemez. Ehl-i İslam'ın hayât ve memâtı diyânete merbût olduğu gibi diyânet-i İslamiye de ma'rifet ve adâlet üzerine mebnîdir. Ma'rifet ve adâlete riâyet edilmemekle diyânete de riâyet edilmemiş olur.

"Hüsn-i tedbîr, pek çok defa kuvvetten ziyâde te'mîn-i galebe eder" [ك]

§

"Tedmîr-i a'dâ için en müessir silah, hüsn-i tedbîrdir" [ك]

§

[…] "حسن التدبير نصف الكسب"

Tercüme: "Hüsn-i tedbîr, kesbin yarısıdır"

-Mülâhaza-

İnsan bir işe başlamazdan evvel hüsn-i tedbîr ittihâz edebilirse o işin nısfını tesviye etmiş kadar te'mîn-i muvaffâkiyet eder. Zaten te'mîn-i muvaffâkiyet için "hüsn-i tedbir"den başka çâre yoktur.

§

[…] "سوء التدبير سبب التدمير"

Tercüme: "Sû-i tedbîr, tedmîre sebeptir" [44]

-Mülâhaza-

Çünkü her türlü devâhîyi sû-i tedbîr tevlîd eder. Sû-i tedbîr "ümmü'd-devâhî" addedilse lâyıktır. En dehşetli düşmen bile sû-i tedbîr kadar insanı mahv u tedmîr edemez. Hakîkatte en büyük düşmen de odur.

"Sû-i tedbîre ne yapsın takdîr" diyenler bu nükteyi nazar-ı dikkate almışlardır.

§

[…] "من ابرم الأمر بلاتدبير صيره الدهر الى تدمير"

Tercüme: "Bilâ-tedbîr ibrâm-ı emredenleri dehr, tedmîre giriftâr eder"

-Mülâhaza-

Bilâ-tedbîr ibrâm-ı emretmek, dümensiz bir sefîne ile engin denizlerde seyâhate benzer. Sefînenin emvâc-ı belâya giriftâr ve hamle-i evvelîde târumâr olacağı vâreste-i îzâhtır.

§

[…] "الرأي بغير علم ضلال"

Tercüme: "İlimsiz rey mûcib-i dalâldir"

-Mülâhaza-

Rey ve tedbîr ancak ilim ile hüsn-i te'sir hâsıl eder. Cehl ile verilen rey garâbette a'mânın ta'rîf-i elvân etmesine, mazarratta a'mânın –bir tarîk-i hatar-nâkde- rehberlik etmesine benzer. Netîce, bi't-tab' dalâl u hüsrândır.

§

[…] "من نظر في العواقب طفر بالمطالب"

Tercüme: "Avâkıba nazar eden metâlibine zaferyâb olur".

-Mülâhaza-

Avâkıb-ı umûra nazar ve metâlibe zafer hüsn-i tedbîr ile, hüsn-i tedbîr ise akl u ilim ile kābil olabilir. Akl u ilimden ve –mürebbî-yi akıl olan- tecrübeden tecerrüd edenler, umûrun avâkıbını değil hattâ evâilini bile göremezler.

§

"Denilmiştir ki reyin gāyet zayıfı bi'l-bedâhe sünûh edendir ve reyin efdali ba'de's-sunûh ol reyde efkâr-ı tekerrür ederek ilm-i yakîn ta'lîkiyle tahkim olunandır. Abddullah b. Vehb demiş ki bir reyi ba'de's-sunûh üç gün terk edip i'mal-i efkâr ve im'ân-ı enzâr edin ki hattâ sahîh ve sakîmi ve hâlis ve mağşûşu keşf oluna." [*Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Mesâil-i mu'dale hakkında irâe-i rey edildiği sırada –bi't-tab' a'sâb müteheyyic ve efkâr mütemevvic olacağı için- def'aten sünûh eden reyin isâbetine hükmetmek celb-i musîbet eder. A'sâb ve efkârın meyl-i sükûn ettiği bir demde o rey tedkîk ve tahlîl olunsa sekāmeti vehleten tebeyyün eder. Binâberin ârâ-yı sâibe, dem-i i'tidâlde i'tidâl-i dem ile i'tâ olunabilir.

§

"لا تحقرن الأي وهو موافق حكم الصواب اذا أتى من ناقص

[…] الدر هو أجل شيء يقتني ماحط قيمته هو أن الغائص

Tercüme: "Hükm-i savâba muvâfık olan reyi –bir nâkıs tarafından da vârid olsa- tahkîr etme. İnci, meşakkatle kesbolunan eşyânın en celîlidir. Ânı ihrâc eden gavvâsın hasâset ve redâeti kıymetini tenzîl etmez.

-Mülâhaza-

Reyin, tedkîkāt-ı dûrâdur ile makrûn-ı savâb olduğu –sûret-i kat‘iyede- tahakkuk edince sâhib-i reyin ahvâlini nazar-ı dikkate almak îcâb etmez. Fakat o rey, hatâ ve savâb beyninde kalır ve ciheteynden birine isnâdı mümkün olamazsa o hâlde reyden ziyâde sâhibini tedkîk [45] etmek lâzım gelir. Zîra “İntizâm-ı kâr için düşmenden istifâde-i rey, râh-ı Firdevs birrini sormadır İblis’den” meâlinin âlem-i hayâlden cihân-ı şuhûda çıkması, cennet aranırken yolun cehenneme düşmesi müsteb‘ad değildir.

§

“اذا شككت في شيء فدعه”

Tercüme: “Bir şeyde şekkedersen o şeyi terket”

-Mülâhaza-

Çünkü şek, nokta-i yakîne vusûlü işkâl edeceği cihetle tarîk-i cüst ü cûda pâ-der-şikâl vi‘âyetinde dûçar-ı nekâl olmamak için emr-i meşkûkü terketmek muvâfık-ı dâniştir.

§

“ولا تعجل لترتيب المهمات فأن العجلة أم الندامات” [*Esâsu’l-İktibâs*]

Tercüme: “Tertîb-i mühimmâtta acele etme. Zîra acele ümmü’n-nedâmâttır.”

-Mülâhaza-

Mesel-i meşhûrdur: Acele işe şeytan karışır.

Şeytanın karıştığı işte bi’t-tab‘ hayır yoktur.

Acele, teşvîş-i umûr ve selb-i huzûr ile insanı vakf-ı nedâmet eder. Âlâm-ı nedâmet ise tahammül olunamayacak derecede müellimdir.

§

“Umûrunda acele edenler ekser-i ahyânda hâsir ve hâib ve belki sayesinde mazalle-nişîn olduğu devlete mûcib-i mehâlik ve meâtıb olacağı zâhirdir”. [*Târih-i Vâsıf*]

-Mülâhaza-

Umûr-i şahsiye, umûr-ı âmmeye bi’t-tab‘ kābil-i kıyas değildir. Umûr-ı âmmede acele etmek –telâfisi kābil olamayacak derecede- intâc-ı hüsrân eder ki bir şahsın şeâmeti mesâlih-i umûmiyeyi meş’ûm ve âmmeyi ümîd-i felâhdan mahrûm eder. Binâenaleyh her türlü saâdet ve selâmeti teennîde aramak lâzımdır.

§

“شاور سواك إذا ناتبك نائبة يوما وإن كنت من أهل المشورات

"ولا ترى نفسها الا بمرأة فالعين تلقى كفاحا ما نأى ودنى[193] [Kadı Eraccânî][194]

Tercüme: "Sana bir 'ârıza zuhûr eylediği günde –her ne kadar erbâb-ı meşveretten ve ukalâdan olsan bile- başka biriyle müşâvere et. Göz, karîb ve baîddeki şeye mukābil ve mülâki olup ânın ne olduğunu görür. Fakat kendisini âyineden başka şeyle göremez.

-Mülâhaza-

[Bu kısım boş bırakılmıştır. A.N.] [46]

"قيل للإسكندر، بم نلت قال، بإستمالة الأعداء والإحسان الى الأصدقاء"[195] [*Müntehabât-ı Arabiye*]

Tercüme: "İskender'e 'Nâil olduğun şeye ne ile nâil oldun' denildi. O da (A'dâyı istimâle ve asdikāya ihsân ile) dedi".

-Mülâhaza-

Hâfız Şîrâzî'nin "آسایش دوکیتی تفسیر این دو حرفست با دوستان تلطف بادشمنان مدارا" beyti de bu meâldedir.

İstimâle ile a'dânın zararını def' etmek, ihsân ile asdikānın nef'ini celbetmek kadar mühimdir. Belki birinci sûret ikinciye müreccahtır. Çünkü asdikā, ihsândan mahrûm olsa da îkā'-ı habâset, îras-ı mazarrat etmez. Fakat a'dâ, bir iğbirâr-ı cüz'î ile her türlü leâmet ve isâeti irtikâbdan geri durmaz.

Maamâfih asdikā, en büyük kuvvetü'z-zahr olduğu için tatyîb ve taltîfde kusûr etmemek elzemdir.

§

İskender demiştir ki "Zamâne seninle yürümezse sen ânın önünce yürü" [*et-Tibru'l-Mesbûk fi Nesâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk*]

§

"Gördün zamâne uymadı [sana], sen uy zamâneye" [Bu kısım boş bırakılmıştır. A.N.]

§

"Feylesof ol kişidir ki nerede olsa hemân

Uyar elbette zamâna âna uymazsa zamân" [Şinâsî-yi Cedîd]

§

"إذا لم يمش الزمان معك ما تريد فامش معه على ما يريد" [*Müntehabât-ı Arabiye*]

Tercüme: "Zamân istediğin gibi seninle yürümezse sen ânın istediği gibi ânınla yürü"

---

[193] Bu mısra "*el-Kavlu'l-Ceyyid*"'de [Sahîfe 452] "فالعين تنظر ما منها دنا ونأى" sûretinde muharrerdir. "*Şerhu Lâmiyeti'l-Acem*"'de ise öbür sûrette mestûrdur.

[194] Müşârünileyhin ismi Ahmed ve künyesi Ebubekir'dir. "Nâsıhuddin" ile mülakkabdır. Tüster kadısı ve Mükerremşah'ın kazaskeri idi.[460-544]

[195] [Metinde dipnot numarası verilmiş fakat bir dipnot yazılmamıştır. A.N.]

§

["] "الإنسان عبد الزمان والزمان عدو الإنسان"

Tercüme: "İnsan zamânın 'abdidir. Zaman ise insanın düşmenidır"

-Mülâhaza-

Seyl-i hurûşan gibi cereyân edip giden isti'dad-ı zamâna karşı sedd-i mümânaat çekmek mümkün olmadığı için –ahlâk-ı fâzılayı rahnedâr etmeyecek sûretde- ahkâm-ı zamâna inkıyâd etmek ahvâl-i zarûriyedendir.

Çünkü insan mahkûm-ı zaman, zaman ise 'adüvv-i insandır. Şu hâlde –tehdîdini îkā'a kādir ve her istediğini yapmağa muktedir olan- öyle bir adüvv-i dehşet-engîzi dilgîr etmemeğe çalışmak, âlemde yaşamak için çâre-i münferiddir.

Fakat 'adüvv, kendi nef'ini istilzâm edecek yolda izhâr-ı arzû edeceğinden hem ânın arzûsuna mümâşaat ile nefsi şerrinden muhâfaza hem de "hayât-ı hakikiye" hükmünde bulunan ahlâkı tagayyürden vikāye etmek için "ma'arif" denilen müncî-yi zî-satvetin himâyesine ilticâ etmek vâcibdir.

"Hazm, vukū'u mümkün olan her bir şeyden ihtirâz eylemektir" §

لا تترك الحزم من شيء تحاذره فإن سلمت فما للحزم من باس

الذل نقص وفعل الذل منقصة واحزم الحزم سوء الظن بالناس

Tercüme: "Her hazer olunacak şeyde hazmı terkeyleme. O mahzûrdan sâlim olsan bile hazmın sana zarar vermez. Ama hazmı terk ile zuhûr eden zell ve o zelli işlemek nakîsa verir. Ve kemâl-i hazm, cümle nâs hakkında su-i zan eder gibi hareket eylemektir" [*Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza- [47]

Mahzûrdan sâlim olmak, terk-i hazma sebep olamaz. Terk-i hazm en büyük bir mahzûrdur. Umûr-ı âmme ile mütevaggıl olanlar dâimâ iltizâm-ı hazma mecburdur.

§

[…] "الحزم في الأمور أولى من الغرور"

Tercüme: "Umûrda hazm, gurûrdan evlâdır"

-Mülâhaza-

Gurûr, sâlib-i huzûr, hazm ise câlib-i sürûr olur. 'Âkil gurûr ile selb-i huzûr etmez. Mezâhim-i hazma tahammülle umûrunu mefâsidden muhâfaza eder.

Hazm, -umûru, eşirrânın şerâre-i şerrinden muhâfaza ve temin için gāyetle metîn ve mü'temen- bir sigorta hükmündedir.

§

[…] "حسن الظن ورطة"

Tercüme: "Hüsn-i zan mûcib-i helaktır".

-Mülâhaza-

Her fert hakkında hüsn-i zan etmek her ferd hakkında su-i zan etmek kadar mühliktir. Akl-ı selîm, nerede hüsn-i zan, nerede su-i zan eylemek lâzım geleceğini temyîz ve ta'yin eder.

§

[…] "الحزم مداجاة الأعدا ومواخاة الأكفا"

Tercüme: "Hazm, a'dâya karşı müdârâ ve ketm-i 'adâvet ve akrân ve emsâle 'arz-ı muhabbet etmektir"

-Mülâhaza-

A'dâya karşı ketm-i 'adâvet def'-i zararı, ekfâya karşı izhâr-ı muhabbet celb-i nef'i mûcib olacağından "مداجاة الأعدا ومواخاة الأكفا" kāidesi tedbîr-i mülkte bir düstûr-ı mühim olarak kabûl ve tatbik edilmelidir.

§

[…] "آفة التدبير اضاعة الحزم"

Tercüme: "Tedbîrin âfeti hazmı zâyi' eylemektir"

Hazma riâyet etmeksizin bir maslahat hakkında rey u tedbîrde bulunmak o maslahatı tehlikeye ilkā etmek demektir. Tedbîrin isâbeti hazma riâyetle mümkün olabilir. Aksi takdîrde isâbet, musîbete tahavvül eder.

§

[…] " الحزم أسدّ الآراء والغفلة أضرّ الأعداء"

Tercüme: "Hazm, ârânın en kavîsidir. Gafletse a'dânın en muzırrıdır.

-Mülâhaza-

Ârâyı hazm ile ihkâm etmek kābil iken gafletle tahrîb etmek hıffet-i akla en vâzıh delildir. Gaflet denilen 'adüvv-i ekber, insanı a'dâ-yı sâireden ziyâde dûçar-ı zarar eder. Bu dehşetli 'adüvvden tahaffuz için en büyük çâre "hazm"dan ibârettir.

§

"حسن السر عن كل مستخبر وحاذر فما الحزم الا الحذر

[…] أسيرك سرك ان ضته وانت أسير له إن ظهر

Tercüme: "Sırrını her müstahbirden sıyânet et. Ve her şeyden hazer eyle ki hazer gibi hazm yoktur.

Eğer ızmâr edersen sırrın sana esir olur. Eğer izhâr edersen sen âna esir olursun"

-Mülâhaza-

Bi'l-iltizâm kayd-ı esre [esarete] giriftâr olmak, şeref-i insâniyeti ihlâl, insanı dereke-i hayvâniyete îsal eder. İnsan fıtraten hürdür. Hürriyeti "lisân" gibi müvellidü'ş-şer olan bir (geveze)nin keyfine hizmet-kâr edenler, hâssa-i hürriyete adem-i istihkāklarını isbât etmiş olurlar ki –cezâ-yı amelleri olan- züll-i esre tahammül etmek zarûrîdir.

§ [48]

[…] "كتمان السر يعقب السلامة وإفشاؤه يعقب الندامة"

Tercüme: "Ketm-i sır, selâmeti ve ifşâ-yı sır nedâmeti ta'kib eder"

-Mülâhaza-

Selâmet ve nikbet yed-i ihtiyârda iken nikbeti selâmete tercîh etmek "cinnet" kelimesinin de ta'rif edemeyeceği bir keyfiyettir. Nefsu'l-emre muhâlif olarak aklını lisânına mahkûm edenler nikbetten ebediyen tahlîs-i girîban edemezler.

§

[İmreu'l-Kays] "اذا المرء لم يحزن عليه لسانه فليس على شيء سواه بِخَزَّآن"

Tercüme: "İnsan, zararı kendine ait olan hususta lisânını tutmayıp ifşâ-yı sır ederse, başkasına ait hususta hiç imsâk-ı lisân etmez"

-Mülâhaza-

Nefsine düşmen olanların başkalarına dost olamayacağı bedîhiyattandır.

§

[…] "جمال الإنسان كمال اللسان"

Tercüme: "İnsanın cemâli lisânın kemâlinden ibârettir"

-Mülâhaza-

Lisân, her şeyde mutlaku'l-'inan olursa insâniyete zevâl 'ârız olur. Lisân, vücûd-ı beşerde pek büyük bir makāmı hâiz iken şeref-i istiklâlden mahrûm ve aklın emrine mahkûmdur. Hatâ-yı insâniyetin hükümrân-ı münferidi olan akıl, ne emrederse lisân ânı izhâr etmeğe mecburdur. Akıl âmir, lisân me'murdur. Me'mur hodbehod idâre-i kelâma cür'et ederse hatâ-yı insâniyet vakf-ı ihtilâl olur. Lisânın îkā' ettiği ihtilâli bilâhare akıl, ıslâh edemez. Binâenaleyh insanın muhâfaza-ı kemâl etmesi, lisânın kemâline lisânın kemâli de aklın kemâline tevakkuf eder.

§

"اعدى عدوك ادنى من وثقت به فحاذر الناس واصحبهم على دخل
فانما رجل الدنيا وواحدها من لا يعول في الدنيا على رجل
وحسن ظنك بالايام معجزة فظن شرا وكن منها على وجل

[*Lâmiyetu'l-Acem*- Tuğrâî]

Tercüme: "Senin en şedîd düşmenin, i'timad ettiğin racül-i mukarrebdir. Nâsdan hazer ve mekr ile musâhabet ve ihtilât et.

Dünyâda hazm ve ihtiyat ile münferid ve dünyâ âdemi olup sânîsi bulunmayan insân-ı vâhid o kimsedir ki cümle nâsa su-i zan edip rûy-i arzda bir ferde i'timâdı olmaya.

Senin hayır me'mûlüyle eyyâma hüsn-i zannın 'âcizliktir. Zîra sen henüz eyyâmı ve eyyâmın ehlini tecrübe etmedin ki hattâ hüsn-i zan edebilesin"

-Mülâhaza-

Racül-i mukarreb, her türlü esrâra muttali' olacağı için bîgânelerden ziyâde tehlikelidir. Muhabbet, -bir iğbirâr-ı cüz'î ile- 'adâvete tebeddül ederse ıttılâ'ın kemâli, 'adâvetin de kemâlini îcâb eder. Binâberin bîgâneden ziyâde âşinâdan ihtirâz etmek, âşinânın ıttılâ'ı ihtirâz olunamayacak bir dereceye geldiği takdîrde bâri 'adâvetini izhâr ettirebilecek ahvâlden sakınmak lâzım gelir.

"الحزم سوء الظن بالناس"[196] meâline tevfîkan "hazm" sûret-i mutlakada "nâsa su-i zan" ile tefsîr olunursa –istikbâli hâlden ziyâde teemmül eden- erbâb-ı hazm ü basîret, hiçbir ferdi mahrem-i esrâr ittihâz edemez.

Fakat mahremden mahrûm olarak yaşamak da kābil olamayacağından şâyân-ı i'timad görülen eşhâsı sûret-i zâhirede mahrem addiyle –hakîkatde esrârdan ma'dud olmayan- ahvâli ânlara [49] esrâr-ı mühimmeden olmak üzere tevdî' etmek de levâzım-ı hazm ü basîrettendir.

Eyyâm ile ehl-i eyyâmı lâyıkıyla tedkîk etmek, bir hükm-i kat'î vermek muhal olduğu için gerek hüsn-i zanda gerek su-i zanda hazmdan iğmâz etmek kat'iyen câiz olamaz.

§

"Muaviye'ye 'Senin aklın ne dereceye müntehî oldu' diye suâl edenlere 'Fi'l-'umr bir kimseye asla vüsûk ve i'timad etmedim' deyu cevap verdi" [*Şerhu Lâmiyeti'l-Acem*- Lebib Efendi]

-Mülâhaza-

Aklın kemâli, kimseye i'timad edilmemesini iktizâ ediyor.

Cenâb-ı Muaviye gibi akl-ı mücessem, bâhusus siyâsette hakîkaten dâhî-yi a'zam olan bir zâtın oğlu Yezid Mirzâ'ya bile i'timad edememesi tabiîdir.

Çünkü ale'l-amyâ her ferde i'timad etmek esâs-ı siyâseti hedmeder.

Zaten lugāt-ı siyâsiyede "vüsûk ve i'timad" kelimelerini arayanlar bulamadılar.

[196] [Hazm, insanlara sû-i zandır. A.N.]

∴

Zemîn-i bahs müsait olsa Muaviye hazretlerine şöyle bir suâl îradına cür'et ederdim: "Acaba, 'Esedullah' hazretlerine karşı 'hakem' ta'yin buyurduğunuz (Amr b. As) muhlisinize de i'timad etmediniz miydi?"…

"لسان التجربة أصدق" […]

Tercüme: "Lisân-ı tecrübe, asdaktır"

-Mülâhaza-

Lisân-ı tecrübeden işitilen sözler –hiçbir vakitte- insanı aldatmaz. Her lisân yalan söyleyebilir. Fakat lisân-ı tecrübe yalandan münezzehtir. Binâenaleyh lisân-ı tecrübeye dâimâ i'timad ve evâmirine inkıyâd etmek lâzımdır.

§

"من لم ينتفع بتجاربه أوقعه الدهر في نوائبه" […]

Tercüme: "Tecâribinden intifa' etmeyen âdemleri dehr, musîbetlerine giriftâr eder"

-Mülâhaza-

Tecrübeden intifa' etmeyenler insan değil, uzun kulaklılarla hem-'inândırlar ki zaman ânları muşt-i girân ile te'dib eder. Hâlbuki –akıl ve idrâkten mahrûm iken- hayvanların bile tecrübeden istifâde ettikleri görülüyor. Artık mazhar-ı tekrîm, nâil-i şeref-i azîm olduğu hâlde tecrübeden istifâde etmeyen insanlara ne demeli?

İnsan, akıl ile, akıl ise tecrübe ile temeyyüz ve tekemmül ettiğinden –gördükleri- tecrübeye "mezâ mâ-mezâ" mesâbesinde addedenlerin akıldan mahrûm olduklarına hükmetmek zarûrîdir.

§

"التجربة مرآة العواقب" […]

Tercüme: "Tecrübe, avâkıbın âyinesidir"

-Mülâhaza-

Esnâ-yı hayâtta tesâdüf olunan ahvâl, ekseriyetle birbirine müşâbih olduğundan mâzînin ahvâlinden ibret alanlar, hâl ve istikbâlde görecekleri vakāyi'de –kāide-i kıyâsa mürâcaat sûretiyle- müşkilâttan âzâde kalırlar. Tecrübeden mahrûm olanlar için bu müşkilât her dakîka hâzırdır.

§

"التجربة مرآة العقل" […]

Tercüme: "Tecrübe, aklın âyinesidir"

-Mülâhaza- [50]

Akıl, bir takım mesâil-i hıred-sûza tesâdüf edince zîr ü bâlâyı, pîş ü pes değil hattâ kendisini bile görmekten ‘âciz kalır. Bu hâlde bir âyineye muhtaçtır ki o da tecrübedir.

Mir’at-ı tecrübeye atf-ı nazar edince kendisini görür, gördüğünü de görmeyenlere gösterir.

§

“Tecrübe bir mekteptir ki dersleri pek pahalıdır” [Franklin]

-Mülâhaza-

Bu mektepte tahsil görmek ihtiyârî değil mecburîdir. Meşâkk-ı tahsil tasvir ve tasavvurun fevkindedir. Ücret-i tahsîliyeyi hayât te’diye eder. Bu mektebe dâhil olanlar sarf-ı hayât ile tahsîlde bulunur. Ne faide ki herkes tahsîlden istifâde edemez. Ücreti bu kadar gālî olan bir mektebe girip de tahsîlden istifâde etmeyenleri hayât, her sâniye teşni‘ eder ki bu, ücret-i tahsîliyeden ziyâde insana pahalı gelir.

Tahsîlden bi-hakkın istifâde etmek hayât ile beraber “rûhu’l-hayât” olan aklı da bezl etmeğe mütevakkıftır. Akıldan mahrûm olan bîçâreler o mektebin bir kapısından girerler diğer kapısından çıkarlar. Rahm-i mâderden çıktıkları anda âğuş-ı mezâra girenlerle bunların asla farkı yoktur. Mekteb-i tecrübede senelerce tahsil görüp de şehâdetnâme ahzine muvaffak olamayanlar –hayâtlarını tecrübe ile canlandıranlar meyânında- bulunmak hakkını hâiz değildirler.

§

“Bir musîbet bin nasîhatten müessirdir” […]

-Mülâhaza-

Çünkü musîbet en büyük müeddibdir. Böyle bir müeddibin te’dib edemediği âdemleri artık melekü’l-mevt te’dib eder.

“Bir dâire, herhangi noktadan bed’ olunsa o noktaya müntehî olarak vücûda geldiği gibi hüsn-i niyetle başlanılan bir iş hayır ile, su-i niyetle başlanılan bir iş de şer ile nihâyet bulur. Binâenaleyh –bir cemiyetin hayât-ı hakîkiyesini temin edecek olan- kavânîn de hüsn-i niyet ve kemâl-i dikkat ile tanzim olunmalıdır ki hüsn-i netîce hâsıl etsin (Ve illâ felâ). [ك]

§

“Bir milletin ahlâk ve adâleti nazar-ı dikkate alınarak sûret-i mahsūsada tanzim olunan bir kānun, diğer millet üzerinde –aynen- tatbik edilemez. Çünkü bir şahsın mizâcı diğer şahsın mizâcına muhâlif olduğu gibi bir milletin mizâcı da diğer milletin mizâcına mugāyirdir. Âzâde-i îzâhtır ki Zeyd’e nâfi‘ olan bir ‘ilâc, Amr’a muzır olur. Binâberin (devâ) addedilen bir şeyin (dâî) olması için evvel-be-evvel mizâcı tedkîk ve ‘illeti teşhis ile nabza göre şerbet vermek lâzımdır”. [ك]

§

“Fasl-ı deâvî-yi âmme kâr-fermâyan-ı cihân-bâna mahsūs olmayıp hakîkate hâkim âdil muktezâ-yı kānun mu‘tedildir” [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Hükmün hakka makrûniyeti –hakka makrûn olan- kānunun hâkim-i umûmî olmasına tevakkuf eder.

§

“‘Âkilâne tanzim olunmuş birkaç kānun bir milleti mes‘ud etmeğe kifâyet eyler. Lüzûmundan fazla kavânîn ise hey’et-i adliyeyi şaşırtmaktan başka bir işe yaramaz” [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Kavânînin kesreti –me’mûrînin vefreti gibi- teşvîş ü tas‘îb-i umûr eder. Lüzûmundan fazla kānun vaz‘ı –te’mîn-i mesâlih gibi- bir hüsn-i niyetten inbi‘âs eylese bile hüsn-i netîce hâsıl edemez. Çünkü çok sözle az iş görülür.

Bundan başka kānunun tekessürü me’mûrun da taaddüdünü îcâb edeceğinden mazarrat tezâ‘uf etmiş olur.

§

“Kānun ve nizâm rûh-ı cism-i devlet mesâbesinde olduğu hâlde aslâ istisnâ kabûl etmez ve riâyet-i hâtır götürmez. [Kānun] Kavâid-i mer‘iye demek olup cüz’î şeyle oruç bozulduğu [51] misilli bir madde-i cüz’iyenin istisnâsı dahî bir kānunu ma‘dum hükmüne koyacağı cihetle lütf u merhamet nev‘inden olsa bile noksân-ı nizâm demek olduğundan büyük mazarratı intâc edebilir” [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Bazı kavâidin şüzûzu olur. Fakat hiçbir kānunda şâz yoktur. Şâzza ihtiyâc görülürse o da bir kānun-ı mahsūs olarak ta‘yin ve i‘lan olunur.

Kānuna –kānun olmayarak- müstesneyât ve şüzûz idhâl edilirse o, kānunluktan çıkar, kāide yahut nasîhat olur. Bir nâsihle bir hâkimin farkı ne ise kānun ile nasîhatin yahut kāidenin de farkı odur.

Hâkim, tabîbe benzer. Tabîb –'ilel-i sâriyeden birine mübtelâ olan- hastalar üzerinde –şefkat ve merhamet dolayısıyla- ameliyât icrâ etmezse hem o hastalara hem de diğer sekene-i beldeye ihânet edeceği gibi hâkim de zâlimi –sâika-ı merhametle- te'dib etmezse mazlûma zulüm ve 'adâvet etmiş olur.

Şeyh Sa'dî ne güzel söylüyor:

"ترحّم پر پلنك تیز دندان جفا کاری بود بر کو سفندان"

(Akarızî?)nın şu beyti de güzeldir:

"اغماض زارباب ستم ظلم صریح است از عدل بری نیست خدا کرچه کریم است"

§

"Hilm ve şecaat gibi ahlâk-ı fâzıla bir keyfiyet-i mutavassıta olup ifrât ve tefrît cihetleri insana ve ale'l-husûs hükümdârâna göre nakîsa ve müstelzim-i mehâzir-i azîmedir.

§ Mücâzat ve mükâfat terâzû-yı idârenin iki kefesi hükmünde olup biri nâkıs olsa umûr-ı devletin muvâzenesine halel gelmek emr-i tabiîdir.

§ İnsan beyne'l-havf ve'r-reca tutulmak lâzım gelip külliyen korku bertaraf olduğu gibi hareketi muvâzene ve i'tidal üzere olamaz. Ve kişi mest-i mey-i ikbal iken ekseriyâ ayağını denk alamaz.

Li'l-müverrihi'l-fakîr

Bizim meyde kusura bakma sakın Âlem-i âb başka âlemdir

Mey-i ikbâli hazmeden ammâ? Meşrebimce sahîh adamdır". [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

İfrât ve tefrîtten hazer, adlin ussu'l-esâsı olduğu için –gerek umûr-ı şahsiyede gerek umûr-ı âmmede- ifrât ve tefrîte cür'et edenler adle mugāyir hareket, binâenaleyh mehâzir-i mühlike da'vet etmiş olurlar.

Mücâzat ve mükâfatın hâl-i tesâvide bulunması da adlin îcâbat-ı tabîiyesindendir. Ehaduhumâdan biri diğerinden fazla ya nâkıs olsa zulme revâc verilmiş olur. Zulmün revâc bulduğu yerde de adlin hükmü kalmaz.

İnsan, Hālik'a karşı beyne'l-havf ve'r-recâ bir hâlde bulunmağa mecbur olduğu gibi mahlûka karşı da öyle bir hâlde bulunmağa mecburdur. Havfın zevâliyle cür'et,

recânın fikdânıyla ye’s vücûd-pezîr olur. Cür’et, aheng-i âlemi ihlâl ve ‘ibâdın âsâyiş ve emniyetini selb ile dûçar-ı nekâl edeceği gibi ye’sden de aynı netîce tevellüd eder.
Mey-i idbâr ile mest olanlar gibi mey-i ikbâl ile mest olanlar da pek tehlikeli âdemler olacağından bir tarafın ye’sini diğer tarafın cür’etini tezyîd etmeyecek sûrette tedâbir-i ‘âkilâne ittihâz etmek lâzım gelir.
Bu tedbîr ise ancak bir kānun-ı adâlet-meşhûn ile ittihâz ve temin olunabilir.

§

Sadrazam Hurşid Paşa, Yunan meselesinde Mora seraskeri iken bazı vüzerâ ve me’mûrînin [52] evâmir-i vâridenin tenfîzinde rehâvet gösterdiklerini yazmasıyla tenbîhat-ı lâzıme istîzanını mutazammın Bâbıâli’den ‘arz olunan tezkirenin bâlâsına Sultân Mahmud Han-ı Sânî Hazretlerinin yazdığı hatt-ı hümâyundan müfrez bir fıkradır:
“Yazılan evâmiri vüzerâ lafzî/lafzı? murâd zannıyla gevşek tuttuklarından cemi‘ me’murlar dahî öyle tutarak bir ahad gayret etmiyor. Evâmir-i aliyyeme dikkat ve şer‘-i şerîfe muvâfık olan! mazmûnuna itâat ile icrâ etmeyenlere Hüdâ ‘alîmdir tertîb-i cezâdan gayrı muâmele etmem. Sonra özür ve bahâne bulmamaları için yazılacak evâmirin cümlesine dercettiresin. İnsâfa gelmeyenleri zor ile getirmek lâzım geldi. Vebâli boyunlarına!” [*Târih-i Lütfi*]

-Mülâhaza-

Şehriyâr-ı Mahmûdu’l-faâl, şu hatt-ı hümâyunuyla hakîkaten isbât-ı kemâl etmiştir ki “Evâmirin şer‘-i şerîfe muvâfık olanlarını mûcib-i itâat addetmesi” o kemâlin rûhu mesâbesindedir.

§

Şehriyâr-ı müşârünileyh hazretlerinin diğer bir hatt-ı hümâyunundan müfrezdir: “Kendini muhâfaza eylemek işini şer‘ ve kānuna tatbîk ile olur. Herkes kendi umûrunda hak ve adl üzere takayyüd ve maâş-ı mukanneni her ne ise masârıfı âna uydurub ve umûrundan hâric mevâddda bulunmayanlar ve istikāmetde devâm edenler hakkında devâm ve sebâtım cârîdir”. [*Târih-i Lütfi*]

-Mülâhaza-

Pâdişâhın bu hattı da o kadar mühimdir ki ihtivâ ettiği dekāyıkı îzâh için birkaç sahîfe doldurmak îcâb eder.
Umûr-ı şahsiyelerinde ‘âdil olanlar, şahs-ı âhâr tarafından da adâlet görürler. Zîra adâlete nâil olmak evvel-be-evvel nefsinde icrâ-yı adl etmeğe mütevakkıftır. Şerrin arkasında hayra kavuşmak kābil olamaz.

Masrafını îradına uydurmayanlar, nefslerinde adâlet etmeyenlerdir. Bunlar bi't-tab‘ halkın malına itâle-i dest-i tamâ‘ edeceklerinden hem kendilerine hem de ‘ibâda zulmetmiş olurlar. Şer‘ ve kānun ise zâlimleri te'dib eder. Binâenaleyh şer‘ ve kānuna tatbîk-i ef‘âl edenler, kendilerini muhâfaza ederler. Aksi harekette bulunanlar, kendilerini muhâfaza etmemiş olacakları için cezâ-yı azîme uğrarlar.

"İstikāmette devâm edenler" "umûrundan hâric mevâdda bulunmayanlar"dır. Vazifelerinin hâricinde umûr-ı halka müdâhale edenlerin bir fikr-i fâside hizmet etmekte oldukları bedîhiyâttandır. Bunlar da şer‘ ve kānuna tatbîk-i ef‘âl etmeyen zaleme zümresine mülhak olduklarından haklarında cezâ tertîbi muktezâ-yı adâlettir.

"لا تقصر ولدك الى ادبك لانه خلق لوقت غير وقتك" [Hazret-i Ali radıyallahu anh]

Tercüme: "Evlâdının edebini kendi edebine benzetmeğe çalışma. Zîra o, senin vaktinden başka bir vakit için ẖalk olunmuştur".

-Mülâhaza-

Şu cümle-i celîle, terbiye-i etfâl mesele-i mühimmesinde bir düstûr-ı lâ-yetegayyer addolunabilecek derecede câmi‘u'l-hakāyıktır.

Edeb-i hakîkiyi muhâfaza ile beraber zamânın îcâbat-ı zarûriyesine göre evlâda terbiye vermek –insanı cebren ve kahran hükmüne râm eden- zamânın ilcââtına tevfîkan evlâdın tahsîline i‘tina etmek vecâibden ma‘dûddur.

Zîra kâinatta her dakîka müşâhede olunan inkılâbat-ı gûnagûn hâli, hiçbir vakitte [53] istikbâl ile hemhâl edemeyeceğinden hâlin usûl ve kavâidini istikbâlde de mâ-bihi't-tatbik addetmek nefsu'l-emre kat‘iyen tevâfuk edemez.

Vatanın saâdet ve selâmeti –ricâl-i istikbâl olan- etfâlin uhde-i himmet ü gayretine mevdu‘ olduğundan ânları –saâdet ve selâmet-i vatana hizmet edebilecek sûrette- terbiye etmek âbâ için bir deyn-i vâcibü'l-edâdır.

Bu deyni edâda ihmâl ve gaflet gösterenler vatanlarının iflâsına çalışmış olurlar.

Vukū‘-ı iflâsda ahlâfı ithâma hak yoktur. Çünkü esbâb-ı iflâsı ahlâf değil, eslâf istihzâr etmiştir. Kemâl Bey ne güzel söylüyor:

"Tefevvuk-yâb-ı ‘irfân eylemek ahfâdı elzemdir/ Hamiyet mesleğinde gayret-i ecdâd lâzımsa."

§

"الشيخ أن يحوي النهي بتجارب وشباب رأى القوم عند شبابها" [Endülüs mülûkünden Hakem]

Tercüme: “İhtiyârlar tecârib ile iktisâb-ı dirâyet ederlerse de bir kavimde olan efkâr-ı ceyyide dâimâ gençlerindedir”

-Mülâhaza-

Bu beyit, tecrübenin lüzûmunu selbetmez. Çünkü tecrübe “mürebbi” yahut “rehber”-i akldır. İnsan ne kadar ‘âkil olursa olsun bilâ-tecribe menzil-i maksûdu bulamaz. Bu hakîkat, i‘tirazdan sâlimdir.

Zaten “Hakem” de tecrübeden tecerrüdü tavsiye etmiyor. Efkâr-ı şübbân, efkâr-ı şuyûhdan bi’t-tab‘ ceyyid olacağından ihtiyârlar ne kadar tecrübe-kâr olurlarsa olsunlar gencler derecesinde ârâ-yı ceyyide ‘arz edemezler demek istiyor.

Fakat erbâb-ı şebâbın –hasbe’z-zaman iktızâ eden- tahsîl ve terbiyeyi iktisâb ile tenvîr-i efkâr ve germ ü serd-i rûzigârı tecrübe ile fikirlerini büsbütün müstağrak-ı envâr etmeleri şart-ı a‘zamdır. Hazret-i Ali “kerremallahu vechehu”nun tavsiye buyurduğu erbâb-ı şebâb da bu yolda tahsîl ve terbiye görenlerdir.

Tahsîl ve terbiyeden mahrûm kalan gençler “delikanlı” unvânından başka bir şey kazanamazlar. Erbâb-ı ukūl ise mesâlih-i âmmeyi “delikanlı”ların eyâdî-yi cinnetine tevdî‘ etmekten tehâşî eder. Tahsil ve terbiye görmeyen ihtiyârlar da bu kabîl delikanlılarla hemhâl iseler de ânların –insanı bir dereceye kadar akla takrîb yahut aklı hakîkate îsal edebilen- tecrübe gibi bir sermâyeleri vardır. Bu sermâye ânları delikanlılara takdim eder.

§

“Gençlerin müstaidd-i iğfâl-ı hırs u âz olduğu misilli tecrübeleri dahî az/âz olacağından henüz sinnleri kemâle varmamış olanların serkârda istihdâmı nâ-münâsib olduğundan bu makūlelerin sıfât-ı intihâbiyesi meydân-ı muhârebede kuvve-i bedeniye vü akliye ile düşmene galebe etmesine ve dâire-i mahdûde-i kānuniyenin dâhilinde hareket etmesine hasrolunmayıp şehevât-ı nefsâniyesine galebe ile dâimâ ahkâm-ı kānuniyeyi icrâda fi‘li kavlinden kavî kimseyi arayıp bulup tefvîz-i umûr etmelidir” [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Cinnet-i şebâb, muhâkemât-ı akliyeyi ihlâl ve İblis gibi âdemi izlâl edeceğinden erbâb-ı şebâbın şehevât-ı nefsâniyeye galebe etmesi –ale’l-ekser- muhâl-ender-muhâldir.

Aklın kemâli, sinn ve tecrübenin kemâliyle mebsûtan mütenâsib olacağından serkârda istihdâm olunacak âdemlerin sinnen, tecribeten terakkî etmiş olmaları lâzımdır. Aksi takdîrde mehâlik-i vahîme inbiâs ve mülke zevâl îras eder.

Erbâb-ı şebâb içinde tahsîl-i fazâil ile nefsine galebe edenlere tesâdüf olunabilirse de bu, nevâdirden ma‘dûd olacağından kāide-i umûmiye hüküm ve kuvvetini kesbedemez. [54]

Kezâlik sinnen, tecribeten mertebe-i kemâle i‘tilâ eden pek çok “yaşlı başlı” âdemlere de tesâdüf olunur ki bunlar hadîsuü’s-sinn, ‘adîmü’t-tecribe gençleri de mütehayyer edecek derecede ‘alâim-i hıffet gösterirler. Fakat bu da kāide-i umûmiye hükmünü hâiz değildir. Hâsılı, tesviye-i mesâlihe me’mur olacak zevâtın fazâil-i ilmiye ve fazâil-i ahlâkiye ile ittisâf etmeleri ve sinnen, tecribeten mertebe-i kemâle vâsıl yahut mütekārib olmaları zarûrîdir.

§

Bir mülkün saâdet ve nikbeti, ahâlinin ahvâl ve ahlâkına tâbi‘ olduğundan etfâli hüsn-i terbiye etmek ferâizden ma‘duddur. Etfâl, hüsn-i terbiye görürse –kendilerinden müsinn ve terbiyeden mahrûm olan- diğer halkı da ıslâh edebilirler. Salâh-ı memleket ise salâh-ı sekeneye mütevakkıftır. Terbiye-i etfâlde ihmâl göstermek, mülkün istikbâlini bi’l-iltizâm mahvetmek demektir. Binâberin tedbîr-i mülk ile mükellef olanlar, her şeyden evvel etfâlin terbiyesine ihtimâm etmelidirler ki bir memlekete, terbiye-i etfâlden büyük hizmet olamaz. [ك]

[…] ”من طلب الرياسة صبر على مضض السياسة“

Tercüme: “Riyâset talep eden, siyâsetin mesâibine sabretmelidir”

-Mülâhaza-

Zaten riyâset –maddî ve ma‘nevî- bâr-ı mesâibden ibârettir. Öyle bir bâr-ı azîmi bulunduktan sonra sabr u tahammül etmemek riyâsete adem-i istihkākı isbât eder. Nefislerine i‘timad etmeyenler bâr-ı riyâset altına girmemeli, girdikten sonra da şikâyet etmemelidirler. Her asırda ukūl-i ‘âliye erbâbı o bâr-ı elem-bârdan tehâşî etmiştir.

§

“Ehliyeti olmadığı hâlde büyük bir mesnede nâil olan âdem, güzel döşenmiş bir odanın üzerinde bulunan bir süpüründîye benzer. Her saat kaldırılıp atılmak tehlikesindedir” [*Emsal*-Şemseddin Sami Bey]

-Mülâhaza-

Her fert sâika-i hodpesendî ile –nefsinde ehliyet tasavvur edeceğinden o tasavvurla bir büyük mesnede nâil olduğu için ta‘yîb olunamaz. Sezâvâr-ı ta‘yîb ü takbîh olanlar, o

ehliyetsiz âdemi –ehliyetlilere muhtass olan- bir mesned-i ‘âlîye i‘lâ edenlerdir. “el-bâdî azlem”.

§

“Napolyon Ponapart [Napoléon Bonaparte] ‘Âdeme iş aramamalı, işe âdem aramalı’ kāide-i meşhûresinin vâzıh ve nâşiridir…” [*Sefir ve Şehbenderler*- Said]

-Mülâhaza-

Âdeme iş aranırsa iş muhtel olur. İşe âdem aranırsa iş, muntazam olur. İş âdem için değil, âdem iş içindir. “İş” efrâda medâr-ı maişet ittihâz olunursa maişet-i âmme dûçar-ı ihtilal olur. “İş” dediğimiz “mesâlih-i âmme” me’kel-i aceze değildir ki –medâr-ı maişetten mahrûm kalanlar- o mesâlihe me’mur olsunlar.

Âmmenin “iş”i ile efrâdı kayırmak, hayât-ı âmmeye ait olan bir işle efrâdın maişetini temin etmek ferdin devâm-ı hayâtı için hey’et-i memâta mahkûm etmek demektir. Bu hâlde “kıyâmu’s-sâ‘a”ya intizâr etmek lâzım gelir ki “ اذا وسدّ الامر الى غير اهله فانتظر الساعة” hadîs-i celîli, en muannid münkirlere bile mu‘cize-i seniyyeyi tasdîk ve kabûl ettirir.

§

“Her asırda nüfûz isteyen ve mansıb arayan çoktur. Lâkin iş âdemi emdâd-ı vakit ile iş içinde yetişip başka mektebi yoktur” [*Târih-i Cevdet*-Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Mesâlih-i âmmeyi tesviyeye me’mur olacak âdemlerin evvel-be-evvel fıtraten “iş âdemi” olmaları, sâniyen iş görebilmek için –îcâb eden- şerâit-i esâsiyeyi istihsâl etmeleri, sâlisen iş içinde bulunup müddet-i medîde meleke ve tecrübe hâsıl eylemeleri lâzımdır. İnsanın bir kâmil ve mükemmil olabilmesi dest-i zamânda terbiye görmesine tevakkuf eder. Şu hâlde insan için en büyük mürebbî, en büyük mektep zamândır ki saâdet-i beşeriyeyi temin edenler ânın yetiştirdiği insanlardır.

§ [55]

“Mesâlih-i devlette istihdâm olunmak üzere ehliyetli ve dirâyetli âdem yetiştirmek zannolunduğu kadar müşkül ve çok zamâna muhtaç olmayıp hâl-i ye’s ve nevmîdîden nâşî kûşe-i inzivâ ve ihtifâya mâil yahut fazîlet-i zâtiye ile meydân almağa fakr ü fâkası hâil olmuş âdemler bulunduğundan bir kere maslahat erbâbını intihâb etmek niyât-ı sahîhası âsarı görülünce münzevî ve me’yûs olanlar ser-nümâ-yı zuhûr ve küçüklerden ânların eserlerine iktifâen yetişip refte refte mesânid-i kebîre de müsta‘id retk ü fetr-i umûr olurlar” [*Telemak Tercümesi*-Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Mesâlih-i hükûmette erbâb-ı ehliyet, istihdâm olunursa –istihdâm olunmak için iktisâb-ı ehliyetten başka çâre olmadığı- enzâr-ı halkta fi'len isbât edilmiş olur da –idâre-i memleketin rûhu mesâbesinde olan- ehliyet, beyne'n-nâs –lâyık olduğu- mertebe-i takdîre i'lâ edilir, her fert ihrâz-ı ehliyete ait esbâba tevessül eder. Bu sayede, -kargaların gülistânı istîlâ ettiğini görüp de yuvalarına çekilen bülbüller gibi- nâ-ehillerin mesânid-i hükûmeti işgāl ettiğini görerek kemâl-i ye's ile kûşe-i inzivâya çekilen kâr-güzârân meydâna çıkar ve mesâlih-i 'ibâd –sûret-i matlûbede- tesviye olunur. Erbâb-ı ehliyetin mazhar-ı ikbâl ü i'tibar olduğunu gören şübbân-ı vatan da teşevvuk eder, –mazhar-ı ikbâl ü i'tibar olmak için- tahsîl-i ehliyete vakf-ı hayât eyler. Nâ-ehiller ise tav'an ve kerhen sûrah-ı ihtifâya girmeğe mecbur olur.

Şu zuhûr ve ihtifâdan nâ-ehiller mutazarrır olursa da erbâb-ı ehliyet, daha doğrusu ahâlî-yi memleket mümta' ve müntefi' olur. Maksad-ı aksâ da efrâdın değil, âmmenin intifa'ıdır.

§

"Yalnız tibr ü şemşîr ile meydân-ı dâr ü gîri değil fakr u fâka gibi hasm-ı canhırâşa göğüs germiş ve tarîk-i müdâhene ile akçe kapmaktan kaçıp ırk-ı cebîn ile tahsîl-i maîşet yoluna sülûk etmiş ve evlâdının bile terbiyelisine mükâfat ve hayırsızına mücâzat eylemiş olan zât mesned-i riyâsete elyak ve ahrâdır. [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Bu kabîl zevât, fazîlet-i hakîkiye ashâbı demek olduğundan ânlar evvel-be-evvel nefslerinde icrâ-yı adâleti vecâibden bilirler. Nefslerinde icrâ-yı adâlet edenlerin nüfûs-ı sâireye zulmetmeyecekleri delilden müstağnîdir. Çünkü isbât-ı müddeâya nefslerinden büyük delil olamaz.

Bunlar fakr u fâka, servet ü sâmân gibi –muhikk-i ahlâk olan- iki hâl-i mühimden hangisine tesâdüf etseler tebdîl-i ahlâk etmezler, adlin emrinden başka emre ehemmiyet vermezler. Binâenaleyh halka hükmetmek istihkākını hâiz olanlar, nefslerini adl gibi bir hâkim-i celîlü'ş-şânın zîr-i hükmünde tutanlardır ki adle itâat edenler, zulme isyân ederler.

§

"Mesâlih-i 'ibâdın tesviyesi için teşkîl olunmuş mecâlis-i a'zâsı yaşlı başlı, ak saçlı akl u şuûru müsellem, muhtebir-i ahvâl-i ümem olması emr-i ehem olup bunlar sırasıyla kā'id ve efkâr-ı sâkıbe ve ârâ-yı sâibe müttehid tecrübe-i umûrda yegâne, tavr u mişvâr ve temkîn-i vakārda müntehâb-ı zamâna, ağrâz-ı dünyevîden âzâde

vassâf, isâbet-i rey ve tedbîrde mahâretle teslîm-gerde-i ehl-i insâf nûr-ı şuûr gözlerinde ayân, pertev-i hikmet yüzlerinde nümâyan olup biri söylerken mâ‘adâsı istimâ‘ ve nihâyet müzâkerede reyleri ictimâ‘ eder zevâttan mürekkeb ve meclisleri cây-ı hürmet ü edeb olmalıdır” [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Şu ta‘rîf-i kâmil, teşkîl-i mecâlis hakkında bir düstûr-ı metîn addolunmağa lâyıktır. Binâberin mülâhaza-i zâide îradından müstağnîdir. Yalnız –germâbe-i zenânı encümen-i dâniş ü edeb addettirecek derecede gulgule-âbâd ve beyne’l-a‘zâ vukū‘ bulan şutûm-ı galîza ile hevâsı berbâd olan- mecâlis-i zamânın ta‘rîf olunan mecâlis-i ‘âliyeye benzemesini temennî etmek lâzımdır.

§

“وعادة النصل أن يزهي بجوهره وليس يعمل إلا في يدي بطل” [*Lâmiyetu’l-Acem*- Tuğrâî] [56]

“Seyfin âdeti kendisinde olan cevher ile fahr ü mükâbere etmektir. Yani beyne’s-suyûf bir seyfin makbûliyeti cevherinin ceyyid ve pesendîde olmasıyla olur. Ancak kat‘ u nüfûz-i amelinin icrâsıyla işe yaraması ol seyfin racül-i şecî‘ yedinde bulunmasıyladır. Seyfin mâ-bihi’l-fahrı olan cevherdârlığının alâ-hâlihî zîbâyiş-i nefsini tecâvüz etmez. İş görmekte erbâbının istihdâmına mütavakkıftır. Murad Nizâm: Ben zâtımda mevcûd olan ma‘lûmât ve ‘irfân ve melekede seyf-i cevherdâr misilliyim. Lâkin ne faide ki gılâf-ı nisyânda mecûs ve bî-kâr kalmışımdır. Eğer erbâbının yedine geçip de istihdâm olunsam derece-i iktidârım ma‘lûm olur idi demektir “سراپا جوهرم چون تيغ اما درکف کيتی
”زمن کاري نيابد حربه نامرد را مانم

-Mülâhaza-

Nukūddan istifâde edilmesi ânın mevki‘-i tedâvüle çıkarılmasına vâbeste olduğu gibi erbâb-ı ehliyetten istifâde edilmesi de ânların mütemâdiyen istihdâmlarına mütevakkıftır. Yahut servet-i umûmiye, nukūdun kesret-i tedâvülüne, saâdet-i âmme de erbâb-ı ehliyetin müdâvele-i efkârına tâbi‘dir. Erbâb-ı ehliyeti kûşe-i nisyânda bırakmak, menâfi‘-i memleketi nisyân etmek demektir.

§

“Me’murlar ne kadar çoğalırsa iş o kadar geç görülür” [*Hukūk*: Pıradye Fodere–Mütercimi Rıfat]

-Mülâhaza-

Hem geç hem de güç görülür. Zîra me'murlar, iş nisbetinde olmaz da hadd-i muayyeni geçerse ânların her biri –bulundukları hizmette kendilerini lâzımu'l-vücûd göstermek fikriyle- habbeyi kubbe yaparlar da iş içinden iş çıkarırlar. İş içinden iş çıkarmak ise "asıl işi" tas'îb ve te'hir eder. Hâlbuki me'mûrînin vazîfe-i asliyesi, işi tas'îb ve te'hir değil teshîl ve ta'cîldir. Me'mûrînin kesreti, mesâlih-i âmme üzerinde te'sîrat-ı muzırra hâsıl etmekle kalmaz, memleketin menâfi'-i hakîkiyesini de –vücûh-ı adîde ile- ihlâl ederek hikmet-i hükûmet, tekessür-i me'mûrîni şiddetle men' eder. Mesel-i meşhûrdur, Türkler der ki: "Nerede çokluk orada bozukluk!".

§

"İnsan, bu hayât-ı fânîde Cenâb-ı Hakk'a ibâdet ve devletine itâat ve vatanına hizmetle dünyâ ve âhiretini ma'mur edebilir" [Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa merhûmun 1269 muhârebesinde [?]'de îrad ettiği nutuktan]

-Mülâhaza-

Cenâb-ı Hakk'a ibâdet, devlete itâat, vatana hizmet her fert için, bâhusus -devletin âdemi, vatanın hâdimi olan- me'mûrîn için farz-ı ayndır. Hakk'a ibâdet edenler, halka adâlet ederler. Devletin evâmir-i meşrû'asına itâat edenler, halkı da kendi evâmir-i meşrû'alarına –bi'r-rızâ- itâat ettirirler. Vatana hizmet edenler, indallah ve inde'n-nâs makbûl olurlar. Dünyâ ve âhiretin ma'mûriyeti de bi't-tab' o ibâdete, o itâate, o hizmete tâbi'dir.

§

"Kendinden dûn olanlara sebb ü şetm ile muâmele etmek bulunduğu mertebeye adem-i liyâkati isbât eder" [Yahya-yı Bermekî'nin evlâdına îrad ettiği kelimâttan]

-Mülâhaza-

"Bekler kimin fırsatı mânende-i sükkân/ Hâtır-şikenlik etmek için bed-hısâllar" meâline mâ-sadak olan eşhâs-ı bed-sireşt, mâdunlarında bulunanlara tahkîr ile –nâil oldukları- ikbâlden kâm almak isterler. Kelb-i ukūr ile hem-hısâl olan o kabîl bed-mâyeler, redâet-i hulkiyeleriyle –bulundukları mertebeye- adem-i istihkāklarını her dakîka isbât edip durur ki ânları hâlâ o mertebe-i 'âliyede durduranlar da –Hazret-i Ali kerremallahu vechehû'ya isnâd olunan- " ومن يربط الكلب العقور ببابه فكل اذاء الناس من صاحب الكلب" beytinin tazammun ettiği ma'nâ-yı hakîkat-ihtivâyı bi'l- fi'l isbât etmiş olurlar. Bu hâlde şeyn-i hakîki, o [57] şahs-ı seg-sîretten ziyâde sâhibu'l-kelbe ait olmak lâzım gelir.

İkbâl ve idbârın mâhiyetine hakkıyla vâkıf olan rûşen-dilân ise mevsim-i fırsatta insanları -köpek gibi- ısırmağa değil –insan gibi- okşamağa çalışır. Çünkü "Vakt-i idbârı renciş görür ahvâlinde Halkı âzürde eden mevsim-i ikbâlinde".

§

"Pek büyük âdem bile iktizâ-yı beşeriyet hatâ etmemek mümkün olmayıp ancak hatâsını i'tiraf ve ıslâha sa'y eden kimseye büyük zâtdır denilir" [*Telemak Tercümesi*-Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

"Hatâyı i'tiraf ve ıslâha sa'y" edenler, her türlü hatâdan masun olanlar derecesinde büyüklük göstermiş olurlar. Edîb-i kâmilin dediği gibi hasbe'l-beşeriye hatâ etmemek imkân dâhilinde değildir, fakat hatâsını anlayıp da ıslâhına çalışmayan yahut hatâsını hatâyâ-yı sâire ile te'yid eden eşhâs, -İblis'e rahmet okutacak derecede- şenâat izhâr etmiş olur. Hatâda ısrâr, yalnız şahıs değil, cemiyeti de târumâr eder.

§

"Al benden akl u hikmeti Terk eyle kîl u kāli hep"
"İfsâd ü ıslâha sebep Hâkimlerin ef'âlidir" [Hersekli Arif Hikmet Bey]

-Mülâhaza-

Ef'âl-i nâsın salâh ve fesâdı, ef'âl-i hukkâmın salâh ve fesâdına merbûttur. Ef'âl-i hukkâm, sâlih olursa ef'âl-i nâs da sâlih olur. Kaziyenin aksi de böyledir.
Binâberin halkın mazhar-ı salâh olması için evvel-be-evvel hâkimlerin ıslâh-ı hâline çalışmak lâzımdır. Çünkü o, asıldır, beriki fer'dir. Fer' ise asla tâbi'dir. Asıl, fâsid olursa fer'in fesâdı evveliyette kalır.

§

"Büzürcmühr'e sordular ki 'Ümerânın atharı hangisidir?'. Cevap verdi ki 'Şol kişi ki ândan tâhirler emîn ve muhtîler havfından hazîn olalar" [*el-Birrü'l-Mesbûk fî Nesâyihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk Tercümesi*]

§

[Büzürcmühr'ün bu sözü –Sultân Bayezid-i Sânî zamânında te'lif olunan ve ekser mebâhisi İmam Gazali'nin *Nesâyihu'l-Mülûk*'ünden muktebes bulunan- "*Tuhfetü'r-Riyâz fî Hilâli'l Hıyâz*" nâmındaki eserde şöyle nazm olunmuşdur: "Büzürcmühr'e bir dânâ-yı 'âkil suâl etdi ki ey düstûr-ı kâmil ne şehdir ol ki Hakk'ın rahmetidir kamu nîk ü bedin hem-devletidir dedi ol şâh ki ehl-i istikāmet emîn olup yürür ândan selâmet hatâ ve zillet ehli istirâhat bulmaya ânın ahdinde gāyet siyâsette ere hadd-i kemâle ki yani ayn-ı hadd-i i'tidale ne sultân ki eylemeye ol siyâset-i imârette kim ede

ol riyâset dahî halkın katında kadri olmaz anılsa hüsn-i vasf ile anılmaz. Siyâset şehîrinin sermayesidir saâdet mülkünün mâyesidir”]

-Mülâhaza-

Erbâb-ı nâmusun ihtirâz ettiği âdemler, nâmussuz olacağı gibi, nâmussuzların ihtirâz ettiği âdemlerin da nâmuslu olacağı bedîhîdir. Erbâb-ı nâmus, b’it-tab‘ nûr-ı adâletle münevver ve gubâr-ı ağrâzdan mutahhar olacağı için bunlar serkârda bulundukca ahyâr mesrûr, eşrâr meftûr olur. Eşrârın da mesrûr olması, terk-i şirretle ihtiyâr-ı hayr etmesine mevkūftur. Zîra müdebbirân-ı memleket, muhâfaza-i hayra, izâle-i şerre me’mur ve mecbur olduğundan ahyârı temin ve taltîf, eşrârı te’dîb ve tahvîf etmek vazifesiyle mükelleftir ki bu vazîfe-i mübecceleyi –kemâl-i adâletle- îfâ edenler, “âmir-i hakîki” unvânını bi’l-istihkāk ihrâz ederler. Vazife-i meşrûhaya su-i isti‘mal edenler ise o istihkāktan, o unvânı ihrâzdan hikmeten mahrûm ve her sûretle meş’umdurlar.

§

“Bir mülk ve milletin mübtelâ olduğu emrâz-ı mühlikeye kendi vücûdlarını devâ-yı kâfî addedenler cidden hakîmâne bir hareket göstermiş olmazlar. Erbâb-ı hikmet, emrâzı bir daha nüksetmeyecek sûrette kat‘iyen tedâvi edenler, hiç olmazsa kendilerinin gaybûbetini hissettirmeyecek derecede nabz-âşinâ halefler yetiştirmeğe muvaffak olanlardır” [ك]

-Mülâhaza-

Şahıs ile kāim olan nizâm ve intizâm, dâimî olmaz, muvakkat olur. Muvakkat olan nizâm ve intizâm ise saâdet-i dâimeyi temin edemez, şahsın zevâliyle zâil olur.

Şahıs ile kāim olan nizâm ve intizâm –esbâb-ı adîdeden dolayı- bâdî-yi zarar-ı âmm olur. [58] Zîra “fâni” olan şahıs, “bâkî farz edilmek lâzım gelen” hey’etin saâdet ve selâmetini –kendisi gibi mahkûm-ı zevâl olan- bir nizâm ve intizâmla idâme etmek hayâl-i bîsûdunda bulunup da birçok –kâr-güzâr, maslahat-şinâsı- ahlâf-ı fâzıla yetiştirmeğe lüzûm görmezse –evlâdının istikbâlini mahveden babalar gibi- mensûb olduğu hey’etin helâkına sa‘y etmiş olur. Yahut hey’et, o nizâm u intizâm-ı muvakkati kâfi, o nizâm ve intizâmın vâzı‘ını dâimî addedip de –müncî-yi yegâne bilinen- o vâzı‘a mümâsil birçok reviyyet-mendân yetiştirmeğe çalışmaz ise –velîlerinin vefâtıyla aç kalan aceze gibi- devâhî-yi gûnâgûne tesâdüf eder. Belki mevsim-i müsâidde –lüzûmu kadar- “velî” tehyie etmediği için esbâb-ı helâkı bizzat istihzâr etmiş olur. Bu müddeâyı isbât için birçok şevâhid-i târihiye mevcuttur.

Binâenaleyh hakîkî nizâm ve intizâm, ferd ile değil hey'et ile rehîn-i devâm olacağından hey'etin tenvîr-i efkârına gayretle –hall ü akd-i umûra muktedir ve idâme-i nizâm ü intizâma kādir- müdîrler, müdebbirler hazırlamak –saâdet-i memleket nokta-i nazarından- âdetâ farzdır.

§

"Hukemâdan menkūldür ki müdebbir-mizâc-ı maslahat olanlar mücerrib ve bî-garaz oldukları hâlde imtidâd-ı vakit ile istiklâlleri şarttır. Zîra avârız-ı mefâsid-i mülkiye, mürûr-ı dühûr ile enfüs-i nâsda rîşe-gîr-i istikrâr olup izâlesi def'aten gayri-mümkün ve alâ-külli-hâl tedrîc ve teennîye muhtaçtır" [*Târih-i Vasıf*]

-Mülâhaza-

"İmtidâd-ı vakt" ile "istiklâl" vücûd-pezîr olmasa "mücerrib ve bî-garaz oldukları" tecârib-i medîde ile tahakkuk eden erbâb-ı hall ü akdden istifâde edilemez. Ânlardan istifâde, vakte ve efkâr u ef'âlde istiklâle 'arz-ı ihtiyâc eder.

Vasıf'ın "hukemâdan naklettiği" mülâhazanın isâbetini te'yid için "imtidâd-ı vakit ile istiklâle" mazhar olan –fakat "bî-garaz olmadığı" bazı erbâb-ı garaz tarafından iddiâ edilen- Köprülü merhûmla, oğlu Fazıl Ahmed'i ve emsâlini –bir misâl-i müşahhas olarak- irâe etmek lâzım gelir.

§

"İdâre-i mülk başka ve harpte yararlık başka olduğundan bir iyi cenkci gāyet fenâ vâlî olabilmek ve pek memdûh u 'âkil u müdebbir u kâmil bir vâlî harbce hiçbir işe yarayamamak umûr-ı tabîiyeden olmakla mülk-i me'muriyetiyle askeriyeti birbirine karıştırmak iki tarafın işini dahî bozar bir büyük hatâ olduğu derkârdır" [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Bu hâlde "emânet ehline tefviz" edilmemiş olacağından mülkce mehâlik-i azîme zuhûr edeceği bedîhiyattandır. Bir mülkün selâmeti ise ancak "emâneti ehline tefviz" etmekle kābildir. Bu bir hakîkattir ki ebediyen tagayyürden masundur.

"Nesebinde asâlet ve ahlâkında mülâyemet ve fıtratında ulüvv-i himmet ve kalbinde havf ü haşyet bulunmayan âdem dünyâya yaramadığı gibi âhirete de yaramayacağı derkârdır" [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Tercümesi*]

-Mülâhaza-

İffet ve nâmus ile ma‘ruf bir handân-ı kadîmden neş’et ve âbâ vü ecdâdın muhâfaza-i nâm ü şânına gayret edenler unvân-ı asâleti ihrâz ederler.

Yahut –sahîhu’n-neseb olmakla beraber- bir âile-i meşhûreye mensup olmayanlar, -beyne’n-nâs etvâr-ı ‘âliye ve ahlâk-ı fâzıla göstermek sûretiyle- meziyât-ı insâniyelerini isbât ederlerse bunlar da “asîl” addolunurlar. Fakat bunların handânı kendilerinden ibtidâ eder, asâlet-i âbâ vü ecdâddan tevârüs etmezler, kendileri kesbederek evlâd u ahfâda da mîras-ı asâlet bırakırlar. “Fülan Bey b. Fülan Paşa” diye halk arasında asîl addedildikleri [59] hâlde silsile-i nesebleri “üçüncü göbekte” müzevvir Kısti’ye, maşacı Kıpti’ye müntehî olanlar, unvân-ı asâlete kesb-i istihkāk edemeyecekleri gibi bir handân-ı kadîmin veled-i necîbi oldukları hâlde etvâr-ı rezîlâne ile nâmus-ı handânı berbâd eden eşhâs da o şereften mahrûmdurlar. Çünkü insan, necâbet-i fıtriyeden müberrâ olursa necâbet-i ırsiyeden maddeten ve ma‘nen istidâfe edemez. “Asîl ve necîb” diye i‘zâz ve tekrîm edilen zevât, necâbet-i ırsiyeyi necâbet-i fıtriye ile tezyîn ve ikmâl eden zevât-ı necâbet-simâttır.

Bu kabîl ashâb-ı asâletin “ahlâkında mülâyemet” “fıtratında ulüvv-i himmet” “kalbinde havf u haşyet” bulunacağı cihetle mesâlih-i âmme ânların iâde-i necâbetine tevdi‘ edildiği takdîrde maksad-ı aslî olan “saâdet-i âmme” bi’t-tab‘ tahassul eder.

§

“Şurası kābil-i inkâr değildir ki zekâ ve dirâyet, asâleti olmayan kimselerde dahî bulunabilir. Lâkin bu pek nâdir olduğundan ziyâdesiyle muhâfazaya şâyândır. Fakat asâletin temeyyüzü için kılıçtan özge bir vâsıta kalmıyor. Çünkü nâmusunu kaybeden bir asilzâde pederinin hânesine bile ilticâ edemediği hâlde necîb olmayanlar bin türlü denâeti irtikâb etmekle beraber yüzü bile kızarmaksızın yoluna devâm ve pederinin san‘atıyla iştigāl edebilirler” [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Frederik “zekâ ve dirâyet”i “asâlet”in lâzım-ı gayrı-mufârıkı addediyor. Bu, böyle mi ya? “Zekâ ve dirâyet” şöyle dursun “fazâil-i ahlâk” bile –alelıtlak- asâlete merbût değildir. Asâlet, bir âile-i kadîmeye nisbetten ibâret farz edilmesine göre bu nisbetten mahrûm, fakat sıhhat-i nesebi ma‘lûm olanlarda da fazâil-i ahlâk ve zekâ ve dirâyet bulunur. Zekâ ve dirâyet, nasıl asâlete merbût addedilir ki evlâd-ı zîna içinde de pek çok zekîler, hatta dâhîler görülmüştür, amma bu gürûh meyânında fazâil-i ahlâk erbâbına tesâdüf edilmemiştir. Tesâdüf edilmiş ise işte “bu pek nâdir olduğundan” şâyân-ı bahs u nazar değildir.

§

“Bir hükûmette asâlet ve haysiyet-i ‘ârıziye, liyâkat ve istihkāka tercih olunursa her şey mahvolur” [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

“Liyâkat ve istihkak” kelimeleri “asâlet”in tazammun ettiği faideyi de hâvî olduğundan liyâkat ve istihkāktan mahrûm, yalnız asâletle mevsûm olan âdemleri, liyâkat ve istihkāk sâhiplerine tercih etmek memlekete pek büyük bir hıyânettir.

Hükûmete lâzım olan şey –her türlü liyâkat ve istihkāktan müberrâ olan- asâlet değildir belki –asâletten müstağni olan- istihkāk ve liyâkattir.

Fakat –nazar-ı hükûmette matlab-ı aksâ olan- istihkāk ve liyâkat, asâlet-i hakîkiye ile de tezeyyün ve tenevvür ederse –bundan tevellüd edecek- faide elbette dûbâlâ olur. Yoksa sâde bir unvân-ı asâlet, hükûmete hiçbir vakitte temin-i menfaat edemez.

Hele “haysiyet-i ‘ârıziye” meselesini mevzû‘ bahis etmek erbâb-ı şuûr indinde âdetâ eser-i cinnettir. Çünkü o mesele-i ‘âdiyeye ehemmiyet verenler, meyyâl-i kemâl olanlar değil, müşerref-i zevâl olanlardır.

Haysiyet-i ‘ârıziye, libâs-ı müsteâra benzer. Ânı sâhibi nez‘ edince müste‘îr, çıplak kalır. Yahut haysiyet-i ‘ârıziye, eşeğe giydirilen altun külâha benzer. Külâh, eşeğin mâhiyetini tebdîl edemez. Eşek her zaman ve mekânda eşektir.

Aklı başında olanlar haysiyet-i ‘ârıziye değil, haysiyet-i zâtiye tahsîl eder.

§

Hulefâ-yı Abbasiye’den Muhammed el-Mu‘tasım b. Harun-ı Reşid, bir gün –sâhib-i şurtası-[60] İshak’a[197] “Birâderim Me’mun dört âdemi çerağ eyledi, cümlesi felâh ve necât buldu. Biz de dört âdemi vezîr ettik, birisi âdem olmadı. Bunun sebebi nedir?” dedi İshak da “Birâderiniz asâletine nazar ederdi, nazar-kerdeleri serefrâz oldu. Siz fer‘e kasr-ı nazar buyurdunuz, kâr netîce-pezîr olmadı” dedi. Mu‘tasım “Ya İshak, bu kadar zamândan beri çektiğim âlâm ve şedâidin cümlesi bana bu cevaptan âsandır” dedi. [*Tercüme-i Sahâifu’l Ahbâr*’dan]

-Mülâhaza-

Hasâset-i cinsiye, şerâfet-i nesliye ile bi’t-tab‘ tevâzün hâsıl edemeyeceğinden, Me’mun’un isithdâm ettiği asîllerle Mu‘tasım’ın kullandığı bed-asıllar “âdem olmakta” ve halkını âdem etmekte elbette kābil-i kıyâs değildirler.

[197] İshak b. İbrahim b. El-Hüseyin b. Mus‘ab, meşhûr Tahir b. El-Hüseyin’in birâder-zâdesidir. ‘Âkil, hâzım, şecî‘ idi. Evzaî Tahir’e müşâbih idi. Târih-i vefâtı olan 235 senesine kadar Bağdat’da şurta mansıbında berkarar oldu. Dört halîfeye hidmet etdi. Tahir’den –kitâbın kısm-ı mahsūsunda- bahsolunacaktır.

Araplar atların, Frenkler itlerin bile asıl ve neslini bilmek için şecerenâmeler tanzim ettikleri hâlde insanların haseb ve nisbetine ne derece dikkat etmek lâzım geleceğini îzâha hâcet yoktur.

Asîl at ve it sâhibini mehâlikten kurtardığı gibi asîl âdemin da hizmet ettiği zâtı muhâtarattan muhâfaza edeceği zâhirdir.

"Sultân Mehmed Fatih'in iltifâtı kābil-i şân olanlara idi. Ma'rifette zîşan olmadıkları takdîrce bâri vecâheti "kıyâfetnâme"ye muvâfık olup giderek ileri gelmesi min-vechin ta'yin bulanlara idi. Kâh olurdu ki izhâr-ı himmet-i ulyâ için bir ednâ kulunu bir ağurda bir pâye-i 'âlâya [?]dü. Tecessüs olundukta ya ebnâ-yı mülûktan yahut –i'lâm-ı hâl etmekle riâyeti metrûk olan- ehl-i sülûkten bulunurdu. Bu tafsîl Mevlana İdrisi'nin "*Heşt ü Behşet*"'indeki tesvîd-i bî-'adîldir" [*Künhu'l-Ahbar*- Âlî]

-Mülâhaza-

Erbâbına ma'lûm olduğu üzere "ilmü'l-kıyâfe" pek mühim bir ilimdir. Şeyhu'l-ekber rahimehullah hazretleri gibi a'zâm-ı efâzil, o ilm-i mühimme dâir kütüb-i adîde tedvîn etmişlerdir.

Sûret, sîretin burhânıdır. Zâhir, bâtının unvânıdır. Sûret –ale'l-ekser- sîretin tercümân-ı sâdıkı olduğundan nüfûz-ı nazar sâhipleri sûretten sîreti, zâhirden bâtını istidlâl ederler. İstidlâl-i vâki' –pek çok defa- nefsu'l-emre tevâfuk eder. Her kāidenin şâzzı olduğu gibi bu mebhasta da bazı şüzûza tesâdüf olunabilir. Fakat şüzûz, kāide-i umûmiyeye nisbetle şâyân-ı nazar değildir.

Hazret-i Fatih'in "ilmü'l-kıyâfe"ye ehemmiyet vererek istihdâm ettiği âdemleri o ilme tatbîkan intihâb ve ihtiyâr buyurması –hâiz olduğu meziyât-ı 'âliyeye- zamîme-i fâikadır.

Mesâlih-i âmmeye me'mur olacak zevâtın asâlet-i hakîkiye, fazîlet-i ilmiye ile ittisâf etmesi vecâibden olduğu gibi asâlet ve ma'rifetten mahrûm olanların –her türlü nakş u nigâra müstaid cevherler gibi- bâri ilmü'l-kıyâfe nazarında müstaid ve makbûl görülmesi elzemdir.

Redâet-i hulkiyesi nâsiyesinden müstebân olan eşhâs-ı bed-sûreti umûr-ı 'ibâda ta'yin ve taslît etmek 'ibâda bi'l-iltizâm hıyânet, yahut 'ibâdın te'mîn-i hukūkunda gaflet etmek demek olacağından –saâdet-i ibâdeti arzu eden- uzmâ-yı kavim, sûreti sîretine, sîreti sûretine tevâfuk eden ahyârı taharrî ve istihdâmda fevkalâde dikkat ve i'tina göstermelidir.

"اطلبوا الخير عند حسان الوجوه" hadîs-i celîli de bu dakîka-i mühimmeyi hâvî bir mu'cize-i bâhiredir. Aslen pîç olanlar gibi sûretten hiç olan eşhâs-ı bed-likādan da hayır ümîd

etmemelidir. Hayır, cephesinde nûr-ı İlahî lemeân eden münevver, bedîu'l-manzar, melîhu's-sûre adamları muntazırdır.

"هر آنچه من طلبی از کشاده رویان خواه که فیض صبح دهد جبئ که بی چین است"

[Faide: Fatih hazretlerinin –ilmü'l-kıyâfeye tatbîkan me'mur intihâb u istihdâm eylemesine dair [61] tanzim ettirdiği gāyet mükemmel ve mufassal- bir kānunnâmenin vaktiyle –Mazlum Paşazade- Memduh Paşa tarafından kendisine tevdî' edilerek ba'de'l-mütâlaa iâde eylediğini Sadr-ı sâbık Said Paşa, bi'l-münâsebe fakîre ifâde etmiştir].

§

"Selîm-i Evvel'in nüdemâsı ulemânın zurefâsı olup haseb ve neseb maddesi dahî pek mültezemleri idi. Hattâ derler imiş ki "Pâdişâhlara takarrüb etmeği herkes arzû eder amma içlerinden hasîb ve nesîb olanlarını pâdişâh takrîb etmelidir. Fürûmâyeler serkârda çoğaldıkca devletin nizâmına halel gelir" [*Hayrullah Efendi Târihi*]

-Mülâhaza-

Şehinşâh-ı selîmü'l-kalbin şu kelâm-ı hakîmânesi –ki saâdet-i devleti temine kâfî bir kelâm-ı kâmildir- edebiyen "düstûr-ı hikmet" ve "kānun-ı hükûmet" addolunacak derecede câmi'u'l-hikem ve'l-ahkâmdır. "Fürûmâye"ler, menfaat-i şahsiyelerini menfaat-i âmmeye tercîh ile her türlü denâeti irtikâb edeceklerinden bunları "serkâr"a getirmek, yılanı koynuna, akrebi ağzına sokup da ümîd-i selâmetde bulunmağa benzer. Hâlbuki "fürûmâye"ler, bir cemiyet için yılandan daha mühlik, akrepten daha muzır oldukları için bunları "serkâr"a çıkarmak değil, -selâmet-i umûmiye nâmına- esfel-i sâfilîne indirmek, zuhûr ve neş'etlerine meydân vermeksizin bulundukları yerde kafalarını ezmek âdetâ vâcibdir.

Her devletin bu kabîl esâfil-i erâzil yüzünden mübtelâ olduğu mesâib, şehâdât-ı târihiye, meşhûdât-ı zâtiye ile sâbit olduğundan bu sadette ıtnâb-ı makāl zâittir. Binâenaleyh –devlet ve ümmetin saâdet ve selâmetine vakf-ı efkâr eden- erbâb-ı hükm u kudret "Fürâmâyeler serkârda çoğaldıkca devletin nizâmına halel gelir" cümle-i celîlesini her dakîka nazar-ı i'tibara alarak o türlü erâzilin imhâsına, hasîb ve nesîb, edîb ve lebîb, hakperest, hak-gû selîmü'l-kalb, münevveru'l-fikr zevât-ı sütûde-siyerin neşvünemâsına sarf-ı himmet etmelidir. Erâzili imhâ etmek, efâzili ihyâ etmektir ki bir memlekete bundan büyük hizmet ve o hizmetten büyük fazîlet olamaz.

“Hakîkatte mansıb-ı mülk ü devlet o zâta mahsūstur ki istihdâm-ı reâyâ cibâyet-i emvâl ve zabt-ı cünûd ve hıfz-ı hudûda kādir olup havza-i himâyesinde dâhil olan memâlik ve mesâlikte kendinden ‘âlâ bir hâkim-i azîmin emri cârî olamamak lâzımdır. Kavl-i meşhûr üzere mülk-ü devletin asl ü hakîkati bundan ibârettir”. [*Mukaddime-i İbn Haldun*]

-Mülâhaza-

Mülk ve devletin hakîkatine ve devletlerin hâkimiyet ve istiklâline dâir kütüb-i siyâsiyede dermeyan olunan ta‘rîfât, “İbn Haldun” hazretlerinin ta‘rif-i ‘âlimânesini muvazzıh olduğu için – taraf-ı fakîrden îrad olunacak mülâhazaya bedel- ânlardan bazılarının buraya derci münâsib görüldü:

“Bir mahalde temekkün ve temeddün üzere olup bir türlü reîsin zîr-i hükmünde bulunan nâsın ictimâ‘-ı müstakiline ilm-i politika ıstılâhınca hey’et ictimâ‘iyen mülk ü millet ve kendilerinin reîsleri bulunduğuna nazaran devlet ıtlak olunur. § Ahvâl-i dâhiliyesinin ‘anâ-yı idâresi mücerred kendi dest-i ihtiyârlarına vâbeste ve düvel-i ecnebiyeye nisbet ve nazarla her gûne kayd-ı zîr-i desti ve mahkûmiyetten vâreste bulunan devletlere düvel-i müstakille ve bilakis ol sûrette bulunmayanlara düvel-i gayri-müstakille derler” [*Hukūk-ı Milel*- Baron Şilehta Otokar [Ottokar Schlechta]- Neşri 1837]

“Her nerede olursa olsun bir hükûmet tarafından idâre olunan ahâli bekāsına te’minât-ı kâfiye irâe eder bir mecmu‘iyet hâlini kesb edince hukūk-ı beyne’d-düvel indinde bir “devlet” addolunur. § Bir devletin hâkimiyeti Evvelen- bir devlet-i ecnebiye mukābilinde olan istiklâlinden, Sâniyen- hiçbir devlet-i uhrânın îkā‘-ı muhâlifine hakkı olmayarak ef‘al-i hoduyla irâde ve ihtiyârını tasvîb ve beyânda olan hürriyetinden ibârettir. § Bir devletin hâkimiyetine kāideten ait olan hukūk şunlardır: Evvelen- tanzîmâtını hodbehod tertîip etmek hakkı. Sâniyen- ahâli ve memâliği için kavânin-i müstakillesi bulunmak hakkı. Sâlisen- dâhilinde hodbehod idâre ve hükûmet etmek hakkı. Râbian- ahrârâne tevcîh-i me’mûriyet hakkı. Hâmisen- düvel-i ecnebiye nezdine sefîrler ta‘yin ve irsâl etmek [62] hakkı. İş bu hukūkun îfâsına diğer devletlerin müdâhaleleri câiz olmaz. Meğerki icrâda hukūk-ı beyne’d-düvel ahkâmı nakz edilmiş ola § Hâkimiyet her devlet için bir sıfat-ı tabiîdir. Her devlet bir cism-i müstakildir. [*Hukūk-ı Beyne’d-düvel Kanunu*- Bluntschlı- Neşri 1873]

“Devlet, muayyen bir arz üzerinde sâkin ve orada bekāları için lâzım gelen kuvvet ve vesâite mâlik ve kâffe-i a‘zâsınca muta‘, niyet ve münhasıraya müteveccih, akıl ve ahlâkca teminat-ı mukteziyeyi hâiz bir takım âdemlerin hey’et-i ictimâ‘iyesi demektir. § Saltanat ta‘birinden merâm bir devletin gerek dâhilen ve gerek hâricen mazhar-ı istiklâl olmasıdır. İstiklâl-i dâhili devlet-i müteşekkilenin düvel-i sâire tarafından resmen tanınmasına hâcet olmaksızın kâffe-i hukūk-ı müteferri‘asıyla beraber mevcuttur. İstiklâl-i hârici düvel-i sâire tarafından resmen tanınmadıkca mümkün olamaz” [*Hukūk-ı Düvel*- Said- Neşri 1299]

“Devlet, bir kānun altında müctemi‘ ve ol kānunu icrâya me’mur bir hükûmete tâbi‘ olup âdât ve hissiyâtı ve menâfi‘-i umûmiyesi bir olmak cihetiyle hey’et-i vâhide-i milliye teşkil eden efrâddır ki mecmu‘u bir şahs-ı ma‘nevî addolunur. Bir devletin mevcûdiyeti kendisinin mülâhaza-i istiklâline lâzım gelen iktidârı hâiz olmasına mütevakkıftır. § Bir devletin memâliki ile ahâlisi üzerinde cârî olan

iktidârına hâkimiyet ıtlâk olunur. Hâkimiyetin evsâf-ı esâsiyesi bir devlet hiçbir müdâhale-i hâriciye olmaksızın kendi şekl-i hükûmetini ve usûl-i idâresini ta'yin ve kavânin-i dâhiliyesini tanzim ve tenfîz etmek husûsatında serbest olmaktır. Bu sûretteki hâkimiyete hâkimiyet-i tâmme ıtlâk olunur. Bu da istiklâl-i tâm ile olur. § Bir devletin umûr-ı dâhiliyesinde müstakil olması diğer devletlerin dahî şu hakkı hâiz olduklarını tanımak vazifesiyle mukayyeddir. Çünkü her devlet kendi memleketinin hâkim-i müstakili olduğunu iddiâ ile beraber diğerinin bu hakkını tanımayacak olursa artık hiçbir devlet müstakil olamayıp şirâze-i intizâm-ı düvel halel-pezîr olur. § Bir devlet, cemiyet-i düveliye içinde kendi istiklâlini muhâfaza etdikce bâkī addolunur. Binâenaleyh bir devletin ahvâl-i dâhiliyesi ne türlü tebeddülâta uğrayacak olursa olsun istiklâl-i hâricîsine halel gelmedikce hüviyetine de halel gelmez. § Hâkimiyet ve istiklâlin netâyic-i tabîiyesi cümlesinden olarak her devlet muhâfaza-i hukūk ve def'-i tasallut ile temin-i bekāsına medâr olacak esbâb ve vesâitin istihsâl ve istikmâli ve meselâ memâliği dâhilinde ve hudûdu üzerinde istihkâm yapmak ve asker ve donanmasını tezyîd eylemek ve düvel-i sâire ile akd-i ittifâk etmek misilli tedâbirin ittihâzı husûslarınca –bazı kuyûd ile- salâhiyet-i kâmileyi hâizdir" [*Telhîs-i Hukūk-ı Düvel*- Hasan Fehmi Paşa- Neşri 1300]

§

"Bu âlem-i dünyâya nazar olunsa teceddüdât-ı yevmiyeden ibâret bir hengâme-i ibret olduğu rev-nümâ olur. Ve bu ma'nâ-yı teceddüd cemî'-i a'yan ve a'razda bulunur. Bu kabîlden olmak üzere şahs-ı vâhid gerek vücûdca ve gerek hâlce bir zamân-ı terakkîde ve bir zamân-ı tenezzülde olduğu misilli her devlet dahî bu minvâl üzere kâh kuvvet bulur ve kâh za'f ü fütûr hâline gelir. Ve her devlet bidâyet-i zuhûrunda sâde sebük-bâr olup eğer ki günden güne kuvvetlenir ise de insan yaşlandıkca me'kel ü meşâribde ve mesken ü melâbiste ihtiyâcı arttığı gibi devlet dahî eskidikce tekellüfâtı artırageldiğinden evvelki sâdeliği kalmayıp meşâgil ve masârifi ziyâdeleşir. Ve fevkalâde bir vak'a hâdis oldukta ve masârif-i mu'tadesinden ziyâde bir masraf açıldıkta muzâyekaya dûçar ve emr-i idârede bazı gûne kusûr dahî sudûr eder ise siper-pençe-i za'f ü fütûra giriftâr olur. "Sünnetullah fil-âlemîn" Velhâsıl hangi devlet olursa olsun ve bir tavırdan tavr-ı âhara nakledegeldiği cihetle her devirde bir tavr-ı mahsūsta bulunur. Ve her tavırda bir türlü davranmak ve her devrin mizâcına göre çâre ve 'ilâc aranmak lâzım gelir. Şöyle ki her şahısta sinn-i nemâ ve sinn-i vukūf ve sinn-i inhitât olduğu gibi her devlette dahî bu merâtib-i selâse bulunup herkes hıfz-ı sıhhat husûsunda sinnine göre davrandığı misilli hey'et-i devlet dahî bir cism-i insânî mesâbesinde olduğundan her tavır ve mertebesinde hareket-i münâsebeye dikkat olunmak lâzım gelir. Ve tavr-ı inhitât bazen hiss olunmayacak sûrette hafî olur. Ve bazen dahî celî ve âşikâr olup 'ilâcı müşkül ve düşvâr olur. Ve bazen bir devlette ziyâdesiyle inhitât ve fütûr emâreleri zuhûr etmiş iken tedabîr-i hakîmâne ile teceddüd edip tazelendiği vardır. Fakat ol hâlde devletin tehlikesi ziyâde olup fevkalâde bazı

‘ilel-i hâriciye dahî zuhûr eder ise teceddüd edip de halâs bulması pek düşvârdır. Ve vukū‘u var ise de vukū‘ât-ı cesîme ve inkılâbât-ı azîme ile hâsıl olabilmiştir. Ve nice devletler dahî sinn-i vukūfu ikmâl etmekten kendi kusûruyla yahut bir kazâ zuhûruyla mahv ü münkariz olmuştur” [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Devlet, şahsa teşbîh edilirse mütâlaat-ı mesrûde, muvâfık-ı hakîkat olarak telakkî olunur. Fakat eşhâs gibi “devletler için sinn-i nemâ, sinn-i vukūf, sinn-i inhitât farz edilmesi” i‘tiraza uğramış olduğundan [63] bu i‘tirazın nefsu’l-emre mutâbakatı kabûl olunacağı takdîrde mütâlaat-ı mezkûrenin nefsu’l-emre muhâlefetine hükmetmek lâzım gelir.

Zîra eşhâs, sinn-i inhitâta vâsıl olunca memâta mahkûm olacağı gibi devletler de o “sinn”e gelince izmihlâle inkılâb etmek zarûrî görünür. Hâlbuki teessüsü “bin” seneyi tecâvüz etmiş iken –sinn-i şebâba mahsūs olan- kuvvet ve kudreti muhâfaza, belki yevmen-fe-yevmen tezyîd etmekte ve izmihlâlden –bin fersah- baîd görünmekte bulunan devletler, -devletler için nemâ, vukūf, inhitât gibi- merâtib-i selâse farz edilmesinin mecrûhiyetini isbât ediyor.

Bu meselede asıl i‘tina olunacak nokta, devlete merâtib-i selâse takdîr ile –sinn-i inhitâtın hulûlünde- zevâline intizâr etmek gibi bir tarîk-i gayri-ma‘kule gitmek değil, devleti “zevâlden masun, bekāya makrûn” addıyla devâm ve bekāyı temin edebilecek esbâbın –avârız-ı kevniyyeden müteessir ve mütegayyer olmayacak sûrette- istihsâl ve istikmâline erbâb-ı hükûmetin de, ahâlinin de –vazâif-i müterettibeleri dâiresinde- hasr-ı mesâî etmeleridir. Bu noktaya dikkat olunmazsa devletin zuhûruyla zevâli bir anda vukū‘ bulur.

Bir devletin “kâh kuvvet bulması, kâh za‘f ü fütûr hâline gelmesi” devletin nefsinde değil, devlet-i teşkîl eden ahâli ile –ahâliyi idâreye me’mur olan- erbâb-ı hükûmetde aranmalıdır. Her derde devâ olunduğu gibi umûr-ı devleti hüsn-i idâre etmenin de çâresi vardır. Bu çâre, -hakkıyla ve şerâit-i mahsūsasına tevfîk ile- taharrî edilebilirse istenilen kuvvet dâimâ tecellî eder, aksi takdîrde za‘f zuhûr eyler.

“Masârıf-ı mu‘tadeden ziyâde masraf açılması” da o çârenin taharrîsine ehemmiyet verilmesinden neş’et eder.

“Her devrin mizâcına göre ‘ilâc aranması” ise o çârenin taharrî edildiğini gösterir.

§

“Devlet-i Aliyye Kanûnî Sultân Süleyman Hazretlerinin zamân-ı saltanatına gelince tavr-ı bedâvete karîb bir hâlde bulunmuştur. Yani mebde-i Devlet-i Osmâniye’den ol

târihe değin devlet ve millet tevsî‘-i memâlik ve te’sis-i kavâid-i hükûmet ile meşgūl olup binâenaleyh nizâmât u kavânin-i askeriye o vakte göre derece-i kemâle îsâl ve efrâd-ı milletin ekseri askerlikle işgāl olunmuş olmasıyla ne taraf-ı saltanatta ve ne halkta âlâyiş ve ihtişâma ve sefâhet-i fesâd-encâma henüz bir gûne meyil ve rağbet hâsıl olmamıştı. Vaktâki Sultân Süleyman ziynet-i taht-ı hümâyun-baht oldu zamânlarında birçok memâlik daha zamîme-i mülk-i mevrûsları olarak vüs‘at-ı hudûd-ı devlet serhadd-i kemâle iltisâk ve servet ü sâmân-ı hükûmet ve millet rütbe-i gāyetü’l-gāyâta iltihâk etmesiyle bi’t-tab‘ tebeddül-i tavr iktizâ eyledi. Bu tebeddül ise tabîat-ı dehrin mukteziyât-ı mübremesinden olduğundan niçin oldu bedeviyet âleminde kalınmış olsa daha iyi olurdu demek lâ-yetegayyer olan ahkâm-ı zamâniyeyi inkâr etmek olur. Zîra kâffe-i cemiyet-i beşeriye bi’l-mecbûriye bu köprüden geçmiş ve hilâf-ı tabiat olarak ve hükm-i vakti anlamayarak tavr-ı kadîminde ısrâr dâiyesinde olan akvâm deryâ-yı ademe düşmüştür. Şu kadar ki bir devlete göre en büyük hatar ve mühlike ve beden-i hey’eti müctema‘-i millete en azîm illet-i mühlike bir tavırdan diğerine nakil hengâmında olup bir hastalığın iyiliğe tebeddülü zamânında ziyâdesiyle dikkat ve ihtimâm olunmaz ise illetin nüksüyle zaten zayıf olan vücûdu bütün bütün berbâd etmesi mücerreb olduğu misilli devletlerin dahî tebdîl-i etvârda mu‘tad olduğu hâl-i sâbıkıyla duhûle mecbur bulunduğu tavr-ı cedîd meyânesi, hakîmane ve müdekkikâne tevfîk olunmadığı ve def‘aten tağyîr-i usûl ile tavr-ı sâbıkın evâhiri olmasından nâşî tab‘an za‘f üzere bulunan cism-i devlete birdenbire tezelzülün verildiği hâlde selâmet müstahîl ve bunun aksi sûretindeki hâricde misâli seyl-i serî‘u’l-cereyânın mecrâsı mevâni‘den hâlî olmaz ise etrâfını basıp harâb eylemesidir, iktizâ-yı tebeddülât-ı zamâneye karşı durup da tahavvül etmemeğe sa‘y etmek aynıyla bu kabîlden olup o efkârda bulunan erbâb-ı hükûmetin ravza-i devleti pâ-zede-i seylâb-ı izmihlâl etmiş olacakları vâreste-i kayd-ı burhân ü delîldir. Hâsılı tagayyürden masun olmak hâssa-i nevâmis-i İlâhiye olup kavânin-i beşeriye hükm-i zamân ile mütegayyer olmakla iki yüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı addolunan bir kānun ve usûl ol vakitten beri mizâc-ı kavimde ve ahvâl-i âlemde hâdis olan tagayyürât cihetiyle bir işe yaramaz derecesine gelmek emr-i tabiî olduğundan vükelâ-yı devlet için asıl lâzım olacak takallübât-ı vâkıayı mütâlaa ve ihtiyâcat-ı hâzıra-i devleti ve zamânın ahkâmını tedkîk ve muhâkeme [64] ile idâreyi âna uydurmak ve nizâmat-ı mevcûdeyi pîş-i nazar-ı dakîka dânisinde olan ahvâle tatbîk eylemek kaziyeleridir. Ve bu matlaba vusûl tarîklerinin biri belki en kestirmesi

devletin kavânin-i kadîme ve etvâr-ı sâbıkası ile tekallübât-ı ‘ârızıyeyi bilmektir” [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

“Vüs‘at-ı hudûd-ı devlet, serhadd-i kemâle iltisâk ve servet ü sâmân-ı hükûmet ve millet rütbe-i gāyetü’l-gāyâta iltihâk” etmekle bi’t-tab‘ tarz-ı idâre ve usûl-i kānun tebeddül eder. Çünkü tebeddül-i eyyâm ile tahavvül-i ahkâm bir emr-i zarûrîdir. Her devrin ahkâmına göre bir tarz-ı idâre, her asrın eşhâsına göre bir usûl-i kānun vaz‘ eylemek lâzımdır. Fakat bu tarz ve usûlü “âlâyiş ve ihtişâmdan ve sefâhet-i fesâd-encâmdan” ibâret addetmek, devleti “tavr-ı bedâvetten” tavr-ı medeniyete değil, tavr-ı medeniyetten tavr-ı bedâvete nakleylemek demektir.

Sultân Süleyman hazretlerinin tab‘an ziynet ve ihtişâma meyli, ehl-i hükûmetle ahâlinin de âlâyiş ve ihtişâma inhimâkını îcâb etmiştir. “الناس على سلوك ملوكهم”. Müşârünileyh, eyyâm-ı şebâbında pür-zîb ü zebûr bir libâs-ı muhteşemle vâlid-i azîmu’l-kadrinin huzûruna girdikte Hazret-in “Süleyman, anan ne giysin” buyurduğu meşhûrdur...

Âlâyîş ve ihtişâma temâyül, servet-i umûmiyeyi rahnedâr ve erbâb-ı ihtişâmı tarîk-i irtişâya sevk ettiğinden hükûmet ve ahâli cihet-i mezâlime mâil ve şevket-i devlet – tedrîcen- zâil olmuştur. Hâkan-ı müşârünileyhin zamân-ı saltanatında te’lif olunan “*Kitab-ı Nizam ve İntizam*” nâmındaki eser-i nâdiri “Sultân Selim devrinde sehâ u kerem, şecâat u mürüvvet gālib idi. Sultân Süleyman devrinde zîb u ziynet, bahl u hasâset u denâet gālibdir” deniliyor ve vüzerâ ve ümerânın irtikâb ve mezâliminden bahsedilerek ebyât-ı âtiye îrad olunuyor:

“Alırlar cevr ile mâlın menâlin
Komazlar arkasında eskimiş şâlın
Hazâini cem‘ eder şimdi vezîrân
Oluptur hâin-i devrân emîrân
Budur hâli cihânın şâh-ı âlem
Harâba müşerref oldu hâl-i âlem
Hak için şimdi asla iş görülmez
Fakîr ve dervîşin hâli sorulmaz
Serâser âleme zulüm oldu cârî
İhâta eyleyiptir her diyârı
Ferâmuş ettiler hakkı vezîrân
Hüdâ’yı anmadı aslâ emîrân

İlâhî sen bilirsin hâl-i dehri
Kemâl-i fazl ile bekle bu şehri
Ne şehîr ol mecma‘u’l-bahreyn oluptur
Bu âlem halkı ânda cem‘ oluptur”.

Kemâl Bey merhûmun devr-i mezkûra dâir “*Devr-i İstîla*”’da serdettiği mülâhazât- bu sırada şâyân-ı nazardır:

“… İşte vatanımızda bu devr-i fuyûzatın intihâsı ve belki ikbâl-i devlette sonraları zuhûra gelen tedennînin ibtidâsı asr-ı Süleymanî’dedir. Çünkü Sultân Selîm-i Evvel’in müntehâ-yı eyyâmına kadar eser-i ikbâl izhârından ziyâde istikbâlde esbâb-ı saâdet-i hâl istihzârına çalışılırdı. Sultân Süleyman devrinin ise muzafferiyât-ı ‘âliye ve ma‘muriyet-i hâliyesinde görülen kemâl-i dûr-endîşlik cihetinde meşhûd olamaz. Eğerçi idârenin her şu‘besinde bir kānun vaz‘ olundu. Fakat birçok hareketler kānun-ı tabîatin hilâfında bulundu. Pâdişâhın ihtişâmı tahammül-i zamânın fevkinde idi. Şehzâdeler de verâset-i Süleymaniye’de isitihkākı olanlar birer sûretle itlâf edildi. Milletin eczâ-yı asliyesi olan İslam memâlikine doğru tevsi‘ matlabına lüzûmu kadar ehemmiyet verilmedi. Yeniçeri evlâdı ocağa kabûl olunarak millet-i hâkimenin bir menba‘-ı tezâyüdü olan devşirme usûlüne halel getirildi. Mülâzemet kāidesinin zuhûruyla kıdem-i istihkāka takaddüm ederek tarîk-i ulemâ vaz‘-ı aslîsinden çıkarıldı. Sultânlara seleflerinin birkaç misilli olmak üzere ta‘yin edilen hâsslar vakfedilmeğe başlanılarak hazîne-i devlet bir mevrid-i azîmeden mahrûm edildi. Zerâfet istikāmete gālib gelerek ahlâk-ı umûmiyede küllî tagayyür hâsıl oldu. Sultân Selim zamânında makām-ı meşîhata şeref veren bir ârif pâdişâh huzûrunda “انه لا يحب الظالمين” nazm-ı kerîmini fâtiha-i kelâm ederdi. Sultân Süleyman ahdinde yine o mesnedle şerefyâb olan bir zarîf saltanat meclîsinde “کار که خسر وبکذ شیر نیس” nazm-ı sakîmini fâtiha-i merâm, ederdi. İşte bu esbâbın taaddüdü o zamâna kadar i‘lâ-yı dâimî hâlinde olan milleti dâire-i vukūfta tevkîf eylemiştir.

§

“Bir devletin vaz‘-ı nizâmât ile ıslâh-ı ahvâli yeniden bir devlet teşkîlinden güçtür” [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Zîra –eskām-ı gûnâgûn ile müşerref-i adem olan- köhne bir vücûdun ıslâhı, -‘ilel ve emrâzdan sâlim- bir vücûd-ı nev-zuhûrun neşvünemâsına çalışmaktan müteassirdir.

Vücûd-ı nev-zuhûr, her türlü ıslâh ve terbiyeye müstaid olduğu hâlde vücûd-ı adem-âlûd o isti‘daddan mahrûmdur. Fikr-i ıslâhda ısrâr edenler –hâl-i hâzırla- istihsâl-i

maksad mümkün olamayacağını nazar-ı dikkate almalıdırlar. İnhidâma meyleden bir binânın –şekl-i hâzırı tamâmen muhâfaza olunmak şartıyla- ta‘mir ve tecdîdi pek müşkül olduğu gibi o köhne vücûdun ıslâhı ândan bin derece ziyâde sa‘bu’l-husûldür. Binâenaleyh maksad-ı ıslâhın –büsbütün başka tedbîrlere mürâcaatla- istihsâl edilmesi lâzımdır.

§

“Herkes bildiğini söylese ve söylediğini bilse intizâm-ı âlemi muhâfaza için başka tedbîr ittihâzına hâcet kalmaz” [ك]

§

“Vedîa-i Cenâb-ı Bârî olan berâyâ üzerine icrâ-yı nüfûz ve iktidâr eden hükümdâr-ı hüşyâr mücerred âsâyiş ve emniyet-i halka hizmet hikmetine mebnî hâkim olduğunu bilerek menâfi‘-i umûmiyeyi istilzâm eder mesâlih ve umûru teraddîce râgib ve teşettüt-i kulûb-ı nâsa sebep verir mevâddan mücânib olup zâtında ahkâm-ı adliye-i kānuna inkıyâd ve âdetten ziyâde haşmet ve külfetten istiğnâyı [?] ile dâhilen te’sîs-i bünyân-ı adl u dâd ve hâricen def‘-i savle-i a‘dâya teşmîr-i sâ‘id ictihâd etmelidir. [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Hükümdârın “Zıllullahi fi’l-arz” addolunması bu nükteye mebnîdir. “Zıllullah” zîr-i destinde bulunan [65] ‘ibâdullahın te’mîn-i saâdetine himmet etmek sûretiyle “Zıllullah” olduğunu isbât edebilir. Seyyidu’l-kavmin dünyevî ve uhrevî şeref ve saâdeti de o himmet ile kāimdir. Seyyid-i kavm olmak için hâdim-i kavm olmak lâzımdır.

§

“Câlis-i mesned-i hükûmet olanlar zîr-i destânlarını vâlid veledi ve veled vâlidi severcesine sevip ve kendisini sevdirmeğe ve re’fet ü servet ü râhatla ancak kendi sayesinde husûl bulmuş olduğunu söylettirmeğe takayyüd ve i‘tina etmelidirler” [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Zaten hükümdâr, bir peder-i büzürgvâr hükmünde olduğu için zîr-destânını evlâdı gibi sevip –şân-ı vâlidiyete lâyık sûrette ibrâz-ı şefkat ü re’fet edeceği gibi zîr-destân da hükümdârlarını pederlerinden daha ziyâde severek –nâil oldukları- şefkat ve re’fetin hakkını edâ etmeğe mecburdur.

§

Büyüklük bir büyük pertavsız gibi ef'âli büyük gösterdiğinden halkın nazarı dâimâ büyük âdemlerin nazarında görülerek tedkîkāt-ı amîka ile zâtlarıda olan hatâyâ-yı sagîreyi nakāyıs-ı kebîreden addile 'O da insandır hatâsız olmaz' deyu insâf etmeyip söylenirler" [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Esâsen, büyüklerde görülen kusûr, küçüklerin gösterdikleri kusûrun aksinden başka bir şey değildir. Kendi kusûrunun aksini büyüklerde görüp de nefsini kusûrdan tebrie ve kusûru tamâmıyla büyüklere isnâd etmek –pirâmen-i cebelde çıkarılan sadânın aksini dağlardan işitip de- o sadânın kendi nefsinden değil, dağlardan sudûr ettiğine zâhib olmak kabîlinden bir zehâb-ı bâtıldır.

§

"Mülûk-ı Yemen'den biri veliahdı olan oğluna vasiyet etti ki: 'Allah Azîmu'ş-şân'dan kork. Tâki hükmünde bulunanlar dahî senden korkalar. Ve kendi nefsin için kangı fi'l hoş gelirse reâyâ hakkında ol fi'li işle. Ve teemmül edip ahsen gördüğün fi'li çok çok işleyip kabîh gördüğünü terk eyle. Ve eşyânın hüsn ve kubhu mütedeyyin ve avâkıb-ı umûru mütefekkir ukalâ ile zâhir ve âşikâr olur. Ve ilmi çok talep eyle. Zîra ilim, tedbîr-i mülkün esâsıdır. Bir binânın ki esâsı olmaya ol binâ yıkılmış harâbe hükmündedir. Ve hevâya tebaiyeti kendûden kat' ü izâle ve her emr ü hizmeti erbâbına sipâriş ve ihâle edip umûr-ı raiyete vâkıf ve âşinâ ol. Zîra hevâna tebaiyet etmediğin hâlde her umûrda hak üzere hareket edersin. Ve her umûru erbâbına tefvîz edersen dilediğin vechile sana muayyen ve yâr olup ol umûr zâyi' olmaz. Umûr-ı raiyete sen vâkıf ve âşinâ oldukca fukarâ ve zuafâ makūlesi râhat ü refâhiyet bulup kibâr-ı kavmin gadr ü hayfından hazer ve zaleme gürûhu zulümden imsâk edip mazlûmîn emîn ve mutmaîn olurlar" [*Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

"Re'sü'l-hikmeti mehâfetullah" hadîs-i celîlinin hükm-i münîfine muvâfık olan şu vasiyet, tedbîr-i mülke ait her türlü dekāyıkı tamâmıyla ihtivâ etmekte olduğu için fazla söz söylemeğe lüzûm yoktur.

§

"Vaktiyle bir hakîm-i kâmilin nezdinde bulunduğum sırada ahibbâsından biri gelerek gāyetle kıymettâr bir kanarya ihdâ etti. Hakîm, şu iltifât-ı dilşikârâneye teşekkür ettikten sonra kafesi açtı, kanaryayı âzâd etti. Şu hâl, huzzâra hayret verdi, esbâb-ı âzâdı sordular. Hazret-i hakîm, bir tebessüm-i ârifâne ile sebeb-i âzâdın fakîrden sorulmasını söyledi. Ben de dedim ki: 'Hür olarak yaratıldığı hâlde hürriyetini

muhâfaza ve müdâfaadan âciz bulunan bir bîçâre mahlûku kafese hapsetmek ve hâl-i esîrdeki feryâdından zevk-yâb olmak ahrâr-ı nâsın indinde en büyük bir denâettir. Ni‘met-i hürriyete nâil olan ebrâr, mahlûkat-ı İlâhiyeyi de o ni‘metten [66] müstefîd etmeği en mübeccel bir vazife-i insâniyet bilirler. Âlemi kayd-ı esr içinde görmek isteyenler, hevesât-ı nefsâniyeye esîr olanlardır ki ânların insâniyetle değil insanlarla da münâsebetleri yoktur. Kanarya gibi küçücük bir mahlûkun bu kadar i‘zam edilmesini istiksâr edenler varsa erbâb-ı basîret, ânlara der ki: Küçük bir şeyi nazar-ı dikkate almayanlar, en büyük şeylere de ehemmiyet vermezler”.

§

“Refâh ve saâdet-i hâl istihsâli arzûsunda olan akvâm, mükellef ve mutallâ döşemeli hâneler, masraflı düğünler, sırmalı urubalar ve nefîs taamlar ve ziyâde ‘îş ü ‘işretler ve lüzûmsuz binâların men‘iyle ta‘lim ü terbiye-i etfâl umûr-ı mühimmesiyle iştigāl ve mesâib u muhâtarâta mukāvemet ve kesb-i şeref-i nefse ve muhâfaza-i sıhhat-i vücûda rağbet, ittihâd-ı dostâna serbestî-yi edîbâneye riâyet ve belâ-yı râhat-peresti vü tenperverîden mübâadet ile dâimâ hükm-i kānuna inkıyâd ve Cenâb-ı Hak’dan havf ü haşyeti i‘tiyad ederler” [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Ta‘dad olunan esbâb-ı zevk u ihtişâmı, mâye-i refâh u saâdet addedenlerin nikbet-i ebediyeye giriftâr ve saâdet-i hakîkiye olarak dermeyan edilen vesâile tevessül edenlerin ise saâdet-i dâimeye nâil oldukları târihen sâbittir. Artık nefs-i leîmenin sevk ettiği tarîk sefâhete gidip de insâniyeti imhâ, yoksa nefs-i nâtıkanın gösterdiği şahrâh-ı saâdete sâlik olup da insâniyeti ikmâl ve i‘la eylemek mi lâzım geleceğini erbâb-ı şuûr takdîr eder.

”قال المؤمون: ‘أمور الدنيا أربعة إمارة وتجارة وصناعة وزراعة فمن لم يكن أحد أهلها كأنه كل على الناس“ [*Kitabu’l-Muhillât*]

Tercüme: “Umûr-ı dünya dörttür, imâret, ticâret, sınâat, zirâattir. Bunlardan birinin ehli olmayan, halk üzerinde ağırlıktır”.

-Mülâhaza-

Ticâret, sınâat, zirâat bir memleketin rûhu ve imâret –yani hükûmet- o rûhun rûhu hükmünde olduğu için bu dört şeyden mahrûm olan memleket, bir cesed-i bî-ruh mesâbesindedir.

Bu dört sûretin hâricinde kalan eşhâs ise –hâlet-i hâbda insanların vücûdundan mütemetti‘ olan- mûziyat, yahut –naaş-ı emvâttan istifâ-yı gıda eden- haşerât kabîlinden addolunur.

§

“Sultân Selîm-i Evvel hazretleri buyururlarmış ki: ‘Pâdişâhın hazînesi ikidir. Biri reâyâ ve biri mâl. Her kangısı döğünürse esâs-ı saltanat münhedim ve esbâb-ı ‘ayş-ı pâdişâhı münhezim olur.” [*Tuhfetu’l-Ahbâb*]

-Mülâhaza-

“Mâl”ı tevlîd eden de “reâyâ” olmasına göre hazînenin “iki” değil “bir” farz edilmesi daha münâsibdir. Şu nokta-i nazardan ve nukāt-ı sâireden devlet, ahâli ile, ahâli adl ile kāim ve dâim olduğu için ahâlinin sâye-i adâlette istihsâl-i servet ve iktisâb-ı saâdet etmesine çalışmak devletin vazife-i yegânesidir. Ahâli ne derecede mazhar-ı servet ü saâdet olursa devlet de o nisbetde kesb-i kuvvet ü şevket eder.

§

“Mâl şerr-i a‘dâya dâfi‘ ve mekâid-i dehri mâni‘ bir kale-i istivâr mesâbesindedir. Feth-i kal‘a ve teksîr-i sevâd ve bekā-yı mâla mütevakkıf olduğu gibi te’dib-i ehl-i bağy ü ‘inâd ve takrîb-i akāsî-yi bilâd dahî kezâlik mâla mütevakkıftır. § Ebvâb-ı âmâl mâl ile açılur ve umûr-ı müşküle de kezâlik mâl ile kolaylaşur. § Merd-i ‘âkil mâlı mahallinden cem‘ ve iddihâr ve semerât-ı nâfi‘asından nefsini hissedâr eder. Tahsîl-i mâl husûsunda kāide-i adl ü dâd ve bezl ü ihsânda ihtiyâr-ı tavassut u iktisâd edip bu bâbda ‘Mütenebbî’’nin[198] kavli düstûru’l-amel tutulmalıdır: [67]

“فلا تجعلن في المجد ما لك كله فتنحل مجد كان بالمال عقده

ودبره تدبير الذيالمجد كفه اذا حارب الأعداء والمال زنده

فلا مجد في الدنيا لمن قل ماله ولا مال في الدنيا لمن قل مجده”

Tercümesi: “İşâa-i şân ü şevket için bütün mâlını bezl ü nisâr etme. Zîra böyle edecek olur isen mâl sayesinde râbıta-bend-i fer ü revnâk olan mecd ü ikbâlin rehîn-i inhilâl olur. Hâl-i muhârebede fer ve şükûh-ı zâtîsini keff-i müdâfaa ve mâlını bâzû-yı mukārea ittihâz eden şehriyâr-ı sâhib-i tedbîr gibi tasarruf ve tedbîr eyle. Mecd ü şerefi olmayanda vücûd-ı mâl baîdu’l-ihtimâl olduğu misilli mâlı az olanda da pek o kadar mecd ü şeref tasavvur olunamaz. İmdi haysiyet-i zâtiyeni mâlınla ve mâlını da haysiyet-i zât bâhiru’l-ecillâlıkla muhâfaza et”. [*Vâsıtatü’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

[198] Mütenebbî 303’te Kufe’de Künde nâm mahalde bir sakanın sulbünden doğmuşdur. Bağdat’a tâbi‘ Numaniye nâm mevzi‘de 354’te maktûlen vefât etmiştir. Bahl ile ma‘ruf bir servet-severdir.

Mâl menba‘-ı meşrû‘undan istihsâl ve sûret-i meşrû‘ada isti‘mal olunmazsa “şerr-i a‘dâ”yı câlib ve “mekâid-i dehr”i mûcib olur.

Mâl, mülkten istihsâl olunduğu gibi yine mülkün bekā-yı hayâtına sarf edilmek lâzım gelir. Aksi takdîrde mülkün hayâtına halel gelir.

İktisâd ve ihtiyata riâyet –idâre-i şahsiyeden ziyâde- idâre-i umûmiyede lâzımdır. Zîra seyyie-i isrâf ile bir şahsın idâresi muhtel olursa bundan mütevellid zarar yalnız o şahsa inhisâr eder. Diğer sûretde ise âmme mutazarrır ve hayât-ı umûmiye tehlikeye ma‘rûz olur. Tabiîdir ki zarar-ı âmm, hiçbir vakitte zarar-ı hâss ile mukāyese olunamaz.

Tahsîl-i mâl, ne kadar müşkül bir hâl ise mâlı hüsn-i isti‘mal etmek ândan daha müşkül bir meseledir. Binâberin bu müşkülü izâle edebilmek için evvel-be-evvel “ilm”in sâniyen akl u hikmetin gösterdiği tarîk-i müstakîmi ta‘kib etmek îcâb eder.

§

“Her şey kuvve-i mâliyeye mevkûf olup husûsiyle muntazam orduların teşkîl ve idâresi masârif-i külliyeye menût ve kuvve-i mâliye husûlü dahî hüsn-i idâre-i memlekete merbûttur. Ve bu idâre-i mülkiye husûsu inde’l-müteahhirîn dâhil ve hâriçten bahseder bir fenn-i müstakil olmuştur ki gāyesi ma‘muriyet-i bilâd ile kesret-i îrad maslahatı olup en mühim ve müfîd olan kāide-i esâsiyesi devletin masârifi sermâye-i tüccâr hükmünde tutularak maddî ve ma‘nevî nef‘i olacak yerde sâr ü bezlden kaçınmamak ve faidesiz yere sarfdan begāyet ihtirâz olunmak maddesidir” [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

“Kesret-i îrad” “ma‘muriyet-i bilâd” mebsûtan mütenâsib olduğundan teksîr-i îrad için ‘imar-ı bilâda çalışmak lâzım gelir. ‘İmar-ı bilâd, adl ü dâda ve ânın netîce-i tabîiyesi olan ulûm u fünûna tevakkuf eder. Adl ü dâd ise mehâsin-i ahlâkdan zuhûr eyler. Mehâsin-i ahlâk, bir memlekette adl u dâdı neşredince her türlü fevâid u fazâil kendiliğinden hâsıl olur.

İlm-i servet, kütüb-i ahlâkiye-i İslamiye’de “ilm-i tedbîr-i menzil” nâmıyla yâd ve mebâhis-i ahlâkiye meyânında îrad olunduğu gibi Avrupa’nın ilm-i servet erbâbı da “Ahlâk, ilm-i servetin aksâm-ı esâsiyesindendir. Ahlâka mugāyir olan şeyler –faidesi tahakkuk etse bile- erbâb-ı ilim cânibinden kabûl olunmamalıdır”[199] ve “İlm-i servet her ne kadar ilm-i ahlâk demek değilse de ândan ayrılmaz. Çünkü insan tab‘an mâil-i

[199] *Mebâhis-i İlm-i Servet*- Nuri Bey

ictimâ‘ olduğundan ve cemiyet-i medînenin esâsı ise adâlet [68] bulunduğundan ilm-i servetin levâzım-ı kat‘iyesindendir”[200] demişlerdir.

Kesret-i îrad ile ma‘muriyet-i bilâd kaziye-i mu‘tena-bihâsının “ilm-i usûl-i mâliye” “ilm-i servet” “ilm-i iktisâd” ve bunların müteferruâtı gibi –servet-i memleketin hüsn-i istihsâl ü isti‘mâlini ta‘lim eden- ulûma muhtâc olduğu âzâde-i îzâhtır. Ulûm-ı mezkûrede kesb-i mülk edemeyenlerin emvâl-i mülkiyeyi hüsn-i idâre edemeyecekleri de bedîhiyattandır.

Cevdet Paşanın “hüsn-i idâre-i memleket” dediği mesele o kadar mühimdir ki bunun husûlü, usûl-i idârenin her cihetinde mâhir ve mesleklerinde mütebahhir zevât-ı fâzılanın vücûduna ve bu zevâtlardan istifâde edilebilmesi de ânların kesb-i ihtisâs ettikleri maslahatta istihdâm olunmalarına vâbestedir.

§

“Hükûmet-i sagîra sanâyi‘ ve ticârete ve kâffe-i umûr ve muâmelâtta nizâm ve intizâma muvaffak oldukları hâlde en büyük hükûmetlere karşı muhâfaza-i vücûda muktedir olabilirler” [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Servet-i hakîkiye, sanâyi‘ ve ticâretin mertebe-i kemâle îsalinden ibârettir.

San‘at ve ticârette terakkî eden akvâm, âhara ihtiyaçtan masun olur. Servetin düşmen-i ekberi âhara ‘arz-ı ihtiyaçtır. Havâyic-i zarûriyeyi bizzat tedârik etmeğe muktedir olan cemiyetler, diğer cemiyetlerin muâvenetine ‘arz-ı ihtiyâc etmeyeceklerinden “vücûd”larını dâhilen ve hâricen muhâfaza etmiş olurlar. Taarruzât-ı a‘dâya en ziyâde hedef olanlar, sanâyi‘ ve ticârette diğer akvâmdan geri kalanlardır. Bir hükûmetin kuvvet ve satveti ahâlisinin san‘at ve ticâretiyle mukāyese olunur.

Bir cemiyet için saâdet-i hakîkiye “kâffe-i umûr ve muâmelâtta nizâm ve intizâma muvaffak” olmaktır. Nizâm ve intizâmın ussu’l-esâsı ise beyne’l-efrâd adl u hakkāniyetin ve ilm u ma‘rifetin taammüm ve intişârıdır. Şemsin zevâliyle kâinatı zulmet istîlâ eylediği gibi adl u ma‘rifetin fikdânıyla da cehl u udvân zuhûr eder.

Gerek efrâd gerek cem‘iyât için cehl ü udvândan büyük düşmen tasavvur olunamaz.

§

“Sâika-i cehâlet ve redâetle meziyât-ı insâniyeden iflâs eden bir millet efrâdı, esbâb-ı maîşetini hazîne-i devlette arar” [ك]

-Mülâhaza-

[200] *Mebâhis-i İlm-i Servet*- Nuri Bey

Hazîne-i devlet, efrâdı değil devleti iâşe ve idâreye muhassastır. Devletin vâridâtı – şerâit-i mahsūsasına muhâlif olarak- efrâdın iâşesine tahsîs edildiği hâlde kendisinin maîşet-i ma‘neviyesine halel ve bu sûretle vücûduna ‘ilel târî olur. Bu hâlde tevellüd edecek zarar, yine efrâda râci‘dir.

Meziyât-ı insâniyeyi takdîr edenler, hubb-i vatan gibi bir fazîlet-i uzmâ ile tenvîr-i vicdân edeceklerinden menfaat-i şahsiyelerini mazarrat-ı âmmede aramazlar. Maişetlerini hazîne-i devlette değil, kendi gayret ve himmetlerinde taharrî ederler.

Bu hakîkatin aksini iltizâm edenler bi’t-tab‘ meziyât-ı insâniyeden iflâs etmiş olurlar. Hazîne-i devlet ise me’kel-i müflisîn değildir, selâmet-i umûmiyenin menba‘ ve merci‘idir. [69]

İkinci Fasıl

Tedbîr-i Mülke Ait Fıkarât-ı Târihiye

Zeyd b. Sane "İslam ile müşerref olmazdan evvel alacağını istemek için huzûr-ı Saâdet'e geldi. Ridâ-yı seniyyeyi çekerek mübârek gerdân-ı Saâdet'de eser bıraktı. Ve "Ey Abdulmuttalib oğulları siz mümâtaleye alışkın bir kavimsiniz" diye vech-i Peygamberiyeye haykırdı. Hazret-i Ömer radıyallahu anh, İbn Sane'nin bu küstahlığına karşı tekdîr ve tevbîhe müsâraat etmesi üzerine Fahr-i âlem aallallahu aleyhi vesellem Efendimiz hazretleri "Ya Ömer ne ben ne İbn Sane senden bunu beklemez idik. Sana lâzım olan şey borcumu güzelce îfâ etmek ve İbn Sane'ye alacağını yoluyla istemek husûslarını emretmek idi" buyurdular. Bunu müteâkib İbn Sane'nin alacağına daha üç gün müddet olduğu hâlde matlûbunu kâmilen te'diye ettikten başka –gördüğü tehdîde mukābil olmak üzere- matlûbundan fazla alarak yirmi kîle daha verilmesini Ömer radıyallahu anh irâde buyurdular. Bu hâl İbn Sane Radıyallahu Anh'ın İslam ile teşerrüfüne sebep oldu. [*Akvâmü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*- Hayreddin Paşa]

-Mülâhaza-

Sultânu'l-Enbiya sallallahu aleyhi vesellem Efendimiz hazretlerinin "âlem-i insâniyetin velînimet-i yegânesi" olduklarına yalnız şu muâmele-i âdile-i mürüvvet-penâhîleri delîl-i kâfîdir.

Mebhas-ı adl u mürüvvette birkaç kitap yazmağa müsâid olan irâde-i celîle-i risâlet-penâhîlerinin dekāyık ve hakāyıkını tebyîn için mülâhaza-i mahsūsa îrad etmek hadd-i hakîrânemin fevkinde bir emr-i mühimdir.

§

Hazret-i Ömer radıyallahu anh minberde hutbe okurken cemâate hitâben "Eyyuhen-nâs sizden her kim bende bir eğrilik görürse ânı doğrultuversin" buyurmalarıyla huzzârdan biri kıyâm ve "Ya Ömer, Cenâb-ı Hakk'a kasem ederim eğer bizler sende bir eğrilik görmüş olsaydık kılıçlarımızla doğrulturduk" diye cevâba müsâraat eylemesi üzerine Ömer radıyallahu anh "Ümmet-i nâciye-i Muhammediye'de Ömer'in eğriliğini kılıçla doğrultacak zevât bulunduğuna Cenâb-ı Kibriya'ya teşekkür ederim" buyurdu. [*Akvâmü'l-Mesâlik*- Hayreddin Paşa]

-Mülâhaza-

"Emr-i bi'l-ma'ruf, nehy-i ani'l-münker" vazife-i celîlesiyle mükellef olan efrâd-ı İslamiyenin her Ömer'e vereceği cevâb-ı savâb budur. "Adl-i müşahhas" unvân-ı

‘âlîsini bi-hakkın ihrâz buyuran Faruk-ı âzam efendimizin kavl-i ahîrleri ise her Ömer’den sudûr edemez. Radıyallahu anh.

§

Yahudilerden biri Ömer radıyallahu anhın huzûr-ı ‘âlîsine gelerek Hazret-i Ali radıyallahu anhın aleyhine ikāme-i da‘vâ eyledi. Cenâb-ı Halîfe “Ya Ebe’l-Hasan kalk hasmınla yan yana otur” buyurdu. Hazret-i Ali’nin vechinde eser-i iğbirâr gördü. Fasl-ı da‘vâ edildikten sonra “Hasmın ile müsâvat üzre bulunmak talebinden dolayı izhâr-ı iğbirârın ma‘nası nedir” buyurmalarıyla Hazret-i Ali radıyallahu anh “Ben müsâvat talebinden dolayı gücenmedim. Belki hasmım müvâcehesinde ta‘zim îmâ eden künye ile hitâbınızdan dolayı muğbir oldum” buyurdular. Radıyallahu anhümâ.

-Mülâhaza-

Âlem-i insâniyeti sabâh-ı haşre kadar minnetdâr edebilecek sûrette tarafeyn-i muhteremînden gösterilen tavr-ı âdilâne “saâdet-i hakikiye”nin yalnız İslamiyet’e münhasır olduğunu –bir lisân-ı belîğ ile- cihân-ı medeniyete i‘lan ediyor. İnsâniyet ve medeniyet İslamiyet’den başka hâmî-yi zîşânı olmadığına bu fıkra-ı mübâreke bir hüccet-i mübecceledir.

§

Fatih Hazretleri İstanbul’u fetheyledikte ahâlisine emân ihsân edip umûr-ı ruhâniyelerinin idâresi için patrik nasbeylemişdi. Bir müddet sonra ümerâ Trabzon ve Mora’daki Rum imparatorlarıyla bi’l-muhâbere İstanbul’u istirdâd sevdâsına düştüklerinden Sultân Selîm-i Evvel Hazretleri, Rumların ya kabûl-i İslam [70] yahut İstanbul’u terk eylemelerini emretti. Vükelâ-yı devlet ızdırâba düşüp müftî-yi asr Zenbilli Ali Efendiye mürâcaat eylediler. Müftî-yi müşârünileyh, Fatih merhûm bunlara ahd ü emân ve bir kıt‘a fermân dahî ihsân eylemiş olmasına göre şimdi bu teklîfin şer‘an câiz olamayacağını iftâ etmekle pâdişâh “fermânı göreyim” buyurur. Patrik, fermânın bir harîkde muhterik olduğunu söylediğinden iş bir kat daha müşkilâta düşer. Müftî-yi müşârünileyh “isbât-ı madde dahî kâfidir” demesiyle ihtiyâr yeniçerilerden iki kişi dîvan-ı hümâyunda edâ-yı şehâdet edip Sultân-ı Gadûb hazretlerinin da‘vâsı aleyhine hükmolunmakla gāile bertaraf olur. [*Netâyicü’l-Vukûât*-Mustafa Paşa]

-Mülâhaza-

Sultân Selîm gibi “şîrleri pençe-i kahrında zebun” eden bir şehriyâr-ı azîmu’n-nefse karşı böyle bir salâbet-kârâne göstermesinden dolayı Zenbilli Ali Efendi Hazretleri bi-

hakkın "Şeyhülislam" olduğunu, Hazret-i Selim-i hakāyık-şinâs ise hakkı kabûl ile hakka olan ubûdiyetini isbât eylemiştir. Rahimehümullah.

§

Büyük Frederik Postdam'da yeni bir saray inşâ ederek "Sansosi [Sanssouci]" yani "kayıtsız" nâmını verdi. Bu sarayın karşısında efrâd-ı ahâliden birinin bir değirmeni vardı. Frederik bedelini vererek bunu almak istedi. Değerinin iki katını teklîf eylediği hâlde sâhibini ıtma' ve ırzâ edemeyince teklîf ettiği bedel-i muzâafın muvâfık-ı hakkāniyet olduğuna hükmeyleyerek cebren almağa kıyâm eyledi. Fakat değirmenci Berlin mahkemesine mürâcaatla kralın muâmele-i adâlet-şiknânesinden dolayı aleyhine ikāme-i da'vâ etti. Mahkeme, değirmencinin hukūk-ı mâlikiyetini tasdîk ve kralın itâle-i dest-i taarruzdan men'i hakkında i'tâ-yı hükm eyledi. Değirmen sâhibi bir müddet sonra vefât ederek vârisi değirmenin alınmasını kraldan istid'a etti. Frederik vârisi celb ile evvelce takdîr ettiği bedeli i'tâ ile beraber "Bu değirmen Prusya mehâkiminin velev hükümdârları aleyhinde olsun muhâfaza-i adâletten ayrılmadıklarının mütehaccir bir burhânı olarak ilelebed kalacaktır" demiş ve naâşının oraya defnini vasiyet eylemiştir.[201] [*Mecmua-i Ebuzziya*]

-Mülâhaza-

Frederik'in terceme-i hâlinden bahseden kitâplarda dermeyan olunduğu üzere "Bir küçük krallık hâlinde bulduğu memleketini bir büyük devlet hâline koyması.. müddet-i hükûmetinde bütün Avrupa umûr-ı umûmiyesinde hükm ü nüfûzunu icrâya muktedir görünmesi, cidden büyük hükümdâr olması..." ma'hûd değirmeni, mehâkiminin adâletine "mütehaccir bir burhân" addetmesinden mütevelliddir.

Âmir-i umûmî, adâlet olduğu için âna hizmet edenlerin de umûr-ı umûmiyede âmir-i nâfizu'l ahkâm olacağına şübhe yoktur.

§

Sultân Murad-ı Evvel hazretlerinin Gazi Evrenos Bey'e gönderdiği Şevval 788 târihli emr-i şerîfin bazı fıkarâtı: "Karındaşım ve emîrim Gazi Süleyman ile vilâyet-i Rumeli'yi geçip vilâyetler fetheden… Gazi ve Hacı Evrenos Bey hazretleri dâm-ı ikbâle kendi kılıcın ile fetheylediğin Kale-i Gümülcine'den Kale-i Siroz'a ve manastıra ve [?] ve [?]'ya varınca bir sancaklık yer i'tibariyle on kere yüz bin ile verdim. Ve ol vilâyetlerde âmme-i guzât ve mücâhidîn üzerlerine seni emîru'l-mu'minîn nasb eyledim. Ve buyurdum ki kemâ-kân mutasarrıf olasın. Ama sakın

[201] Frederik kırk beş seneden ziyâde hükûmet eyledikten sonra 1786'da vefât etmiştir. Sansosi Sarayı yanında ta'yin eylediği mahal, makber olmağa lâyık görülmediğinden Berlin'e defn olunmuştur.

Rumeli vilâyetlerini kendi kılıcım ile fetheyledim deyu sana gurûr gelmesin. Belki bunu tahkîk bil ki ol vilâyetler Allah Teâla hazretlerinindir. Ândan sonra Resûlünündür. Ândan sonra Hak Teâla'nın emriyle Resûlünden sonra halîfesinindir. § Allah Teâla hazretlerinin ve Resûl-i mükerreminin buyruğundan taşra olma. Ve bunu bil ki bir âdem bir memlekete bey olmak iki kefeli bir terâzûya benzer ki bir kefesi cennette ve bir kefesi cehennemdedir. Hemân neylersen eyle şunlardan evvelâ kork ânların gözleri uyusa kalbleri uyanık ola. Cümlenin serçeşmesi adldir ânı ede gör. § Rumeli vilâyetleri uzak yerlerdir. Ânların tedbîr ve tedârikleri emrinde elbette seyf ü kalem ehlinden nice kimesnelere muhtâc olursun. Sakınasın, hiç halkı mâl sevmekten özge azdırıcı olmaz. § Çok olur, bazı âdemler gündüz sâim gece kāim görünür. Ama haddizâtında puta taparlar ânın gibilerinden sakınasın. Zinhâr ve zinhâr bir kimesnenin zâhir-i hâline aldanmayasın. § Her kaçan bir kimesneyi bir cânibe göndermek ve kullanmak istesen evvelden bildiğin hâline i'timad etmeyesin. Câiz ki sonra bir türlü dahî ola. Benî-Âdemin hâli berkarâr [71] değildir. Kezâlik huyda ve hasâilde berkarâr olmaz. Elbette ve elbette bir hâlden bir hâle intikāl eder. Pes imdi vekîl edip işe kullandığın kimesnenin ahvâline göz ve kulak tut gör ki şimdiki hâli eski hâline uyar mı âna göre sözüne amel eyle kimesneye garaz eylemesin. Ve bunu da bil ki kaçan etrâf-ı vilâyete vekîller göndersen iyi oldukca azl eylemeyesin reâyânın dahî hâli muntazam olur. Ve beylerin vekîlleri reâyâya çerâğ gibidir. Her kimin çerâğı dinlenir hâli yamân olur. Ve her birine ısmarla ki eli altında olan Müslümanları karındaşları gibi bilip sâir reâyâyı dahî rıfk ile tutsunlar. Zulüm ve taaddî üzere olmasınlar. § Ânlara kifâyet mikdârı zahîrelerini tedârik eylesinler. § Husûsen umûmen Rumeli vilâyetine şeyhülislam ta'yin olunan fahr-i fuzalâ Elvan Fakih'e riâyet edip ve gözleyesin. Ulemâ-yı ızâm verese-i enbiyâdır. Kemâl-i lütf ü şefkât ile mer'î ve mahmî tutup îfâ-yı dîn-i mübîn ve icrâ-yı şer'-i metîn ânların vücûd-ı şerîfleri ve enfâs-ı latîfleri berekâtından bilip "لحوم العلماء مسمومة" muktezâsınca hâtır-ı 'âtırlarını rencîde etmekten begāyet hazer edesin. Ve sipâh tâifesine vazife-i ihsân ebvâbını küşâde kılıp ifrât ve tefrîtten ihtizâr edip ve sipâh olan kimesnelerden menâsıbı men' veya ânlardan mukābelede bir habbe aldırmayasın ve ne almağa cevâz gösteresin. Ve asker emrinde ikdâm ve ihtimâm edesin yeniden bahâdırın ve kılıcın keskinini tutasın ve atın yüğrüğün besleyesin. Ve ni'metin mebzûl edip dâimâ mürüvvet ve ihsân etmekten hâlî olmayasın. Ve kılıcın ile fetholunan vilâyetin mahsûlü harcıma vefâ etmez deyu bî-huzûr olmayasın. Zarûret vâki' oldukca

bu cânibe i‘lam eyle, bizde olan derîğ olunmaz mümkün olduğu kadar gönderilir…” [*Munşeatü’s-Selâtîn*- Feridun Paşa]

-Mülâhaza-

Hazret-i Hüdâvendigar’ın şu emirnâmesi, tedbîr-i mülke ait dekāyıkı tamâmıyla şâmil bir eser-i kâmildir. Bunda “emâneti ehline tevdî‘”, ve “emânet ehlini tevkîr” gibi mülkün saâdetine birinci derecede hâdim olan bir emr-i mühimme kemâliyle i‘tina olunur. Sonra –saâdet-i hakîkiyenin rûhu’r-rûhu mesâbesinde olan- adâlet, bir tavr-ı fâruk-pesendâne ile tavsîf ve mesâlih-i nâsı tesviye edecek zevâtın ne türlü evsâf ve hasâisi hâiz olması, hubb-i mâl ile ihlâl-i hâl edenlerden ne derecelerde ihtirâz olunması lâzım geleceği –tedbîr-i mülkün en dakîk nükâtını irâe edercesine- ta‘rif ediliyor.

Me’mûrîn-i mülkiyeyi müteâkib, ulemâ ve asâkir mevzû‘-ı bahis edilerek bunlara ne yolda muâmele olunacağı bir lisân-ı hakîmâne ile îzâh kılınır. Vülâtın emvâl-i ahâliye tama‘ ve taarruz etmemesi maâş-ı müstevfî almasına, hiçbir şeyde hiçbir sûretle âhara muhtaç olmamasına mütevakkıf bulunduğu için son fıkrada –mahsûl-i vilâyetin idâreye kifâyet etmemesinden dolayı ızdırâba düşülmemesi, lede’l-hâce taleb-i muâvenet edilmesi- emir buyruluyor.

İlm-i usûl-i idârenin terakkiyât-ı fevkalâdeye mazhar olduğu zamanlarda da –ma‘rifet ve medeniyette mertebe-i kemâle i‘tila eden- hükûmetler tarafından bir vâliye karşı vukū‘ bulacak vesâyâ bundan ibâret kalır.

Hüdâvendigar hazretlerinin tedbîr-i mülkteki kudret-i bî-nihâyesine en vâzıh, en belîğ bir hüccet olmak üzere bu emirnâmesi irâe olunabilir. Rahimehullah.

§

Hazret-i Fatih bir gün Akşemseddin hazretlerinden taleb-i inâbet ve arzû-yı halvet edince cenâbı şeyh imtina‘ ile “Pâdişâhlara lâzım olan kemâl-i adl ü dâdla tesviye-i umûr-ı ‘ibâd ü i‘mar-ı bilâddır. Öyle riyâzet ve çille ve halvet muvâfık-ı maslahat olamaz” buyurmuş ve şehriyâr-ı dil-âgah şu pen-i mürşidâneyi kabûl ve hazretten niyâz-ı duâ-yı hayr ile iktifâ eylemiştir. [*Nevadirü’z-Zurefâ*]

-Mülâhaza-

İltizâm-ı uzlet ve ihtiyâr-ı halvet edenler, yalnız kendi selâmetlerine ve umûr-ı ‘ibâdı –kemâl-i adl ile- tesviye edenler ise selâmet-i umûmiyeye hizmet etmiş olurlar. Selâmet-i âmmenin selâmet-i nefse rüchânı bedîhî olmasına göre mürşid-i kâmilin, mürîd-i dil-âgâhı halvetten men‘ etmesi bin reviş-i hakāyık-şinâsânedir. Sa‘dî-i hakîm

hazretlerinin "*Bostan*"'da naklettiği bir hikâye-i hikmet-âmiz de bu hakîkati müeyyeddir: [72]

"تدر أخبار شاهان پیشین هست که چون تکله بر تخت زنکی نشس
§چنین کفت یکره بصاحب دلی که عمرم بسرشد به بیحاصلی
§بخواهم بکنج عبادت نشست که دریابم این پنچ روزی که هست
چو بشنید دانای روشن نفس بتندی بس آشفت کای تکله بس
طریقت بجز خدمت خلق نیست نه تسبیح وسجاده ودلق نیست
تو بر تحت سلطانی خویش باش باخلاق پاکیزه درویش باش..."

Tercüme: Evvelki pâdişâhların ahbârında vârid olmuştur ki "Tikle?", zengî tahtına cülûs eyledi. Bir kere bir sâhib-i dile dedi ki: "Ömrüm nihâyete erdi, âhirete lâyık bir iş işlemedim. Kûşe-i ibâdette oturup bu beş günlük ömrümü zâyi' etmemek isterim". Dânâ-yı rûşen-nefs bu sözü işitince perîşan-ı hâl olarak dedi ki: Ey Tikle yeter, tarîkat halka hizmetden ibârettir, tesbîh ve seccâde ve hırka ile değildir. Sen taht-ı saltanatta bulun, fakat ahlâk-ı pâkize ile dervîş ol".

§

İbn Kesir târihinde mezkûrdur ki: "Meşâhîr-i zühhâddan Abdullah b. Mübarek[202] Rakka beldesine gitti. Halk takım takım ziyâretine şitâb ettiler. Harun er-Reşid Rakka'da idi. Ümm-i veledi, halkın iyâb ve zihâbını? kasrından gördü, sebebini sordu. "Horasan'dan Abdullah b. Mübarek nâmında bir âlim zâhid geldi, halk hoş-âmedîye gidip geliyor" dediler. Müşârün-ileyhâ dedi ki: "İşte saltanat budur. Harun'un saltanatı değildir ki halkı darb u şetm ve havf u recâ ile cem' eder". [*el-Fülkü'l-Meşhûn bil-Lü'lüi'l-Meknûn*- Abdüllatif Razi Efendi]

-Mülâhaza-

"Ümm-i veled" şu kavl-i hakāyık-nümâsıyla "ebu'l-irfân" olduğunu isbât ediyor. Hezâr-âferin!

Kabûl-i ihtiyârî, bir râbıta-i metînedir ki –kabûl-i ızdırârî ile kıyâs kabûl edemeyecek derecede- âzâde-i inhilâldir.

§

İskender'e "Fülan ve fülan kimseler sizin hakkınızda ta'yîb ve ta'yîre ictisâr ediyorlar. Eğer 'ikāb buyurursanız münzecir olurlar" dediklerinde İskender "Ben ânlara ukūbet

[202] İkinci derece tâbiînden ve kibâr-ı muhaddisîndendir. Horasan'da ilm ü fazlıyla ve zühd ü salâhıyla meşhûr idi. Pek çok hikmet-âmiz akvâl ve eş'arı vardır. 181'de 63 yaşında vefât etmiştir. [*Kamus-ı A'lâm*]

eylesem ânlar o vakit ta‘yîb ve ta‘yîrde ma‘zûr olurlar” demiştir. [*Nehcü’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Âmmeyi hoşnut etmek imkân dâhilinde olmadığı için herkes, meşreb ve mesleğine muhâlif gördüğü etvâr ve ahvâli ta‘yîb ve teşnâ‘ eder. Etvâr ve ahvâl, nefsü’l-emre muvâfık ise teşni‘ât-ı vâkıa güft ü gû-yı bî-meâl mertebesinde kalır, hiçbir ehemmiyeti hâiz olamaz. Şems-i âlem-tâb, ebediyen sihâb-ı hicâb altında duramayacağı gibi hakîkat de dâimâ perde-i istitâr içinde kalamaz. Binâberin birgün inkişâf-ı hakîkatle halk tashîh-i zehâb ve i‘tiraf-ı hakka şitâb eder. Hakîkatin inkişâfına, halkın i‘tirafına intizâr etmeyip de –bi-hakkın şâyân-ı ta‘yîb bir sûrette-zecr ü ‘ikāb cihetine gidilirse –İskender’in dediği gibi- halk ta‘yîb ve teşnî‘de o vakit ma‘zûr olur.

§

Müfsîd, bedhû bir karı Prusya Kralı Frederik’in huzûruna çıkarak kocasının kendisini şetm ü tahkîr etmekte olduğunu ‘arz eder. Frederik “Bu bana ait değildir” der. Karı işe bir kat daha fesâd karışdırarak bu sûretle merâmını tervîc ettirmek için “Efendimizi de şetm ediyor” demesiyle müşârünileyh “Bu da sana ait değildir” cevâb-ı hakîmânesiyle karıyı avdete mecbur eder. [*Mültefitât-ı Letâif*- Hayreddin]

-Mülâhaza-

Tebaanın her işine hükûmetin, hükûmetin her işine de tebaanın müdâhaleye hakkı olmadığını Frederik “Bu bana, o da sana ait değildir” cevâb-ı savâbıyla inbâ ediyor. Hele cevâb-ı sâni o kadar müessir, o kadar âdilânedir ki bir müfsidi ifhâm, daha doğrusu te’dîb için bundan daha kuvvetli bir cevâb-ı ‘ikāb-âmiz tasavvur olunamaz. Büyüklerin ef‘âl ve akvâli de işte böyle büyük olur.

§

İngiltere kraliçelerinden “Elizabeth”’e vükelâsı izdivâc teklîf ederler. “Siz benim zevcim, hatta [73] birçok çocuklarım olduğunu düşünmüyorsunuz” der. Vükelâ izhâr-ı taaccüb edince “Evet ben mütezevvicim. Zevcim İngiltere, çocuklarım ise ahâlîdir” cevâbını verir. [*Letâif-i Fıkarât*- Ahmed Fehmi]

-Mülâhaza-

Saâdet-i vatan, âna muhabbetle kāim olduğundan insan evlâd ü ıyâlini ne derece sever, saâdetini düşünürse vatanını ândan bin derece ziyâde sevmek, saâdetini düşünmek lâzım gelir. Zaten ailenin saâdeti vatanın saâdetine merbût olduğu için saâdet-i vatan asıl, saâdet-i aile fer‘ hükmündedir. Binâenaleyh Elizabeth fer‘den

ziyâde asla ehemmiyet vermiş, muhabbet-i vataniyeden mütevellid ezvâk-ı hakîkiyeyi –âilenin tevlîd edeceği ezvâk-ı nefsiyeye tercih etmiş olduğundan tebeasının ihtirâmat-ı bî-nihâyesine kesb-i istihkāk eylemiştir.

§

Hüdâvendigar vâlisi Ahmed Vefik Paşa [Başvekîl-i esbak] bayramda üç gün müddet ta'tili istiksâr ile umûr-ı 'ibâd geri kalmasun diye me'murlara yalnız bir gün ta'til ettirmiş ve ikinci günü bütün me'murları iş başına toplamıştır. [*Tercümân-ı Hakîkat*'den: 8 Şevval 1296]

-Mülâhaza-

Mesâlih-i 'ibâdı tesviyede gayret pek büyük bir fazîlet ise de âdet-i müstahseneye muhâlefet, nefsü'l-emre muvâfık bir âdet değildir. Bayram ta'tili gibi 'âlî bir âdete böyle âdî bir âdetle muhâlefet göstermek bir nümâyiş-i kallâşânedir. Herhâlde şâyân-ı taklîd bir hareket-i memdûha sayılamaz. Çünkü üç günlük bayram ta'tili umûr-ı 'ibâdı te'hir etmez. Zaten 'ibâd, ta'til-i 'îdi ta'kib-i maslahat etmez. Asıl dikkat olunacak şey, umûr-ı 'ibâdı kemâl-i sür'at ve adâletle tesviye ve halkın her gününü 'îd-i bir bâlâ-yı 'îd etmektir.

§

"Fatih Sultân Mehmed Hazretleri refte refte Rumeli Hisarına yerleşince Rumlar endîşe-i âkıbetle dûçar-ı hayret oldukları esnâda Ayasofya'da ettikleri bir cemiyet-i azîmede resmen takaddüm ve taahhür da'vâsıyla kavga ederek birbirlerinin başlarına sandalye urdukları mervîdir" [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

§

"Osmanlılar İstanbul'u fethile şehrin ortasına kadar yürüdükleri hâlde Kostantiniye vükelâsı Osmanlılar'ı def' etmenin esbâbını müzâkere ve müşâvere için Ayasofya'da ictimâ' etmişler idi. Hâlbuki arbede arasında nasılsa merâsim-i teşrîfatiyeye riâyet olunamayarak meselâ bir askeri serkerdesinin hazînedârın üst tarafında bir sandalyeye oturması diğerinin azametini tahrîk ile niza'a sebep olmuş ve kavga büyüyüp saç saça, baş başa gelmekle de kalınmadığından iskemlelerle birbirini kırıp geçirmişlerdir ki lisânımızda iskemle kavgası deyu şöhret bulmuştur" [*Muharrir*- Ebuzziya]

-Mülâhaza-

"Bir milletin saâdet-i hâli ittifâk ve ittihâd ile hüsn-i ahlâk kaziyelerinin netîce-i huceste-fâli olduğu bu mesele ile dahî müsbet ve müberhendir ki Osmanlılar Anadolu'nun bir kûşesinde bir şürzüme-i kalîle olup Rumlar gerek kuvve-i mâliyece ve gerek ma'lûmât-ı düveliyece ânlara faîk ve gālib idi. Hatta fetihten sonra

Avrupa'ya münteşir olan Rumlar oralarda neşr-i ma'lûmât etmişlerdi. Lâkin içlerine garaz ve nifâk ve fesâd-ı ahlâk girmiş olduğundan kudret-i mâliye ve ilmiyeleri kendilerini halâs edemeyerek her cihetle kendilerinden ekall-i kalîl olup ancak ittihâd ve ittifâk ve hüsn-i ahlâk ile muttasıf olan Osmanlı milletinin mağlûb ve mahkûmu oldular" [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-İlâve-i Mülâhaza-

Bir meclîsde a'zânın takaddüm ve taahhürü gibi zât-ı maslahata kat'iyen taalluku olmayan bir emr-i mevhûma vücûd vermek –Rumlar gibi- pâmâl-i adem olmağı intâc eder.

Ebnâ-yı vatan, cism-i vâhid hükmünde olduğu hâlde bir cismin a'zâsı beyninde takaddüm ve taahhür aramak su-i ahlâktan ziyâde zevâl-i akla hamlolunabilir.

Zaten su-i ahlâk, zevâl-i akıldan zuhûr eder. Aklın zevâli ise helâkın mebde'i demektir.

Mülûk-ı Âl-i Büveyh'den Fahrüddevle'nin vezîriâzamı "Sahib b. Abbad" vefâtına karîb melik-i müşârünileyh şu yolda nasîhat etdi: [74] "Ben senin devletini ikāmet eyleyip gereği gibi nizâm verdim. Ve her husûsta ne gûne hareket münâsib ise tertîb ve tensîk eyledim. Eğer benim fevtimden sonra dahî ol minvâl üzerine hareket ederseniz benim zamânımda olan işler cümle size nisbet olunup halk içinde memdûh olursunuz. Eğer hilâfına hareket ederseniz ol nizâm cümle benim tedbîrim ile olduğu âşikâr olup şânınıza halel gelir". İbn Abbad fevtinden sonra Fahrüddevle'nin nizâmı muhtel olup iki sene mürûrunda ol dahî vefât eyledi. [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*- Mütercimi Nedim]

-Mülâhaza-

Bir mülkün nizâm ve intizâmı şahıs ile kāim olursa o şahsın zevâliyle beraber nizâm ve intizâm da zâil olur. Fakat –hayât-ı devleti muhâfaza edebilecek sûretde- tedâbir-i hakîmâne ittihâz eden kâr-güzârın vaz' etdikleri kavâide ahlâf riâyet ederse vâzı'-ı kavâidin zevâlinden mülk ü devlet müteessir ve mutazarrır olmaz.

Saâdet-i mülkü temine kâfil olan kavâid-i mevzû'ayı muhâfaza edebilmek için de vâzı'-ı kavâid derecesinde ilmen ve ahlâken ihrâz-ı kemâl etmek lâzım gelir.

Sâhib-i mülk olan Farüddevle ile Sâhib b. Abbad'a halef olan eşhâs ise –müşârünileyhin vaz' ettiği kavâidi hüsn-i isti'mal edebilecek derecede- hâiz-i kemâl

olmadıkları için ânın zevâliyle beraber nizâm ü intizâm-ı memleketde rehîn-i zevâl oldu.

§

"Mülûk-ı Selçukiye'den (İzzeddin Keykavus) Hülagu'nun kahrından korkarak Rum kralına firâr etdi. Kral âna gāyet ikrâm ve İstanbul'da kemâl-i istirâhat üzere bir müddet ârâm eyledi. Bilâhare yanında olan süfehâ "Eğer bize müsâade edersen bir gün şikârgâhda kralın üzerine üşüb kātil ve bu vilâyeti feth edelim" diye kelimât eylediler. Bu kîl ü kāl bir 'işret bezminde vukū' buldu. Sâkîlik eden bir Rum oğlanı fi'l-hâl varıp keyfiyeti krala i'lam kıldı. Kral bîm ü hirâsa düşüb İzzeddin'i ahz ve iki oğluyla habsedip yanındaki nâmdâr beyleri kılıcdan geçirdi. O vakit Kırım hânı olan (Berke Han) İzzeddin'in teyzesini tutardı. Bu ahvâli istima' eyleyüb krala haber irsâl ile İzzeddin'i ve oğullarını getirtdi. Bahçesaray'a karîb erişdiklerinde Berke Han fevt olmağla oğulları, İzzeddin'i (meş'umu'l-kademdir) deyu istiskâl ve Bahçesaray'a koymayıp bir kasabada tevkîf eylediler. İzzeddin kemâl-i müzâyeka ve ızdırâb ile on sekiz sene ânda mukîm oldu. Ve hastalıkdan ve mihnetden halâs olmadı. Âkıbetu'l-emr 678'de muhtazar olup oğullarına 'Ben bu belâ ve musîbete cümle süfehâ ile musâhabet ve mukārenet ve erbâb-ı akl ü basîretden münâfered ettiğim için mübtelâ oldum. İmdi benden sonra varıp âbâ vü ecdâdınız vilâyetinde mukîm olasız ve hayırhâhlar kelâmını ısgā eyleyesiz' deyu nice mülûke lâyık nasîhat eyledi" [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Süfehâ ile musâhabet, ânların ilkāat-ı İblisânesine mütâbaat izzeti zillete tahvîl eder. Binâberin ashâb-ı basîret, o türlü süfehâyı İblis'den de beter görür de ânın gördüğü bir de imhâ ve istikāmet-i vicdâniye erbâbını bu sûretle ihyâ eder.

İzzeddin Keykavus, bu dakîkayı vaktiyle takdîr edip de süfehâdan ictinâb ve asdıkāyı istishâb etmiş olsaydı ne helâk-ı Hülagu'dan havf ile Rum kralına firâr ederdi, ne de bezminde bir takım erâzil-i süfehâ bulundurub da ânların lâf-ı güzâfıyla nefsini belâya uğratırdı.

Herkes hâl-i idbârda hakîkati idrâk edebilir. Asıl ma'rifet, -gözlerin şa'şaa-ı ikbâl ile hîre-dâr olduğu bir demde- hakîkati görüb anlamakdır.

Nedâmet, mevsiminde müfîd olabilir, fakat mevsimi geçdikden sonra nedâmet en büyük nikbet derecesinde îrâs-ı nedâmet eder de sâhibini nedâmetden de nâdim eyler. Ehl-i ukūl içinde en ziyâde dikkat olunacak mesele, nedâmetden nâdim olmamağa çalışmakdır.

§

"Erbâb-ı ilm ü kiyâset mülûke mütereddid olduklarında ol devletin terakkîsine bir nişâne ve ol mülkün tezâyüd-i [75] rif'atine dâldir." [*Tercüme-i Risâle-i Derci'd-Dürer*- Mütercimi Kaim-makam İzzet Bey][203]

İlâve-i mütercimden hulâsa: Rey pâdişâhı Hasan Büveyh[204] ki ulemâ ve hukemâya muhabbet ve ülfetde zamânın mülûkünden mümtâz idi, melik-i Rum ile vukū' bulan bir muhârebede münhezim oldu. Askerinin bazıları kayd-ı esre giriftâr oldular. Melik-i Rum İsra'yı nezdine celb ile içlerinde Rey ahâlîsinden Ebu Nasr nâmında bir zâta "Hasan Büveyh'e eş'ar eyle ki Konstantiniyye'den bu niyetle çıkdım ki Irak'ı bütün bütün harâb edeyim. Amma senin [yani Hasan'ın] sîret ve ahvâlinden tafahhus ettiğimde anladım ki âfitâb-ı devletin daha mütecevvih-i evc-i kemâl ve müterakkî-yi medâric-i ikbâldir. Çünkü "İbn Amid" ve "Ebu Cafer el-Hâzin" ve "Ali İbn Kasım" ve "Ebu Ali Sâî" gibi hukemâ ve fuzalânın sana mukarreb bulunmasını devâm-ı ikbâl ü iclâline bâisdir. Bu cihetle mülküne mütearrız olmadım" dedi.[205]

-Mülâhaza-

Mesâlih-i âmmenin nefsu'l-emre tevfîk ve kavâid-i adle tatbîk edilebilmesi için ilme ihtiyâc-ı kat'î vardır. Çünkü ilm, nefs-i natıkanın.. cehl, nefs-i levvâmenin hâdimidir. Bir melikin mütereddidîni âlim-i âmil olduğu takdîrde mülk –nefs-i nâtıka gibi- şerâfete, câhil olduğu hâlde –nefs-i levvâme gibi- sehâfete meyleder. Meyyâl-i şerâfet olanlar a'dânın da muhabbetine nâil olurlar. İltizâm-ı sehâfet edenler ise eviddânın da adâvetine hedef olurlar.

Muzafferiyet ve mağlûbiyet, kadere tâbi' olduğundan –her türlü esbâb-ı zaferi tehyie etdikleri hâlde- hasbelkader nâil-i zafer olamayanlar nazar-ı insâniyetde şâyân-ı teşni'

---

[203] Bu risâleyi, Şihabuddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed el-Bekri es-Sühreverdi'nin mülk-i müeyyed Rüknüddin'e irsâl etmiştir.[Müşârunileyh Şihabuddin, meşâhîr-i sulehâdan ve fukahâ-yı Şâfiyedendir. 539'da Sühreverd'de doğmuşdur. Tedrîsde ve va'z ü nasîhatde büyük bir şöhret kazanmışdı. Kendisine pek uzaklardan mektûblar yazılub mesâil-i fıkhiye ve dîniyeden istiftâ edilirdi. 636'da Bağdat'da vefât etmiştir. Bir hayli te'lîfatı olub en meşhûru (*Avârifu'l-Maârif*) unvânlı te'lif-i mu'teberidir. Arabî ve Farisî eş'arı da vardır. –*Kamusü'l-İ'lam*]

[204] Bu zât, Âl-i Büveyh'den (Rüknüddevle Ebu Ali Hasan b. Büveyh)dir. *Tercüme-i Sahâifu'l Ahbâr*'da şöyle deniliyor: "Müşârünileyh, Isfahan'a gidüb Şiraz'dan oğlu Azduddevle'yi celb ile veliahd ve cümle mülkünü âna vasiyet etdikden sonra Rey şehrine göçerek 266 Muharrem'inde fevt oldu. Gûya dîn ve dünyâ kendiyle bile fevt oldular. Zîra zâtında bi'l-cümle hayr ü felâh âsârı cem' olmuşdu. Begāyet hilm ü kerem-kâr-ı adem olub halk ile muâmelesi ve askeri beyninde olan sülûk ü sîreti ve reâyâya re'fet ü merhameti ve hükümetinde adâleti ta'bir ve takrîrden bîrûn idi. Gāyet âli-himmet ve uğuru açık pâdişâh idi. Kan dökmeden ictinâb üzere olub şer'an ve kānûnen katli lâzım olmadıkca bir kimseye kıymazdı. Ve devletinde arîf ve hasîb olan kimseleri kayırub ânları zill ü talebe muhtâc eylemezdi. Erbâb-ı ulûm ü maârif ânın vaktinde kemâl mertebe revâc ve i'tibarda idiler. Veliyyü'l-cânib olduğundan halk kendine kemâl mertebe muhabbet üzere idiler".

[205] Bu fıkra, Celal Devvani'den naklen (*Ahlâk-ı Alâi*)'nin kitâb-ı sâlisinde (*İlm-i Tedbîri'l-Medine*) bahsinde mezkûrdur.

görülemezler, bilakis mazhar-ı takdîr ve tebcîl olurlar da düşmenin iştidâd-ı sitîzine bedel sükûn-i buğzunu istilzâm edecek sûretde bir muzafferiyet-i ma'neviye ihrâz ederler. Bu da –en muntazam ordulardan, en metîn kalelerden, daha nâfi', daha müessir olmak üzere- a'dâya karşı bir silah-ı hakîki tedârik etmekle kābil olabilir. O silah ise mesâlih-i memleketi ehline tevdî' etmekten ibârettir.

§

"Nizamülmülk'ün tedâbîr-i maârif-perverânesiyle Melikşah maârif için senevî altı bin altun tahsîs ederek zamân-ı saltanatında Kudüs-i Şerîf'den Maveraünnehir'e kadar okuryazar olmayan âdem hemân yok gibi olduğu vâsıl-ı rütbe-i tahkîkdir". [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*- li-mütercimihî Rahmi]

-Mülâhaza-

Memleket, bir cisme teşbîh edilirse ma'rifet o cismin rûhu mesâbesinde addolunur. Memlekete hayât vermek için neşr-i ma'rifet etmek lâzım gelir. Mülkün hayâtını –maârifden iğmâz ile- başka noktalarda arayanlar ihyâ etmek istedikleri memleketi imhâ etmiş olurlar. Zîra hayât-ı hakîki, ancak ma'rifetle hâsıl olabilir. Nizamülmülk, mülkün bâdî-yi nizâmı olduğunu bu dakîkayı takdîr ile bi-hakkın isbât etmiştir.

§

İskender "Sindus" nehrinin[206] miyâh-ı müncemidesinde terli olduğu hâlde istihmâm ettiğini müteâkib bir ra'şe-i hummâya tutularak bir meyyit-i müteharrik hâlinde haymesine nakl olunmuşdu. Diğer tarafdan "Dara" asker-i bî-şümâr ile İskender'in pîş-i azmına doğru ilerlemekte idi. İskerinder'in serîan iâde-i âfiyeti için ceneralleri etıbbâyı da'vet etdikleri sırada içlerinde –İskender'in sabâvetinden biri muhibb-i sâdık ve mesâhib-i hâssı olan- "Karnayin"li Filipus isminde bir tabîb, etıbbâ-yı sâirenin muhâlefetine bakmayarak bir devâ tertîbine başladı. Bu sırada İskender'e "Parmenyon" nâmındaki ceneralinden gelen bir mektûbda Tabîb Filipus'un Dara tarafından hafiyyen ıtma' edildiği cihetle ândan ihtirâz etmesi ihtâr olunmuşdur. İskender, mektûbu kırâatle henüz elinde tutduğu dakikada [76] tabîb de 'ilâcla içeri girerek "Merâretinden ürkmeyip birdenbire içiniz" demesiyle İskender tereddüd ve heyecâna bedel bir tavr-ı itmi'nan ile bir eline kadehi alarak içmeğe başladığı hâlde diğer eliyle de mektûb-ı ma'hudu tabîbe i'tâ eyledi. Tabîb, mektûbdan fevkalâde müteessir olduğu hâlde aslâ reng-i teessür göstermediği gibi teminata da lüzûm görmedi. Yalnız "Yorganınızı çeküb zuhûr edecek tere tahammül ediniz" diyerek

[206] Bu fıkra (İskendername)'nin 54. Sahîfesinde de muharrerdir. Orada (Kidnos) nehri denilir. Ve bu nehrin Tarsus'dan cereyân eden, el-yevm (Karasu) denilen nehir olduğu gösteriliyor.

mektûbu bırakdı, çadırdan çıkdı. Mektûbun mündericâtı ân-ı vâhidde şâyi‘ oldu. Bundan halkın hâsıl ettiği heyecân-ı gayz-âlûde ve İskender'in dembedem artmakda olan buhrânına karşı Tabîb Filipus aslâ me'yus olmayarak i‘tidal-i demle netîceye intizâr etmekte idi. Nihâyet İskender kemâl-i âfiyetle yatağından kalkdı.

"Şu fıkra içinde şâyân-ı i‘tibar bir madde varsa o da İskender'in dostluğa olan i‘timadı ve dost olarak kabûl ettiği bir âdemden öyle bir fi‘l-i mel‘unânenin sudûruna ihtimâl vermeyişidir. Yoksa can-cû merdliği ya cesâret-i kalbiye ibrâzı gibi bir tavr-ı hakîmâne değildir". [*Nevsâl-i Marifet* 1307/1308- Ebuzziya]

-Mülâhaza-

İskender –hayr ve şerri tefrîke muktedir olamadığı- öyle buhrânlı bir demde ceneralinin "mektûb-ı dehşet-engîzine" tabîbinin "devâ-yı derd-nümâsını" tercîh etmesi takdîr-i sadâkatdeki kemâlini, binâberin her sûretle büyüklüğünü gösterir bir tavr-ı fazîlet-kârâne olduğu için cidden şâyân-ı takdîr ü tebcîldir.

Fakat Tabîb Filipus'un sadâkat-i kâmilesi tebeyyün ettiği cihetle hakkında ihbâr-ı fitne-engîz de bulunan Ceneral Parmenyon –her ne kadar İskender'in sâdıkı ise de kendisi gibi bir sâdıkı hıyânetle ithâm ettiğiçin hiç olmazsa- bir sille-i te'dib ile îkaz edilmeliydi.

Bir sâdıkı hıyânetle ithâm etmek doğrudan doğruya sadâkate dest-dırâz-ı taarruz olmak demektir. Sâdıkdan ziyâde sadâkati memnûn etmek için mütearrızını te'dib etmelidir ki sâdık da sadâkat de –lâyık olduğu- tarziyeyi almış olsun. Aksi takdîrde sadâkate halel, kalb-i sâdıka da ‘ilel târî olur. Sadâkat ve sâdıkı muhtel ve ma‘lul etmekten ne derece ihtirâz lâzımsa ânlara dil uzatanların dilini kesmek de ândan bin derece ziyâde elzemdir. Bu reviş, idâme-i sadâkat için bir tarîk-i eslemdir.

§

"Melikşah Selçûkiye'den hurûc eden âmmı derdest eyledikde hurûcu hod-serâne olmadığını beyân ederek bir torba evrak takdîm eyledi. Bunları okuyub bu işte vüzerâ vesâireden zî-medhal olanları tebyîn ettirmek üzere Melikşah, Nizamülmülk'e verdi. O da torbayı açmaksızın hey'etiyle ocağa atub mahvetdi. Bu torbayı açmış olsaydı vüzerânın töhmeti tebyîn ederek cümlesi korkub kaçacakları cihetle Melikşah'ın saltanatı muzmahil olur idi. Böyle olmamak için bu tedbîri icrâ edip devâm-ı saltanat-ı Melikşah'a büyük bir hizmet etdi". [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*- Li-mütercimihî Rahmi]

-Mülâhaza-

Mehd-i fitne olan o torbayı karışdırmak –âmmın derdestiyle kesb-i sükûn eden- bir fitne-i uzmâyı îkaz etmek demek olacağiçin Nizamülmülk –torbayı ocağa atub fitneyi söndürmek sûretiyle- hem tedbîr-i mülkdeki kudret-i fevkalâdesini hem de fazâil-i ahlâkdaki kemâl-i kerîmânesini isbât etmiştir.

Re's-i fitne olan "âmm" bir daha îkā'-ı fitne edemeyecek bir hâle girdikden sonra a'zâ-yı fitnenin hiçbir iş göremeyecekleri derkar, ânların cerâiminden iğmâz edilmeyip de umûmen dûçar-ı cezâ eyledikleri takdîrde mesâlih-i âmme için derhâl erbâb-ı hall ü akd tedâriki berkâr-ı düşvâr olmasına göre mücrimlerin –ba'de-zîn tervîc-i fitne edemeyecek sûretde- afv ile te'dib edilmeleri Nizamülmülk'ün intizâm-ı mülk için ḫalk olunmuş bir merd-i kâr-şinâs olduğuna burhân-ı ibret-nişândır.

Fitne-i nâimeyi îkaz etmek ne derece şâyân-ı tel'in bir hareket ise fitne-i zâileyi kurcalayarak yeniden bir fitne zuhûruna isti'dad hâsıl etmek de o nisbetde merdûd ve meş'um bir reviş-i küşteniyânedir.

§ [77]

"Sultân Murad-ı Sâni Hazretleri ba'de'l-inzivâ oğlu Mehmed-i Sâni Hazretlerinin da'veti üzerine Varna hâricinde Engirus kralıyla muhârebe ve kralı katl ve ordusunu mahv ile mahall-i harbi temâşâ ederken musâhiblerinden İzzet Beye 'Ne acebdir ki kırılan küffârın içinde hiçbir aksakallı âdem görünmez cümlesi tâze kâfirlerdir' deyu buyurduklarında İzzet Bey 'Pâdişâhım ânların içinde kâr-âzmûde pîrler olsa bu hâle girmezlerdi' deyu cevâb verdi". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

İzzet Beyin şu cevâb-ı savâbı, hâl ve istikbâle âid iki faide-i mühimmeyi tazammun ediyor: Hâkan-ı müşârünileyh gibi kâr-âzmûde, cihân-dîde bir şehriyâr-ı kaviyyu't-tedbîrin terk-i hükûmetle zimâm-ı idâreyi necl-i şâhâneleri gibi henüz unfuvân-ı şebâbda bulunan- bir zât-ı adîmu't-tecribeye tevdî' etmelerinden devletce dâhilen ve hâricen mazarrât-ı gûnâgûn tahaddüs edeceğini îmâ ve 'İçimizde sizin gibi bir pîr-i kâr-âzmûde, bir pâdişâh tecrübe-dîde olmasa biz de bu hâle gireriz' meâlini inbâ ile şehriyâr-ı münevveru'l-efkârın inzivâdan i'tizal ve taht-ı saltanata ikbâl buyurmalarını zarîfâne, hakîmâne ihtâr eylemiştir ki Hazret-i Pâdişâhın tekrâr cülûsuna bu sözün te'sir-i küllîsi olduğuna şübhe etmemek lâzım gelir. İşte bu te'sir, hâle âid bir faide-i mühimmedir ki Hâkan-ı müşârünileyhin ikinci defa cülûsları devlet ve memleketce menâfi'-i azîme temin etmiştir.

Faide-i sâniyeye gelince: ma'lûmdur ki insan ne kadar 'âkil, ne kadar fâzıl olursa olsun akl ü fazldan alâ-vechi'l-kemâl istifâde edebilmek için ("tecrübe" denilen

mürebbî-yi nâfizu'l-ahkâmın taht-ı terbiyetinde bulunarak müktesebât-ı akliye ve ilmiyeyi tecârib-i medîde ile terbiye ve tezyîn etmeğe muhtâcdır. İzzet Beyin ta'biri vechile (kâr-âzmûde pîrler) kerem ü serd-i rûzigâre bi't-tab' tecrübesiz genclerden ziyâde göğüs germiş, şuûnat-ı kevniyye ve sadâmet-i dehriyeden ders-i ibret alarak bu sayede hakkı bâtıldan, hayrı şerden tefrîkde, nokta-i necâtı bulmakda mahâret-i kâmile kesbetmiş olacakları cihetle ânlar hangi cemiyet içinde bulunsalar hem-demlerini –misbâh-ı tecârible- semt-i selâmete sevk ve girdâb-ı helâkden avk ederler. Bu dakîka-i mühimme de istikbâle âid bir faidedir ki o dakîkayı düstûru'l-amel ittihâz edenler gerek nefslerinin gerek devlet ve memleketlerinin esbâb-ı saâdetini istikmâl ederler.

§

"Timurlenk, Yıldırım'ı esîr ederek birlikde Kütahya'ya gelmişdi. Kütahya Kalesinde Timurtaş Paşanın hazînesi bulundu. Cevâhir-i nefîse ve eşyâ-yı semîne ve nukūd-ı kesîre vardı. Nukūdu Kütahya batmanıyla yirmi batman hesâb olunmuşdu. Timur gördü ki böyle hazîneye bir pâdişâh mâlik değil, Devlet-i Aliyye'nin bir paşası mâlik olduğundan taaccüb edip kendüyi huzûruna getirtdi. Ve 'itâb edip 'Sen bu kadar hazîne iddihâr edeceğine niçin asker cem'ine sarf edip velî-niaminden bu gāileyi def' etmedin' diyecek Timurtaş Paşa 'Bizim pâdişâhımız tıfl değildir ki vasîye muhtâc ola. Devletine yeni nâil olmuş değildir ki nev-devletân gibi etba'ın emvâlına tama' eyleye' deyu redd-i cevâb etdikde Timur'un vechi mütegayyir olup 'Seni evlâdın ile ıtlâk etmeğe azîmet etmişdim. Bu hâric-ez-edeb ta'rizin azmimi fesh etdi' deyub yine habse gönderdi". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Bir memleketden istihsâl olunan servet, yine o memleketin menâfi'i uğrunda sarf edilmezse hem sâhib-i servet hem de memleket –müştereken- dûçar-ı ziyân ve bilâhare her ikisi de iflâs ile perîşan olur. Âmmeden tahsîl edilen bir mâlın yed-i vâhidde mahbûs kalması yahud nefsin havâyic ve huzûzuna tahsîs edilmesi nef'-i hâsd için zarar-ı âmmı irtikâb etmek demektir ki bundan tevellüd edecek mazarrat nefse inhisâr etmez, âmmeye sirâyet eder. Binaenlaeyh menfaat-i âmmeyi –ki menfaat-i hakîkiye de odur- menfaat-i şahsiyeye tercîh eden erbâb-ı basîret, iddihâr-ı nukūd gibi bir zarar-ı fâhişi ihtiyâr ve nâsı ızrâr edemez.

Bu mülâhazada şâyân-ı nazar olan nokta, Timur'un 'Sen bu kadar hazîneyi iddihâr edeceğine asker cem'ine [78] sarf edip de velî-niaminden bu gāileyi def' etmeliydin' tarzındaki 'itâbının –alelıtlak- muvâfık-ı hakîkat olmasıdır. O 'itâbın bir nümâyiş-i

kallâşâneden ibâret olup olmadığını ta‘yin etmek ise aşağıdaki “tedkîk” makālesine âiddir.

-Tedkîk-

Timur’un ‘itâbıyla Timurtaş’ın cevâbından hangisinin nefsu’l-emre muvâfık olduğunu tedkîk ve ta‘yin eylemek “demirden leblebi”, “taşdan sakız” çiğnemek derecesinde müşkül bir işdir. Müverrihin tarz-ı beyânına bakılınca ikāb-ı vâki‘, hıkd ü hasede müstenid görünüyor. Zîra Timur “pâdişâhların da mâlik olamadığı böyle ‘âlî bir hazîneye bir paşanın mâlik olmasına taaccüb” ettikten sonra öyle bir ‘itâbda bulunuyor. Bu ‘itâb, filhakîka eser-i hıkd ü hased ise -muhikk olmakla beraber- a‘râz-ı nefsâniyeye, zebunküşlüğe mübtenî bulunduğuçün takdîr edilemez. Bundan başka şu kâr-hâne-i şûriş-âmizde bir ferd tasavvur olunmaz ki düşmenini ve düşmeninin etba‘ ve huddâmını esîr etdikden sonra o etba‘dan birine ‘Sen niçin vaktiyle efendine silah tedârik edip de benim kafamı ezdirmedin’ yolunda ‘itâb etsin. Ve ‘itâbın da ciddî ve hayırhâhâne olduğuna işidenleri ikna‘ eylesin. Düşmen-i gālib böyle bir ‘itâba kıyâm ederse etrâfında bulunan erbâb-ı dikkat ü basîret derler ki: ‘Bu âdem, esîrinin üzerindeki eşyâyı da gasb etmek istiyor. Fakat açıkdan açığa gasb etmeğe şân-ı gālibânesine yakışdıramıyor. Bu hareketinin zebunküşlüğe, tama‘-ı rezîlâneye hamledilmemesi için işe reng-i fazîlet vermek, yani –nazar-ı hırs ü hasedle bakdığı- o eşyâyı sûret-i zâhirede sâhibinin ameline mücâzaten zabt ederek zabtda da haklı olduğunu halka, hattâ esîrine kabûl ettirmek maksadıyla böyle bir ‘itâb-ı ebleh-fîrîbânede bulunuyor. Heyhâd, böyle kallâşâne, rûbe-menşâne ef‘âl ve akvâle kulak vermek için uzun kulaklı olmalıdır…”.

Timur gibi bir cihangîr, Timurtaş Paşa gibi vezîrin hazînesine nazar-ı taaccüb ü tahassürle bakarak memâlik-i sâirede zabt ettiği emvâl ve eşyâ gibi ânı da –gûya sûret-i muhikkānede- gasb etmek fikrinde bulunması i‘tibarıyla bu mülâhaza îrad edilmiştir.

Hâlbuki böyle mürûr-ı eyyâm, kürûr-ı a‘vâm ile âdetâ zalâm-ı mechûliyet içinde kalan vakāyi‘ üzerinde tedkîkat-ı vâkıfâne icrâ etmek, gāibden haber vermek derecesinde müstehîl iken ekser müverrihînin zevk-i şahsîlerine tebaiyetle bir vak‘a-ı keyfe-mâ-yeşâ nakletmek gibi harekât-ı hodgâmânede bulunmaları esâsen müstehîl olan bir şeyi muhal-ender-muhal hükmüne koymuş olduğundan ‘itâb-ı Timur’un nasıl bir maksada mübtenî bulunduğunu meydâna çıkarmak iki mechûl içinden bir ma‘lûm istihrâc etmek kabîlindendir.

Bu hakîkati teslîm ile beraber şöyle bir mütâlaa da dermeyan etmek lâzımdır: şâibe-i hod-endîşinden tecrîd-i nefs etmiş bir takım büyük âdemler vardır ki şahs-ı âhar tarafından îkā‘ edilen bir fi‘l, îrad edilen bir kavl –esâsen nefsu’l-emre gayrı-mutâbık, maa-zâlik kendi menfaatlerine tamâmıyla muvâfık olduğu hâlde bile- o fi‘l ve kavli redd ve sâhibini tard ederler.

Timur’un fazâil ü fazâihinden bahseden müverrihler “Kendisine zararı da olsa doğru söylerdi. Zımnında faide dahî görse ihtiyâr-ı kizb etmezdi. Sıdk u istikāmete muhibb, kizbden müctenib, hak söze muti‘ idi” diyorlar. Şu müddeâ mukārin-i sıhhat ise Timur’un –mezâlim-i gûnâgûnuyla beraber- Timurtaş Paşaya ‘itâbını bedbînâne te’vil etmemek, müşârünileyhin –kendi lehinde olsa bile- âdî ve kavl ü fi‘li ta‘yib eden âlî nazarândan olduğuna hükm eylemek lâzım gelir.

Bu hâlde Timurtaş Paşaya ettiği ‘itâbın hırs ü hased ve zebunküşlük eseri olduğuna dâir yukarıda dermeyan edilen mülâhazayı cerh etmek taht-ı vücûbda görülür.

Şâyed ‘itâbın a‘râz-ı nefsâniyeden mütevellid ve “ العلةٍ تقتضي“ nüktesine müstenid olduğuna hükm olunsa bile zımnında bir faide-i mündemic olduğu da inkâr edilemez. Zîra Timur, hazîneler dolusu cevâhir ve nukūd cem‘ eden bir bendenin o cevâhir ve nukūdu “Ak akçe kara gün içindir” meseline ittiba‘an velînimeti uğruna sarf etmeğe vicdânen medyûn ve aksi hareketde bulunan bendenin ‘itâb ve azâba mustehak olduğunu eşrâb ile kendi tevâbi‘ini sadâkat ve hamiyete tergîb, diğer halkı da bu vak‘adan mütenebbih ve ibret-pezîr etmek sûretiyle bir ders-i mühim vermiş oluyor ki bu ders, ahlâf için –zabt olunan hazîneden daha- hâiz-i kıymettir. Çünkü mûcib-i ibrettir.

Timurtaş Paşaya gelince, müşârünileyh bu bahsde isticvâb olan ihtimâl ki Timur’un ‘itâbı, iş işden geçdikden sonra –iltizâm-ı mâ-lâ-yelzem kabîlinden- vukū‘ bulmuş bir ihtâr-ı beyhûdedir ki şemâtet-i a‘dâ mertebesinden bir nokta ileriye gidemez. Ve zımnında hiçbir faide tasavvur edilemez. Kendisiyle çarpışmazdan evvel lüzûm-ı hakîkî, ihtiyâc-ı mübrem görülmedi ki hazînemi açub velînimetim uğrunda îsâr ve cevâhir ü nukūdumu –gülle ve kurşun makāmında- düşmenin üzerine nisâr edeyim. Velînimetimin hazâini nukūd-ı bî-hisâb ile memlû, benim hazînem ise o deryâ-yı bî-kerânına nisbetle âdetâ dibi çıkmış bir kuyu olduğu hâlde hazînemi açmakdan, emvâlimi saçmakdan ne faide me’mul idi? Velînimetim –kendi servet-i bî-pâyânına nisbetle bir fakîr-i kîse-tehî, bir müflis-i mendebûr mertebesinde bulunan- benim gibi bir âcizin muâvenet-i nakdiyesine lüzûm gösterip de ben imsâk etseydim, bu ‘itâb o zaman vârid, benim kârım da kâsid olurdu. Timurlenk, bir gürişne-i çeşm-i bî-nengdir. Hazîneme göz dikmiş, gasb etmek için bahâne arıyor, bi-gayrı-hakkın ‘itâb ediyor. Benim velînimetim ise ânın gibi açgözlü nev-devletândan değildir ki etba‘ının emvâline tama‘ ve ândan istifâdeye kıyâm etsin” der. Ve [79] cevâb ile tebrie-i zimmet de edebilir. Amma “Bizim pâdişâhımız tıfl değildir ki vasîye muhtâc ola” tarzında bir kelâm-ı gayrı-ma‘kul tefevvüh ettiği için ahlâf indinde muâteb olmakdan kurtulamaz. Zîra insan ne kadar reşîd olursa olsun elbette ânın fevkinde daha birçok erbâb-ı rüşd ü sedâd bulunacağını, ânların nasâyih ve vesâyasından hiçbir vakitde istiğnâ hâsıl olamayacağını nazar-ı i‘tibara almalıdır. Sâika-i hod-pesendî ile bu dakîkadan iğmâz olunursa girdâb-ı helâka düşmek muhakkakdır. Timurtaş Paşa bu dakîka-i mühimmeye atf-ı nigâh-ı ehemmiyet ederek efendisini vasîye ve –ta‘bir-i hakîki ile- nâsihe muhtâc görüb de- imkân derecesinde- hakîkati ifhâm, velînimetinin tehevvür ve gazâbını teskîn edebilecek esbâbı istihsâle ihtimâm etseydi böyle bir belâ-yı dehşet-engîze sedd çekmiş, efendisini de kendisini de darbe-i Timur’dan muhâfaza etmiş olurdu. Paşanın o sözü –velev ki Timur’a karşı ta‘riz ve serzenişe haml olunsun- nefsu’l-emre mutâbık olmadığı için mecrûhdur.

Yukarıda gösterilen ‘itâb ve cevâbın sûret-i zâhiresine nazaran bu mebhasda verilecek hükm, mülâhazat-ı mesrûdeden ibâret kalır. Fakat işin iç yüzüne ve tarafeynin fikr ü niyetine vukūfumuz olmadığı gibi aradan beş yüz bu kadar sene geçerek hakîkat-i mesele, sehâib-i muzlime içinde kaldığı için verdiğimiz hükmün hakka mukārenetini temin etmek kābil olamaz. İhtimâl ki Timur ‘itâbında haklı, Timurtaş cevâbında haksızdır. Yahud emr, ber-aksdir. Yahud hem Timur hem de Timurtaş haklıdır. Bu üçüncü sûreti te’yid edebilecek ortada bazı alâim de vardır. Şöyle ki: Müverrihlerin müttefikan beyân etdiklerine göre Yıldırım hazretlerinin Timur meselesinde def‘aten o derece tehevvür ve teşni‘de bulunması esâsen bî-lüzûm idi. Erkân-ı devlet, vahâmet-encâmı beyân ve muhârebeden men‘e sa‘y-ı bî-pâyân etdikleri hâlde nâil oldukları fütûhat-ı azîme müşârünileyhin (neşe-i gurûr ile cesur) ettiğinden bu türlü ihtârat-ı hayırhâhâneye ehemmiyet vermezdi. Binâen-alâ-zâlik bu gavganın

müsebbib-i yegânesi kendisi olduğunu bildığı için –hâl ve mekânı müsâid gördüğü hâlde de- firârdan ar etmiş ve birkaç yüz kişi kalıncaya kadar bizzat çalışarak gāyetinde esîr olmuş idi. İşte hâlin vahâmetini ihtâr ve muhârebeden vazgeçilmesinde ısrâr eden erkân-ı devlet meyânında –şübhe yok ki- Timurtaş Paşa da dâhil idi. Bu hâlde "Pâdişâhımız tıfl değildir ki vasîye muhtâc ola" demekten maksûdu "Biz pâdişâha hakîkati 'arz etdik, muhârebeden men'e çalışdık. Vesâyamızı dinlemedi. Âkıbet bu hâle giriftâr oldu. Ne yapalım, çocuk değildir ki vasîye muhtâc olsun, vasî de kuvve-i cebriye isti'maliyle kendisi teşebbüs ettiği emr-i vahîmu'n-netîceden vazgeçirsin" meâlini îmâ ile Yıldırım'ın nasîhat dinlemediğine ta'rizden ibârettir.

Timurtaş Paşa, Hazret-i pâdişâha nasâyihde bulunub da ısgā ettiremediğinden, nihâyet Timur'a büyük bir cevâb vermeğe mecbur olduğundan dolayı ma'zur görülür ve ahlâfın 'itâbından kurtulur. Müşârünileyhin hidemât-ı hasenesi târihen sâbittir. Hattâ -merkez-i saltanatda yeniçeri gibi vazife-i yevmiye ile muvazzaf süvari askeri tertîbine lüzûm göründüğünden asr-ı Hüdâvendigar'da –müşârünileyhin himmetiyle ebnâ-yı sipâhiyân bölüğü tertîb olunmuş, sâir hidemât-ı cemîlesine mükâfaten kendisi –o vakte kadar makām-ı sadârete mahsūs olan- türbe-i vezâretle taltîf ü tevkîr edilmiş idi. Böyle mesbûku'l-hidme, meşkûru'l-himme kâr-âzmûde bir vezîr-i sâdıkın menvî-yi zamîrini "Pâdişâhımız tıfl değildir ki vasîye muhtâc ola" cümlesinin ma'nâ-yı zâhirîsinden ibâret addetmek ve böyle bir kelâm-ı gayrı-ma'kulü öyle bir vezîr-i rûşen-zamîrin hulâsa-i fikr ü mesleği olmak üzere kabûl edip 'itâba kalkışmak muvâfık-ı insâf olamaz.

Maahâzâ ta'yin-i hakîkat maksadıyla icrâ edilen tedkîkat esnâsında zuhûr eden bu kadar şübehât ve mahzûrata karşı şu sahîfeler de –ratb ü yâbis- serdettiğim mülâhazatın mes'uliyetini kabûlden tehâşî ederim. (el-İlm İndallahi'l-Alîm)

§

"Arabistan sefîrine azîmetinden mukaddem Sultân Selîm-i Evvel Hazretleri, Piri Paşaya muzmar derûnunu ifşâ eyledikde müşârünileyh "Cengiz ve Timur gibi cihângîrlerin çölü geçmediklerini ve bu husûsdaki müşkilâtı" beyân eylediğinden mazhar-ı gazab olmuş idi. Ba'de'l-feth Piri Paşaya tevcîh-i hitâb ile 'İşte ben gitdim, ve Mısır'ı feth ettim' buyurdukda Paşa, duâ-yı hümâyunlarını tekrâr ve mütâlaa-i sâbıkasının sehâfetini ikrâr etdikde 'Yok, senin 'arz eylediğin mülâhazat muvâfık-ı hâl ve mutâbık-ı hazm ü ihtiyat idi. Lâkin halk bana babasını ve kardaşlarını öldürdü diye ta'n ü düşnâm etmekte olduklarından Devlet-i Aliyye'ye fevkalâde bir hizmet ile bu töhmeti ferâmûş ettirmeğe mecbur olduğumdan nâşî muhâtarat-ı melhûzayı göze aldırdım' buyurmuşdur". [*Netâyicu'l-Vukuat*- Mustafa Paşa]

-Mülâhaza-

Piri Paşanın ihtârı nefsu'l-emre muvâfık olmakla beraber –bahri berr, berri bahr etmeğe muktedir olan –ber-azm-i müşkül bir endâzâneye îrâs-ı halel edeceğinden ve herhangi işde olursa olsun müşkilât-ı muhtemele nazar-ı i'tibara alındığı hâlde

istihsâl-i matlab muhâl hükmüne gireceğinden paşaya gazab etmekte Hazret-i Selîm-i Azîm haklıdır.

Maksadın husûlünden sonra gazabı lutfa tahvîl etmek ise- mu'teriz fi'len mağlûb olduğu hâlde bile [80] âna karşı –i'tiraf-ı hak demek olduğu için şehriyâr-ı Selîmu'l-efkâr büyüklüğünü bu sûretle de izhâr etmiştir. En muhâtaralı teşebbüsât, en mühim ahvâl için ihtiyâr olunabileceği cihetle Hazret-i pâdişâh, muhâtarat-ı gûnâgûnu ne maksad uğrunda "göze aldırdığını" evvelce paşaya haber verseydi ihtimâl ki o da "çölleri, gölleri" Hazret-in nazar-ı dikkatine 'arz ile serd-i müşkilât etmezdi.

Mevki'-i istişâreye konulan bir meselede maksad-ı aslî ihfâ edilir ise herkes –meselenin zevâhirine göre- beyân-ı rey edebilir. Reyde hatâ ederse ma'zur görülür. Pâdişâh-ı Selîmu'l-kalb, Piri Paşaya "Senin mülâhazatın muvâfık-ı hâl ü ihtiyat idi" demekle bu ma'zereti kabûl buyurmuş oluyor ki bu da başkaca bir büyüklükdür.

§

"Sultân Süleyman-ı Evvel hazretleri Edirne'den İstanbul'a teveccüh eylediklerinde ulemâ istikbâl edip kazaskerlikden mütekāid Muhyiddin Çelebi yanaşub gitdikde derakab Kadiri Efendi yanaşub pâdişâh '[?], Muhyiddin Efendinin atı hiç hareket etmez gāyet cesîm olduğu içindir' buyurduklarında 'Pâdişâhım, nice hareket etsin, üstünde olan ilm-i mücessemdir. İlm-girân-ı kıymettir' deyu Kadiri Efendi tevcîh edip ba'de Kemâl Paşazade yanaşub Kadiri Efendinin atı oynadıkda pâdişâh 'Ne aceb atı hareket eder aslâ durmaz' dediklerinde Kemâl Paşazade 'Kadiri Efendi gibi ehl-i ilmi götüren at kemâl-i safâsından dura mı bilür' deyu tevcîh etdikde pâdişâh dahî hamd edip 'İnşallah saltanatım da imtidâd mukarrerdir. Zîra ulemâ-yı payitahtım birbirlerine ittihâd üzeredir' buyurmuşlar". [*Tuhfetu'l-Ahbâb]*

-Mülâhaza-

Mukarrebînin böyle ibcâl-i fazîlet yolunda vâki' olan tevcîhat-ı ittihâd âyâtı kendilerinin devlet ve memleket için ne kadar nâfi' âdemler olduğunu gösterdiği gibi pâdişâhın, tevcîhat-ı vâkıayı imtidâd-ı saltanata sebeb addetmesi de kendisinin takdîr-i fazîlet ü kemâldeki kemâlini isbât eder. Muzaffer-i hakîki, düşmen-i nifâk olanlardır…

§

"Sultân Selîm-i Sâni bir gün Vezîriâzam Mehmed Paşanın [Sokullu] kendisi için binâsına şuru' ettiği türbenin yanından güzâr ederken Şemsi Paşaya hitâben 'Şems bu kimindir' diye suâl buyurur. O da 'Pâdişâhım hemân buyurduğunuz hemân gelir' diye

cevâb verir. Pâdişâh ‘Ayıbdır. Ânın hayâtı benim sebeb-i istirâhatimdir. Ben seni tecrübe ettim bana hayırhâh değil imişsin’ buyurur”. [*Tuhfetu’l-Ahbâb*]

-Mülâhaza-

Selâmet-i âmmeye hizmet edenleri –a‘râz-ı nefsâniye ile- tahzîle çalışanlar elbette mahzûl olurlar. Çünkü ferdin mahvıyla menfaat-i şahsiyelerini temin ederlerse de –hakîkatde- mefaat-i âmmeyi imhâ etmiş olurlar.

Nef‘-i şahs için zarar-ı umûmiyi irtikâb etmek bir irtikâb-ı eşna‘dır ki âna cür’et edenler hüsrân-ı ebedî içinde kalırlar.

§

“Sultân Murad-ı Sâlis li-ecli’l-cülûs İstanbul’a vârid ve Yalıköşkü’nde –enişteси- Sadrazam Sokullulu Mehmed Paşaya mülâki oldukda takbîl-i destine müsâraat edip her ne kadar Paşa-yı müşârünileyh bu muâmeleden ibâ ve vazife-i ubûdiyeti icrâ eyledi ise de Sultân Murad sonradan bu tenezzülüne nâdim ve müşârünileyhi tahkîr ve istiskāle âzim olup türlü türlü cefâlar eder idi. Nihayet 986 Şabanında sadr-ı müşârünileyh kendü sarayında ikindi divanı eder iken bir meczûb arzuhal takdîm edecek gibi takarrüb ve hançer ile sinesinden urmakla bir sâat mürûrunda vefât eyledi. Ve tafsîlat-ı mebsûtaya muttali‘ olanlar meczûbun bu cür’etinin musanna‘ olmasına zâhib oldular”. [*Netâyicu’l-Vukuat*- Mustafa Paşa]

-Mülâhaza-

Her ne maksada müstenid olursa olsun ibtidâ i‘zam ile tevkîr edilmiş bir zâtın bilâhare istihfâf ile tahkîr edilmesi o zâtın sitîzini, diğer ashâb-ı hall ü akdin nefretini câlib ve maslahat-ı âmme üzerinde de muzırrât-ı gûnâgûnu mûcib olacağından evvelemirde o kadar ihtirâma kıyâm etmemek yahud kıyâm eylediği [81] hâlde isbât-ı kadem etmek lâzım gelir. Sokullulu gibi bir zât-ı vâcibu’l-ihtirâmın destini bûs eden şehriyârın herkes, takbîl-i pâyine şitâb eder. Binâberin Murad-ı Sâlis hazretlerinin ilk hareketi küçüklük değil –şâyân-ı tebcîl- bir büyüklükdür. Fakat son hareketinde kaziye, ber-aksdir.

§

“Osman-ı Sâlis, Hekimoğlu Ali Paşaya birgün kemâl-i gazabla ‘Ben şimdi seni azl eder ve hamallar kethüdası Ali ustayı vezîr edinirim’ dedikde müşârünileyh ‘Evet yaparsınız. Lâkin Hamal Ali Paşa olur Hekimoğlu Ali Paşa olamaz’ dediği menkūldür” [*Netâyicu’l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

Osman-ı Sâlis hazretleri, tebdîl-i unvânın tağyîr-i mâhiyet edemeyeceğini takdîr etmiş olsaydı hamallar kethüdasıyla Hekimoğlu'nu tehdîd edemezdi. O adem-i takdîri ihtâr ve tehdîd-i vâki'i istihfâf ve istisgār için Hekimoğlu'nun cevâbından daha dakîk bir cevâb-ı hakîmâne tasavvur olunamaz.

§

"Meşhûr Mareşal Moltke berhayat olduğu esnâda erkân-ı harbiye zâbıtânının en mümtâzı addolunan genc bir binbaşı, askerî kulübünde müşârünileyhin bazı teşebbüsât ve harekâtını tenkîd ederek 'Mareşal Moltke, zamânında büyük bir kumandan idi. Fakat esliha-i cedîde ile fenn-i harb büyük inkılâbata uğramiştir. Bu zamanda Moltke, büyük bir ordu sevkinde yeni erkân-ı harbiye ceneralleri kadar muvaffâkiyet gösteremez' zemîninde idâre-i efkâr etmiş. Bu sözleri Moltke'ye îsal etmişler. Müteessir ve münfail olmamış. Biraz zamân sonra askerî kulübünün resmî bir ziyâfetinde Moltke o zâbıtla bir sofrada bulunmuşlar. Moltke, genc zâbıtın iktidârını medh ü senâ etdikden sonra ilâveten demiş ki: 'Yavrum, sende yalnız bir kusûr var ki o da şöhret ve i'timad-ı umûmîye adem-i mazhariyettir. Bugün iktidâr-ı dâhiyânenle seni büyük bir ordu erkân-ı harbiye riyâsetine ta'yin edecek olsalar kumandanlar senin tertîbat ve evâmirini tereddüdlerle tedkîk etmekten kendilerini alamazlar. Eğer muvaffak olursan muvaffâkiyet için birçok sebebler ve ahvâl-i tabîiye gösterilir. Muvaffak olamazsan adem-i muvaffâkiyet kabâhat ve mes'uliyeti tamâmıyla senin üzerine atılır. Binâenaleyh sen de tereddüdle hareketden ve endîşeden kurtulamazsın. Birçok tecrübeler görmüş, iktisâb-ı şöhret etmiş, umûmun i'timadını kazanmış olan ihtiyâr mareşal emniyet ve i'timad ile tertîbatını yapar. Bütün kumandanlar o tertîbatı i'timad-ı tâm ile bilâ-tereddüd icrâ ederler. Muvaffâkiyet görülemezse o vakit acaba neden dolayı muvaffâkiyet görülemediği esbâbı taharrî olunur. Binâenaleyh iktisâb-ı şerefle umûmun i'timadını kazanmış bulunmak muvaffâkiyetde büyük bir iktidâr ile beraber birçok tecrübeler görmeğe, muvaffâkiyetler ihrâz etmeğe mütevakkıfdır' demiştir". [*Asır Gazetesi* 1041 Numero/ Bir Alman Gazetesinden Menkūl]

-Mülâhaza-

Şöhret ve i'timad-ı umûmînin en müşkül mesâilde bile medâr-ı muvaffâkiyet olduğunu "Moltke" pek güzel îzâh etmiştir. Şöhret ve i'timad-ı umûmîye nâil olan âdemin hatası –nezd-i âmmede- savâb, savâbı bî-hisâb addolunur. Bir hasta –fart-ı hazâkatle iştihâr eden- bir tabîbin elinde terk-i hayât ederse herkes, "Tabîb, fennin vesâyâsına tamâmıyla tevfîk-i hareket etdi. Tedâvide kat'a kusûr göstermedi. Fakat

hastanın ömrü bu kadar imiş" derler, ta'zire bedel takdîrde bulunurlar. Yine o hasta –hazâkat-i kâmilesine rağmen iştihâr edemeyen- bir tabîbin tedâvi ettiği esnâda vefât ederse her kafadan bir sadâ çıkar, öbür tabîbin hatâsı savâb, bu tabîbin savâbı hatâ olur. İ'timad-ı umûmîyi kazanmak, beyne'n-nâs bi-hakkın iştihâr etmek fevkalâde müteassir bir meseledir. Bu şeref, milyonda ancak birkaç âdeme nasîb olabilir. Nitekim hangi kavmin târihi tedkîk olunsa o kabîl zevâtın ma'dud olduğu görülür.

İ'timad-ı âmmeye nâil olabilmek için evvel-be-evvel tâli'-i mes'ud erbâbından olmak, sâniyen nefse i'timad etmek lâzım gelir. Nefse i'timad ise, -bir düşmen câna i'timad etmek derecesinde- müşküldür.

O müşkülü iktihâm ve tahsîl-i matlaba ikdâm edenler bi't-tab' fevkalâde yaradılmış âdemlerdir ki bunların da iştihâra ve i'timad-ı umûmîyi iktisâba hakk-ı sarîhleri vardır.

Mesâlih-i âmmenin mûdilatını halle me'mur olacakların zevât-ı ma'rufe ve mu'temededen intihâb edilmesi, hall-i [82] mûdilat için eslem-i turukdur.

Şöhret-i kâzibe ve i'timad-ı muvakkat, bahsin hâricindedir. Bi-gayri-hakkın –sevk-i tesâdüfle- iştihâr edenler şöhretlerini ve o sebeble istihsâl eyledikleri i'timad-ı umûmîyi –dûş-i delâldeki meta'-ı müsteâr gibi- pek az müddet muhâfaza edebilirler. İştihâr ve i'timadı istilzâm eden meta'ın fâsid ve kârın kâsid olduğunu –mümeyyiz-i nîk ü bed olan- zamân, âmmeye i'lan edince şöhret ve i'timad da derakab zâil olur. Lâkin teâkub-ı ezmine ve tecârib-i mütefennine ile tahassul ve teeyyüd eden şöhret ve i'timad şâibe-i tezelzülden masundur ki böyle bir i'timad ve şöhrete nâil olanlar mevki'lerini hayâtlarında da, memâtlarında da muhâfaza ederler.

Bu müddeâyı isbât için elimizde birçok şevâhid-i târihiye vardır. O şevâhidden biri de –vatanına hidemât-ı 'âliye 'arzıyla bi-hakkın iştihâr ve vatandaşlarının i'timadına mazhariyetle kesb-i şeref-i bî-şümar eden- Moltke'dir!

§

"Hayreddin Reîs [Hayreddin Paşa] deryâda karşu durur olmayıp Barbaros nâmından bütün Akdeniz lerzân ve sevâhil ü cezâyir-i Avrupa halkı hirâsan olarak beşikdeki çocuklarını Barbaros nâmıyla ihâfe ve iskât eder oldular. Ânın bu vechile hurûc ve zuhûru düvel-i Avrupa'ya mûcib-i endîşe oldu". [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Muhteşem bir ordu, mükemmel bir donanma –ekseriyâ- bir şahsın hâiz olduğu ehemmiyet derecesinde âmmeyi tehdîd edemez. "Ehemmiyet-i şahsiye" pek mühim bir meseledir ki o sayede muhal add olunan umûr, kemâl-i suhûletle dâire-i imkâna

girer, hayâl hakîkate tahavvül eder. Fakat şahsen kesb-i ehemmiyet etmek, bu ehemmiyetle âlemi ürkütmek yalnız başına kâinat ile uğraşmak kabîlinden bir emr-i düşvârdır.

Zaten târih-i kâinat, bize bu yolda birçok zevât göstermekten âcizdir.

§

"Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşanın muvaffâkiyat-ı fevkalâdesinden bahs ile 'Bu kadar muvaffâkiyet ancak efendimize mahsūsdur' diyen bende-gân ve mukarrebânına Paşa 'Hayır öyle değil. Mehmed Ali, bildiğiniz Mehmed Ali'dir muvaffâkiyat-ı vâkıa iş için intihâb ettiğim âdemlere âiddir. Ben, işe yalnız âdem intihâbını pekiyi bilirim' demiştir. [Subhi Paşa merhûmdan menkūl]

-Mülâhaza-

En büyük muvaffâkiyet, ehline tevdi'-i emânettir. Mehmed Ali, bu kāide-i mühimmeye tamâmıyla riâyet ettiğiçin muvaffâkiyet-i kâmileye nâil olmuşdur.

Emânete ehl bulmak ise –nüfûz-ı nazar, ta'mik-i haber, fikr-i selîm, tab'-ı kerîm, takdîr-i kıymet, tedkîk-i umûr, ta'yin-i meziyet, temyîz-i şahs, niyet-i hâlisa, meyl-i hak, tahkîr-i garaz, tevkîr-i nâmus, i'timad-ı nefs gibi- birçok hasâis-i fâzılaya tevakkuf eder ki bu kadar hasâisin bir nefsde ictimâ'ı nâdiren vâki' olur. Mehmed Ali, bu hasâisi câmi' imiş ki 'Ben işe âdem intihâbını pekiyi bilirim' iddiâsında bulunuyor, iddiâsını da fi'len isbât edebiliyor.

Dakîka- ehline tevdi'-i umûr, maddeten ve ma'nen a'zam-ı sürûr olduğu hâlde –gafletin veled-i tabiîsi olan- ağrâz-ı nefsâniye, sürûrun kıymetini takdîr ettirmiyor da sürûr, şurûra fedâ ediliyor. Bu kaziye-i fazîhanın aksi iltizâm olunsa o zaman sürûr-ı hakîki hâsıl ve âmme aksâ-yı saâdete vâsıl olur.

§

Cevdet Paşa, Tepedelenli'den bahsederek diyor ki: "Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa gibi Yanya vâlisi Tepedelenli Ali Paşa dahî asâkir-i muvazzafa sergerdeliğinden yetişme olup tavr ü mişvârında âna taklîd ediyor idi. Hâlbuki beynlerinde bûn-ı baîd[207][Bu not dipnot gibi değil üst not olarak yazılmış] var idi. Çünkü Mehmed Ali Paşa idâre-i askeriyeden ziyâde umûr-ı siyâsiyede mâhir ve fevkalâde dûr-endîş ve müdebbir bir zât olup Mısır'ı i'mar ile memleketin servetinden istifâde eylerdi.

Ali Paşanın idâresi ise hâlâ bir başıbozuk asker sergerdesinin muâmelatına benzerdi. Ve teksîr-i zirâat ü ticâret ile kurâ vü kasabâtın [83] i'mârına sarf-ı mesâî edeceğine

[207] Mesâfe-i baîde

birçok köyleri birer takrîb ile çiftlik hey'etine koyarak zirâatın tedennîsine sebeb oluyor idi" [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Netîcenin nîk ü bedi, mukaddimeye tâbi' olmasına göre her iki tarafın netîcesi de bi't-tab' mukaddimeleriyle mütenâsib zuhûr etmiştir. Bu bir hakîkat-i mutlakadır ki i'mâr-ı memleket elbette tevlîd-i servet ü saâdet eder. Tahrîb-i memleketle tahsîl-i servet ü saâdet ise –meyyitden hizmet ve menfaat beklemek kabîlinden- bir hayâl-i muhâldir. Mehmed Ali gibi aklı başında olanlar hakîkate tevessül, Tepedelenli Ali gibi aklı tepesinden yukarı olanlar da hayâl ile tevaggul ederler. Bu da bir hakîkat-i ma'lûmedir ki hayâl rehîn-i zevâl, hakîkat ise mazhar-ı kemâldir.

[İhtâr- Bu zevâl ve kemâl meselesinde müşârun-ileyhimânın yalnız şahısları nazar-ı dikkate alınmiştir].

§

"Cevdet Paşa, Koca Yusuf Paşanın muârefe-i kadîmeye binâen Doğramacızade Abdullah Efendiyi birdenbire sadâret-i uzmâ kethüdâlığına is'âd eylediğinden mûmâileyhin adem-i iktidârıyla beraber menfaat-i zâtiyesine hasr-ı mesâi ettiğinden bahseylediği sırada diyor ki: "Vükelâ-yı devlet iş gördürücü bir hey'et olup vazife-i asliyeleri iş görücüleri temyîz ve intihâb ile umûr-ı devleti ehline tevdi' etmekten ibârettir. Bu cihetle devletin vükelâ-yı sıdk ittisâfı sahîhan insan sarrafı olmalıdır. Yoksa ülfet ve muârefeye binâen adam kayırmak ve gayret-i câhiliye hasebiyle insâniyettir deyu mensûbin ve muallakātı derece-i ehliyet ü istihkāklarının üst tarafına çıkarmak umûr-ı devletin nâ-ehiller eline geçmesini mûcib olarak vazife-i asliyenin hilâfında hareket ve âdetâ devlete ihânet demek olduğundan buna nasıl insâniyet denilir. Liyâkat ve istihkāk dâiresinde mensûbin gözetmeğe vâkıa lisân-ı umûmdan i'tiraz olunmaz. Ve bu derecesi enzâr-ı umûmiyede mürüvvet ve insâniyet addolunur. Lâkin bu dahî tedrîc ve teennî ile olmalıdır. Zîra merâtib-i devletde def'aten terakkî iyi bir şey olmadığı bi't-tecribe müsbet ve müsellem olan hâlatdandır". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Cevdet Paşanın mütâlaası nefsu'l-emre tamâmıyla muvâfıkdır. Filhakîka (insan sarrafı) olanlar –nukūd-ı mağşûşeden de muzırr olan- eşhâs-ı müşevveşeyi ülfet ve karâbete yahud diğer bir sebeb ü illete binâen umûr-ı hükûmetde istihdâm ve hukūk-ı umûmiyeyi kem-nâm etmez.

Umûr-ı hükûmet, pek mühim bir emânet olmasına göre emâneti –li-sebebin mine'l-esbâb- nâ-ehillere tevdi‘ ve o sayede ânların dâire-i maişetlerini tevsî‘ etmek âharın kîsesinden bahşâyiş-i [?]de bulunmağa da benzemez. Bu reviş-i bed-meniş, emânete ihânet ve hukūk-ı umûmiyeyi –menfaat-i şahsiye uğruna- izâat gibi bir fazîha-i azîmeyi irtikâb etmekdir ki mütecâsirler pençe-i ukāb ikābından ebediyen tahlîs-i girîban edemezler.

Zevi'l-kurbâ ve ahillâyı nefse âid emvâlden müstefîd etmek uhde-i insâniyete müterettib bir vecîbedir. Fakat bunları –bi-gayri-hakkın- emvâl-i umûmiyeden hissedâr etmek –mâl-ı mesrûkdan sadaka vermek kabîlinden- bir hareket-i küşteniyânedir.

Zevi'l-kurbâ vü ahillâ meyânındaki erbâb-ı istihkāk –hangi işin ehli ise o işde- istihdâm ve kavâid-i adl ü hakkāniyete tevfîkan ale't-tedrîc terakkîlerine ikdâm olunduğu takdîrde -bu da emâneti ehline tevdi‘ demek olduğundan- bi't-tab‘ kimsenin de bir diyeceği kalmaz.

§

"Büyük Frederik, teferruât-ı ahvâle dahî vâkıf olup hattâ bir kere adliye nâzırı tarafından bir zâtın vilâyatın birinde kazâ hâkimliğine intihâbı teklîf ü ‘arz edilmekle bu âdemin vaktiyle vâlidesiyle bir arâzi da‘vâsında bulunarak hâl-i ihtizârda bulunan vâlidesini yemin etmek mecburiyetinde bırakmış olduğunu ve bu kadar merhametsiz ve hukūk-ı mâdere hürmetsiz bir âdemden tebaası için istifâde beklenilemeyeceğini beyân ile teklîf-i vâki‘i redd eylemiştir". [*Mecmua-i Ebuzziya*: Nüsha 1/ Sahife 2265]

-Mülâhaza-

Âilesine merhamet ve adâlet göstermeyen âdemlerden başkaları hakkında adâlet ve merhamet beklemek [84] kendi ırzını muhâfaza etmeyen bir fâhişeden halka karşı etvâr-ı iffet-kârâne ümîd etmek kabîlinden bir ümîd-i fâhişdir. Frederik, cidden ehl-i tedkîk imiş ki bu dakîka-i mühimmeye riâyetle ibrâz-ı fazîlet etmiştir. Bu türlü harekât-ı fazîlet-kârânede bulunanlar –hangi millete mensûb olursa olsun- kadr-i fazîleti takdîr ve şân-ı adâleti tevkîr edenler indinde mazhar-ı sitâyiş olurlar.

Binâberin Frederik, bu sitâyişe lâyıkdır.

[Tabsıra- Hazret-i Ömer Radıyallahu Anh Efendimizin –evlâdına nevâziş göstermemesinden dolayı- bir vâliyi azl ü tekdîr ettiği meşhûrdur. Fazîlet-i hakîkiyeyi dîn-i mübîn İslam te'sis etmiş olduğu için –vâlidesini yemine mecbur eden bir âdemi hâkimliğe kabûl etmemek sûretiyle- Frederik'in ibrâz ettiği hareket-i fâzıla, nazar-ı İslam'da bir fazîlet-i uzmâ değildir, vazife-i asliyedir. Fakat edyân-ı sâire

sâliklerinden öyle bir muâmele görülür ise hem istiğrâb hem de istihsân olunmak tabiîdir].

§

Bir vâliden şikâyeti mutazammın –müteaddid imzâ ile- gelen bir telgrafnâme, meclîs-i vükelâda tedkîk olunduğu sırada Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa "İnsan bir köye gitse ibtidâ tesâdüf ettiği evin köpeği havlar. Sonra diğer evlerin köpekleri de âna uyar, bir gürültüdür kopar. Hâlbuki gelen adama havlayan yalnız bir köpekdir. Bunun gibi vâliden şikâyet eden yalnız bir kişidir, bu telgrafnâmede imzâsı olan diğer herîfler –hiçbir şeyden haberleri olmadığı hâlde- o şahsa ittiba'en şikâyetde bulunuyorlar" demiştir.

-Mülâhaza-

Umûr-ı âmmeyi hall ü akde me'mur olanlar, ta'mik-i nazar, tedkîk-i haber gibi iki esâs-ı metîne binâ-yı hükm etmezlerse hükümlerinde dâimâ hatâ ederler. Ta'mik-i nazar, haberi ıyân mertebesine îsal edeceği gibi tedkîk-i haber de gerek muhbirin gerek ihbâr olunan maddenin mâhiyetini ta'yin ve –her türlü şübehât ve şükûku kâmilen mahvile- vicdânı temin eder.

Ta'mik-i nazar, tedkîk-i haberin rûhu hüsn-i adâlet ve hüsn-i niyettir.

§

Ziya Paşa, bir gün Mütercim Rüşdü Paşanın ziyâretine gider. Müşârünileyh büyük bir kağıd tomarını sobaya sokdukdan sonra der ki: "Ziya Bey, şu atdığım tomar nedir biliyor musun, fülan mahalde münhedim olan bir köprünün –ehemmiyet-i askeriye ve sairesinden bahsile- birkaç aya kadar ta'mir ve tecdîd edilmediği hâlde birçok zarar ve masraf ihtiyârına mecburiyet hâsıl olacağı vaktiyle mahallinden bildirilmişdi. Bu işe dâir birçok muhâbere cereyân etmiş, evrâk-ı muhâbere devâir-i âidesini dönmüş dolaşmış. Aradan seneler geçmiş, köprü hâlâ yapılmamış. İşte üçüncü defa seraskerliğe geldim, evrâk-ı ma'hudeyi burada buldum. Bir daha seraskerliğe geldiğimde yine karşıma çıkub da beyhûde yere teşvîş-i zihni mûcib olmamasıçün sobaya atdım".

-Mülâhaza-

Hangi meselede olursa olsun tatvîl-i makāl, maksad-ı aslîyi ihlâl eder. Binâberin kat'-ı makāl ile maksadı istihsâl etmek, buna imkân müsâid denilse o maksaddan sarf-ı nazarla makāsıd-ı sâireyi muhâfaza eylemek lâzım gelir.

Rüşdü Paşa –köprü meselesine- birinci sûrete imkân bulamadığiçin evrâk-ı muhârebeyi âteşe atarak ikinci sûreti ihtiyâr etmiş oluyor ki akl u hikmet de bunu îcâb eder.

§

Erzincanlı Hacı İzzet Paşa Edirne'de vâli iken bir aralık arsız, hırsız çoğaldığından ve jandarma, polis şimdiki gibi derece-i kâfiyede olmadığından Paşa, erâzili te'dib için başka bir tedbîr ittihâzına lüzûm görür. Jandarma âlâyına me'mur bir zâbıtı[208] celb ile şu yolda ta'limat verir: "Şehirde türeyen eşirrânın te'dibi için sana bir Osmanlı ağzı öğredeyim de hemân îcâbına bak, akşamdan sonra atına bin. Yanına birkaç süvâri al. Zukağa çık. Kemâl-i telâşla meyhânelerin, kahvehânelerin yanından geç. Oralarda tesâdüf edeceğin herîflere bülend-âvazla "Ulan, şimdi buradan yirmi jandarma geçdi mi" diye sor. Bi't-tab' "Hayır görmedik" derler. Hemân birkaç kamçı ur. "Haydi… Sen de, [85] şimdi buradan bir bölük jandarma geçer de görmemek kābil olur mu" diye söylenerek biraz öteye git. Kahveciye "Şimdi buradan bir bölük asker geçdi acaba hangi tarafa gitti" diye sor. O da kimseyi görmediğini söyleyeceğinden azarla geç. Elhâsıl meyhânelerde, kahvehânelerde oturan, o civârlardan geçen eşhâsı ürkütecek sûretde yaygarayı bas. Bakalım ne netîce hâsıl olur".

Zâbıt aldığı ta'limata tamâmıyla tevfîk-i hareket eder. Beş on gün sonra hırsızın arsızın epeyce arkası alınır.

-Mülâhaza-

Bir makinenin iş görmesi, âlat ve edevâtının mükemmel olmasına mütevakkıf bulunduğu gibi bir mülkün idâresi de esbâb ü vesâitin tekemmülüne vâbestedir.

Vesâit, mükemmel olursa umûr-ı mülk idâre edilebilir. Asıl meziyet, hâl ve zamân gayri-müsâid ve esbâb ü vesâit –fikdân derecesinde- nâkıs iken –tabîat-ı memlekete, mizâc-ı sekeneye göre- tedâbir-i hakîmâne ittihâzıyla idâre-i umûra muvaffak olmakdır. Bu meziyet-i 'âliyeyi iktisâb için fitraten iş âdemi olmak, idâre-i mülke âid muâmelat-ı ciddiye tahsîl etmek, -nazariyât ile iktifâ etmeyip- senelerce ameliyât görmek, tecârib-i dûr-a-dûrda bulunmak, tecâribden istifâde edebilmek, nüfûz-ı nazar, fikr-i selîm sâhibi olmak lâzımdır.

İzzet Paşa –bir mülkün idâresiçin îcâb eden şerâit ve meziyâtı tamâmıyla hâiz- bir merd-i kâr-âzmûde, bir gürg-i bâran-dîde olduğunu verdiği ta'limat ile isbât etmiştir.

[208] Basra valiliğinden munfasıl Ferik Muhlis/Mahlas Paşa'dır ki o zaman kolağası imiş.

Ta‘limatın netîce-i hasenesi ise erbâb-ı rüşd ü kiyâsetin esbâb ü vesâit mefkūd olduğu hâlde de idâre-i umûr edebileceğini te’yid etmektedir.

”مشکلی نیست که آسن نشود مرد باید که هراسان نشود“

“Yavuz Sultân Selim merhûm, Sultân Guru ile tekābül sadedinde kendi askerini Timur’a ve Mısır leşkerini zer ü zîvere müstağrak görmekle hem-rikâbı bulunan Kemâl Paşazade’ye bu sûretle ahkâmından suâl eyledikde ‘Cuyûş-ı Osmâniye Mısrîler’in eşyâ-yı nefîselerini gāret etmek için her nev‘ fedâkârlığı ihtiyâr edecekleri emr-i tabiî olduğundan esbâb-ı muzafferiyet-i şâhâneleri cümlesindendir’ deyu cevâb vermiştir”. [*Netâyicu’l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

Ziynet, atâleti.. atâlet, fesâd-ı ahlâkı intâc edeceğinden –âlat-ı hadîdiye-i harbiyenin müzâhimine tahammül eden- asker, “müstağrak-ı zer ü zîver olan düşmenin ziynetinden maddeten ve ma‘nen istifâde eder.

Bu nükteye mebnîdir ki İbn Kemâl, cuyûş-ı Mısriye’nin ziynetini asâkir-i Osmâniye’nin esbâb-ı muzafferiyetinden addetmiştir.

§

“Selîm-i Evvel hazretleri aslâ serâser ve dîbâ giymek istemezlermiş ‘Zen-i libâs merde münâsib değildir “غرض ازجامه دفع حر وبردست چه حاجت میل زینت آن که مردست”

deyu buyururlarmış. Sultân Süleyman bir gün enva‘-ı dîbâ vü serâser ile giyinip pür zîb ü ziynet dest-bûslarına geldikde ta’yib buyurub ‘Vâliden neyler Süleymânım’ deyu ta‘riz buyurmuşlar”. [*Tuhfetu’l-Ahbâb*]

“Müşârünileyhin şehzâde-i mükerremleri Sultân Süleyman zer ü zîver ile âraste elbise ile huzûrlarına girdikde ‘Süleyman anan ne giysin’ buyurmuşdur” [*Netâyicu’l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

“İnsan-ı kâmil çocuklar gibi âlâyişli elbiseden zevk-yâb olmayıp bu makūle şeyler kendisini meşgūl etmemeli ve dâimâ bezirgân-ı tarîk-i edeb mesleğine sâlik ve hevâ vü hevesine galebe ile nefsine mâlik olmalıdır. Zîra nisâ gibi kendisini zîb ü ziynete firifte eden âdem sâhib-i şeref sitâyişine sezâvâr olmayıp mefhâret-i zâtiye-i insâniye ancak meşakkati ihtiyâr ve ten-perverliği merdûd nazar-ı i‘tibar edenlere mahsūsdur”. [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-İlâve-i Mülâhaza-

Tabîat-ı beşeriye, zîb ü ziynete mâildir. Tabîatın bu yoldaki meyline iltifât olunub da hadd-i ma‘ruf [86] tecâvüz edilirse sefâhete ve bilâhare sefâlete meydân verilmiş olur. Sefâhet ve sefâlet ile mehâsin-i ahlâkın bir noktada cem‘i ise cem‘-i ezdâd kabîlinden mümteni‘dir. Bâhusus zîb ü ziynet, ‘ilel-i sâriyeye benzer. Mazarratı şahs-ı vâhide münhasır kalmaz, umûma sirâyet eder. Umûma sârî olan bir illetin netîcesi de vahîmdir. Bu hikmete mebnîdir ki her asırda erbâb-ı basîret, zîb ü ziynet gibi –müntic-i sefâhet ü sefâlet ve müstaidd-i sirâyet olan- bir illet-i muzırradan tevakkî edilmesini –kemâl-i ehliyetle- tavsiye etmiştir.

§

“Devlet-i Aliyye Tameşvar Eyâletine Belgrad Kalesi Avusturya’da kalmak üzere musâlahaya mecbur olup bu muhârebe devletin şânına nakîsa îrâs etmiş ve muallim-i asker tanzim etmenin lüzûmunu gereği gibi anlatmıştır. Bu cihetle Sultân Ahmed-i Sâlis devrinde İstanbul’da bir yeni medeniyet yoluna gidilmek ve asker tanzim edilmek efkârı zuhûr etmişdi. Lâkin işin başından başlanılmayıp kuyruğundan tutulmuş ve binânın temeline bakılmayıp sakfının nakşına uzanılmış yani Frengistan’da münteşir olan fünûn ve sanâyi‘in neşr ü tervîcine himmet olunmak lâzım gelirken enhâr-ı medeniyetin götürdüğü has ü hâşak isrâf ve sefâhete aldanılmış idi. Ol vakit ise İstanbul halkı pek mutaassıb ve mutasallib olduğundan tabaka-i ulyâda bulunan me’mûrînin bu gidişine nefred ederek her türlü muhdesâtdan ürkmeğe ve tarz-ı cedîd üzere yapılan ebniyeyi bile kerîh görmeğe başlamışlar idi. § Müteâkiben bir büyük fitne zuhûruyla İstanbul hercümerc olup nev-zuhûr binâlar bile bir takım mutassıbînin eyâdî-i özr ü i‘tisafıyla hedm ü imhâ edilmiştir”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Her şeyde esâsa i‘tina etmek lâzımdır. Esâs, metîn olmazsa binâ, her dakîka inhidâma müheyyâdır. Mâil-i inhidâm olan binânın tezyîn ve tezhînine çalışmak nakş-ı ber-âb kabîlinden- bir reviş-i gāfilâne, daha doğrusu bir kûşiş-i mecnûnânedir. Medeniyet-i hakîkiye, isrâf ve sefâhet gibi bir kâr-ı gayri-ma‘kulü değil, iktisâd ve tasarruf gibi bir hareket-i ‘âkilâneyi îcâb ettiğinden ve bu maksadın husûlü de –evvel-be-evvel- ulûm ve fünûnun intişâr ve istikrârıyla halkın tenvîr-i efkârına mütevakkıf bulunduğundan -bu hakîkatden iğmâz ile- medeniyet nâmına isrâf ve sefâhete revâc vermek gürûh-ı vahşete ilkā etmek demektir.

İşte o vahşetin netîce-i tabîiyesidir ki –milyonlar sarfıyla vücûda getirilen- nice kusûr-ı bî-kusûr, nice kâşâne-i ma‘mur -dehşetli bir zelzeleye uğramışcasına- bânîleriyle, sâhibleriyle, sükkânıyla beraber lemh-i basarda zîr ü zeber olmuşdur.

“Purtukal Devletinin muzâyeka-i mâliyesi mukaddem çıkarılan cerîdelerde bildirildiği vechile berkemâl olduğuna mebnî umûr-ı mâliyesi nâzırı ziyâde idâre ve imsâk vâdilerine saparak taklîl-i masârife çalışmakla Purtukal Devletinin dâr-ı hükûmeti olan Lizbon şehrinin gümrüğünde bulunan kedilere mîri tarafından alıverilmesi mu‘tad olan buğumiye ciğerlerini kesmiş ve bu sûretle mâhiye tahmînen doksan kuruş mîriye îrad-ı tedârik etmiş olduğunu gazeteler yazıyor”. [*Cerîde-i Havâdis*: Numero 61/ 6 Şevval 1257]

-Mülâhaza-

“Sermâyeyi kediye yükletti” meselinin madrebi addedilebilecek derecede iflâs eden bir hazînenin –tehvîn-i zarûret ve tahsîl-i kudret için- kedilerin ciğerinden istifâdeye kıyâm ettiğini gösteren şu fıkra-i ibret-âmiz, şâyân-ı dikkat ü tedkîktir.

Farelerin itlâfıyla eşyâ-yı müddehirenin muhâfazası gibi –epeyce mühim- bir işe “me’mur” olan kedilerin muayyenât-ı cüz’iyesini kat‘ ile o yüzden “mîrîye îrad-ı tedârik etmek” o kadar garîb bir teşebbüstür ki mâliye nâzırı “acâib-i seb‘a-i âlem” meyânında kendi nâm-ı garâbet-ittisâmını da yâd ettirmeğe bu sûretle kesb-i istihkāk etmiştir denilebilir.

Taklîl-i masârifle muzâyeka-i mâliyenin izâlesine çalışmak pek ma‘kul bir keyfiyettir. Fakat işe “ciğeri beş para etmeyen” kedilerin ciğerinden başlamak –farelerin de hayretini celbedebilecek- bir teşebbüs-i [87] acîbdir. Bu teşebbüs, cüz’î bir sadaka ile bir müflis-i mendebûrun derdine dermân bulmağa da teşbîh edilemez. Zîra sadaka, müflise bir faide temin etmese bile bir mazarrat da îras etmez. Hâlbuki cüz’iyet mikdârıyla beraber faidesi kesîr olan “doksan kuruşluk” tahsîsatın kat‘ı, -lüzûmsuz bir masrafın kat‘ı demek olmadığı için- tehvîn-i muzâyekaya aslâ hizmet edemedikten başka –gümrük anbarlarındaki eşyânın muhâfazası gibi- bir faideyi selb ve –farelerin hasârını teshîl ve tervîc gibi- bir mazarratı celbedeceğinden muzâyeka-i mâliyeyi –hakîkatde- bir kat daha teşdîd etmiş olur.

Mâliye nâzırı, cidden “mîrîye îrad-ı tedârik etmek” emelinde bulunmuş ise –gümrükte kolculuk yahut muhâfızlık eden- kedilerin tahsîsatını kat‘ etmekten taklîl-i masârif ve tehvîn-i muzâyeka nâmına bir faide tasavvur etmemelidir. “Kedi ne, budu ne” deyip

de –masârif- sâireye nisbetle solda sıfır mertebesinde kalan- muhassasât-ı senânîr ile uğraşmamalıydı. Belki muzâyeka-i mâliyeye sebep olan eşhâs-ı sefâhet nisâba, ânların tevlîd etdikleri masârif-i bî-hisâba atf-ı nazar-ı dikkatle taklîl ve tenkîhi o türlü eşhâs ve masârif üzerinde icrâya çalışmalıydı. Buna imkân bulamamış ise kedilerin ciğerine göz dikip de kendisini suhre-i hengâma itmemeliydi. Muhtâc-ı îzâh değildir ki "Azın kadrini bilmeyen çoğun kıymetini de bilemez" "Damla damla göl olur" "En az faide yine faidedir" "En büyük şeyler en küçük şeylerden çıkar" gibi emsâl ü kavâid-i müfîdenin mahall-i tatbîki burası değildir.

§

"Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa makām-ı sadârete geldikte ibtidâ muzâyeka-i mâliyeden nâşî tezyîd-i vâridât için gümrüklerce vesâir emânat ve iltizâmlarca ihdâs olunmuş olan bed' ü mezâlimi ve vüzerâdan 'îdiyye hedâyâsı gibi âdât ve merâsimi ref' ü ilgā ile usûl-i adliyeye teşebbüs etti. Lâkin halk buna dahî i'tiraz edip vâridât-ı resmiye ile idârede muzâyeka çekilirken bunlar dahî ref' olunduktan sonra bu vezîr akçe husûsunda ne tedbîr edecek şimdi bunun sırası mıydı derler idi. Hâlbuki umûr-ı müsellemeden olduğu üzere devletlerin vâridât-ı hakîkiyesi servet-i sahîha-i tebaa vü ahâli üzerine müesses olan şeyler olup tezyîd-i îrad-ı devlet tezâyüd-i sâmân-ı raiyet ile hâsıl olageldiğinden o makūle tazyîk-i ümmeti ve taklîl-i zirâat ü ticâret ü hırfeti mûcib olan tekâlif her ne kadar ibtidâsında bazı mertebe hazîne-i develete faide verir gibi zann olunur ise de pek az müddette mülk ve tebaaya mûris olacağı zucret u zarûretden nâşî hazînenin eski vâridâtına dahî îras-ı noksân eylediğinden ve vezîr-i müşârünileyh kemâl-i fetâneti ve hikmet-şinâslığı cihetiyle bu dakîkaları bilmiş olduğundan evvelemirde şu dediğimiz kabîlden bulunan bed'-i zulmiyenin faide-i sûrîyesinden ferâgat ederek bunları def' ile eğerçi zâhir-i bînân-ı zamânın kavl-i mecrûhlarınca vâridât-ı hazîneye bir hayli ziyân göstermiş olup fakat usûl-i adliye üzere tasarrufât-ı sâireden bunun tamam beş katı vâridât bulunduktan başka adâlet-i semeresi olmak üzere bilcümle asker kendüsüyle azm-i sefer etmeğe ez-dil ü cân râgib-i hâhiş-ger ve âmme-i âlemiyânın hüsn-i teveccüh ve hayr duası kendüye bir büyük sermâye-i fevz ü zafer oldu. Lâkin bu esnâda bir takım nâ-ehillerin mukannenât ve ta'yînatı kat' olunmuş olduğundan vezîr-i müşârünileyh yine halkın lisânından halâs bulamadı. Ama müşârünileyh böyle sözlere ihâle-i sem' etmeyerek hemân nizâmat-ı dâhiliyeyi tesviye etdikden sonra a'dâdan ahz-ı sâr etmeğe ibtidâr etdi". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Bir menba‘-ı ma‘kulden –sûret-i ‘âkilânede- istihsâl olunmayan vâridât, tezâyüd-i serveti değil tevâfür-i zarûreti intâc edeceğinden Fazıl Mustafa Paşa gibi –ulûm-ı dîniye vü dünyeviyede hâiz-i yed-i tûlâ olan- eâzım-ı müdebbirân-ı mülkün tezâyüd-i vâridât maksadıyla ihtiyâr olunan “bed‘ ü mezâlimi” ve “tazyîk-i ümmeti, taklîl-i zirâat ü ticâreti mûcib” tekâlif-i gayrimeşrû‘ayı ilgā ve devletin servet ü sâmânını menâbi‘-i ma‘kule ve makbûleden istihsâle i‘tina edeceği tabiîdir.

Cevdet Paşanın dediği gibi “tezâyüd-i îrad-ı devlet, tezâyüd-i sâmân-ı raiyet ile hâsıl” olabileceğinden evvel-be-evvel ahâlinin teksîr-i servetini müstelzem esbâba tevessül etmek lâzım gelir. Çünkü fer‘in kudreti aslın kudretine tâbi‘ olduğundan asldan kat‘-ı nazarla fer‘in fürû‘unu tevfîre çalışmak bir kûşiş-i beyhûde, belki bir gayret-i muzırradır. Mâlâyutak ve müeddî-yi meşakk olan tekâlif-i anîfe ise servet-i umûmiyeyi [88] ifnâ, binâberin menba‘-ı vâridâtı imhâ edeceğinden –tekâlifin mebâdî-yi istifâsında görülen- fevâid-i cüz’iye-i muvakkateyi –bilâhare zuhûru muhakkak olan- muzırrât-ı azîme-i dâimeye tercîh etmek, zevki humârına değmeyen harekât-ı sahîfe-i mestâneden ma‘dûddur ki mütecâsirleri giriftâr-ı hüsrân olurlar.

“Lui Katorz” zamânında bir aralık Fransa’da tekâlif-i resmiye derece-i ifrâtta tarh u ahz eylemeğe başlanmasından dolayı bazı ahâli –hâsılattan faide görmez oldukları- bağlarını kendi elleriyle tahrîb ve bazıları –vergülerine mukābil ellerinden alınmak istenilen- hayvanlarını itlâf etmeğe mecbur olmuşlardır.[209] İşte kavâid-i adl u akla tevâfuk etmeyen tekâlif-i müfritanın mesâi-yi âmmeyi ihlâl ve dolayısıyla ahlâkı izlâl edeceği -şehâdet-i târihiye ile- sâbit olduğundan bir mülkün umûr-ı mâliyesini idâre ile mükellef olanlar, her şeyden ziyâde bu mesele-i mühimmeye dikkat ve halkın –menfaat-i şahsiyeden mütevellid- kîl ü kāl-i bî-meâline kulak vermeyip menâfi‘-i âmmenin teminine vakf-ı himmet etmelidirler.

---

[209] *Târih-i Cevdet* Cild 6 Sahîfe 76

ÜÇÜNCÜ BAB

Mevâdd-ı "diplomasiye" ve dekāyık-ı siyâsiye ile siyâsiyun hakkında bazı mülâhazatı, fıkarât ü eş'âr ü muharrerât-ı siyâsiyeyi hâvî ve dört fasla münkasemdir.

Birinci Fasıl

Mevâdd-ı "diplomasiye" ve dekāyık-ı siyâsiye ile siyâsiyun hakkında bazı mülâhazat

"Asıl siyâset hüsn-i tedbîrden kinâyet olup hüsn-i tedbîr dahî fikr-i sāib ile tahassül eder. Zîra netîce-i tefekkür, taharrüz ve tahazzürdür. Tahazzür ise insanı pençe-i saht-gîr-i kaderden kurtarabilecek derecede bir kuvveti hâizdir. Binâenaleyh bir işin pîş ü pesini sencîde-i mîzan-ı tefekkür etmeksizin mübâşeret ve tenfîz-i emrde acele ve sür'at etmemelidir. Encâm-ı kârı uzun uzadıya tefekkür edenlerin tedbîri elbette sâirlerin tedbîrinden daha 'âlî ve bilakis icrâatta acele edenler hatâ ve zilelden gayri-hâlî olur. Şu kadar var ki intihâz-ı fırsat vaktinde sür'at etmek yani ol hâlde ne yapılmak lâzım gelir ise bir sâat evvel yapılıp uzun düşünülmemek iktizâ eder. Avâkıb-ı mesâlihe dûrbîn-i fikretle nigeh-endâz olanlar mesâib-i mahûfeden vâreste ve me'mun ve kuvve-i müfekkirelerini i'mal etmeyenler belâ-yı mevt-i fıtnat ve amâ-yı basar-ı basîret ile hasret-i mütemâdiyeye giriftâr olarak ilelebed müteellim ve mahzûn olur". [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Tercümesi*]

-Mülâhaza-

Şu mütâlaaya göre "tahazzür" üssü'l-esâs-ı siyâset hükmündedir. Fakat tahazzür, alelıtlak her şeyden ihtirâz demek değildir. Çünkü her şeyden ihtirâz etmek, her şeyden mahrûmiyeti îcâb eder. İhtirâzın mevâki' u şerâid-i mahsūsası vardır. [89]

Bir şeyden ihtirâz etmek için –evvel-be-evvel- o şeyin gavâmızını bilmek, nîk ü bedini temyîz etmek, ândan zuhûr edecek nef' ü zarârı bi-hakkın takdîr eylemek lâzımdır.

Hâssa-i temyîz ü takdîr, "hilkatın mükemmeliyeti"nden, "ilim ve ma'rifet"ten, "tecrübe"den tevellüd eder. Fuzalâ-yı ma'rufeden Subhi Paşa merhûm dermiş ki: "İlm, insanı âlim etmez, hılkat mükemmel olmalıdır". Bu kavlin sıhhatini isbât için "Köprülü" gibi "Mehmed Ali" gibi –hılkatlerinin mükemmeliyeti sayesinde en büyük âlimleri dembeste-i hayret eden- siyâsiyûn ibrâz olunabilir.

Maahâzâ herkesin hilkati mükemmel olamayacağından –hilkati mükemmeliyete takrîb etmek için- ilim ve ma'rifetle ânın reh-nümâsı makāmında bulunan tecrübeye ihtiyâc-ı kat'î vardır.

Bir hey'etin mesâlih-i dâhiliye ve umûr-ı hâriciyesini tesviyeye me'mur olanlar, ma'rifet ve tecrübe gibi iki mühim vâsıtaya mâlik olurlarsa –müellifin esâs-ı siyâset

addettiği- “taharrüz ve tahazzür” ile “hüsn-i tedbir”, “fikr-i sāib” “tefekkür” kendiliğinden zuhûr eder.

Bir marazın tedâvisi lâyıkıyla teşhîsine menûttur. Maraz, hüsn-i teşhîs olunamazsa tedâvinin faidesi değil, zararı görülür. Teşhîs-i maraz ve tertîb-i devâ, fenn-i tıbbın dekāyıkına vukūf ile beraber tecârib-i medîdeye mütevakkıf olduğu hâlde tedâvî-yi emrâzdan –bin derece- mühim olan tesviye-i mesâlihin ma‘rifet ve tecrübe gibi iki rehber-i müncîye ihtiyâc-ı şedîdi mertebe-i evveliyette kalır.

Ma‘rifet ve tecrübe “mikroskop” ve “dûrbîn” gibi karîb ve baîddeki eşyâyı her türlü nükât ve gavâmızı ile nazara ‘arz eyleyeceğinden bu sayede fikir, tenebbüh ve tenevvürle keşf-i hakāyık edebilecek bir dereceye i‘tila eder, rey ve tedbîr o nisbette musîb olur da hangi mesâilde acele, hangi mevâdda teennî etmek lâzım geleceğini –nefsü’l-emre muvâfık sûrette- ta‘yin eder.

Ma‘rifet ve tecrübe, “sür‘at-i güzerânda buluta teşbîh edilen” fırsattan ne yolda istifâde edilebileceğini de bi’t-tab‘ irâe edeceğinden erbâb-ı ma‘rifet ve tecrübe, fevt-i fırsat şöyle dursun îcad-ı fırsatla yâr u ağyârı mebhût eyler. Bir zâtın dediği gibi “âkil, fırsattan müstefîd olur. E‘kal ise fırsatı îcad ile istifâde eder”. Îcad-ı fırsat, hılkatin mükemmeliyetine, ma‘rifet ve tecrübenin vefretine muallak bulunduğundan “îcad-ı fırsat” kudretini ihrâz edenlerin fevt-i fırsatla a‘dâyı müstefîd edeceklerine ihtimâl vermek, ‘âkilden harekât-ı mecnûnâne beklemek kabîlinden bir intizâr-ı cinnet-nümâdır.

§

“Hüsn-i tedbîri ‘âkilin gâhî İş görür tîğ ü nîzeden efzûn”
“Tîğı da kullanır mahallinde Külli şey’in bu kata merhûn” [Müverrih Vasıf]

-Mülâhaza-

Hüsn-i tedbîr ile def‘-i mazarrat ve celb-i menfaat etmek, harb ve darb ile tervîc-i matlab eylemeğe min-kulli’l-vucûh müreccah olduğundan bu nükte-i mühimmeye fevkalâde dikkat edilmelidir.

Çünkü –pek çok defa- hüsn-i tedbîr ile en müşkül mesâilin teshîl ve su-i tedbîr ile en basît mevâddın işkâl edildiği şehâdet-i târihiye ile sâbittir.

Bir mecburiyet-i kat‘iye sâikasıyla mahal ve mevsiminde isti‘mal-i silah etmek, hüsn-i tedbîri ihlâl değil ikmâl etmiş olur ki bu cihet i‘tirazdan sâlimdir.

§

“Bir iş eder gâhî kelâm-ı hakîm Edemez ol kârı sipâh-ı azîm” [Ataî]

-Mülâhaza-

“… Sözün icrâ-yı merâmda hizmeti bir derecededir ki tahvîl-i efkâr da te’sir-i nutuk, şemşîr-i kahra gālib olduğu tecârib-i adîde ile sâbit olmuşdur. Hattâ Zemahşeri mukaddime-i tefsîrinde kelâmın şânını te’yid için demiştir ki “Zuhûr-ı İslam’da seyf-i şerîata karşı duran mutaassıbîn-i Arab, hükm-i belâgate mukāvemet edemediler”. Vâkıa efkâr-ı umûmiyenin hissedâr-ı hükûmet olduğu yerlerde kuvve-i nazar sâhibi olan bir belîğ, milletin kuvve-i asker ihtiyâcından vâreste bir hâkim-i nâfizu’l-kelâmı hükmünde bulunur…”. [*Edebiyat Makalesi*- Namık Kemâl] [90]

“…. Sözün kulûb ve ukūl üzerinde tasarrufu vardır, bazen baîdi karîb, hakîri azîm, kabîhi cemîl gösterir ve aksini de mutazammın olur. Bazı hutbelerde ve nutuklarda pek çok emsâli görülmüştür. Bir de söz, kāilin zâtına te’sir eylediği hâlde mutlaka muhâtabı da müteessir kılar. Muhâtab ol ânda kāilin her emrini icrâya hâzır olur. Bu da isbât ve delîle muhtâc olmayan bedîhîlerdendir.

§ Söz çok iş görür. Söz bir kavmi hazîz-i mezelletten evc-i a‘lâ-yı izzete irtikā ettirir.

§ Âdetâ ölmüş, mahvolmuş bir kavme ya bir askere söz çok kere hayât-ı tâze vermiştir”. [*Bin Bir Hadis-i Şerif Şerhi*- Arif Bey]

-İlâve-i Mülâhaza-

Pek çok defa bir söz, düşmen ordusunu zîrüzeber ettiği gibi dost ordusunu da târumâr edebilir. Binâberin bir sözün –zemîn ve zamâna göre- hüsn-i tertîbi, hakîkatte bir ordunun tertîbinden daha mühim, daha müşküldür. Sözün menfaat yerine mazarrat da‘vet etmemesi için artık ne kadar dikkat etmek lâzım geleceğini düşünmelidir.

§

“نعم الناصر الجواب الحاضر”

Tercüme: “Cevâb-ı hâzır, ne güzel yardımcıdır”.

-Mülâhaza-

“Cevâb-ı hâzır” esbâb-ı muzafferiyetin en mühimlerinden ma‘duddur. Her meselede bâhusus mesâil-i siyâsiyede –kemâl-i sür‘atle- bir cevâb-ı savâb bulup da muârıza karşı îrad etmek, bir ordu kadar te’mîn-i nusret eder. Fakat en müşkül bir ânda öyle bir cevâb-ı müessir tedârik edebilmek, yalnız başına bir ordu ile uğraşmak derecesinde düşvârdır. Bu saâdet, her ferde nasîb olmaz. Ma‘rifet ve tecrübenin terbiye ettiği kudret-i nutkiye, kuvve-i iknâiye-i cerbeze, hâssa-i ilzâm, nüfûz-ı nazar, meleke-i siyâsiye gibi –o saâdetin istihsâline vesîle olan hâlat-ı mühimme dahî- ale’l-

ekser te'sîrini göstermekten âciz kalır. Binâenaleyh –akıl ve fikrin zalâm-ı müşkilât içinde nokta-i matlûbeyi gāib ettiği- o ân-ı hatar-nâkde cevâb-ı mülzem tedârikiyle tahsîl-i maksad edebilenler –mensûb oldukları hey'ete- bi-hakkın temin-i muzafferiyet etmiş olurlar.

§

"الرأي قبل شجاعة الشجعان هو أوّل وهي المحل الثاني
اذا هما اجتمعا لنفس مرة بلغت من العليا كل مكانف
ولربما طعن الفتى اقرانه بالرأي قلب تطاعن الاقران
لولا العقول لكان ادنى ضيغم ادنى الى شرف من الانسان" [Mütenebbî]

Tercüme: "Rey-i savâb şecî'lerin şecâatinden mukaddemdir. Ve rey derece-i evvelde ve şecâat derece-i sânîde vâki'dir. Ve eğer rey ile şecâatin ikisi birden kaviyyu'l-kalb bir âdemde bulunur ise ol kimse emâkin-i 'âliyenin cümlesine bâliğ ve vâsıl olmuştur. Çok kere olur ki bir 'âkil-i yiğit rey ile kendi akrânını mecrûh ve mağlûb eder. Ve ânın bu galebesi meydân-ı muhârebede dâr ü gîr ü cidâl olunmaztan mukaddem vâki' olur. Eğer vukūat-ı âlemde idâre-i akliyeye muhtaç olunmayıp akl dedikleri cevher-i nefs-i nâtıkaya bahşâyiş-i İlâhî olmamış olaydı ednâ ve hakîr bir arslan şerefe insandan yakın olurdu" [*Şerhu Lâmiyeti'l-Acem*- Lebib Efendi]

-Mülâhaza-

Zaten hüsn-i tedbîrin şecâate mahal bırakmadığı müsellemâtdandır. Hüsn-i tedbîre mukārin olmayan şecâatin de –düşmenden ziyâde- sâhibini tehlikeye ilkā ettiği mücerrebdir. (الشداعة في غير مكانها ضرق والجلادة على ما لا يقتضي الجلادة حمق). Hüsn-i reyin şecâate, hattâ kuvvete mukaddem olduğuna bu da bir beyyinedir ki insan –kuvvet ve şecâatte hattâ kuvvete mukaddem olduğuna bu da bir beyyinedir ki insan- kuvvet ve şecâatte kendisine birkaç derece fâik olan- arslanı hüsn-i rey ü tedbîr ile teshîr ediyor. "Mütenebbî"nin dediği gibi hüsn-i rey ile şecâat bir nefsde ictimâ' ederse fevz ü zafer tabîiyyu'z-zuhûrdur ki bu takdîrde a'dâ silahla değil yalnız bir sözle tehdîd olunur da mesele-i münâza'a-fîhâ kemâl-i suhûletle halledilebilir.

§ [91]

"الرأي يسد ثلم السيف والسيف لايسد ثلم الرأي"

Tercüme: "Rey kılıcın rahnesini sedd eder. Hâlbuki seyf reyin rahnesini sedd edemez".

-Mülâhaza-

Hasbe'l-iktizâ açılan bir muhârebenin mülk ve millete îras edeceği mazarrat, hüsn-i rey ile izâle yahut tahfîf edilebildiği hâlde –ne derece fedâkârâne ve cansipârâne

olursa olsun- isti‘mal olunan silah-ı müdâfaa, su-i tedbîrin tevlîd edeceği mesâibi def‘ edemez.

Bundan başka hüsn-i tedbîr, -bedîhiyyu’z-zuhûr olan- bir harb-i müdhişi men‘ ile memleketi hatar-ı azîmden muhâfaza ettiği hâlde su-i tedbîr, -mumteni‘u’l-vukū‘ olan- bir harb-i vahîmi da‘vetle memleketi rahnedâr ve sekeneyi târumâr edebilir. “Rey”in “seyf”e tercîhi bu hikmete mebnîdir. Zaten hüsn-i reyin ma‘nâ-yı hakîkisi, harb ve darbe meydân vermeksizin celb-i menfaat yahud def‘-i mazarrat etmekten ibârettir.

§

“Dirâyetin en büyük eseri kuvvetsiz tahakküm edebilmektir”. [*Muharrir Risalesi*]

-Mülâhaza-

“Dirâyet” insana o kadar kuvvet verir ki –kuvvet-i maddiyenin fikdânıyla beraber- a‘dâya tahakküm olunabilir. Fakat dirâyetin bahşedeceği kuvvet-i ma‘neviyeden istifâde ve o sayede tahakküm edebilmek için a‘dânın “dirâyet”ten mahrûmiyeti de lâzımdır.

Tarafeynin dirâyeti mütevâzin olduğu hâlde diğer tarafın dirâyetini hükümsüz bırakacak sûrette ibrâz-ı dirâyetle tahakküm etmek o kadar büyük bir kudrettir ki bu kudreti ibrâz edenlerin “hâkim-i âlem” olabilmelerine ihtimâl verilir.

§

“İş, tedbîr ile hâsıl olunca düşmenle cenk ü cidâl etmeyip müdârâ ile dem-güzâr olmak evlâdır. Çünkü adüvviyi kuvvet-i askerle kırmak mümkün olamayınca fitneyi musâlaha ile def‘ etmek lâzım gelir.

Eğer hasmından zarar endîşesi var ise ta‘viz-i ihsân ile dilini bağla. [Düşmen-i gālible sulh üzere ol ki sana îras-ı zarar etmeye].

Adüvviye hasek[210]yerine altun dök. Zîra ihsân keskin dişi koparır. [Düşmen yoluna mâl döküp zararını def‘ eylemek hasek dökmekten enfa‘dır].

Cihânı tedbîr ve müdârâ ile idâre etmek lâzımdır. Çünkü bir eli ısırmak mümkün olmayınca öpmek zarûrîdir. Dem-i fırsatda derisini yüzebilmek için düşmene dost gibi riâyet eyle.

[210] Hasek- demir dikeni denilen nebatdır. Türkler “bıtırak-puturak” derler. Ve demir çengâle ıtlâk olunur ki demir dikeni tarzında üç tane sivri mıhı vardır. Ne tarafından atılsa hacıyatmaz gibi mıhların biri dik durur. Eski zamânlarda âlat-ı harbiyeden ma‘dud imiş. Cenklerde düşmenin geleceği yollara ve kale muhâsaralarında hisarın etrafına dökerlermiş. Hîn-i hücûmda atların ve piyadelerin ayaklarına batarak hisara takarrübden men‘ ederlermiş. Lisan-ı Fars’da buna “hasek” ve “siyalih” denir. Asım Efendi merhûm, Terceme-i Burhan-ı Kātı‘da “Bazıları ‘siyalih’i humbara ile tefsîr ederler. Hâlâ ‘kumbara’ dedikleridir” diyor. Bu âletden nezd-i fakirde birkaç tane mevcûddur.

En zebun düşmenle de cenkten hazer et. Zîra katreden seyl peydâ olduğunu çok gördüm. Mâdemki zî-kudretsin, düşmene izhâr-ı adâvet etme. Düşmen ne kadar zayıf olursa olsun düşmen olmaktan dost olmak daha iyidir.

Sen fil kuvvetli, arslan pençeli olsan bile benim nezdimde cenkten ziyâde sulh hayırlıdır.

Mümkün oldukca hasma müdârâ etmek mergūbdur.

Müdârâya imkân kalmayınca cenk etmek helâldir.

Düşmen, sulh isterse başını döndürme. Cenk isterse 'inânını çevirme.

Sulh talep ederse senin kadr u heybetin efzûn olur. Eğer pâ-der-rikâb-ı cenk olursa Hüdâ mahşerde hesâbını senden istemez. [Yani cenge bâdî odur. Ve bâlî de ona aittir. El-Bâdî azlem].

Aranızda kîne peydâ olunca cenge hâzır ol. Zîra kîne-dâr ile dostluk hatâdır. [Mâdemki aranızda kîne peydâ olmuştur, sen her türlü ihtimâle karşı cenge müheyyâ ol. Zîra kîne-verin dostluğuna aldanıp da gāfil bulunmak hatâdır].

Bir alçağa lütf ü mülâyemet ile söz söylemek ânın kibr ü tuğyânını tezyîd eder.

Eğer hasmın rıfk u mülâyemetle sulh talep ederse haşm ve gılzet göstermeğe çalışma. [92]

Düşmen, acz ile kapuna gelince gönlünden kîni, başından haşmı çıkar. Kerem ve mürüvvet göster, amma mekrinden hazer et.

§ Düşmenle cenkten havf et. Fakat hâl-i sulhde ândan ziyâde kork.

Nice kimse gündüz düşmenle sulh olmak istedi. Gece olunca düşmen, nâimlerin üzerine asker sürdü. Cengâverler, zerre-pûş olarak yatarlar. Döşek avretlerin hâbgâhıdır. [Yani 'âkiller gāfil durmazlar. Bisterlerinde bile ihtiyatlı bulunurlar].

Gizlice esbâb-ı cengi hazırlamak îcâb eder. Çünkü düşmen de hafiyyeten hücûm eder.

Hazr, merdân-ı kâr-âgâhânın kârıdır.

§ İki âciz düşmenin arasında emniyetle oturmak muvâfık-ı akl değildir. Zîra her ikisi hem-dest-i vifâk olursa ânların dest-i kûtâhı uzun olur. [Yani birbiriyle ittifâkları kendilerini kuvvetlendirir]. O iki düşmenden birini hîle ile işgāl et. Diğerinden intikām al.

Eğer düşmen, peşinde izhâr-sitîz ederse şemşîr-i tedbîr ile kanını dök. Git, o düşmenin düşmeniyle dost ol ki gömleği tenine zindân olsun.

Düşmen askerine nifâk ve şikāk düşünce sen kendi kılıcını kınına koy. Çünkü kurtlar birbirine zarar îrasını lâyık gördükleri zamân aralarında koyun râhat eder.

Kimseye râzını ifşâ etme. Zîra câsus râz sâhibiyle pek çok defa musâhib gördüm. İskender, Şarklılarla cenge niyet ettiği vakit çadırının kapısını garb tarafına açtı. [*Bostan-ı Sa'dî*'den tercüme]

-Mülâhaza-

Şeyh Sa'dî merhûmun, şu mebhasta gösterdiği dekāyık-i siyâsiye –muktedir bir kalemle îzâh edilse kıymettâr bir siyâsetnâme vücûda gelir. Kalem-i fakîr, o kudretten mahrûm ise de usûl-i müttehazeye halel vermemek için bu sadedden birkaç söz söylemeğe mecburiyet vardır:

Mesele-i münâza'-fîhânın tedbîr ile halline imkân varken cenge teşebbüs etmek hakāyık-ı siyâsiyeye adem-i vukūftan ve –hüsn-i tedbîrin mahsûl-i makbûlü olan- müdârâ ile derde dermân bularak cenkten tevakkî etmek de dekāyık-i siyâsiyeye ıttıla'-ı tâmdan inbiâs eder.

Düşmene hakkı kabûl ettirmek yahut ânı metâlib-i mütegallibânesinden vazgeçirmek için kuvvete ihtiyaç vardır. Bu kuvvet, mefkūd olunca fitne-i muhdeseyi musâlaha ile def' etmekten başka çare kalmaz. Maa'l-ızdırâr akdedilen bir musâlaha muzırr olsa da fikdân-ı kuvvetle beraber muhârebeye girişmek derecesinde mülk ü memlekete îras-ı musîbet edemez. Binâberin –maddî ve ma'nevî- levâzım-ı harbiye tehyie ve ikmâl edilmeksizin bir gayret-i câhilâneye mağlûb olup da düşmenin teklîfat-ı anîfesini –ulûm-ı siyâsiyenin tavsiye ettiği tedâbir-i âkıbet-bînâne ile değil- silahla redde kalkışmak nazar-ı siyâsetde pek merdûd bir keyfiyettir ki –vücûdu mertebe-i vücûbda olan- vesâitten mahrûm bulundukları hâlde –gayret-i câhilâne ile- meydân-ı harb ve darbe atılanların ne türlü beliyâta uğradıklarını anlamak için târihe bakmak kâfîdir. Vesâit-i harbiyenin tekemmülü hâlinde bile erbâb-ı siyâset, düşmenin teklîf-i hukūk-şiknânesine silahla değil –silahdan daha nâfi' olan- hüsn-i tedbîr ile mukābele etmek cihetini ihtiyâr eylemişlerdir.

Hüsn-i tedbîr ile def'-i a'dâya imkân kalmayınca –'arz-ı rüşvetle şerr-i düşmenden kurtulmak kabîlinden olarak- nakden yahut –helâka takarrüb eden bir vücûdu kurtarmak için a'zâ-yı vücûddan birini kesmek kabîlinden olarak- mülken tehvîn-i zarara çalışmak bazen bir mecburiyet-i kat'iye hükmüne geçer ki bu sûretde (zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle) edilmiş olur.

Âkıbeti düşünmeden –ceffelkalem redd-i matlabla- düşmeni iğzâb edip de sonra ânın geleceği yola tabyalar, istihkâmlar, kaleler yapmağa, "hasek"ler, dinamitler, torpiller koymağa dâmen-der-meyân-ı gayret olmak bir kûşiş-i beyhûdedir. Çünkü her şeyi

göze aldıran bir düşmen-i gazûbun pîş-i azmında o kabîl vesâit-i tedâfü‘iyenin zerre kadar ehemmiyeti olamaz.

Bir taraftan düşmeni hüsn-i tedbîr ve müdârâ ile idâre etmek, diğer taraftan memleketin i‘mârına, ahâlinin terbiyesine, askerin tanzim ve ta‘limine, ticâret ve zirâatin, ma‘rifet ve san‘atın ta‘mimine –son derecede- çalışmak lâbüddür. Dem-i aczde (öpülen) bir eli dem-i fırsatta (ısırmak) [93] için bundan başka çâre yoktur.

Mümaşât ile müdârâ ile düşmeni avutup da kazanılan zamânı ıslâh-ı hâle, tezyîd-i kuvvete sarf etmeyenler dest-i düşmeni kemâl-i zilletle ebediyen öpmek, esâret-i dâime içinde yaşamak mecburiyetinde bulunurlar. Şân-ı insâniyet ise o türlü mezellet ve meskenete mütehammil değildir.

Ne kadar hakîr olursa olsun düşmeni istihfâf etmek nazar-ı siyâsette pek büyük bir hatâdır. Zîra Hazret-i şeyhin buyurduğu gibi “katreden seyl”, şerâreden cehennem husûlü müsteb‘id değildir. Şeyhülislam Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi merhûm “*Gülşen-i Niyaz*”’da ne güzel söylüyor:

“Her ne denlü hakîr ise düşmen İhtirâz üzere ol yine ândan”

“Dâmen-efşân olunca bâd-ı sabâ Tutuşur bir şerâreden dünyâ”

İnsan, kudretine mağrûr olup da düşmeni büsbütün düşmen etmemelidir. Çünkü bir düşmen-i zayıfın adâvetini istisgār etmek –bâdî-yi gurûr olan- kudreti bilâhare acz ü hazelâna tebdîl edebilir. Binâberin izhâr-ı sitîz ile düşmen-i zayıfı kuvvetlendirmektense ibrâz-ı muhâdenetle adâvetini tahfîf ve bu sayede tahsîl-i kuvvet etmek levâzım-ı siyâsettendir. Ma‘lûmdur ki insan için bin dost pek azdır, fakat bir düşmen pek çoktur.

Cenk, ne kadar tevlîd-i menâfi‘ ederse etsin nezd-i ukalâda sulhe müreccah değildir. Zîra sulhün faidesi ıyânen müşâhede edildiği hâlde harbin –mechûlu’n-netîce olmak i‘tibarıyla- iltizâm edeceği faide de meşkûk addolunmak lâzım gelir. Nice “fil kuvvetli, arslan pençeli” hükûmetlerin -seyyidu’l-ahkâm olan- sulhe riâyet etmeyip –mechûlu’l-encâm olan- harbe tâbi‘ olmak sûretiyle kuvvetlerini gāib, nefslerini giriftâr-ı nevâib ettikleri şehâdet-i târihiye ile sâbittir. “Ataî” merhûmun şu manzûmesi de müddeâmızı tenvîr edebilecek şevâhid-i sâdıkadandır:

“Hüner oldur ki edip mekr ü füsûn Edesin kendine hasmı meftûn

Nef‘i de olmaz ise devlettir Şerrini def‘ büyük ni‘mettir

Bâhusus ola adüvvü kāhir Ki ola kahr ü cefâya kādir

Kendini kayda düşürmek ne belâ Hazmı terk eylememektir evlâ

Lâ-cerem âna müdârât gerek Terk-i gavga ve muâdât gerek

Hasma çok hîle demişler ukalâ Cümleden eslemi terk-i gavga”

[Fıkra-i âtiye bu bahse müteallik letâifdendir: Bir tilki yavrusu, anasına “Dışarıya çıktığım vakit köpeklerin elinden kurtulmak için bana bir hîle öğret” demiş. Anası da “Bu meselede hîle pek çok amma en iyi hîle, dışarıya çıkmamaktır” cevâbını vermiş].

Düşmene müdârâ etmek eyyâm-ı kudrette mendûb ise evân-ı aczde vâcibdir. Lâkin müdârânın hükümsüz kaldığı zamanlarda artık kudretin iktizâ ettiği afvı, aczin ihtivâ ettiği cezâyı nazar-ı dikkate almamak, son tedbîr olmak üzere silaha sarılmak zarûrîdir.

Düşmen sulh isterse sulh, cenk isterse cenk etmek lâzımdır. Amma bu lüzûm, kuvvetin vücûduyla tahakkuk eder. Erbâb-ı kudret, sulh isteyen bir düşmene sulh ile mukābele ederse mürüvvet ve harb isteyen bir düşmene harb ile cevâb verirse mertlik göstermiş olur. Fakat her türlü kudretten mahrûm olan bir hey’etin sulh talep eden düşmenin arzûsunu is‘af etmesi kendisi için ne kadar mûcib-i saâdet ise cenk isteyen düşmene cenk ile cevap vermesi de o nisbette müeddî-yi nikbettir. Maahâzâ –yukarıda söylendiği vechile- her türlü esbâba, her türlü tedâbîr-i müessireye tevessül edip de adüvviyi teskîn ve iskât etmek kābil olamayınca –velev ki hâl-i aczde bulunsun- harbe teşebbüs etmek, cansipârâne uğraşmak îcâb eder ki muhâfaza-i vatan için vücûdundaki kanın en son damlasını da dökmek sûretiyle ibrâz-ı gayret ü hamiyet edenler, târih gibi bir meddâh-ı ebedî kazanmış olurlar. Şu kadar var ki acz gibi kudret de nev‘-i beşerin mahsūsatından olduğu ma‘lûm iken evân-ı fırsatta iktisâb-ı kudrete vakf-ı mesâi etmeyip de hâl-i acz ü mezellette kalmağa râzı olanlar, -maa’l-ızdırâr düşmen karşısına çıktıkları zaman ne kadar hamiyet ve gayret gösterirlerse göstersinler- nazar-ı târihde şâyân-ı sitâyiş görülemezler. Târihin medhettiği efrâd ve hey’ât, evân-ı fırsatta esbâb-ı kudreti istikmâle himmet edip de –kendilerinden daha kavî- bir düşmenin tasallutuna giriftâr oldukları esnâda hâk-i pâk vatanı sıyânet için cevher-i cânı bilâ-tereddüd nisâr edenlerdir. [94]

Düşmenle hafîf bir müşâteme-i lisâniye, bir münâza‘a-i kalemiye vukū‘ bulduğu anda esbâb-ı seferiyeyi istihzâr etmek iktizâ eder. Çünkü o müşâteme, o münâza‘a –her ne kadar ehemmiyetden ârî olsa da- düşmen-i kindâra izhâr-ı adâvet ve îras-ı mazarrat ettirmeğe kâfîdir. Binâen alâ-zâlik –zâhiren mümâşat edilse bile bâtınen– düşmeni düşmen addetmek, şerrinden tahaffuz için hiçbir dakîka gāfil bulunmamak muktezâ-yı hikmet-i siyâsettir.

Denîu’t-tab‘ eşhâsa “lütf ü mülâyemet ile söz söylemek ânların kibr ü tuğyânlarını tezyîd edeceği” gibi ulüvv-i tab‘ erbâbına unf ve huşûnetle tevcîh-i hitâb etmek de

ânların buğz u sitîzini teşdîd eder. Bu hakîkati teslim edenler, düşmenin meşreb ü mezhebine göre idâre-i hâl ü kāl ile mazarratını tahfîf, hiç olmazsa te'hir edip de izâle-i mazarrat için vakit kazanmağa fevkalâde dikkat ederler.

Harb, birçok mesâibin müvellidi olduğu için ândan havf ü hazer etmelidir. Fakat –cenâb-ı şeyhin dediği gibi- hâl-i sulhte hâl-i harpten ziyâde havf ü ihtirâz üzere bulunmalıdır. Zîra hâl-i harbde müteyakkızâne hareket olunacağından şerr-i düşmenden –mümkün olduğu kadar- tahaffuz edilebilir. Lâkin hâl-i sulhde zalâm-ı gaflet, perde-keş-i basîret olacağından şerr-i düşmenden tevakkî etmek kesb-i suûbet eder. Harp gibi sulhün de hatarâtı çokdur. Sulhün safâsına aldanıp da kemâl-i emn ü huzûr ile dem-güzâr olmak bir humâr-ı vahîmi intâc eder. Hâl-i sulhde hâl-i harpten ziyâde mutabassırâne, müteyakkızâne davranmak lüzûmu da bundan neş'et eyler.

Hâl-i sulhte levâzım-ı harbiyeyi ihzâr ve ikmâl etmek sulhün îcâbat-ı tabîiyesindendir. Çünkü esnâ-yı kârzarda levâzım-ı harbiye tehyie edilemez. Harbin vukū'undan sonra vesâit-i lâzımeyi tedârike kalkışmak, mağlûbiyete berâat-i istihlâl addolunur.

Bir de eyyâm-ı sulhte esbâb-ı cengi hafiyyen istikmâl etmek, şâyân-ı i'tina bir mesele-i mühimmedir. Düşmen aleyhine isti'mal olunacak bir şeyi, düşmene bildirmek o şeyi –der-ceng-i evvel- hükümsüz bırakmak demektir. Tehyiât-ı vâkıayı düşmene sezdirmek, düşmenin da tehyiâtta bulunmasını, âkıbet-i sulhün infisâhını istilzâm eder ki sulhün tekeffül ettiği saâdet, bu vesîle ile nikbete mübeddel olur. Şu hâlde hazm u ihtiyatı elden bırakmamak, li-garazin yahut an-cehlin ifşâ-yı râz edebilecek eşhâsı re's-i umûrda bulundurmamak, istirâk-ı havâdis etmesi melhûz olan âdemleri def' etmek vecâibdendir.

Kavî bir düşmenin şerrinden kurtulmak için diğer bir düşmeni dost etmeğe çalışmak yahut bî-taraf bir devletin –şerâit-i münâsebe ile- ittifâkını kazanmak ne kadar mühim bir keyfiyet ise iki düşmenin –velev ki âciz olsun- ittifâkına meydân vermemek de o kadar mühim bir maslahattır. Yalnız başına iki düşmeni ezmek kâr-âsân olmadığı için dâire-i ittifâka alınan devletten istimdâd ve istifâde etmek, müttefikin fikdânı takdîrinde –letâifu'l-hiyel ile- o iki düşmenin ittifâkını nifâka tahvîl eylemek, ya ânların düşmenleriyle ittihâd ve aleyhlerine isti'mal etmek yahut iki düşmenden birini ıtmâ' ve iğfâl ile diğerini tepelemek iktizâ eder. İbn Kemâl merhûmun şu kıt'ası saded-i bahse pek muvâfıkdır:

"Kaçın etrafdan düşmen bulursa — Budur tedbîr-i ahsen ehl-i hazma
Düze birkaçı ile sâz-ı sulhü — Birisi kalacak azm ede rezme"

Düşmenin kendi tebaasıyla, askeriyle nifâk ve şikāka düşmesi yahut düşürülmesi diğer taraf için fevâid-i azîme temin eder. Amma "kurdların birbirine düşmesinden müstefîd ve müsterîh olan koyun" gibi nifâk u şikākın devâm ettiği müddetde murabba'-nişîn-i râhat ve hâb-nûşin-i gaflet olmamak lâzım gelir. Nifâk u şikākın devâmı muvakkattır. Nifâk, vifâka tebeddül edince tehlikenin avdet edeceği bedîhîdir. Binâenaleyh düşmen tebaası ve askeri içinde tahaddüs eden nifâkdan kemâl-i basîret ve fart-ı sür'at ile istifâde etmeğe çalışmalıdır. Bu da düşmeni mahvetmek yahut düşmenin tahakküm ve tasallutundan kurtulmak için –eyyâm-ı nifâkı eyyâm-ı fırsat bilerek- esbâb-ı kuvvet ü mikneti istikmâle hasr-ı efkâr ile kābil olabilir.

Gerek hâl-i harpte gerek hâl-i sulhte temin-i muvaffâkiyet için en müessir çâre "ketm-i esrâr"dan ibârettir. Ketm-i esrâr, a'dâya karşı en büyük kuvvet hükmüne geçeceği gibi ifşâ-yı esrâr da galebe-i a'dâya sebep olur. Erbâb-ı siyâset indinde ketm-i niyet, yegâne medâr-ı muvaffâkiyettir. [95]

Ulûm-i siyâsiyenin mechûl olduğu asırlarda bile erbâb-ı hükûmet, harbde de sulhde de menvî-yi zamîrlerini ketm ile istihsâl-i maksad etmişlerdir ki İskender'in şarka gideceği vakit garba müteveccih bulunması o cümledendir.

§

"ربما يدرك بالحيلة ما لا يدرك بالقوة".

Tercüme: "Kuvvet ile idrâk olunamayan pek çok şey hîle ile idrâk olunur".

-Mülâhaza-

[Hîle- umûr ve mesâlihin tasarruf-ı vâridesinde hazâkat ve cevdet-i fikr ü nazar u kudret ma'nâsınadır. Istılâhımızda "hîle"nin fend ve mekr ve dûbâra makāmında isti'mali bundan baîd değildir, bunun lâzımı gibidir. "*Tercüme-i Kamus*"].

[*Hîle- Kuvvet ve Çâre* "Ahteri"].

"Hazâkat ve cevdet-i fikr ü nazar"la idâre-i mesâlihden mütehassıl kuvvet, en büyük kuvvettir ki ânınla kuvvet-i maddiyeye galebe edilebilir. Şu takdîre göre "hîle" hüsn-i tedbîr demektir. "Hîle"nin çâre ma'nâsına isti'mali de çârenin hüsn-i tedbîrden tevellüd ettiğine delîldir. Zîra bir emr-i müşkülün halline çâre bulmak için hüsn-i tedbîre mürâcaattan başka çâre yoktur.

Ma'rifet ve tecrübe gibi iki mürebbî-yi nâfizu'l-ahkâmın taht-i idâresinde perveriş-yâb-ı kemâl olan "hüsn-i rey ü tedbir" ile tedârik olunan çârenin temin ettiği maksad, ale'l-ekser "kuvvet" ile istihsâl olunamaz. Çünkü "kuvvet"e kuvvet veren de hüsn-i rey ve tedbîrdir.

Diplomatlığın ma‘nâ-yı hakîkisi de, hîle ile yani “umûr ve mesâlihin tasarruf ve idâresinde hazâkat ve cevdet-i fikr ü nazar”la en vahîm dertlere çâre bulmak ve o çâre ile düşmene i‘mal-i nüfûz edebilecek “kudret”i iktisâb etmek tarzında tefsîr olunmak lâzım gelir.

Yoksa “hîle”nin ihtivâ ettiği ma‘nâ, “mekr-i gadr-engîz ve desîse-i hıyânet-âmiz”e haml edilip de aranılan çâreyi dolandırıcılıkta, gaşşâşlıkta, ibtâl-i hakta, tahrîb-i belâda, ta‘zib-i ‘ibâdda bulmak –şarlatanlıkdan ibâret olan- bugünkü diplomatlık nazarında hoş görülse de nazar-ı insâniyette makbûl görülemez.

Tervîc-i matlab için mekr ü dürûğ irtikâb olunacaksa bunun –nazar-ı insâniyette merdûd olmayan- “dürûğ-ı maslahat-âmiz” ve “hud‘a-i siyâset-engîz” derecesinde kalması, dolandırıcılığa müntehî olmaması muktezîdir. “Hud‘a-i harbiye” bahsinde beyân edileceği vechile şerîat-i İslamiye’de “kizb-i mahz” kat‘iyen menhî olup tecviz olunan kizb ancak, isti‘mal-i “muârız” dır ki îham ve tevriye ile kelâm-ı zü-vecheyn söylemektir. Hud‘a-i harbiye, izhâr olunan şeyin hilâfını ızmâr ile beraber hud‘a-i düşmenden gaflet etmemekten ibâret olmasına göre hîle-i siyâsiyede de bu dâirenin hâricine çıkılmaması îcâb eder.

“A‘dâ hakkında i‘mal olunan hiyel u desâyis de tabassur üzere bulunmak iktizâ eder. Zîra mutabassırâne bulunulmaz ise mazarratı tarafına ric‘at edebilir. İşbu tabassur, eser-i hazmdır ki hukemânın ta‘rifine göre her bir mümkinü’l-vukū‘ olan mazarrattan taharrüzden ibârettir”. [*Vâsıtatü’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Hiyel u desâyis, ânı isti‘mal eden şahsa her vakit temin-i menfaat edemez. Bazen faide-i düşmenin hissesine, musîbet ise sâhib-i desîseye isâbet eder. Çünkü cüz’î bir gaflet, nef‘i zarara tebdîl ve düşmenin muzafferiyetini teshîl edebilir. Binâberin isti‘mal-i desâyisde fevkalâde mutabassırâne ve müteyakkızâne davranmak lâzım gelir.

§

“ترك الحيلة حيلة”

“Ehl-i idrâke göre terk-i hîledir hîle Humakānın eser-i vehmidir olmak dessâs” [Hersekli Arif Hikmet Bey]

-Mülâhaza-

Cümle-i Arabiye ile –ânın tercümesi hükmünde olan- beyt-i Hikmet de “hîle”, sırf “mekr ü desîse” makāmında isti‘mal olunmuşdur ki tahtında –iğfâl tarîkiyle ızrâr- ma‘nâsı müstetirdir. Bu isti‘male göre terk-i hîle, filhakîka hîledir.

İğfâl tarîkiyle ızrâr-ı nâsı tazammun eden hîleyi terk etmek (tasarruf-ı mesâlihde hazâkat ve cevdet-i fikr ü nazarla (iktisâb-ı kudret) edebilmekten ileri gelir ki asıl hîle budur.

Hîle-i gaşşâşâne, âcizlerin kârıdır. Erbâb-ı kudretin öyle bir vâsıta-i hasîse ile tahsîl-i matlaba tenezzül etmeyecekleri derkârdır.

Vâreste-i îzâhdır ki bir takım makāsıd-ı gayri-muhikkânın tahsîli, bir takım a'raz-ı fâsidenin tervîci için –necâbet-i insâniyeye külliyen muhâlif olarak- başkalarını aldatanlar, hakîkat-i hâlde kendilerini aldatmış olurlar. Şu hâlde –dolandırıcılığa müncer olan- dessâslığın eser-i acz [96] ü hamâkat olduğuna hükmetmek tabiîdir.

Kizb-i mahz, desîse-i leîmâne gibi hâlat-ı mezmûme (kumar)a benzer ki bir müddet-i muvakkate için temin-i faide etse bile netîce vahîmdir. O vahâmet-i encâmdır ki her şeyde yalancılıkdan, dolandırıcılıkdan tebâüd edilmesini mertebe-i vücûbda gösteriyor.

§

"Düşmen dîn ü devlete keyd ü mazarrat ve maslahat-ı mülk iktizâsıyla bazı mütevahhiş ve müteneffir kimseleri dâhil dâire-i te'lif ve mutâvaat kılmak için bazen kadr-i kifâye kizb-i kalîli isti'malde beîs yoktur". [*Nehcü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

(Kizb-i kalîl), dürûğ-ı maslahat-âmiz kabîlinden olacağiçin –hîn-i hâcetde- isti'mali tecvîz olunabilir. Çünkü zarûret, mahzûratı ibâha eder. Fakat zarûretin indifâ'ı hâlinde ibâha-i mahzûrata da mahal kalmaz. Siyâset de bi't-tab' (zarûrat)a tesâdüf edileceğinden ihtiyâr-ı mahzûrat zarûrîdir. Lâkin mahzûratın (kizb-i kalîl)e münhasır kalması, dâire-i şümûlünün tevsi' edilmemesi lâzımdır.

Gerek mesâil-i siyâsiyede gerek mevâdd-ı sâirede merdûd olan kizb, -gadr ü hıyâneti ve envâ'-ı cinâyeti istilzâm eden- kizb-i mahzdır ki bu, -sâika-i kuvvetle âhârın hakkını gasbetmek sûretiyle irtikâb edilen- gadr-i gālibâne cinsinden bir desîse-i İblisâne ve –acz içinde- bir hareket-i zâlimâne demektir.

Arada şu kadar fark vardır ki kuvvet sayesinde imhâ-yı hak edenler kutta'-ı tarîk u kuvvetten mahrûm oldukları hâlde kizb-i mahz, mekr-i hâinâne sayesinde ibtâl-i hukūk etmek isteyenler lüsûs-ı şehr mertebesindedirler.

§

"دروغ مصلحت آمیز به از راست فتنه انکیز" [*Gülistan*- Sa'dî]

-Mülâhaza-

İkaz-ı fitne edecek doğru sözden izâle-i fitne edecek eğri söz elbette hayırlıdır. Çünkü "eğri söz"ün ahlâken îras edebileceği şeyn, fitneyi mûcib olan "doğru söz"ün maddeten ma'nen tevlîd edeceği şeâmete nisbetle hiç hükmünde kalır. "Dürûğ-ı maslahat-âmiz"in kānun-ı ahlâkda memnu' olmaması da bu nükteye mebnîdir.

Bir hey'etin uğradığı fitneyi def' ile selâmet ve saâdetini istihsâl etmek için o hey'etin siyâsiyunu her türlü vesâite mürâcaat etmek mecburiyetindedir. Cidâl ve kıtâle mahal kalmaksızın, hânümanlar yıkılıp cânlar yakılmaksızın "dürûğ-ı maslahat-âmiz" ile fitneyi bastırmak, temin-i selâmet ü saâdet etmek –bu yolda mürâcaat olunacak- vesâitin en memdûh ve meşrû'udur. Şu takdîrde "dürûğ-ı maslahat-âmiz" siyâsetin rûhu addolunmak lâzımdır.

§

"Bazı hâlâtda dürûğ-ı maslahat-âmiz rehîn-i cevâz olabilirse de alelumum yalan nezd-i Hüdâ'da merdûd ve mürtekibi menfûr ve matrûddur. Tarîk-i istikāmetden kabûl-i inhirâf ile irtikâb-ı kizb ü hilâf dünyâ ve âhiretde bâis-i peşimânı ve hacâlet ü bâdî-yi envâ'-ı vahâmet ü nikbettir. İnsan dâimâ müstelzem-i fevz ü necât olan sıdk ve istikāmetden ayrılmayıp farazâ bu yolda fedâ-yı nefs etmek bile lâzım gelse ebnâ-yı cinsine mûcib-i ibret olmak üzere îraz etmemelidir". [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Dünyâda "sıdk"tan başka çâre-i necât yoktur. Esbâb-ı felâhı başka cihetlerde arayanlar, nikbet-i ebediyeye giriftâr olmuşlardır. Siyâsiyat "sıdk" ile te'lif edemeyecek nazarlarda bu hakîkati vicdânen teslîm etmektedirler. Siyâset "sıdk" yüzünden hiçbir vakitte mutazarrır olmadı. Belki sıdk ile temin-i muvaffâkiyet etti. Zîra îfâ-yı ahd, incâz-ı va'd temin-i cân ü mâl gibi nazar-ı siyâsette pek mühim görülen mevâdd-ı "sıdk"ın netîce-i tabîiyesidir ki bu tarîk-i sâlimden inhirâf ve meyl-i hilâf edenler mevcûdiyet-i siyâsiyelerini tehlikeye ilkā ettiler. [97] Hüsn-i tedbîr ve tabassurdan ibâret ve muktezâ-yı siyâset olan "hîle" ile "dürûğ-ı maslahat-âmiz"in "sıdk"a halel vermeyeceğini burada da ihtâr etmek lâzımdır.

§

"Nefsini ıslâh eden düşmenini kahretmiş olur" [İmam Maverdi]

-Mülâhaza-

Islâh-ı nefs, kuvvet-i kâmile tevlîd edeceğinden bu sayede düşmeni kahretmek tabiîdir. Bir cemiyetin, ıslâh-ı hâl etmedikce tahsîl-i kuvvet edebilmesi muhal olduğuna ve ifsâd-ı hâlin ise îcâb-ı izmihlâl eylediğine târih, birçok beyyine ibrâz

etmektedir. Zîra düşmenin galebesi, fesâd-ı hâle muallak bulunduğu gibi mağlûbiyetin de salâh-ı hâle menût olması kazâyâ-yı bedîhiyedendir.

Salâh, cemiyetin hayâtı mesâbesindedir ki ânın fikdânıyla cemiyet de perîşan olur.

Bir de fâsidu'l-hâl olanlar –müntehirler gibi- nefslerinin düşmenidirler ki ânların kahrı için esâsen başka düşmene lüzûm yoktur.

Binâberin "nefsini ıslâh eden düşmeni kahreder" cümlesi ne kadar muvâfık-ı hakîkat ise "nefsini ifsâd eden düşmeni ıslâh eder" yahut "nefsini ifsâd eden nefsini kahreder" cümleleri o kadar doğru addedilmek lâzım gelir.

§

"Cihânda emniyet ve i'tibar edecek hisâr-ı üstüvâr, hakkāniyet ve hem-sâyegân ile hüsn-i muâşerettir". [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Bin türlü tecârible sâbit olan bu hakîkati, en ziyâde diplomatlar nazar-ı im'ana alsınlar. O diplomatlar ki "kuvvet"i metbû', "hakk"ı tâbi' add ederler, müddeiyât-ı gayri-muhikkalarına reng-i hakkāniyet vererek –kuvvet sayesinde- zuafâ-yı mileli ta'zib ve –insâniyete hizmet nâmıyla- bünyân-ı insâniyeti tahrîb ederler. "Hakkāniyet ve hem-sâyegân ile hüsn-i muâşeret" siyâset-i hakîkanın deruhte ettiği bir vazife-i mühimmedir. Bu vazifeyi su-i isti'mal edenler –mensûb oldukları cemiyete te'mîn-i menfaat etseler bile- âlem-i insâniyeti ızrâr etmiş olurlar.

§

"Düşmenlerin bize sebebiyet verdikleri en büyük fenâlıklar bizzat kendimize yaptırdıkları fenâlıklardır". [Bismark]

-Mülâhaza-

Bir cemiyet efrâdı içinde ma'rifet ve adâlet [?] oldukca düşmenler fenâlık yapamazlar ve yapdıramazlar. O cemiyeti düşmenlerin ilkā'at-ı muzırrasına firifte eden sebep, ma'rifet ve adâlete adâvet ve cehl ve zulme muhabbetten ibârettir.

Çünkü ni'met-i basardan mahrûm olanlar –bilmedikleri bir yolda- düşmenin rehberliğini kabûl edecekleri gibi fazîlet-i hulkiyeden ârî olanlar da –habâsetde İblis'e tefevvuk eden- a'dânın tesvîlatına ittiba' ederler. Düşmenin sûret-i hayırhâhânede yahut tarz-ı mütehakkimânede vâki' olan teblîgattan –'âcilen yahut âcilen- tevellüd edecek fenâlıkların tedkîk ve ta'yîni ile zuhûrundan evvel men'ine çâre bulmak için de ma'rifet ve adâletten başka vâsıta-i mü'temene yoktur.

§

"Mert olan fert kalmaktan da korkmaz". [*Muharrir Risalesi*]

-Mülâhaza-

Çünkü merdlik, birçok fazâil-i ‘âliyeyi ihtivâ, o da kuvvet-i hakîkiyeyi îcâb edeceğinden mert olanların kuvvet-i zâtiyeleri, âharın muâvenetinden istiğnâ hâsıl eder. Hâlbuki merdin gayretkeşi çok olur. [98]

Bir mert, hiçbir vakitde ferd kalmaz. Binâenaleyh âlem-i siyâsette fert kalmamağa, mert olarak yaşamağa çalışmalıdır.

§

“Umûr-ı mustas‘abede sabrı muhâfaza, talepte devâm, sırrı ketmetmek alâmet-i zaferdir”. [Büzürcmühr]

-Mülâhaza-

Mesâil-i mu‘dale-i siyâsiyenin hall ü faslı için çâre-i yegâne, bu üç sûretten ibârettir. Eslâf ve muâsırîn içinde meşâhîr-i siyâsiyûndan addedilen zevâtın terceme-i halleri tedkîk ve harekât-ı siyâsiyeleri tahkîk olunsa o üç sûrete kemâl-i ehemmiyetle i‘tina etmiş oldukları görülür. Çünkü mevâdd-ı müşkülede izhâr edilecek telâş, müşkilât-ı vâkıayı büsbütün işkâl ve düşmenin esbâb-ı muzafferiyetini istikmâl eder. Müşkilâta karşı sabr u metânet göstermek, izâle-i müşkilâta vesîle olacak bir fırsata intizâr, -daha doğrusu- o fırsatı istihzâr etmek, her türlü ihtimâle karşı her türlü niyât ve harekâtı gizlemek uhde-i siyâsete terettüb eden vazâifin en mühimlerindendir.

§

”من ناهز الفرصه أمن الغصه“

Tercüme: “Fırsatı fevt etmeipb ganîmet bilen gussadan emîn olur”.

-Mülâhaza-

Fırsat, nâdiren zuhûr ve kemâl-i sür‘atle mürûr eder. Binâenaleyh ândan istifâde husûsunda pek sür‘atli, pek basîretli davranmak lâzım gelir. Siyâsetde tesâdüf olunan zâyiat ve muzırrâtın kısm-ı a‘zamı, fırsatın kadrini takdîr etmemetden yahut fırsatın avdetini beklemekten tevellüd eyler.

Âlem-i siyâsetde ihrâz-ı muvaffâkiyet etmek, her türlü mihen ü müşkilâttan âzâde kalmak için –îcad-ı fırsat edilemezse- bâri zuhûr eden fırsatı fevt etmemeğe çalışmalıdır.

§

“Düşmenden sana bir elem yetişse meydân-ı intikāmda füshat müşâhede etsen fevt-i fırsat hatâdır. Eğer fırsat-ı intikām müteazzir ise intikāma ikdâm etmek dahî hatâdır. Zamâna muntazar olmak münâsibdir ki ebnâ-yı rûzigârın intikāmını yine rûzigâr alır. Rûzigâr, kâh uyanmış çırağları dinlendirir kâh uyumuş bahtları uyandırır. Kişiye,

rûzigâr müsâid ve ikbâl mütekabbil oluncaya kadar düşmene karşı ihtiyat ve ihtirâz gerekdir. Devlet, yâr-ı baht? muvâfık olunca o vakit intikām-ı a'dâya ikdâm münâsibdir. Rûzigâr, müsâid ve eyyâm muvâfık olmadığı demde adüvviye mukābele ve mukāvemete müteveccih olmak kendinin hakāretini istemektir. Hatarlı vakitlerde gāib olmak ayıp değildir. "الفرار مما لا يطاق من سنن المرسلين" yani ol vakit ki mukāvemete tâkat olmaya, kaçmak peygamberlerin sünnetindendir. İnsan, vakitsiz düşmenle muhâsame etse silahını düşmen eline vermiş olur. Yahut düşmenin okuna kendisini nişân etmiş olur". [İbn Kemâl'in bir risalesinden]

-Mülâhaza-

İbn Kemâl pek güzel söylüyor: Zamân ve mekân, ahz-i intikāma müsâid iken fırsatı fevt etmek ne kadar azîm hatâ ise zamân ve mekânın adem-i müsâadesiyle beraber ahz-i sâra kıyâm etmek ândan daha vahîm bir hatâdır. Zîra vakt-i müsâidde fırsatı ganîmet bilmeyip de tenkîl-i düşmende müsâmaha gösterenler yahut hâl-i aczde düşmenle uğraşmak cü'retinde bulunanlar kendilerinin memâtına, düşmenin hayâtına hizmet etmiş olurlar.

Zuhûr-ı fırsat için müsâade-i rûzigâra muntazar olmak, ağzını havâya açıp gāfilâne oturmak demek değildir. Belki hâl-i idbârda düşmene müdârâ ederek tahfîf-i zarara çâre bulmak, bir taraftan tehyie-i kuvvete ikdâm ile beraber ihdâs-ı fırsata, hiç olmazsa zuhûr edecek fırsattan istifâdeye çalışmaktır.

Zuhûr-ı fırsattan evvel câhilâne, had-nâ-şinâsâne hamiyetler, gayretler göstererek imhâ-yı a'dâya davranmak –düşmenin îras edeceği mazarrattan bin derece- mühliktir.

"Düşmen-ı 'âkil gözedir fırsatı Sabredemez câhil eder hiddeti".

Hâlin vahâmetini takdîr ile tehlikeden kaçmak, enzâr-ı kûteh-bînânda cebânet ve adem-i gayret addedilebilir. Hâlbuki her türlü kuvvet ve mukāvemetten mahrûm olan bir hey'eti –hamiyet-i milliye ve gayret-i vataniye nâmına- belâya [99] sokmakdan ziyâde âkıbeti düşünüp de öyle belâlı hamiyet ve gayretten kaçmak dûrbînâne bir hamiyet, 'âkilâne bir gayret sayılır.

§

"Sindbad-ı hakîm eder: İstersen ki düşmenden intikām alasın, ardından yaramazlık deme. Ve yüzüne katı söyleme. Belki ta'zim ile hitâb edip zemm-i cevap ver ki fırsat bulasın". [İbn Kemâl'in bir risalesinden]

-Mülâhaza-

Hâl-i aczde düşmenin gıyâbında söylenecek kötü sözün, teşdîd-i gayzdan başka bir şeye yaramayacağı tecârib-i gûnâgûn ile sâbittir. Teşdîd-i gayz ile za‘fı taz‘if etmek ise muhâlif-i akl ü mantıkdır.

Binâberin imsâk-ı lisân ile düşmenin şerrini def‘e, hiç olmazsa tehvîne çalışmak îcâb eder ki hâl-i acz ü za‘fda düşmenden alınacak intikām, ancak bu kadar olabilir.

Bir düşmen-i kavînin izhâr-ı udvâna, imhâ-yı câna vesîle-cû olduğu eyyâm-ı hatar-nâkde dürüştâne idâre-i hâl ü kāl etmek –tâb-ı temmuzda [?] tuğyan olan- bir ejder-i zehr-âginin başına basmak derecesinde mühlik olacağından teveccüh eden belâya –müdârâ ve mümâşat ile- sedd çekmek lâzım gelir ki bu da bir nev‘ ahz-i sâr demektir.

Nazar-ı hikmet ü siyâsetde kavl-i leyyin ve tavr-ı mülâyemet her zamân ve mekânda akvâl-i dürüştâne ve evzâ‘-ı şiddet-kârâneye mukaddem bulunduğundan gavâmız-ı siyâsete vâkıf olanlar –hâl-i kudret ü miknetde bile- birinci sûreti ihtiyâr ve düşmenden o sayede ahz-i sâr ederler.

“Hasmın sitemini anlamamak hasma sitemdir” mısra‘ı da bu mebhasa âid bir hikmeti hâvîdir. Maahâzâ nâ-be-mahal şiddet ne kadar muzır ise nâ-be-mahal mülâyemetin de o kadar muzır olduğu vâreste-i beyândır. Hikmet-i siyâsiye, nerelerde şiddet, ne gibi meselelerde mülâyemet gösterilmesi iktizâ edeceğini ta‘yin etmiştir.

§

“Denilmiştir ki: Adüvvün kuvvet ve miknet ve ikbâli berkarâr oldukca müdârâ muâmelesini iltizâm eylemeye “hazm” denildiği gibi düşmenin za‘f ve idbârı vakti hulûlüyle ahz-i intikāma fırsat elvermişken fevt eylemeğe dahî “acz ve tehâvün” denir”. [*Nehcu’s-Sulûk fi Siyâseti’l-Mulûk*]

-Mülâhaza-

“Hazm” def‘-i a‘dâ gibi bir galebeyi temin eylediği hâlde “acz ve tehâvün” düşmenin idbârını ikbâle tebdîl ve galebesini ta‘cil edeceğinden hazmdan gāfil ve acz ü tehâvüne mâil olanlar –hakîkatte- düşmene imdâd, nefslerini berbâd etmiş olurlar.

Şahs-ı âhar tarafından katlolunmak, intihâra nisbetle ehven göründüğü gibi bir hey’etin düşmen tarafından mahvedilmesi de tehâvün denilen intihâr-ı tedrîciyi ihtiyâr etmesine tercîh olunur.

§

“من طالت غفلته زالت دولته”

Tercüme: “Devleti zâil olur gafleti mümted olanın”.

-Mülâhaza-

İmtidâd-ı gaflet, zevâl-i devlet ile mebsûtan mütenâsibdir. Bu bir kāide-i umûmiyedir ki hâvî olduğu hüküm ve kuvvet –en kat‘î kavâid-i riyâziyeden de- kat‘î addolunur, aslâ şüzûz ve müstesniyât kabûl etmez.

Bir hey’etin âlem-i siyâsette idâme-i vücûd edebilmesi, gafletten son derecede ictinâb ve kemâl-i basîretle semt-i selâmete şitâb etmesine mütevakkıftır. Çünkü şemsin gurûbu, gecenin hulûlünü istilzâm ettiği gibi gafletin vücûdu da hey’et-i ictimâ‘iyenin ademini îcâb eder.

Târih-i kâinat tedkîk edildikce pek çok hükûmetlerin seyyie-i gafletle imhâ-yı vücûd etdikleri görülüyor. Gaflet içinde yaşamak kābil olsa –târihlerde isimlerini gördüğümüz- hükûmat-ı müteaddidenin bugün cisimlerini de görmek kābil olurdu.

§

“En büyük hükûmetlerin zevâl ve inkırâzına sebeb olan hâlât yekdiğerinin aynıdır. Dâimâ teceddüdât-ı zamândan [100] gaflet üzere bulunmaklığı ve etvâr-ı zamânı hiçe saymaklığı za‘f-ı hâlde kalmasını intâc eder”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Zamân, bir hâkim-i kaviyyu’l-iktidârdır ki her istediğini yaptırır. Yapmak istemeyenlere sille-i te’dib urur, emrine münkād eder.

Zamânın îcâb ettiği teceddüdâttan gaflet edenler, nefslerine mesâib-i gûnâgûn celb ve bu sûretle vücûdlarını ademe kalbederler.

Hükm-i zamâna inkıyad etmek zarûrîdir. Hiçbir kuvvet bu zarûreti def‘ edemez. Kuvvet de hükm-i zamâna inkıyâd ile istihsâl olunabilir. Hükm-i zamâna muhâlif olan esbâb-ı kuvvet, düşmeni değil sâhibini helâk eyler.

§

“Hatâen işlenen bir fi‘l ve amelde zarar ve hasar bedîdar olmasa bu fi‘l ve amelde bir gûne zarar bedîdar olmadı deyu o fi‘lin mislini tekrâr işlemek câiz değildir. Şunun gibi ki bir kimse hatâen bir yılanın üzerine basıp yılan kendini sokmasa ba‘dehû yılan sokmadı deyu tekrâr basmak câiz değildir”. [*Nehcü’s-Sülûk fi Siyâseti’l-Mülûk*]

-Mülâhaza-

Esâsen muzır olan bir fi‘lden –li-sebebin mine’l-esbâb- mazarrat görülmemekle o fi‘lin mazarratdan sâlim bulunduğuna hükmedilemez. Mâdemki o fi‘lde mazarrat mündemicdir, elbette bir gün âsârını izhâr edecekdir. Şu hâlde –mazarratı bedâheten yahud tecribeten sâbit olan- bir fi‘le tasaddî etmek hatâ, mazarrat-ı melhûzenin adem-i zuhûrundan dolayı tekrâr o fi‘le cür’et eylemek hatâ-ender-hatâ, hatâda ısrâr ise

ezarr-ı hatâyâdır ki bir hey'et-i ictimâ'iyenin âlem-i siyâsette giriftâr olduğu zâyiât ve muzırrâtın kısm-ı a'zamı hep bu kâr-ı fâsidden neş'et eder.

Binâenaleyh teşebbüs yahut tesâdüf olunan umûr-ı vahîmetu'n-netîcenin hatâ ve savâb cihetlerini –âdetâ mikroskop ile tahlîl ve tedkîk ederek- hatâdan sakınmak, kazâen hatâya düşüldüğü takdîrde –hatânın hatâ olduğuna kanâat-i kâmile hâsıl ederek- ba'de-ezîn tekerrürüne mahal bırakmamak elzemdir.

§

"Umûr-ı sagîreye hutûb-ı cesîme kadar ehemmiyet verilerek âna göre esbâb-ı müdâfaa tehyiesi dahî kāide-i hazm ü ihtiyata riâyettendir. Sultân-ı sibâ' ta'bir olunan arslanın meselâ nazarında ehemmiyeti olmayan bir tavşana hücûmu fil kadar azîmü'l-cüsse olan hayvanâta hücûmuyla müsâvî olması her şeyde tedâriklice davranılmasının lüzûmunu isbât ediyor". [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk*]

"Maslahat-ı cesîmeye ne gûne ihtimâm olunursa emr-i cüzvâ vü hakîre dahî öylece sarf-ı himmet edilmelidir. Şunun gibi ki arslan bir fil-i cesîm üzerine hamle ve hücûmda ne gûne ihtimâm ederse bir hakîr tavşan üzerine hamle ve hücûmda dahî ol kadar sarf-ı makdûr eder. Zîra çok umûr vardır ki evvelemirde sagîr ve hakîr görünüb def'i tedbîrinde ihmâl olunsa müddet-i kalîlede taazzum eyleyip küllî tedbîre muhtâc bir madde-i azîme olur". [*Nehcü's-Sulûk fî Siyâseti'l-Mülûk]*

-Mülâhaza-

Hakāyık-ı müsellemedendir ki büyük şeyler küçük şeylerden zuhûr eder. Küçük şeylere ehemmiyet vermemek yüzünden büyük belâlara tesâdüf edilir. Meselâ –ehemmiyetsiz görünen- bir yaraya ehemmiyet verip de derhâl tedâvisine çalışmamak o yaranın kangrene tebeddülünü, bilâhare helâkı îcâb eder. Umûr-ı siyâsiyede de -zâhiren ehemmiyetden âzâde görünen- pek çok mevâd vardır ki –seyyie-i istisgār ile- mevâdd-ı azîme sırasına geçmiş, muhârebat-ı medîde, muhâtarat-ı şedîdeye sebeb olmuşdur.

Bir de (umûr-ı sagîraya hutûb-ı cesîme kadar ehemmiyet vermek) alâim-i muvaffâkiyetden ma'duddur.

§

"Eğerçi zarûretin ilcâ ettiği fenâlığa râzı olmamak daha büyük bir fenâlığa sebep olageldiğinden (الضرورة تبيح المحضورات) muktezâsınca eser-i zarûret hiss ü müşâhade olunmazdan akdem îcâb-ı [101] vakt ü hâle göre avâkıb-ı muhtemelenin ehveni aranmak ve zarûret-i vâkıa geçiştirildikten sonra fırsatı fevt etmeyerek müteyakkızâne davranmak kâr-ı ukalâdır". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

"Zarûretin ilcâ ettiği fenâlığa râzı" olmak zarûrîdir. Çünkü iş, fenâlığı ihtiyâr edecek bir dereceye getirildikten sonra ânı kabûl etmemek –Cevdet Paşa'nın dediği gibi- daha büyük fenâlığı mûcib olacağından her meselede bâhusus mesâil-i siyâsiyede netâyic-i muhtemeleyi –dem-i müsâidde- nazar-ı dikkate alarak zuhûr-ı zarûrete meydân bırakmamak ve ilcâ-yı zarûretle kabûl olunan fenâlığın –esnâ-yı zarûrette- def'iyle uğraşmayıp vakt-i müsâide ve fırsat-ı münâsebeye terakkub etmek lâzımdır. Fakat evân-ı vüs'at ü fırsatda ıslâh-ı hâle hasr-ı fikr ü nazar olunmaz ise zarûret-i sâbıkanın te'sîrat-ı muhribesi ta'mir edilemeyeceği gibi âtîde zuhûr edecek zarûrat-ı müşküleden men' olunamaz. Çünkü fevt-i fırsat –telâfisine imkân tasavvur olunamayan- zâyiât-ı mühimmeden ma'dûddur ki fevt-i fırsatın tevlîd edeceği mesâibi hiçbir şey tevlîd edemez.

§

"Mâhir bir makineci bir sâatin yalnız letâfet-i hâriciyesini görmekle iktifâ etmeyerek kâffe-i aksâm ü terkîbatını hadde-i nazardan geçirmek için her cihetini muâyene edeceği gibi mâhir bir politikacı dahî hükûmetlerin efkâr-ı siyâsiyesini ve menâbi'-i vakāyi'i tahkîke sa'y eder. Hiçbir şeyi baht ve tesâdüfe havâle etmez. Fikr-i münevveri istikbâlin sehâib-i muzlimesi arasından vakāyi'-i âtiyeyi keşf ve asırlardan sonra zuhûr edecek hâdisatı idrâk eder. Velhâsıl her şeyi muhâkeme ve keşf edebilmek için her şeyi tanımak fenn-i hükûmet muktezâtındandır" [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Bir şeyin dekāyık ve gavâmızına ıttıla'-ı tâm hâsıl edilmeyince o şey hakkında bir rey-i musîb beyân olunamaz. Binâenaleyh mâhir bir saatci –ta'mir edeceği- sâatin kâffe-i edevâtını tedkîke mecbur olduğu gibi bir diplomat da –esâsen mesleğinde mâhir olmakla beraber- mesele-i mütehaddisenin hallinde –o meseleye taalluk eden- her türlü vakāyi' ve dekāyıkı nazar-ı im'ana almak mecburiyetindedir.

Her şeyi baht ve tesâdüfe havâle etmek isteyenler "politikacı" değil "falcı" addolunur. Mesâil-i siyâsiyede su-i tedbîr ü teşebbüsde bulunup da baht ve tesâdüften faide beklemek dâimâ zararla netîcelenir.

Vâkıa her şey, baht ve tesâdüfe tâbi'dir. Fakat evvel-be-evvel esbâb-ı lâzımeyi istikmâl etmek, sonra baht ve tesâdüften istifâdeye çalışmak îcâb eder.

Âlem-i imkânda her şey, bir sebebe muallaktır. Sebebe tevessül etmeden baht ve tesâdüf –dâimî sûretle- temin-i muvaffâkiyet edemez. Baht ve tesâdüf mechûldür. Sebep ise ma'lûmdur. Ma'lûm, mechûl ile değil mechûl, ma'lûm ile hallolunur.

“Her şeyi muhâkeme ve keşfedebilmek için” fenn-i hükûmet denilen hallâl-i müşkilâta ihtiyâc-ı şedîd vardır. Fenn-i hükûmetin dekāyıkına vâkıf olmadan umûr-ı hükûmeti idâreye kalkışmak pusulasız, dümensiz bir gemi ile bahr-i muhîtde seyâhate çıkmaktan daha muhâtaralıdır.

§

“Düşmene galebe fikrinde isen evvelemirde âmâlini keşfe çalış”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Düşmenin efkâr ve âmâli keşfedilince galebenin en mühim kısmı ihrâz edilmiş olur. Fakat keşf-i âmâl, ihrâz-ı galebeden daha müşküldür.

Bu müşkülü halletmek için fenn-i hükûmetin gumûz u rumûzuna, dekāyık u nükâtına hakkıyla vâkıf adamlara mâlik olmak lâzım gelir ki asıl galebe bu sûretle istihsâl olunabilir.

§

“Hükûmatın kuvveti zamân ve mekânın ânlarda vücûda getirdiği büyük âdemler iledir”. [Büyük Frederik] [102]

-Mülâhaza-

Hükûmet, bir şahsa teşbîh edilirse –Frederik’in söylediği- büyük âdemler o şahsın kuvve-i ‘âkilesi hükmünde telakkî olunur. Şahsı zarar ü hatardan muhâfaza eden kuvve-i ‘âkilesidir. Bu kuvvetin kesreti şahsın hayâtını, aksi de memâtını îcâb eylediği gibi bir cemiyetin hayât ve memâtı da yetişdirdiği eşhâsa tâbi‘dir. Vücûdları –mensûb oldukları- cemiyete kuvvet u şevket yahut za‘f u meskenet îras eden eşhâsın vücûdundan yine o cemiyet hâiz-i mefhâret yahut müstehakk-ı mes’uliyettir. Çünkü her iki şahsın bâdî-yi vücûd ve taayyünü doğrudan doğruya cemiyettir.

Bir hükûmet-i zaîfeye –nefes-i Mesîha gibi- hayât-ı cedîde bahşeden büyük âdemler “zamân ve mekânın” pek nâdir vücûda getirdiği müsellem olmakla beraber “zamân ve mekân”ın bu husûstaki imsâkından ye’se düşmemek, -o imsâka rağmen- büyük âdemler yetiştirmeğe –ta‘bir-i âharla- cemiyetin iâde vü idâme-i hayâtına –kudret-i beşeriyenin mütehammil olduğu mertebede- ibzâl-i mesâî eylemek vecâibdendir.

§

“Vatana ciddî bir vatanperver zamm etmek tevsi‘-i hudûd etmekten a‘lâdır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Vatanın hayâtı vatanperverlerin vücûduyla kāimdir. Vatana bir vatanperver zamm etmek hayât-ı vatanı tezyîd etmek demektir.

Tevsi‘-i hudûd, teksîr-i emlâke benzer. Emlâkin nef‘ ü kıymeti hayât ile dâimdir. Hayât, zâil olunca servetin de kıymeti kalmaz. Hâlbuki (tevsi‘-i hudûd) gibi bir faideyi istihsâl etmek için de vatanperverlere ihtiyâc-ı kat‘î vardır. Zîra hudûdun tevsi‘ini, vatanın muhâfazasını yine vatanperver olanlar temin eder. Binâenaleyh en büyük vatanperverlik (vatana ciddî bir vatanperver zamm etmekten) ibârettir.

§

“Politika sabra muhtâcdır. Mâhir bir âdemin en büyük vesîle-i muvaffâkiyeti ise her şeyi zamânında yapmasıdır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Her şeyi zamânında yapmak için her şeyin zamânını takdîr etmek lâzımdır.

Zamânında yapılmayan şeyler –esâsen ne kadar mükemmel olursa olsun- faide yerine mazarrat tevlîd eder. Zamânında yapılan şeyler –biraz noksân da olsa- yine faideden hâlî kalmaz.

Elhâsıl, bir işde muvaffak olmak için zamân-ı münâsib gözetmek, müşkilât-ı gûnâgûne tesâdüf edilse bile iltizâm-ı sabr etmek üss-i siyâset mesâbesindedir.

§

“Umûr-ı siyâsiyede ric‘at-ı kahkariyye pek muzırdır. Hükûmet bir işi güzelce düşünüb de âna göre mübâşeret ve ba‘dehû icrâatda dahî müsâraat etmelidir. Şuru‘da teennî, icrâda ta‘cil lâzımdır derler”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

(Ric‘at-i kahkariyye) bi’l-farz mazarrat-ı maddiye îcad etmese bile ma‘nen mağlûbiyet-i fecîa hükmündedir. Bu türlü mağlûbiyet, ale’l-ekser bir işin –ehemmiyeti nisbetinde- teemmül ve tedkîk edilmesinden, tedkîk edilmiş olsa da icrâsında iltizâm-ı sür‘at olunmamasından ileri gelir.

Teennî, esnâ-yı tedkîkde ne kadar müfîd ise hîn-i icrâda o kadar muzırdır. Zîra tedkîkat-ı dûrâdûr ile icrâsı takarrür eden bir teşebbüsde teennî edilince düşmenin teşebbüs-i mukarrere ıttıla‘ ile îkā‘-ı müşkilât edebilmesi yahud teennîden –vakit kazanarak- teşebbüsü hükümsüz bırakacak sûretde tertîbatda bulunub beri tarafı (ric‘at-ı kahkariyye)ye mecbur etmesi müsteb‘id olmadığından her hâlde (şurû‘da teennî, icrâda ta‘cil lâzımdır).

Bir de düşmenle mükâleme yahud muhâbere esnâsında isti‘mal olunan kelimât ve ta‘birata son derecede i‘tina etmek lâzım gelir ki pek çok defa bir kelimenin, bir ta‘birin (ric’at-i kahkariyye) gibi bir mağlûbiyet-i kabîhaya sebeb olduğu mücerrebâtdandır.

§

"Def'-i mazarrat celb-i menfaatden mukaddemdir[211] ve ihtimâl-i zarar zarardır. Amma ihtimâl-i faide [103] faide değildir". [*Târih-i Cevdet*].

-Mülâhaza-

Bir meselede mazarrat ve menfaat ihtimâli gördükde nefsu'l-emre muvâfık olan şey, def'-i mazarratı celb-i menfaate tercîh etmekdir. Zîra zarar ihtimâli olan bir şeyin dâimâ intâc-ı zarar edeceği kaviyyen melhûz bulunduğu hâlde faide ihtimâli olan bir şeyin dâimâ îcâb-ı faide edeceği temin olunamaz.

Televvünü ma'lûm olan bir devletin – va'd-i muâvenetle vukū' bulan teşvîkine kapılıp da- diğer bir devletle muhârebe etmek bu kabîldendir. (Televvün) de ihtimâl-i zarar, (va'd-i muâvenet) de ihtimâl-i faide, kezâlik (harb)de de –netîcenin mechûliyetiyle beraber- hem ihtimâl-i zarar hem ihtimâl-i faide vardır.

(Televvün) esâsen ihtimâl-i zararı hâmil olduğu için (va'd-i muâvenet) gibi bir ihtimâl-i faideye takdîm edilir. Harbden zuhûr edecek faide zâhiren muhtemel ise de ma'nen muhakkak değildir, zarar zâhiren muhtemel ise de ma'nen muhakkak gibidir. Binâberin ihtimâl-i faide ile ihtiyâr-ı zarar câiz olamaz. Yani o devletin (televvün) gibi bir ihtimâl-i zararla beraber –kavlen hattâ fi'len göstereceği- (muâvenet) gibi bir ihtimâl-i faideye i'timad olunub da muhârebeye cür'et edilemez. Çünkü ihtimâl-i zarar, ihtimâl-i faideden mukaddem ve def'-i mefsedet, celb-i menfaatden evlâdır.

§

"Şerreynin ictimâ'ında ehveni ihtiyâr etmelidir"[212]. [Büyük Frederik].

Şerreynin ictimâ'ında ehveni ihtiyâr olunmaz ise bilâhare eşeddini ihtiyâr etmeğe mecburiyet görülür. Binâenaleyh ehveni ihtiyâr ile eşeddi def' etmek –vâcibu'l-imtisâl- bir kānundur ki zımnında faide-i azîme mündemicdir.

§

"عرفت الشر لا للشر بل لتوقيه"[213] yani şerri bilmek ândan ihtirâz etmek içindir mazmûnunca ânın dahî ma'rifeti hayırdan addolunur". [*Münşeât-ı Feridun- Miftah-ı Cennet Risalesi*].

-Mülâhaza-

Şerri bilmek şerr işlemek için değil, şerrden sakınmak içindir.

---

[211] Kavâid-i külliye-i fıkhiyedendir ki "Def'-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır" yani bir şeyde mefsedet ve menfaat taaruz etdikde mefsedetin def'i menfaatin celbi üzerine takdîm olunur.

[212] Frederik'in –bu cümlesine bakınca- kavâid-i fıkhiyyeye vâkıf olduğuna hükmetmek lâzım gelir. Zîra "Ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur", "İki fesâ taaruz etdikde ehaffı irtikâb ile a'zamı def' edilir", "Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur" cümleleri kavâid-i külliye-i fıkhiyedendir.

[213] "عرفت الشر لا للشر لكن لتوقيه فمن لا يعرف الشر من الخير يقع فيه"

Bu kāide, ahlâkiyat gibi siyâsiyâtta da şâyân-ı tatbîktir. Şerrin ihtivâ ettiği fiten-i hannâsâne, desâis-i vesvâsâne lâyıkıyla bilinmez ise ândan muhâfaza-i nefs edilemez. Mesâil-i siyâsiyenin şerr ile meşhûn olduğu nazar-ı dikkate alınırsa –muhâfaza-i hukūk için- şerri bilmenin hayrdan ma‘dud olacağı derkârdır.

§

"من عرف الدهر لم يتعجب من احداثه"

Tercüme: "Dehri bilen ânın hâdisatından müteaccib olmaz".

-Mülâhaza-

Dehrin inkılâbat-ı şurûr-âmize cilvegâh olduğunu ihtiyat-kârâne hareket edenler, dehrin muvakkaten gösterdiği etvâr-ı mülâyemeye aldanmayıp da –her türlü ihtimâle karşı- tedârikli bulunanlar hâdisat-ı dehrden müteaccib ve mutazarrır olmazlar. Taaccüb ve tazarrur, evzâ‘-ı dehrden gāfil bulunanlara aittir. Mâdemki insan ahkâm-ı dehre mağlûb ve meshûrdur, ânın îcâb ettiği ahvâl ve harekâta inkıyâd etmeğe mecburdur. İnkıyâd etmezse taaccüb ile kalmaz, âlemde bî-nâm ü nişân kalır. Dehre galebe etmek için dehrin îcâbat-ı tabiiyesine ittiba‘dan başka çâre yoktur.

§

"من راقب الناس مات همّا وفاز باللذة الجور" [Selmu'l-Hâsir][214]

Tercüme: "Nâsdan hazer üzere olan hemm ü gamdan oldu/öldü. Cesûr olan lezzet-yâb-ı zafer oldu". [104]

-Mülâhaza-

Hikmet-i siyâsiye, "hazer" ile "cesâret"e zamân ve mekân ta‘yin etmiştir. Ale'l-amyâ hazr yahut alelıtlak cesâret pek çok defa nedâmete müncer olur.

Zamân-ı hazrda cesâret, mekân-ı cesâretde hazer göstermekte muhâtarayı da‘vet eder. Muhâtaradan ihtirâz ve muvaffâkiyet-i hakîkiye ihrâz etmek için zamân ve mekânı nazar-ı dikkate almak, hazrı da cesâreti de zamân ve mekânında ihtiyâr etmek lâzımdır.

[Mülâhaza-i İstitrâdiye- "Selmu'l-Hâsir" muhabbet nokta-i nazarından hazeri hatara, cesâreti zafere tahsîs etmiş ise –her şair kavlinde, her âşık fi‘linde muhtâr olduğu için- i‘tiraza mahal yoktur. Siyâset nokta-i nazarından o sûretle idâre-i makāl etmiş ise i‘tiraz vâriddir. Çünkü muhabbet başka, siyâset yine başkadır. Ağyârdan hazer eden visâl-i yârdan mahrûm, dûçar-ı hümûm olur. Erbâb-ı cesâret ağyâra ehemmiyet

[214] Selmu'l-Hâsir 186'da bilâ-varis vefât etmiştir. Otuz altı bin dinar bırakmıştır. Harun er-Reşid, oğlu Muhammedu'l-Emin'i veliahd edindiğinde Selm, Zübeyde'ye bir kıt‘a takdîm etmesiyle müşârün-ileyhâ ağzını inci ile doldurmuş, Selm o incileri yirmi bin dinara satmışdır. [*el-Kavlü'l-Ceyyid*].

vermez, her türlü mehâliki göze aldırarak istihsâl-i visâl eder. Ezvâk-ı visâl içinde helâk olsa da "Dildâra fedâ cân ü cihân-ı devlet ü dârât/ Bin ömre bedel yâr ile bir lahza mülâkat" der. Erbâb-ı muhabbet nazarında "cân ü cihân, devlet ü dârât" cânândan, erbâb-ı siyâset indinde vatandan ibârettir. Binâberin uşşâk-ı vatan, şâhid-i maksûda nâil olmak için nâ-be-mahal hazrdan, nâ-be-hengâm cesâretden sakınmak, kemâl-i ihtiyat ü basîretle hareket etmek mecburiyetindedir].

§

"كن شديدا بعد رفق لا رفيقا بعد شدة لأن الشدة بعد الرفق عزّ والرفق بعد الشدة ذلّ". [Büzürcmühr].

Tercüme: "Şiddetden sonra mülâyim değil, mülâyemetden sonra şedîd ol. Zîra mülâyemetden sonra şiddet, izzettir. Şiddetden sonra mülâyemet ise zillettir".

-Mülâhaza-

Şiddet, nâdiren mûcib-i muvaffâkiyet olsa bile dâimâ şiddet göstermek dâimâ muhâtara içinde kalmağı intâc eder. Çünkü şiddet, sâhibini düşmen derecesinde mağlûb ve mahzûl etmeğe kâfîdir. Hele şiddetden sonra irâe-i mülâyemet o kadar muzır bir hâlettir ki düşmen o nisbetde îras-ı mazarrat edemez. (Şiddet ba'de'r-rıfk) ale'l-ekser gālibiyete ve (Rıfk ba'de'ş-şidde) her vakit mağlûbiyete berâat-i istihlâl add olunabilir.

Hikmet-i siyâsiye, düşmene karşı rıfk u mülâyemet gösterilmesini, rıfk u mülâyemet temin-i maksad etmezse iltizâm-ı şiddet edilmesini tavsiye ediyor. Zîra aranılan şey, izzettir. İzzet ise şiddetden sonra gösterilen mülâyemetde değil, mülâyemetden sonra ibrâz edilen şiddetdedir.

§

"بقدر الصعود يكون الهبوط فاياك والرتب العالية"

"وكن في مكان اذاما وفعت تقوم ورجليك في عافية".

Tercüme: "Hübût, su'ûd nisbetindedir. Yani ne kadar yukarıya çıkılmış ise yine oradan düşülür. Bu hâlde 'âlî rütbelerden hazr et. Öyle mekânda bulun ki düşdüğün vakit ayak üzerine düşesin ve ayakların incinmesün".

-Mülâhaza-

Maksad, derecât-ı 'âliyeden tahzîr ve derekât-ı süfliyeyi tavsiye vü takdîr değildir. Derekât-ı süfliyede kalmak, insâniyetin levâzım-ı tabîiyesinden olan ulüvv-i himmete muhâlifdir. İnsâniyet, merâtib-i ulyâya irtikā ile neşvünemâ bulur. Yaşamak için her dakîka i'tilaya çalışmak lâzım gelir. Bir mahall-i mürtefi'a merdivenle çıkılabileceği gibi bir cemiyetin menâzil-i refî'aya su'ûdu da vesâit-i mukteziyeye tevakkuf eder. O

vesâiti istihsâl ve ba‘de’s-su‘ûd esbâb-ı karârı istikmâl etmeden (âlî mertebe)lere yükselmek teşebbüsünde bulunanlar kable’s-suûd sukūt ederler.

Binâberin bir cemiyet, her türlü vesâil-i i‘tiladan mahrûm olduğu hâlde –menâzil-i ulyâda bulunanları taklîd ile- yüksek havâlarda pervâz etmemelidir. Zîra –tabîiyyu’l-vukū‘ olan- sukūt, vücûdunu bir anda ḫurd ü ḫâsir eder.

Cemiyet, hâl-i hâzıra –muvakkaten- kanâatle esbâb-ı terakkîyi tehyie, ba‘dehû i‘tilaya tasaddî [105] ederse düşdüğü vakit (ayakları üzerine) düşer, tekrâr yükselmeğe vücûdunda kudret bulur. Sukūt-ı siyâsî, ekseriyetle –muhâlif havâlarda, vesâit-i lâzımeden mahrûmiyet hîninde- yükselmek emel-i gāfilânesinde bulunmakdan ne’şet eyler.

Hâlihâzırın muhâfazası bile vesâit-i meşrûtaya mütevakkıf iken bilâ-vâsıta hâlihâzırın fevkinde bir mevki‘-i ‘âlî ihrâz etmek nasıl kābil olur?

Birçok cemiyetler vardır ki –mesâî-yi bî-şümar ile- en ‘âlî tabakalara su‘ûd etmişler, hiçbir vakitde isti‘dad-ı sukūt göstermemişlerdir. Bi’l-farz –sâika-i rûzigâr ile- muvakkaten hübût etmişler ise müteâkiben yine eski mertebelerine i‘tila eylemişlerdir. Çünkü her türlü esbâb ve vesâili –belki lüzûmundan fazla olarak- istihzâr ve idâme etmişlerdir.

§

“Müttefiklerin gayreti gevşeklikden ibârettir. Binâenaleyh kendi kuvvetinden gayrı bir kuvvete istinâd eden mutlakā aldanır”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

İttifâkın rûhu menfaatdir. Menfaate cüz’î halel gelse ittifâk da muhtel olur. Binâberin umûr-ı siyâsiyede (ittifâk)a ehemmiyet vermekle beraber âna i‘timad ve istinâd da son derece basîret-kârâne davranmak lâzım gelir. Hâl-i kudretde bile müttefiğin gayretine i‘timad etmek câiz değil iken hâl-i za‘fda nasıl câiz olabileceğini teemmül ile her hükûmet, bekāsını kendi kuvvetinde aramalı, tezyîd-i kuvvete çalışmalıdır ki âharın ittifâkı da ancak kuvvetle istihsâl olunabilir. Zîra zayıfa zahîr bulunmaz, kavîye –menfaat mukābilinde- herkes muayyen olur. Zayıfa şâyed bir zahîr zuhûr etse de ânın gayreti, gayret-i ciddiye olamayacağından hiçbir faide temin edemez.

§

Beyit: “قوة الظهر في الزمان نقود وبها يعتلي الفتى ويسود”

Tercüme: “Zamânda kuvvetu’z-zuhr, nukūddur. İnsan ânınla i‘tila ve kesb-i şeref eder”.

-Mülâhaza-

Zamânımızda vukū‘ bulmakda olan mücâdelat-ı siyâsiyenin ta‘mim-i ticâret ve tahsîl-i servet esâsına müstenid olmasına göre beyne’d-düvel muhâfaza-i mevki‘ edebilmek, (الحكم للغالب) meâline vücûd vermek için servet gibi bir kuvvetu’z-zuhr tedârikine çalışmak, memleketin menâbi‘-i servetini yabancılara kaptırub sıfru’l-yed kalmamak pek ziyâde şâyân-ı dikkat bir mühim maslahatdır.

Âlem-i siyâsetde (hakkın kuvvet ile muhâfaza) edildiği, daha doğrusu (kuvvetin hakka mukaddem) görüldüğü muhakkak olmasına nazaran kuvvet, -ta‘bir-i diğerle- servet tahsîline ne derece ehemmiyet vermek, serveti de mâ-vudi‘a-lehin gayrıya sarfından ne derece sakınmak lâzım geleceğini îzâh etmek iltizâm-ı mâ-lâ-yelzem kabîlinden ma‘duddur. Zîra hayât-ı siyâsiyelerini idâme etmek isteyenler bu dakîkayı elbette takdîr ederler.

§

“Âdemi adüvvisi e‘kal eder ki şerrinden emîn olmayıp tedârik üzere olup avâkıb-ı umûra nâzır ve hıfz-ı hâl ü mâla mübâşir olur”. [*et-Tibrü’l-Mesbûk fi Nesâyihi’l-Vüzerâ ve’l-Mülûk Tercümesi’*nden: Büzürcmühr]

-Mülâhaza-

Bu mütâlaaya göre adüvv, muzırr değil müfîd addedilmek lâzım gelir. Çünkü adüvvünün fikdânı (avâkıb-ı umûra) dikkat ve (hıfz-ı hâl ü mâla) gayret etmeğe mâni‘ olur. Böyle bir tavr-ı gāfilâne ile de âlemde muhâfaza-i vücûda imkân tasavvur edilemez.

Erbâb-ı basîret, -a‘dâdan külliyen masun oldukları- eyyâm-ı emniyetde de zuhûr-ı a‘dâya intizâr ile ıslâh-ı hâl ü mâla ikdâm, her türlü tedârikata ihtimâm ederler.

Artık adüvvünün –ibrâz-ı buğz u udvân ettiği demlerde de- (şerrinden emîn) ve büster-i gafletde hâb-ı nûşîn olanların vay hâline vay mâline!

§

“Düşmene galebe etmek ne kadar müşkül ise galebeden istifâde etmek ândan daha müşküldür” [ك].

-Mülâhaza-

Çünkü en büyük galebe, galebeden istifâde etmekdir. Galebeden istifâde edemeyen gāliblerin [106] uğrayacakları zarar, mağlûbların zararından beterdir.

§

“Düşmenin su-i tedbîri bazen medâr-ı muvaffâkiyet olur. Fakat bu su-i tedbîrden istifâde ve temin-i muvaffâkiyet etmek de en büyük hüsn-i tedbîr addolunur”. [ك].

-Mülâhaza-

Düşmenin su-i tedbîrinden müstefîd olmak için ne kadar müteyakkız bulunmak lâzım geleceğini düşünmeli, etvâr-ı gāfilâne gösterip de düşmenin su-i tedbîrinden yine düşmeni müstefîd etmemeğe çalışmalıdır.

Zîra a‘dânın su-i tedbîrinden istifâde etmemek, esve-i tedbîrdir ki bunun intâc edeceği mazarrat, mağlûbiyet-i külliyeden de muzırrdır.

§

“Düşmenden me’mul olan düşmenlikdir. Eski düşmeden dost olmaz. Eğer olur ise de dürüst olmaz”. [*Târih-i Asım*- Mütercim Asım Efendi].

-Mülâhaza-

Düşmenin düşmen olduğu –ilme’l-yakîn- bilinmekle beraber ızmâr-ı adâvet, izhâr-ı meveddet edilmek fevâid-i siyâsetdendir. Izmâr-ı adâvet, def‘-i mazarrat ve izhâr-ı meveddet, celb-i menfaat maksadına mübtenî olunacağından şu reviş, nazar-ı ahlâkda müstahsen görülmese de nazar-ı siyâsetde zarûratdandır.

Mâdemki (düşmenden me’mul olan düşmenlikdir) şu hâlde izhâr-ı adâvetle düşmeni büsbütün düşmen etmemek, belki ibrâz-ı meveddetle dostluğunu kazanmağa, hiç olmazsa tehvîn-i adâvete bezl-i gayret etmek lâzımdır ki zarûreti mübâh eden cihet de budur.

§

“Düşmende âsâr-ı gurûr görünce ganîmet bilüb esbâb-ı zaferden add eylemelidir. بجنک دشمن اکر نیست یاور من کس غرور دشمن دون یار ویاور من بسHer pâdişâh ki gurûru pîşe kılmiştir ve galebe-i düşmenden bî-endişe olmuşdur ne denli livâ-yı devleti mürtefi‘ ise yine menkûb ve ne kadar esbâb-ı şevketi müctemi‘ ise yine maklûb olmuşdur. ‘Her ki mağrûr ola elbette o mansûr olmaz”. [*Ahlâk-ı Alaî- İlm-i Tedbîr-i Medîne*]

-Mülâhaza-

Çünkü gurûr ile zafer, birbirine düşmen-i ekberdir. Zafer, gurûrdan nefred eder. Gurûr, gafletden münbais, gaflet ise dâimâ inhizâma bâ‘isdir. Sermest-i gurûr olanlar, düşmene karşı tedâbir-i tahaffuziye ittihâzına lüzûm görmezler. Bu sûretle düşmenlerinin temin-i muzafferiyetine hizmet ederler.

Bir hükûmet kendi kuvvetini istisgār, düşmenin kuvvetini istiksâr etmezse zaferden mahrûm kalır. Kendi kuvvetini istiksâr, düşmenin kuvvetini istisgār etmek eser-i gurûrdur. Hâlbuki gurûr, mahz-i şurûrdur. Mağrûr, hiçbir vakitde mansûr, mansûr da mağrûr olamaz. Zîra şu âlem-i imkânda ictimâ‘-ı zıddeyne imkân yoktur.

"السيف أصدق إنباءً من الكتب في حده الحدَّ بين الجِدّ واللعب"
"بِيض الصفائح لاسود الصحائف في مُتونهن جِلاء الشّكّ والرِيْب"[215]

Kıt‘ası kānun-ı siyâsetin bir hükm-i kat‘iyyu’n-nefâzıdır ki muâmelât-ı düveliyede zamân ve mekânın tebdîliyle aslâ tahavvül kabûl etmez. Vâkıa devletler beyninde zuhûr eden da‘vâlara hâkim-i hâsim (esbâb-ı satvetin ta‘bir-i mücmeli olan) seyf-i sârimden başka kim olabilir? Eğer âna mukābil hakkāniyet gösterilecek ise [107] nasıl teslîm olunur ki hikmetin bu düstûr-ı mukaddesi kuvve-i icrâiyyeden biri oldukca efrâd içinde bile vâcibu’l-itâat sayılmadığını isbât için yalnız her yerde mevcûd olan zâbıta idârelerini göstermek kâfîdir.

Hâl böyle olunca emsâlinin ef‘âlini hak ve nâ-hak her ne sûretle olur ise olsun celb-i menfaat ve def‘-i mazarrata masrûf görmekte olan devletlere göre fevklerinde bir kuvve-i hâkime tanımamakdadırlar fevâid-i hükûmeti kavâid-i hikmet uğruna fedâ etmek nasıl kābil olur? Binâenaleyh tabiî ve mevzû‘ i‘tibariyle ikiye münkasem olan hukūk-ı düveliye kaziyesinin her kangı cihetinden bakılsa kıyâs-ı maksem gibi intâc edeceği hükm vâhiddir ki o da ‘الحكم للغالب’ müddeâsına âiddir….” [*Tasvîr-i Efkâr*-Numero: 423/14 Cümâdelûlâ 1283: Namık Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

(Kılıc)dan maksad, (kuvvet) olmasına göre zî-kuvvet bir hükûmetin elindeki (kütüb)ün –ta‘bir-i diğerle- (kalem)in de kılıc derecesinde nâfizu’l-ahkâm olacağı bedîhiyatdandır. Çünkü kaleme söz söyleten, söylettiği söze hâssa-i te’sir veren kuvvettir.

Kuvvetin fikdânıyla beraber âlem-i siyâsetde idâme-i vücûd, istihsâl-i muhâle bezl-i mechûd etmek kabîlindendir. Zamân ve mekân, bi’t-tab‘ bu kāideyi tağyîr edemez. "الحكم للغالب" hükmünün tâ dem-i hılkatden beri cereyân edegelmesi de o kāidenin masûnu’t-tahavvul olduğuna burhân-ı kātı‘dır.

Bir hükûmet, kendi efrâdı arasında "الحكم للغالب" usûlünün intâc edeceği fecâyi‘i men‘ etmek üzere kavânîn-i cezâiye, kuvve-i icrâiye vaz‘ eder. Zayıfı, kavînin pençe-i tasallutundan muhâfazaya çalışır. İcrâat-ı vâkıadan efrâd ile beraber hükûmet de müstefîddir. Belki âsâyiş-i memleketi, emniyet-i ahâliyi temin sûretiyle hükûmet,

[215] Tercüme: “Kılıc, ihbâr cihetiyle kitâblardan daha doğrudur. Ânın ağzında cidd ile hezl arasını fasl edici şey vardır. Kılıclar beyaz ve parlak, yüzleri akdır. Kitâb gibi siyah-rû değildir. Ânların yüzünden jeng-i şukûk ü evhâm zâildir”. Faide –bu beyitler, (Ebu’t-Temmam)’ındır. Amuriyye’nin [İçildeki Anamur] 223’de elli beş gün muhâsaradan sonra fethinde hulefâ-yı Abbasiye’den Mu‘tasım halîfeye takdîm ettiği kasîde-i tebrîkiyenin matla‘ıdır. [*el-Kavlü’l-Ceyyid*’den muktebes]

kendi menfaatine hizmet etmiş olur. Zîra hâricdeki düşmenin taarruzâtına karşı en büyük kuvvet, dâhilin âsâyiş ve emniyetinden ibârettir. Ahâli, âsâyiş ve emniyet sayesinde ne kadar kuvvet kesb ederse hükûmet de o nisbetde tahsîl-i kuvvet eder. Amma devletler, birbirinin kuvvetinden değil, za'fından istifâdeye çalışacakları gibi beynlerinde tahaddüs edecek da'âvîyi hall ü fasl için bir mahkeme-i fevkalâde, bir kuvve-i hâkime te'sisini de menfaatlerine –ta'bir-i âharla- nefsu'l-emre muvâfık göremeyeceklerinden ve aralıkda teşekkül eden sulh konferansları, hakem hey'etleri de siyâsiyunu değil hayâliyyûnu ümîd-i beyhûdeye düşürmekten başka bir işe yaramadığından "الحكم للغالب" hükm-i fecî'i ebediyen devâm edecek ve zuafâ dâimâ mahkûm, akviyâ dâimâ hâkim olacak, hak kuvvetin taht-ı hükmünde kalub gidecekdir.

§

"Cemiyet-i beşeriyenin 'الحكم للغالب' kāidesine temâyülü iddiâ olunduğu gibi yalnız sıfat-ı behîmetden neş'et etmez. Âna asıl kuvvet veren hubb-i vatan ve izzetinefs ve hırs-ı tefevvuk gibi bazı dâiyelerdir ki cümlesi sıfat-ı nâtıkıyet müessirindendir. Hâsılı dünyâda cemâddan başka hiçbir mahlûk yoktur ki madûnuna tahakküm şâibesinden biri/berî olsun.

"Mugālib oldu tabiî tabayi'-i zî-rûh Kavî zayıfı eder cebr ü kahr ile teshîr".

Maârifin te'sirine gelince ulûm-ı dîniye vü siyâsiyede insan milletinin akvâm-ı sâireye tafzîlini ve fünûn-ı tabîiyede eslihanın ıslâhıyla esbâb-ı galebenin teshîli kavâidini ta'limden başka muâmelât-ı düveliyece bir te'sir olmadığı için maârifin bu cihetlerinde hükm-i gālibâneyi taklîl etmek hâsiyeti yoktur. Bu husûsa hizmet edecek olsa olsa fenn-i ahlâk olabilir. Mekârim-i ahlâk ise ten-perverler sıfatı değil cihângîrler meziyetidir. Buna Arablarla Romalılar iki büyük şâhiddir ki ahlâkca kâffe-i akvâma ne derece fâik iseler müessir-i gālibiyetde dahî milel-i kadîmenin cümlesine o mertebede takaddüm etmişler idi. Her biri fazâil-i ahlâkın bir misâl-i müşahhası olan eşrâf-ı Arab'dan daha terbiyeli millet mi olur. İhsân ve mürüvvet gibi fedâkârlıklar efrâd arasında ne kadar memdûh ise hükûmetlerin muâmelesine nisbet olununca o kadar makdûh olur. Çünkü efrâdın gayra fütüvveti yalnız kendi menfaatine dokunur. Hükûmetin ecânibe mürüvveti ise milyonlarca ebnâ-yı vatanı ızrâr eder.

Filhakîka medeniyet-i hâzıra hükmünce muhârebe hayli azaldı. Amma bu netîce maârif veya ahlâkın te'siriyle hükm-i gālibâneye halel gelmesinden değil her devletde ihtiyat ve menfaat-şinâslık hasâilinin kuvvet bulmasından hâsıl olmuşdur. Yoksa

bilcümle mesâil-i düveliyede kānun tagallüb-i muhârebeye hâcet görmez ise muhâbereyi vâsıta ederek yine hükmünü icrâdan hâlî değildir.

Kılıcın te'sir-i ma'nevî ile infâz ettiği hükm-i gālibiyet te'sir-i zâhirîye hâcet bırakmamakla adâlet mi olur. [108] Hâsılı dünyâda münâzaat-ı düveliyeyi fasl edecek bir muhâkeme mevcûd değil iken "الحكم للغالب"kāidesinin alelıtlak cereyânına taarruz etmek silah-ı bedâhete iddiâ-yı mücerred gibi mecrûh bir delîl ile mukābele kabîlinden olur. § Mâdemki hüsn-i te'vil hiçbir maddenin mâhiyetini tebdîl edemediği müsellemdir şemşîr veya tedbîr-i gālibâne ile faysal bulan mesâil-i düveliye velev bir hakka istinâd olunsa bile dahî yine "الحكم للغالب" kāidesine ittiba'dan kurtulamaz. Meğerki deâvî-yi kavliyenin delâil-i fi'liyeye rüchânı teslîm olunsun.

§ Aklen hiçbir nev' hak yoktur ki esâsı hukūk-ı tabîiyeye müstenid olmadıkca sahîh olabilsin. Nitekim intâc-ı hakîkat edecek bir kıyâs bulunamaz ki silsile-i istidlâlatı bedîhîye müntehî olmasın.

§ Hükm-i gālibânenin vücûdu hak ve insâfın neden ademini iktizâ etsin ki gālibiyet bazı kere hakkın ibtâlini mûcib olur ise bazı kere de istihsâline medâr olur. Tutalım ki dâimâ ibtâlini mûcib olmasın, yine ânın vücûdu hukūkun ademini müstelzem değildir. Hak fi'lde ibtâl olunmakla hakîkatde dahî bâtıl mı olmak lâzım gelir. Hâsılı hukūk makāsıddan ve galebe vesâildendir. Makāsıd ile vesâil beyninde ise tenâkuz tasavvuru mümkün olamaz". [*Tasvîr-i Efkâr*- Numero: 431/16 Cümâdelâhire 1283: Namık Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

Mâdemki "Cemiyet-i beşeriyenin "الحكم للغالب" kāidesine temâyülü –az çok- sıfat-ı behîmiyetden neş'et" ediyor, mâdemki "hubb-i vatan, izzetinefis, hırs-ı tefevvuk sıfat-ı nâtıkiyet müessirindendir" bu hâlde "الحكم للغالب " hükmünün de –insanlarla beraber- dünyânın son gününe kadar devâm edeceği tabîiyatdandır.

Saâdet-i beşeriyenin hâmîsi olmak lâzım gelen (maârif) teessüf olunur ki insanların saâdetinden ziyâde nikbetine hizmet ediyor. Maârif, terakkî etdikce vesâit-i muharribe de terakkî ederek hayât-ı beşeriyeyi –cehlden ziyâde- taht-ı tehdîd ü tehlikede bulunduruyor da insan, cehli ilme tercîh etmekte muztar kalıyor.

"Ulûm-ı dîniye" bahsine gelince: meseleyi teşvîş etmemek için edyân-ı sâireyi ve ânlara âid ulûmu uzakda bulundurarak birkaç söz söylemek lâzımdır. Ulûm-ı dîniye-i İslamiye'de "İnsan milletinin akvâm-ı sâireye tafzîli ve eslihanın ıslâhıyla esbâb-ı galebenin teshîli kavâidini ta'lim" eder amma "الحكم للغالب" kāide-i zâlimânesine ittiba' ile hukūk-ı mileli imhâdan ve tervîc-i makāsıd ü mefâsid için bin türlü tedâbir-i İblis-

pesendâne ittihâzından tâbi‘lerini men‘ eyler. Zayıf mazlûmu himâye, kavî zâlimi ihâfe eder. Nazar-ı İslam’da hükûmetin ma‘nâ-yı hakîkisi muhâfaza-i hak ile saâdet-i enâma hizmet etmekten ibârettir. Binâberin kavânîn-i siyâsiye-i İslamiye, beyne’d-düvel taammüm ve teessüs etse “kuvvet, hakka” değil “hak, kuvvete” takaddüm eder de –insâniyete hizmet etmek emelinde bulunan- cem‘iyat-ı fâzıle aradıkları saâdeti maa-ziyâdetin bulurlar. Şu müddânın sıhhatine kāni‘ olmak için târih-i İslam’ın mukaddemâtını tedkîk etmek kâfîdir.

Ne faide ki ağrâz-ı sahîfe-i beşeriye, kabûl-i hakdan ibâe edegeldiğinden cem‘iyat-ı insâniyede “الحكم للغالب” kāidesinin tevlîd ettiği şeâmetden tahlîs-i girîban edemeyecekdir…

“Medeniyet-i hâzıranın muhârebeyi hayli azaltdığı” nasıl kabûl olunur ki “kānun-ı tagallüb, muhârebeye hâcet görmez ise muhâbere ile yine hükmünü icrâdan hâlî değildir”.

Mukaddemâ iki hükûmet arasında harb vukū‘ bulur, diğer hükûmetler râhat durur, bir müddet sonra muhâribeynden biri gālib olur, muhârebeye de hitâm verilir imiş. “Medeniyet-i hazıra” ise yalnız iki muhâsımı değil bilumum hükûmetleri –(sulh-i müsellah) gibi imhâ-yı nüfûs u nukūdu, insilâb-ı emniyet ü huzûru mûcib- bir muhârebe-i dâimenin mesâib-i tahammül-fersâsına giriftâr etmekte ve bu sebeble hükûmetlere ‘ârız olan zarûret-i mâliye, tezyîd-i servete ihtiyâc göstererek dolayısıyla “الحكم للغالب” kāidesine –yan kesicileri, hırsızları, haydudları utandıracak sûretde-vücûd vermektedir ki medeniyetle kat‘iyen münâsebeti olmayan şu ahvâl-i gāsıbâne ve zebunküşâneye bakdıkca “medeniyet-i hazıra” denilen “vahşet-i hazıra”dan tevahhuş etmemek kābil olamıyor.

Menfaat-i şahsiyeyi mazarrat-ı âharda aramak, medeniyetin değil vahşetin îcâbat-ı redîesinden olduğu hâlde vahşete medeniyet ıtlâk olunması gāliba “الحكم للغالب” usûl-i zâlimânesine bir reng-i meşrûiyet [109] vermek maksadına müstenid olacak. Heyhat…

§

“Ma-sebakda dana, kuzu, oğlak	Bir gazanferle oldular ortak
Her ne hâsıl olursa kâr ve zarar	Cümleye şâmil olmalı, dediler
Dördü de gösterip bu kavle rızâ	Etdiler şartnâmeyi imzâ
Nâgehân bir gazâl-i nevsâle	Oldu dûçar dâm-ı [?]e
Şürekâya haber gidüb derhâl	Geldi ânlar dahî bilâ-imhâl
Sayıp ortakları esed, bir bir	Dedi, dördüz bu dört pây olmalıdır

Vâkıa etdi kısmeti icrâ — Sonra hepsinden önce bî-pervâ
Dört pâyın aldı ibtidâ birini — Şöyle anlatdı hakk-ı zâhirini:
Ki bu elbet değil mahall-i niza‘ — Çünkü hâlâ benim emîr-i siba‘
Bana âid ikinci de bî-şekk — Ki bu da hakk-ı gālibâne demek
Şu üçüncü yine benim olacak — Çünkü ben her cihetleyim elyak
Kim ki dördüncüye sürer elini — Kırarım darb-ı dest ile belini. [*La Fonten*-Mütercimi Mahmud Ekrem Bey]

-Mülâhaza-

الحكم للغالب!..

§

“لا سيف كالحق”.

Tercüme: “Hak gibi kuvvet yoktur”.

-Mülâhaza-

Bu söz, esâsen muvâfık-ı hak ise de mesâil-i siyâsiyede hiçbir zamân şekl-i hakîkat alamamiştir. Nefsu’l-emrde “hak”kın “kuvvet”e mukaddem olmasına göre muhâfaza-i hak için kuvvete ihtiyâc görülmemek lâzım gelir. Târih ise bunun aksini iddiâ ediyor. Zîra dem-i hılkatden beri, her cemiyet-i siyâsiye, hakkını ancak kuvvetle muhâfaza edebilmiştir. Şu kadar var ki –kisve-i medeniyete bürünen- cemiyetler, bedâhete karşı ibtâl-i hak etdiklerini sezdirmemek ve müddeiyât-ı gayri-muhikkalarına –enzâr-ı âlemde- reng-i meşrû‘iyet vermek için her da‘vâda “hak”kı ileriye sürerek maksadlarını o nokta-i nazardan tervîc etmek isterler. Hak nâmına edilen bu da‘vâ, kutta‘-ı tarîkin eşyâ-yı mağsûbe üzerinde hakk-ı temellük iddiâ etmesine benzer.

Şeklin tagayyürüyle mâhiyetin tagayyür etmeyeceğini kendileri ilme’l-yakîn bildikleri hâlde bu sûretle idâre-i kavl ü hâl etmeleri de hakkın esâsen kuvvete mukaddem olduğunu isbât etmektedir. Ne faide ki kavlen hak, kuvvete takdîm edilirken fi‘len kuvvet, hakka tervîc olunur.

Bir cemiyet-i fâzıla içinde hak, kuvvete takdîm ve “hak gibi kuvvet yoktur” müddeâsının sıhhati de teslîm edilir. Çünkü o cemiyetin efrâdı –zayıf ile kavîyi seyyân gören- bir mahkeme-i âdile huzûrunda ikāme-i da‘vâ ederse hakkını istifâ eder. Amma “hukūk-ı düvel”i bir nasîhatnâme hükmünde telakkî eden, hiçbir kānun ve mahkeme tanımayan iki cemiyetden biri, diğerinden iddiâ ettiği hakkı ne ile istifâ edebilir? Hasmın insâfına mürâcaatla mı?

Hasm, insâf ile ittisâf etse, hak-şinâs olsa zaten gayri-muhikk bir iddiâda bulunmaz. Hak-nâ-şinâs bir hasmı nokta-i hakk ü insâfa getirmek –gasb edilmek istenilen- hakkı

muhâfaza etmek için kuvvetden başka çâre taharrî edenler beyhûde it‘ab-ı fikr etmiş olurlar.

Binâenaleyh “hak gibi kuvvet yoktur” kavli mesâil-i siyâsiyede bir makāl-i bî-meâl ve “hâmî-yi hak, kuvvettir” kavli muvâfık-ı hâl addolunmak zarûrîdir.

Beynelmilel tahaddüs edecek ihtilâfatı hall ü fasl için –hak ve adle muhibb- bir mahkeme-i fevkalâde teşekkül etmedikce, ahkâmını umûm milletlere –tav‘an ve kerhen- kabûl ettirmedikce “لا سيف كالحق” cümlesi yalnız her hükûmetin kendi bilâdındaki mehâkim-i âdilenin bâlâ-yı bâbına ta‘lik edilmeğe sezâ bir levha-i zîbâ olmakdan başka her türlü hükm ü te’sirden mahrûm kalır. [110]

“A‘dâ bir mahalden revnümâ olmasa dahî ihtiyata riâyet erkân-ı devlete farîza-i zimmettir. Hattâ vakt-i musâlehada tertîb-i esbâb-ı sefere ibtidâr ve hengâm-ı muhârebede levâzım-ı musâlahaya rağbet ve i‘tibar-ı hikmet-i ameliyenin mesâil-i mu‘teberesindendir. § Gerek sulh ve gerek cenk maddelerinin temşît ve teshîli zımnında dâimâ hâzır bulunmak lâzımedendir. Ve cemî‘-i zamânda gafletde bulunmak bâis-i nedâmet ve teşci‘-i hasma illet olageldiği mücerreb-i erbâb-ı basîrettir”. [*Târih-i Vasıf*- Vasıf Efendi]

§

“Memâlik-i Devlet-i Aliyye’de bir gûne gavâil mevcûd değildir. Düvel-i muâhedenin cümlesiyle Saltanat-ı Seniyyenin muâmelât-ı hâlisâne ve münâsebat-ı dostânesi yerinde olarak her birisiyle kendi beyninde bir emniyet-i mütekābile dahî derkârdır. Hakîkat-ı madde bu sûretde olunca öyle tedâbir-i külliyeye teşebbüs ile bir takım masârif-i kesîreye giriftâr olmaklığın ne dâhilen ne hâricen îcâb-ı sahîhi olmadığı pek az mütâlaa ile anlaşılıyor. Lâkin tedârikat-ı ihtiyatiye bu kabîlden olmayarak böyle karışık vakitlerde [bu söz, Avrupa’daki karışıklıklara ma‘tufdur] hem âsâyiş-i dâhilîyi kemâ-yenbagî hıfzetmek ve hem de Devlet-i Aliyye’nin mültezemi olan usûl-i bî-tarafiyeye riâyet ettirmek beher-hâl bazı derece kuvvetlice bulunmaklığa mütevakkıf olduğu erbâb-ı basîret indinde cây-ı inkâr olamaz”. [1265’de yazdığı bir emirnâmeden- Reşid Paşa]

§

“Avrupa’nın mertebe-i kemâle vâsıl olmakda olan hâl-i medeniyeti evvelki gibi ağrâza âid olan esbâbdan ileri gelen cenkciliği bırakub her bir devlet ve millet hukūk-ı istiklâliyle ve şânını muhâfaza için silah der-dest olmak usûlünü meydâna koymuş ve

“Hâzır ol cenge eğer ister isen sulh ü salâh” mâ-sadakı üzere şimdi bir millet ne kadar cenkci olur ise o kadar sulhcü olmak lâzım geleceği bedîhî bulunmuşdur”. [Şinasi’ye yazdığı bir tezkireden- Keçecizade Fuad Paşa]

§

“Devâm-ı sulhü arzû eden hükümdârın dâimâ cenge müheyyâ bulunması iktizâ edeceğinden âlat ü edevât-ı harbiyenin mükemmel ve muntazam hâlde bulundurulmasına gayret ve ikdâm olunmalıdır”. [*Telemak Tercümesi*-Yusuf Kâmil Paşa]

§

“Akvâm-ı mütecâvere ile sulh ve salâh üzere yaşamak için dâimâ hakkını zûr-i silah ile muhâfazaya müheyyâ görünmek lâzımdır”. [*Hukūk Tercümesi*- Rıfat Bey]

-Mülâhaza-

Yukarıdaki mütâlaanın umûmu “Bu mesel ile bulur cümle düvel fevz ü felâh Hâzır ol cenge eğer ister isen sulh ü salâh” meâlini te’yid ve sulhün idâmesi için esbâb-ı cengin istihzârı lüzûmunu te’kid ediyor. Devletlerin maddî ve ma‘nevî taarruzâtından masun kalmak, vukū‘u muhtemel olan teklîfat-ı mütehakkimâne ve teşebbüsât-ı mütehakkimâneyi suhûletle redd ü def‘ edebilmek için –evvel-be-evvel neşr-i adâlet ve ma‘rifetle memleketin tezyîd-i umrânına ve ahâlinin tenvîr-i ezhânına çalışarak bu sayede tahassül edecek kuvvet ile her ân- harbe müheyyâ bulunmak siyâseten taht-ı vücûbda görülüyor. İşte “sulh ü salâh” isteyenlerin “cenge hâzır olması” ancak bu sûretle kābil olur.

Fakat asr-ı hâzırda “sulh-i müsellah” nâmıyla yâd edilen hâl-i hevl-iştimâl, sulhün ma‘nâ-yı aslîsini büsbütün ihlâl etmiştir. Sulhün nazar-ı insâniyet ve medeniyetde memdûh ve matlûb olması –tahrîb-i bilâd, imhâ-yı ‘ibâd gibi harbin intâc ettiği fecâyi‘i men‘ ile- bilâda ma‘muriyet, ‘ibâda râhat temin etmesinden dolayıdır. “ رب حرب انجع من سِلمٍ” meâline mâ-sadak olan sulh-i müsellah ise nazar-ı medeniyetde bi’t-tab‘ merdûddur.

Ma‘lûmdur ki sulh-i müsellahın –harbden daha dehşetli olarak- mülk üzerinde îkā‘ eylediği hasarât ve müşkilât, milel-i muhtelife ukalâsını her dakîka dûçar-ı telâş etmektedir. Çünkü beyne’d-düvel sulh-i müsellah nâmıyla bir harb-i dâimi vukū‘ bulmakdadır ki –bir tarafın gālibiyeti diğer tarafın mağlûbiyeti ile bir müddet-i mahdûdede nihâyet bulan- harb, elbette sulh-i müsellah derecesinde bir zarar-ı mütemadî tevlîd edemez. Ve zarar-ı vakī‘ isneyn beyninde kalarak âhara müteaddî olamaz.

Sulh-i müsellahın cümle-i mesâibinden olmak üzere –vatanın rûhu mesâbesinde bulunan- gencler, dâr [111] ü diyârından alâkayı fekk ve kâr ü kesbini terk ile müddet-i medîde silahaltında bulunduruluyor, emr-i tenâsül muattal ve sa‘y ü amel muhtel oluyor. Nüfûsun tenâkusu, servetin tenâkusunu îcâb ediyor. Kıllet-i nüfûs ve kesret-i ihtiyâc –verem gibi- bünye-i devleti tedrîcen helâk eyliyor. Müsâlemet-i umûmiyeyi gûya ihlâl etmemek fikriyle dâhilî ve hâricî bazı gûne tecâvüzat, kavânin-i siyâsiyenin külliyen hilâfına olarak bir tarz-ı garîbde ve sûret-i muvakkatede def‘ edilmek mecburiyetinde bulunuluyor. Sulh-i müsellah, dâhilen tahrîbatda devâm, hâricen de envâ‘-ı hasarı istilzâm ediyor. Zîra her hükûmet, nüfûs ve servetinin tenâkusunu diğer sûretle cebr etmek sevdâsına düşüyor. Müstemlekeler tedârikine, milel-i sâire ticâretini sekte-dâr etmeğe çalışıyor. Bu uğurda nice cânlar, nice alunlar telef, nice hukūk pâymâl oluyor. Hâricde bir menba‘-ı servet tedârikine muktedir olamayanlar, servet-i dâhiliyenin bakıyesini de bel‘ ve “sulh-i müsellah” denilen ejder-i hezâr-serin dühân-ı hırsına ‘arz ediyor.

Hak tâbi‘, kuvvet metbû‘ add olunduğuçün muhâfaza-i hukūk, hakka değil maatteessüf kuvvete mâlik olmağı iktizâ ettiğinden “الحق لمن غلب” kāide-i bâtılası “sulh-i müsellah” gibi tahammül-fersâ bir bârgirân altında umûm hükûmetleri eziyor.

Hakkın kuvvete iftikārı esâsen şâyân-ı takbîh olduğu gibi –her türlü ma‘nâsıyla salâha makrûn olması lâzım gelen- sulhün istihsâl ve idâme edilmesi de –zarar-âmiz, fesad-engiz bir vâsıta olan- sulh-i müsellaha değil, medeniyet ve insâniyet gibi bir vâsıta-i fâzılaya merbût olmalıdır.

Hâlbuki “hükûmetlerin politikası, her şeyden evvel medeniyet ve insâniyet fikrleri üzerine değil bilakis esbâb-ı menfaat üzerine kurulmuş”[216] ve menfaat-i husûsiyeyi mazarrat-ı umûmiyede aramak levâzım-ı medeniyetden! Add edilmiş olduğu için “sulh-i müsellah” cemiyet-i beşeriyeyi pek çok zamânlar tazyîk ve ta‘zib edecek gibi görünüyor.

İngiltere başvekili “Sir Hanri Kamil [?]”in parlementoda îrad eylediği bir nutuğun fıkra-i âtiyesi bu sadedde zikr olunmağa lâyıkdır:

“Sulh-perverâne hareket olunmadıkdan sonra sulh ve müsâlemet aramak boşdur. Fikrimce kuvâ-yı müsellehayı tezyîd emrinde devletlerarasında gösterilen gayret-i müsâbakat-kârâne müsâlemet-i kâinat için büyük bir tehlikedir”.[217]

[216] Blume
[217] *Asır*: Numero 1039/ 19 Kanunievvel 321

“Kuvâ-yı müsellehayı tezyîd suretiyle” beyne’d-düvel bir gayret-i müsâbakat-karâne devâm etdikce müsâlemet-i âmme nasıl temin olunabilir? Kuvâ-yı müsellahanın tezyîdine, gayret ve müsâbakat-kârânenin teşyîdine sebeb, doğrudan doğruya “sulh-i müsellah” olduğu hâlde ânın esbâb-ı teminiyeden addi nasıl câiz olur?

Her devletin menfaati birbirine mugāyir ve nefsine münhasır olmasına nazaran muhâfaza-i hakk u menfaat için vâsıta-i mukteziyeyi –“kâr-ı evvelde kişi âkıbet-endiş gerek” misdâkınca- vaktiyle tedârik etmek elzemdir.

Memleketin emniyet ü âsâyişinden emîn olduğu hâlde bile kimse hânesinin kapusunu açık bırakmaz, dâimâ takayyüdâtda bulunur. Fakat –mâdemki emniyet ber-kemâldir- mâlını, cânını muhâfaza için sabâhdan akşama, akşamdan sabâha kadar silah be-dest olarak zukak kapusunda beklemeğe lüzûm görmez. İşte sulh-i müsellah, bilumum hükûmetleri memleketin her cihetinde silah be-dest olarak kemâl-i heyecânla beklemek mecburiyetinde bulunduruyor.

Binâberin “sulh-i müsellah”ı –nuhbe-i âmâl-i milel, bâdî-yi âsâyiş-i düvel olan- sulh-i hakîkiden tefrîk ve “harb-i gayri-müsellah” unvânıyla yâd eylemek muvâfık-ı nefsu’l-emrdir.

§

Amerika reîs-i hükûmeti (Mister Rözolet) Amerika Hükûmat-ı Müttefika Kongresinde mevâdd-ı şettâya dâir îrad eylediği nutukda –in‘ikad edecek olan- ikinci Lahey sulh konferansından da bahsederek demiştir ki: “İkinci Lahey sulh konferansının in‘ikad edeceği muhakkakdır. Amerika hükûmat-ı müttefikası müsâlemet-i umûmiye ve devletlerarasında münâsebat-ı samîmiye te’sisi teşebbüsâtının muvaffâkiyetle netîcelenmesi için bütün kuvvetiyle sarf-ı mesâî eyleyecekdir. Maksadımız hiss-i adâletin te’sisidir. Sulh ve müsâlemet hiss-i adâletin mürâdif-i tabiîsidir. Lâkin hiss-i adâletle müsâlemeti temin ve tevsîk mümkün olamadığı, bir ihtilâf zuhûr ettiği zamân büyük ve hiss-i adâlet ve medeniyete mâlik bir kavim -müntehâsı bir harbe vâsıl olacak olsa bile –adâlet tarîkini iltizâm etmekte bir ân tereddüd etmez.

Hâl-i hâzırda cenge hâzır ve müheyyâ bulunmadıkca müsâlemet temin olunamıyor. Muhâfaza-i hukūkun hâmîsi [112] silah oldukca hiçbir kavim müsâdemeye hâzır bulunmağa çalışmakdan ferâgat edemez. Bu kaziyeyi pek sarîh bir sûretde bildiğimiz için temin-i adâlet emrinde silahın hâkim-i yegâne add olunmayacağı bir zamânın bir ân evvel hulûlüne çalışmak vazifemizdir.

Şimdilik kābil-i icrâ teşebbüsâtda bulunmak sûretiyle muhârebe ile ref‘-i ihtilâfa teşebbüs olunmasına mecburiyet veren ahvâlin son dereceye tenzîl ve tahdîdine

çalışarak düvel-i mütemeddineye muhârebe makāmına kāim olabilecek, pek çok ahvâlde silah hükmüne mecburiyet bırakmaksızın hall-i mesâil eylemeğe muktedir olacak bir vâsıta-i diğer takdîm edeceğiz. Bu maksadı temin için yeni bir Lahey konferansında pek çok şeyler yapılabilir. Binâenaleyh bütün Amerika'yı Lahey konferansının ibrâz-ı muvaffâkiyet edebilmesi emrinde sarf-ı mesâî eylemeye da'vet ederim.

Konferansın beynelmilel bir hüküm meclîsi teşkîliyle her husûsdaki ihtilâfat-ı düveliyenin adl ve hakkāniyet dâiresinde orada hall ve tesviye olunmasına muvaffâkiyet husûlünü ve şimdiki tarz-ı muâmelat-ı siyâsiyeyi, hükm-i silaha mürâcaat olunmasını intâc eden ahvâli mümkün olduğu kadar mahdûd mesâile hasr ve kasr edebilmek müyesser olmasını pek ziyâde arzû ve temennî eylerim. Bunun için – mümkün olursa- konferansa iştirâk edecek olan bilcümle düvel-i mütemeddine arasında ihtilâf zuhûrunda hüküm meclîsine mürâcaat olunacağına dâir umûmî bir hükm muâhedesi akd olunmalıdır.

Sulh ve müsâlemeti kemâl-i samîmiyet ve ciddiyetle arzû eylediğim için Lahey konferansının müsâlemet-i umûmiyeyi temin, bütün dünyâda bir hiss-i adâlet te'sis eylemeğe muvaffak olmasını temennî ederim. Hâl-i hâzırda siyâsiyatda cârî olan ahvâl ve kavâidden daha emîn bir vâsıta ile temin-i hakk u adâlet edilmesi, hükûmat-ı sagîreyi muhâfaza ve himâye ile beraber hükûmat-ı muazzama arasında muhârebat vukū'una hâcet kalmaması esbâbının istikmâline çalışmak düvel-i mütemeddine ricâli için en şiddetli bir vazifedir". "*Tesayet*?" gazetesi bu nutuğu yazdıkdan sonra:

"Mister Rözolet Lahey konferansından pek büyük menâfi' husûlü ümîdlerini dermeyan eylediği hâlde bu konferansın da hâl-i hâzırdaki tarz-ı idâre-i siyâsiyatı, kuvvet ve silahın hâkim olması kaziyesini büsbütün tağyîr edemeyeceğini i'tiraf eyliyor. Bunu pekiyi takdîr eylediğiçin Mister Rözolet, bir tarafdan temin-i müsâlemet-i umûmiye maksadına çalışmakla beraber diğer tarafdan hükûmat-ı müttefika kuvve-i harbiyesinin tezyîdinden de büyük himmetler sarf eylemiş, Amerika donanması son zamanlarda birinci derecede kuvvetli donanmalar sırasına geçmiştir" diyor.[218]

-Mülâhaza-

Mister Rözolet'in mütâlaat ve temenniyâtı her sûretle şâyân-ı tahsîndir. Ancak beynelmilel (hiss-i adâletin te'sisi) ve (temin-i adâlet emrinde silahın hâkim-i yegâne

[218] *Asır*: Numero 1034/ Kanunievvel 321

add olunmayacağı bir zamânın hulûlüne çalışılması) âdetâ temennî-yi muhal kabîlindendir.

Zîra bir tarafdan konferanslar akdiyle sulh ve müsâlemetin teminine sarf-ı gayret edildiği hâlde diğer tarafdan dehşetli muhârebelere girilmesi, bir tarafdan silahın hâkim-i yegâne add olunmasına dâir temenniyât ve teşebbüsâtda bulunulduğu hâlde diğer tarafdan her hükûmetin tezyîd-i silaha hasr-ı mesâî etmesi "hiss-i adâlet te'sisi" ve "silahın hâkim-i yegâne addedilmemesi" fikrinin bir fikr-i bâtıl olduğunu isbât etmektedir.

Beynelmilel hiss-i adâletin te'sis ve deâvî-yi mütekevvinenin bir hakem meclisinde hall ve faslı ile sulh ve salâhın teminine dair bi'd-defâat dermeyan edilen mütâlaat, vukū' bulan teşebbüsât, ashâb-ı mütâlaa vü teşebbüsün cemiyet-i beşeriye hakkındaki hissiyât-ı hayırhâhânesini te'yid etmekten başka bir faide intâc etmediği ma'lûm ve istikbâlde de bir netîce-i fi'liye zuhûr etmeyeceği meczûmdur.

Akvâm-ı muhtelifenin –mugāyeret-i dîn ü mezheb vesâir sûret ve sebeb ile- birbirine nazar-ı sitîz ile bakması, bu akvâmı idâre eden hükûmetlerin -bin türlü ağrâz sâikasıyla- yekdiğere îras-ı zarardan faide ümîdinde bulunması, hırs-ı teferrüd ü tagallübün mahsūsat-ı beşeriyeden olması, hiçbir cemiyetin hakkına râzı olmaması, maârif ve medeniyet terakkî etdikce hiss-i insâniyet ü merhametin tedennî etmesi, ihtiyâcat-ı beşeriyenin medeniyet-i hâzıra ile mütenâsib bir sûretde artması, cem'iyat-ı beşeriyeye riyâset eden zevâtın –kendilerini bir şöhret, bir menfaat temin etmek için- ıslâh-ı ahvâle bedel ifsâda sarf-ı zihn etmesi, âlât-ı harbiyenin –ihyâ-yı vahşet edecek- bir şekl-i [113] gaddârâneye ifrâğ edilmesi, hayât-ı umûmiyenin her dakîka taht-ı tehdîdde bulundurulması, devletlerarasında temin-i münâsebet ü müsâlemete vâsıta olan usûl-i diplomasinin şarlatanlıkdan, doladırıcılıkdan, arsızlıkdan, hırsızlıkdan ibâret kalması ve buna mümâsil ahvâl-i müteessife-i sâire, te'yid-i sulh ü salâh husûsunda her türlü ümîdleri imhâ ve hayırhâhân ü dûr-endîşân-ı mileli girdâb-ı ye's ü eleme ilkā ediyor.

"بنی ادم اعضای یکدیکرند" kāide-i insâniyet-perverânesi beyne'd-düvel düstûr-ı hareket ittihâz edilmedikce, medeniyet ve maârif cemiyet-i beşeriyenin salâh ve saâdetine hâdim add olunmadıkca, hükûmetlerin –makāsıd ve menâfi'i birbirine muhâlif olmakla beraber- muhâfaza-i hakk u nasfetde, insâniyete hizmetde ittihâd-ı ârâ hâsıl olmadıkca, hiss-i adâlet âmme üzerinde icrâ-yı ahkâm etmedikce, sulh konferanslarından, hakem meclislerinden, feylesofların temenniyâtından, müelliflerin

te'lîfatından, gazetelerin neşriyâtından, elhâsıl maârifden, medeniyetden bir faide hâsıla gelmeyeceği kazâyâ-yı müsellemeden, ahvâl-i mücerrebedendir.

Şu satırları yazdığım esnâda ikinci Lahey sulh konferansının akdine dâir gazetelerde birçok makālat neşr edilmekte, husûl-i muvaffâkiyet için her tarafdan temenniyât-ı hâlisânede bulunulmakdadır. Müessis-i medeniyet olan dîn-i mübîn-i İslam'ın efrâd-ı nâciyesinden bulunduğum için cemiyet-i beşeriyenin saâdet-i hâlini temin edecek esbâbı bi't-tab' –edyân-ı sâire sâliklerinden ziyâde- cüst-cû ve beyne'l-beşer te'sis-i sulh ü salâha âid teşebbüsâtın müntic-i muvaffâkiyet olmasını fevkalâde arzû ederim. Fakat mâziye, hâle atf-ı nigâh-ı im'an etdikce ikinci, üçüncü, hattâ yüzüncü sulh konferansının da emsâli gibi insâniyete hiçbir hizmet 'arz edemeyeceğine hükm etmekte ma'zurum.

-Zeyl-

Efâzil-i eviddâmızdan Muallim Cûdî Efendinin –fakîre ihdâ ettiği- "Hayâl" unvânlı manzûme-i hakîkat-meşhûnun bazı ebyâtını bu bahse zeyl etmeği münâsib gördüm:

§Cihânı âdemi bu hây ü hevâ dembedemi misâl-i hayâl — Görür gözüm birer efsane bir

§Gelir zuhûra garâib-nümâ temâşalar hayâl hayâl — Felek o yerde ki oynar hemân

§Hayâlin eyleyemem halka hizmete inkâr i hayâl — Tekemmülât-ı beşer zâde-i kemâl-

§Görür müsün ne kadar dik durur kafâ-yı beşer i hayâl — Durur ya çünkü odur zirve-i cibâl-

§Bütün merâsim ü teşrîf ü ihtişâm-ı gurûr hayal — Nişân-ı fahr ü şeref, rütbe-i ricâl-i

Bu cüst-cû, bu tekâpu, bu arzû, bu emel hayal — Münâkaşat ve mübâhat, kîl ü kāl-i

Bu dâiyat-ı tefevvuk, bu iddiâ-yı nüfûz hayâl — Bütün hevâcis-i nefsiye hep hayâl

Vihâm-ı hâciseden böyle midesi bulanır hayâl — Fecîalar doğurur kanlı kanlı zâl-i

Belâ-yı nâire-i harbi eyleyen ik'âd hayâl — Dimağ-ı ehl-i hayâl üzere iştigâl-i

Silah akl ile müstahkem ve müsellah iken hayâl — Hakîmi, hâkimi mağlûb-ı ihtiyâl-i

Husûl-i feyz-i salâh umûma benzer ki hayâl — Netîce-yâb olamaz sulh ile cidâl-i hayâl

Bu fırka fırka teferruk bu türlü türlü turuk — Cüzû‘-i nahl-i hevâ şu‘be-i nihâl-i hayâl

Olur harâret-enfüsle kesb edip keremi — Sümûm-ı tîh bilâ-rîh i‘tidal-i hayâl

Selef bıraksa elinden halef kapar derhâl — Düşer mi hiç yere şu kırık sifâl-i hayâl

§Tarîk-i Hakk’a nasıl ihtidâ eder bu nüfûs — Önünde bedrika-i râh iken dalâl-i hayâl

Şuhûs kendi hayâlatının alîli iken — Eder umûm âna telkīh-i i‘tilal-i hayâl

Hakîkat âlemine bir âdemceğiz atamaz — Ukūlü öyle kavî bağlamış ‘ikāl-i hayâl

Tulû‘-i mihr-i hakîkat sabâh-ı mahşerdir — Hayat-ı fâniye başdanbaşa leyâl-i hayâl

أَبى الحقيقةُ والحق عن تعلُّقِ عقل

وصدّعن دَنَسِ الوهمِ واتّصالِ خيال.[114]

“Etvâr-ı âlem ve adâlet-i ümem dâimâ vetîre-i vâhide üzerine karâr etmeyip belki eyyâm ü zamânın tebeddül ve inkılâbıyla bir hâlden bir hâle tahavvül ve intikāl eder. Ve bu hâlet eşhâs-ı beni-âdemin sıgār u kiberi ve evkāt u ezmânın tûl ü kasrı ve müdün ü emsârın i‘mâr ü harâbında cârî olduğu gibi âfak ü aktâr-ı âlemde ve düvel ü saltanatlarda dahî vâki‘ olur”. [*Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*]

-Mülâhaza-

Etvâr-ı âlem ve âdat-ı ümemin tebeddülât-ı mütevâliyesi nazar-ı dikkate alınub da her devrin isti‘dad ve îcâbına göre tedâbir-i hakîmane ittihâz edilmezse devlet, sademât-ı rûzigâra giriftâr ve şirâze-i cemiyet târumâr olur.

İlcâat-ı zamâna tevfîk-i hareket eden milelin nâil olduğu ikbâl ve teceddüdât-ı zamândan gāfil bulunan akvâmın uğradığı hâl-i nikbet-iştimâl, dünyâda yaşamak için zamânın îcâbat-ı tabiîsine ittiba‘dan başka çâre olmadığını her dakîka isbât edip durmakdadır.

§

Cevdet Paşanın “*Bazı Tahkikat*” unvânlı bir makālesidir:

“Âdâb-ı medeniye ve kavânîn-i siyâsiye bu çerâgâh-ı âlemde zaten ve tab‘an serbest ve mutlaku’l-‘inan gezmek dâiyesinde olan nev‘-i beşeri kayd u bend edecek ve hudûd-ı muayyeneyi tecâvüz ve taaddî ettirmeyecek bir takım revâbıt ve kuyûddan ibâret olup insan ise bir vakitde hakkına râzı olmaz bir hayvân ve bu misilli peyvend-i kuyûd u şurûtu şikest etmeğe dâimâ bahâne-cûyan olduğu hâlde bu usûl ve kavâidin bekāsı yalnız hâfız ve hâmîsi olan hâkim-i adlin semere-i nezâret ü vikāyesidir. Ve ednâ müsâmaha olunduğu hâlde bu ukūd-ı kuyûdun inhilâli hezâr-bâr-ı tecrübe olunmuş mevâddandır. Kezâlik ‘uhûd u şurût-ı düveliye dahî iki devlet beyninde lafzı/lafzî murâd bir mukāvele olup iki taraf dahî bunu fesh ile ilerüsüne geçmek isteyeceği emr-i tabiîdir. Ancak bunun verâsında derkâr olan barîka-i kârzar ve ma‘reke-i mehâlik-i âsâr korkusu her tarafı hadd-i muayyeninde durmağa mecbur eder. Ama bir tarafda kuvvet ve galebe eseri görüldüğü hâlde ol taraf bi’t-tab‘ bu ukūd-ı ‘uhûdu şikest ile ilerüye gitmek ister. Ve nakz-ı muâhedenin sebeb-i hakîkisi kuvvet ve galebe dâiyesi olduğu hâlde yine kendüsünün bir mütâlaa-i mahsūsasına veyahud beyne’d-düvel örf ve âdet olmasına binâen doğrudan doğruya bunu fesh edecek demeyip de envâ‘-ı te’vîlat ile ahidnâme ta‘bîratından bazı mahrecler arayarak ve türlü bahâneler bularak feshine sûret-i lüzûm gösterir. Ve meclis-i mükâlemede bayağı haklı çıkmağa çalışır. Ve eğerçi usûl-i münâzaraca taraf-ı âhârın haklı olduğu tebeyyün ederse de çünkü mahkeme-i düveliyenin hâkimi kabza-i şemşîr olduğundan âna dayanan beher-hal (الحكم لمن غلب) kāidesince da‘vâsını kazanır ve imzâsı taklîb ve a‘mâl-i sinân? ile çekilen senedin hükmü nâfiz olup ve mücerred hâme-i şikeste zebân ile yazılan takrîrin te’siri görülmeyip sahâif-i evrâkda yazıldığı gibi kalır.

السيف صدق أبناء من الكتب في حده الفرق بين الجد واللعب

بيض الصفائح لاسود الصحائف من متوهنهن جلاء الشك والريب

Bu cihetle devletlere göre a‘zam-ı vazâif ve ehemm-i ferâiz hengâm-ı sulh ü âsûdegîde boş durmayıp ve sefâhet ve mâlâyâni ile meşgūl olmayıp ve vakt-i âsâyişin her dakîkasını gāyet girân-kadr tutarak zâyi‘ etmeyip hemân teksîr-i miknet ü kuvvete çalışmak maddesidir. Lâkin bu matlab-ı a‘lânın husûlü dahî tahammülünden ziyâde mülke yük yükletmek ve mikdâr-ı nüfûs u servetinin i‘tâ ve idâresine muktedir olamayacağı derecede asker cem‘ eylemek ile değildir. Zîra bu sûret kuvvet-i sahîha olmayıp bilakis mûcib-i za‘f ü perîşanıdır. Asıl kuvveti menba‘-ı tekessür-i ahâli vü mâl olan ma‘muriyet-i mülkiyede aramak lâzım gelir. Ve bunun istihsâl-i esbâb-ı lâzımesine hakîkaten vukūf ve ma‘lûmât-ı sahîha üzerine sa‘y ü gayret etmeklik iktizâ eder. Ve emr-i ma‘muriyet-i mülkiye ise düvel ü milel-i sâireden ibret almamış ve

perde-i cehl ü nâdânı basar-ı basîretini istî‘ab eylemiş olanların zann-ı vâhîleri vechile devletin halkdan az para almasıyla veyahud hiçbir şey almamasıyla hâsıl olamayıp belki ahâlinin devlete verdiği vergüyi suhûletle ve kendilerine bir gûne ağırlık olmayacak takrîb ve sûret ile te‘diye etmelerinin yolunu bulmak ve alınan şey lokma-i dühân-ı tama‘ ve ez-me’mûrîn olmayarak her akçesi mülk ve tebaanın [115] sahîhan müstefîd olacağı yerlere sarf olunmak ile olur. Bir tarlaya ne kadar ziyâde tohum ekilebilir ise mahsûlü o kadar ziyâde olacağı umûr-ı ma‘lûmedendir. İşte mülk dahî aynıyla bunun gibidir. Teshîl-i nakl-i mahsûlat için muntazam yollar ve muâmelât ü mufâvezatda herkese emniyet-bahş olacak kavânîn ve nizâmlar yapılarak ticâret ve hiref ve zirâatin tevsî‘ ve tervîcine leyl ü nehâr dikkat olunmalıdır. Ve bu maddelere vüs‘at geldikce tebaanın bâr ü serveti mütezâyid ve binâberin devletin vâridâtı dahî mütekâsir ve mütevâfir olur. Ve vâridât çoğaldıkca devlet istihkâmatını itmâma ve askerini terbiye ve tevfîre kesb-i iktidâr eder. Elhâsıl lede’l-îcâb çiftci ve çoban makūlesi bir takım âdemleri toplamakla kuvvet hâsıl olamayıp devletlerin şevket ve bekāsı muntazam ve müretteb ordulara ve bu dahî pek çok masraflara ve bu masrafların tesviyesi dahî bervech-i meşrûh mülkün ve ahâlinin intizâm ve ma‘muriyetine menûtdur. Devletce pek aşırı i‘tina olunacak maddelerin biri dahî muâmelât-ı ecnebiyede olup vükelâ-yı devlet ol bâbda dahî ifrât ve tefrîtden mücânebet yani ne izhâr-ı azamet ve bürûdet-i beyhûde ile düvel-i sâireyi kırmak ve ne de lüzûmundan ziyâde temelluk ve tekâpu ederek nâmus ü istiklâl-i devleti pâymâl etmek vâdilerine gitmeyip dâimâ mümkün mertebe ve şân ve istiklâle dokunmayacak derecede cümlesiyle hüsn-i muâmeleden hâlî olmamakla beraber her devletin menâfi‘-i mahsūsası ve usûl-i politikası ne merkezde ise ânınla işini ve muâmelesini o usûle nazarla kullanmak ve menâfi‘ ve politikası beri tarafın menâfi‘ ve politikasına tevâfuk eden devletlerle hakîkaten müttefik olmak muktezîdir. Zîra zamânımızda bir devletin ne mertebelerde miknet ve kudreti olsa yalnız bir iş göremediği ve müttefike muhtâc olduğu bi’t-tecribe ma‘lûm olan hâlatdandır. Kırım maddesinde Katerine’nin evvelemirde Avusturya imparatorunu ele almağa vesâir Avrupa devletlerini dahî iğfâl etmeğe çalışmasıyla merâmına vâsıl olmuş olması ve bizim bu şeylerden gafletimiz ve Avrupa’nın politikasına kesb-i vukūf ederek Rusyalının iğfâl etmiş olduğu devletleri îkāza adem-i gayretimizden bunca mazarratlar görülmesi dahî bu müddeâya delîldir.

§ Rusya imparatoriçesi Katerina maddî ve ma‘nevî bilcümle vesâil ve mukaddemâtını derpîş-i mütâlaa etdikden sonra Kırım mübâhasesine başlamıştır. Devlet-i Aliyye ise

henüz bundan sonra tertîb-i mukaddemât ve îfâ-yı tedârikat edeceği cihetle meclis-i mükâlemede Reîsülküttab Hayri Efendi her ne kadar kānun-ı münâzaraca da‘vâsını isbât ve hasmını iskât etmiş ise de encâm-ı kâr-ı da‘vâyı Rusyalı kazanmıştır”. [*Târih-i Cevdet*]

§

Napolyon’un Elba adasına nefyi ile Avrupa’ya yeniden nizâm vermek üzere teşkîl olunan Viyana Kongresine her devlet tarafından murahhaslar gönderilmiş iken Avusturya Başvekili Metternich’in ihtârına rağmen Devlet-i Aliyye’nin bîgâne durub da kongreye iştirâk ve istifâde etmemesinden ve Metternich kongrede Bâbıâli nâmına söz söylemek hakkını kendisine hasr etmek niyetiyle murahhasın bizzat müdâhalesine lüzûm kalmaksızın Devlet-i Aliyye menâfi‘inin muhâfaza olunacağını beyân ettiği hâlde sonunda i‘tizar eylemesinden bahs ettiği sırada Cevdet Paşa diyor ki:

“Dost bir devlete bir vefâkâr dost nazarıyla bakmak hatâdır. İttifâkat-ı düveliye menâfi‘-i müştereke üzerine müessesdir. Hiçbir devlet kendisinin menfaat-i mahsūsası olmadıkca diğer devlet için uğraşmaz. Dünyâ kurulalı bir devlet diğer devletle menâfi‘-i müştereke üzerine ittifâk ederek ikisi dahî müstefîd olagelmiştir. Hüner ancak menâfi‘-i müşterekeyi tanıyub ve ânı esâs ittihâz edip de ittifâkı ânın üzerine binâ etmekdir. Bu dahî fenn-i diplomatiye âid vazâifdendir. Ama bir devlete gücenüb ve tehevvür edip de alelumum devletlerden bîgâne durmak kavâid-i fenn-i diplomatiye tevâfuk etmez. (سلامت در کناراست) medlûlünce bîtaraflık pek â‘lâdır. Lâkin bazen dahî müttefiksiz kalmak maslahata münâfî düşer. Ve bazen dahî vakt ü hâl îcâbınca bî-taraf durulamaz. Her devlet mîzan-ı politikayı ele alub ve kendisini güzelce tartub da işini âna göre uydurmak lâzımdır. Kaldı ki o zamân düvel-i Avrupa’nın müvâzenesi için istiklâl-i Devlet-i Aliyye’nin lüzûm-ı muhâfazası Avrupa politikasınca bir kāide-i müselleme olup düvel-i Avrupa ise muhârebeden usanarak Avrupa’nın âsâyişini temin edecek bir müvazene-i sahîha te’sis etmek üzere bazılarının bizzat hükümdârları ve bazılarının murahhasları ictimâ‘ etdikde Devlet-i Aliyye’nin bîgâne durması kavâid-i hikmet ü hükûmete münafî idi. Ve bir de ahidnâmeler fi’l-vaki‘ müsâlemenin ale’d-devâm bekāsına illet-i tâmme değildir. Gālib olan devletler bazen türlü bahâneler peydâ ederek ve ahidnâmenin medlûlatından mahrecler bularak fesh-i musâlaha etdikleri kesîru’l-vukū‘dur. [116] Lâkin muâhedat-ı düveliyeyi bütün bütün hiçe saymak dahî hatâdır. Ahidler pek çok münâza‘atın def‘ine sebeb ve nice fenâlıkların vukū‘una mâni‘ olagelmiştir. Alelhusus hep düvel-i Avrupa tarafından musaddak bir ahidnâme-i umûmînin ahkâm-

ı münderecesine münâfî olarak bir devlete taaddî olunacak olduğu takdîrde âna tarafdâr olan devletlerin ellerinde bu ahidnâme bir sened olarak îfâ-yı vazife edebilmelerine medâr-ı küllî olacağı şübheden âzâde idi". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Hakāyık-ı vâzıhadandır ki mesâil-i siyâsiyeden ihrâz edilecek galebe, kuvvet ve şevkete, kuvvet ve şevketin husûlü ise idâre-i dâhiliyenin intizâmına vâbestedir.

İdâre-i dâhiliyesi muhtel olan bir hükûmet, 'ilel-i dâhiliyeye giriftâr olan bir şahsa benzer ki sâika-i illetle her türlü kuvvetden mahrûm kalır da kendine taarruz edenlere karşı müdâfaa-i nefse muktedir olamaz.

Dâhilen zuhûr ve devâm eden tezebzübât, hâricen tesâdüf olunan müşkilât ve mesâibin müvellid-i hakîkisidir. Binâberin tehevvüşât-ı dâhiliye, teşevvüşât-ı hâriciyeye nisbetle daha mühim, daha vahîmdir. Nitekim fenn-i tıb nazarında 'ilel-i dâhiliye, emrâz-ı hâriciyeden daha mühlikdir.

Kezâlik 'uhûd-ı düveliyenin bekāsı da satvet-i dâhiliyenin vücûduna mütevakkıfdır. "الحكم لمن غلب" kāide-i hak-şiknânesi keyfe-mâ-yeşâ icrâ-yı ahkâm etdikce 'uhûdun bekāsını kuvvetin bekāsında aramak zarûrîdir. Zîra kavânîn-i hakkāniyet, mâdemki beyne'd-düvel teessüs edemiyor, bi'l-farz teessüs etse de o kavânînin mer'iyet-i ahkâmına nezâret ve –lede'l-hâce- icrâ-yı cebr ü şiddet edecek bir mahkeme-i fevkalâde teşkîline imkân bulunamıyor, artık -fikdân-ı kuvvet ile beraber- muâhedat-ı mün'akidenin devâmından emîn olmak pek gāfilâne, pek eblehâne revişdir.

Şu hakîkat, müsellem olmakla beraber –Cevdet Paşanın dediği gibi- muâhedatı büsbütün ehemmiyetden müberrâ görmek de nefsu'l-emre tevâfuk edemez. Çünkü muâhede, bir faide-i medîdeyi temin etmese bile elbette bir faide-i muvakkateyi deruhte eder ki –en az bir faidenin yine faide olmasına göre- bu da bir faidedir. Fakat faide-i muvakkate ile mütesellî olup da ânı memleketin temin-i istikbâline sebeb add etmek câiz olamaz. Faide-i muvakkateyi ihkâm ve idâme etmek için –fırsatı ganîmet bilüb- kuvvet-i dâhiliyenin tezyîdine çalışmak, dâimâ müteyakkız bulunub gerek muâhid devletin gerek düvel-i sâirenin niyât ve harekâtını teftîş ve tefahhus etmek lâzım gelir.

İttifâkat-ı düveliyeye gelince, mâdemki beyne'd-düvel münâsebat-ı siyâsiye ve muâmelât-ı ticâriye cârîdir, devletlerden biriyle yahud birkaçıyla akd-i peyvend-i ittifâk etmeyen bir devlet, kendisiçin küre-i arzın hâricinde bir vatan tasavvur ediyor demektir ki butlân-ı tasavvur mertebe-i bedâhetdedir.

Mesâil-i siyâsiyede hodbehod ihrâz-ı muvaffâkiyet edilemeyeceği muhakkak olduğundan bir devletin kudret ve şevketi ne kadar ‘âlî olursa olsun istihsâl-i maksad için birkaç devleti –menfaat-i müştereke mukābilinde- dâire-i ittifâka almak mecburiyetinde bulunduğu –kat‘iyen teslîm olunmuş- bir hakîkat-i siyâsiyedir.

Kırım Meselesinde uğranılan hezîmet-i siyâsiye, Devlet-i Aliyye diplomatlarınca o hakîkatin teslîm olunmamasından yahud mechûl bulunmasından neş’et ettiği gibi 1269 Muhârebesinde kazanılan muzafferiyet-i siyâsiye, o hakîkatin derpîş-i nazar-ı dikkat ve binâen alâ-zâlik üç devlet ile müttefikan hareket edilmiş olmasından tevellüd eylemiştir.

Bundan başka gālibâne akd olunan musâlahalardan bi-hakkın istifâde edilebilmesi husûsunda da ittifâkın te’sir-i küllîsi derkâr ve aksi takdîrde galebe-i vâkıanın mağlûbiyetle hem-renk olacağı –şehâdet-i târihiye ile- âşikârdır.

Devlet-i Aliyye’nin Viyana Kongresine iştirâk etmemesi de pek büyük bir hatâ-yı siyâsîdir. O zamân Osmanlı diplomatlarının (سلامت در کناراست) kāidesini alelıtlak kabûl etmeleri böyle bir hatâya illet olmuşdur ki bu bâbda tafsîlat-ı kâfiye almak isteyenler târihe mürâcaat etsinler.

§

“Ekser-i ukalâ münâsebat- hâriciyeyi i‘zâm ederler ise de nazariyât-ı sahîhaya göre idâre-i dâhiliyeyi tanzime çalışmayıp da münâsebat-ı hâriciye ile uğraşmak bi-aynihî bir hânenin iç yüzünü hâl-i harâbîde bırakub dış yüzünü tezyîne kalkışmak gibi iştigālat-ı bî-faidedendir. [117]

Münâsebat-ı hâriciyenin mâhiyeti tasavvur olunsa iki ma‘nâ tebâdür eder. Biri devletlerin yekdiğeri hakkında icrâsıyla mükellef oldukları merâsim-i teşrîfatiye ve levâzım-ı ihtirâmiyeden ve diğeri mesâlih-i düveliyede muhâfaza-i ‘uhûd ü şurût ile vikāye-i hukūk u menâfi‘ için ittihâzı lâzım gelen kavâid-i ihtiyatiyeden ibârettir. Dühât-ı hâriciye beyninde “diplomasi” unvânıyla meşhûr olan fenn-i siyâsi muhâverat-ı düveliyece hiyel-i akliyenin medhal ve mikyâsıdır. Vâkıa devletlerin bir dereceye kadar münâsebat-ı hâriciyeye mürâ‘at ile îcâbat-ı resmiyeyi îfâya mecburiyeti müsellem ise de asıl nazar-ı i‘tinaya alınacak idâre-i dâhiliyedir. Çünkü her devletin i‘tibar-ı hâricîsi iktidâr-ı zâtîsiyle mütenâsib olduğundan idâre-i dâhiliyesi muntazam olmayan devletlerin münâsebat-ı hâriciyeleri hükümsüz kalır.

§ Tabîat-ı düveliye her nev‘ hudûd ve kuyûddan ârî olmakla dâimâ tefevvuk ve takaddüm, tagallüb ve tahakküm ister. Bu cihetle devletler yekdiğerine bi’t-tab‘ hasm ve rakīb olduğundan münâkaşat ve muhârebat eksik olamaz. (الحکم لمن غلب) kāidesi

dünyâda bâkī kaldıkca müvâzene-i düvel mülâzeme-i cenk ü cedelden kurtulamaz. Şu hükme göre münâsebat-ı hâriciye i‘tibarat-ı ca‘liyeden mütehaddis olmasına nazaran idâre-i dâhiliyeyi bırakub da politikaya hasr-ı efkâr edenler avârızı hakîkate tercîh ile kendi kendilerini iğfâl edip beyhûde yere teksîr-i işgāl etmiş olurlar.

Diplomatlar ne kadar düşünse beyne’d-düvel tekevvün eden münâza‘atı kuvvet ve iktidârdan başka hall ü fasl edecek hâkim bulamazlar.

Dekāyık-ı düveliyeye vâkıf olanlara ma‘lûm olduğu üzere devlet ve milletlerin yekdiğeriyle münâsebat ve muâmelâtı resmîdir. Îcâb-ı asr ü vakte ve alelhusûs satvet ve miknete göre tebeddül ve tahavvül eder. Münâsebat-ı düvel, müvâzene-i kuvvetden ve ma‘lûmât-ı milel mütâlaa-i menfaatden ibârettir. Gerek asker ve ahâli gibi kuvvet-i maddiye ve gerek tedbîr ve tasarruf misilli kuvvet-i ma‘neviye olsun her devlet ve milletin devâm ve istikrârı ve nüfûz ve i‘tibarı kuvvet-i maddiye ve ma‘neviyesinin kemâl ve noksânına göre tahassül eder. Za‘f, kuvvetin fikdânıyla hâdis olup indifâ‘ı husûl-i kuvvete bâis olageldiğinden kâh za‘f kuvvete, kâh kuvvet za‘fa mübeddel olur.

§ Müvâzene-i düvel hiçbir vakit mülâzeme-i cenk ü cedelden kurtulamamış ise de asrımızda iş gören mahâret-i siyâsiyedir. Eski zamanlarda mahâret-i siyâsiye harb ve darbın netîcesi olup müzâkerat-ı sulhiyede iğfâl-i hasm için isti‘mal edilir idi. Şimdi harb ve darb mahâret-i siyâsiyenin hazırlamış olduğu mukaddemât-ı ihtiyatiyeden bi’z-zarûre tevellüd eden bir netîcedir. Şu meziyetle kırtâs ve kalem bi’t-tab‘ seyf ve ‘aleme takaddüm eder ki harb ve darb en sonraya bırakılmış olan mübremât-ı umûrdandır. Şimdiki vakte göre kuvvet ve kudret ilm ü ma‘rifetden ibâret olmağla bi-hasebi’l-âde muzafferiyet ve gālibiyet âna tâbi‘dir. Bunun için düvel-i mütemeddine ulûm ve fünûna dönülmüş alelumûm Avrupalılar meydân-ı medeniyetde yekdiğerine rekābet ve müsâbakat dâiyelerine düşmüşlerdir”. [*Sevânihu’l-Beyan*- Hersekli Arif Hikmet Bey]

-Mülâhaza-

(*Sevânihu’l-Beyan*)’dan nakl olunan şu üç fıkranın ikisi, münâsebat-ı hâriciyenin intizâmı idâre-i dâhiliyenin intizâmına menût olduğunu müekkid, binâenaleyh gerek Cevdet Paşanın gerek fakîrin yukarıdaki mütâlaatını müeyyid olduğundan yeniden îrad-ı mülâhazaya mahal görülemez ise de üçüncü fıkra hakkında birkaç söz söylemeğe lüzûm vardır: “Kılıc kınından çıkdığı yerde kalem zayıflar ve topun sadâsı

efkâr-ı diplomasiyi târumâr eder"[219] da'vâsında bulunanlara karşı da mahâret-i siyâsiyenin pek çok iş gördüğünü iddiâ etmek bir iddiâ-yı mecrûh add olunamaz.

Mahâret-i siyâsiyenin hall-i müşkilâtda görülen hizmeti nasıl inkâr olunur ki o sayede "kılıç" pek çok defa kable'l-isti'mal "kınına" idhâl edilmiştir.

Mahâret-i siyâsiyenin mesâil-i mu'dalesi üzerindeki te'sîratı her ne kadar kuvvet ile mebsûtan mütenâsib ise de –kuvvetin noksânı hâlinde bile- mümkün mertebe def'-i mazarrat ve celb-i menfaat ettiği târîhen sâbittir.

Kuvvete müstenid olan mahâret-i siyâsiyenin ise ne derecelerde iş gördüğü vâreste-i îzâh u isbâtdır. İdâre-i dâhiliyenin, idâre-i hâriciyenin, hattâ idâme-i hayâtın ancak ilm ve ma'rifetle kābil ve en müessir [118] silahın ma'rifetden ibâret olduğu bugün kat'iyen tahakkuk etmiştir ki –ma'rifetden tevellüd eden- mahâret-i siyâsiye, elinde tutduğu silahı isti'mal etmeksizin de her türlü makāsıdı istihsâl edebiliyor.

İşte "نلت المتى بالكتب لا باكتائب" mısra'ı bu nokta-i nazardan bir büyük hakîkati ihtivâ etmektedir. Zaten "kütüb" olmasa "ketâib" de olmaz. Olsa da –dümensiz gemi gibi- sâhibini sâhil-i maksûda îsal edemez.

Düşmenin etvâr-ı sitîz-kârânesine mukābil, "وإِنْ تَعَافُو الْعَدْلَ وَالإِيمَانًا فَإِنَّ فِي إِيمَانِنَا نِيرَانًا"[220] meâlini –her türlü te'sîratını gösterecek sûretde- bir âverde-i zebân tehdîd edebilmek de mahâret-i siyâsiyeye tevakkuf ediyor.

Dekāyık-ı harbiyeye vâkıf olan bir tabur asker –cehl ile hareket eden- büyük bir orduya galebe ettiği gibi mahâret-i siyâsiyeye mâlik bir darb-i kalîlin de milyonlarla nüfûsa tahakküm ve tagallüb ettiği re'yu'l-ayn görülüyor. İşte İngilizler, işte Hindliler…

Çünkü kuvvet, nüfûsun kesretinde değil, ma'rifetindedir ki ma'rifetin kesretden ziyâde i'mal-i nüfûz ettiği kazâyâ-yı bedîhiyedendir.

Bu nükte-i mühimmeye mebnîdir ki düvel-i mütemeddine ulûm ve fünûnun terakkîsine bezl-i mechûd ve âlem-i siyâsetde ancak o sayede kesb-i vücûd ediyor.

Bu hikmete müsteniddir ki bir Amerika milyarderi beş milyon! İngiliz lirası sarf ederek memleketinde –dünyâda misli bulunmayan- bir darülfünun-ı 'âlî[221] inşâ, vazâif-i tedrîsiyeyi her fennin en büyük erbâb-ı ihtisâsına i'tâ ediyor. Resm-i küşâdın icrâsı için siyâsiyatda, fünûnda, sanâyi'de, edebiyâtda, tabakāt-ı ulyâya irtikā eden

[219] *Sâika-i Zafer*: Sahîfe 56

[220] Tercümesi: "Eğer siz, adl ü insâfdan ve muktezâ-yı îman ile ittisâfdan ibâe edecek olursanız muhârebe edilir, itâate mecbûr olursunuz. Çünkü bizim ellerimizde şu'al-i nîrân gibi suyûf-i lâmia vardır".

[221] Meşhûr milyarder Mister Karneci'nin Amerika dâhilinde "Petesburg" şehrinde te'sis ettiği darülfünun. [*Asır*: 1173/ 12 Nisan 1323]

e‘âzım-ı dâniş-verân, çâr-aktâr-ı cihândan da‘vet, ânlar da kemâl-i memnûniyetle icâbet eyliyor. Müktesebât-ı tahsîliyenin –beşeriyet için mümkün olabilen- bir mertebe-i tekemmüle îsali hakkında nutuklar îrad olunuyor. Zîra maârif ve sanâyi‘de milel-i sâireye galebe edenlerin siyâsiyatda da ihrâz-ı galebe edeceği –erbâb-ı basîret indinde- hakîkat-i mahzâ hükmüne geçmiştir ki esbâb-ı galebeyi bu hakîkatin hilâfında arayanların münhezim, nihâyet nâmlarının sahîfe-i âlemden mün‘adim olduğu her ân câlib-i nazar-ı im‘ân oluyor.

“İşte o kadardır ol hakîkat Bâkîsi güzâf-ı bî-nihayet”

“İlm-i diplomasinin mevzû‘u düvel-i muhtelife meyânesinde mevcûd olan yahud mevcûd olması iktizâ eden münâsebatın sûret-i cereyânı hakkında dustûru’l-amel olan usûl ve kavâidden ibârettir. Diplomasi kelimesi ma‘nâ-yı umûmîsine nazaran devletlerin münâsebat-ı hâriciyesi ilmidir”. [*Rehnümâ-yı Süferâ*- Martins: Mütercimi-Şekib]

§

“Diplomasi, mükâlemat-ı düveliye fennidir. [Diplomasi ta‘biri Rumca (diploma) kelimesinden me’huzdur. Diploma diye iki nüsha olarak yazılan senede derler. Mukāvelât-ı düveliye ise nüsah-ı müteaddide üzere yazılır]. Devletlerin menâfi‘ini gözetmek ve hukūk-ı düveliyenin ahkâm ve kavâidini icrâ ettirmek için hükûmetler düvel-i muhtelife beyninde mer‘î bulunan ve bir dereceye kadar hukūk-ı ümemin usûl-i muhâkemesi mesâbesinde olan bazı suver-i icrâiyeye mürâcaata mecburdurlar. Bu cihetle (diplomat) olan zât kendi kavminin da‘vâ vekîli demektir. Diplomasinin illet-i gāiyesi akvâmın emniyetine ve yekdiğeriyle hüsn-i îtilafa hizmet eylemek ve îzâhat-ı mukni‘a ile kat‘-ı muhâberata mahal bırakmamak ve vukū‘a gelen muhârebatı dostâne tavassutlar ile çâpuk bertaraf etmek velhâsıl beynlerinde uhuvvet efkârını muhâfaza ederek akvâmın yekdiğeriyle münâsebatını teshîl etmekdir.

Ânın için diplomasinin esâsı dâimâ adâlet ve sadâkat olmalıdır. Bazı kere bu esâsdan inhirâf ile mahâret göstermek câiz ise de bu ancak hased ve tama‘ ile menâfi‘-i mahsūsa sâikasıyla dâimâ iftirâka [119] mâil olan akvâm arasında kat‘-ı muhâbereye vesîle bırakmamak içindir” [*Tercüme-i Hukūk*- Rıfat Bey].

§

“Fenn-i diplomasi devletlerin ahkâm-ı muâhedata ve hukūk-ı düvel kavâidi ile menâfi‘-i mütekābilelerine müstenid münâsebatını ta‘rif eden ilmdir. Bir devletin

mesâlih-i siyâsiyesini hüsn-i idâre etmek ve düvel-i sâire ile vâki‘ olacak müzâkerat ve muhâberatını yoluyla icrâ eylemek husûsları münâsebat-ı düveliyenin müstenid olduğu kavâid ile ol bâbda cârî olan usûl ve âdâtı bilmeğe mütevakkıf olduğundan fenn-i diplomasiye ta‘bir-i mücmel ile (ilm-i münâsebat-ı düveliye) veya (fenn-i müzâkerat-ı düveliye) nâmını dahî verirler. Ve fenn-i diplomasinin tatbîkatıyla meşgūl bulunan yani devletlerin umûr u mesâlih-i hâriciyelerinin temşîtine vâsıta olan zevâta “diplomat” derler.

Fenn-i diplomasinin gāyeti her devletin emniyet ve âsâyiş ve haysiyetini vikāye ile beraber umûm-ı akvâmın saâdet-i hâlini temin ve beynlerinde mevcûd olan sulh ü salâhı muhâfaza ve te’yid maksadından ibâret olduğu gibi diplomatların vazifesi dahî şu husûsat-ı mühimmeye müteallik müzâkeratı icrâ etmek ve bu müzâkeratın netîcesi olan muâhedat ve mukāvelâtın hüsn-i cereyânına nezâret eylemek ve mukîm oldukları memleketde bulunan vatandaşlarının menâfi‘ini ihlâl edecek hâlatın önünü almak ve şunlardan muhtâc-ı muâvenet olanlarını himâye etmek husûslarından ibârettir”.

§

Diplomasi lafzı yeni bir ta‘bir olup şunun Avrupa ricâl-i devletince isti‘mali asr-ı sâbık evâhirinde taammüm eylemeğe başlamış ise de mevzû‘un-lehi olan fennin vücûdu nev‘-i benî-beşerin milel ve akvâma târih-i inkısâmı kadar kadîmdir. Çünkü milel ve düvelin harbi i‘lan etmek veya sulh veya ittifâk veya sâir bir şey teklîf eylemek için yekdiğerine sefîr veya münâdî irsâl etmeleri âdât-ı kadîmedendir. Maamâfih fenn-i diplomasinin ilm-i mahsūs tarzına vaz‘ıyla ta‘lim ve taallüm olunması husûsu kurûn-ı vustâda İtalya’da meydâna gelmiştir. On beşinci asırda Avrupa’da ulûm ve maârifin yeni başdan intişâra başlaması ve barutun îcadıyla Amerika’nın keşfi gibi hâlat-ı fevkalâdenin zuhûra gelmesi üzerine Avrupa’da efkâr-ı umûmiyenin teyakkuzu devletleri yekdiğeriyle müzâkerat-ı mütevâliyeye mecbur etmiştir ki bunda fenn-i diplomasinin bir kat daha revâcına bâis olmuşdur. On altıncı asırda Fransa Devleti def‘a-i ûlâ olmak üzere umûr-ı hâriciyesinin ru’yetine mahsūs bir nezâret teşkîl ettiği misilli o sırada düvel-i sâire nezdinde dâimî sûretde mukîm elçi bulundurmak usûlünü dahî ihdâs eylemiştir. § Diplomatların ehemmiyet-i vazâifine ve şu vazâifin îfâsı esnâsında tesâdüf edilegelen müşkilât-ı mütenevvi‘aya nazaran diplomasi mesleğine sülûk edecek zevât sûret-i muntazamada ulûm u fünûn-ı mütenevvi‘ayı tahsîl etmiş ve ahvâl-i âlemce oldukca tecrübe görmüş olmak lâzım gelir. Bir diplomat hele ilm-i hukūk-ı düvele ve Avrupa’nın başlıca devletlerinin kavânîn-i esâsiyesiyle usûl-i idârelerine ve târih-i umûmiye ve husûsiyle devletlerin

efkâr ü makāsıd-ı siyâsiyesini teferrüse medâr olan kurûn-ı müteahhiredeki muhâberat ü müzâkerat-ı düveliye ile muâhedat-ı mün‘akidenin târihine ve servet-i milelin esbâb ü vesâit-i tevessu‘ u terakkîsiyle sûret-i taksîm ü sarfını ta‘rif eden ilm-i servet-i milele ve devletlerin coğrafyasıyla istatistiğine ve usûl-i müzâkerat-ı düveliyeye ve beyne’d-düvel teâti olunan evrâk-ı resmiyenin usûl-i tahrîriyesine ve elsine-i müsta‘meleden Almanya ve İngiliz ve husûsuyla Avrupa kabînelerinin hemân lisân-ı umûmî-yi resmîsi derecesine vâsıl olan Fransız lisânları gibi başlıca elsineye her hâlde vâkıf olmak gerekdir. Diplomat sırasına geçmek arzûsunda bulunan zevâta lâbüdd olan şeylerden biri de fenn-i diplomaside temeyyüz ve iştihâr eden Fransa’nın meselâ ‘Talleyran’ ve ‘Bassano’ ve ‘Şatobrian [Chateaubriand]’ ve ‘[?]’ ve ‘Tuvenel?’ İngiltere’nin ‘Pitt’ ve [?] ve ‘Palmerston’ ve ‘Klarendon [Clarendon]’ ve İspanya’nın ‘Olyoris?’ ve ‘Sipalos?’ ve ‘Miraklor?’ ve İtalya’nın ‘Metternich’ ve Prusya’nın ‘Humbulet?’ ve ‘Mantayful?’ ve Rusya’nın ‘Orlok?’ ve ‘Kangri?’ nâm diplomatları gibi zevâtın âsâr-ı kalemiyeleriyle terceme-i hâllerini bilmekdir”. [*Telhîs-i Hukūk-ı Düvel*- Hasan Fehmi Paşa]

§

“Hey’et-i düveliye a‘zâsından bulunan hükûmat-ı hâl-i infirâdda kalamayıp gerek menâfi‘-i mütekābilelerinin esbâb-ı husûlünü teshîl ve gerek umûr ve mesâlih-i vâkıalarının hüsn-i cereyânını temin zımnında yekdiğeriyle muâmelâta girişüb münâsebat peydâ etmeğe mecburdurlar. Lâzıme-i hâl olarak akvâmın yekdiğeriyle muâmelât ve münâsebata girişmek mecburiyetini esâs-ı kavmiyetin takarruruyla beraber meydâna gelmiştir. Yeni çıkma ta‘bîratdan olmak üzere “diplomasi” ta‘biriyle yâd olunan bir ilm mevcûd olup ilm-i mezbûra “ilm-i münâsebat-ı düveliye” demekliğimiz münâsibdir. Lâyıkıyla vâkıf-ı muâmelât ü münâsebat-ı düveliye olan erbâb-ı iktidâra vasıf olarak diplomat denildiği gibi mesâlih-i hâriciye-i düveli temşîte vâsıta olan zevâta sıfat-ı me’muriyet olarak “diplomat” derler.

§ Kâffe-i memâlik-i mütemeddineye diplomasi me’muriyet-i dâimeleri münteşir oldukca revâbıt u münâsebat-ı düveliye kuvvet bulmakda ve hüsn-i intizâm-ı âlem ile beraber emniyet-i düveliye dahî neşvünemâ bulub ittihâd-ı efkâr u âmâl nokta-i maksûdesine takarrüb edilmektedir”. [*Sefîr ve Şehbenderler*- Said Bey]

§

"Diplomasi fenni erbâb-ı ihtisâsından Kont du Garden [Comte de Garden] "*Traité complet de Diplomatie*"[222] ismindeki eserinde diyor ki: "Diplomasi fenni, milel ve akvâm beyninde müesses revâbıt ve münâsebatdan münbaîs menâfi'in kâffesini şâmil olup mevzû'u ânların mütekābilen husûl-i emniyet ü âsâyişiyle vikāye-i vak'a vü haysiyetinden, gāyesi devletler beynindeki sulh ü müsâlemet ü hüsn-i âmîzişin muhâfazasından ibârettir.

Diplomasi ta'biri, hükûmet-i metbû'alarına icrâ-yı vekâlet vazifesiyle mükellef olan süferâ ve diplomatlara i'tâ kılınan ve "berat" ma'nâsına olan "diplôme kelimesinden müştâkdır". [*Sefîr ve Şehbenderler Hukūk ve Vazâifi*- Hüseyin Agâh Bey]

-Mülâhaza-

Mevzû'u i'tibariyle "beyne'l-akvâm uhuvvet efkârını muhâfaza ve münâsebatı teshil" ve "umûm-ı akvâmın saâdet-i hâlini temin ve sulh ü salâhı te'yid" etmesi lâzım gelen diplomasi ilminin saâdet-i milele hizmet edebilmesi, diplomatların vicdân nâmına hareket ve her meselede iltizâm-ı adâlet ü sadâkat etmelerine vâbeste bulunduğu hâlde en büyük diplomatların terâcim-i ahvâli tedkîk edildikce –bu ilm ile bi-hakkın âmil olup da- beyne'l-akvâm münâsebat-ı vidâdiyeyi te'sis ve teshîle ikdâm ve mesâil-i münaza'-fîhâda adâlet ve sadâkati iltizâm etmiş bir ferde tesâdüf olunamıyor ki bu müddeânın sıhhatine –dünyânın en büyük diplomatlarından ma'dud olan- "Bismark" bile şehâdet etmektedir.

Müşârünileyh, Frankfurt'da iken zevcesine gönderdiği bir mektûbda diyor ki:[223]

"… Bana evdeki hizmet-kârı, aşcıyı yollayın, fakat temiz yıkansunlar giyinsünler taransunlar, temin ederim ki buradaki diplomatlar kadar ve belki de daha ziyâde izhâr-ı mahâret edebilirler. Bînihâye [120] kelimât-ı müteselsile içinde hiçbir maksad beyân etmemek, hiçbir söz söylememek san'atını şâyân-ı hayret bir sûretde öğreniyorum. § Hiçbir kimse, hattâ diplomasinin düşmeni olan avâmın en ileri gelenleri bile bu diplomatlık mesleğinin ne kadar kof, ne büyük şarlatanlık olduğunu tamâmen anlayamaz".

İşte Bismark'ın, meslekdâşlarını aşcıdan, işciden daha aşağı bir dereceye tenzîl ve şarlatanlıkla terzîl etmesi diplomatların –menfaat-i şahsiyesinden başka bir şey düşünmez, istihsâl-i maksad uğrunda her türlü habâseti irtikâbdan sakınmaz, dimâ-yı beşeriyeyi lavanta gibi sürünüb, gasb etdikleri emvâl-i umûmiye ile tuvâlet yapub sahne-i iştihârda 'arz-ı vücûd etmekten sıkılmaz, fezâhati fesâhat, denâeti fazîlet,

[222] "Traité complet de diplomatie" [Bu kısım Latin alfabesiyle yazılmıştır.]
[223] "*Bismark: Hayat-ı Hususi ve Siyâsisi*".

yalancılığı mahâret, dolandırıcılığı siyâset add ile cem‘iyât-ı insâniyeyi birbirine katmakdan usanmaz, vicdânlarından utanmaz –bir âlây-ı eşhâs-ı redâet-ihtisās olduklarına en büyük bir beyyinedir.

Cevdet Paşa, târihinden bazı vakāyi‘-i siyâsiyeden ve diplomatların harekât-ı gaşşâşânesinden bahs etdikden sonra –hulâsa-i mütâlaat olarak- diyor ki:

“Diplomatlıkda utanmak gāilesi ve doğruluk dâiyesi olmadığını bilmelidir”. Artık vakāhati vekâhet, yüzsüzlüğü vecâhet bilen bu türlü eşhâsdan sadâkat ü adâlet ve cemiyet-i beşeriye için menfaat beklemek –nâmusunu boynuzuna takan-kaltabanlardan hamiyet ve gayret beklemeğe benzer.

Binâberin diplomasinin (illet-i gāiyesi) ne kadar nâfi‘, ne kadar ‘âlî olursa olsun –vâsıta-i icrâiye olan- diplomatların saâdet-i milele değil, bir takım âmâl-i İblis-pesendâneye hizmetle ta‘zib-i ‘ibâd ve tahrîb-i bilâdı ussu’l-esâs-ı meslek ittihâz etdiklerini inkâr etmek –bedâhete karşı- hakîkati inkâr etmek gibidir.

Diplomasi ilminin mevzû‘u –bervech-i mesrûd- akvâmın saâdet-i hâline hizmet etmekten ibâret olduğu hâlde diplomatların bu mevzû‘dan bin fersah tebâüd ve beyne’l-akvâm imhâ-yı teveddüd ile muâdât-ı beşeriyeden istifâdeye çalışmalarına mukābil kendilerine (medenî haydûd) yahud (medeniyet haydûdu) unvânını tevcîh etmek pek münâsib olur.

Diplomatların râhat-ı umûmiyeyi ihlâl için en müessir vâsıta oldukları müsellem iken (*Sefir ve Şehbenderler*)’de “Kâffe-i memâlik-i mütemeddineye diplomasi me’muriyet-i dâimeleri münteşir oldukca revâbıt ve münâsebat-ı düveliye kuvvet bulmakda ve hüsn-i intizâm-ı âlem ile beraber emniyet-i düveliye dahî neşvünemâ bulub ittihâd-ı efkâr u âmâl nokta-i maksûdesine takarrüb edilmektedir” denilmesi hakîkatden pek mütebâid bir kelâm-ı bârid olarak telakkî edilmek tabiîdir.

Yine o risâlede hikâye olunur ki: ‘Lehistan hükûmet-i sâbıkasının merkezi olan “Varsuva[Warsaw]” şehrine esnâ-yı seyâhatinde Rusya imparatoru müteveffâ II. Aleksandır, îrad eylediği nutuğun bir fıkrasında “Yeryüzünde gördüğümüz belâyâ-yı umûmiyenin yarısı merâkiz-i düveldeki hey’et-i süferânın eser-i amelidir, diyebilirim’ demiştir”.

“Belâyâ-yı umûmiyenin diplomatlar yüzünden tevellüd ettiği kazâyâ-yı bedîhiyeden olduğu hâlde ânların “hüsn-i intizâm-ı âlem”e hizmetlerinden bahs etmek pek garîbdir.

Bu sadedde şöyle söylemek îcâb ederdi ki: Diplomasi, hüsn-i intizâm-ı âleme hâdim bir ilm-i nâfi‘ ise de –o ilmin âlimi olan- diplomatlar, hüsn-i intizâm-ı âleme bedel

teşvîş-i umûr-ı enâma vakf-ı mesâî etmekte olduklarından cem‘iyât-ı beşeriye, bu şurzûme-i şerîrenin eyâdî-yi şa‘bezebâzânesinde bâziçe olup kaldıkca intizâm-ı âleme ve refâh-ı âdeme imkân tasavvur etmek, her türlü ma‘nâsıyla bir tasavvur-ı bâtıldır…

§

Diplomatlardan şikâyet eylerken bir hakîm
Geldi ânlardan biri huzzâra etdi iltihâk
Ol hakîm-i zû-fünûn da‘vâsını takrîr ile
Diplomata etdi tevcîh-i hitâb-ı pür-meşâk: [121]

“Cism ü rûhun hâdimi olmuş tabîb ile hakîm
Diplomat da hüsn-i hizmet eyler insâniyete
Cism ve rûhu hem de insâniyeti mahv eyleyüb
Hizmet eylersin –neden bilmem ki- hayvâniyete?
Mesleğin gûya ki insâniyetin hâmîsidir
Hâlbuki her kavl ve fi‘lin âlemin mâḥîsidir”…

Diplomat verdi -tebessümle- bu yolda bir cevâb:
“Ey hakîm-i hak-perest, beyhûde etme pîç ü tab,
Diplomatlar şarlatandır şarlatanlar diplomat
Diplomatlıkdır eden dünyâda her hâli harâb!”. [ك]

§

“İzzetinefis- Diplomatlık”

İzzetinefsi –lede’l-iktizâ- ayakaltına almak diplomatlığın şerâid-i esâsiyesindendir…
Ma‘lûmdur ki gālib bir devletin galebesine ve galebe-i müktesebeden lâyıkıyla istifâdesine o devletin –kuvvet ve şevketiyle beraber- diplomatı da hizmet eder. Devlet-i mağlûbe ise hukūkunu muhâfaza için diplomata, devlet-i gālibeden ziyâde muhtâcdır. Zîra öbürünün kuvveti her şeyde rev-nümâ olur. Kudret-i mâliyesi, kuvve-i askeriyesi, diplomatlarının mahâret-i siyâsiyesi –bünyân-ı mersûs gibi- birbirini teşyîd ve temin eyler. Birinin “kuvvetini” ise yalnız diplomatının “çenesinde” aramak îcâb eder ki giriftâr olduğu mesâibi –mümkün mertebe- tehvîn etmek için diplomatının mahâretinden başka kuvveti yok gibidir.
Gālibin diplomatı, bi’t-tab‘ izetinefsini muhâfaza etmekle beraber –gālibiyet-i vâkıadan daha ziyâde intifa‘ etmek için- her türlü hud‘a-i siyâsiyeyi de isti‘mal eder.

Hud‘a-i siyâsiyenin isti‘mali esnâda izzetinefsi ihlâl edebilecek bazı gûne ma‘lûmâtda bulunsa bile yine o, izzetinefsi muhâfaza etmiş gibi görünür, muhâfaza etmiş sayılır. Mağlûbun diplomatı ise –devletinin zararını taklîl ve tehvîn için- her türlü vesâite mürâcaat ettiği gibi lede’l-hâce hasmının –elini sıkarak yahud öperek- resmen değilse bile min-gayri-resmin mürüvvetine ilticâ etmeğe mecbur olur, izzetinefse bi’l-mecburiye vedâ eder. Nefsinin izzetini fedâ ile devletinin izzetine hizmet etmeğe çalışır. [Bu hareketin pek memdûh bir hareket olduğunu îzâha hâcet yoktur].

Diplomasi ta‘birinin ve o ta‘birin ihtivâ ettiği usûlün zuhûrundan beri görülen ahvâlden istintâc edilen ma‘nâya göre: “Diplomasi, hasmı her ne sûretle olursa olsun ihâfe yahud iğfâl ve bu tarîk ile maksadı istihsâl etmekdir” denilebileceğinden ve ihâfe de denilse bile iğfâlde izzetinefis –az çok- sarsılacağından “İzzetinefsi –lede’l-iktizâ- ayakaltına almak diplomatlığın şerâid-i esâsiyesindendir” cümlesini nefsu’l-emre muvâfık görmek lâzım gelir. Erbâb-ı emel, tahsîl-i emel için tezlîl-i nefse mecbur olacağından ve tezlîl-i nefs ile izzetinefsin bir noktada ictimâ‘ına imkân tasavvur olunamayacağından o cümlenin sıhhati bu nokta-i nazardan muhakkak görünür. Târih-i siyâsi tedkîk edilse o cümlenin muvâfık-ı sıhhat olduğunu te’yid edecek bazı vakāyi‘e tesâdüf olunabilir. Ez-ân cümle:

Dünyâda en müşkül bir hizmet-i sefâret olarak Almanya–Fransa Muhârebesine netîce verilmek üzere meşhûr “Tiyer” ahâli tarafından mebûsan Prens Bismark nezdine azîmetle cereyân eden müzâkerat-ı dûrâdur üzerine ma‘hud sulh muâhedesi imzâ olununca “Tiyer” ağlamağa başladığından Bismark –muhârebenin vukū‘una şiddetle muhâlefet etmiş olan- Tiyer’in dikkatle yüzüne bakarak “Bu kedere en az müstehak Fransız siz olduğunuz hâlde en evvel siz dûçar oluyorsunuz” demiştir.

“Tiyer”’in fart-ı hamiyetinden ve o hamiyetin îcâb ettiği kemâl-i teessürden dolayı girye-bâr olduğuna hükm etmek iktizâ ederse de işin içinde bir de hud‘a-i siyâsiye bulunduğu hâtıra geliyor. Şöyle ki: Birçok mağlûbin, cebr-i tabîatla izzetinefislerini vikāye ve hasma karşı za‘f-ı kalb ve dolayısıyla mağlûbiyet-i şahsiye göstermemek için vakar ve metâneti muhâfaza ettikleri hâlde [122] (Tiyer)’in bu sûretle nefsini idâre edememesi yahud idâre edememiş gibi görünmesi –“En az faide yine faidedir” kāidesine riâyetle- hasm-ı gālibin nazar-ı şefkatini kendi şahsına celb ederek tahfîf-i bâra o yüzden az çok bir çâre bulmak maksadıyla ihtiyâr edilmiş olsa gerekdir.

Bu hâtıraya i‘tiraz edenler, “Tiyer, -gözlerinde terâküm eden- işin te’siri bu maksadla dökmüş ise daha evvel davranmalı idi. Yani “muâhede-i sulhiye” imzâ olundukdan sonra değil, kable’l-imzâ –tahfîf-i zarar ve tehvîn-i hatar ümîdleri mevcûd iken- işin

bâr-ı teessür olmalı idi" diyebilirler. Bu i'tiraza cevâb olarak yine hâtıra gelir ki: Tiyer, her türlü ümîdin munkatı' olduğu bir demde, isti'mal ettiği müdâfaat netîcesiz kalarak hasma karşı teslîmiyet-i kâmile göstermeğe mecburiyet gördüğü bir ânda gözyaşlarından -daha ziyâde- faide ümîd etmiştir zann olunur. Mâdemki ümîd, sûret-i kat'iyede munkatı' olmuşdur, (Tiyer) hiç olmazsa (izzetinefsini muhâfaza için) mütezellilâne ağlamamak lâzım gelirken ümîdin hîn-i inkıta'ında ağlaması hud'a-i siyâsiye netîcesi olduğunu gösteriyor.

Te'sîrat-ı vicdâniyenin kemâl-i şiddetle hüküm-fermâ olduğu bir demde idâre-i nefsin adem-i imkânından bahs olunursa âna da şöyle cevâb verilir: Milletinin ümîd-i müşahhası olan bir zâtın –ki bi't-tab' hârikulâde yaradılan dühâtdan olacakdır- en dehşetli te'sirlere de mukāvemet ve nefsine her vechile hükmetmesi, kuvvet-i kalb göstermesi.. aksi takdîrde o zâtın –en rakîku'l-kalb, en şedîdu't-teessur- nisvânın da mâdûnunda bir şahs-ı zaîfu'l-kalb farz olunması îcâb eder. Böyle bir merd-i nisâ-mizâcın da –efrâdı milyonlar teşkîl eden- büyük bir milletin rûh ve lisânı, akl ve fikri, ümîd-i müşahhası sûretinde ileriye sürülmemesi, sürüldüğü hâlde de bir faide beklenilmemesi iktizâ eder.

Hâlbuki Tiyer, milletinin rûhu mesâbesinde bir liyâkat-i mücessime olduğundan te'sîrat-ı kalbiyeye galebe edebilmek hâssasını da hâiz olduğu bedîhîdir. Müşârünileyhin bu nükteleri, bâhusus izzetinefsi unutub –müteessirâne, hamiyet-kârâne, vatanperverâne, hâsılı ne hâl ile olursa olsun- ağlayışı, Bismark'ın gayret-i muzafferânesini tahrîk ile -sadaka-i zafer kabîlinden- bir müsâade-i cüz'iyeye mazhar olabileceğini "me'yûsâne ümîd" ettiğine delâlet ediyor. Bismark'ın verdiği cevâb, Tiyer'in ümîdinden bir semere-dâr olamaması "ümidin" ma'nâsını bi't-tab' tağyîr edemez…

Bu sözler, bir hâtıradır. Bu hâtıra, muvâfık-ı nefsu'l-emr ise –yukarıdaki- cümlenin de nefsu'l-emre mutâbakatı tahakkuk eder. O cümle bu fıkraya, bu hâtıraya tatbîk olunabilecek mevâddan değilse târih-i siyâsînin buna mümâsil diğer fıkarâtı beyânında o cümleye –ta'bir-i âhârla- o kāideye tevâfuk edecek birçok mesâil bulunur.

"*Prens "Talleyran"ın Terceme-i Ahvâl-i Siyâsiye ve Dîniyesi*" nâmıyla bir eser neşreden üdebâdan ([?])'e süferâdan biri "Hakāyık-cûluk ve hakāyık-gûluk meslek-i edîbiniz olduğu ve Prens Talleyran "müstehzi", "nifâk-kâr", "vesvesesi gālib" "her gûne alâka-i vefâkârîden ârî" bir adam bulunduğu hâlde müşârünileyhe terceme-i hâlinde bu yolda bir işâret bulundurulmaması meslek-i bî-tarafeyne mugāyir değil

mi?" demesiyle mûmâ ileyh "Saydığınız evsâfın kâffesini câmi' olarak 'Prens Talleyran'ın diplomatlık hasîsa-i mâderzâdı idi' demişdim. Bundan ziyâde bir şey söylemeğe hâcet var mı?" cevâbını vermiştir.

İşte bu fıkra da te'yid-i müddeâ edebilecek şevâhiddendir. Zîra: mâdemki Talleyran en büyük diplomatlardandır, mâdemki "müstehzi", "nifâk-kâr", "vesvesesi gālib" "her gûne alâka-i vefâkârîden ârî"dir, şu hâlde diplomatlık da "istihzâ" "nifâk" "galebe-i vesvese" "adem-i vefâ" gibi sıfâtı hâvîdir. Yahud –bir hareket-i müfritada bulunmamış olmamak için- diyelim ki diplomatların pek çoğu o sıfatlarla muttasıfdır. Bu sıfatlarla "izzetinefis" nasıl ictimâ' eder… Bu sıfâtı nefsinde cem' eden bir âdem, izzetinefsi nasıl muhâfaza edebilir? Zillet-i nefse delâlet eden bu sıfatlar bi't-tab' izzetinefse tamâmıyla zıddır. Zıddeynin bir noktada ictimâ'ı da muhaldir. Fakat umûm-ı diplomatların –alelıtlak- izzetinefisden mahrûm olduğuna hükm etmek de bir hükm-i muhik değildir. Diplomatların pek çoğu izzetinefse mâlik olur, bu sayede temin-i muvaffâkiyet de eder.

Amerika sefîri sıfatıyla dokuz sene Fransa'da ikāmet etmiş olan meşhûr (Franklin)'in "*Kütübhâne-i Meşâhîr*" nâmındaki külliyât meyânında neşr olunan terceme-i hâlinde "Franklin, kizb ve dürûğdan [123] evvel rütebe müteneffir idi ki –yegâne sermâye-i muvaffâkiyeti yalancılık olan- diplomatlıkda bile doğrulukdan ve hakîkat-perdâzlıkdan ayrılmamağa cehd ederdi. Bu ise gerçekden müşkül bir tavırdır. Mâmâfih îfâsını deruhte eylediği mesâil-i siyâsiyede ekseriyâ mazhar-ı muvaffâkiyet olurdu" deniliyor.

"*Avrupa'da Meşhûr Ministroların Terceme-i Hâli*" nâm risâlede Prens "Metternich"'in –meşhûr "şato-püryan?" kalemiyle yazıldığı anlaşılan –terceme-i hâlinde: "Napolyon Ponapart'ı bi'l-iğfâl ânın İspanya'da harb ile uğraşdığı bir sırada bağteten Fransa'ya i'lan-ı harb eylemek için îcâb eden tedâbir-i hîle-kârânenin ittihâz ve icrâsı Avusturya Devleti tarafından Prens Metternich'e tevdî' edildikde müşârünileyh, tedâbir-i mezkûrenin icrâsı kendisini beğendirmeğe ve "te'mînât-ı müekkede ile yalan söylemeğe" mütevakkıf olduğunu takdîr ederek Fransa Umûr-ı Hâriciye Vekili [?] –iki meşhûr şatranc-bâz gibi- karşı karşıya oturdu. Ve "şatranc mekâyid ve desâyisi kurup" oynamağa başladı. Te'yid-i muvâlatı mutazammın bazı takârîri –îcâb-ı hâle göre- takdîm ile vekîl mûmâ ileyhi istediği gibi aldatarak oyunu kazandı. Ve i'mal ettiği letâifu'l-hiyeli istikāmet-i kâmile sûretinde göstererek ve ale't-tevâlî söylediği yalanları hakîkat şeklinde ibrâz ederek Napolyon'u da iğfâl etdi" denilmesine göre "teminat-ı müekkede ile yalan söyleyen" ve "karşısındaki âdemi

istediği gibi aldatan" ve "ale't-tevâlî söylediği yalanları hakîkat şeklinde gösteren" bir diplomatın "izzetinefis" gibi bir hasîsa-i fâzılaya pek bîgâne kalacağı vâreste-i delîl ü isbâtdır.

Yine o kitâbda, yine o mebhâsda "hakîkat-i hâli iltizâm ve dâimâ beyân ile yalan söylememek ministroluk ve diplomatlık sıfatına münâfîdir. § Prens Metternich, bayağı bir fâhişe-i mekkâre gibi envâ'-ı tenezzülât ve tabasbusâtı bi'l-irtikâb yine Napolyon'un hüsn-i nazar u tevcîhini kazandı" deniliyor. Metternich gibi Avrupa diplomatlarının en ağırbaşlılarından olan bir diplomat, istihsâl-i maksad için "bir fâhişe-i mekkâre gibi" irtikâb-ı tabasbusât ederse diğer kaltaban diplomatların ne yapması lâzım geleceğini ve bu kabîl diplomatlarda "izzetinefis" aramak, deyyusda nâmus aramak kabîlinden bir şuğl-i fâhiş olacağını düşünmeli…

Elhâsıl "İzzetinefsi –lede'l-iktizâ- ayakaltına almak diplomatlığın şerâit-i esâsiyesindendir" cümlesi bir düstûr, bir kāide olarak değilse bile muvâfık-ı nefsu'l-emr bir hakîkat-i siyâsiye olmak üzere kabûl olunabilir.

§

"Bismark'ı hîlekârlık, ikiyüzlülük ile ta'yib ve ithâm ederler. Fakat diplomasi esâsen hiyel ü desâyisden, ikiyüzlülükden ibâret değil midir? Diplomatlık hilâf-ı hakîkat bir şeyi hakîkat şeklinde göstermek, hasmı yanlış bir yola sevk etmek, ânı her fırsatda ezmek demek değil midir? Bismark bunda pek mâhir idi". [Bismark'ın vefâtında "Independent [?]" gazetesine yazılan makāleden]

-Mülâhaza-

"Hîlekârlık, ikiyüzlülük" ile ittisâf eden eşhâs, nazar-ı insâniyetde muhakkar ve medhûl olduğu hâlde insanlar nazarında e'kal-i mahlûkat, a'zam-ı dühât farz olunarak muazzez ve makbûl oluyor, garîbdir… Milel-i mütemeddinenin en mütemeddin, en 'âkil âdemleri olmak üzere ileriye sürülen bu kabîl hîlekârlar, ikiyüzlüler ile yankesiciler, dolandırıcılar, arsızlar, hırsızlar arasında ne fark vardır? Birincilerin vakāhati umûmî, ikincilerin kabâhati husûsî olduğu için kavânîn-i ahlâkiye –şübhe yok ki- birincileri daha ziyâde ithâm ve tecrîm eder.

Beyne'd-düvel münâsebat-ı hasenenin te'sis ve idâmesine vâsıta olmak lâzım gelen "diplomasi"nin hîlekârlıkdan, ikiyüzlülükden ibâret ve hasmı, hattâ dostu her fırsatda ezmeğe âlet add edilmesine ne kadar teessüf olunsa lâyıkdır.

Diplomatlık böyle hîlekârlık, gaşşâşlık esâsına mübtenî oldukca ve hîlekârlık da, gaşşâşlıkdan kesb-i rüsûh edenler –diplomasi nâmına- her tarafdan alkışlandıkca âlem-i insâniyet dâimâ mahrûm-ı saâdet olacakdır. Bu takdîre göre diplomatlar,

vücûd-ı insâniyet için bir takım hayvanât-ı [124] muzırra hükmündedir ki insâniyetin idâme-i vücûdu, hayvâniyetin izâle-i vücûduna tevakkuf eder…

§

"Talleyran, ekseriyâ 'İnsanın nutukla mümtâz oluşu düşündüğünün aksini söylemek içindir' dermiş". [*Şark Gazetesi*: Numero/ 125]

-Mülâhaza-

Düşündüğünün aksini söyleyenler, söylediğinin aksini yapacakları cihetle böyle zâhiri bâtınına, bâtını zâhirine mugāyir olanlar hîle-i insâniyetden tahliye-i nefs etmiş olurlar. Hâlbuki "insanın nutuk ile mümtâz oluşu" fazâil-i insâniyeden tahliye-i nefs etmek için değil hasâis-i fâzıla ile taḥliye-i zât etmek içindir.

Şu dakîkaya nazaran Talleyran'ın –en büyük meziyetleri kallâşlıkda ihrâz-ı kemâl, salâh-ı âmmeyi ihlâl etmekten ibâret olan- diplomatları zümre-i insâniyeye! idhâl ve "insanın nutukla mümtâz oluşu…" tarzında idâre-i makāl etmesi de kallâşlık mahsūsatından olsa gerekdir.

Talleyran, o makāl-i garâbet-iştimâli bütün insanlara değil, yalnız diplomatlara tahsîs etseydi i'tirazdan masun kalırdı. Çünkü düşündüğünün aksini söylemek, söylediğinin aksini düşünmek diplomatlığın levâzım-ı tabîiyesindendir.

§

"Üçüncü Napolyon zamânında senato a'zâsından meşhûr Marki (de la Piyer [Marquis de la Pierre]) îrad-ı nutuk ederken a'zâdan biri 'Sözünüz fikrinize muvâfık değildir' diye i'tiraz etmiş, o da 'Her söylediğimi düşünür, fakat her düşündüğümü söylemem' cevâbını vermiştir" [*Asır Gazetesi*: Numero/ 1038]

-Mülâhaza-

De la Piyer'in sözü "Talleyran"ın sözü gibi gaşşâşâne değildir. Talleyran "İnsanın nutukla mümtâz oluşu her söylediğini düşünmek, fakat her düşündüğünü söylememek içindir" dese idi mantığa muvâfık bir söz söylemiş olurdu. Zîra her söylediğini düşünmek, her düşündüğünü söylememek akl ve mantığın îcâb ettiği bir kâr-ı ma'kul ü makbûldür.

İnsan, her söylediğini düşünmezse yahud her düşündüğünü söylerse mesâil-i siyâsiyede değil umûr-ı şahsiyede bile envâ'-ı zarar ü hatara giriftâr olur.

Kuvve-i nutkiye, kuvve-i müfekkirenin taht-ı hükmündedir. Her söylediğini düşünmemek, her düşündüğünü söylemek sûretiyle kuvve-i müfekkire, kuvve-i nutkiyenin taht-ı hükmünde tutulursa zarar ve hatar dâimâ icrâ-yı ahkâm, nihâyet sâhibini kem-nâm eder.

§

Amerika Reîsicumhuru meşhûr "George Washinton" ki –hemşehrilerinin serefrâzı olan hakîm Franklin kadar meşreb-i i'tidal ü hikmete mâlik, gāyet mütefennin, siyâsetde emsâli nâdir, zekî, halûk, halîm, âmme-i enâm hakkında şefîk, zuafâ-perver, askerlikde mâhir, edebiyatda müsteşhedâtdan ma'dud olacak mertebede sâhib-i yed-i tûlâ, vatanın istiklâl ü âzâdîsi yolunda fedâkâr, erbâb-ı ma'rifet ve terakkîyi müşevvik bir zât idi- bir gün ahibbâsıyla musâhabet ederek Avrupa ile Amerika arasındaki Bahr-i Muhit, Amerika'nın müstaid olduğu terakkiyâtı bir dereceye kadar te'hir eylediği makām-ı teessüfde beyân olunması üzerine müşârünileyh "Avrupa ile aramızdaki Derya-yı Muhit kâşki bir âteş deryâsı olsa idi" demiştir. Filhakika bin türlü rekābet-i siyâsiye ile akvâmın ale'd-devâm selb-i âsâyişine bâdî olan Avrupa ile takarrüb değil tebâ'üd lâzım olduğunu bugün Avrupalılardan milyonlarla nüfûsun terk-i dâr ü diyâr ile Amerika'ya hicret etmeleri isbât eylemiştir. [*Nevsâl-i Marifet*: 1307/1308: Sahîfe 85 Hulâsaten]

-Mülâhaza-

Washinton'un öyle bir temennîde bulunmasına sebeb, yine diplomatlardır. O diplomatlar ki –bir hâneye kundak koyub da itfâ-yı harîk bahânesiyle eşyâ-yı beytiyeyi yağma eden eşirrâ gibi- bir takım mesâil-i müşküle-i siyâsiye ihdâs ile akvâm-ı muhtelifenin huzûr ve râhatını ihlâl ve bu vesîle ile kendi menfaatlerini [125] istihsâl ederler. Mehd-i medeniyet add olunan Avrupa'nın –dâye-i medeniyet olması lâzım gelen- diplomatları, fazâil-i insâniyenin neşvünemâsına hizmet edecekleri yerde medeniyet nâmına nice harekât-ı vahşiye ile insâniyetin imhâsına çalışarak Avrupa'nın mehd-i medeniyet değil, mehd-i fitne ve kendilerinin fitne-i tâmmeyi îkâza sâ'î bir âlây-ı eşhâs-ı aleyhi'l-la'ne olduğunu isbât etmektedirler.

§

"En büyük diplomatlık doğrulukdur"[224] [Bismark]

-Mülâhaza-

(النجاة في الصدق) hikmet-i celîlesi –bugün kizb ve desîseden ibâret olan- diplomasi mesleğinde de bâdî-yi muvaffâkiyet bir düstûr-ı metîn hakîkatdir.

Ma'lûmdur ki eşyâda asl olan tahârettir. Muâmelât-ı beşeriyenin esâsı da sıdk u hakîkatdir. Esâsdan inhirâf edildiği hâlde de maksad, istihsâl ve esbâb-ı menâfi'

[224] Bismark'ın bu sözü, sadr-ı esbak Cevad Paşa merhûmdan naklen bir zâtdan işidilmiştir.

istikmâl olunabilir. Fakat menâfi‘in devâmı kābil olamaz. Bi’l-farz kābil olsa da –inhirâf-ı esâsdan tahaddüs edecek muzırrât ve müşkilât âna galebe eder.

Bundan başka –esâsdan inhirâf sûretiyle- istihsâl olunan menâfi‘in netîcesi, zarar-ı ‘âmma müncer olur ki –zarar-ı ‘âmmı irtikâb tarîkiyle- iktisâb edilen nef‘-i hâss, hakîkatde nef‘ değildir. Müstahsil için ândan bir faide tevellüd etse de zarar-ı ‘âmm, o faideyi pek az zamânda kem-nâm eder.

Bir de “Da‘vâ başka hak başkadır. Tezvîr ile da‘vâ kazanılabilir. Hak kazanılamaz. Bâtıl, hak sûretine girse de hak olamaz”[225]

Binâberin kizb ü dürûğ, tezvîr-i pür-füruğ ile kazanılan da‘vâ, “muâmelât-ı beşeriyede asl olan sıdk u hakîkatdir” düstûruna tevâfuk edemeyeceğinden gāyeti hüsrândır. Zîra saâdet “hak”dadır, “bâtıl”da değildir. Şu hâlde “En büyük diplomatlık doğrulukdur” cümlesi bir hakîkat-i mahzâ olarak kabûl olunur ki –en büyük diplomatlığı yalancılıkdan ibâret bilen- diplomatlar da bu kabûle karşı dehen-bâz-ı i‘tiraz olamaz.

Bismark, siyâsetdeki mahâret-i fevkalâdesiyle beraber –“En büyük diplomatlık doğrulukdur” kāidesine değil “En büyük diplomatlık yalancılıktır” usûlüne cân verircesine- muâmelât-ı siyâsiyede gösterdiği etvâr-ı tarrârâne, evzâ‘-ı zayıfâne ile vâkıa Almanya İmparatorluğu gibi bir devlet-i muazzama teşkîl ve Fransa Hükûmetini tenkîl etmiş ise de bugün devletlerin, milletlerin başına “sulh-i müsellah” gibi bir belâ-yı azîmi musallat edip gitmiştir ki bunların devâmı, bir zamân sonra umûm-ı akvâmın iflâsına bâdî, belki –istilâ-yı zarûretle- insanların birbirini ekl ü bel‘ etmesini müeddî olacakdır.

Çünkü Fransa, “Alsas ve Loren”’i istirdâd etmek fikrinden hiçbir vakit vazgeçmemiş, dâimâ ahz-i intikāma müheyyâ bulunarak cebr-i mâfat için tezyîd-i kuvvete çalışmış olduğu gibi Almanya da bilmukābele teslîhâttan geri durmayarak “millet-i müselleha” hâline girmiştir. Her iki hükûmetin tezyîd-i kuvvete vakf-ı mesâî etmelerinden muvâzenenin muhtel olacağı düvel-i sâireyi korkuttuğundan ânlar da askerlerini, silahlarını tevfîre, binâenaleyh milyonlarla asker beslemek, milyonlarla silah tedârik etmek için her sene milyarlarca para sarfına mecbur olmakdadırlar.

“Sulh-i müsellah şimdiki hâl-i dehşet-iştimâli Alsas-Loren meselesinden neş’et etmiştir, denilse yeri vardır”[226].

Şu mahzûrat-ı müdhişe ile beraber Bismark, “Sulh-i müsellah” gibi bir muhârebe-i dâimeyi muhârebe-i muvakkateden ehven görüyor ki –mahsûl-i siyâseti olan- sulh-i

[225] *Sevânihu’l-Beyan*- Arif Hikmet Bey
[226] (*Bismark: Hayat-ı Hususi ve Siyâsisi*)

mülsellahın lüzûm ve faidesini te'yid, bu sûretle kendisini muâheze-i umûmiyeden tecrîd etmek istiyor.

Dâimî ordular ile terk-i silahdan bahsederken Fransızlara hitâben demiştir ki:

"Bu büyük ordular masârif-i azîmeyi mûcib oluyor. Bu hâl, muhârebenin başka şekli, âdetâ [126] para muhârebesidir. Fakat neden şikâyet ediyorsunuz? Sizin zengin memleketiniz bu masârife daha çok zamân tahammül eder. Muzafferiyet en ziyâde tahammül edenindir. Akvâm-ı mevcûde sulh ü müsâlemetin muhâfazasiçin sigorta ücreti veriyor. Bilirim, bu ücret ağırdır, tahammül-fersâdır. Ne kadar tahammül-fersâ olursa olsun bir muhârebenin mûcib olacağı hâl-i esef-iştimâle mikyâs olabilir mi? Terk-i silah mı? Hayal! Bir devlet, komşusunun hulûs ve safvetine hiçbir zaman emniyet edemez. Bu bâbda bir kontrol mü vaz' edilsin? İşte o zamân (esbâb-ı harb) dâimâ mevcûd olur. Bu fenâlık ile yaşamalıdır. Âtî belki buna bir çâre bulur"[227].

Bismark, büyük ordular beslenmesi, muhârebenin başka bir şekli, âdetâ para muhârebesi olduğunu i'tiraf ettiği hâlde şikâyete hak olmadığını dermeyan, âteşsiz muhârebenin âteşli muhârebeden mütevellid ahvâl-i esef-iştimâle mikyâs olamayacağını beyân etmiş nefsu'l-emre muhâlif bir beyân, belki –bir tarafın gālibiyeti, diğer tarafın mağlûbiyeti ile bir müddet-i muayyenede hitâm bulan- âteşli muhârebelere âdetâ bühtândır.

"Sizin zengin memleketiniz bu masârife daha çok zaman tahammül eder. Muzafferiyet en ziyâde tahammül edenindir" demek "Senin vücûdun darb ve ta'zibe mütehammildir, seni daha birçok zamân darabât-ı müellime altında ezeceğim, ezilüb bitdikden sonra muzafferiyet senindir" tarzında garîb bir sözdür ki"(En büyük diplomatlık doğrulukdur düstûru, bu türlü gaşşâşâne sözlere mâni' olmak lâzım gelir.

Akvâm-ı mevcûdenin –muhâfaza-i sulh u müsâlemet için- verdiği sigorta ücreti –sigorta edilen- binânın kıymet-i asliyesini birkaç kat tecâvüz eylemiş, sigortanın zâmin olacağı âteş-i hasâr, binânın dâhilini tahrîb etmiş olduğu hâlde bu ücretin te'diyesinde devâmı taht-ı vücûbda göstermek, "bu fenâlık ile yaşamalıdır" teklîf-i mücbirânesinde bulunmak nasıl câiz olur? "Âtî belki buna bir çâre bulur" hülyâsında bulunmak ise husûl-i emeli muhale ta'lik kabîlinden değil midir?

Hâl, -sigortada bulunan- binânın hâricini tahrîb etmiyor gibi görünüyorsa da (âtînin hârici de dâhil ile hemhâl ve –bu ücreti te'diyeden bi'-tab' âciz kalacak olan- cem'iyât-ı beşeriyeyi karîben dûçar-ı izmihlâl edeceği bedîhiyatdandır.

[227] (*Bismark: Hayat-ı Hususi ve Siyâsisi*)

Bu türlü sözler –şübhe yok ki- (En büyük diplomatlık doğrulukdur) kāidesinin îcâb ettiği sözlerden değildir.

Bismark, sıdk ve hakîkat gibi bir esâs-ı metîne binâ-yı muâmelât ve tezvîr ile değil hak ile da‘vâyı kazanmağa sarf-ı iktidâr eylemiş, daha doğrusu (En büyük diplomatlık doğrulukdur) kavliyle amel etmiş olsaydı akvâm-ı kâinat böyle hedef-i müşkilât olmaz, âlem-i insâniyet için –ihtimâl ki- bir devre-i huzûr ü âsâyiş hulûl ederdi.

İşte Bismark'ın –kavliyle fi‘li tekābül ettirilince- (söylediğini yapmayanlardan olduğu) tahakkuk ediyor. Lâkin bir doğru sözü, kimden sudûr ederse etsin şâyân-ı nazar ü kabûle almak lâzım geleceğinden (En büyük diplomatlık doğrulukdur) cümlesi – fi‘li kavline uymayan- Bismark'dan sâdır olduğu için bi't-tab‘ redd olunamaz. Binâen alâ-zâlik –istikāmeti takdîr etdikleri hâlde müstakîm olamayanlar gibi- Bismark da –cümle-i hakāyık-ı İslamiyeden olan- (النجاة في الصدق) hikmet-i celîlesini –naklen veya aklen- derpîş-i nazar-ı teemmül ederek (En büyük diplomatlık doğrulukdur) dediği hâlde –meydân-ı siyâsetde ‘arz-ı endâm ettiği zamânlar- kendisi hîlekârlıkdan, ikiyüzlülükden yüz çevirmemiş, doğru bir diplomat olmamış ise de bizim dikkat edeceğimiz şey, ânın fi‘li değil kavlidir ki nefsu'l-emre muvâfık olan da budur.

(İbn Abbas Radıyallahu Anhumâ) hazretleri "Düşmen senden bir şey istifsâr ettiği zaman sen, âna tarîk-i savâbı irâe eylersen o, aksini iltizâm ile makhûr olur" buyurmuşdur ki bu kelâm-ı hikmet-intimâ zamânımızda lisân-ı siyâsîsi ile edâ olunsa (En büyük diplomatlık doğrulukdur) demek iktizâ eder. O kavlin hakîkate mutâbakatını isbât için de târih, îfâ-yı şehâdete hâzırdır.

Meselâ: 1504 sene-i milâdiyesinde İspanya cenerallerinden (İspinola [António de Spínola]) ordu ile Flemenk üzerine azîmetinde Fransa kralı Dördüncü (Henri) ile bi't-tesâdüf mülâkat eder. Esnâ-yı taâmda [127] kral, tasmîm eylediği muhârebede nasıl hareket edeceğini ceneralden mahremâne sorar. Ceneral, tasmîmatını alâ-vechi's-sıhha söylediği hâlde –Flemenklerin kalben gayretkeşi olan- Henri, ifâdatına i‘timad etmeyerek ânlara aksini ihbâr edeceğini bildiğinden muhârebe programını –olduğu gibi- takrîr ve tafsîl eyler. Henri, keyfiyeti –aynı ile- Flemenk hükûmetine ihbâr ve (Ceneral böyle söylemiş ise de bi't-tab‘ söylediğinin aksine hareket edeceğinden âna göre davranılması) lüzûmunu da ilâveten iş‘ar eder. Düşmen ordusuyla hîn-i telâkîde İspinola, krala takrîr ettiği programın münderecâtına harfiyen tatbîk-i hareketle

düşmeni iğfâl ve esbâb-ı muzafferiyeti istikmâl eylediğinden Henri "Herkes yalan söylenilerek aldatılır. Ceneral İspanola bizi doğru söyleyerek aldatdı" demiştir[228].

Avrupa'nın en mâhir, en ma'ruf diplomatlarından ma'dud olan (Prens Metternich) terk-i hükûmetle Londra'da ihtiyâr-ı ikāmet ettiği esnâda ziyâretine gelen zâdegân ü mütehayyizân-ı memleket tarafından (hengâm-ı me'muriyetinde nezdine gelip giden o kadar mâhir diplomatlara ne sûretle galebe ettiği) suâl olundukda "dâimâ hakîkat-i hâli söylemekten ayrılmayarak galebeye mazhar olageldim" demiştir[229].

Metternich'in ahvâl ü ahlâkını tenkîd edenler meyânında Almanya müverrihîn-i meşhûresinden (Ponşer?), müşârünileyhin (sözünde kâzib) olduğunu iddiâ etmesine ve ahvâl-i umûmiyesi de bu iddiâyı te'yid eylemesine göre (hakîkat-i hâli söylemekle ihrâz-ı galebe ettim) kavlinin de bir kavl-i kâzib olduğu tebeyyün ederse de –yukarılarda da söylediğim vechile- bizim nazar-ı dikkate alacağımız şey, kāil değil kavl oluğundan ve Metterncih'in kavli ise mantığa ve nefsu'l-emre tamâmıyla muvâfık bulunduğundan (En büyük diplomatlık doğrulukdur) cümlesinin diplomaside dâimâ düstûru'l-amel olmak hakkını hâiz bulunduğu bu sûretle de mertebe-i sübûta iktirân eder.

Hulâsa: saâdet-i beşeriye, sıdk u savâba mütevakkıf olduğundan saâdeti, bu dâire-i münciyenin hâricinde arayanlar bilâhare mahzûl olurlar.

(En büyük diplomatlık doğrulukdur) kāidesine tevfîkan memleketlerini idâre eden erbâb-ı siyâset, yalnız kendi milletleri için değil, milel-i sâire için de tevlîd-i menâfi' edeceklerinden saâdet-i umûmiyenin husûlü, bu kabîl siyâsiyunun vücûduna 'arz-ı ihtiyâc eder.

Şarlatanlıkla, envâ'-ı tezvîratla istihsâl-i maksad etmek bir hüner değildir. Hüner, kemâl-i hakkāniyetle idâre-i umûr ve kâinat-ı insâniyeye neşr-i sürûr etmekdir ki maksad-ı meşrû' bu yolda tahsîl, mahâret-i siyâsiye de ancak bu sûretle ibrâz edilebilir.

Mahâret-i siyâsiye, bir takım akvâl ü ahvâl-i İblis-pesendâne ile gasb-ı hukūk etmek değildir. Belki gasb edilmek istenilen bir hakk-ı meşrû'u –sûret-i meşrû'ada- kemâl-i mahâretle muhâfaza etmekdir.

İnsâniyet nâmına teessüf olunur ki diplomatlar, gasb-ı hukūku ve âhârı ızrâr ile celb-i menfaati en büyük mahâret add etdikleri gibi bunların –en dehşetli zâlimlere de îras-ı dehşet eden- harekât-ı gaddârâneleri beyne'n-nâs takdîr ve kendileri –âlem-i

[228] (*Desâyis-i Harbiye ve Huda'-i Askeriye*)- Mütercimi: Namık Paşazade Halil Hâlid Bey.
[229] (*Avrupa'da Meşhûr Ministroların Terceme-i Hali*)

insâniyete hidemât-ı ‘âliye ‘arz eden- eâzımın fevkinde tevkīr olunduğundan (En büyük diplomatlık doğrulukdur) cümlesi bir kāide-i gayri-mer‘iye hükmünde kalub gitmektedir.

İnsanlar, ne vakit, meziyât-ı insâniyeye muvâfık sûretde bir meslek-i hakkāniyet ittihâz ederlerse o vakit (En büyük diplomatlık doğrulukdur) yahud (Doğruluk en büyük diplomatlıkdır) hakîkati diplomatlar beyninde dustûru’l-amel ve muâmelât-ı umûmiyede âzâde-i halel olur…[128]

İkinci Fasıl

Fıkarât ve Muharrerât-ı Siyâsiye

Yavuz, Kefe'den Rumeli'ye gelirken Kırım hânı pek çok ikrâm ve ihtirâm etmesi akabinde "İnşallah nâil-i taht-ı peder olursunuz ve Kefe'yi Kırım hükûmetine ilhâk ile hakkımızda derkâr olan lütf u kereminizi ikmâl buyurursunuz" dedikde Yavuz "Pâdişâhlar her nev' lütf u keremi dürûğ etmezler. Ancak mülk vermek pâdişâhlara göre dâire-i imkândan hâricdir" buyurmuşdur. [*Netâyicu'l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

Eczâ-yı mülkden bir cüz'ü âhara bahşetmek, a'zâ-yı bedenden birini bizzat kat' eylemek derecesinde müşküldür. Bir mevt-i muhakkakdan kurtulmak için bazen a'zânın biri fedâ edildiği gibi hayât-ı hükûmetin temini için de –lede'l-îcâb- mülkün bir cüz'ü fedâ edilebilir.

Hazret-i Selim, o zaman mülke henüz mâlik olmadığı için –sâika-i keremle yahud sevk-i zarûretle- mülkün bir cüz'ünü fedâ etmek hakkını hâiz değildi. Mülke mâlik oldukdan sonra böyle bir fedâkârlıkda bulunacağını va'd etmek ise şân-ı saltanata yakışmazdı.

Fakat bir an evvel (nâil-i taht-ı peder) olmak için Kırım hânının –ağzına bir parmak bal çalub da- kendi tarafına imâle etmek, kendi menâfi'ine hizmet ettirmek teşebbüsünde bulunsaydı maksadın husûlünden sonra incâz-ı va'd etmek lâzım gelirdi ki buna da imkân tasavvur olunamazdı.

O hâlde Kırım hânı, mülk-i mev'udu istihsâl için her türlü vesâile tevessül, her yüzden îkā'-ı müşkilâta tevaggul ederdi.

Âtiyen yapılmasına imkân olmayan bir emr-i mühimmi evvelce va'd edip de bilâhare ta'allül etmek, bin türlü mahzûrat-ı siyâsiye tahaddüsüne meydân vereceği için inde's-siyâsiyun bir tavr-ı merdûddur.

Binâenaleyh "Mülk vermek pâdişâhlara göre dâire-i imkândan hâricdir" tarzında bir cevâb i'tâsıyla muhâtabın –envâ'-ı makāsıd-ı pür-mefâsidle meşbu' olan- iltimâsını redd etmek hem hâl hem de istikbâl için bir faide-i siyâsiye temin etmek demektir ki – "Kâr-ı evvelde kişi âkıbet-endîş gerek" meâline muvâfık olan- o cevâb, Selîm-i Munevveru'l-efkârın siyâsetdeki kemâline burhân-ı müstetâb add olunur.

§

Sultân Selim bir gün Piri Paşa ile esnâ-yı musâhabetde "Timurlenk bizim büyük pederi tutduğundan bu keyfiyet bizim sülalemiz üzerinde bir leke bırakdı. Bunun izâlesi için Hindistan'da hükûmet etmekte olan Timur evlâdı üzerine sefer etmek

isterim" buyurmasıyla Paşa "Bu vak'anın üzerinden yüz seneden mütecâviz zamân geçerek saltanât-ı seniyyeniz muahharan bu kadar fuyûzat ve terakkîye mazhar olduğundan bu leke tabîatıyla zâil olmuşdur. Bundan başka Hindistan'ın bu'du sebebiyle sefer hadd-i imkânda değildir" dedikde pâdişâh asrımızda küşâd olunan kanal mevki'ini bi't-ta'rif "Oradan Bahr-i Süveyş'i Akdeniz'e ilsâk eder ve bahren Hindistan'a giderim" buyurmuşdur ki bu fıkra ahvâl-i âleme olan vukūflarına şâhiddir. [*Netâyicu'l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

İnsan, bir hânede müddet-i medîde ikāmet edebilmek için o hânenin her kûşesini bilmeğe mecbur olduğu gibi küre-i arzın bir kıt'asında icrâ-yı hükûmet etmek için de kürenin her tarafını öğrenmeğe mecburiyet vardır.

Büyüklüğünü tasvîr için yalnız nâmını yâd etmek kâfi olan Selim-i Basîr hazretleri, çar-aktâr-ı cihânı kendi sarayı derecesinde tanıyor ki –o zamânlar dünyânın hiçbir tarafında şimdiki gibi mükemmel coğrafya kitâbları, muntazam ve mufassal harîtalar tertîb edilmemiş olduğu hâlde- Süveyş Denizini, Akdeniz'e ilsâk ile bahren Hindistan'a gitmeğe imkân bulunduğunu gösteriyor. [129]

[Dakîka- Asrımızda küşâd edilen Süveyş Kanalının (proje)sini üç dört yüz sene mukaddem Sultân Selim tertîb etmiş demektir ki ândan evvel hiçbir ferd böyle bir mütâlaa serd etmemiştir. Binâberin müessis-i ma'nevîsi müşârünileyhdir].

Süveyş Kanalının politika âleminde hâsıl ettiği te'sîrat, nazar-ı dikkate alınırsa bu emr-i mühimmi –her türlü vesâitin fikdân-ı küllî hâlinde bulunduğu bir devirde- herkesden evvel keşf eden Sultân Selim'in –yalnız başına- kâinat-ı siyâsiyede inkılâb-ı azîm ihdâsına muktedir, bir siyâsî-yi azîmu'n-nefs olduğu tebeyyün eder.

Ceddinin intikāmını alarak hakk-ı bünüvveti edâ etmek, İstanbul ile Hindistan arasındaki mesâfeyi istisgār ve mehâlik-i gûnâgûnu istihkār eylemek gibi –bir cihângîre yakışacak derecede 'âlî olan- birçok fazâil içinde (Süveyş Kanalı) meselesi hakîkaten hâiz-i makām-ı istisnâdır ki Yavuz'un kâffe-i mehâsini böyle bir fikr-i 'âlî izhârından ibâret kalsa yine büyüklüğünü ta'rif için kalemler i'tiraf-ı acz eder.

[Tabsıra- Hazret-in ömrü vefâ edip de kanalı açsaydı Asya Kıt'asının her noktasında yalnız râyet-i Osmâniye temevvüc ederdi.

"Acaba o râyet, bu âna kadar muhâfaza edilebilir miydi?" suâline cevâb vermek, -bir devletin, mülkünde açılan kanaldan kendisinin (esbâb-ı adîde ile suver-i muhtelifede) mutazarrır, bîgânelerin (pek vâsi' bir mikyâsda) müstefîd olduğunu tavzîh eylemek gibi- sadedin hâricinde bir mesele sayılır].

§

“Sultân Selîm küre-i zamânı bazîçe gibi yed-i gālibânesinde tedvîr etmeğe nefsinde iktidâr görmeseydi, hattâ bir gün huzûruna getirilen harîta-i âleme nazar ederken ‘Dünya bir pâdişâha kifâyet edecek kadar vâsi‘ değil imiş’ dediği meşhûrdur”. [*Evrâk-ı Perîşan*- Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

Sekiz dokuz senelik eyyâm-ı saltanatında bu kavlini isbât etmiş olan bir kudret-i müşahhasanın küre-i arzı bir pâdişâha kâfi göremeyerek kürenin hâricinde daha başka küreler aramak istemesi şâyân-ı istiğrâb değildir.

Her hükümdâr (Selîm) olamaz. Fakat fikr-i selîme mâlik olan her hükümdâr, zîr-i idâresinde bulunan memâliği –küre-i zemîn kadar vâsi‘ görüb de- idâre-i dâhiliye vü hâriciyede eser-i acz göstermek yahud –bunun külliyen şekl-i ma‘kûsu olarak- memâlik-i ma‘dudesini (küre-i arz kadar vâsi‘ görüb de) kendisini her şeye kādir, bir hükümdâr-ı kāhir addıyla her meseleye bî-pervâ müdâhale etmek gibi ahvâl-i garîbeye tasaddî edemez.

Bir de, (küre-i arzı bir pâdişâha kifâyet edecek kadar vâsi‘) görmeyip de dâire-i hükûmeti kürenin hâricine kadar tevsi‘ etmek sevdâsında bulunmak bir kâr-ı ma‘kul sayılamaz.

Kâr-ı ma‘kul, dâire-i hükûmeti (hudûd-ı tabîiye) dâhilinde çizerek tevsi‘-i hudûdda hadd-i ma‘rufu tecâvüz etmemek, memâlik-i meftûhanın bekāsını temin edebilecek esbâb-ı mühimmeyi istihzâr eylemekdir.

Aksi takdîrde –kemâl-i müşkilâtla- zabt olunan memleketler, -kemâl-i suhûletle- iâde olunur.

Esnâ-yı zabtda dûçar-ı zabt olan vücûd-ı hükûmet, hîn-i iâdede giriftâr-ı verem, gāyetinde münkalib-i adem olur.

Ma‘lûmdur ki hikmet-i siyâsiye nazarında memâlik-i mazbûtayı muhâfaza etmek, yeniden memleket zabt etmeğe müreccahdır.

Yine tekrar edelim, her hükümdâr (Selîm), her hükûmet (hükûmet-i selîme) olamaz. (Küre-i zemîni yed-i gālibânesinde tedvîr etmeğe nefsinde iktidâr gören), iktidârını fi‘len isbâta müheyyâ bulunan bir hükümdâr-ı Selîm’in akvâl ü ef‘âlini her hükümdâr, kendisine mâ-bihi’t-tatbîk add edemeyeceği gibi her hükûmet de (hükûmet-i Selîmiye)ye tatbîk-i hareket edemez.

Her hâkim, her hükûmet için (ulüvv-i efkâr) levâzım-ı tabîiyedendir. Fakat ulüvv-i efkâr, kavlen değil fi'len izhâr olunmak îcâb eder. Bu îcâb ise şahsın, zamânın, mekânın isti'dadıyla tahakkuk edebilir.

§ [130]

"Yavuz Sultân Selim Hazretleri umûr-ı tersaneye şurû'-berle Fatih merhûm vaktinde Aynalıkavak semtinde yapılmış olan gözlerden ziyâde gözler ve mahzenler yapdırmış ve niyetleri azîm donanma tedârik-berle Akdeniz'de olan Cezayir ve sevâhil-i memleketlerini bi-tamâmihâ zabt ve teshîr etmek maslahatı olup hattâ İdris-i Bitlisî ve diğer bazı mahremleri ile musâhabet-i hâssa esnâsında "Sebte Boğazına varınca Akdeniz dedikleri bir halicdir. Ânda bu kadar milel-i muhtelife cem' olup tamâmen bir halic-i Devlet-i Aliyye hükmünde olmamak lâyık mıdır? Bu husûsa bezl-i mâ-fi'l-vüs' etmemek şân-ı saltanata şeyn verecek kusûr-ı himmetdendir. Hak Teâla ecelden emân verirse bu maksûda kifâyet edecek mertebe donanma tedârik edip Akdeniz'de olan memâliği kabza-i teshîre almadıkca râhat ü ârâmı haram etmeğe ahd olsun" derler imiş. Ve tersâne binâsını tevfîr ve teksîr etmeğe bu azîmet-i kahramâniye ile şurû' buyurmuşlar. § Lâkin ibtidâ mülk-i Mısır'ı feth etmek ve bu tarîk ile sevâhil-i Arabistan kabza-i teshîre alınmak ehem görülmeğin evvelemirde ol maslahat-ı mühimmeye bezl-i himmet buyurub ândan dâr-ı saltanata avdet etdiklerinde melhûzları olan vech üzere rûy-i deryâya donanma indirmek tedârikinde iken İstanbul'a teşrîflerinin ikinci senesi dâr-ı ukbâya irtihâl etdiler". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Dünyâyı bir pâdişâha kifâyet edecek derecede vâsi' görmeyen bir cihângîr-i adîmu'n-nazîrin Akdeniz'i bir halic mesâbesinde göreceği bedîhiyatdandır.

Bahr-i Sefid'de milel-i muhtelifenin iddiâ-yı temellükde bulunması –yalnız- Selîm gibi bir pâdişâhın şânına şeyn verir. Şâz, kāide-i umûmiye hükmünü ihrâz edemeyeceğinden bu cihet, bahsin hâricinde kalır. Bizim nazar-ı i'tibara alacağımız cihet ise şudur:

Memâliğinin bir kısmı sevâhile tesâdüf eden devletler, dâhilde idâme-i hükûmet edebilmek için bahren her türlü mevani'i izâle etmeğe mecburdurlar. Mevani' izâle edilmedikce sâhil gibi dâhilin de temin-i selâmeti kābil olamaz. İzâle-i mevâni' için (Akdeniz'i bir halic) mertebesinde görmek, mevâni'i selb ve menâfi'i celb edecek vesâiti âna göre tehyie etmek lâzım gelir. Yoksa Bahr-i Sefid'i bir halic kadar dar değil, bir halici Bahr-i Sefîd kadar geniş görüb de o mikyâs üzerine tedârikatda bulunmak sâhil ve dâhilin hayât-ı ma'nevîsini tehlikeye ilkā etmek demektir ki

asrımızda –denizleri kara, gemileri kale hâline kalb edercesine- mükemmel donanmalar teşkîline çalışan devletler, bu nokta-i mühimmeyi nazar-ı dikkatde bulundurmakdan bir dakîka hâlî kalmıyorlar.

§

"Konstantiniye'nin mevki'-i coğrafîsi küre-i arzın bir nokta-i müntehabesi olarak ânda bulunan devletin sâire tefevvuk ve galebesi emr-i tabiî olup Napolyon Ponaparta'dan menkūldür ki 'Eğer küre-i arz bir hükûmet olsa pâyitahtı İstanbul olmak lâzım gelirdi' dermiş. Binâenaleyh Konstantiniye feth olundukda Devlet-i Aliyye merkez-i sahîhinde temekkün ve istikrâr ile cihet-i saltanatını derece-i kemâle îsal ve düvel-i sâireye galebe esbâbını ikmâl eyler. Ve eğer feth olunmayaydı Devlet-i Aliyye hikmetce bu kuvvet ve kudreti kesb edemezdi. Selatîn-i Osmâniye'nin bu dakîkaya vukūf ve ıttıla'ları câ-yı dikkat ve ' لتفتحن القسطنطنية ولنعم الأمير أميرها ولنعم الجيش ذلك الجيش' hadîs-i şerîfi bu nükteye işârettir". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Fatih'in devlete en büyük hizmeti İstanbul'u feth ile pâyitaht ittihâz etmesidir.

Bu öyle bir hizmet-i 'âliyedir ki devletin bekāsını temin etmiştir denilebilir.

İstanbul'un (merkez-i âlem) olmak isti'dadını hâiz bir belde-i tayyibe olduğunu takdîr ve (Muallim-i kâinat-ı aleyhi-efdalu't-tahiyyât)'ın işâret-i pür-beşâretine dikkatle o maksad-ı mübâreği istihsâle sa'y-ı vefîr etmesi, Hazret-in dekāyık-ı dîniyeye kemâl-i ıttıla'ıyla beraber siyâsetdeki kemâline en bedi' bir hüccet-i kemâl add olunur.

Fatih'in ef'âl ve efkârı tedkîk edilirse yalnız Osmanlıların değil bilumum milel-i mütemeddinenin yetişdirdiği eâzım-ı siyâsiyun içinde de hakîkaten mümtâz, bir merd-i siyâsî olduğu tahakkuk eder.

Âsâr-ı siyâsiye vü harbiyesi –kendisinden dört beş asır sonra da- akvâm-ı mütemeddinenin tenvîr-i efkârına [131] hizmet etmiştir. Teceddüdât-ı zamâniye, terakkiyât-ı fikriye, âsâr-ı kadîmenin ahkâmını nesh ettiği hâlde Fatih'in âsârı şâibe-i nesh ü feshden âzâde kalmiştir.

O âsâr-ı bâkiyenin rûhu (İstanbul)'dur!

İstanbul'a mâlik olan devletin, düvel-i sâireye tefevvuk ve tagallüb etmesi emr-i tabiî add olunur.

Devlet-i Osmâniye'de –küre-i arzın pâyitahtı hükmünde bulunan- öyle bir merkez-i siyâsetde karâr ile bu (emr-i tabiî)ye asırlarca vücûd vermiştir ki Ponaparta da târihin şehâdet-i sâdıkasına istinâden öyle bir iddiâ dermeyan edebiliyor.

Bilahare emrin ne sebeble ber-aks olduğunu anlamak için yine târihe mürâcaat etmek lâzımdır. Biz yalnız şurasını söyleyelim ki, devletin –düvel-i Hristiyâniye içinde, Avrupa Kıt‘asının en mühim noktasında, keff-i tersâda engüşt-i şehâdet gibi yalnız başına- asırlarca pâyidâr olmasına en birinci sebeb yine (İstanbul)’dur ki hakîkatde bu da bir nev‘ tefevvuk ve tagallübdür.

[Dakîka- Fatih’in İstanbul’u fethi ne kadar büyük bir hizmet ise hafîd-i azîmu’l-kadrinin (hilâfet-i İslamiye)’yi saltanat-ı Osmâniye’ye ilâve etmesi de o nisbetde büyük bir himmettir ki birincisi maddeten ikincisi ma‘nen devletin bekāsını temin etmiştir].

§

Prusya kralı Büyük Frederik şu sözü vird-i zebân etmişdi:

“Eğer Fransa’ya hükümdâr olmuş olsaydım benden izinsiz Avrupa’da bir top patlamaz idi”. [*Mecmua-i Ebuzziya*: Nüsha 28/ Sahîfe 896]

-Mülâhaza-

Ponapart, İstanbul’un (hükûmet-i âleme pâyitaht) olmak isti‘dadında bulunduğunu dermeyan ettiği gibi Frederik de Fransa hükümdârlığını (hâkim-i âlem) olmağa müsâid görüyor.

Frederik’in takdîri, zamân ve mekân i‘tibariyle kāim ve inkılâb-ı zamân ü mekân ile o takdîrin isâbeti mün‘adim olduğu hâlde Ponapart’ın hükmünü zamân ve mekân tebdîl edememiştir.

Frederik’in ahlâfı –kendisinin gıbta-keş olduğu bir hükûmetin pâyitahtında en dehşetli topu patlatdıkları hâlde hâkim-i âlem olamadıkları gibi Avrupa’da kendilerinden izinsiz pek çok top patlamiştir.

Frederik –o sözü söylediği zamânda- Fransa hükümdârı bulunsaydı –gerek Fransa’nın gerek kendisinin hâline nazaran- filhakîka ândan izinsiz Avrupa’da top patlamazdı. Fakat inkılâb-ı zamân ü mekân, o sözü bugün ehemmiyet-i asliyesinden iskāt etmiştir.

Kezâlik Üçüncü Napolyon’un imparatorluğu evânında –bir aralık- Fransa âfak-ı siyâsetinde –subh-ı kâzib gibi- muvakkat bir parlaklık görülmüş, Frederik’in kavli âlem-i hayâlden cihân-ı hakîkate çıkmak derecelerine gelmişdi. Fakat inkılâb-ı zamân ü mekân, o hakîkati de hayâl-i muhal sûretinde kalbetmiştir.

İstanbul hakkındaki kavl-i hakîkat-âmiz ise hayâle inkılâbdan masundur.

“Timur’un âdet-i müstemirresi dâimâ her ne semte gitmek murâd etse ihfâ edip bir tarafa doğru azîmet eyledikce âhâr tarafdan zuhûr ederdi. Meselâ garb tarafını murâd etse ibtidâ şark tarafına bir mikdâr gidüb ba‘dehû teveccüh ve azîmet ile murâdına vâsıl olurdu. § Bir vilâyete nüzûl etdikde maksûdu her ne ise ihfâ ederdi. Askerin zâhir ve bâtını güneş gibi kendisine ma‘lûm ve karîb ve baîdin fikr ve kasdı kendisinin mefhûmu idi. Bir emre mübâşeret etdikde cemî‘-i vüzerâ vü vükelâ ve sagīr u kebîri da‘vet ile müşâvere etdikde ‘Herkes zamîrinde olan efkârını îrad etsin ve havf etmesin’ diye tenbîh ederdi. ‘âkil ve câhil her ne derse ısgā edip müşâverede hatâ ile kimseyi muâheze etmezdi. Kîl ü kālden sonra cümlenin reyleri bir hâlde müctema‘ olunca huzûruna ‘arz etdiklerinde istima‘ edip bilâ-taarruz def‘-i meclis etdikden sonra kendisi dahî fikr edip ve ma‘kul ve münâsibi ile amel ve nâ-ma‘kulünü terk ederdi. Ândan mâadâ kadîmî ashâbı olan [132] Süleyman Şah ve [?] ve Seyfeddin ve Allahdad ve Şah Melik ve Şeyh Nureddin makūlelerini da‘vet ve kaziye-i meskûreyi tekrâr mîzan-ı akla urub bir hâlde karâr bulunca bir tarafa azîmet izhâr ve tavâif-i askeriye o tarafa sevk olunub bir mikdâr dahî gitmekle orduda olan câsuslar varıp Timur fülan tarafa gitdi diye haber verdiklerinde kendi tarafları olmayan emîn ve âsûde olup gāfiller iken Timur azîmetden rucû‘ ve nâ-me’mul olan tarafı nehb ü gāret ya feth ve teshîr ederdi. Bu üslûbla murâd ve teveccühü ne tarafa olduğu kat‘â kimsenin ma‘lûmu olmazdı”. [*Târih-i Timurlenk Tercümesi*- Nazmizade Murtaza Efendi]

-Mülhaza-

Maksada vusûl için en kesdirme yol, ketm-i niyettir. Hud‘a-i siyâsiye de ândan ibârettir. Zemîn ve zamâna, ahvâl-i eşhâsa göre niyet, ifşâ edilebilirse de bu şüzûzdan ma‘duddur. Kāide-i umûmiye ise ketmdir.

Timurlenk’in muzafferiyât-ı mütevâliyesi, ketm-i niyetde gösterdiği sebât-ı dâimîden mütevelliddir denilebilir. (Askerin zâhir ve bâtını güneş gibi kendisine ma‘lûm) olmasa öyle parlak muzafferiyetlere nâil olamaz ve (karîb ve baîdin fikr ve tasavvuru kendisinin mefhûmu) olmasa –topal ayağıyla- her istediği noktaya azîmet, -çolak eliyle- her istediği hükûmeti dûçar-ı hezîmet edemezdi.

Bir kıt‘ada icrâ-yı hükûmet edebilmek için vesâit-i icrâiyenin her türlü efkâr ve a‘mâline ve karîb ve baîddeki hükûmetlerin makāsıd ve ef‘âline lâyıkıyla vâkıf olmak lâzımdır.

Zîra adem-i vukūf, hâkimi mahkûm, hükûmeti ma‘dum eder

Timur'un (müşâvere) husûsunda gösterdiği tavr-ı hikmet, nefsu'l-emre tamâmıyla muvâfık bir harekettir. Herkese, reyini bî-pervâ söylemek için me'zuniyet vermesi "bârika-i hakîkat müsâdeme-i efkârdan çıkar" hakîkatine kāil, bir merd-i münevveru'l-efkâr olduğunu isbât ettiği gibi kimseyi, verdiği reyden dolayı muâheze etmemesi de dekāyık-ı siyâsiyeye kemâl-ı ıttıla'ını te'yid ediyor.

Çünkü havf ve recâ ile muhât olan bir takım kuyûd ve şurût içinde verilecek reyde isâbet tasavvur olunamaz. Efkâr-ı ahrârâne, ârâ-yı sāibâne kuyûd ü şurût-ı ma'hûdenin îcâb ettiği (esr) ile ictimâ' edemez. Hürriyet-i fikriye ü vicdâniyeden de kuyûd-ı ihtirâz-kârâne, şurût-ı niyâz-mendâne yoktur. Fikren, vicdânen hür olanlar bildiklerini, düşündüklerini söylerler. Bildiğini, düşündüğünü –li-sebebin mine'l-esbâb- söylemeyenlerin reyi ile sâhil-i selâmete değil girdâb-ı nikbete gidilir.

İşte Timur'un bu nükteyi takdîr ile erbâb-ı meşverete me'zuniyet-i kâmile vermesi, bir ferdi muâheze etmemesi efkâr ve vicdânının hürriyet-i hakîkiye ile münevver olduğunu gösteriyor.

Ârâ-yı muhtelifenin musîb ve gayri-musîbini bizzat temyîz etdikden sonra hakîkatin hakkıyla inkişâfı için bir kere de –müsteşâr-ı mü'temen add ettiği- zevât-ı 'âkilenin nazar-ı tedkîk ü tenkîdine 'arz eylemesi en âdil, en fâzıl hükümdârlara yakışacak harekât-ı fazîlet-kârânedendir ki Timur'un bu yoldaki etvârına baktıkca zulm ü istibdâddan masun bir şehinşâh-ı adâlet-meşhûn olduğuna insanın hükm edeceği geliyor…[230]

§

"Timur zîr-i hükûmetindeki memâlikde zemmâm ve nemmâm makūlesine mâni' ve râfi' olduğundan gayrı âhâr mülûkun memleketlerinde gedâ kalender seyyah derviş dellâl müneccim falcı kıssahan ayyâr üslûbunda câsusları olup bulundukları vilâyetlerin nakîr ü kıtmir ve kalîl ü kesîr ahvâl ve ahbârını ve fakîr ü ganî ve hâkim ü mahkûm ve âlim ü câhilin harekât ve sekenâtını yazub Timur'a i'lam ederlerdi.[231] Bu

[230] Ahvâl-i umûmiyesi tedkîk edildikce tahakkuk ediyor ki Timur, yalnız sevk-i tâli'le meydâna çıkmış, zulm ü udvân ile insanları ürkütüb dillerini (boğazlarına) tıkmış bir şahs-ı âdî değildir. Zamânın en muktedir diplomatlarından, en liyâkatli cenerallerindendir ki hüsn-i tâli', hüsn-i tedbîr gibi iki cenâh ile en yüksek mertebelere i'tilâ etmiştir.

Medeniyetin hadd-i kemâle vâsıl olduğu bir asırda zuhûr eden en büyük diplomatların, en büyük cenerallerin bile kavâid-i adâlete tevfîk-i hareket edemedikleri ma'lûm iken –bi'n-nisbe devr-i vahşet olan- bir asırda diplomat Timur'un siyâsiyâtdaki îtisafatını, Ceneral Timur'un harbdeki mezâlimini nazar-ı dikkate alub da umûr-ı siyâsiye ü harbiyede –fiilen sâbit olan- mahâretini inkâr etmek muvâfık-ı insâf olamaz…

[231] Sultân Selim-i Evvel hazretlerinin de her tarafda câsus istihdâmıyla ahvâl-i âlemden haberdâr olduğu –*Evrâk-ı Perîşan*'daki terceme-i hâlinde görülen- fıkra-i âtiyeden anlaşılıyor: "Sultân Süleyman, zamân-ı hükümetinde İbn Kemal ile musâhabet ederken 'Pederin harekâtına ta'riz haddim

takrîble her memleketin küllî cüz'î ve zâhir ve bâtın ahvâlinden haberdâr idi. Bir vilâyeti teshîr etdikde kadîmden görmüş ve bilmiş gibi a'yân-ı vilâyeti suâl ile "Fülan ve fülan nicedir ve ne kârdadır ve fülanın fülan ile olan da'vâsı neye müncer oldu" derdi. Müstemi'ler hayrân olurlar ve kerâmete yahud teshîre mâlik zannederlerdi". [*Târih-i Timurlenk*]

-Mülâhaza- [133]

Dâhilde (zemmâm, nemmâm makūlesini) def' ü ref' etmek muktezî olduğu gibi ahvâl-i reâyâyı tahkîk, etvâr-ı ümerâyı tedkîk ile mezâlimin imhâsı, adâletin ihyâsı için istihdâm-ı cevâsis de lâzımdır. Fakat bu husûsda ağrâz-ı nefsâniye ve a'mâl-i fâsidenin icrâ-yı ahkâm etmemesi şart-ı a'zamdır. Bu kayd ü şarta müstenid olan istihdâm-ı cevâsisde de hücnet melhûz ise de maksad (menâfi'-i umûmiye) kaziyesi olduğu için hücnet-i melhûzeyi –kemâl-i basîretle- ihtiyâr etmek zarûrîdir.

(Menâfi'-i şahsiye) kaziye-i gayri-merziyesinin bahse kat'iyen taalluku olmadığı îma, ma'lûmu inbâ kabîlindendir.

Hârice gelince: devletlerin efkâr ve niyâtını tefahhusla icâb-ı hâle göre teşebbüsâtda bulunmak için memâlik-i ecnebiyede câsuslar –ta'bir-i âhârla- muhbirler istihdâmı levâzım-ı siyâsetden ma'duddur.

Sefîrler, konsoloslar –bulundukları memleketlerde- resmen kabûl olunmuş birer câsus hükmünde iseler de bunlar (i'timadnâmeli) câsus olduklariçin istirâk-ı esrârda hadd-i ma'rufu tecâvüz edemezler.

Lâkin diğer cevâsis –sıfat-ı resmiyeyi hâiz olmadıkları için- İblis gibi her yere girer çıkar, esrâr ve hafâyâya kesb-i vukūf ederler.

Timurlenk'in –muhâtablarını kerâmetine yahud sihirbazlığına kāni' edecek derecede- ahvâl-i kâinata gösterdiği vukūf, -suver-i muhtelifede- istihdâm ettiği câsuslara ma'tufdur ki ânlardan aldığı ma'lûmâtı –nefsinde bulduğu tedkîk-i haber, ta'mîk-i nazar gibi iki muslih-i mesâlih ile- ıslâh ve tenvîr ederek bu sayede her kavmin, her hükûmetin efkâr ve âmâlini istinbâ' ve istediği memâliği –kemâl-i sür'at ve suhûletle- istilâ eylemiştir.

Binâenaleyh "Düşmene galebe fikrinde isen evvelemirde âmâlini keşfe çalış" düstûrunu Büyük Frederik'den birkaç asır evvel Koca Topal'ın keşf ü tatbîk etmesi siyâsetdeki kudretine delîl-i vâzıhdır.

---

değilse de bir söz için Yunus Paşayı i'dam ettirmesi bana garîb görünüyor' deyince Molla 'Pâdişâhım Yunus Paşa Mısır Hükümetinden mahrûm olduğu için hıyânetine binâen Şah İsmail ile muhâbereye başlamış ve pederiniz her tarafda bulunan câsusları (!) ma'rifetiyle keyfiyete vukûf hâsıl etmişdi. Mazarratını def' için katl ettirdi' demiştir".

§

(*Bismark: Hayat-ı Hususî ve Siyâsisi*) nâmındaki kitâbda Fransa- Almanya Muhârebe-i meşhûresinin esbâbından bahs edildiği sırada deniliyor ki:

Fransa'nın ve hattâ Napolyon'un husûsî kabînesinde me'murları bulunan Bismark, İmparatoriçe Ujeni [Eugènie]'nin âmâl-i harb-cûyânesinden dakîkası dakîkasına haberdâr oluyordu".

-Mülâhaza-

(Düşmene galebe için evvel-be-evvel âmâlini keşf etmek) bir düstûr-ı lâ-yetegayyerdir ki tevlîd ettiği netâyic-i nâfi'a, kuvvet-i maddiye ile istihsâl olunamaz. İşte Bismark da o düstûra tevfîk-i hareketle müşkülünü hall, düşmenin âmâli gibi hükûmetini de muhtel etmiştir.

Galebeden istifâde, galebeden daha düşvâr olduğu gibi keşf edilen âmâlden müstefîd olmak da keşf-i âmâlden daha müteassirdir.

Bismark, keşf-i âmâlden nasıl istifâde edileceğini de keşf etmiştir ki Almanya- Fransa Muhârebesi ve o muhârebenin semerât-ı müfîdesi keşfinin en mühim numûnesidir.

[Latîfe-i ciddiye- Bismark, (düşmenin husûsî kabînesinde me'murlar yani câsuslar bulundurmak sûretiyle) temin-i zaferi –kendisinden birkaç asır evvel gelen- Timur'dan taallüm etmiştir ki bundan dolayı Muallim-i Leng-pânın elini sıkub teşekkürât-ı tilmîzâne 'arz etmeğe mecburdur. Timurlenk, böyle bir asr-ı medeniyetde zuhûr edip de –hakîkaten muhayyeru'l-ukūl olan- isti'dad-ı tabiîsini envâr-ı ma'rifetle tenvîr ü tekmîl etmiş, -tûl-i kāmetde kendisiyle omuz öpüşen- Bismark ile diplomasi meydânında müsâbakaya çıkmış olsaydı o topal ayağıyla şimendifer gibi ileriye gider, rakībini manda gibi bin fersah geride bırakırdı…].

§

"Prens Metternich, Avusturya Devleti tarafından 1222 sene-i hicriyesinde Paris sefâretine ta'yin olunub esâs me'muriyeti, Napolyon'a bi'l-mudârâ kendisini hoş göstermek ve iddiâ-yı hukūk ile iş görmeyip fakat Napolyon'un hüsn-i nazar u teveccühünü kesb ederek bayağı müsâadat ile tervîc-i maslahat etmek olduğundan muttasıf olduğu asâlet ve hüsn-i hareket ü zerâfeti ve fikr-i dakîk ve selâmet-i efkârı ile maksadı tahsîl etdi". [*Avrupa'da Meşhûr Ministroların Terceme-i Halleri*]. [134]

-Mülâhaza-

İddiâ-yı hukūk, iki vechile semeredâr olabilir. Biri, düşmenin hakkāniyetle muttasıf bir merd-i munsif olmasıdır. Diğeri, iddiâ-yı hukūk eden tarafın –düşmeni teslîm-i hakka mecbur edecek derecede- kuvvete mâlik bulunmasıdır.

Bu iki vechin fikdânıyla beraber vukū‘ bulacak iddiâ, düşmenin nahvetini teşdîd, buğzunu tezyîd edeceğinden hukūkun büsbütün ziyâ‘ı mûcib olur.

Binâenaleyh –îcâb-ı hâle göre- iddiâyı istid‘âya tebdîl ve o sûretle maksadı tahsîl etmek muvâfık-ı siyâsettir.

Ancak hîn-i kudretde iddiâyı hadd-i ifrâta îsal edip de düşmeni –teslîm-i hakdan imtina‘ edecek derecede- tazyîk ve tahkîr etmekten ne kadar tevakkî edilmek lâzım ise hîn-i aczde istid‘âyı mertebe-i tefrîte tenzîl edip de düşmeni ser-der-hevâ-yı gurûr ü şurûr etmekten sakınmak da muktezîdir ki her şeyde nokta-i i‘tidali gözetenlerin temin-i muvaffâkiyet edecekleri bir hakîkat-i müsellemedir.

§

“1277 sene-i hicriyesinde Napolyon Ponapart, Saksonya’nın pâyitahtı olan Direst [Dresden] beldesine muvâsaletinde Avusturya imparatoru ve Prusya kralı vesâir Almanya hükümdârân ve ümerâsı Napolyon’la mülâkat için hep Direst beldesine gelmekle Napolyon’un oturduğu sarayın divânhânesi hep hükümdârlarla lebâleb olmuşdu. O esnâda ale’t-tevâli verilen ziyâfetlerde ve icrâ olunan şenliklerde bu hükümdârlar âdetâ tebaa gibi Napolyon’un etrâfında dolaşırlar ve hüsn-i nazar ü teveccühünü celbe çalışırlar idi. Hâlbuki ikbâl ve istidrâcının bu mertebe-i kemâle nezd-i hakîkat-bînânda emâre-i kaviyye-i zevâli idi”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Bu vak‘a, Napolyon’un fıtraten hasîsa-i tahakküm ü tagallüb ile mevsûf, bir zekâ-yı mücessem olduğunu göstermekle beraber hüsn-i tâli‘ denilen saâdet-i uzmâya mazhar olanların serâmedânından bulunduğunu isbât ediyor. tâli‘i yâr olmayan nice ezkiyâ vardır ki kapularında hükümdârları toplamak şöyle dursun hükümdârların kapularına yanaşamamışlardır. Târih –zekâları yüzünden nikbete uğrayan- birçok meşâhîri de enzâr-ı ibretimize ‘arz ediyor.

Hattâ Napolyon bile –son zamânında giriftâr olduğu devâhîyi- fart-ı zekâsıyla isti‘cal ve isticlâb etmiştir ki –ayağına gelen- hükümdârların ayağı altında ezilüb gitmiştir.

Maa-zâlik şu dakîkaya da dikkat etmek lâzımdır ki hümâ-yı ikbâl –gazâsını bulmak için ale’l-ekser- ruûs-ı erbâb-ı zekâda bast-ı cenâh-ı kemâl ediyor. Birçok (kof kafalar) da hümâ-yı ikbâle nişîmen olmuş ise de ekseriyet beriki tarafdadır…

[Timur’un terceme-i hâlinde görüleceği vechile Ponapart gibi ânın da şem‘-i ikbâli etrâfında birçok hükümdârlar –pervâne misâl- cem‘ ve hulûs-kârâne pîç ü tâbla ziyâ-bahş-ı şem‘ olmuşlardır].

§

Fransa elçisi (sebastiyanî)nın ilhâh ve teşvîki üzerine mukaddemâ sefâretle Paris'e gönderilen Muhib Efendi, Sultân Mustafa-yı Râbi'in cülûsunda sefâretde ibkā edilmişdi. Bu bâbdaki i'timadnâmeyi Napolyon'a tevdî' ettiği sırada Sefîr Efendi – evvel ve âhir gördüğü hakārete zamîmeten- Napolyon tarafından şiddetli muâheze ve serzenişe hedef olmuşdu.

Cevdet Paşa, bu meseleden bahs etdikden sonra diyor ki:

"Düvel-i mütehâbbenin yekdiğere hürmet ve riâyeti miknet-i zâtiyelerine göre olagelip ol vakit ise Devlet-i Aliyye ise pek karışık bir hâlde ve za'fı kemâlde olduğundan Rusya seferinde işe yarayacak bir hareket edememişken Napolyon'un bir takım asılsız va'dlerine aldanub da mücerred Fransızların semere-i galebesi olan musâlahada eski muâhedelerin ta'dil ü ıslâh ettirilmesi ve bunca senelerden beri Rusyalı yedinde kalmış olan Kırım'ın istirdâd edilivermesi gibi emellere düşmek pek büyük hatâ ve beyhûde hülyâ idi. Lâkin Napolyon'un Devlet-i Aliyye hakkında olan muâmelesi dahî insâf ve insâniyetin hâricinde idi. Zîra Sultân Süleyman zamânında Devlet-i Aliyye iki defa Fransızlar'a imdâd için Şarlığın aleyhine kuvve-i kâfiye sevk etmişdi.

Garaz-ı küfrân-ı ni'met ise bu iki iyiliğe karşılık iki kemlik olmak üzere Napolyon'un mukaddemâ Mısır'ı istilâ [135] ve muahharan Dubrovnik Kıt'asını yutması kâfî iken bu kere hoşâblık olmak üzere Cezayir-i Seb'ayı hora geçirdiğine kanâat etmeyerek sâlifu'z-zikr nevâhî-yi erbaaya dahî tama' etmesi için ne demeli. Doğrusu buna hak ta'bir bulunamaz. Kaldı ki envâ'-i mevâid ile tarafına celb için Devlet-i Aliyye'yi iğfâl edip de Rusya ve İngiltere muhârebelerine girişdiren kendisi ve İstanbul'da zuhûr eden ihtilâlin esbâb-ı mûcibesinden biri dahî kendi elçisi olduğuna nazaran hiç olmazsa bu va'dlerinden utanub da yine bir tatlı dil ile teselliyet vermek lâzıme-i hakkāniyet ü insâniyet iken zebunküşlük yolunu iltizâm ile bir pâdişâh-ı nevcâhın i'timadnâmesini takdîm eden elçisini ilk ağızdan zehr-i tehdîd ü tevbîh ile telhkâm etmek sülûk ve sîret-i mülûka yakışmaz bir keyfiyet idi". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Düşmenin –li-sebebin etvâr-ı meveddet gösterdiği bir zamânda—dermeyan ettiği va'd-i ebleh-firîbâneye (bel bağlayıp da) her türlü âmâlin husûlünü o yüzden ümîd edenlerin –bâr-ı belâ belini büker de- düşmenin kahkaha-i istihzâsına karşı giryebâr-ı nedâmet olmakdan başka çâresi kalmaz.

Mütercim Asım Efendinin "Ol müfsid-i hodbîn, mütefennin mekr-i âyindir ki fenn-i hîle ve telbîsde pîr-i ebâlis olan İblis âna şakird-i fenn-i telbîs olamaz"[232] diye tavsîf ettiği Ponapart gibi şeytânet-i müşahhasanın yalanına inanmak, -yılanı dost bilüb de boynuna sarmak kabîlinden- bir hamâkat-i müfritadır. O zamânın diplomatları "İntizâm-ı kâr için düşmenden istifsâr-ı rey Râh-ı Firdevs birrini sormadır İblis'den" hikmetine vâkıf olsaydılar düşmenden ne istifsâr-ı rey ederler, ne de düşmenin va'd-i arkūbîsine? dil-beste olurlardı.

Binâberin Napolyon'un (devlet hakkındaki muâmelesini insâf ve insâniyetin hâricinde) görüb de sengendâz-ı teşni' olmakdan ise –hakāyık-ı siyâsiyenin külliyen câhili ve dâru'l-gaflenin üstâd-ı kâmili olan- bizim diplomatları levm etmek daha ziyâde muvâfık-ı insâfdır.

Diplomasi âleminde hukūk-perverlik, mürüvvet-şinâslık kāidesi cereyân etmiş olsaydı cihân-ı insâniyet böyle vakf-ı haybet olmazdı…

Hâl-i aczde adâvet, hâl-i kudretde meveddet gösteren, insâniyeti pençe-i (الحكم للغالب)'i tazyîk ü tahrîb eden (kuyruklu insanlar)dan evzâ'-ı insâniyet-mendâne beklemek, Ponapart'dan hakkāniyet ve insâniyet beklemeğe benzer.

Cevdet Paşa "Diplomatlıkda utanmak gāilesi ve doğruluk dâiyesi olmadığını bilmelidir" iddiâsında bulunduğu hâlde Ponapart gibi –kılıclı- bir diplomatın (va'dlerinden utanub da tatlı dil ile teselliyet vermesine) intizâr etmesi bir hâlet-i garîbedir ki bu intizâr, -sâika-i asabiyetle- zabt-ı nefse muktedir olamayan âdemleri "Tatlı dilden bir [?] ister misin" hitâb-ı 'itâb-âmizinde bulunmağa mecbur eder! Elçisini (zehr-i tehdîd ü tevbîh ile telhkâm ettirmek) istemeyen devletler, esbâb-ı zevke bedel –maddeten ma'nen- esbâb-ı kuvvet istihzâr ederler de düşmenin saçdığı zehr-i tehdîdi, yine kendisine nûş ettirirler!

§

Paris elçisi Muhib Efendinin Ponapart'a hitâben îrad ettiği nutk-ı resmîye mukābil –gûya cevâb olarak- neşr ettirilen fıkradan bahs ettiği sırada Asım Efendi diyor ki:

"Mersûm Ponaparta'nın ekāvil-i müzevvere tab' ve neşri kendi milletine ve düvel-i sâire ahâlisine gûya ki a'zam-ı âmme-i düvel olan Devlet-i Aliyye bu sûretde kendisine mürâcaat ve ilticâ üzere olduğunu teşhîr ve inbâ etmiş kendilere mahsūs politika-i Frengâne usûlündendir…". [*Târih-i Asım*]

-Mülâhaza-

[232] *Târih-i Asım*: Cild 1/ 147 Sahîfe.

Hükümdârları –pervâne gibi- etrâfına toplayan bir şem‘-i ikbâlin, keyfe-mâ-yeşâ neşriyâtda bulunması, -Asım’ın zu‘munca- (A‘zam-ı âmme-i düvel olan) Devlet-i Aliyye’yi kendisine mültecî göstermesi ahvâl-i tabîiyedendir ki Napolyon, bunun zımnında fevâid-i gûnâgûn görmüştür.

(A‘zam-ı âmme-i düvel olan) perdesinden terennüme girişüb de (kendilere mahsūs politika-i Frengâne usûlündendir) [136] makāmında karâr kılmak ise (politika-i Türkâne!) göstermekten başka bir işe yaramaz ki Asım gibi usûl-şinas, bir fâzıl-ı hakîkat-istînasın –böyle kānun-ı siyâset ü hakîkate mugāyir- terennümât-ı perde-i birûnânede bulunması âdetâ yaramazlıkdır!

Devlet-i Aliyye, Avrupa kıtasının en mühim bir noktasında hükümrân olduğu hâlde Afrika Kıt‘asının en hücrâ çöllerinde icrâ-yı hükûmet ediyormuş gibi Avrupa politikasından bi’l-külliye gāfil bulunması, aleyhinde (ekāvil-i müzevvere neşr) edildikce gerek matbûat, gerek süferâ vesâtetiyle redd-i erâcif etmemesi, efkâr-ı umûmiyeyi tashîhe lüzûm görmemesi, -her türlü şerâidi câmi‘- diplomatlar yetişdirüb de idâresini ânların eyâdi-yi iktidârına tevdî‘ eylememesi –fenn-i hükûmetin kabûl edemeyeceği- bir takım harekât-ı saḫîfedir ki hâl ve istikbâl, bu harekâtın tesîrat-ı vahîmesiyle dûçar-ı ihtilâl olmuşdur. Harekât-ı mebhûse, fikdân-ı kuvvet ve noksân-ı vesâit gibi esbâb-ı mücbireden ziyâde bizim diplomatların –envâ‘-ı hiyel ü hudâ‘a cilvegâh olan- diplomasi âleminde ‘arz-ı vücûd edebilecek liyâkatden müberrâ bir âlây-bârân-ı gaflet-intimâ olduklarına haml olunmak lâzım gelir ki mes’uliyet, kendilerinden ziyâde kendilerini temşiyet?-i umûra ta‘yin edenlere âiddir.

[Burada istitrâden birkaç söz söylemeğe lüzûm vardır: Târih-şinâsâna ma‘lûmdur ki Avrupa hükûmetlerinde olduğu gibi bizde (fenn-i hükûmet)in –bir ilm-i mahsūs olarak- medreselerde, mekteblerde tedrîsine kat‘â ehemmiyet verilmemiştir. Bir hükûmetin hayât-ı ma‘neviyesini temin eden (hikmet-i siyâsiye) el-hâletu hâzihi bizim diyârda mechûl hükmünde kalmıştır.

(Fenn-i hükûmet)in ihtivâ ettiği fünûn-ı müteaddide içinde yalnız (Târih) bir dereceye kadar şâyi‘ olmuş ise de târihlerimizin tarz-ı tedvîni, bâhusus sûret-i tedrîsi târihden matlûb ve muntazar olan fevâidi intâc edecek bir hâlde değildir. Bi’l-farz usûl-i matlûbede olsa bile –a‘mâl-i erbaadan taksîm yahud darb kāidesini bilmekle muâdele hall olunamayacağı gibi- yalnız târihe vukūf ile de mûdilât-ı siyâsiye hall edilemez.

Fenn-i hükûmete müteferri‘ fünûn-ı sâirenin tarz-ı te’dib ü tal‘imi de muallimin ve müteallimînin ma‘lûmudur ki sözü uzatmamak için ânlardan bahse mahal yoktur.

Bizde siyâsiyundan add olunan zevâtın –birkaçı istisnâ edilince- hemân umûmu ulûmı siyâsiye tahsîliyle ibrâz-ı mahâret ve ‘arz-ı hizmet etmiş takımdan olmayıp –ilm-i arûz tahsîl etmedikleri hâlde mahzâ sevk-i tabiîyetle şiir söyleyenler gibi- yalnız fıtratlarının idâre-i hükûmete olan isti‘dad-ı tabiîsinden istifâde ile âlem-i siyâsetde ibrâz-ı mahâret ve ihrâz-ı şöhret etmişlerdir.

Bizim hükûmetde vaktiyle mesâlih-i siyâsiyeye me’mur edilen zevâtın siyâsiyatda –ilmen ve tecribeten- kesb-i rüsûh etmiş olmasına bakılmayıp ancak (fenn-i inşâ ve kitâbetde hâiz-i yed-i tûla bir münşî-yi müşterî tedbîr, bir debîr-i utârit-nazîr olması) aranılır, üslûb-ı asra göre mustalah, müsecca‘ yazı yazanlar her işe ehil görülür imiş.

[İstirdâd içinde istirdâd yapmamak için –kalemden yetişen, kılıcı rüyâda bile eline almayan sadrazamların en büyük ordulara, en mu‘tena harblere kumanda ettirilmesi.. kezâlik harb ve darb içinde neşvünemâ bulan, kalemin vücûduna âlem-i hayâlde bile ihtimâl vermeyen sadrazamların da en mühim, en müşkül mesâil-i siyâsiyenin halline me’mur edilmesi gibi bir takım garâibi mevzû‘ bahs etmeyelim…].

Me’murun sûret-i intihâbı böyle bir tarz-ı acîbde cereyân ettiği gibi âna verilecek ta‘limatın, devletlere teblîğ olunacak notaların, hâsılı her nev‘ muharrerât-ı siyâsiyenin müeddâsı nazar-ı i‘tinaya alınmayıp edâsına dikkat edilir, (sebkürabtının, şîve ve cilvesinin yolunda olmasına) çalışılırmış. Hattâ 1228’de harb meselesine dâir meşhûr Çelebi Efendi verilecek ta‘limatın (sebk ü ibâresi) muvâfık ise tebyîz ve i‘tâ olunmak istîzanını şâmil Bâbıâli’den ‘arz olunan tezkire üzerine –henüz yirmi yedi yaşında olduğu hâlde- Sultân Mahmud-ı Sânî hazretlerinin “Sebk ve ifâde yolunda ise de zât-ı maslahat mahallince tebeyyün eder. Âna göre (rey-i savâb) tedâriki elzemdir” cümle-i vâkıfânesini yazarak evdeki pazarın çarşıya uymayacağını, sebk ü ibâreden ziyâde rey-i savâb tedârikine dikkat olunması lâzım geleceğini îrad ve Bâbıâli’yi irşâd buyurması şâyân-ı nazardır. [137]

İşte erbâb-ı hall ü akdin muharrerât ve muhâveratda yalnız sebkürabta i‘tina ve rûh-ı maslahatı o uğurda fedâ etmeleri, daha sonraları –fazâil-i ilmiye ve kudret-i kalemiye ile ma‘ruf olan- bir hâriciye nâzırının –âtîde görüleceği vechile- bilcümle milel-i mütemeddine siyâsiyunu indinde ma‘lûm olan hukūk-ı düvel ilmini (Kitab-ı Efrinci!) nâmıyla yâd etmesi siyâsiyunumuzun siyâsetdeki cehllerine birer beyyindedir ki bu beyyinât, bünyân-ı devleti pek çok defa rahnedâr etmiştir.

Âzâde-i îzâhdır ki her mesele, mensûb olduğu ilm ile hall olunur. Usûl-i tabâhata vukūf ile usûl-i tabâ‘ate müdâhale edilemez.

Muharrerâtda sebkürabta dikkat ve fenn-i inşâda mahâret ibrâz edenler, umûr-ı hükûmete dâir –erbâbının vereceği- fikr ü reyi kâğıd üzerine nakl eder. Fakat o fikr ü reyi vermeğe muktedir olamaz. İnşâdaki mahâretinden ve sebkürabta dikkatinden dolayı mesâil-i düveliyeyi hall ve fasla kalkışırsa iş karışır, netîce vahîm olur.

Binâberin düşmenin (ekāvil-i müzevvere neşriyle) devletin haysiyet ve menfaatini ihlâl etmesine mukābil şakk-ı şefe edilememesi, kavâid-i siyâsiyeye tevfîkan mukābele bi'l-mislde bulunulamaması idârenin –yazıda- sebkürabta kādir, fakat işde rabtuzabta gayri-muktedir –bir takım eşhâs-ı siyâset-nâ-şinâsa tevdî' edilmiş olmasından münbaîsdir].

§

Devlet-i Aliyye, Ponapart'ın etvâr-ı kallâşâne ve mevâ'id-i ebleh-firîbânesinden bîzar ve dûçar-ı hasar olarak İngiltere Devletiyle musâlahaya karâr vermiş ve Ponapart mukaddemâ Lehistan'da iken nezdine murahhas olarak gidüb gelen Vahid Efendi mükâlemeye terhîs kılınmiştir. Vahid Efendi Çanakkalesine vardıkda –boğaz hâricinde muntazar bulunan- İngiliz murahhası (Robert Edvar [?]) ile bi'l-muhâbere o civârda Hâdimzade Çiftliğinde mükâlemeye başlamıştır. Bu sırada İstanbul'da Alemdar Hâdisesi üzerine erkân-ı devlet dûçar-ı hayret olmakla Bâbıâli'den Vahid Efendi'ye yazılan cevâbnâmede tereddüd ve tezebzüb sûreti gösterilmekte iken Vahid Efendi cesûrâne ve serbâzâne hareket ve mahâret-kârâne mübâhaseye müdâvemet ile on üçüncü mükâlemede işi bitirüb ol vakte göre doğrusu Devlet-i Aliyye'ye müsâid bir musâlaha tanzimine muvaffak olarak 19 Zilkade 1223'de musâlaha senedleri mübâdele olunmuşdur. Fransa maslahatgüzârı İstanbul'un ihtilâli üzerine Bâbıâli'nin bir tarafa ta'limat-ı kat'iye veremeyecek bir hâl-i iğtişâşa dûçar olduğunu ve bu cihetle İngiltere musâlahası bütün bütün Vahid Efendinin eline kaldığını görüb anladığı gibi müşârünileyh İngiliz musâlahasından begāyet-i ictinâb etmesi için envâ'-ı va'd ü vaîd ve bîm ü ümîdi mutazammın bir mektûb göndermiş ise de cevâbnâme tahrîrine hâcet kalmayıp in'ikad-ı musâlahadan sonra İngiliz firkateyninden ve bilmukābele Çanakkalesinden atılan şenlik toplarının âmmeye meserret-bahş olan sadâları bu mektûba dahî cevâb-ı bâ-savâb olmuşdur. Ol vakit mükâleme tercümânı bulunan İstifnakî çok vakit muammer olup yakın vakitlere kadar Arnavud köyündeki yalısında mukīm olan meşhûr İstinfaki Beydir. Bu mükâleme bahsi açıldıkda Vahid Efendinin fevkalâde temkîn ü sebâtını ve diplomatlıkda olan mahâretini söyler ve pek ziyâde medh ü senâ eylerdi. Ve Vahid Efendi Dersaâdet'e avdetinde mükâfaten uhdesine defter emâneti tevcîh ve sehm i'tâ edildi. Müşârünileyh filvâki' şâyân-ı

ikrâm ü ihsân idi. Zîra Alemdar Paşa vak‘a-i müdhişesi üzerine Bâbıâli pek karışık bir hâle ve hayret ü tereddüde dûçar olduğu hâlde bu musâlahanın husûlü mücerred Vahid Efendinin semere-i himmet-i hamiyet-kârânesidir. Başkası olsa ihtimâl ki buna cesâret edemeyip işi uzun uzadıya isti‘lam ve muhâbereye düşürürdü. Ve belki Vahid Efendi hayli vakit Lehistan’da sürünerek Fransızların desîselerine aldanmış ve muâmelat-ı nâ-becâlarından cânı yanmış olmasa o dahî bugün maslahatgüzârının güft-gûsuna kulak asarak ifâte-i fırsat etmek ihtimâli vardı.

§ İngiliz donanmasının mukaddemâ Dersaâdet’e vürûdunda Kütahya’ya nefy edilmiş olan İngiltere tercümanı (Pizani) bugün boğaza vürûd ile İngiliz firkateynine gidüb başlayınca Çanakkalesinde Fransız tercümânı şübhelenerek kîl ü kāle âgāz etdikde Vahid Efendi mukaddemâ Napolyon nezdine varıp da müddet-i medîde Lehistan’da sürünerek Fransızlara pek çok aldanmış ve bu cihetle âdem aldatmak yollarını epeyce öğrenmiş olduğundan Fransızlardan aldığını yine ânlara satarak konsolosu aldatarak avutmuşdur. [*Târih-i Cevdet*] [138]

-Mülâhaza-

Alemdar Hâdisesi gibi bir gāile-i hâileye tesâdüfle dûçar-ı hayret olan erkân-ı devletin gösterdiği (tereddüd ve tezebzüb)e ve Fransa maslahatgüzârının va‘d ve vaîdine mukābil ibrâz-ı metânet ü mahâretle menâfi‘-i devleti temin etmesi, Vahid Efendinin fıtraten diplomat olduğuna bir delîl-i kavîdir. Zîra fıtraten diplomat olmasa ve isti‘dad-ı fıtrîsini tecârib-i gûnâgûn ile terbiye ve tenvîr etmese idi, erkân-ı devletin emr-i kat‘î veremediği bir zamân-ı buhrânda –her türlü mes’uliyeti göze aldırarak- İngiltere musâlahasını akde cür’et edemez, Bâbıâli’den alacağı ta‘limat-ı kat‘iyeye medengâh-ı intizâr ile menfaat-i devleti muhâfazada iğmâz ederdi. Müşârünileyhin bu husûsda mutabassırâne davranarak iltizâm-ı cesâret etmesi, mahâret-i siyâsiye nâmına şâyân-ı takdîrdir.

Şu kıssadan alacağımız hisse budur:

Devletin –li-illetin yahud li-gafletin- hükm-i kat‘î veremediği bir mesele-i mühimmenin kabûlüyle menfaat, reddiyle mazarrat hudûsu kat‘iyen tahakkuk edince murahhasın –mes’uliyetden tehâşi ile- işi muhâberat-ı dûrâdûra düşürmesi, fırsatın ifâtesiyle faideyi izâ‘a etmesi bir hatâ-yı fâhişdir.

Binâenaleyh murahhas, devletinin gösterdiği tavr-ı tereddüd ü tezebzübe ittiba‘ etmekten ise –bilâ-tereddüd- maslahatın iktizâ-yı tabiîsine tebaiyetle fevt-i fırsatdan ictinâb ve menfaat-i muhakkakayı –kemâl-i sür‘atle- iktisâb eylemelidir. Eğer bu

yüzden mes'uliyet tevellüd ederse o türlü mes'uliyet en büyük memdûhiyetden daha 'âlî, daha kıymetdârdır.

Fakat bu dakīkayı, -Bâbıâlî'nin telli/tüllü? damaskodan ma'mul minderlerinde murabba'-nişîn olarak mesâil-i siyâsiye hakkında gāfilâne, belki eblehâne güft ü gû ve elmastıraş nargilelerle şurb-i tenbâkû eden- erkân-ı devlet değil, Vahid Efendi gibi diplomasi meydânlarında senelerce tek ü pû ve hakāyık-ı siyâsiyeyi cüst-cû etmiş, bu vâdide kirâren ve mirâren aldanarak aldatmak yolunu öğrenmiş olan- mâhir bir diplomat takdîr eder.

Ponaparta İskenderiye'yi zabt etdikden sonra İstanbul'daki Fransa maslahatgüzârına gönderdiği iki mektûbun birinde 'İskenderiye'yi zabt etdik. Mısır'a âzimiz. Bizim niyet-i râsihamız bundan böyle dahî Devlet-i Aliyye ile hüsn-i âmîzişin vikāyesi olduğunu Devlet-i Aliyye'ye bildiresin' diğerinde 'Fransa cumhûrunun niyeti Devlet-i Aliyye ile bozuşmak olmayıp bu hareket mukaddemlerde defâat ile Tunus ve Cezayir üzerlerine zuhûr etmiş hareketler gibi add olunmalıdır. Bizim niyetimiz ikidir. Biri tüccârımız hakkında gûnâgûn-ı taarruzları zuhûr etmiş olan beylerin te'dibini ve ikincisi İngiltere ticâretine îrâs-ı halel maddesidir. Devlet-i Aliyye'nin kuvvetini bilmeyen âdemlerin te'dibinden mahzûz olacağı ve Avrupa'nın şimdiki hâline nazaran biz Devlet-i Aliyye'nin hakîki kuvvetu'z-zahrı iken Devlet-i Aliyye üzerimize seferi ihtiyâr edecek derece muktezâ-yı maslahatını bilmemek mümkün olmadığı me'muldür' diye yazmiştir. İşte bu da Fransa ihtilâlinde îcad olunmuş bir diplomat lisânıdır ki korsanlık yolunda bir devletin memâlikini bağteten gasb edip de yine dostluğun devâmından bahs olunur. Ve İstanbul'da Fransa maslahatgüzârı da Ponaparta'nın bu hareketine i'lan-ı harb gözüyle bakılmamak üzere Bâbıâlî'yi ikna'a çalışıyordu". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

(*Nevsâl-i Marifet*)'de şöyle bir cümle görülmüşdü:

"…. Ponapart'ın şöhreti askerliğinden ve askerlikdeki mahâretinin netâyicinden olan kişver-küşâlık mesleğinden dolayıdır. Fakat siyâsetde Bismark'a şâkird bile olamaz"[233].

Yukarıdaki fıkra, bu cümlenin isâbetini isbât ediyor.

[233] *Nevsal-i Marifet*: Sene 1306/ Sahîfe 130

Ponapart, mahâret-i siyâsiyesinin kudret-i askeriyesine nisbetle hiç hükmünde olduğunu –Mısır'ı istîlâ sırasında isti'mal ettiği lisân ile- te'yid etmiştir.

Bir devletin bir memleketini zabt etmek, diğer bir beldesini de zabta azm eylemek, sonra da bu zabt ve azmin mahzâ (râbıta-i hüsn-i âmizişi vikāye) maksadından ibâret olduğunu söylemek, kendisini o devletin hakîki (kuvvetu'z-zahrı) olarak ortaya atub –âdetâ (العبد وما في يده كان لمولاه) [139] makāmından dem urmak- diplomatlığın îcâb-ı tabîiyesinden olan şarlatanlıkdan münbaîs bir güftâr ü reftâr ise de bu kadar âdî bir şarlatanlığı diplomatlar değil hokkabazlar bile beğenmezler.

O güftâr ü reftâr, Devlet-i Aliyye'nin aczinden, diplomatlarının cehlinden istifâde emeliyle ihtiyâr olunmuş ise bir devlet ne kadar âciz, bir diplomat ne kadar câhil olursa olsun böyle –etfâlin bile aldanamayacağı- bir kavl ve fi'le i'timad edip de –dostluğu düşmenlikle isbât etmek isteyen- diğer bir devlete mümâşat edemez.

Ponapart, bu dakîkayı takdîr edemeyip de gāfilâne hareket etmişse diplomaside râcil, şâyed o dakîkayı takdîr edip de mütegāfilâne idâre-i lisân etmiş ise yine câhil add olunur.

Zîra gaflet gibi tegāfül-i nâ-be-mevki' de âlem-i siyâsetde bir hatâ-yı azîmdir.

Mevâdd-ı siyâsiyede tegāfülün mevki'-i mahsūsu varsa da bir yandan zabt-ı bilâd, diğer tarafdan makālat-ı muhâdenet-âmiz îrâd eden bir düşmenin gösterdiği tegāfül, siyâsetin mesâğ gösterdiği tegāfül değildir.

Diplomasinin istinâdgâhı olmak lâzım gelen (hukūk-ı düvel) devletlerarasında mer'î ve müsta'mel olsaydı Ponapart, o nokta-i nazardan da muâheze olunurdu.

Zîra (tüccârına taarruz eden beyleri te'dib ve İngiltere ticâretine îrâs-ı halel etmek) gibi iki meseleyi Mısır'ın istîlâsına sebeb göstermesi, hukūk-ı düvel nazarında bir sebeb-i ma'kul sayılamaz.

Ma'lûmdur ki bir devlet, âhâr devletin tebaasını bizzat te'dib etmek hakkını hâiz değildir.

Kezâlik bir devlet, kendi menfaatini temin için diğer bir devletin mülkünde üçüncü bir devleti ızrâra kalkışmakda haksızdır. Çünkü bu yolda zuhûr edecek zarar, evvel-be-evvel sâhib-i mülke teveccüh eder. Maahâzâ hukūk-ı düvel (kuvvet hakka mukaddemdir) kāide-i gayri-muhikkasıyla mefsûhu'l-amel olduğu için Ponapart'ın

harekât-ı hukūk-şiknânesini tenkîd ve tahtieye de –maatteessüf- bizim hakkımız yoktur.

§

Ponapart'ın Mısır'ı istîlâ dolayısıyla Fransa Hükûmetine îrâs ettiği mazarrat-ı gûnâgûndan bahs ile Cevdet Paşa diyor ki: "Ponaparta sıyt ü şöhretini tezyîd için kendi milletinin dahî hayli hasârına sebeb oldu. Hâlbuki milletin hasârı zımnında menâfi'-i zâtiye kazanmak büyüklük değildir. Büyüklük ancak kendi menâfi'ini menâfi'-i millet uğrunda fedâ etmekdir. Vâkıa Napolyon dünyâya pek az gelmiş cenerallerden biridir. Lâkin ânı Prusya kralı meşhûr Friedrich gibi Fransızca (Loren) unvânıyla yâd olunan o kişiler sırasında ta'dad edemeyiz. Zîra Ponaparta zâtınca terakkî dâiyesinde idi. Friedrich ve emsâli sâhibkıranlar ise devlet ve milletlerinin terakkîsi için terk-i huzûr edip gitmişlerdir. Ânın kazancı müddet-i kalîle zarfında berhavâ olup bunların kazandığı ise nice zamânlar cerîde-i âlemde pâyidâr kalır". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Mevki'-i iktidâr ü ikbâlde bulunan âdemler için gāye-i emel, şöhret-i zâtiye meselesi olursa ânların devlet ve milletleri istifâde edemez, zarar görür.

Çünkü iktisâb-ı şöhret için devletin nüfûzu, milletin nüfûsu isti'mal edilecekdir. O nüfûz ve nüfûs yalnız bir şahsın şöhretine hizmet edecekdir. Faide-i hâsıla, devlet ve millete değil o şahsa âid olacakdır. Bu reviş, menfaat-i umûmiyeyi menfaat-i şahsiyeye kurbân etmek demektir.

Nefs için temin edilen şöhret, zımnındaki menfaat-i şahsın zevâliyle zâil olur. Devlet ve millet ise o şöhret ve menfaatin pek çok zamânlar şeâmetini çeker.

Binâenaleyh nefsden ziyâde (şahs-ı dâimî) hükmünde bulunan devlet ve milletin şöhret ve menfaatine çalışanlar, hem devlet ve milletlerinin hem de kendilerinin menfaatini temin etmiş olurlar ki siyâset ve kiyâset de bu tavr-ı 'âkilâneyi îcâb eder.

Bu müddeânın şevâhidi beyânında en ziyâde Büyük Frederik –Prusya Devleti ile Napolyon Ponapart- Fransa Hükûmeti şâyân-ı irâedir ki her ikisinin şahsı ile hükûmetlerinin –gerek kendi zamânlarında gerek kendilerinden sonra- kesb ettiği hâl, îzâh-ı hakîkat eyler.

§ [140]

1214'de Asâkir-i Osmâniye'nin ([?])'de inhizâmı üzerine tebrîk-i kudüm için Ponapart'ın divânına gelen ulemâ vü meşâyih ü ayân ü me'mûrînin nâsiye-i hâllerinden hâlet-i hüzn ü iğbirâr istiş'ar olunmakla Ponapart, cümleye hitâben îrâd ettiği nutukda: "Ey ulemâ ve eşrâf, taaccüb ediyorum ki benim muzafferiyetimden nâşî sizi mağmûm görüyorum. Hâlâ benim kadrimi bilmiyorsunuz. Ben size kerrât ile müslim-i muvahhid! olduğumu ve Muhammed Aleyhisselama hürmet ve Müslimîne muhabbet ettiğimi söyledim. Siz hâlâ tasdîk etmiyorsunuz. Siz sanıyorsunuz ki benim bu sözlerim sizden korkduğum içindir. Hâlbuki benim kuvvet-i batş ü iktidârımı gördünüz. Ve işitdiniz. Ve muzafferiyâtımı tahkîk eylediniz. Yine size sözüm budur ki ben Muhammed Nebî'yi severim. Şunun için ki o dahî benim gibi şecî' bir zât idi.[234] Ve ânın zuhûru dahî benim zuhûrum gibidir.[235] Belki ben ândan daha büyüğüm.[236] Benim gazavâtım ândan ziyâdedir.[237] Bundan sonra olacak muzafferiyet ve fütûhatımı dahî görecek ve işideceksiniz. Eğer siz benim kadrimi bilmiş olsaydınız bana ibâdet ederdiniz.[238] Ben Nasârâya buğz edip ânların dînini terk ve kiliselerini hedm ve papaslarını katl ve haçlarını kesr ettim. Bununla beraber görüyorum ki ânlar benim memnûniyetimle memnûn ve hüzn ü kederimle mahzûn oluyorlar. Yine Nasrâniyete avdet ile mürted mi olduğumu istiyorsunuz...".

Cevdet Paşa diyor ki: "Ponapart Nasrâniyeti terk etmesiyle Müslüman olduğuna inanılıversin demek istiyordu. Maahâzâ her hâl ü kāli ber-vefk-i (بانك عصيان ميزند ناقوص استغفار ما) densizliğini îma ediyordu. Ve nübüvveti hiçbir Müslümanın kabûl edemeyeceği bir nev' mülhidlik yolunda tefsîr ederek Nasrâniyeti terk etmesiyle dîn-i İslam'dan dahî sad merhale uzak düşdüğünü i'lan etmiş olduğundan başka meydân-ı muhâverede 'inân-ı makāli zabt edemeyip Firavun gibi ulûhiyet mertebesine kadar çıkışıyor idi. Binâenaleyh huzzâr tarafından âna lâ vü naam bir cevâb vermek[239] müşkül idi". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Ponapart'ın maksadı, arz-ı İslam ile ehl-i İslam'ın teveccühünü kazanarak bir müddet ânları iğfâl ve bir bâdire zuhûrunu mümkün mertebe te'hir ile tahsîl-i âmâl etmekten

[234] "ضربت عليهم الذلّة والمسكنة" sırrına mâ-sadak olan huzzâr-ı zillet-şâir tarafından bi'l-vekâle: Yuha!..
[235] Bu altı dipnot 1 olarak numaralandırılmış aynı nota raci
[236]
[237]
[238]
[239] "ضربت عليهم الذلّة والمسكنة" sırrına ma-sadak olan huzzar-ı zillet-şiar tarafından bi'l-vekale: Yuha!..

ibâret olduğu hâlde bir yandan Müslüman, diğer tarafdan –fe-hâşâ sümme hâşâ sümme hâşâ- Seyyidu'l-Kâinat Efendimiz'den azîmu'ş-şân olduğunu inbâ, daha öbür tarafdan, daha üst perdeden ulûhiyetini îma etmesi –velvele-endâz-ı cihân olan- zekâ-yı fevkalâdesine rağmen kendisinin âdetâ (hımâr-ı akmer) olduğunu isbât ediyor.

Bir kallâş-ı desîse-kâr, iğfâl etmek istediği eşhâsa karşı her türlü ef'âl ü akvâl-i şa'bezebâzâneyi ihtiyâr eder. Ama o ef'âl ü akvâlin dolandırıcılık olduğunu ketm için halkın belâhatinden ziyâde kendi zekâsından istifâdeye çalışır. Bir hâlde ki kendi etvârına kendisi de aldanır.

Mâhirâne tertîb-i kelam ve sûretde muhâtabı ikna' ve ilzâm etmek siyâsetin îcâbat-ı tabîiyesinden olduğu hâlde Ponapart'ın –mukaddimesi netîcesini, netîcesi mukaddimesini nâkız- bir takım akyise-i sakīme ile celb-i kulûba, iğfâl-i nâsa çâre-cû olması hakîkaten şaşılacak bir hâl ü kāl-i acîbdir.

İşte müşârünileyhin –mantîkiyyûnu da siyâsiyunu da istifrâğ ettirecek derecede bozuk olan- safsatât-ı saḫîfesi –sâika-i zarûret yahud sevk-i zillet ile dembeste-i sükût olan- ulemâ ve eşrâfı değil hattâ zimmî gibi ümmîleri de iğfâl edebilmek hâssasından bi't-tab' müberrâdır ki Ponapart aldatmağa uğraşdığı âdemlere kendi sözleriyle kendisini aldatdığını göstermekten başka bir iş görememiştir. Ne diyelim:

"Bu kadar akl ü zekâsıyla beraber o gâvur Ne garîb hâl ki bu türlü hezeyânlar savurur!"

§

Millet-i İslamiye'yi Fransız askeriyle bi'l-ittifâk Rusya aleyhine hareket ettirmek üzere 1222'de (Müezzin Osman) nâmında bir şahs-ı mevhûm imzâsıyla te'lif ve Türkce ve Arapca'ya tercüme ve Paris'de tab' ile nüsah-ı adîdesi memâlik-i Osmâniye'ye neşr olunan bir risâleden Ponapart'ın ümîd ettiği te'sirin hâsıl olamadığını hikâye etdikden sonra Cevdet Paşa diyor ki:

"Napolyon'un belâgat-ı askeriyesi müsellemdir. Lâkin ânın nutku Fransız askerine te'sir ettiği kadar [141] milel-i sâire hakkında müessir ve müsmir olmaz. Mısır'da iken ettiği nutukların millet-i İslamiye hakkında aksine te'sir eylediği buna delîl-i kâfîdir. Bir millete sahîhan müessir olacak sûretde hitâbet etmek ol milletin hâl ve mizâcını pek etrâflı bilmeğe menût ve bu dahî pek çok vakit o milletin içinde bulunmak ile meşrûtdur". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Ponapart'ın –Müezzin Osman imzâsıyla neşr ettiği- risâleden istifâde etmemesine birçok sebeb vardır:

Evvelen- (bir lisân, mükemmel sûretde öğrenilmedikce söylenilemeyeceği gibi) bir kavmin hissiyât-ı milliyesi üzerinde îkā'-ı te'sir edebilecek derecede söz söyleyebilmek için de o kavmin her türlü ahvâl ve efkârına –en dakîk noktalarına varıncaya kadar- vâkıf olmak lâzım gelir.

Ponapart, memâlik-i Osmâniye ve ahâli-yi İslamiye hakkındaki ma'lûmâtı, kitâblardan yahud şundan bundan ahz etmiş olduğu için mütâlaat ve mesmû'at üzerine vukū' bulan teşebbüsü (ليس الخبر كالعيان) meâline muvâfık, fakat nefsu'l-emre gayri-mutâbık düşmüştür.

Müşârünileyhin mütalaât ve mesmû'atını, müşâhedat ile te'yid etmiş olması farz olunsa bile bir zamân-ı mahdûda münhasır olan müşâhedat-ı basîtanın şâhid-i maksûdu istihsâl ettiremeyeceği bedîhiyatdandır.

Sâniyen- Meydân-ı harbde te'sîrat-ı hasene hâsıl eden belâgat-ı askeriyenin meydân-ı siyâsetde (tanîn-i bâb, enîn-i zübâb) derecesinde te'sir göstereceği ma'lûmdur. Çünkü (ولكل مقام مقال) kāidesi hiçbir kelâm ve makām ile tebeddül etmez.

Bir ceneral –belâgatiyle, mahâretiyle- yalnız mevki'-i harbde tahsîl-i âmâl edebilir. Mevki'-i siyâsete gelince lâl olur. Zîra kılıcla yazı yazılmaz.

Kezâlik bir diplomat –mahâretiyle, belâgatiyle- yalnız mevki'-i siyâsetde iktisâb-ı matlab edebilir. Mevki'-i harbe gidince mebhût olur. Çünkü kalemle düşmen öldürülmez.

Bezm ehli başka, rezm ehli başkadır. Bezmde söz başka, rezmde yine başkadır.

Binâberin belâgat-ı askeriye ile belâgat-ı siyâsiyeyi birbirinden tefrîk etmek îcâb eder. Belâgat-ı askeriyesine i'timad eden bir âdem, makām-ı siyâsetde de ibrâz-ı belâgate kalkışırsa aldanır.

Sâlisen- nutkun te'sir-i kat'îsi alelıtlak kabûl olunamaz. Çünkü herkesin nutku her yerde herkese te'sir etmez. Hatîb, hangi cemâate hitâbet edecekse o cemâat nazarında –evvel-be-evvel- bir mevki'-i ihtirâm kazanmış ve zemîn ve zamânın müsâadesinden de istifâde etmiş olmalıdır ki nutkunu te'sir ettirebilsün.

Söz, ne kadar müessir olursa olsun kāile ve kāilin hâl ve mevki‘ine göre te’sîratını zâyi‘ eder. Bu meselede şöhret ü ehemmiyet-i şahsiye gibi sinn ü sâlin, zamân ve mekânın da te’siri vardır.

(Müezzin Osman) nâmında bir şahs-ı mevhûmun imzâsını ihtivâ eden bir risâlenin –Ponapart tarafından tertîb ve neşr ettirildiği beyne’n-nâs mechûl olsa bile yine- halk üzerinde hiçbir te’siri olamaz. Zîra ‘âmmeye hitâbet etmek için ‘âmme indinde ma‘ruf ve muhterem olmak lâzım geldiği hâlde hâl ve şahsı mechûl bir müezzinin sözlerinden kim müteessir olur?

Bir müezzin –ne kadar latîfu’s-savt olursa olsun- okuyacağı ezân ile yalnız bir mahalle halkının âzânını müteessir edebilir!

Eğer o risâlenin (Müezzin Osman)’a istinâden müzevver Ponapart tarafından tahrîr ve tevzi‘ edildiği beyne’n-nâs mahsûs ise –nâşirin bu yüzden beklediği- menfaat, mazarrata tebeddül eder. Çünkü halkın –dînen, siyâseten- düşmen bildiği bir şahsın (Müezzin Osman) nikābına girüb tesvîlat-ı İblisâneye kıyâm etmesi büsbütün vahşet ve nefreti istilzâm eyler.

Bir de Ponapart, mâhir bir diplomat olsaydı “Minâreyi çalan gılâfını hâzırlar” meseline muhâlefetle çaldığı minâreyi gılâfsız bırakmazdı. Yani (Müezzin Osman) nâmına neşr ettiği bir risâleyi Paris’de tab‘ ettirmezdi. Risâlenin Paris’de tab‘ edilmesi, “بانك عصيان ميزند ناقوس استغفار ما” meâlini lisân-ı hâl ile i‘lan edip dururken bunu bir müezzine isnâd etmek, fâide-i siyâsiye ümîd eylemek ebleh-firîbâne değil, eblehâne bir reviş sayılır.

Râbi‘an- Bir ecnebî, diğer bir lisânın –gavâmız ve dekāyıkına ne derece vâkıf olursa olsun- hîn-i tekellüm ü tahrîrde mutlaka yabancılığını gösterir. Zîra her lisânın kendine mahsūs bir şîve ve cilvesi [142] vardır ki o şîve ve cilveyi ancak o lisânın ehli görür ve gösterir.

[Bazı zevâtın birçok lisânları lisân-ı mâderzâdı gibi söyleyüb yazması bi’t-tab‘ bahsin hâricindedir. Bi’d-defâat söylendiği vechile şuzûzun bahse taalluku yoktur].

(Müezzin Osman) risâlesinin de –Arab ve Türk lisânlarına vâkıf- bir ya birkaç Fransız tarafından yazıldığı şübhesizdir. Hatîat-ı lisâniyesine avâm dikkat edemezse de havâssın –nazra-i evvelîde- keşf-i nikāb edeceği ayândır. Binâenaleyh aldatılmak istenildiğini anlayan bir halka karşı –Fransız Arabcasıyla, Fransız Türkcesiyle-

yazılan bir risâle değil, -lisânına mutasarrıf olan- bir Arab'ın, bir Türk'ün yazdığı risâle de hüsn-i te'sir hâsıl edemez.

Hâmisen- Bu risâle, (efkâr-ı umûmiye)yi Rusya Devletinden tahvîl ve Fransa Hükûmetine imâle etmek maksadına binâen tertîb ve neşr edilmiş olması i'tibarıyla da şâyân-ı tahtiedir.

Çünkü bu teşebbüsde matmah-ı nazar (efkâr-ı umumiye)dir. Hâlbuki hangi milletlerde (efkâr-ı umûmiye)den istifâde edilebileceğini Ponapart nazar-ı dikkate almamiştir.

Ma'rifetde terakkî eden milletler, hükûmetle müştereken tesviye-i mesâlihe isbât-ı istihkāk edeceklerinden efkâr-ı umûmiye, o kabîl milel-i müterakkiyede aranır, ândan istifâdeye çalışılır.

Lâkin ahâlinin mesâil-i devlete müdâhale edemediği yahud –sâika-i cehl ile- müdâhale hakkını ibrâz edemediği memleketlerde efkâr-ı umûmiye, efkâr-ı hükûmetden ibâret kalacağı cihetle ahâlinin efkârını tahrîkden bir faide-i siyâsiye istihsâli müşküldür.

Memâlik-i Osmâniye'nin tarz-ı idâresi ve ahâlinin –bilhassa o zamanki- hâl ve mesleği böyle resâil-i siyâsiye neşrinden istifâdeye mâni' olduğu hâlde Ponapart'ın memâlik-i Osmâniye'yi kendi memâliğine ve Osmanlıları Fransızlara kıyâs ile orada ötebilecek bir düdüğü burada ötdürmeğe uğraşmak sûretiyle –nefsu'l-emre muhâlif- bir teşebbüs-i hâl-i nâ-şinâsânede bulunması, hakāyık-ı ahvâle adem-i ıttıla'ını müsbitdir…

Itnâb-ı makālden ihtirâzen, esbâb-ı sâireyi ta'dad etmedim. (Müezzin Osman) risâlesinden Ponapart'ın ümîd ettiği hüsn-i te'sirin, su-i te'sire müncer olmasına yalnız bu beş sebeb de kâfîdir.

Tenkîd ve takdîrdeki aczimi i'tiraf ile beraber derim ki: Ponapart, fenn-i harbde hakîkaten üstâd-ı kâmildir. Fenn-i siyâsetde ise bir şakird-i nevhevesdir. Zîra teşebbüsât ü icrâat-ı siyâsiyesi, dekāyık-ı siyâsiyeye bi-hakkın vâkıf olmadığını gösteriyor.

Âlem-i siyâsetde hâlden ziyâde istikbâli temine çalışmak, teşebbüsât ve icrâatda –son derece- mutabassırâne ve dûr-endişâne davranmak iktizâ ederken Ponapart, âtîyi nazar-ı i'tibara almayarak (bir günlük beylik beylikdir) meseline imtisâlen pek çok

ahvâlde –temin-i şöhret için- cür'et-i cehûlâne göstermiş, bu sûretle pek çok zarar görmüştür.

Fenn-i siyâset, hâlde zuhûr eden 'ilel-i mühlikeyi tedâvi ile hayât-ı istikbâli temin etmeğe lüzûm-ı kat'î gösterirken Ponapart, -siyâsiyâtdaki ef'âl-i serbâzânesine bakılırsa- zamânı yalnızca hâlden ibâret, istikbâli ise vehmden kinâyet add eylemiştir.

Bu hâl, müşârünileyhin siyâsetde kalîlu'l-haz olduğuna haml edilmek istenilmezse şu cihet i'tiraf olunmalıdır ki Korsikalı Şeytan, devlet ve milletinden ziyâde kendi şân ve şöhretini i'lâya hasr-ı fikr ü nazar etmiştir.

Zîra devletinin i'tilâ-yı şânına, milletinin temin-i istikbâline vakf-ı efkâr etmiş olsaydı fenn-i siyâsetin gösterdiği yolda hareket eder de bir ânda parlayıp yine bir anda sönmezdi.

Lemh-i basarda iltima' ve intifâ, şahsın iştihârına illet olabilirse de devlet ve milletin o yüzden uğrayacağı 'ilel-i vahîmenin tedâvisine illet olamaz.

§

Sultân Selîm-i Sâlis'in Rusya tarafından vesvesesi ziyâde olduğu cihetle Fransa tarafına mütemâyil ise de bundan çend sene mukaddem Ponaparta'ın yanında gazete okunurken Amiral Nilson'un ismi geçmekle Ponaparta "Bu isim benim târihimde bir büyük yer tutdu. Beni Akka'yı almakdan men' etdi demektir ki İstanbul tarîkiyle Paris'e gelmekten men' eyledi. Lâkin ben Paris tarîkiyle İstanbul'a gidebilürüm" demiş [143] idüğünü Rusyalular Sultân Selîm'e ismâ' ve bu cihetle akd-i musâlahaya[240] iknâ' eylemiş oldukları mervîdir. Boşboğazlık fenâ şeydir. Ale'l-husûs büyük zâtlara göre her sözü tartub söylemek elzemdir. Zîra pek küçük bir söz vaktiyle bir büyük mazarrat getirebilir. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Büyük âdemlerin en küçük sözleri de beyne'n-nâs kemâl-i sür'atle intişâr ve ezhân-ı 'âmmede karâr edeceğinden büyükler –hangi meseleye müteallik olursa olsun- söyleyecekleri sözde son derece ihtiyatlı davranarak hâl ve istikbâlde tevlîd-i müşkilâta meydân vermemeğe mecburdurlar.

[240] Hükmü dokuz sene mümted ve tarafeyn yekdiğerinin memâlikine zâmin ve kefîl olmak şartlarını ve şerâit-i sâireyi hâvî ve on beş maddeyi muhtevî olmak üzere Rusya Devletiyle bir ittifâk-ı tedâfü'î ahidnâmesi tanzîm ve 29 Cemâziyelâhir 1220'de murahhas –sudûrdan- İsmet Bey ve Reîsülküttab Vâsıf Efendi ile Rusya elçisi tarafından temhîr olunmuşdur.

İşte Ponapart gibi –her kavli, her fi‘li politika âleminde tebeddülât-ı efkâr ü ahvâle (mîzânu’l-hevâ) add edilen- bir büyük âdemin ihtiyata riâyet, âtîye atf-ı nazar-ı ehemmiyet etmeyerek (hâlde) muhâlif bir havâ/hevâ? göstermesi (istikbâlde) kendisiçin bir zarar-ı azîm tehyie etmiştir ki müşârünileyh, bir sözle celb ettiği zararı bin sözle def‘ edememiştir.

§

Napolyon Rusya üzerine sevk eylediği ordunun umûr-ı mâliyesini tertîb eylediği sırada hudûda varıldıkda sürülmek üzere birçok Rusya kavâim-i nakdiyesi basdırmiştir. Her kangı memleketde olursa olsun böyle sahtekârlığı irtikâb edenler hakkında ağır cinâyet cezâsı hükm olunmak kavâid-i umûmiye iktizâsından iken kendüsünü muhâkeme edecek bir mahkeme bulunmadığından ve mahkeme-i adl-i İlahî’den dahî korkusu olmadığından Napolyon böyle şânına yakışmayacak bir sahtekârlığı kendi vicdânında mübâh ve mücâz görmüştür. [*Târih-i Cevdet*].

-Mülâhaza-

Bir diplomat, bir kumandan nazarında maksad-ı aksâ –her ne sûretde olursa olsun- düşmene galebe etmekdir. Binâberin hukūk-ı siyâsiye ve hukūk-ı harbiyenin, -daha vâsi‘ ta‘birle- insâniyet ve medeniyetin kabûl edemeyeceği bir takım teşebbüsât-ı vahşet-kârâneyi, ihrâz-ı galebeye müsâid görürlerse- bilâ-tereddüd kabûl ve icrâ ederler.

Hud‘a-i harbiye gibi hud‘a-i siyâsiyenin de –insâniyet ve medeniyeti pâymâl edecek derecede su-i isti‘mal edilmesi, sonra buna mahâret-i askeriye ve kudret-i siyâsiye ıtlâk olunması –insâniyet ve medeniyet nâmına- sezâvâr-ı teessüf ahvâl-i fazîhadandır.

(Dîn ve ahlâk) ne kadar nasîhat ederse etsün, (hukūk-ı milel) ne söylerse söylesün insanlar –birbirlerine gösterdikleri etvâr-ı vakāhat-kârâne ile- tarîk-i medeniyetde geriye, sâha-i bî-intihâ-yı vahşetde ileriye gitmekte olduklarını dâimâ isbât ediyorlar.

Napolyon’un (kavâim-i nakdiye) basdırması o kadar âdî bir dolandırıcılık, sahtekârlıkdır ki medeniyetin esfel-i sâfilîne indirdiği eşhâs-ı rezîle –Napolyon mertebesine çıkmış olsalardı- böyle bir hareket-i denâet-kârânede bulunmakdan hayâ ederlerdi.

En büyük âdemler içinde de büyük görülen Ponapart’ı muâhaze ve tevbîh etmek için “Vicdândır isâet fi‘linde âdemin Da‘vâcısı, şuhûdu, kavânin ve hâkimi” beytini

ileriye sürmek lâzım gelir. Şâyed vicdânı yoksa ne yapmak îcâb eder, yüzüne tükürmek mi?

Erbâb-ı vicdânın yapacağı budur. Fakat müellifîn-i siyâsiye isterlerse Ponapart'ın –diğer bir devlet nâmına kavâim-i nakdiye basdırmak sûretiyle- irtikâb ettiği denâeti takdîr ve tevkîr ile bir (düstûr-ı siyâsi) olmak üzere kitâblarına kayd eylesünler, o düstûra tatbîk-i hareket edecek pek çok büyük âdemler! bulunur…

§

"Endülüs'de hükûmet-rân olan mülûk-ı Emeviye'den (Hişâmu'l-Müeyyed b. El-Hakem)'in vezîriâzamı (Mansur Ebu Amir Muhammed b. Abdullah)[241] bir defa Frengistan'a sefer edip sa'bu'l-murûr derbendler aşdı. Tamâm [144] memalik-i a'dâ-yı dîni gāret ve yağma eyledikden sonra ganâyim-i mevfûre ile dönüb gelirken gördü ki küffâr derbendlerin ağzını muhkem zabt etmişler. Hemân konub 'Bizim maksûdumuz da bu diyârda kalmak idi' dedi. Ve emr eyledi, asker halkı evler yapub tarlalar ve bostanlar zer' etmeğe mübâşeret eylediler. Ve etrâf ve eknâfdan zahâir ve malzeme cem'ine meşgūl oldular. Küffâr bu hâli görüb nâçar yol vermeğe râzı oldular. Lâkin aldığı ganâyimi bırakub kendüler göçsünler deyu haber göndermeleriyle Mansur "Yok biz bunda ârâm ü karâr etmek üzereyiz. Gitmek hâcetimiz değildir" deyu yine maslahatına meşgūl oldu. Bu defa küffâr ganâyimi dahî alub gitmesine rızâ-dâde oldular. Lâkin Mansur yine musırr olup âkıbet küffâr ganâyim nakli için müstevfî davarlar ve vâfir mâl verip bin belâ ile sulhe ırzâ edebildiler. Bilcümle aldığı ganâyimle esîrlerini beraberince alub sâlimen memleketine vusûl buldu". [*Tercüme-i Sahâifu'l- Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Mahâret-i siyâsiye, bilcümle turuk-ı teşebbüsün insidâdı esnâda maksada vusûl için bir şahrâh-ı felâh bulub sâlik olmakdır.

Düşmenin yolları seddile mürûr ve 'ubûra imkân bırakmadığı bir hâl-i mahsûriyetde Mansûr-ı siyâset-kârın –harb ve darbe ihtiyâc kalmaksızın- yolları açdırması ve asâkir ü ganâimin nakli için vesâit-i lâzıme tedârik ettirmesi, bununla da kanâat etmeyip tanzimat-ı külliye alması, elhâsıl hâl-i mahsûriyetde –bir muhâsır-ı kāhir gibi- her

[241] Yirmi altı sene vezâret-i uzmâ makāmında bulunub 292'de vefât etmiştir. Târihlerde (Kaviyyu'l-'azm, sâhibu'l-hazm, kesîru'l-adl ü ihsân, husnu's-siyâse idi. Zamânı eyyâm-ı civânî, rûzigârı rûzigâr-ı kâmrânî ve 'îd-i şâdımânî idi" deniliyor.

istediğini yapdırması –bulunduğu zemîn ve zamâna göre- müşârünileyhin cidden mahâret-i siyâsiye erbâbından bir dâhî-yi mansûr olduğunu isbât ediyor.

§

"İspanya Devleti bir cesîm devlet idiyse de İspanyalular pek mutaassıb olarak mücerred Katolik papaslarının sözleriyle kan dökmekte idiler. Bu cihetle Endülüs ehl-i İslam'ı hakkında insâf ve insâniyetin hâricinde olarak etmedikleri muâmele-i gaddârâne vü hunrîzâne kalmayıp nice bî-günah Müslümanlar envâ'-ı ukūbat ile telef edilmiş ve nicesi perîşân olup bunca hâne ve hânümanlar yıkılmış olduğu hâlde nihâyet İspanya Kıt'asında hiçbir Müslüman kalmamak üzere İspanya Devleti bir milyona karîb ehl-i İslam'ı Endülüs'den çıkarmiştir. Bunlar ise eskiden mütemeddin ve ehl-i ırz ve çalışkan ve nicesi erbâb-ı maârif ve sanâyi'den âdemler olduklarından İspanya'nın bu hareketi kāide-i hikmet ve usûl-i hükûmete mugāyir düşüb ol vakitden beri İspanya Devleti dûçar olduğu za'f-ı hâlden kurtulamamış ve medeniyeti düvel-i sâire-i Avrupa derecesine götürememiştir". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Vahşetle medeniyetin yahud Hristiyanlıkla İslamiyetin en sahîh, en vâzıh burhânı olmak üzere Hristiyanların –Endülüs istîlâlarında- irtikâb etdikleri muâmelât-ı zâlimâne ile Müslümanların –Kudüs ve İstanbul'u fetihlerinde- ihtiyâr etdikleri etvâr-ı âdilâneyi nazar-ı i'tibara almak kâfîdir.

Katolik papasları zulm ve adâveti emr ile siyâset-i cebbârâneyi, İslam ulemâsı adl ve ihsânı emr ile siyâset-i fâzılâyı te'sis ve ihyâ etmişlerdir ki her iki tarafın geçirdiği etvâr-ı nikbet ve edvâr-ı saâdet târihe mürâcaatla müstebân olur.

Burada bahs etmek istediğimiz mesele, tarafeynin muhâkeme-i ef'âli ve netâyic-i ahvâli değildir. Biz meselenin şu noktalarına atf-ı nazar edelim:

Evvelen- Memâlik-i müstevliye sekenesini envâ'-ı mezâlim içinde ezmek –insâniyetden kat'-ı nazar- siyâsetin kat'iyen redd ettiği bir hareket-i redîedir ki o sûretle hareket etmek, memleket-i mazbûtada ihkâm-ı hükûmete ve ibrâz-ı şân ü şöhrete bir mâni'-i tabiî-yi dâimîdir.

Sâniyen- Fenn-i siyâset, -memleketin kuvâ-yı asliyesi hükmünde bulunan- erbâb-ı sanâyi' ü maârifi def'e değil, belki dâhildeki hüner-mendânı –kemâl-i hürmet ü

minnetle- ibkā etdikden başka hâricden daha birçok ashâb-ı san‘at ü ma‘rifet celb ile tezyîd-i kuvâya lüzûm-ı kat‘î gösterir.

Nitekim Fatih ve emsâli gibi dühât-ı siyâsiye bu dakîkaya dikkatle devletlerinin maddî ve ma‘nevî saâdetini temin etmişlerdir.

Sâlisen- ulûm-ı siyâsiyede câhil olan bir âlây-ı mutaassıbîn belâhet-i âyinin emr ve nehyi ile harekât-ı siyâsiyede [145] bulunmak hâlen ve âtiyen mesâib-i gûnâgûn tevlîd eder ki mutassıbîn-i bedbîn ortadan kaldırılsa bile ânların ortaya koydukları müşkilât-ı siyâsiye suhûletle izâle olunamaz.

[Tabsıra- İslamiyet gibi –emr-i dîn ü dünyâyı ikmâl ile siyâset-i hakîkiyeyi de bi-hakkın te’sis eden- bir dîn-i mukaddes istisnâ edilüb de edyân-ı sâirenin muâmelâta taalluk eden ahkâm-ı acîbesi ta‘mîk ve tenfîd olunursa “Âyin-i mezheb, âyin-i siyâsete müdâhale edemez” cümlesini bir düstûr-ı siyâset olarak kabûl etmek lâzım gelir].

İspanyalıların –mehd-i medeniyet add olunan bir kıt‘aya mâlik oldukları hâlde- milel-i mütecâvere derecesinde kesb-i medeniyet ve düvel-i sâire mertebesinde ihrâz-ı kuvvet edememelerinin esbâb-ı mûcibesi sırasında en ziyâde bu üç sebeb zikre şâyândır.

”فانظر الى القسيس وقس عليه البواقي“!

§

“Mülûk-ı Selâcika’nın birincisi Rüknüddevle Tuğrul Bey birçok memâliği zabt etdikden sonra Bağdat’a gelip Diyaleme vaktindeki kavânini ref‘ ve yeniden kavânin vaz‘ eyledi. Ve birâderi Davud’un kızı Hatice’yi 448’de Kāim Biemrillah Ebu Cafer Abdullah’a[242] tezvîc etdi. Bağdat’da on üç ay meks ettiği hâlde bu müddetde halîfe ile görüşmek vâki‘ olmadı. Ba‘dehû Musul’a gidüb birçok bilâd daha feth etdikden sonra yine Bağdat’a geldi. Bu defa halîfe ile mülâkat ricâsında olmağla 449 Zilhiccesinin 25. Sebt günü[243] halîfe bir büyük dîvan eyledi. Yedi zürrâ‘ irtifa‘ında bir serîr üzerine cülûs etdi. (Bürde-i Mübâreke-i Seyyidu’l-Asfiyâ Sallallahu Aleyhi Vesellem arkasında ve kadîb-i mübârek elinde idi). Cümle ümerâ vü a‘yân-ı Bağdat mertebelü mertebelerince durdular. Sultân Tuğrul’u bilcümle ümerâsı ile şatır üzerinden [?] ile götürdüler. Şatıra çıktıkda halîfenin kendi rahşlarından birine süvâr kıldılar. Gelip

[242] Hulefâ-yı Abbasiye’nin yirmi altıncısıdır. 291’de tevellüd 467’de vefât etdi. Müddet-i hilâfeti 44 sinni 77 senedir.
[243] İbn Esir (Zilkade) diyor.

huzûr-ı halîfeye duhûl ve ibtidâ zemîn-i bûs eyleyüb sonra halîfenin elini öpdü. Halîfe, vezîrine hitâb edip "Sultân Tuğrul'a söyle ki, yanımızda hizmeti meşkûr oldu. Ve geldiğinden haz eyledik. Ve Allah Teâla'nın âna ihsân ettiği vilâyetlerin hükûmetini kendisine tefvîz eyledik. Reâyâ fukarâsını bir/ber- hoşca gözetüb adl ve insâf üzere hareket eylesün"[244] dedi. Bu sözleri vezîr teblîğ etdikde sultân yerinden durub tekrâr halîfenin elini öpdü. Ve gözlerine sürdü. Ve halîfe âna (Melik-i Maşrık ü Mağrib) deyu hitâb ve hal'-i fâhire ilbâs eyledi. Ba'dehû sultân makāmına gitdi. Ve halîfeye azîm hedâyâ tertîb ve irsâl eyledi. Ezcümle elli bin altun ve tamâm silah ve bisât ve atı ile elli aded peri-cemâl Türkî gılâm var idi. 451'de kendisine isyân eden birâderi İbrahim Yinal'ı katl etdikden sonra sür'atle Bağdat'a döndü. Ve halîfeyi (Besâsirî)'nin tasallutundan tahlîs ve herîfi katl eyledi. Bağdat'da murâdı üzere nizâm verdi. Ba'dehû Bilâd-ı Cebel'e gidüb Bağdat'da şahne bırakdı"[245]. [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Mülûk-ı İslamiye o zamânlar hulefâdan –bervech-i teberrük- bi'at ederlerdi. Halîfelere itâat ve hürmet [146] mülûk ü ahâli-yi İslamiye 'indinde vecîbe-i zimmet hükmünde idi. Çünkü hulefâ, riyâset-i 'âmme-i dîniye ü dünyeviyeyi câmi' addolunurdu.

Hulefânın enzâr-ı enâmda nasıl bir mevki'-i âlü'l-âl ihrâz etmiş olduğunu irâe için şu misâl de kâfîdir: 474'de –hulefâ-yı Abbasiye'den- (Muktedî Billah), Melikşah'ın

[244] Târih-i Kâmil- İbn Esir: "...وقبّل يده وأجلس على كرسي فقال الخليفة لرئيس الرؤساء قل له ان أمير المؤمنين شاكر لسعيك حامد لفعلك متأنس لقربك وقد ولاك جميع ما ولاه الله من بلاده ورد عليك مراعاة عباده فاتق الله فيما ولاك واعرف نعمته عليك في ذلك واجتهد في نشر العدل وكف الظلم و اصلاح الرعية فقبّل الأرض وأمر الخليفة بافاضة الخلع عليه فقام الى موضع لبسها فيه وعاد وقبّل يد الخليفة ووضع على عينيه وخاطبه الخليفة بملك المشرق والمغرب واعطى العهد وخرج وارسل الى الخليفة خدمة كثيرة منها خمسين ألف دينار ...الخ"

[245] *Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*: "Bahâuddevle b. Azduddevle memlûklerinden Arslan el-Besâsirî şân ve şevket kesb edip ümerâ-yı Arab ü Acem kendîden havfa düşdüler. Halîfe dahî ânın reyinden hâric iş etmezdi. Fakat kendisine suikasd üzere olduğunu bilüb Rey şehrinde Tuğrul'dan istimdâd etmekle Tuğrul 447'de Bağdat'a geldi. Arslan savuşdu. Başına vâfir âdem cem' ve Mısır pâdişâhından istimdâd ederek Tuğrul, birâderi İbrahim Yinal ile meşgūl iken 450'de Bağdat'a geldi. Halkı Mısır halîfesi Mustansır'dan bi'ate da'vet ve halîfe Bağdat'ı habs etdi. Tuğrul 451'de halîfeyi makāmına iâde ve Besâsirî'yi katl etdi. [3] § Tuğrul'un vezîri (Amîdülmülk Ebî Nasr Mansur bin Muhammed el-Kündürî) bir şahs-ı Şiî olmakla Abbasîleri tezlîl kasdıyla sultânı iğvâ edip 453'de halîfenin kızını istedi. Bu hâl halîfeye begāyet girân gelip def'ine çok sa'y etdi. Lâkin mümkün olmadı. Ertesi sene nâçar akd-i nikâh olundu. Tuğrul halîfeye vesâireye bî-nihâye hedâyâ irsâl etdi. 455 Muharrem'inde Bağdat'a gelip azîm tekellüflü sözlerden sonra zifâf olundu. Seyyide bir kürsü üzerine cülûs edip Tuğrul huzûruna girdikde yer öpdü. Seyyide aslâ yerinden hareket etmedi ve yüzünü açmadı. Sultân âna vâfir cevâhir nisâr edip geri çıkdı ve mekânına gitdi. Her bâr gelip bu minvâl üzere 'arz-ı ubûdiyet eder giderdi. Ândan sonra bilâd-ı Cebel üzerine yürüyüb yolda hastalandı. Ve Rey şehrine vusûlünde 455 Ramazan'ında vefât etdi. § Mülûk-ı Benî Büveyh hulefâya kemâl-i galebe üzere iken ânlardan bir kimse bu mertebeye (yani kız almağa) vâsıl olmadı".

kerîmesini tezvîc etmek üzere vezîriâzamı Fahrüddevle'yi me'muren î'zam etmişdi. Fahrüddevle, Nizamülmülk ile beraber –Melikşah'ın zevcesi- Türkan Hâtunun huzûruna duhûl ve arz-ı merâm etdiklerinde müşârünileyhâ "Gazne pâdişâhı ve Türkistan hanları kerîmeyi oğullarına almak için dört yüz bin altun vermek istedilerdi. Eğer halîfe de o kadar mâl verirse şeref-i zâtîsinden dolayı kendisini tercîh ederiz" demesiyle eimme-i Hanefiye'den Fakîh (Maştab b. Muhammed) "Bu nasıl sözdür, sizin dediğiniz âdemler, halîfenin hizmet-kârı (!) ve 'abdi (!) mesâbesindedir. Âna mâl teklîfi ile cevâb mı verilir" cevâb-ı 'acîbini vermiş, bunun üzerine 'akd-i nikâha muvâfakat edilmiş idi[246]

[Maştab gibi bir fakîhin –mülûkuyla, ehâdıyla- umûm-ı 'ibâdullahı halîfe-i Abbasiye'ye ('abd) add etmesi Kāim Biemrillah'ın –emr-i İlâhî'ye mugāyir olarak- Tuğrul hakkında revâ gördüğü muâmelât-ı müteazzımâneden daha garîb değil midir?].

Târih, (Kāim Biemrillah)'ın sâhib-i hayr, 'âdil ve şefîk bir halîfe-i edîb olduğuna şehâdet ve mehâsin-i ahlâkını te'yid için de şu fıkrayı îrad ediyor:

"Bir gece hîn-i cimâ'da mumun yanında gölgesini görüb istikbâh etdi. Bir daha cima' etmedi"[247]

Müşârünileyhin rivâyet olunan 'adl ve hayrı, şefkat ve edebi ile beraber (Tuğrul) gibi bir şehriyâr-ı mütevâzı'a karşı ihtiyâr ettiği muâmele-i mütekebbirâne şâyân-ı nazardır.

Halîfe hazretlerinin –zâtından ziyâde makāmının şerefini muhâfazaten- böyle bir tavr-ı azamet-kârânede bulunduğuna hükm edilse o makām –kibr ve azameti nâhî ve hilm ü tevâzu'u âmir- bir makām-ı fazîlet-ittisâm olmak lâzım geleceğinden hükm-i vâki', mukārin-i hakîkat olamaz.

Bâhusus şeref-i hakîki, kibr ile değil tevâzu' isbât ve muhâfaza olunabilir.

Halîfenin ve ensâr ve etbâ'ının iclâl etmek istedikleri makāmın Sâhib-i Ekremi ve âlem-i insâniyetin Velînimet-i A'zamı olan Zât-ı Kudsiyet-simât (aleyhi efdalu't-tahiyyat) –Sebeb-i îcâd-ı âlem, Seyyid-i veled-i Âdem oldukları hâlde- hizmet-i mûcibu's-saâdet-i seniyyelerinde fedâ-yı ser ü cânı devlet-i uzmâ bilen e'âzım-ı uzmâdan ahâd-ı nâsa varıncaya kadar- her ferde lütfen ve tenezzülen (ihvânımız)

[246] *Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr* Cild 2 Sahîfe 526
[247] *Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr* Cild Sahîfe [Rakamlar yazılmamıştır]

unvânıyla hitâb ve o unvâna muvâfık sûretde ibrâz-ı lütf u tevâzu‘la insanları da insâniyeti de kâm-yâb buyururlardı.

(Vekîl-i mefrûż)’un isr-i asîl-i celîle inkıyâdı ve (umenâu’r-Rusûl) cümle-i mübeccelesinden bulunan bir fakîh-i müteverri‘in de vekîl-i mefrûżu o isre inkıyâd ettirmesi bir emr-i mefrûż iken vekîlin rızâ-yı asîle külliyen mugāyir ve (burnu gökde) ta‘birine muvâfık olarak bir hükümdâr-ı şevket-şiâra yer öpdürmesi, tevcîh-i hitâba adem-i tenezzülle mükâlemede vesâtet-i vezîre mürâcaat etmesi ne kadar ayıb ise Maştab’ın –yukarıda beyân eylediği vechile- vekîli isr-i asîlden bin fersah uzaklaşdıracak sûretde (halk, halîfenin abdidir) demesi ândan bin derece ziyâde şâyeste-i ta‘yibdir.

Halîfenin “reâyâ fukarâsını hoşca gözetüb adl ü insâf üzere hareket eylesün” tarzındaki emr-i gāibi –medlûlü i‘tibarıyla- şâyân-ı istihsân ise de hâzıra karşı emr-i gāibi ihtiyâr etmesi bir emr-i müstahsen değildir.

Tuğrul’un lisân-ı Arab’a adem-i vukūfu farz olunub da halîfenin -tercümân makāmında- vezîre hitâb etmiş olmasına ihtimâl verilirse -muâmelât-ı sâireden sarf-ı nazar- yalnız (yer öpdürmek) meselesi bu ihtimâli sâlibdir. [147]

Bir de Tuğrul’un kılıcıyla feth ettiği memâliğin hükûmetini halîfenin kendisine tefvîz etmesi, Tuğrul’un hükûmetini hükûmet-i meşrû‘a hâline koymak içinse bu pek uzun bir bahsdir ki îzâha girişilse sadedin hâricine çıkılmış olur.

Bi’l-farz ve’t-takdîr halîfe, tefvîz-i hükûmet etmedikce Tuğrul’un hükûmeti meşrû‘ olmayacaksa bir melik-i müstakile, hattâ bir memlûk-i müstaskale yer öpdürmenin hiçbir vechile meşrû‘ olamayacağı bedîhiyatdandır.

Halîfenin evzâ‘-ı gayri-mütevâzı‘ı, (hem makāmına hem de şahsına bir kudsiyet) vermek fikrine mebnî ise bu fikr nazar-ı şer‘de büsbütün merdûddur. Çünkü İslamiyet, kibr ve ruûnet ve iddiâ-yı kudsiyet gibi etvâr-ı Nemrûdâne ve efkâr-ı kasîsâneye mâni‘dir…

Meselenin cihet-i siyâsiyesine gelince: Târih-şinâsâna ma‘lûm olduğu üzere hulefâ-yı Abbasiye’nin müddet-i hükûmetleri 524 sene mümted ise de kudret ve şevketleri yalnız yedi sekiz halîfe zamânında yüz sene kadar devâm etmiştir. Bu müddetin hitâmıyla hulefâ, âdetâ reîs-i rûhânî mesâbesinde kalarak esbâb-ı saltanat ma‘dum ve hükûmetleri mevhûm olmuşdu.

Hâlbuki halîfeler, kendilerini rûy-i zemînde sâye-i zu'l-celâl ve bilcümle mülûku abd-i hulûs-iştimâl add ediyorlardı. Hattâ Kemâl Bey (*Celâl*)'de lisân-ı celâlden der ki:

"… Evet hükûmetleri Bağdat'a münhasır iken kendi tasavvurlarında birkaç bin dünyâ kadar bir mülk îcâd edip de ânda Hâlik-i Sânî geçinmek istediklerini biliriz. Târih hâtırınızda değil midir? Hânedân-ı Selçûkî'yi te'sis eden Tuğrul bayağı cihangîr olmuş, Kāim Biemrillah'ı da hükmlerine esîr eden mütegallibeden kurtarmış iken mübârek Bağdat'a geldiği zamân o iktidârda bir pâdişâha elini öpdürmek Kāim'in azametine dokunmuş idi. Takbîl için yüzünü vermişdi...".

İşte hazerât-ı hulefâ, hükûmet-i mevhûmelerini –abd-i memlûk farz etdikleri- mülûk-i İslamiye'den birinin iâne ve himâyesiyle idâme edebiliyorlardı.

Sultân Tuğrul ise birçok bilâdı zabt ile kesb-i kuvvet ve halîfenin hükûmet-i mevhûmesini büsbütün izâleye isbât-ı kudret etmişdi.

Halîfenin acz-i tâmmıyla sultânın kudret-i kâmilesi tekābül ettirilince kimin kime hürmet etmesi lâzım geleceğini îzâha hâcet kalmaz. Hakîkat bundan ibâret iken Tuğrul'un Bağdat'da on üç ay ikāmetle mülâkat için mükerreren vukū' bulan niyâzını halîfenin is'âf etmemesi –siyâset nokta-i nazarından- ne kadar garîb bir reviş ise ba'de-bu'din huzûruna kabûl etmek lütfunda bulunduğu sırada sultâna yer öpdürmesi, tevcîh-i hitâba tenezzül etmemesi, sonra (Melik-i Maşrık ü Mağrib) diye hitâbda bulunması, bu kadar azametiyle beraber Tuğrul'un hedâyâsını kabûle tenezzül buyurması, bilâhare –yedi zürra' irtifa'ındaki- serîrine Tuğrul sayesinde suûd ettiği hâlde nahvet-kârâneyi muhâfaza eylemesi de o nisbetde acîb hâllerdir.

Teşbîhdeki hücnet hulûs-i niyete bağışlansun, papaların bir zamânlar âlem-i Nasrâniyetde ihrâz etdikleri tahakkümât-ı fevkalâde gibi hulefâ-yı Abbasiye de -gerek hilâfet gerek saltanat gibi iki kuvvet sayesinde- âlem-i İslâmiyetde mütehakkimâne fermân-fermâ olmuşlardı.

Fakat her iki taraf hükûmet-i rûhâniye ile hükûmet-i cismâniyeyi müddet-i medîde muhâfaza edemediler. Zîra hükûmet-i rûhâniyenin idâmesi, hükûmet-i cismâniyenin vücûduna mütevakkıf olduğu hâlde –papaları bahsden ihrâc edelim- hulefâ-yı Abbasiye bu mesele-i mühimmeye i'tina etmediler.

Hilâfet-i Abbasiye'nin bulunduğu hâl ve mevki'e göre –nazar-ı siyâsetde bir tekye şeyhinden farkı olmayan Kāim Biemrillah'ın Tuğrul gibi bir pâdişâh-ı satvet-penahî-hükûmet-i rûhâniye nâmına istisgār ve istihfâf etmesi –esbâb ü vesâit-i lâzımenin

fikdânıyla beraber- yalnız riyâset-i rûhâniye sayesinde hükûmet-i cismâniyenin idâme edilebileceğine kāil, binâberin hakāyık-ı siyâsiyeden gāfil olduğunu gösteriyor.

§

"İskender, Dara'ya galebe etdikden sonra henüz Sur şehrinin muhâsarasıyla meşgūl iken Dara tarafından elçiler gelip vâlidesi ve evlâdı ve zevcesinin istihlâsı için on bin talanton yani kırk kere yüz bin altun [4 milyon altun] verilmesini ve Yunan Denizi yani Akdeniz'den Fırat Nehri'ne varınca olan memâliğin pâdişâhlığını ve Dara'nın duhteriyle ba'de't-tezevvüc Dara'nın dost ve müttefiki olmak husûsunu Dara tarafından İskender'e ve ahd ü taahhüd etdiklerinde bu husûs İskender'in meclis-i meşveretinde [148] derpîş olunacak (Parmenyon) nâm kimesne âgaz-ı makāl ve 'Ben İskender'in yerinde olaydım şurût-ı merkūme ile akd-i sulh edip muhârebeye hitâm verirdim ve bundan ziyâde mehâlik ve muhâtaratı iltizâm etmezdim' deyu ifâde-i mâ-fi'l-bâl edicek İskender 'Ben dahî Parmenyon'un yerinde olaydım böylece ederdim. Ancak mâdemki İskenderim, vech-i âtiyyu'z-zikr cevâb veririm ki Dara'nın devleti ve bilcümle hazâyini yedimde iken ne hazînesine ihtiyâcım ve ne de devletinin bir kıt'asına arzû ve iştiyâkım vardır. Ve Dara'nın duhteriyle tezevvüc niyetim olsa bu bâbda ânın izin ve ruhsatına hâcet olmayıp ancak İskender'in mürüvvet ve insâniyetinden bir mürâcaatı var ise bi'n-nefs gelip şefkatimi müşâhede eylesün' deyu elçilere cevâb vermiş ve Dara dahî İskender'in bu cevâbından nâşî musâlahadan me'yus olup tehyie-i esbâb-ı mukābeleye şitâb etmiştir". [*Târih-i İskender b. Filipus*]

-Mülâhaza-

İskender –mîlad-ı Îsa'dan 303 sene mukaddem- Dara ile muhârebe ve ihrâz-ı galebe etmesi üzerine Dara firâr etmişdi. Vâlidesiyle evlâd ü ıyâli –Dara'nın katl olunduğuna zehâb ile- feryâda başlamışlardı. İskender (Liyunatus [Leonatos]) nâmındaki me'murunu bunların yanına gönderip "Dara berhayâtdır, katline emâre edilen esliha ve elbisesini hîn-i firârda arabasında bırakdığından ahz olunmuşdur. Benim, Dara'ya husûmetim yoktur. Ancak Asya'da hükûmet etmek kimin hakkı olduğunu isbât için cenk edilmiştir" tarzında teblîgatda bulunmuş ve kendilerinin (Melike) unvânıyla yâd ve tebcîl olunmalarına müsâade ettiğini ihbâr eylemişdi.

İşte (Asya'da hükûmet etmek kimin hakkı olduğunu isbât için) cenk eden bir cihangîrin tekâlif-i Dara'yı kabûl etmemesi ahvâl-i tabîiyedendir.

İskender'in teklîf-i Dara'yı redd etmesi –siyâseten- şâyân-ı tahtie görülemez. Fakat Dara'nın teklîf-i İskender'i kabûl etmemesi hatâ-yı azîmdir.

Zîra İskender –galebe-i vâkıa ve ahvâl-i sâire dolayısıyla- hâl gibi istikbâli de parlak gördüğü hâlde Dara'nın hâli gibi istikbâli de muzlim idi.

Dara, İskender'in arzûsuna mümâşat edip de (mürüvvet ve şefkatini) istid'â ve bizzat akd-i musâlahaya sarf-ı yârâ etseydi –ihtimâl ki- bir musâlaha-i nâfi'a akdini temin etmiş olurlardı.

İskender'in şemşîrinden havf etmiş, mekrinden ürkmüş ise evlâd ü ıyâlinin nâil oldukları hürmet ve iltifâta kendisinin de –belki maa-ziyâdetin- mazhar olacağını –düşmenin ma'lûm ve mücerreb olan- mehâsin-i ahlâkından ümîd etmeliydi.

İskender'in teklîfi üzerine (musâlahadan me'yus olarak tehyie-i esbâb-ı mukābeleye şitâb) etmesinden nasıl bir netîce hâsıl olacağı târihlere mürâcaatla tahkîk edilebilir.

Dakîka- Zamân olur ki düşmenin mehâsin-i ahlâkı, mühim bir kuvvet derecesinde temin-i menfaat ve tehvîn-i mazarrat eder. Binâenaleyh 'âkil, kemâl-i basîret ü sür'at ile bundan istifâdeye çalışır. Gāfil, tarîk-i muhtelife şitâb ve hâl ü istikbâli harâb eder. İşte bu dakîkaya dikkat edemediğiçin dârât-ı Dara mahv ü hebâ oldu. "Medâr-ı dâr-ı âlemdir müdârâ Müdârâsız yıkıldı dâr-ı Dara"

[İstitrâd kabîlinden şu noktaya da celb-i enzâr etmek lâzımdır: İskender gibi –bir aralık hâşâ Cenâb-ı Hakk'a iddiâ-yı karâbet etmiş olan- bir cihângîr-i müşrikin –hazîz-i esr ü zillde galtān olan- âile-i Dara hakkında gösterdiği muâmelât-ı âlicenâbâne ile (Kaim Biemrillah) gibi -halîfe-i Rasulullah ve mâlik-i rikāb-ı 'ibadullah olduğunu iddiâ eden, fakat emr ve nehyi sakalından bir karış ileri gidemeyen- bir muvahhidin –kendisini esîr ve tahkîr etmeğe muktedir olan- Sultân Tuğrul'a karşı ibrâz ettiği muâmelât-ı nahvet-kârâne, mülk ve saltanatın kimlere âid ve ikbâl ve izmihlalin hangi tarafa vârid olması lâzım geleceğini –lisân-ı hâl ile gûyâ- bir hâl-i ibret-nümâdır.

Halîfenin muâmelesi İskender'den, İskender'in muâmelesi halîfeden sudûr etseydi kîl ü kāle bi't-tab' mahal kalmazdı].

§

"Dara'nın ıyâlini muhâfazaya me'mur edilen hâdim, fırsat bulub Dara'nın yanına savuşdukda evlâd ü ıyâlinin ve mâderinin ne hâlde olduklarını ve Asya nisvânı

meyânında hüsn ü cemâl ile bî-misâl olan zevcesinin iffet ü ismetinden sâbit olup olmadığını ve İskender tarafından kendisine [149] bir gûne cebr ü taadî vukū‘ bulub bulmadığını suâl ettiğinde merkūm, cümlesinin sağ ve sâlim olarak haklarında pâdişâh zevce vü akrabâsına lâyık sûretde riâyet ve hürmet edilmekte olduğunu beyân ve “Senin ehl ü ıyâlin terk eylediğin vakitde ne hâl üzere ise elân yine o hâldedir. İskender, iffet ve ismetde cemî‘-i benî-Âdem beyninde fâikdir” cümlesini ityân edince Dara derhâl âsumâna [?]-i dest-i duâ ile “[?] ki âlihenin pâdişâhısın, mukaddemâ Fars ve Midya yani İran ve Turan mülkünü bana ihsân eylediğin misilli elân dahî ol mülkü yedimde ibkā et. Ancak benim min-ba‘d Asya pâdişâhı olmaklığımı lâiḳ ve irâdene muvâfık görmez isen bâri mülkümü İskender’den gayrı kimseye i‘tâ ve teslîm eyleme” deyu niyâz eylemiştir. Cemî‘-i a‘mâl-i afîfe ve ef‘âl-i behiyye düşmen indinde dahî makbûl ve pesendîde olagelmiştir”. [*Târih-i İskender b. Filipus*]

-Mülâhaza-

“Hüsn-i hulk ve edeb, celb-i kalb-i a‘dâ vü eviddâya sebebdir”. [*Telemak Tercümesi*-Yusuf Kâmil Paşa].

-İlâve-i Mülâhaza-

Dara, tâc ü tahtını zîrüzeber eden bir adüvv-i ekberin izmihlâlini temennî edeceği yerde izdiyâd-ı ikbâline, hattâ kendi mülk-i mağsûbunun da ândan başkasına nasîb olmamasına duâ ediyor. Bu hâle sebeb, düşmenin gösterdiği hüsn-i hulk u edebdir.

Hüsn-i hulk, düşmeni dost-ı vefâdâr ve su-i hulk dostu düşmen-i sitiz-kâr ettiği hâlde vâdî-yi siyâsetde (منم دیکر نیست) makāliyle sayha-endâz-ı fahr ü gurûr olan erbâb-ı hall ü akdin mesâvî-yi ahlâk ile tahsîl-i makāsıda hasr-ı mesâî etmeleri –fazâil-i insâniye ve hakāyık-ı siyâsiye hesâbına sezâvâr-ı takbîh ise- kendi hesâblarına maddeten, ma‘nen mûcib-i zarar ü hatardır.

§

“Baltacı Mehmed Paşa Ma‘rekesinde Petro giriftâr olduğu hasr ü tazyîkden halâs için 1123 Cemâziyelâhiresinin altıncı günü mağlûbâne akd eylediği ahidnâmede Azak ve Taygan Kaleleri taraf-ı Devlet-i Aliyye’ye redd ve teslîm olunmak şartı dahî münderic olup hattâ bunun mûcibince Hoşgeçdi sahrâsında serdâr-ı müşârünileyh tarafından Rusya asâkirinin doğru yollarıyla memleketlerine gitmeleriyle gerek asâkir-i mansûre ve gerek tavâif-i Tatar vesâire tarafından mümâna‘at olunmamak için bir kıt‘a

buyruldu yazılmışdı. İşte o vakit Petro Sinan-ı Zafer-nişân sayesinde yazılan buyruldu ile memleketine avdet edebilmişken (Mâr-ı sermâ-dîdeye Rabbim güneş göstermesin) müeddâsınca başı selâmete erdiği gibi ahidnâme-i merkūmun ahkâmını icrâda tereddüde başlamasıyla devleteyn beyninde iâde-i harb olunma derecelerinde münâkaşa ve mücâdeleler vukū‘ bulmuşdu”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Deli Petro gibi –Devlet-i Aliyye hakkında ihdâs ettiği muzırrât-ı siyâsiyesi bugüne kadar temdîd etmiş olan- bir düşmen-i ‘âkili (fikdân-ı zâd ü zehîreden ve inkıta‘-ı turuk-ı necâtdan me’yus ve ordusunu tamâmıyla esîr yahud telef ettirmeğe mecbur) olduğu bir sırada âzad etmenin usûl-i hikmet ü siyâsete muvâfık olup olmadığını tedkîk eden siyâset-şinâsân-ı eslâf ü ahlâf, ta‘yin-i hakîkatde ihtilâf etmişlerdir.

Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa’nın otağında akd edilen meclis-i meşveretde –muhârebenin müşevviki olan- İsveç kralı On ikinci Şarl ile Kırım hanı Devlet Giray Han, Rusya ordusunun bilâ-emân esîr-i harb edilmesi reyinde ısrâr eylemişlerse de erkân-ı sâire “İmtidâd-ı harbin netâyic-i meşkûkesinden dil-hâh-ı devlet üzere tesviye-i maslahat etmek evlâdır. Düşmen bu kadar tezlîl olundukdan ve her matlabımızı is‘âf eyledikden sonra harbde ‘inâd etmeğe lüzûm yoktur. Bir ordusunu batırmak veya esîr etmekle bütün düşmeni bitirecek miyiz” diyerek şerâit-i musâlahayı kabûl ile Rus ordusuna emân vermişlerdir.

Abdurrahman Efendi, (*Târih-i Devlet-i Osmâniye*)’de bu vak‘ayı hikâye etdikden sonra der ki:

“Koca Petro’nun yakayı kurtardıkdan sonra ahkâm-ı muâhedeye iltifât etmemesine ve Rusya Devletine eylediği hidemât-ı azîmeye nazaran Baltacı Mehmed Paşa müteahhirînin hedef-i dâne-i ta‘rizi olmakdan kurtulamamiştir. Ancak böyle bir gazve-i kübrâya ve müteâkiben parlak bir de muâhedeye muvaffak oldukdan sonra Baltacı Mehmed Paşadan bir de fevkalâde âkıbet-endişlik beklemek şân-ı insâfa lâyık değildir. Husûsâ ki Koca Petro esîr edilse bile bir muktezâ-yı şiâr-ı Osmaniyân ba‘de-zamân ıtlâk olunacağı ağleb-i ihtimâl ve belki şübhesizdir. Ve yalnız bir hükümdârlarını ifnâ etmek mevsim-i temmuz ? hulûl etmiş olan Rusya devletince ne derecelerde [150] müessir olacağı kat‘iyen kesdirilemez”.

Ben de derim ki: Dem-i ızdırarda taahhüdâtda bulunan bir düşmen-i kindârın –vakt-i necâtda- ahde vefâ edeceğini ümîd etmek –kafasından tutulan bir yılanın bi’l-ızdırâr

gösterdiği tavr-ı mülâyemet ü mütâvaata aldanub da başını boş bırakmak kabîlinden bir hareket-i kûteh-bînânedir.

Şarl ile Devlet Giray'ın reyi –bi'l-farz- zebunküşlüğe haml olunsa bile diğer erkân-ı şûrânın –kâğıt üzerinde gördükleri taahhüdâtı mevki'-i fi'lde görmüşcesine- müsterîh ve emîn olması da kavâid-i dûr-endişîye tevâfuk edemez. Zîra kavl, fi'l ile mu'teber olabilir.

Kalelerden bazılarının red ve teslîmi, bazılarının hedmi gibi husûsat, musâlahanâmenin –derhâl mevki'-i icrâya konulabilecek- mevâddından olduğu hâlde mevâdd-ı mezkûre evvel-be-evvel icrâ ettirilmeden yahud îfâ-yı taahhüdâtda taallüle kat'iyen meydân ve imkân bırakmayacak sûretde meselâ, mücevherâtına bedel Katerina'nın muvakkaten tevkîfi gibi-tedâbir-i kaviyye ittihâz edilmeden düşmenin iḫlâ-yı sebîli bi't-tab' hatîat-ı azîme-i siyâsiyeden add olunur.

Baltacı Paşanın "Böyle bir gazve-i kübrâya ve müteâkiben parlak bir de muâhedeye" muvaffâkiyeti her sûretle şâyân-ı takdîr ise de "Kendisinden bir de fevkalâde âkıbet-endişlik beklemek şân-ı insâfa lâyık değildir" sözü pek de muvâfik-ı insâf değildir.

Çünkü Paşa merhûm, Prut Muhârebesinde yalnız bir kumandan sıfatıyla hareket etmedi. Muhârebenin rûhu mesâbesinde olan musâlahayı da bir diplomat sıfatıyla akd etdi. Her şeyde bâhusus devletin hayâtına taalluk eden böyle mühim bir meselede "Fevkalâde âkıbet-endişlik" göstermek diplomatlığın ussu'l-esâsı olduğu hâlde Paşanın hâle atf-ı nazar, istikbâlden kat'-ı basar etmesi mahâret-i siyâsiye erbâbından olmadığını isbât eder.

Paşanın kitâbet ve mûsikide behresi ma'lûm ve (güzelce müezzin) nâmıyla mevsûm ise de –siyâsetin levâzım-ı zarûriyesinden olan- ketm-i hissiyâta muktedir olamadığıçün Prut'dan Edirne'ye avdetinde Damad Ali Paşa gibi "Manzûr-ı nazar-ı iltifât ü ikbâl ve bilcümle vakâyi' ve tertîbata vâzı' yed-i istiklâl olan" bir mukbil-i muktedir aleyhinde tefevvühâta başlayarak azl ve nefy ile boşboğazlığının cezâsına uğradığını yine Abdurrahman Efendi nakl ediyor ki[248] bu keyfiyet de Paşanın –evsâf-ı matlûbeyi hâiz- mâhir bir diplomat olmadığını te'yid edebilecek esbâbdan ma'duddur.

Abdurrahman Efendinin dediği gibi "Esîr değilse bile bir muktezâ-yı şiâr-ı Osmâniyân ba'de-zamân ıtlâk olunacağını" takdîr ile Petro'yu âzâd etmek Baltacı için bir meziyet-i siyâsiye temin edemez.

[248] *Târîh-i Devlet-i Osmâniye*- Cild 2 Sahife 139

Bilakis Baltacı –Abdurrahman Efendinin düşündüğü gibi düşündüğü için- Petro'yu esîr etmemiş ise pek yanlış düşünmüş, binâberin pek büyük hatâ etmiştir.

Zîra henüz esîr edilmeyen bir hükümdârın –bazı fevâid-i cüz'iye mukābilinde yolunu açık bırakmakla, esîr edilen bir hükümdârı –zekât-ı zafer olarak- afv ve âzâd etmek arasında ahlâken, siyâseten ne kadar fark olduğunu erbâb-ı fikr ü nazar takdîr eder.

Petro'nun esri Rusya Devletince ne derecelerde müessir olacağı teemmül edilüb de sebîli iḫlâ edilmiş ise bu sûretle âkıbet-endîşlik gösteren diplomatlar, Petro'nun ba'de'l-esr âtıfeten âzâd edilmesinden ne derecelerde hüsn-i te'sir hâsıl olacağını teemmül etselerdi hâlen ve âtiyen menâfi'-i azîme istihsâl etmiş olurlardı.

Cevdet Paşanın "Sinân-ı Zafer-nişân sayesinde yazılan buyruldu ile memleketine avdet edebilmişken Petro'nun (Mâr-ı sermâ-dîdeye Rabbim güneş göstermesin) müeddâsınca başı selâmete erdiği gibi ahidnâme ahkâmını icrâda tereddüde başlamasını" zımnen takbîh etmesi de –nefsu'l-emre muhâlif olduğu için- tahsîn olunacak bir hâl değildir.

Çünkü düşmenden beklenilen şey, vefâ değil cefâdır. Deli Petro'nun –sûret-i 'âkilânede- tahlîs-i girîban etdikden sonra cefâya başlamasını –hasâis-i insâniyet-şinâsâneye münâfî görüb de- takbîh etmekten ise öyle bir düşmenden cefâ yerine vefâ bekleyen gaflet-perdâzânı tevbîh etmek nefsu'l-emre daha ziyâde mutâbıkdır.

Şâyed Baltacı Paşa, musâlaha-i mebhûsun-anhâyı –mahzâ- erkân-ı şûrânın icbârıyla akd etmiş ise –böyle bir mesele-i müşkilede ekseriyet-i mutlakaya galebe etmek Petro'ya galebe etmekten daha müteassir olduğu için- muâhazeden bi't-tab' vâreste ve takdîr ü tekrîme şâyeste olur. [151]

§

(Kont Jûl Andraşî [Kont Gyula Andrassy]) 1848'de Macar inkılâbıyla beraber Devlet-i Osmâniye'nin cenâh-ı himâyetine ilticâ ile cânını kurtarmıştır. Saltanat-ı Seniyye'nin mekârim-i misâfirperverânesinden emsâli gibi mütena'im olarak bazı süferânın ihtârı üzerine Kütahya'da ikāmete me'mur edildiği zamânda şehrî otuz lira maâş ihsân buyrulmuşdur. Nihâyet memleketine avdetle Avusturya-Macaristan başvekâletine ta'yin olunmuşdur. Selefi (Kont [?])'in meslek-i siyâsisi (Avusturya bir tarafa meyl etmek lâzım gelirse –her iki devletin esâs menfaatlerinin iktizâsına binâen- behemehâl Devlet-i Osmâniye ile ittihâd etmesinden) ibâret olduğu hâlde Andraşî bu mesleğin büsbütün aksini iltizâm etmiştir.

(*Nevsâl-i Marifet*)'de bu mesele uzun uzadıya mevzû'-ı bahs edildikden sonra "Politikiyede (Santimantalizm) yani mürâ'at-ı his olmaz ise de Kont Andraşî'nin Devlet-i Osmâniye'den gördüğü avâtıf-ı mahsūsaya karşı vukû' bulan küfrân-ı ni'meti de hiçbir sûretle kābil-i te'vil ü afv değildir. Hersek İhtilali hengâmındaki harekâtı, yani 'usâtı doğrudan doğruya himâye ve iktizâ etdikce teslîh ve sırası düşdükce hudûdu tecâvüzle Bosna kıt'asına taslît yolunda tutulan politika Andraşî'nin tedâbir-i siyâsiyesinden idi. Hattâ 1876'daki Islahat lâyihası da Andraşi'nin kaleminden çıkmiştir.

§ Nihayet Bulgaristan meselesi Rusya muhârebesini, Rusya muhârebesi ise Berlin muâhedesini ve muâhede-i mebhûsun-anhâ dahî koca iki eyâletin istilâsını intâc eyledi. Andraşi'nin ifâ-yı şükrân için ittihâz ettiği meslek şâyân-ı tebrîkdir!" deniliyor. [*Nevsâl-i Marifet* 307/308 Sahîfe 77]

-Mülâhaza-

(Politikada Santimantalizm) olmayacağını i'tiraf etdikden sonra –ef'âl-i ni'met-nâşinâsânesinden dolayı- Andraşî'yi muâhaze edenler sezâvâr-ı muâhazedir.

Çünkü (Kont دوبایست)'in –bir gûne himâye-i mürüvvet-kârânesine nâil olmadığı hâlde- Devlet-i Osmâniye'nin menâfi'ine hizmet etmek istemesine mukābil (Kont Andraşî)'nin –sâye-i himâyetinde muhâfaza-i hayât ettiği- devlet-i müşârünileyhâyı birçok mesâib-i siyâsiyeye giriftâr etmesi ahlâk nokta-i nazarından takbîh olunabilirse de politika cihetinden şâyân-ı takbîh değildir.

Evvelen- Diplomaside hiss-i mürâat yoktur, diplomatlar hasîsa-i hukūk-perverîden mahrûmdurlar. (Kuvvet, hakka mukaddemdir) kâidesinin cereyân ettiği bir zamânda hukūk-şinâslık dâiyesinde bulunan diplomatlar, hukūk-ı düvelin en basît kavâidinde bile câhil add olundukları hâlde Andraşî'den hareket-i hukūk-perverâne, mukābele-i ni'met-şinâsâne beklemek hatâdır.

Sâniyen- Her diplomatın bir tarz-ı ictihâdı olduğundan Kont[?], Devlet-i Aliyye'nin lehinde, Kont Andraşî aleyhinde bulunmağı kendi devletlerinin menâfi'-i siyâsiyesine muvâfık görmüşlerdir.

Eğer Andraşî de –[?]gibi- Devlet-i Osmâniye ile ittihâdı kendi devletinin menâfi'ine muvâfık görmüş de mahzâ (iyiliğe kemlikle mukābele etmek için) öyle bir meslek-i

hukūk-şiknâne iltizâm etmiş ise –yalnız kendi devletinin menâfi‘ini ihlâl etmiş olmak i‘tibariyle- muâhaze ve takbîh olunur.

Yoksa devlet-i metbû‘asının menâfi‘ini temin için diğer devletin hukûkunu gasb, menâfi‘ini selb etmek diplomasi âleminde takbîhe değil tahsîne lâyık görülür!

Mesele, ahlâk nokta-i nazarından tedkîk edilecek olsa Andraşî’ye karşı lisân-ı devletden “لقد ربيت جروًا طول عمري فلما صار كلبًا عض رجلي” beytini okumak lâzım gelir.

Devlet-i Aliyye ise cenâh-ı merhametine ilticâ eden bir kâfiri –mürüvvet-i İslamiye îcâb-ı ‘âlîsinden olmak üzere- temin ve taltîf etmiş olduğu için “ وإن انت أكرمت الكريم ملكته ” ‘itâbından bi’t-tab‘ masûn kalır. Zîra bir dahîl-i وإن انت أكرمت اللئيم تمردا nâçârın kerîm yahud leîm olduğunu tedkîke mürüvvet müsâid değildir…

§

“Viyana Kongresinde Prens Metternich, yirmi dört saat uykusuz kaldığından artık müzâkereyi kesmek maksadıyla ‘Halkın hâb-ı gafletden istifâde için terk-i hâb ü râhat bu kadar olabilir, haydi yatalım’ diye bağırmıştır” [*Sefirler ve Şehbenderler*- Said]

-Mülâhaza- [152]

Diplomatların lüsūsdan farkı olmadığına Metternich’in şu sözü de şâhiddir. Çünkü lüsūs da halkın hâb-ı gafletde bulunmasından istifâde eder.

Usûl-i sirkat de –bir fenn-i mahsūs olarak- tedvîn ve tedrîs edilse sârikler de –diplomatlar gibi- kemâl-i fahr ile i‘lan-ı meslek ederler de hırsızlığın diplomatlıkdan daha kabîh bir meslek olmadığına halk kanâat eder yahud bu iki meslek erbâbı arasında münâsebet-i tâmme olduğunu anlar da lüsūsa karşı hâb-ı gaflete dalmamağa çalışdığı gibi diplomatlara karşı da gāfil bulunmamağa uğraşır.

Bu hâlde gaflet ile intibâh arasında bir mücâdele-i şedîde başlar ki intibâh, gaflete galebe ederse diplomatlar –gafletden istifâde etmekten ibâret olan- mesleklerinden müstefîd olamazlar da bir gün i‘lan-ı iflâs ederler.

Diplomatların iflâsı, şübhe yok ki cem‘iyât-ı beşeriye için bir kâr-ı azîmdir!

§

“Cezayirli ile İngiliz ve Flemenk amiralleri meyânelerinde yapılan mukāvelenâmelerden Bâbıâlîce ma‘lûmât olmayıp ânları o zamân vakanüvis bulunan Şanizade Efendi lisân-ı ecnebîden tercüme ederek târîhine kayd eylemiştir”[249] [*Târîh-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

[(Târîh-i Devlet-i Osmâniye)’de beyân eylediği üzere garb ocaklarının en mühimi olan Cezayir’in taht-ı tasarruf-ı Osmânî’ye intikāli İspanyollar’ın Müslümanlar hakkında icrâ-yı zulm etdikleri asra tesâdüf edip kulûb-i müslimînde de İspanyollara karşı husûmet-i şedîde hâsıl olduğundan –mevki‘-i coğrafîsi hasebiyle- âteş-i husûmetin fevvâresi olmağla ve Tunus ve Trablus feth olundukdan sonra oralar ahâlisi dahî Cezayirlilere iştirâk etmekle Garb Ocakları halkı süfün-i harbiye tedârik ederek İspanya sevâhil ü cezâirini gāret ve süfün-i ticâriyeyi zabt ve Malta korsanlarına mukābele ve İtalya gemilerine taarruz etmek âdetlerine devâm ederlerdi. Ocakları giderek asabiyet-i askeriye hâsıl ve içlerinde (Dayı) nâmıyla sâhib-i nüfûz rüesâ ve ümerâ hâdis olduğundan cânib-i devletden ibtidâ fethde (yerli kulu) nâmıyla kılâ‘a ikāme olunan beş altı bin Türk askeri azaldıkca yerlerinin doldurulmasına lüzûm kalmadığı gibi beylerbeyiler de ekseriyâ dayılardan intihâb ve ta‘yin olunmağa başladı. Bunlar iki üç senede bir defa devlete hediye takdîm ederler ve tersâne-i âmireden de kendilerine sefîne ve barut ve top i‘tâ ve lede’l-îcâb Cezayir gemileri donanma-yı hümâyun maiyetine celb ve hidemât-ı seferiyede istihdâm olunurdu. Daha sonraları ocaklar halkına Avrupa devletleriyle muâhede etmeğe Hükûmet-i Seniyye cânibinden ruhsat verilmeğe ve bazen de hasbe’z-zarûre icbâr kılınmağla ocaklar serbest bir idâre istihsâl eylediler. Ancak gārat ü taaddiyât-ı mütemâdiyeleriyle Akdeniz devletlerini bî-huzûr etdiklerinden ânların nezd-i Hükûmet-i Seniyyede şikâyat-ı şedîdelerini da‘vet ederlerdi ki bu hâl âtide Saltanat-ı Seniyye’yi müşkilât-ı azîmeye dûçar eylemiştir.]

İşte şu ma‘lûmât-ı muhtasaradan müstebân olduğu vechile Cezayirlilerin tarz-ı idâresi sâir eyâlat-ı Osmâniye’nin idâresine müşâbih olmamasına göre “Cezayirliler sûret-i istisnâiyede idâre olunduklarından hâricle doğrudan doğruya muâhede ve münâsebetde bulunabilmek için devlet-i metbû‘a cânibinden müsâade-i mahsūsaya mazhar olmuşlardı. Binâberin İngiliz ve Flemenk amiralleriyle akd etdikleri

[249] Şânizade diyor ki: “[Bu kısım boş bırakılmıştır.]

mukāveleden devleti haberdâr etmedikleri gibi devlet de verdiği me'zuniyetden dolayı mukāveleden haberdâr olmağa lüzûm görmemişdi" denilirse cevab veririz ki: ecânible hodbehod mukāvele akdine me'zun olan bir hükûmet-i tâbi'anın da mukāvelatından devlet-i metbû'anın haberdâr olması siyâseten taht-ı vücûbdadır.

Zîra o muâhededen tevellüd edecek muzırrâtın bilâhare metbû'a âid olacağı tabiîdir. Nitekim ocakların hod-serânelerinden devletler, bast-ı şekvâ ve Hükûmet-i Seniyye'yi müşkilât-ı siyâsiyeye ilkā etmişlerdir.

Bir hükûmet-i tâbi'anın –şekl-i idâresi nasıl olursa olsun- düvel-i saire ile mukāvelata girişebilmesi, devlet-i metbû'anın müsâadesine merbût yahud o mukāvelatdan devlet-i metbû'anın haberdâr olması siyâseten bir emr-i meşrût bulunduğu hâlde Cezayir hükûmetinin Bâbıâlî'ye ihbâr-ı keyfiyet etmeksizin muâhede akd etmesi –hâiz olduğu me'zuniyet cihetiyle- müstelzem-i tevbîh değilse de devlet-i metbû'anın –âtîyi düşünmeksizin- vaktiyle böyle bir ruhsat-ı vâsi'a bahş etmesi şâyân-ı tahtiedir.

Mâdemki Devlet-i Aliyye, ecnebilerle akd-i muâhede edebilmek için Cezayirliler'e me'zuniyet vermiştir, [153] hiç olmazsa bu muâhededen evvel-be-evvel kendisine ma'lûmât vermek şartını da ortaya koyması lâzım gelirdi.

Bir devlet, memâliğinin tarz-ı idâresini –istikbâli ve her türlü ihtimâli nazar-ı dikkate alarak-bir esâs-ı metîne binâ etmez ise bilâhare idâre-i mukayyede, idâre-i müstakile hâline ve idâre-i mutlaka, idâre-i mümtâze sûretine inkılâb eder yahud memleket büsbütün elden çıkar ki târihimiz bize bu yolda birçok emsile-i fecîa ibrâz ediyor. Mesâfenin bu'du, matbûatın ve vesâit-i muhâbere vü münâkalenin fikdânı, esbâb-ı satvetin noksânı gibi hâlat-ı hükûmet-i tâbi'anın etvâr-ı harekâtını tarassud ve tefahhus için bir mânia teşkîl edemez.

Çünkü (devlet) nâmını ihrâz eden her cemiyet –teşkîl-i devlet için iktizâ eden- her türlü vesâit ve vesâili esâsen istihzâra mecburdur. Aksi takdîrde bir devlet-i dâime te'sis edemez, belki bir hey'et-i muvakkate teşkîl edebilir ki o hey'etin vücûdu –nakşber-âb gibi- ân-ı vâhidde zâil olur. Elhâsıl, kânun-ı siyâset –bir hükûmet-i metbû'a gibi hareket ve düvel-i ecnebiye ile akd-i mukāveleye mübâderet etmek sûretinde- bir me'zuniyet-i gayri-ma'kuleye mazhar edilen Cezayirlilerden ziyâde –bir hey'et-i muvakkate gibi gāfilâne ve kûteh-binâne hareket eden- hükûmet-i metbû'ayı mes'ul tutar.

§

“Ragıb Paşa Şark ve Rumeli seferlerinde bizzat bulunub hakîkat-i hâle kesb-i ıttıla‘ etmiş olduğundan sadârete geldikde Osman-ı Sâlis ve Mustafa-yı Sâlis asırlarında altı sene sadâretde bulunub sulhü iltizâm ile harbden ictinâb etmiştir. Hattâ Mustafa-yı Sâlis bi’d-defâat muhârebeye ibtidâr ile ‘Eğer garaz akçe ise Edirne kapusundan Rusçuk’a kadar iki keçeli altun dizerim’ demiş iken sadr-ı müşârünileyh mâni‘ olup ‘Devlet-i Aliyye’niz bir gazanfer-i harb ü vegādır ki vukū‘at-ı cesîme-i sâbıka hasebiyle enzâr-ı ecnebiyede gāyet mehâbet-nümâdır. Lâkin şimdiki hâle şikeste-ezfâr olup hîn-i muhârebe burası ma‘lûm ve âşikâr oldukda a‘dâ vâkıf olup sonra hâl müşkül olur. Hemân askere nizâm verilsin de sonra bu dâiyelere düşülsün’ dediği menkūldür ki bu sûretle Devlet-i Aliyye’ye büyük hizmet etmiş olduğu 1182’de açılan Rusya muhârebesinde ma‘lûm oldu. Lâkin nasılsa Paşa mezkûr altunları tanzim-i asker madde-i mühimmesine sarf ettirmeğe muvaffak olamamiştir”. [*Târîh-i Cevdet*]

§

“Mustafa-yı Sâlis akl ve dirâyetle muttasıf ve kemâl-i tasarruf ve imsâkla mütehallik olduğundan hazâin-i kesîre cem‘[250] etmek ve fünûn-ı mugayyebâta rağbet ve i‘timadı bulunmak ve tâli‘ini saîd ve galebeye müsâid görmek cihetleriyle yetmiş seksen seneden beri Rusyalıların memâlik-i İslamiye hakkında olan su-i niyetleri anbean tecessüm edegelmesiyle Moskov üzerine i‘lan-ı harbi tasmîm ederdi. Lâkin Sadrazam Ragıb Paşa bir fâzıl-ı hikmet-bîn feylesof-ı rind-âyin olduğundan asâkir-i Efrenciye’nin kesb eylediği intizâmı ve bilakis cuyûş-ı Osmâniye’nin hâsıl ettiği iğtişâş ve adem-i inzibâtı mukāyese ederek tebyîn eden netîceyi ta‘birat-ı hâkimâne ile ‘arz etmekte ve bazı meşâgil irâesiyle geçişdirmekte idi. Fakat bu bâbda iktizâ eden esbâb-ı müdâfaayı istihzâr eylemedikce her ne kadar seferden ictinâb olunsa ve tarîk-i müsâlemete gidilse ikmâl-i levâzım etdikden ve vakit ve zamânını buldukdan sonra hasmın icrâ-yı tasmîmatdan geri durmayacağı bedîhî olduğu hâlde Ragıb Paşanın tecdîd-i nizâmat-ı askeriye ve tanzim-i levâzımat-ı harbiye husûslarına i‘tina etmeyerek yalnız kendi vaktinin hoşca geçmesine hasr-ı himmet eylemesi ya bi’l-

[250] “Sultân Mustafa’nın tabiatı müsâdereye mâil olduğundan vüzerâ-yı sâlife tevâbi‘ ve müntesibâtından şöhret-i servetle müştehir olanları hatta Darüssaade âzâlığından olanları ve hazinedârlıktan çerağ ve mütekāiden Mısır’a i‘zām kılınan ağaların zenginlerini bile müsâdere ederek umûr-ı seferiyeye sarf eyledi. § Vâridât-ı devletin fazlasını peyderpey Enderun-ı Hümayun hazinesine alageldiğinden başka selâtin-i mâziyeden kalma zer ü sîme müteallik haylice evâniyi sikke kat‘ ettirdiği hatta bazı kütüb-i nefsiyeyi bile el altından satdığı binâenaleyh mevcûdu üzerine nukūd-ı vefire zamm ve iddihar eylemiş ise de bilahare Rusya sefiri uğrunda sarf etmiştir” [Netâyicu’l-Vukū‘at]

külliye ümidsizliğinden yahud melhûz olan muhâtarat havfından nâşî olup sinnce dahî mâbeyn-i sittîn ü seb'în tîh-i hayretde bulunması buna sebeb olmuş denilebilirse de alâ-kile't-takdîreyn müşârünileyh mûcib-i nakîsa add olunsa becâdır". [*Netâyicu'l-Vukūat*]

§

"Avrupalılar terakkiyât-ı ilmiye ve sınâ'iyelerine devâm ve ikdâm edip hâlbuki Saltanat-ı Seniyye ağırlaşan âzâ-yı tensîkiyesini tahrîk ile tarîk-i terakkîde komşuları nisbetinde sür'atle meşy ve hareket edemediğinden bu müsâvatsızlığa nazaran Koca Ragıb Paşanın meslek-i ihtiyat-kârîsi şübhesiz sezâvâr-ı pesend idi. Fakat biraz da müstakbel için ihtiyat olunmak taht-ı vücûbda idi". [*Târîh-i Devlet-i Osmâniye*]

-Mülâhaza-

Ragıb Paşa merhûm, fazâil-i ilmiye ve mahâret-i siyâsiyesi müsellem ve Osmanlılar için şâyân-ı iftihâr büyük [154] bir âdem ise de –rûhu's-siyâse hükmünde bulunan- kāide-i dûr-endîşîye riâyet etmediği, istikbâlden ziyâde hâle ehemmiyet verdiği fıkarât-ı muharrereden müstebân oluyor.

Ahvâl-i mülkiye vü askeriyenin –efkâr-ı devlet ü memleket gibi- müşevveş olduğu bir zamânda pâdişâhı muhârebeden tahzîr ve ıslâh-ı hâlden sonra harbe girişilmesi lüzûmunu takdîr edişi- nefsu'l-emre muvâfık bir rey-i hakîmâne olduğu için- ta'riz ve taarruzdan sâlimdir.

Fakat devletin hayât-ı hakîkiyesi mesâbesinde olan tanzimat ve ıslâhatı vücûda getirmeğe çalışmayıp –vahâmet-encâmdan ihtirâzla- hâl-i hâzırı muhâfazaya i'tina etmesi istikbâlden kat'-ı nazar, binâberin devlete ma'nen îras-ı zarar eylediğini gösteriyor ki öyle büyük bir âdemin böyle âdî bir mesleğe zâhib olması cây-ı teessüfdür.

Bir hasta –iştihâ-yı kâzib sâikasıyla- birçok muzır şeyler ekl ve şurb etmek istiyor. Tabîb-i müdâvi ise bu şeylerin hayâtına muzır olduğunu, o şeyleri yiyüb içmek için evvel-be-evvel iâde-i sıhhate çalışılmasını tavsiye ediyor. Ne faide ki hastanın iâde-i sıhhatini istilzâm edecek esbâbı –tabîb sıfatıyla- kendisi tertîb ve icrâ etmek lâzım gelirken hastanın –bazı gûne mezâhim içinde bulunmakla beraber- hâl-i hâzırıyla da yaşayabileceğine ihtimâl verdiğinden, gāliba nefsini de meşâkk-ı meşâgile uğratmak istemediğinden iâde-i sıhhate hizmet edecek vesâili istihzâra müsâraat etmiyor. İşte o hasta, Sultân Mustafa merhûma, tabîb de Ragıb Paşaya teşbîh olunabilir…

Bir de şu noktaya tevcîh-i nazar edelim: Hâl, rehîn-i ikbâl olsa bile devâmından emîn olmak pek büyük hatâdır. Zîra her hâl, meyyâl-i zevâldir.

Müdebbirân-ı umûr, hâlden ziyâde istikbâlin teminine mecburdur.

Hâli muhâfazaya çalışanlar seyyie-i hod-endişîyi irtikâb etmiş olurlar. Hod-endişlik eşhâs için bir kabâhat ise maslahat-güzârân-ı devlet için bir cinâyettir.

Devlet âdemleri fedâkâr olmak lâzımdır ki devletin menâfi'ini temin edebilsin. Hırs-ı ikbâl ile muhâfaza-i câh derdine düşenler, vücûd-ı devleti câh-ı nikbete düşürmüş olurlar.

Hamiyetin icâb ettiği hâl, "ترك كام خود كرفتم تابرآيد كام دوست" mâ-sadakınca –her ne sûretde olursa olsun- fevâid-i şahsiyeyi terk ile menâfi'-i devleti temin edecek esbâbı istikmâl etmekdir.

§

"Ponaparta Osterliç cenginden [Austerlitz Muhârebesi] sonra ihbâr-ı muzafferiyet zımnında İstanbul'a nâmereslik ile bir ofçiyâl tesyâr ve ibrâz-ı hulûs ile beraber Rusyalu sulha yatmaz ise Lehistan'a hücûm edeceğini iş'âr etdikde Devlet-i Aliyye bî-taraflık mesleğinde sebât ve metânet göstermekle beraber Napolyon gāyet nevâzişli ve imparator unvânını hâvî cevâb-nâme-i hümâyun yazıldıkdan başka ofçiyâl ile birkaç defa hafî meclis akd olunarak Devlet-i Aliyye'nin tamâmiyet-i mülkü olunmak ve Eflak ve Boğdan'a dâir mukaddemâ Rusyalu ile akd olunan şurût-ı kerîhe ibtâl kılınmak gibi bazı mevâddın Ponaparta yediyle tanzimi ve tarafından İstanbul'a elçi irsâli mahremâne ifâde ve kendisine ziyâdesiyle en'âm ve ikrâm olunarak iâde kılınmıştir. Rusya elçisi bundan şübhelenerek istiknâh-ı ahvâle kıyâm eylediği esnâda Reîsülküttab Vasıf Efendi boşboğaz bir zât olduğundan Eflak Voyvodası İpsilanti Bey tarafına 'Biz memleketin şurût-ı kerîhesini Fransalı yediyle ilgāya sa'y ediyoruz inşallah müyesser olur' deyu keşf-i râz edip bu takrîble keyfiyeti Rusya elçisine aks etmekten nâşî Rusya Devleti su-i zanna zâhib olarak Devlet-i Aliyye ile Fransa'nın muâmele-i hafiyyesi ne olduğunun tecessüs ve taharrîsine ibtidâr ve ândan sonra İngiltereli ile birlikde kâh tehdîd ve ihâfe sûreti izhâr kâh bazı ahvâlden şikâyet siyâkında bast-ı mukaddemât iğbirâr eder oldu". [*Târîh-i Cevdet*]

§

“Muhib Efendiye verilen ta‘lîmat-ı hafiyyeden anlaşıldığı üzere Devlet-i Aliyye mücerred Fransalının va‘di üzerine bazı şurût-ı ahdiyenin tenḳīh ve ta‘dili ve bu sırada Rusya ittfâkının dahî ibtâli emeline düşüb ancak kendüsünü ortaya atmakdan bâdî-yi emrde müttefiklerini kayırmakdan/kırmakdan? ictinâb ederek vakit ve zamânı [155] gelmedikce bir ferde ifşâ etmemek ve bir tarafa serrişte vermemek üzere Muhib Efendiye emr verilmişken Reîsülküttab-ı vakit olan Vasıf Efendi bu hafâyâyı Fransa maslahatgüzârına tercümânlar dahî hâzır olduğu hâlde keşf edip tercümânların Beyoğlu’nda Devlet-i Aliyye Fransalı tarafına meyl ettirilmiştir yollu işâalarıyla keyfiyetin İngiltere ve Rusya sefâretlerine aks ettirileceğini teemmül etmemiş deyu Muhib Efendi Sefaretnâmesinde Vasıf Efendiyi ithâm eder. Asım Efendi dahî Vasıf Efendinin temeddüh ve tefahhura mâil bir zât olduğu cihetle züvvâr ve huzzâra [?]-efşân-ı iftihâr olarak takrîr ve tahrîrini kırâat ve irâe etmek merâkı olduğundan (الكاتب كاتم) kaziyesince zümre-i küttâba farz-ı ayn mesâbesinde olan ketm-i esrâr kemâlinden bî-vâye idüğünü beyân ile Muhib Efendinin kelâmını te’yid eyler” [*Târîh-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Vasıf Efendinin erbâb-ı ilm ü ma‘rifetden olduğu ma‘lûm ise de diplomatlığın îcâb ettiği hasâisden bi’l-külliye mahrûm olduğu şu iki fıkra ile tahakkuk ediyor.

(Boşboğazlık) her türlü beliyâtın masdarı olduğu için her ferdin, bâhusus –etvâr ve güftârı ahvâl-i düveliyede bir büyük inkılâb vukū‘una müsâid olan- diplomatların boşboğazlıkdan son derecede ictinâb ve söyleyecekleri sözü kirâren ve mirâren hadde-i tedkîkden geçirerek en ehemmiyetsiz mesâili bile en müşkül mesâil-i riyâziye gibi kemâl-i dikkat ve basîret ile hesâb etmeleri lâzım gelirken Vasıf Efendinin –bir hâriciye nâzırına değil- kahvehâne halkına da yakışmayacak sûretde boşboğazlığa ibtidr ve devleti muhâtarat-ı gûnâgûne giriftâr etmesi her vechile şâyân-ı teessüfdür.

Temeddüh ve tefahhur denilen hâlet-i merdûde, boşboğazlığın müvellid-i yegânesidir ki o hâlet-i habîse ile me’luf olanların umûr-ı hâriciye gibi devletin hayâtına taalluk eden mesâlihe değil hükûmetin en âdî işlerinde bile istihdâmına cevâz gösterenler, vücûd-ı devlete –tedâvisi müşkül- yaralar açmış olurlar.

Erbâb-ı tedkîk takdîr eder ki diplomatlık da şairlik gibi müsâade-i tabîata mütevakkıf bir keyfiyettir. Tabîat müsâid olmazsa şiir söylenemez. Kuvvet-i ilm ile söylenilen sözler şiir değildir, nazımdır.

Kezâlik isti‘dad-ı siyâsetden mahrûm olanlar kütübhâneler yutsalar da diplomat olamazlar. Binâenaleyh diplomatlığın şerâit-i asliye vü fer‘iyesini hâiz olmadıkları hâlde diplomat sıfatıyla ortaya atılanlar kelimât-ı siyâset-kârâne yerine türrehât-ı jaj-hâyâne savururlar ki ânların netîce-i makāli “Şecâat ‘arz ederken merd-i Kıbti sirkatin söyler” meâliyle hemhâl olur.

İşte Vasıf Efendi gibi fıtraten diplomat olmayan âdemlerin –diplomatlığa taalluk etmeyen- ilmini umûr-ı hâriciyenin hall ü faslına kâfî görerek –fıtraten, ilmen her türlü evsâf-ı siyâsiyeyi hâiz bulunan- Frenk diplomatlarıyla mükâleme ve münâzaraya me’mur etmek, baytarı kehhâl makāmında istihdâm eylemek demektir ki bu hâl-i nâ-becâya bâdî olanlar (البادي أظلم) kāidesince Vasıf Efendiden ziyâde müstahakk-ı takbîhdirler.

§

“Fransa elçisi sebastiyanı a‘mâl-i desâis-i gûnâgûn ederek Eflak ve Boğdan voyvodalarının azllerine vükelâ-yı devleti tergîb ve teşci‘ eyledi. Bunların azli Bâbıâlî’nin de efkârına muvâfik ise de nasblarında yedi seneden akdem azl olunmamaları Rusyalıya karşı taahhüd olunmuş idüğünden sebastiyanın tertîb ettiği mukaddemât-ı vehmiyeye istinâd ile sarâhat-i ahdiyeye mugāyir hareket câiz değil iken voyvodaların nasbında vükelâ ve kurenâya birkaç bin kîse veregeldiklerinden hep zihinler o tarafa mâil olup işin me’mur-ı mahsūsu olan Reîsülküttab Vasıf Efendi dahî sebastiyaniye bütün bütün aldanarak bu yolda sâire peşrev olmağla voyvodaların ikisi birden azl ile yerlerine diğerleri ta‘yin ve i‘zam ve Rusya sefâretine keyfiyet ihbâr olundu. Asım Efendinin beyânına göre bu husûs için Rusya elçisi Bâbıâlî’ye geldikde tâ üst perdeden kelâma âgaz ile ‘Bizden isti’zan etmeksizin voyvodaların tebeddülü sizin ne haddinizdir bu ne demektir hemân evvelki beyleri makāmlarına iâde ediniz yohsa beş on güne kadar berren ve bahren hücûm ile sizi Konya ve Şam diyârlarına bile hasret eylemek indimizde bir içim su gibidir. Sizi şimdiye kadar mahzâ mürüvvetimizden ve bazı gûne bey‘ ü şirâ muâmelesine lüzûmunuzdan nâşi ibkā ediyoruz’ zemîninde bir takım tahammül-fersâ sözler söylemiş ne çâre ki o esnâda Edirne [156] ve Arabistan ihtilâlatı derece-i kemâlde olduğundan devletin harekete mecâli olmadığından voyvodaların ol vechile bağteten azli ahde mugāyir olmak hasebiyle yolsuz ve yâr u ağyâr nazarında haksız bir keyfiyet olduğuna mebnî fi‘len ve kavlen medâr-ı müdâfaa olacak elde bir sened ve kuvvet olmadığı cihetle

çâresiz eski voyvodaları ibkā ve yeni voyvodaları geriye celb ile şân-ı devlete şeyn verecek bir rezâlet gösterilmiştir".

§ "Faik Efendi der ki: Vasıf Efendi bir buçuk sene mikdârı mesned-i riyâsetde karâr ve endâzeden ziyâde kumaş-ı devletden kendüye câmeler biçerek mebâliğ-i külliye celb ve iddihârına ictisâr eylemişdi.

Ulûm-ı akliye vü nakliyede ve şiir ve inşâda olan meleke ve mahâretinin derecesi tarîhinden nümâyan ve hüsn-i karîha ve cevdet-i nâtıka ile müşârun bi'l-benân vecîh ve vakūr ve ahibbâsı hakkında himmeti mevfûr bir zât-ı zî-şuûr idi. تجاوز الله عن سيأته".

§ "Asım Efendi der ki: Vasıf Efendi dâimâ arz-ı fakr ü ihtiyâc ile cânib-i saltanatdan ve taraf-ı uzmâdan cerr ü isti'tâf eylemek âdeti olup ol haslet-i deniyye vefâtına dek müntehî olmuşdu. Ba'de-vefâtihi henüz İspanya'dan getirdiği/götürdüğü? yüz bin kuruşluk İspanya altunu mihr ile çıkub ba'dehû intikāline kadar müddehârı olan sekiz yüz kîselik mikdâr dînar-ı tâmu'l-ayâr zuhûru hakkında haylice güft-gûnun bâis-i sudûru oldu. العهدة على الراوي".

§Cevdet Paşa der ki: "Hüsn ü su-i ahlâk bahsini bir tarafa bırakalım. Vasıf Efendi fuzalâdan şuarâdan bir zât olup müddet-i medîde umûr-ı devlet içinde bulunarak nuhûset-i tâli'i hasebiyle hayli hamyâzeler çekdikden sonra ihtiyârlık vaktinde riyâset ile Kameru ve Fransa tarafdârlarına pişvâ olarak epeyce parlayıp ol esnâda ecnebîlere ve mahmîlere dâir bazı nizâmat yapılmış ve Rusya süfün-i harbiyesinin İstanbul Boğazından Akdeniz'e mürûrları men' edilmiş olmak hasebiyle beyne'n-nâs makbûliyet kazanmış ise de Fransa tarafına ziyâde temâyül olunduğundan Devlet-i Aliyye ile Rusya ve İngiltere Devletleri meyânelerinde bürûdet peydâ olmuş ve nihâyet Memleketeyn Meselesi mûcib-i teessüf ü mahcûbiyet olacak bir hâle konulmuş olduğundan memdûh iken makdûh olmuşdur. Ve Memleketeyn Meselesi nihâyet Rusya Muhârebesini ve İngiltere gemilerinin boğaza gelmesini intâc eylemiştir". [*Târîh-i Cevdet*].

-Mülâhaza-

Ahde vefâ ahlâken, siyâseten bir emr-i mu'tenâ olduğu hâlde Osmanlı diplomatlarının –birkaç bin altun kapmak için- nakz-ı ahd etmeleri, su-i ahlâk erbâbından olduklarını ve –dost sûretinde görünen- bir düşmen-i şa'bezebâzın teşvîkat-ı ebleh-firîbânesine kapılmaları da hakāyık-ı siyâsiyeden tamâmıyla bî-haber bulunduklarını isbât ediyor.

İşte cehl ile su-i ahlâkın ittihadından bi't-tab‘ Rusya elçisinin sitem-i semm-engizi gibi bir netîce-i fecîa tevellüd eder ki hamiyet-mendân-ı ümmet, bu hâl-i müellime ebediyen teessüf eder.

Yukarıdaki fıkraya atf-ı nigâh-ı im‘ân eden bir müdekkik, diplomatlarımızı cehl ve su-i ahlâk ile nasıl ithâm etmez ki –harekât-ı gaşşâşânesi bi'd-defâat tecrübe edilmiş olan- sebastiyânînin tevsîlat-ı İblis-pesendânesine firifte olarak Edirne ve Arabistan ihtilâlatının vücûd-ı devleti rahnedâr ettiği bir dem-i dehşetengîzde –cüz'î bir menfaat-i şahsiye uğrunda- Rusya gibi bir düşmen-i kahhâr ile mübârezeyi göze aldırub devletin helâkini ta‘cil etmek su-i ahlâk ile cehle cân vermek kabîlinden bir hareket-i denâet-kârâne, bir teşebbüs-i [?] dir. "Cânib-i saltanatdan ve taraf-ı uzmâdan cerr ü isti‘taf eylemek" i‘tiyadında bulunan eşhâsın umûr-ı devletdeki muâmelât-ı cerrârânesi –sarrâf muâmelâtı gibi- dâimâ menfaat-i şahsiyeye müncer olacağından bu türlü eşhâsın –menfaat-i umûmiye nâmına- îfa-yı ahd etmeyecekleri bedîhiyatdan ve Rusya elçisinin evzâ‘-ı muhakkirânesi ve bu sûretle şân-ı devletin tezlîl ettirilmesi bu da‘vâyı müsbit berâhindendir. Umûr-ı devletin cerrâr-meniş bir takım eşhâs-ı bed-revişin –eyâdî-yi seele gibi- her dem küşâde ve ahz ü kabza âmâde olan eyâdî-yi zelîlânesine tevdî‘ edilmemesi ve ricâl-i hükûmetin esâsen servet-i zâtiye ve gınâ-yı kalb erbâbından olmalarına i‘tina olunması elzemdir ki bunlar para gibi şey-i hasîs için –ashâb-ı hamiyet indinde cândan azîz olan- şân-ı devlete îras-ı şeyn etmesinler.

Salâbet-i dîniye, gınâ-yı kalb denilen servet-i hakîkiyeyi zâten temin edeceğinden ânın vücûdu servet-i maddiyeye ihtiyâc göstermezse de âmme-i nâs o haslet-i fâzıla ile isti'nas edemeyeceğinden her hâlde ricâl-i devletin servet-i maddiye ve servet-i hakîkiye erbâbından intihâb edilmeleri menfaat-i devleti muhâfaza edecek esbâb-ı mühimmedendir.

Cevdet Paşanın böyle mühim bir meselede " Hüsn ve su-i ahlâk bahsini bir tarafa bırakalım" demesi de –ahlâk ve siyâset nâmına- protesto edilmeğe lâyıkdır!

§

"Devlet-i Aliyye Rusya ittifâkıyla bağlanmış ve hâlbuki Ponaparta gālib olarak Paris'de musâlaha müzâkeratına başlanmış olduğundan Ponaparta izhâr-ı meyl ü mümâşat edip de eğer musâlahada Devlet-i Aliyye'ye dâir mevâd var ise bu sırada şurût-ı muzırranın ilgā ettirilmesi husûsuna çalışmak üzere [Halet Efendi Paris'de sefâretle mukîm iken] ricâlden es-Seyyid Abdurrahman Muhib Efendi 1221

Muharreminde alelacele Paris'e gönderildi. Müverrih Asım Efendi zaten düvel-i Nasâra ile ittifâkı tecvîz etmeyip ibtidâ Rusya ve İngiltere Devletleriyle ittifâk olunduğuna i'tiraz eder. Hâlbuki Mısır Meselesi üzerine Devlet-i Aliyye'nin bazı düvel-i Avrupa [157] ile ittifâk etmesi taht-ı mecburiyetde olduğu gibi bugün/bunun? Paris'e elçi gödermesi de hükm-i zamân îcâbından idi. Fakat Asım Efendinin ahvâl-i düveliyeye aslâ vukūfu olmadığından bu bâbda her ne dese ma'lûmâtsızlık ile ma'zurdur" [*Târîh-i Cevdet*]

§

Ponaparta'nın Mısır'ı istilâsında Cezzar Ahmed Paşanın Mısır seraskerliğine ta'yini takarrür etmişken bazı mahzûrata binâen sarf-ı nazar olduğundan[251] bahs ettiği sırada müverrih Asım Efendinin "Tâife-i Nasârâ'dan istimdâd ve isti'ânet cevâz-dâde-i şerîat değildir" demesine mukābil Cevdet Paşa –Târîhinde- "Ol vakit Devlet-i Aliyye İngiltere ile ittifâka mecbur oldukdan başka politikasına uygun olan diğer devletlerle ittifâkı taht-ı mecburiyetde idi. Lâkin Asım Efendi asrın ahvâl-i politikasına vâkıf olmadığından ve muntazam ordu nedir ve zamânede muhârebe ne türlü esbâba mevkūfdur buralarını bilmediğinden yalnız Cezzar'ın seraskerliğiyle iş biter zu'munda bulunmuşdur. Ve millet-i İslamiye de Düvel-i Nasâra ile bi'd-defâat ittifâk muâhedeleri yapılmış ve bunlar hep ulemâ-yı i'lam hazerâtının tecvîz ve iftâları ile vukū'a gelmiştir. Ama Asım Efendi ulûm-ı Arabiye'de ma'lûmât-ı kâfiye ashâbından bir zât-ı celîlu'l-kadr olduğu hâlde ilm-i fıkıhda bî-behre olduğundan bu misilli ahkâm-ı şer'iyyede kelâmı şâyân-ı vüsûk u i'timad değildir" diyor.

§

1198'de Rusyalıların Kırım'a dâir sened istemeleri üzerine Prusya elçisinin verdiği takrîrde bu yolda sened i'tâsının mahzûrat-ı külliyeyi müstelzem olduğu bazı edille ile isbât ve "Devlet-i Aliyye'nin bazı devletlerle ittifâk ve hasmıyla muhârebeye teşmîr-sâk etmesi" lüzûmu ityân edilmesi üzerine Müverrih Asım Efendi –târihinde- yazdığı muhâkeme sırasında "Prusyalının sevk ü ta'rif eylediği madde-i ittifâk misli gayri-mesbûk bir keyfiyettir" dediğinden Cevdet Paşa buna yazdığı reddiyede "Vasıf'ın misli gayri-mesbûk demesi müverrihîne yakışmaz bir sözdür. Zîra Devlet-i Aliyye vaktiyle iâne sûretiyle bile Fransa ve Macar krallarıyla akd-i ittifâk etmiş olduğu tevârihde mufassalan mestûrdur. Kaldı ki bir devlet mesâlih-i mülkiyesince hayr ve

[251] Cezzar, muahharan yine Mısır seraskeri ta'yin olunmuşdur.

menfaat gördüğü sûretde emsâl aramak neden iktizâ eder. Böyle zî-şevket ü kudret olan devleti dîvan kaleminden kayd-ı istid‘âsında olan ashâb-ı hukūk ü da‘vâya teşbîhle emsâl aratmak emsâlsiz bir hatâdır” diyor.

Yine Vasıf’ın mezkûr muhâkemede “Prusya kralının garazı âteş-i muhârebeyi iş‘âl ve kendi menâfi‘ ve fevâidini istihsâl olduğu mücerreb olan etvâr ve evzâ‘ından istidlâl olunur” demesi üzerine Cevdet Paşa “Prusya kralının maksûdu âteş-i harbi iş‘âl ile kendü menâfi‘ini istihdâldir demesi sahîhdir. Zîra ittifâkat-ı düveliye dâimâ menâfi‘-i mütekābile üzerine müessesdir ve revâbıt-ı düveliye iki şahıs beyninde olan râbıta-ı hukūk ve meveddete makîs olmayıp çünkü kendisi faidesini terk ile mahzâ mürüvvet ve insâniyet zımnında bir şahsın diğer şahıs hakkında fedâkârlık etmesinin sübûtu olsa bile isbâtı müşkül bir mesele olduğu hâlde her ne ise nâdiren vukū‘u melhûz ve me’mul ve örfen memdûh ve makbûl bir haslet olduğundan aralıkda bundan bahs olunur ve pek çok kimseler dahî bu da‘vâda bulunur. Ama bir devletin diğer bir devlete olan dostluğu buna kıyâs olunamaz. Zîra her devlet kendi mülk ve milletince faide-bahş olmayacak sûretde hareketle asker ve akçe telef etse kendi millet ve tebaasına ihânet etmiş olur. Binâenaleyh her devletin bir diğer devletle akd-i ittifâk etmesi ve âna iânesi beher-hâl kendi menâfi‘-i mülkiyesi mülâhazasıyla olmak emr-i zarûrîdir. Fakat bir devlete göre kangı devletin ittifâkı nafi‘ ve kendi faidesi kangı devletin menâfi‘ine muvâfık idüğünü bilüb de ânınla akd-i ittifâk ederek hem âna müfîd ve hem de kendüsü müstefîd olmak mesâlih-i mülkiye îcâbındandır. Husûsıyle kurûn-ı ahîrede revâbıt-ı düveliye günden güne tezâyüd ve teşa‘ub edegeldiğinden burası devletce en ziyâde düşünülecek ve gereği gibi ehemmiyet verilecek mevâddandır. İşte Prusya kralının Devlet-i Aliyye’yi ittifâka tergîb etmesi bu kabîlden olarak ve kendisi Rusyalunun büyümemesini ve Avusturya Devletiyle olan ittifâkının bozulmasını bi’t-tab‘ mütemennî olup bu ise Saltanat-ı Seniyye’nin tamâm aradığı şey ve ittifâk-ı ma‘ruz ezher-cihet muvâfık-ı kāide vü usûl bulunarak eğer vaktiyle ânınla bi’l-ittifâk maslahata teşebbüs olunmuş [158] olaydı hem Prusya Devleti kendi politikasınca faide görür ve hem de Devlet-i Aliyye’nin Kırım’daki hukūku zâyi‘ olmamış ve bunca ehl-i İslam kayd-ı esâretde kalmamış olur idi. Lâkin Devlet-i Aliyye hem tedâriksiz hem de husemâsına karşı yalnız kaldığından nihâyet bazı hukūkundan ferâgat etmeğe mecbur olmuşdur.

§ Bu tafsîlatdan garaz dâimâ Devlet-i Aliyye Prusya ittifâkını iltizâm etsin demek olmayıp belki ol vaktin îcâbına göre Devlet-i Aliyye’ye Prusya ittifâkı menfaatlü ve

Fransa elçisinin nasâyihi mazarratlu demektir. Zira ahvâl ü a‘râz-ı düveliye dâimâ tagayyür ve teceddüd edegeldiğinden bir asırda bir devletin ittifâkı faidelü iken vakt-i âharda bir diğerinin ittifâkında faide görülür ve her devrin mizâcına göre davranmak ve her vak‘anın îcâbına göre vaktiyle çâre aranmak lâzım gelir.

§ Buraları gāyet dakîk ve devletce i‘tinaya hakîk bir fenn-i mahsūs olup ol asrın vükelâsı bundan gāfil ve oldukca vukūfu olanlar dahî ya işden âtıl veyahud eksere tebaiyetle mütegāfil bulunduklarından ahlâfa bir kuru temenniyât ile teessüf olunacak bazı hâlatdan başka bir eser bırakamamışlardır. Hâlbuki Prusya kralı bundan çend sene mukaddem Rusyalu ile ittifâk üzere bulunduğu vakit dahî Nemçe aleyhine olmak üzere mükerreren Devlet-i Aliyye’yi dâire-i ittifâka da‘vet etmiş ve ol vakit Reîsülküttab bulunan Abdürrezzak Bahir Efendi ittifâk-ı ma‘ruzun kabûl buyrulmasını tervîc zımnında atebe-i ulyâya ‘arz olunmak üzere 1198 senesi Şevvalinde mufassal ve meşrûh bir kıt‘a takrîr kaleme alub bazı düvel ile ittifâkın lüzûm ve faidesini ve mesbûkun-bi’l-emsâl olduğunu isbât ve beyân eylemiştir. Lâkin ol vakit (Ayinelikavak) tenkîhnâmesi bi’t-tanzim def‘-i gāile olunmuş ve gûya bir dahî sefer zuhûr etmeyecek ve bu misilli ittifâklara hâcet görünmeyecek gibi tutulub Abdürrezzak Efendinin uhdesine dahî rütbe-i vezâret tevcîh ile Dersaâdet’den teb‘îd kılınmış olmasıyla takrîr-i mezkûrun aslâ faidesi görülmemiştir” diyor.

§

Prusya ittifâkına dâir Abdürrezzak Bahir Efendinin takrîrinden bazı fıkarât:

“Avrupa Devletleri meyânelerinde işbu ittihâd ve ittifâk kaziyesi istikrâr-ı nizâm-ı mülkîlerinin a‘zam-ı esbâbından add olunduğu ve bir devlet düvel-i uhrâ ile musâlaha eylediklerinde mün‘akid olan sulh ve safvetlerinin tatarruk-ı halelden vikāyesinde ve husûmet ve münâzaasında emîn olamadıkları diğer devletlerin gāile-i mühâcemesinden emn ü âsâyişe rabt-ı ittifâk maddesini sebeb-i akvâ add edip işbu râbıtaya beynlerinde kāide-i müvâzene tesmiye ve kāide-i mezbûreye begāyet-i riâyet üzere oldukları etvâr ve harekâtlarına âşinâ olanlar indinde emr-i vâzıh ü azhardır. § Avrupa Devletlerinin mesâlih-i mülkiyelerinde cüz’-i a‘zam-ı istihkâm ü metânet ve esâs-ı metîn-i emniyet ve râhat ittihâz eyledikleri yekdiğerle ittihâd kaziyesidir. El-Hâletu hâzihî memâlik-i Avrupa’da Duka ve Hersekler’e varınca ittifâka dâhil olmamış bî-taraf hükûmet-i begāyet nâdirdir. Bundan faidelerinin birisi müttehid oldukları devlet ile akd etdikleri dostluğun adem-i tağyîri ve birisi dahî üzerlerine

hasm hücûmunda müttefiklerinin asker ve vücûh-ı uhrâ ile iânetleri ve diğeri müddet-i medîde hurûb ve kıtâlden vâreste olmaları mülâbesesiyle ve vakitlerini ancak umûr-ı derûni-yi memleketlerine sarf-ı berrle vilâyetlerinin i'mârı ve hâlen ve raiyeten ve askeren kesb-i miknet ü iktidâr etmeleridir.

§ Devlet-i Aliyye Nemçe'nin aleyhine Erdel ve Macar krallarıyla kerreten ba'de-uhrâ ittihâd eylediği ve hattâ Gazi Sultân Süleyman Macar hâkimlerine asker verip ve lede'l-hâce ânlardan asker alub Nemçe bilâdına havâle ettiği kütüb-i tevârihde mestûr ve Prut senesinden mukaddem İsveç kralıyla dahî Baba Dağı seraskeri Vezîr Yusuf Paşa vesâtetiyle akd-i ittifâk olunduğu *Târîh-i Raşid*'de musarrah ve mezkûr olmakla milel-i Efrinciye ile Saltanat-ı Seniyye'nin rabt-ı ittihâdı kazâyâ-yı mesbûkadandır.

§ Prusya kralı Ragıb Paşa zamânında bu ittifâka hâhiş-i tâm ile taleb-kâr ve ol vakit Devlet-i Aliyye'nin bir âhar gāilesi olduğundan merâmı karîn-i is'âf buyrulmadı. Lâkin zamân zamâna uymayıp el-hâletu hâzihî ittifâk-ı mezbûrun şurût-ı nâfia ile rabtı müstelzim-i fevâiddir".

-Mülâhaza-

Tercüme-i (*Şerh-i Siyer-i Kebir*)[252]in (الإستعانة بأهل الشرك) bâbında [Cild 2 Sahîfe 81]

"Müslimîn, ehl-i şirkden bir tâife ile tâife-i âharîn üzere istiânet eyleseler ânda beis-i şer'i yoktur. Be-şart ân ki müşrikin taht-ı râyet-i müslimînde zâhib ve hükm-i İslam ânların üzerlerine gālib ola. Zîra Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem Hazretleri Yehud Benî Kaynuka'a istimâlet ve ânlar ile Beni Kureyza üzere istiânet eylediler. § Zikr olunan ahbârdan müşrikînle cevâz-ı istiânet âşikâr ve ol istiânet dahî küllâb ile kıtâl-i müşrikîn üzere istiânet kabîlinden idüğü bedîdar olmuşdur. Ve Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem Hazretleri "إن الله يؤيد هذا الدين بأقوام لاخلاف لهم" yani Allah Teâla bu dîni ândan hiç hisse-mend olmayan cemâatler ile te'yid eder hadîs-i mu'ciz-i beşâretleriyle bu ma'nâya işâret buyurmuşlardır" buyruluyor. Bu hakîkat-i celîle,

[252] İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybâni Rahimehullah hazretlerinin eâzım-ı tasnîfatından olan bu eser-i kebîri Şemsü'l-Eimme Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl es-Serahsî Rahimehullah hazretleri 480 sene-i hicriyesinde (zindanda bir kuyunun dibinde) mebhus ve her türlü me'hazdan ve merci ve muînden mahrûm ve me'yus olduğu halde –kuyunun başında saf-beste olan- tullâb-ı kirâma (alâ-tariki'l-imlâ) şerh ve takrîr ve tullâb-ı müşârünileyhim de aynen zabt ve tahrîr etmişlerdir. Allâme-i meşhûr Hoca Muhammed Münib el-Ayntabî Efendi merhûm da Türkçe'ye tercüme Ve bu sûretle ta'mim-i faide eylemiş ve 1241'de Dersaâdet'de tab' edilmiştir. Kitab-ı şerîf-i mezkûr, (hukūk-ı harbiye) nin hakāyık ve dakāyıkını şâmil bir eser-i kâmildir ki insâniyet ve medeniyet, ânınla sabâh-ı haşre kadar iftihâr etse ahrâdır. Garb hukūkiyyununun âsârına hasr-ı enzâr ü efkâr eden yârânımız, (*Şerh-i Siyer-i Kebir*)'e de atf-ı nigâh-ı iltifât! etseler belki istifâde buyururlar!

tenvîr-i uyûn ettiği hâlde (tâife-i Nasârâ) ile ittifâka cevâz-ı şer‘î olmadığını –bu’l-fuzûlâne- farz edelim. Fakat nazar-ı şerîatde maksad-ı aksâ (menfaat-i müslimîn) kaziyesi olmasına ve Devlet-i Osmâniye’nin –her türlü yâr ve muînden âzâde kaldığı- öyle bir zamân-ı ızdırârda düvel-i Nasârâ ile ittifâkda (def‘-i mazarrat ve celb-i menfaat) gibi bir faide-i azîme husûlü inde’l-müslimîn müttefekun-aleyh bulunmasına göre Asım Efendinin gerek bu nükteden gerek –şâyân-ı istimdâd- bir İslam devletinin fikdânıyla beraber (الضرورة تبيح المحظورات) kāidesinden iğmâz ederek [159] ittifâk-ı mebhûsun anhâ –alelıtlak- redd etmesi taassub-ı bârda yahud bedbinliğe mahmûl olabilir.

Asım Efendi –Cevdet Paşanın dediği gibi- ilm-i fıkıhda bî-behre ve ahkâm-ı şer‘iyyede kelâmı gayri-mu‘temed bir zât değildir. Mevzû‘-ı bahs olan meselenin dekāyıkına vâkıf bir allâme-i ârifdir. Lâkin târihini müdekkikâne mütâlaa edenlere hafî olmadığı üzere müşârünileyh –sâika-i ye’s ü infiâl ile- her şeye, her ferde i‘tiraz etmek i‘tiyadından bulunduğundan ittifâk meselesinde de –menfaat-i müslimîn gibi bir faide-i şer‘iyyeyi nazar-ı dikkate alamayarak- o i‘tiyada ittiba‘ etmemiş yahud hakāyık-ı şer‘iyyeyi dekāyık-ı siyâsiyeye tatbîk ve menfaat-i müslimîni o nokta-i nazardan tedkîk edebilecek derecede ilm-i siyâsete vukūfu olmadığı için o yolda idâre-i makâl eylemiş olması melhûzdur.

Ma‘lûm-ı siyâset-şinâsândır ki hiçbir devlet –hey’ât-ı düveliye içinde- yalnız başına yaşamaz. Âlem-i siyâsetde muhâfaza-i vücûd için –menfaat husûlü inde’l-ukalâ sâbit olan- bir yahud birkaç devletle akd-i ittifâk etmek mertebe-i vücûbdadır. Devletlerin –ilcâat-ı zamâniyeye göre- yekdiğeriyle ittifâk etmelerine mukābil Devlet-i Osmâniye’nin münferiden hareket etmek sûretiyle dûçar olduğu mesâib-i siyâsiyeye târih şâhid, binâenaleyh bu mebhasda îrad-ı edille ve ıtnâb-ı makâl zâiddir.

Vasıf Efendinin mesrûdatına atf-ı nazar-ı ibret edilince: Bu zatın “Madde-i ittifâk misli gayri-mesbûk bir keyfiyettir” ve “Prusya kralının garazı kendi menâfi‘ini istihsâldir” tarzında târihen ve siyâseten dermeyan ettiği mülâhazat, kendisinin târihde de siyâsetde de ashâb-ı ma‘lûmâtdan olmadığını gösteriyor. Cevdet Paşanın müdâfaat-ı muhikkası ise bu hakîkati büsbütün te’yid ediyor.

Bir devlet-i muazzamanın umûr-ı hâriciyesini tesviyeye me’mur ve gavâmız-ı siyâsiyeyi –alâ-vechi’l-kemâl- bilmeğe mecbur olan bir zâtın “ittifâk menfaat mukābilindedir” kāide-i ma‘rufesinden külliyen bîhaber olarak iki devlet arasındaki

ittifâkdan yalnız bir taraf için menfaat beklemesi ne müverrihlik ne diplomatlık şânına yakışır, bu âdeta âmiyâne, ümmiyâne bir intizârdır.

Prusya elçisinin devletlerden bazılarıyla ittifâk edilmesi hakkında verdiği takrîrden bahsile Vasıf Efendinin –muhâkeme sûretinde- bast ettiği mütâlaat-ı garîbe üzerine Cevdet Paşa- yazdığı reddiye-i muhikka sırasında der ki[253]: "Vasıf'ın kelâmı burada hitâm buldu. Bundan maksûdu vükelânın Kırım Meselesinde vâki' olan kusûrlarını setr ü تغتيه olup ancak bu misilli i'zar-ı vâhiye ile afv ettirilebilecek madde olmadığı cihetle serd ettiği makâlat-ı i'tizariyenin her fıkrası (بأنك عصيان ميزند ناقوص استغفار ما) meâline muvâfıkdır".

Mazarratı âmmeye âid bir meselede Vasıf'ın –her ne maksada mebnî olursa olsun- cürm-i meşdûhu setre kalkışması bir müverrih için cinâyet hükmünde telakkî olunur ki müşârünileyh, bu hareket-i merdûdesinden dolayı hiçbir vakitde ahlâfın levminden kurtulamaz. Müverrihin ağraz-ı şahsiyeden müberrâ, rast-gû, hakîkat-cû olması fevkalâde şâyân-ı i'tina bir keyfiyettir.

Vasıf'ın makalat-ı i'tizariyesi bi'l-farz seyyie-i tesâhübden masûn ve hulûs ve safvete makrûn add olunsa bu hâlde de siyâsiyatda da câhil olduğuna hükm etmek lâzım gelir. Zîra –Cevdet Paşanın ta'biri vechile- (teselliyet-i müflis) kabîlinden bir takım temenniyât ü mülâhazat-ı beyhûdeye âgaz etmek kānun-ı siyâsete mugāyir bir tavr-ı gāfilânedir.

Mesâil-i siyâsiyeden bahs eden bir müverrih dekāyık-ı siyâsiyeye de muttali' olmalıdır ki mesrûdat ve muhâkematında isâbet etsin. Vasıf Efendi hem müverrih hem de diplomat olduğu hâlde mesrûdat ve muhâkematı ile her iki meslekde de bî-behre bulunduğunu isbât etmektedir.

Teessüf olunur ki o devirlerin de müverrihîn ve siyâsiyunu hakāyık-ı siyâsiyeden gāfil olduklarıçin diplomat sıfatıyla hall ü rabtına yahud müverrih sıfatıyla zabtına me'mur oldukları mevâdd-ı siyâsiyede pek câhilâne hareket etmişler ve bu hareketle devletin envâ'-ı muzırrâta uğramasına illet olmuşlardır.

(Ayinelikavak) tenkīhnâmesinin tanzimiyle her türlü gavâilin indifâ'ına hükm etmek ve Abdürrezzak Bahir Efendi gibi –kudret-i siyâsiyesini takrîriyle isbât eden- bir zâtı

[253] Bu bâbda tafsîlat-ı kâfiye almak ve bahsimizin dakāyıkını lâyıkıyla anlamak isteyenler Târih-i Cevdet'e mürâcaat etsinler: Cild 2/ Sahîfe 112

rütbe-i vezâretle Dersaâdet'den teb'îd eylemek de o asır ricâlinin en büyüh hatîat-ı siyâsiyesindendir.

[Eslâfa taarruz ve i'tiraz etmek meslek-i hakîrâneme muhâlif ise de menfaat-i devlet ü millet her şeye [160] müreccah olduğundan maa'l-ızdırâr bu yolda serd-i güftâr ediyorum. Cenâb-ı Hak, kusûrumu hulûs-i niyetime bağışlasın].

§

Cevdet Paşa, Kırım'ın Rusya tarafından isti'la olunduğundan ve bu bâbda Avrupa devletlerinin ve bilhassa Avusturya'nın etvârından bahs ederek yazdığı sânihada diyor ki:

"Devlet-i Osmâniye'nin mevki'-i coğrafîsi Buhara ve Hokand misilli küre-i arzın bir kûşesinde olmayıp bayağı merkez-i âlem hükmünde olduğundan ve her tarafdan bir takım düvel-i ecnebiye ile muhât ve tebaası akvâm-ı muhtelifeden mürekkeb bulunduğundan ve husûsıyle pâyitaht-ı 'âlîsi Bahr-ı Sefid ü Siyah'ın boğazları ağzında bulunmasıyla memerr-i enâm ve ticaretgâh-ı cihân idüğünden yalnız hem-civârlarıyla değil bütün Avrupa devletleriyle ihtilâta mecbur ve hasbe'l-mevki' muâmelât-ı yevmiyesi olan milel ve düvelin ahvâl ve keyfiyâtını ve menâfi' ve politikasını lâyıkıyla bilmesi ve lede'l-îcâb ref'-i mazarrat ve celb-i menfaat etmesi farîza-i zimmeti olduğu ve Avrupa'nın külliyât-ı umûrunda rey ve medhali olması lâzım geldiği hâlde ihtilâfat-ı mezhebiyeleri ve menâfi-i mütehâlifeleri cihetiyle beynlerinde husûmet derkar olan düvel-i Nasârâyı cümleten İslam aleyhine müttefik zann edip ve bu zannı i'lan ederek bütün devletleri şübheye düşürüb şu görülen netâyic-i vahîme vücûda getirilmiştir. Ve Avrupa'nın umûruna müdâhale şöyle dursun kendi umûrumuzu ânlar mütâlaa ve müzâkere eyledikleri esnâda meclis-i müzâkereye bizi dâhil etmemeleri derecelerine kadar gelinmiştir. meselâ ol zamanlar Devlet-i Aliyye'nin düvel-i muazzama-i Avrupa indlerinde hakîkaten elçi denmeğe şâyân sefirleri bulunmuş ve bazı mertebe masrafdan kaçılmayarak müdâhiller kazanılmış ve Rusyalının efkâr-ı sahîhası ve Saltanat-ı Seniyye'nin niyât-ı hâlisası bi'l-etrâf anladılmış olsa netâyic-i merkūmenin adem-i zuhûru me'mul-i kavî idi. Şimdi bu lakırdılara cevâben kader böyle imiş ne yapalım deniyor lâkin her türlü tedbîrde kusûr edip de meydâna gelen fenâlıkları kadere yükletmek lâyık ve câiz olmadığı erbâbının ma'lûmudur. Katerina İmparator Joseph'i iğfâl ederek Avusrturya menâfi'i aleyhine hareket ettirmesi ve ol vakit Avrupa'da meşhûr olan Volter vesâir âna mümâsil

âdemleri celb ve imâle birle? halka kendisini ahsen-i mülûk tanıtmış iken Devlet-i Aliyye ânın ettiği himmetin aşr-ı mi‘şarını etmiş olsa Nemçe imparatorunu îkaz ve bedhâhâne Devlet-i Aliyye’nin millet-i İslamiye hakkında Avrupa halkının zihinlerine yerleşdirmiş oldukları merdüm-hârlık ve gaddârlık i‘tikad-ı bâtılını izâle edemez miydi” [*Târîh-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Emrâz-ı bedeniyeyi tedâvi edebilmek için fünûn-ı tıbbîye bi-hakkın vâkıf ve tecârib-i medîde ile san‘atın en dakîk nükâtını ârif olmak îcâb edeceği gibi vücûd-ı devlete ârız olan ‘ilel-i siyâsiyeyi tedâvi ve sıhhati temin etmek için de ulûm-ı siyâsiyede mütebahhir ve tecârib-i gûnâgûn ile meslekde mâhir olmak lâzım gelir. Bizim diplomatlar bu hâssadan mahrûm, bir âlây-ı eşhâs-ı gaflet-mevsûm olduklariçin devletin hâlen ve mevki‘en hâiz olduğu ehemmiyeti ve Avrupa Kıt‘asında –belki bütün rub‘ meskûnda- bulunan devletlerin hiçbirine kıyâs kabûl etmeyecek derecede mehâlik-i siyâsiyeye ma‘ruz bulunduğunu takdîr edip de –vücûd-ı siyâsisini idâme edebilmek üzere- düvel-i mevcûdenin her türlü niyât ve harekâtını kesb-i ıttıla‘ ve îcâbat-ı zamâniyeye –her devletden ziyâde- ittiba‘ etmek iktizâ eder ki (Buhara ve Hokand misilli küre-i arzın bir kûşesinde bulunan) hükûmetlere de yakışmayacak ve kavâid-i siyâsete de aslâ tevâfuk edemeyecek sûretde lâkaydâne ve eblehâne hareket ve –devletleri ale’l-amyâ düşmen add ü i‘lan ile- tahrîk-i urûk-ı adâvet ederek vücûd-ı devleti bi’l-iltizâm ‘ilel-i mühlikeye giriftâr etmişlerdir.

Devlet-i Osmâniye’nin –ehemmiyet-i siyâsiye ve mevki‘iyesi îtibariyle- düvel-i sâire umûrunda sâhibu’r-rey olması muktezî iken kendi umûrunun müzâkere edildiği bir meclise kendisinin idhâl edilmemesi, beyne’d-düvel bir hükûmet-i müstakile olarak kabûl edilmediğini yahud hukūk-ı mülkiye ve medeniyeden iskāt olunduğunu gösteriyor ki bu hâl-i tahammül-fersâya da devletin fikdân-ı kuvvetinden ziyâde ricâl-i devletin –a‘zamu’l-meâsib olan- cehli sebeb olmuşdur.

Kezâlik bir kavmin nezdine gönderilecek sefîr o kavmin lisânına, hiç olmazsa –beyne’l-akvâm bir dereceye kadar lisân-ı umûmî hükmünde telakkî olunabilen- diğer bir lisâna vâkıf olmak taht-ı vücûbda iken bizim diplomatlar, elsine-i ecnebiye tahsîlini küfür derecesinde mel‘un ve –hükm-i zamânı takdîr ile kendi kendine tahsîl-i lisân eden dâniş-mendânı- bir fâcir-i perdebîrûn add etdikleriçin Avrupa’ya gönderdikleri süferânın [161] lisân-ı ecnebîye adem-i vukūfunu –tesviye-i maslahat

için bir mâni‘-i tabiî değil- belki medâr-ı muvaffâkiyet farz etmişlerdir ki sefîrlerimizin gitdikleri memâlikde hiçbir faide-i siyâsiye istihsâl edememelerine bâdî olan esbâb meyânında elsine-i ecnebiyeye vâkıf olmamaları da zikr olunabilir.

Ne garîb meseledir ki elsine-i ecnebiye tahsîlinde mahzûrat görüldüğü hâlde mükâlemat-ı siyâsiyede Hristiyan tercümânlar istihdâm ve ânların vesâtetiyle tefhîm ü tefehhüm-i merâm etmekte hiçbir hatar ve zarar tasavvur edilmemiştir.

Bervech-i muharrer ulûm-ı siyâsiyeye ve –ânın levâzım-ı tabîiyesinden olan- elsine-i ecnebiyeye adem-i ıttıla‘, diplomatlarımızdan faide tahsîline mâni‘ olmuşdur ki (sefâretnâme)ler de bu müddeâya hüccettir.

Sefâretnâmeler tetebbu‘ olunsa görülür ki sefîrler, me’mur oldukları maslahat-ı siyâsiyenin hakāyık ve gavâmızına ve sûret-i tesviyesiyle netâyic-i mustahsalasına dâir ma‘lûmât-ı vâfiye serd edecekleri yerde ziyâret eyledikleri büldânın sūk ve bâzârına, sekenesinin hüsn ve kubhuna, esnâ-yı râhda hintolarının devrilüb çamurlar içinde kaldıklarına dâir ratb ü yâbis bir takım kelimât-ı gayri-müfîde inbâ ve zât-ı maslahat hakkında bir iki kelime ile iktifâ etmişlerdir.

Hattâ süferâmızın en liyâkatlilerinden ma‘dud olan Seyyid Vahid Efendi gibi (aklı başında) bir zât bile sefâretnâmesinde –iltizâm-ı mâ-lâ-yelzem kabîlinden- makālat-ı beyhûde îrad etmiş ve (Talleyran) gibi o asrın en mâhir diplomatıyla cereyân eden mükâlematdan bahs ettiği sırada “…Biz dahî te’kid-i esâs vedd ü velâyı mûcib olur Çeramonyalı! cevâblar vererek kelâma hitâm verildiği ânda ihzâr ve âmâde eyledikleri kahve içilüb biraz dahî âfâkî sohbet olundukdan sonra geldiğimiz hey’et üzere avdet ve iki sâat mürûrunda Talleyran dahî hilâf-ı resm-i âdî ikrâmen bizim konağımıza gelmekle tekrîr-i da‘vâ hulûs ve muhabbet olunub ba‘de-ezîn ara ara mükâlemeye girilmiştir” dedikden sonra (Vasıf şehr-i Varşavya?)’ya girişerek vazife-i esâsiyesine ve Ponaparta ve Talleyran ile ne yolda ve ne türlü mesâil-i müzâkere etdiklerine dâir ma‘lûmât-ı müfîde vermemiştir.

Hâsılı, Avrupa’da fünûn-ı siyâsiye vü harbiye mertebe-i kemâle îsal ve kuvvet-i ilm ile temin-i muzafferiyet esbâbı istikmâl olunduğu zamânlarda bir takım cümel-i müseccaa ve ibârat-ı müzeyyene ile menâfi‘-i siyâsiye celb ve (ضرب زيد عمروًا) mesâiliyle harb ve darb eyleyemeyeceği –ebced-hân-ı etfâlin bile takdîr edeceği- kazâyâ-yı bedîhiyeden olduğu hâlde müstaiddân-ı şübbân Avrupa mekteblerine gönderilerek –teceddüdât ü îcâbat-ı zamâniye ile mütenâsib sûretde- elsine ve ulûm

tahsîl ettirilüb –mukābele bi'l-misl kāidesine riâyetle- düşmenleri ilm ve fen ile karşılamak ve devletlerin mesâil-i siyâsiyede ittihâz etdikleri tavır ve mesleğe tatbîk-i hareketle aheng-i umûmîden ayrılmamak lâzım geleceği bizim diplomatların hâtırından bile geçmemiştir.

Çünkü cehlin veled-i tabiîsi olan taassub-ı bârid, evliyâ-yı umûrun uyûn-ı im'ân ü i'tibarını hayra nâil etmiştir.

Avrupa Kıt'asının kalbi mesâbesinde bulunan bir nokta-i mühimmede te'sis-i hükûmet edilmiş olduğu hâlde –bir ejder-i hezâr-ser gibi girîbânımıza sarılan- cehl ve gaflet sâikasıyla ibrâz olunan etvâr-ı mütevahhişâne ve evzâ'-ı mutaassıbâne ile –dâhilen vukū' bulan harekât-ı medeniyet-şiknâne- hakkımızda (merdüm-hârlık) ve (gaddârlık) i'tikadını tevlîd etmiştir ki Frenklerin şu i'tikadda ma'zur olduklarını maa't-teessüf teslîm etmeğe mecburuz…

[Tabsıra- Târih-i siyasîmizi tedkîk edenler takdîr ederler ki bizde birçok âlimler, şairler, hüner-verler yetişdiği hâlde cidden erbâb-ı siyâsetden add olunabilecek zevât pek nâdir zuhûr etmiştir. Bu hâl, Osmanlıların hasâis-i siyâsiyeden mahrûm olduklarını isbât etmez.

Her meslek için lâzım gelen ulûm ve fünûn hakkıyla tahsîl olunduğu hâlde ulûm-ı siyâsiyenin tedvîn ve ta'lim edilmemesi ve her türlü muzafferiyet harb ve darb ile istihsâl olunarak diplomasi tarîkiyle temin-i makāsıda lüzûm görülmemesi Osmanlılar içinde –evsâf ü şerâit-i mukteziyeyi hâiz- diplomatlar yetişmesine mâni' olmuşdur.

Âzâde-i îzâhdır ki bi-hakkın diplomat olmak için hem fıtratın müsâadesine hem de diplomatlığa âid ulûmu tahsîl ve tecrübe ile ma'lûmât-ı müktesebeyi tekmîl etmeğe ihtiyâc vardır.

Müsâade-i fıtratı ilm ile terbiye ve tecrübe ile takviye eden siyâsiyuna milel-i sâirede kesretle tesâdüf olunursa da bizde bu kabîl zevât ekall-i kalîl mertebesindedir.[162]

Köprülü, Mehmed Ali ve emsâli gibi yalnız sevk-i fıtratla muvaffâkiyet-i siyâsiye gösterenlerle Köprülüzadeler ve emsâli gibi hem fıtratın hem de ilmin müsâade-i feyyâzânesine mazhar ve âlem-i siyâsetde –muvaffâkiyet-i kâmile ile- kadri berter olanlar pek azdır.

Damad İbrahim Paşa gibi fıtratın, Ragıb Paşa gibi fıtratla beraber ilmin feyzine nâil olan bir kısım siyâsiyun da vardır ki bunlar devletin istikbâlini teminden ziyâde kendi

zamânlarının hoş geçmesine çalışmış, kudret-i siyâsiyelerini yalnız o noktaya hasr etmişlerdir.

Sevk-i fıtratla mahâret-i siyâsiye ibrâz edenler şâz kabîlinden add olunur. Şuzûz ile temin-i maksad edilemez. Bir devletin umûr-ı hâriciyesini bir esâs-ı metîne binâ etmek için fıtraten meyyâl-i siyâset olan erbâb-ı isti'dada ulûm-ı siyâsiye tahsîl ettirmek, mesâlih-i siyâsiyeyi ânların eyâdî-yi iktidârına tevdî' eylemek îcâb eder.

Bizde öteden beri bu dakîka-ı mühimmeye dikkat olunmamış, bir zamanlar usûl-i inşâda mâhir ve zamanımızda da lisân-ı ecnebîye vâkıf olanlar –diplomatlık için lâzım gelen her türlü şerâiti hâiz- addedilmiş olduğiçin siyâsiyun-ı Osmâniye her asırda ma'dud ve muvaffâkiyât-ı siyâsiye mahdud kalmiştir.

Bir de devletin geçirdiği edvâr-ı siyâsiyeye dair hâlâ bir târih yazılmaması ve siyâsiyun-ı Osmâniye'nin terâcim-i ahvâl ü âsârından bâhis bir kitab tertib edilmemesi[254] usûl-i siyâsetin ehemmiyet-i fevkaladesi nisbetinde takdîr olunmadığını te'yid eden mevâddandır ki bundan hal ve mâzide tevellüd eden ve istikbâlde tevellüd edecek olan muzırrât vâreste-i isbatdır].

§

1198'de Kırım meselesine dair Rusya elçisi cevâb-ı kat'i taleb etmesi üzerine ricâl-i devlet akd-i meclis-i meşveret eyledikleri sırada Rûznamçe-i Evvel Bekir Paşazade Süleyman Bey serd ettiği mütâlaat meyânında "Kūt u kuvvet Cenab-ı Hakk'ın olup âciz ve mazlûma muayyen olacağında eğerçi şübhemiz yoktur lâkin âdat-ı İlâhiye her şeyi esbâb ile halk edegeldiği dahî inkâr olunmaz. Havâdis-i âtiyenin netâyicini bilmek Hak Teâla'ya mahsūs olmakla esbâb-ı zâhirede min-külli'l-vücûh fikdân derkar iken nusret-i gaybiyeye istinâden böyle kavî düşmenler ile ebvâb-ı harbi açmak tiryakın hâsiyet-i mechûlesine iğtirâr-berle semm-i kātil içmek gibidir" demiştir. [*Târîh-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Süleyman Bey, cidden hakîmâne bir mütâlaada bulunmuşdur. Filhakîka devlet, o sırada i'lan-ı harb edebilecek bir hâlde değildi. Musâlahanın ibkā ve ilgāsı ise sened-i matlûbun i'tâ ve adem-i i'tâsına merbût idi. Fikdân-ı kuvvetle beraber nusret-i

[254] (*Hadîkatu'l-Vuzerâ*) ve (*Sefînetu'r-Ruesâ*) gibi âsârın maksada kâfî olmadığını söylemek zâiddir.

gaybiyeye istinâden senedi redd etmek harbin kabûlünü îcâb edeceğinden bu sûret (tiryakın hâsiyet-i mechûlesine iğtirâr ile semm-i kātil içmek gibi) idi.

Fakat sened redd edilse Rusya hakîkaten i‘lan-ı harb edecek miydi? İşte asıl şâyân-ı nazar olan nokta budur.

Cevdet Paşanın mesrûdat ve muhakemâtına bakılırsa (o vakit Kırım meselesinin sened verilmeksizin tesviyesi mümkün olduğu) anlaşılıyor. Bu cihet lâyık olduğu derecede tedkîk ve teemmül olunmayarak elçinin tazyîk ve ısrârından havf ü ictinâb ve i‘tâ-yı senede şitâb edildikden başka Rusya’nın hengâm-ı musâlahada ‘uhûd ve şurûta muhâlif olarak Kırım’ı gasb etmesine sükût ile mukābele ve muahharan bu gasb ve sirkati tasdîkan sened verilmesine de muvâfakat olunduğu hâlde senedin bazı ibâratının ıslâhına bile cesaret edilememesi-, bâhusus (Rusya ile Nemçe’nin ittifâkı evvelce his olunmuş iken buna mukābil bazı devletlerin celb ve istimâletine meyl) gösterilmemesi hatîat-ı müdhişedendir.

Sened meselesi hakkında akd olunan mecâlis-i meşveretde i‘tâ-yı rey eden zevâtdan bazı eşhâs-ı bed-ihtisāsın sûret-i müşâvereyi şuna buna nakl etmesi, elçinin –tedârikata meydân vermemek için- cevâb-ı kat‘î talebinde isti‘cal eylemesine bâdî olduğu sadrazam tarafından ‘arz olundukda Sultân Abdülhamid-i Evvel hazretleri Bâbıâlî’ye gönderdiği hatt-ı hümâyunda “Ben size hezâr-be-hezâr kere yazdım olur olmaz makūlesini dâhil-i meşveret ettirmeyin deyu. Âhar kâr-ı işe ıyân oldu. Bizim devletimizin yadigârları düvel-i Nasârâ’nın ricâlleri gibi devletimize hayırlu değillerdir. Zâhirde meclis-i şûrâda olan cevâbları mecmû‘u [163] şâyi‘ etmiştir…” buyurmuşdur ki bu (yadigârlar)dan bir kısmının li-garazin neşr-i havâdis ettiğine hükm olunsa bile kısm-ı a‘zamının ümîd-i faide ile jaj-hâlık eylediği ağleb-i ihtimâl bulunduğundan “Ahmak dostdan ‘âkil düşmen yeğdir” meselinin sıdkı bu sûretle tahakkuk etmektedir.

Binâenaleyh, erbâb-ı meşveretden pek çoklarının hem ahlâken hem liyâkaten eşhâs-ı âdiyeden oldukları ma‘lûm iken bunların öyle bir meclis-i mühimme kabûl edilmeleri emânetin nâ-ehle tevdî‘ olunduğunu isbât ediyor ki bu hâl-i nikbet-iştimâl, Kırım’ın elden gitmesini ve devletin mesâib-i lâ-tuhsâya uğramasını istilzâm eylemiştir.

[*Târih-i Cevdet*’in bu bahse âid sahâif-i derd-engîzinin müdekkikâne mütâlaa olunmasını dânişmendân-ı kāriîne kemâl-i ehemmiyetle ihtâr ederim].

§

“Mehmed Hayri Efendi 1201’de kethüdâ-yı sadr-ı ‘âlî bulunduğu esnâda mukaddemât-ı sefer zuhûrunu muâyene ederek ‘Sefere ekalli iki sene mukaddem hâzırlanmak lâzımdır’ demesi kâr-fermâyân-ı asrın meşrebine mugāyir gelmekle kethüdâlıkdan azl olunmuşdur”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Bu vak‘a târih-i siyasîmizde kesretle tesâdüf olunan garâib-i hıred-sûz içinde de bir mevki‘-i imtiyâz ü istisnâ ihrâz edebilecek derecede acîbdir.

(Kâr-fermâyân-ı asr) hazerâtına ne diyelim, muhârebe, bâzîçe midir ki –esbâb-ı lâzıme tehyie edilmeden- meydâna çıkılmak isteniliyor, bu cür’et-i câhilâneyi mecnûnlar da ta‘yib etmez mi?

Muhârebe denilen mesele-i mu‘dale, bir devletin hayât ve memâtını ihtivâ ettiğinden iki devletin vehleten mübârezeye kıyâmı, iki pehlivanın musâraasına kābil-i kıyâs değil iken “Sefere iki sene evvel hazırlanmak lâzım geleceğini” söyleyen bir merd-i basîret-kârın azl ve tardı (kâr-fermâyân-ı asrın) siyâsetde de olduğu gibi umûr-ı harbiyede de cehl-i mürekkeb erbâbından birer merkeb bulunduklarına burhân-ı kâfi add olunur. Geçmişe teessüfden başka elimizden bir şey gelmez. Bâri gelecek için (Hayyam)ın nasîhatiyle ‘âmil olalım:

”زبا مردم پاك اصل وعاقل آميز وزنا اهلان هزار فرسينك كرى“

”كر زهر دهد ترا خردمند بنوش ورنوش هسد زدست نااهل بريز“...

§

1210’da Fransa hükûmeti ile bir ittifâk-ı tedâfüî akdine karâr verildikden ve şerâiti yegân yegân tedkîk ile uzmâ-yı erkân-ı devletden mürekkeb bir meclis-i hafîde tasvîb ve kabûl edildikden sonra fetvâsının istihsâli mevzû‘-ı bahs olmuş ve maslahatın hafî tutulması mültezem bulunmuş olduğundan Vehhabi meselesi bahânesiyle şeyhülislam ve kazaskerlerin cem‘iyle bir aralık ittifâk maddesi söyleşilüb bir şukka tahrîr olunarak fetvâ makāmında huzzâra imzâ ettirilmesi isti’zanına dâir ‘arz olunan takrîrin bâlâsına Sultân Selîm-i Sâlis hazretleri “Böylelik ile madde taaffün eyler. Bilür âdemler ile söyleşilsün demiş idim. İşte ânlar münâsib görmüşler sûdur dedikleri âdemlerin bileceği şeyler değildir. Bu mukaddemâ olan İsveç ittifâkına kıyâs olunamaz. Zîra bunun şimdilerde ketmi vâcibdir. Ve şer‘an cevâzı değil çokdan

vücûbu âlemin bildiği şeydir. Bunların biri iktizâ etmez. Mütevekkilen alâllah bu gece temhîr olunub mübâdele olunsun" tarzında hat keşîde eylediğinden 1210 Zilkadesinin 17. günü Reîsülküttab Ebubekir Râtıb Efendi ile Fransa elçisi ve [?] beyninde ittifâknâme imzâlanmıştır. Lâkin icrâ-yı ahkâmına hâl ve zamân müsâid olmamiştir. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Cenâb-ı Hak, rûh-ı Selîm'i şâd eylesün ki ricâl-i devletin takdîr edemedikleri bir hakîkati o Şehriyâr-ı selîmu'l-efkâr takdîr ve takrîr etmiştir.

Maslahat erbâb-ı vukūf ile müzâkere ve ânlar tarafından tensîb olundukdan sonra sudûr gibi mesâil-i siyâsiyeden bîhaber ve –ta'bir caizse- her türlü ta'birle sebük-ser olan âdemlerle böyle bir maslahat-ı mühimme hakkında mübâhase ve müzâkereye girişmek (maddenin taaffününü) mûcib, bâhusus ittifâk-ı mebhûsun-anhın lüzûmu aklen ve siyâseten tahakkuk ettiği hâlde bahsin tatvîl ve tehvîşi –teşettüt-i efkâr ve intişâr-ı esrâr ile- devletin muzırrât-ı gûnâgûne uğramasını câlib olacağından ittifâknâme bir ân evvel imzâ edilerek meseleye nihâyet vermek muvâfık-ı hâl ü maslahat idi. [164]

Binâenaleyh pâdişâh-ı dil-âgah, bu sûretle siyâsete vukūfunu isbât etmiş ve ricâl-i siyâsiyeye ders vermiştir.

§

1204'de Rusya ve Nemçe ile muhârebe edilir iken Fransa, İspanya, Prusya devletleri tarafından teklîf olunan musâlaha tavassutunu tedkîk ve bunlardan birini tercîh etmek üzere meclis-i müzâkere akdine karâr verilmek üzere Reîsülküttab [burası boş bırakılmış] Şeyhülislam [burası boş bırakılmış] nezdine azîmetle mübâhasata girişildikde şeyhülislam "Maslahat, umûr-ı muazzamadan olmağla bir meşveret-i hâssaya tevakkuf eyler. Ancak sudûr-ı kirâm gelseler rey cihetiyle bir faideyi müfîd olmadıkdan mâadâ setri vâcib olan maslahatın intişârını mûcib olur. Gelmeseler sudûrdan ketm olundu deyu kîl u kāl ve iş içinde olanlara sonra ta'riz ve tahtieyi müntic olur. Bu mülâhazaya göre sudûrun dahî bulunmaları iktizâ eder. Fakat cümlesine ketm-i madde için birer yemin veririz" demiştir. Meclis-i müzâkere akdi için 'arz olunan telhîsin bâlâsına "İşbu mevâdd-ı cesîme elbette bir müşâvereye muhtâcdır. Lâkin bizim ulemâ ve avâm ve ricâllerimizin hâlleri ma'lûm. Nasârâ devletleri her bir merâmları ne ise meşveret ederler şâyi' olmaz. Bizimkiler ise bâb-ı

meşveretden çıkınca konaklarına varmadan kendi etbâ‘larına ve âşinâlarına ve haremleri taraflarına ifşâ ediyorlar. Nasıl işdir bu bâbda mütehayyerim. Erbâb-ı meşverete yemin verilmek matlûbumdur” deyu hatt-ı hümâyun keşîde buyrulmuşdur. Nihâyet ricâl ve sudûrdan mürekkeb meclis akd olunarak keyfiyetin müzâkeresi esnâsında sâbıkan Rumeli kazaskeri Tevfik Efendi “Prusya dedikleri kangı devlettir” deyu suâl etmekle “[?] dedikleri Prusya’dır aslından Nemçe herseklerinden olup giderek asker ve kuvvete mâlik olarak el-hâletu hâzihi Moskov ve Nemçe’ye mukābil bir devlettir ve memleketi dahî bu iki devletin vasatında vâki‘ olmağla Devlet-i Aliyye’ye dahî mülken hem-civâr gibidir” denildikde Tevfik Efendi vesâir sudûr “Prusya’nın tavassutu fi’l-cümle sâirlerden müreccah görünür” demişlerdir. Dûr u dirâz tedkîk-i madde ve her tarafdan bir rey-i akîmu’n-netîce ifâde olunarak yine Tevfik Efendi “Doğrusunu isterseniz işbu düvel ahvâline bizlerin vukūfumuz sema‘ iledir. İşte kapudan paşa ve ricâl-i devlet. Bunların vukūfları bizler gibi değildir. Bu kadar seferlerde bulunmuşlardır. Bizden mesâil-i şer‘iye suâl olunursa vazife budur” deyub bu müşkülün hallini seyf ü kalem ashâbının reyine havâle etmiştir.

Cevdet Paşa diyor ki: Ancak bu kadar seferlerde bulunmuşlardır diyeceğine bu makūle işlerde bulunub ahvâl-i düvele vâkıf olmuşlardır demiş olsaydı Efendi-i müşârünileyhin bu kelâmı epeyce vakit ve hâle münasib bir cevâb olurdu. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Sudûrun meclis-i müzâkereye kabûlü bir faideyi istilzâm etmedikden başka maslahatın intişarını mûcib olacağı ma‘lûm ve mücerrreb iken –bunların da‘vet edilmemesi kîl ü kāli ve ta‘riz ü tahtieyi intâc edeceğinden bahsile- meclisde bulundurulmalarına lüzûm gösterdığı için şeyhülislam, hod-endişlikle ithâm olunabilir. Ta‘riz ve tahtie gibi –âtiyen zuhûru melhûz ve şahsa âid olan- bir mazarrat-ı gayri-mühimmenin def‘i maksadıyla menfaat-i âmmenin fedâ edilmesi hırs-ı ikbâl ve havf-ı idbârdan mütevellid bir endîşe-i menfaat-perestânedir ki menfaat-i âmme yolunda her sûretle fedâkâr olması lâzım gelen evliyâ-yı umûrun bu türlü efkâr ve ef‘âlden son derece ictinâb etmesi vecâibdendir.

Sudûrun umûr-ı siyâsiyede esâsen bî-iktidâr ve esrâr-ı devleti hatunlarından aşcılarına, işcilerine varıncaya kadar ifşâ etmekte meslûbu’l-ihtiyâr oldukları gerek

şeyhülislamın ifâdatı gerek pâdişâhın hattı ile sâbit iken yemin ile maksadın temin edileceğine kāni‘ olmak bir kanâat-i eblehânedir.

Çünkü boşboğazlıkla me’luf olan türrehât-fürûşânın îman-ı galîzayı da bi-lâ-ihtiyâr nakz edecekleri mücerrebâtdandır.

Sudûrun mesâil-i siyâsiyede külliyen câhil olduğuna Tevfik Efendinin “Prusya dedikleri kangı devlettir” demesi en büyük şâhiddir.

Müzâkere olunacak maslahatın –hakāyık ve dekāyıkı şöyle dursun- esâsını bile bilmeyen ve o maslahatın tesviyesine ‘arz-ı tavassut eden bir devletin vücûdundan bîhaber olan sâde-dilân-ı sudûrun reyiyle hall ü akde girişmek “Bilemem eyleyecek girye midir hande midir” meâline muvâfık bir hâl-i hayret-fermâdır.

Hele Prusya’nın nasıl bir devlet olduğunu suâl ile aldığı –üç beş kelimeden ibâret- bir cevâb-ı [165] gayri-müfîd üzerine Tevfik Efendinin ve diğer sudûrun “Prusya’nın tavassutu fi’l-cümle sairlerden müreccah görünür” tarzında beyân-ı mütâlaa etmeleri umûr-ı devletin bâzîçe-i etfâl hükmünde telakkî olunduğunu isbât edecek hâlat-ı acîbedendir.

Bervech-i muharrer (قاضي در محكمه حكم فرمود) meâline muvâfık ve (hükm-i karakûşî)ye mutâbık ahkâm cümlesinden olarak Prusya’nın tavassutunu tercîhe hükm etmiş olan Tevfik Efendinin yine o meclisde “Doğrusunu isterseniz işbu düvel ahvâline bizim vukūfumuz sema‘ iledir…” yolunda serd ettiği hakîkat de efsâne kabîlinden ma‘dud olabilir. Zîra kendilerinin ahvâl-i düvele vukūfları olmadığını ilme’l-yakîn bildiği hâlde bir diplomat tavrı takınarak “Prusya dedikleri kangı devlettir” suâl-i cehl-iştimâlini îrad etmemesi ve mesâil-i siyâsiyeye muttali‘ olmadığını derkar evvel i‘tiraf ile yalnız mesâil-i şer‘iye hakkında vukū‘ bulacak es’ileye cevâb verebileceğini dermeyan eylemesi lâzım gelirdi.

“İşte kapudan paşa ve ricâl-i devlet. Bunların vukūfları bizler gibi değildir. Bu kadar seferlerde bulunmuşlardır” demesi de bir hakîkat-i efsâne-âmiz sayılır. Çünkü müzâkere edilen mesele, harbe değil siyâsete âid olmasına göre seferlerde bulunan zevâtın yalnız umûr-ı harbiyeye dâir mütâlaatda bulunabileceklerini, mesâil-i siyâsiyede şakk-ı şefeye hakları olamayacağını düşünmesi îcâb ederdi. Binâberin –Cevdet Paşanın dediği gibi- “Bu kadar seferlerde bulunmuşlardır” diyeceği yerde “Bu

makūle işlerde bulunub ahvâl-i düvele vâkıf olmuşlardır" deseydi i'tiraf etmek istediği hakîkat, bir dereceye kadar efsane hâline girmekten kurtulurdu.

Maahâzâ biz de i'tiraf edelim ki kabâhat, Tevfik Efendi ile hem-mesleklerinde değildir, belki –siyâsetde zerre kadar nasîbi olmayan- bu makūle âdemleri –âdete ittibâan- mecâlis-i siyâsiyeye idhâl ve reylerini suâl edenlerdedir.

Ulûm-ı siyâsiyeden sarf-ı nazar, hatta Coğrafya fennine de vukūfu olmayan âdemleri –bigâne bulundukları- böyle mühim bir işe me'mur etmek emâneti nâ-ehle tevdî' etmek demektir ki bir düşmen-i dehşet-engizden de ancak bu kadar ihânet zuhûr edebilir.

Mesâil-i şer'iye ile mütevaggıl olan zevâtı mesâil-i siyâsiyeye adem-i ıttıla'larından dolayı ta'yib etmek ne derece ayıb ise ânların da bu adem-i ıttıla' ile beraber bahse karışmaları o kadar ayıbdır. Sudûrun cehli ma'lûm olduğu hâlde diplomasi mesâilinde kendileriyle mübâhaseye girişmek ise büsbütün sezâvâr-ı ta'yib ü takbîhdir.

Vâkıa İbn Kemâl gibi, Ebussuud gibi, Yahya Efendi gibi mesâlih-i siyâsiyede de mâhir allâmeler, İsmet Bey gibi, Tatarcık Abdullah Efendi gibi mecâlis-i siyâsiyeye de mübâhase ve münâzaraya muktedir fehhâmeler yetişmiş ve reylerinden devletce pek çok istifâde edilmiş ise de bu türlü zevât-ı kâmile nevâdirden ma'dud olduğu için her başı sarıklının, hattâ –ilm ü ma'rifetle ma'ruf olan- her hoca efendinin ânlar gibi şer'iyât ve siyâsiyatda hâiz-i yed-i tûla addıyla mecâlis-i siyâsiyeye kabûl olunmaması –menfaat-i devlet nâmına- muktezîdir.

§

Fransa, İspanya, Prusya Devletlerinin teklîf etdikleri tavassut meselesi hakkında in'ikad eden meclisin müzâkeratından bahs etdikden sonra Cevdet Paşanın serd eylediği mülâhazatın zeylen buraya nakli münâsib görüldü:

"Ulemâ a'lâm bu devletde öteden beri ma'lûmâtca sunûf-ı sâireye gālib ve fâik iken refte refte bu tâife-i 'âliyeye inkırâz gelerek ne derecelere tenezzül eylemiş oldukları ve beş on sene mukaddemleri mün'akid olan mecâlis-i meşveretdeki ulemâ oldukca mebâhis-i mülkiyeye girişebildiklerine nazaran müddet-i kalîle zarfında bu tarîke gûyâ ki bir iki karn geçmiş gibi küllî inhitâta gelmiş olduğu işbu meclisde cereyân eden mübâhaseleriyle ma'lûm olur. Hâlbuki bu asırlarda revâbıt-ı düveliye tekessür ve ma'lûmât-ı politikiye tevessü' ederek bu husûsda kalemiye ricâlinin dahî mahâret-i tâmme ve ma'lûmât-ı kâmileleri yok ise de sunûf-ı sâireye nisbetle ânlar bu bâbda fâik olarak ulemâ-yı asır bu bahslerde vukūfsuz bulundukları cihetle kendilerinden rey-i nâfi' almak şöyle dursun zât-ı maslahatı tefehhüm edemediklerini kendileri i'tirafa mecbur olmuşlardır. Ve fi'l-asl sudûr-ı kirâm erkân-ı

devletden oldukları hâlde reîs olanlar zâbıtân-ı aklam i‘dâdından ma‘dud iken refte refte nâ-ehillerin tafrât-ı i‘tilaiyesiyle sudûr-ı kirâm içinde ma‘lûmât ve haysiyetce mevki‘-i kadîmlerini dolduracak zevâta inkırâz gelerek kendilerinde yalnız tarîkin bir eski nâm ve evhâmı kalub reîs ve defterdâr efendiler ise ekseriyâ müddet-i medîde iş içinde yoğrulmuş ve oldukca kesb-i mahâret ü tefennün eylemiş zevâtdan bulunmalarıyla derece derece bi’t-tab‘ ânlar vükelâ sırasına geçmek lâzım gelmiştir. Ancak öteden beri mehâmm-ı umûr-ı Devlet-i Aliyye erkân-ı Devlet-i Aliyye’den ma‘dud olan mütehayyizân-ı sudûr-ı kirâm ile ba‘de’l-müşâvere icrâ olunageldiğinden yine [166] böyle mecâlisde bulundurulmalarına lüzûm görülüb bu makūle mevâdd-ı politikiye ise havâss-ı vükelâ beyninde bi’l-müzâkere aslâ hârice serrişte verilmeyerek icrâata teşebbüs olunmak lâzıme-i hâl ü maslahatdan olduğu hâlde sonradan vârid olacak îtirâzatdan havfla vükelâ-yı devlet kendü kendülerine bir maslahatı kesüb biçemeyerek bi’z-zarûre akd olunan büyük meclislerde dahî maslahatın mektûm tutulması kābil olamayıp bir madde henüz karâr-gîr olmadan ecânibe mün‘akis olmasıyla bu husûsda erkân-ı saltanat-ı seniyye mütehayyer kalmiştir”.

§ Devlet-i Aliyye öteden beri ulemâya ziyâde ikrâm ve ihtirâm edip dirâyet ve ma‘lûmât ile sâire fâik bulunan sudûr-ı ulemâ ki hem ulûm-ı şer‘iye vü akliye ile tekmîl-i nefs-i nâtıka eylemiş hem de ma‘lûmât-ı mülkiye vü siyâsiyeyi kemâle götürmüş olan zevât-ı fazâil-simât idi. ânlar dahî erkân-ı saltanat-ı seniyyesinden i‘tibar ederek kâffe-i mehâmm-ı umûr-ı devlet ânların rey ve karârı ile icrâ olunagelürdü. Binâenaleyh tarîk-i ilmiye vaktiyle fuhûl-i ulemâya mahsūs bir tarîk olmuş iken kavânin-i asliyesine adem-i riâyetle ehil ve erbâb olmayanların silsileye duhûl ve ba‘dehû hasbe’t-tarîk merâtib-i ‘âliyeye suûdları bu tarîkin şân ve şerefine halel vermişdi. Refte refte bu makūle-i nâ-ehillerin galebesi ve tevcîhat ve terakkiyât-ı ilmiyenin mücerred şeref-i haseb ü taalluka binâ olunması hasebiyle bütün bütün bir resm-i tarîki olup ulema ve fuzalâ kanûn-ı kadîmi üzere bi’l-imtihan bu tarîkin mahreci olan müderrislik rütbesine nâil olsalar da çünkü hidemat-ı mühimmede müstahdem olmadıklarından umûr-ı devletden ve ahvâl-i âlemden bîhaber olmalarıyla ekserinin ömrü bu rütbede geçer veyahud ihtiyâr-ı tekāüt ederler idi. Binâenaleyh bu tarîkin merâtib-i ‘âliyesinde erbâb-ı ilm ü fazâil azalub ancak tarîk-i sâire ashâbının mübtelâ olageldikleri katl ve müsâdere gibi belâyâdan bunlar sâlim olarak dersaâdetde devâm üzere mesâlih-i mühimme müzâkeresinde bulunduklarından merâtib-i ‘âliye-i ilmiye ashâbı olan ulemâ-yı resmiye içinde mülkiyece haylice ma‘lûmâtlı zâtlar bulunurdu. § Lâkin sonraları sudûr-ı kirâm içinde umûr-ı devlete vâkıf zâtlara dahî inkırâz-ı küllî gelmişdi. Ve eğerçi efâhim-i fuzalâdan Tatarcık Abdullah Efendi Medine-i Münevvere’den ma‘zul iken sefer küşâdında def‘aten uhdesine Anadolu pâyesi bi’t-tevcîh ordu kadısı nasb olunmağla tarîk-i feyz-i refîk-i ilmiyede hem âlim ve fâzıl ve hem de umûr-ı mühimme ve mesâlih-i nâzike irâdesine muktedir bir zât yetişdirilmiş ise de ânı dahî Yusuf Paşa hazm edemeyip azl ve nefyile yolunu urmuşdu. Binâenaleyh sudûr-ı kirâm içinde süferâ mükâlemelerinde bulunduracak ve mecâlis-i meşveretde reyi alınacak zevât bulunmaz oldu”.

“Muharrerât ve Muhaverât-ı Siyâsiye”

187 Şabanında Harun er-Reşid’in küçük oğlu Kasım, Rum memâliğine duhûl ve bazı kılâ‘ı muhâsara eyledi. Abbas b. El-Eş‘aş’ı i‘zam ile Sinan kalesini de zabt ettirdi.

Rumlar, üserâ-yı müslimînin iâdesiyle taleb-i sulh eylediklerinden avdet etdi. O vakit Rum hükümdârı (Rini)[255] nâmında bir kadın idi. Rumlar mezbûreyi hal‘ ile –harâc defterdârı olan- Tekfûru kral nasb etdiler. (Rini) hal‘inden beş ay sonra fevt olunduğundan Tekfur krallıkda temekkün ederek Harun’a şu nâmeyi yazdı:

“Meliku’r-Rum Tekfur’dan Meliku’l-Arab Harun’a: Benden evvel hükümdâr olan kadın, seni ruḫḫ, kendisini beydak makāmına koyub sana mâl vermiş. Lâyık olan bu idi ki o mâlın ız‘âfını sen âna veresin. Bu keyfiyet nisânın za‘f ve humkuna haml olunur. İmdi nâmemi okuduğunda aldığın emvâli iâde ve nefsini müsâdereden tahlîs et. Ve illâ beynimizi kılıc aralar”[256]

Harun, nâmeyi okuyunca o kadar gazab-nâk oldu ki kimse yanında söz söylemek değil, hattâ yüzüne bakmağa kādir olamadı. Derhâl bir devât isteyüb nâmenin zahrına şu cevâbı tahrîr etdi:

“Emîru’l-Muminîn Harun’dan Rum köpeği Tekfur’a. Ya İbnü’l-Kafire! Nâmeni okudum. Cevâbını görürsün. Yoksa işitmezsin”.[257]

Yahud: “Mektûbunun cevâbını göreceksin. Okuyacak değilsin”. [167]

Hemân o gün hareketle (Hirakle)’yi[258] zabt ve ihrâk eyledi. Tekfur, her sene harâc vermek şartıyla musâlaha niyâzında bulunduğundan Harun kabûl ve (Rakka)ya azîmet etdi. Şitânın kemâl-i şiddetle icrâ-yı ahkâm etmesi Harun’un ric‘atine mâni‘ olur zannıyla Tekfur, nakz-ı ahd eyledi. Geriye göner havfıyla vüzerâ keyfiyeti Harun’a ihbâr etmediler. Nihâyet Haccac b. Yusuf et-Temimî nâmındaki şâire nakz-ı akd meselesini nazm ettirüb ‘arz eylediler.[259] Harun-ı hezar ta‘b ü külfet ile bilâd-ı Rum’a dâhil ve matlûbuna vâsıl oldu. [İbn Esir’in *Târihu’l-Kâmil*’inden tercüme ve *Sahâifu’l-Ahbâr*’dan ilâve]

-Mülâhaza-

---

[255] *Târihu’l-Kâmil*’de (Rini) *Sahâifu’l-Ahbâr*’da ((?)) sûretinde muharrerdir.

[256] من تقفور ملك الروم الى هارون ملك العرب. اما بعد فأن الملكة التي كانت قبلي اقامتك مقام الرخ واقامت نفسها مقام البيدق ‘‘ فحملت اليك من أموالها ما كنت حقيقا بحمل إضعافها اليها لكن ذلك لضعف النساء وحمقهن فإذا قرأت كتابي هذا فاردد ما حصل لك من أموالها وافتد نفسك بما تقع به المصادرة لك والا فالسيف بيننا وبينك’’.

[257] باسم الله الرحمن الرحيم من هارون أمير المؤمنين الى تقفور كلب الروم قد قرأت كتابك يا ابن الكافرة والجواب ما تراه دون ما تسمعه والسلام’’.

[258] Hirakle- Sicele vezninde Rum ülkesinde bir belde adıdır. Hâlâ Anadolu’da (Ereğli) dedikleri beldedir ki zaman-ı Saâdete muâsır olan Kabasra-i Rum’dan (Herakl)’ın binâ-gerdesidir. [*Tercüme-i Kamus*]

[259] Manzûmeden birkaç beyit:

’’نقض الذي أعطيته تقفور فعليه دائرة البوار تدور‘‘

’’ابشر أمير المؤمنين فإنه فتح أتاك به الا له كبير‘‘

’’فتح يزيد على الفتوح يؤمنا بالنصر فيه لولؤك المنصور‘‘.

Harun'un üç beş kelimeden müteşekkil olan cevâbnâmesi en mükemmel âlat-ı harbiye, en güzîde asker ile techîz olunan birkaç ordunun îras edeceği dehşet ve te'sirden daha müessir, daha müdhişdir.

Kuvvet ve tesir, en ziyâde az sözlerde mündemicdir. Bir ordunun efrâd ve edevâtı arttıkca kuvvet ve te'siri de artar. Lâkin söz, tekessür etdikce kuvvet ve te'sir tenâkus eder.

Kuvvetli âdemler, bi't-tab' kuvvetli sözler isti'mal ederler. Az sözle çok ma'nâ ifâde etmek pek büyük kudrete muhtâcdır. Bu kudreti de Harun er-Reşid gibi –şahsen ve hükûmeten kudret-i müşahhasa add olunmağa şâyân olan- zevât-ı ma'dudede aramak îcâb eder.

Şunu da nazar-ı dikkate almak lâzım gelir ki sözün kuvvet ve te'siri, kāilin kuvvet ve te'siriyle mebsûtan mütenâsibdir. Zuafâ, ne kadar kuvvetli söz söylerse söylesin hükm ve te'siri pek mahdûddur. Çünkü kavlini isbât edebilecek bir fi'l-i müessir ibrâzından âcizdir.

Hâlbuki akviyâ, ne kadar zayıf bir söz söylerse söylesin –lüzûmu derecesinde hükm ve te'sir hâsıl edebilir. Zîra söylediği sözü her hangi zamân arzû etse –ümîd ve intizârın fevkinde- fi'len isbâta muktedirdir.

Harun gibi kaviyyu'ş-şekîme bir hükümdâr-ı azîmu'n-nefsin söyleyeceği söz, yukarıdaki cevâbnâme kuvvetinde –ta'bir-i diğerle- birkaç ordu kuvvetinde bir söz olursa artık ne yolda hükm ve te'sir göstereceğini îzâha hâcet kalmaz.

"Mektûbunun cevâbını göreceksin. Okuyacak değilsin" diyen bir hasm-ı kādirin (Hirakle)'yi zabt ü ihrâk sûretiyle fi'len isbât-ı müddeâ ettiğini teemmül ve şedâid-i şitâ öyle bir hasmın azm-i kavîsine mâni' olamayacağını takdîr edip de " که باز آید چرا کاری کند پشیمانی" meâline muhâlif olarak nakz-ı ahd-ı fazîhasını irtikâb ve bu sebeble memâliğini harâb ettiğiçin Tekfur, nazar-ı siyâsetde makdûh ve Harun ise kavlini fi'liyle isbât ettiğiçin memdûhdur.

Maahâzâ cevâbında "Kelb-i Rum" ve "Ya İbn Kâfire" gibi –edebiyat-ı siyâsiyede haşv-ı akbeh add olunabilecek ve nezâhet/nezâket?-i siyâsiyeyi ihlâl edecek –ta'birler kullanmağa tenezzül eylediğiçin Harun da ta'yib olunur.

§

Mülûk-i Âl-i Büveyh'den (Fahrüddevle)'nin vefâtında oğlu (Mecdüddevle) sagîr olduğundan vâlidesi (Seyyide Hatun) umûr-ı saltanatı kemâl-i adâletle tesviye ederdi.

Sultân Mahmud-ı Gaznevî, Fahrüddevle'nin memâliğini sâhibsiz addıyla zabt etmek istedi. Nâibe-i saltanata bir elçi ile gönderdiği nâmede:

"Hutbe ve sikke benim nâmıma olsun. Her yıl harâc verilsün. Yoksa hazırlansunlar, asker-i bî-şümar ile geliyorum" yolunda teblîgat-ı mütehakkimânede bulunması üzerine nâibe-i müşârün-ileyhâ şu meâlde bir cevâb verdi:

"Zevcimin hayâtında kendileri gibi büyük bir pâdişâhın böyle küçük bir memlekete tama' etmesinden korkardım. Vaktâ ki zevcim vefât etdi, bu dağdağadan halâs oldum. Zîra bilirim ki o pâdişâh-ı âlî-cenâb, rey ve kiyâset sâhibi olmayan bir afîf kadınla cenge kıyâm etmez. [168]

Ma'lûmdur ki nusret, Hakk'ındır. Kime isterse verir. Binâberin pâdişâh cenge mübâşeret edip de şâyet bana gālib olursa bir dul kadına galebe etmek hiçbir vakitde vesîle-i iştihâr u iftihâr olamaz.

Eğer mağlûb olursa sevâd-ı 'âr kıyâmete kadar o şehriyâr-ı azamet-şiârın yüzünde berkarâr olur".

Sultân Mahmud, bu cevâbdan müteessir olarak niyetinden nükûl eyledi. [(*Nüzhet-i Cihan*)'dan naklen (*el-Fulku'l-Meşhun bi'l-Lu'lui'l-Meknûn*)da görüldü].

-Mülâhaza-

Siyâsetdeki mahâret-i fevkalâdeleriyle çâr-aktâr-ı cihâna velvele-endâz olan en büyük diplomatlar da (Seyyide Hatun)'un şu cevâbnâme-i siyâsiyesine hayrân olurlar.

Sultân Mahmud-ı Gaznevî gibi tehdîdini îka'a kādir bir şehriyâr-ı kaviyyu'l-şekîmenin meydân-ı harb ü siyâsetde –(منم دیکر نیست) sayhasıyla 'arz-ı vücûd eden- en muktedir diplomatları, en mâhir askerleri de lerze-nâk edebilecek derecede şedîdu'l-meâl olan (ültimatom)una yine en hâzık siyasîleri, en şecî' askerleri vakf-ı beht edecek sûretde bir cevâb-ı mülzem vermek… Zamân ve mekân i'tibarıyla yıldırım kuvvet ve dehşetinde bulunan o âteşin-meâl, o musîbet-iştimâl (ültimatom)u (paratoner) mâhiyet ve meziyetini hâiz olan böyle bir cevâb-ı mu'ciz ve mûcizle def' etmek (Seyyide Hatun) nâmını eâzım-ı hükümdârân sırasında –lisân-ı sitâyişle- yâd ettirecek bir mahâret-i siyâsiyedir.

Kütüb-i siyâsiyenin en parlak, en mühim sahâifini tezyîn etmek hakkına mâlik olan bu cevâbnâme-i mâhirânenin –doğrudan doğruya- melike-i müşârün-ileyhânın cânibinden değil, -İbnü'l-Umeyd ve Sâhib b. Abbâd gibi Âl-i Büveyh hükûmetinin vezâret-i uzmâ mesnedini teşrîf etmiş olan eâzım-ı siyâsiyunun yetişdirdiği- vükelâ tarafından düşünülüb yazılmış olması tahmîn olunsa bile bundan müşârün-ileyhânın âlem-i siyâsetde ihrâz ettiği şânına şeyn gelemez.

Çünkü düşmenini –bünyân-ı hükûmeti esâsından tahrîb edebilecek- bir teklîf-i anîfine böyle bir cevâb-ı latîf verebilecek âdemleri mesânid-i hükûmetde bulundurmak da en büyük bir siyâsettir. Binâberin müşârün-ileyhâ bu sûretle de şâyân-ı takdîr u hürmettir.

Hâlbuki o tahmîn –elde bir vesîka olmadığı için- yakîn ifâde edemez.

Târihler ise müşârün-ileyhânın kemâl-i akl ve hüsn-i tedbîr ile benâm bir melike-i kiyaset-ittisâm olduğunu temin etmesine, bâhusus (*Camiu'd-Düvel*)'de[260] müşârün-ileyhânın (ahsen-i vücûh ile tedbîr-i umûr ve irsâl-i turuk ile def'-i a'dâ) ettiği ve her türlü mesâlihin kendisinden isti'zan ile verdiği rey üzerine tesviye edildiği dermeyan kılınmasına nazaran bu cevâbın müşârünileyhâ cânibinden yazılmış yahud ta'rif edilüb yazdırılmış olduğuna şübhe etmemek lâzım gelir. Alâ-kile't-takdîreyn (Seyyide Hatun)'un en büyük bir (Merd!-i siyâsî) olduğu tahakkuk eder.

Bu cevâbnâmede o kadar mahâret-i siyâsiye gösterilmiştir ki ihtivâ ettiği cümleler gûyâ (diplomasi) usûl ve kavâidinin en dakîk nüktelerine, en rakîk noktalarına istinâden yazılmışcasına rûhlu görünüyor.

O kadar mâhirâne tertîb-i kelâm edilmiştir ki bu cevâbnâme –recâ, ilticâ, müdârâ, tahakküm, tehekküm, tahrîk-i gayret, tehyîc-i mürüvvet, tehdîd, terhîb gibi- birbirine zıd birçok mevâdd-ı mühimme ile memzûc olduğu hâlde okuyan âdem, maksad-ı aslî o maddelerin hangisi olduğunu ta'yinde mütehayyer kalır. Galeyândan sükûna, sükûndan galeyâna munkalib olur.

Nasıl olmasın ki bir kere hasmın ulüvv-i cenâbından bahs olunuyor. Âna –zımnen- ilticâ ediliyor. Sonra hasma –alâ-tariki'l-kinâye- zebunküşlük isnâd olunuyor. Zebunlukdan –yine zımnen- istibrâ ediliyor. O ulüvv-i cenâb ile zebunküşlük, o ilticâ

[260] واستمرت السيدة والدة مجد الدولة تدبّر الأمور على أحسن الوجوه وتدافع الأعداء على أسهل الطرق وكانت البلاد في زمانها " منتظمة وأهاليها مستريحة الى آن توفيت في سنة 419 وكانت عاقلة مدبرة تأخذ الأمور بعواقبها § وكان المرجع الى والدة مجد الدولة في تدبير الملك وعن رأيها يصدرون وبين يديها أبو طاهر وأبو العباس صاحبا زوجته فخر الدولة يستأذنانها في كل الأمور واستمر الحال على هذا..." *Camiu'd-Düvel- Reisü'l-Müneccimîn-i Durûsiye* Ahmed Efendi.

ile istibrâ birbiriyle o kadar mâhirâne tekābül ettiriliyor ki isnâd edilen şey, ulüvv-i cenâb mıdır yoksa zebunküşlük midir… ‘Arz edilen şey, ilticâ mıdır yoksa istibrâ mıdır ilk nazarda bunu anlamak, anladıkdan sonra da ciheteynden birine hükm etmek kābil olamıyor. [169]

Bu mektûbda ibrâz edilen mahâret-i siyâsiyenin en dakîk nüktelerinden biri de Sultân Mahmud’un maa’t-tehdîd teklîf ettiği (hutbe, sikke, harâc) meselelerinin kat‘iyen mevzû‘-ı bahs edilmemesi, buna dâir müdâfaada bulunulmamasıdır. Hukūk-ı düvel ü milel nazarında külliyen merdûd olan bu üç teklîf-i mâ-lâ-yutâka karşı ayrı ayrı cevâb-ı red i‘tâsıyla hasmın husûmetini yahud cevâb-ı kabûl i‘tâsıyla efkâr-ı istilâ-kârânesini alevlendirmekten ise o teklîflerin kabûl ve adem-i kabûlüne dâir dûr u diraz idâre-i makālden ictinâb ve maslahatın teferruâtından iğmâz ile –hutbe, sikke, harâc meselelerinin tahtında müstetir olan- istilâ-yı memleket ve imhâ-yı hükûmet gibi –aslu’l-usûl teklîf olan- bir maksad-ı dehşet-engize i‘tâ-yı cevâb ediliyor, (asl) dururken (fer‘)den bahs etmenin izâa-ı enfâs kabîlinden bir kûşiş-i beyhûde olduğu gösteriliyor ki bu tavır ve hareket, mahâret-i siyâsiyenin nükât-ı mühimmesinden add olunsa sezâdır.

Cevâbnâmede en son –hangi tarafa mev‘ud olduğu bi’t-tab‘ zılâm-ı mechûliyetde kalan- nusret, mevki‘-i bahse konularak –en büyük mantîkıyûnu da dembeste-i hayret edecek derecede- tehdîd-kârâne, mâhirâne, nahvet-nüvâzâne (kıyâs-ı mukassem) yapılıyor ki –her tarafı rûhlu olan- o cevâbnâme-i siyâsînin rûhu’r-rûhu asıl bu noktadır.

Rivâyet edildiğine göre gûyâ bazı mâhir seyyâhlar, kadın kıyâfetine girüb bir kenâra büzülerek yahud yine o kıyâfetle yere yatarak –beyâbanda tesâdüf etdikleri- arslanların pençe-i kahrından tahlîs-i nefse muvaffak olurlarmış…

(Seyyide Hatun) da –Mahmud-ı Gaznevî gibi bir şeyr-i satvete karşı- kadınlığından o kadar mâhirâne istifâde etmiştir ki en büyük merdler de merdliklerinden ancak bu kadar istifâde edebilirler.

Sultân Mahmud’un da –gerek hasbe’s-siyâse gerek hasbe’l-muruvve- o cevâbdan müteessir olarak niyetinden ‘udûl etmesi kendisi gibi büyük âdemlere yakışacak büyüklüklerdendir.

§

[Mecdüddevle 287'de dört yaşında olduğu hâlde taht-ı pedere cülûs etdi. Vâlidesi (Seyyide Hatun) ki –Taberistan'da icrâ-yı hükûmet eden Mülûk-ı Bâvendiye'den Şervin Merzubân'ın kerîmesidir- nâibe-i saltanat oldu. Müşârün-ileyhâ kemâl mertebe 'âkil ve fevkalâde müdebbir idi. Oğlu -ba'de'l-bulûğ- musâhabet-i nisvân ile mütevaggıl ve mütâlaa ve tahrîr ile müştegil olduğundan mesâlih-i hükûmet kemâkân vâlidesinin dest-i iktidârında kaldı. Mecdüddevle'nin 297'de vezîr nasb eylediği (Ebu Ali b. Ali) mahdûmu iğrâr ile vâlideyi istiskāl ve kale-bend etdi. Müşârün-ileyhâ bir hîle ile kaleden kaçarak –Âl-i Büveyhîn şu'besi olan hukkâmdan- (Bedr b. Hüsnüveyh)'in nezdine gitdi. Ânın askeriyle beraber –Mecdüddevle'nin makarr-ı hükûmeti olan- (Rey) şehrine geldi. Cenge mübâşeret ve ihrâz-ı gālibiyet ile oğlunu hal' ve yerine birâderi (Şemsu'd-devle)'yi iclâs eyledi. Fakat Şems leyyinu'l-cânib olduğundan vâlidesi bunun harekâtından mahzûz olmadı. Bir sene sonra hal' ve Mecdüddevle'yi iâde etdi. Şems cem'-i leşkerle birkaç defa vâlidesi ve birâderi ile muhârebe etdiyse de bir iş göremedi. (Seyyide) 419'da vefât edince umûr-ı mülke ihtilâl gelerek leşker zorba oldu. Zabt ü rabt-ı memleket müşârün-ileyhânın vücûduyla kāim olduğu bu sûretle tebyîn etdi. Mecdüddevle ânlardan Sultân Mahmud-ı Gaznevî'ye şikâyet ettiğinden müşârünileyh hâcibini bir mikdâr askerle i'zam ve hîn-i telâkîde Mecdüddevle'nin tutulmasını ifhâm eyledi. Mecdüddevle bunlara karşı çıkınca kendisini ve oğlu Ebu Dülef'i yakaladılar. Mahmûd-ı Gaznevî keyfiyetden haberdâr olarak 420 Rebiülevvelinde o tarafa teveccüh ve (Rey) şehrini ve (Cebel) vilâyetini zabt eyledi. (*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbar*)'da beyân edildiğine göre "Bin kere bin dînar ve ol mikdâr kıymetli cevâhir ve altı bin sevb-i câme ve nice âlat u bisat-ı saltanat ahz olundu". Sultân Mahmud, Mecdüddevle'yi huzûruna celb ile aralarında şöyle bir muhâvere cereyân etdi: Mahmud- *Şehname* ve *Târih-i Taberi* okudun mu? Mecd- Okudum. –Senin hâlin ânları okuyanın hâli değildir (diyerek Mecd'in atâlet ve sefâhetini işrâb etdikden sonra ibtidâ-yı vak'ada bilâ-mukāvemet askere teslîm olmasına zaten hiddetlendiğinden şu yola tevcîh-i hitâb-ı 'itâb etdi): Şatranc oynadın mı? –Evet. –Şatrancda bir şâh bir şâhın yanına geldiğini gördün mü ki nefsini senden kuvvetli bir şâha teslîm etdin… Bu muhâvere üzerine Mecd'i mahbûsen Horasan'a gönderdi. Mecd'in elli menkûhası olup bu hâl kendisinden suâl olundukda (Eslâfım dahî böyle idiler) cevâbını verdiğini bir nâme-i mahsūs ile Halîfe Kadir Billah ihbâr etdi. Mecdüddevle'nin müddet-i hükûmeti [387-420] 32 senedir. Mahmûd-ı Gaznevî 23 Rebiülâhir 421'de Gazne'de vefât etdi. Müddet-i hükûmeti [388-421] 33 senedir. Mülûk-i İslamiye'den ibtidâ (sultân) unvânıyla yâd olunan müşârünileyhdir.].

[Mülûk-i Âl-i Büveyh nâm-ı diğerle Mülûk-ı Diyaleme'nin mezheb-i isnâaşeriyye sâliklerinin gûlatından (yani Ravâfızdan) oldukları ve Devlet-i Diyaleme'nin inhitâta döndüğünde isnâaşeriyyelilerin ekseri zulumât-ı ihtifâda münteşir ve hücub-ı istitârda muhtefî ve müstetir olarak kendilerini Mu'tezile ve Ehli Sünnet içlerinde ihfâ eyledikleri (*Tuhfe-i İsnâaşeriyye*) tercümesinde muharrerdir].[261]

§

[261] (Büveyh) Damm-ı bâ muvahhide ve feth-i vâv ve sükûn-i yâ ve hâ-yı sâkine ile Sibüveyh, Nuftuveyh, Haluveyh gibidir ve bazı eimme damm-ı bâ ve sükûn-ı vâv ve feth-i yâ ile olmak üzeredir der lâkin rivayet-i ûlâ evlâ ve eşherdir. Ve mülûk-ı mezkûrenin inkırâzı hakkında şairin bu kavli rivâyet-i sâniyedir:
"ملك بني بويه قد انقضى وكان في جوالسما سمكه فاعتبروا ثم انظروا وقولوا سبحان من لا ينقضي ملكه"
[İbn Hallikan Cild 2 Sahîfe 24]

“Cengiz[262] husemâsına irsâl eylediği nâmelerde tatvîl-i kelâm etmek mu‘tadı olmayıp, ‘Hemân itâat ederseniz size emân veririm eğer muhâlefet ederseniz âkıbetin neye müncer olacağını Allah bilir’ diye tahrîr eylerdi”. [*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Cengiz, bir cihângîr-i belâ-engiz idi. Belâ, geleceğini evvelce ihbâr etmez. Bu belâ yine insâflı bir dehyâ [170] imiş ki musallat olacağı akvâm ve hükûmatı îkaz ile şerrinden tahaffuz etmelerini tavsiye ediyor. Böyle bir belâ-yı dehşet-nümâya göre tatvîl-i kelâm, mâ-lâ-yelzemi iltizâm kabîlindendir. Çünkü tervîc-i merâm uğrunda sözü uzatmak acezeye mahsūsdur. Tehdîdini her sûretle îkā‘a kādir ve maksadını her vechile istihsâle muktedir olan bir cihângîr-i azîmu’n-nefs için o yolda ıtnâb-ı makâl bir züll-i azîm hükmündedir. Cengiz gibi her istediğini bî-perva yapmağa muktedir olan bir haşmet-i mücessime ise (züll) kelimesinin medlûlünü âlem-i misâlde değil cihân-ı ma‘nâda bile görmek istemez. Yahud (züll), ânı gördükce bin fersah uzağa kaçar…

Dakîka- Akvâl, kat‘iyyu’l-mufâd olunabilmek için nefs ve kudrete i‘timad etmek şartı a‘zamdır. Nefsine i‘timadı olmayanların tahsîl-i menfaat maksadıyla tefevvüh etdikleri kelimâtın aksi te’sir hâsıl ettiği hakāyık-ı sâbitedendir.

Binâberin âlem-i siyâsetde îrad olunan makālatın hükm ve te’sirini görmek için – evvel-be-evvel- i‘timad-ı nefs gibi bir kuvvet-i hakîkiyeyi iktisâba çalışmak lâzım gelir. (İllâ fe-lâ).

§

“Fransa kralı Altıncı Karlos, Timurlenk ile olan muhâberatında Timur’un Yıldırım Bayezid vak‘asındaki muzafferiyetini tebrîk eylemiştir. Fakat ol vakit Avrupa halkı kendi gāilelerine dalmış ve esbâb-ı temeddün ü terakkîden ırâğ kalmış olup hattâ Timur’un Karlos’a göndermiş olduğu nâmesinde Devlet-i Osmâniye’ye olan galebesini iş‘âr ile beraber Karlos’u bâis i‘mâr-ı dünyâ olan tarîk-i ticâretin tevsî‘ine teşvîk eylemiştir. § Timur, nâmesinde diyor ki: “ دیکر می باید که بازرکانان شمارا بدین طرف

[262] Asıl ismi (Timuçin)dir. Cülûsundan sonra (Cengiz) tesmiye olunmuşdur ki lisan-ı Moğol’da meliku’l-mulûk ma‘nâsınadır. Cengiz 549 Zilkadesinin 3. günü iki avcu kan ile memlû olduğu hâlde doğdu. Babası Moğol kabîlesi rüesâsından (Yesüga Bahadır)dır. Cengiz 624’te fevt oldu. Ömrü 73 müddet-i tasallutu 25 yahud 35 senedir.

فرستاده شودکه اینچنانکه اشا نرا معزز ومکرم سازیم نیز بازرکانان ما بدان طرف رجوع سازند ایشا نرا نیز معزز ومکرم سازند وبرایشان کسی زور وزیادتی نکند زیرا دنیا ببازرکانان آبادانست".

Tercüme: "Ve şu dahî lâzımdır ki sizin bâzergânlarınız bizim tarafımıza gönderilüb nasıl ki ânları muazzez ve mükerrem tutar isek bizim bâzergânlarımız dahî ol tarafa gideler siz de ânları muazzez ve mükerrem eyleyesiz. Üzerlerine kimsenin zecr ü taaddîsi olmaya. Zîra dünyâ bâzergânlarla âbadân olur…". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Timur'un mezâlim-i ma'rufesiyle beraber –asr-ı hâzır diplomatlarını da sebbâbe-hâ-yı hayret edecek derecede- mahâret-i siyâsiye erbâbından olduğunu isbât için Fransa kralına –cem'iyât-ı beşeriyenin ussu'l-esâs-ı saâdeti hükmünde bulunan- ticâreti tavsiye etmesi bir şâhid-i kâfî add olunur.

Zulm ve udvânın diplomatlık şânına îras-ı halel etmeyeceği –asr-ı medeniyet nâmını hâiz olan- zamânımızın diplomatları tarafından ibrâz edilegelen desâyis-i iblisâne ve mezâlim-i Cengiz-pesendâne ile sâbit olduğu için Timur'un mezâlimi, kudret-i siyâsiyesini selb edemez. Bilakis diplomatlığın îcâb-ı mezâlim ettiğini te'yid için müşârünileyhin zâtıyla sıfât-ı ma'lûmesi beyyine makāmında 'arz olunabilir.

Bu cihet, şâyân-ı bahs ü nazar değildir. Asıl câ-yı nazar olan mesele, bugün Avrupa cem'iyât-ı mütemeddinesinin hayât-ı hakîkiye mesâbesinde telakkî etdikleri (ticâret)in ehemmiyet-i mâ-lâ-nihâyesini Timur'un bundan beş asır evvel takdîr ve takrîr ile izhâr-ı siyâset ü kiyâset etmesidir.

(دنیا ببازرکانان آباداناست) kavliyle ticâretin ehemmiyetini ve tarafeyn tâcirlerinin himâyesi lüzûmunu inbâ ile –asrımızda akd edilmeğe başlamış olan- ticâret muâhedelerinin daha o zamân vücûb ve fevâidini irâe ettiğiçin Timurlenk, ticâret muâhedatının vâzı'larından add edilmek lâzım gelir.

Zamânımızda beyne'd-düvel tahaddüs etmekte bulunan mücâdelat-ı siyâsiye, rekābet-i iktisâdiyeden hâsıl ve mücâdelat-ı mezkûre –bir dereceye kadar- ticâret muâhedeleriyle zâil olmakda bulunmasına göre Koca Topal diplomatın bu dakîkayı –eşrât-ı sâatden numûne-nümâ olan- öyle bir devr-i haşyet ü vahşetde takdîr ile böyle bir devr-i medeniyetde zuhûr eden milletleri îkaz etmesi hakîkaten sezâvâr-ı sitâyiş bir eser-i dânişdir.

Tabsıra- Nûr-ı seher gibi kâinat-ı insaniyeyi envâr-ı feyz-â-feyz fazâile gark eden dîn-i İslam'ın zuhûruyla beraber te'sis ettiği siyâset-i medeniye –Timur gibi hasâis-i siyâsiye ile meftûr olan- bir dâhî-yi siyâsî tarafından tatbîk ve ta'kib edilmiş olsaydı kendisi bi-hakkın cihângîr-i âlî-tebâr ve terk ettiği hükûmet-i azîme de zamânımıza kadar pâyedâr olurdu.[171]

Ne faide ki o dâhî-yi devâhi-perver –diğer emsâli gibi- kudret-i siyâsiyesini tahrîb-i bilâda, ta'zib-i 'ibâda hasr ile nâmını berbâd, ahlâfını da –pek az müddetde- rehrev-i adem-âbâd etmiştir.

Zulm ile te'sis olunan hükûmetler için kemâl farz etmek, adl ile teessüs eden cemiyetler için zevâl tasavvur eylemek kabîlindendir…

§

Timurlenk tarafından Sultân Bayezid-i Evvel hazretlerine yazılan –Arabiyyu'l-ibâre-nâmenin tercümesi:

"Ba'de't-tahiyyetu't-tâmme, Eyyuhe'l-Melik fi'r-Rum Yıldırım Bayezid bil ki biz nasr ve te'yid ile cemî' ümerâ üzerine mansûr sultân-ı cedîd-i muzafferiz. (فجملة الخلايق لنا عبيد) cümle-i 'ibâd bizim kulumuz gibidir. (Fe-tenebbih) âgah ol ki Kara Yusuf ve Sultân Ahmed bizim kılıcımızın satvetinden ve askerimizin heybetinden kaçdılar. Sana hafî değildir ki ânlar maddetu'l-fesâd ve mufsidu'l-bilâd ve muhliku'l-'ibâd olup Firavun ve Hâman gibi ulu ve istikbâr ile kâfirlerdir. İdbârı taleb etmezsen ânları kabûl etmeyip (Fe-câsû hilâle'd-diyâr) mazmûnuyla amel ediniz. Mezbûrlar her hangi diyâra varsalar nuhûset ve şeâmet beraber vardığında şübhe yoktur. Hâşâ ki ânlar gibi kimseler sizin gibi pâdişâhın taht-ı cenâhında temekkün edeler. Size nasîhat ederim ki zinhâr ânları sohbetinize getirmeyip sakınasınız. Belki bilâdınızdan nefy edesiniz. Emrimize muhâlefet etmeyesiniz ki kahrımıza müstehak olmak mukarrerdir. Zîra bize muhâlefet edenlerin ahvâli mesmû'unuz olmuşdur. Ve bilcümle bizimle kîl ü kāli iksârdan hazr ediniz, nerede kaldı ki cenk ve cidâl edesiniz. (وقد وصفالكم البراهين وضربنا لكم الأمثال وفي أثناء ذلك أنواع التهديد والتخويف والأصناف والأراجيف والسلام على من هداه الله الأمر يومئذ لله)."

Sultân Bayezid'in cevâbı:

“İ‘lem eyyuhe’l-kelbu’l-‘ukūru’l-mevsûmu bi’t-Timur fe-huve ekfer mine’l-mulûki’t-tekfûr, mektûb-ı şeâmet-üslûbunu okuyub meânî-yi mühmelesine muttali‘ olduk. O makūle-yi mühmelât ü türrehât ile beni korkudub hîle etmek istemişsin. Sen zann eder misin ki ben mülûk-ı A‘câm gibiyim, ya leşkerim deşt-i Kıpçak Tatarı gibi avâmu’n-nâsdır, ya Hind tâifesi gibi bî-ser ü sâmân, yahud Irak ve Herat askeri gibi cem‘ ve perîşan olup bî-gayret ü hamiyettir. Nezdimdeki guzât-ı İslam’ı Haleb ve Şam leşkeri gibi zann etme, ânların indinde sâbit olmuşdur ki sen (كيف تولى وكفر فيعذبه الله العذاب الأكبر) kelâmına mâ-sadaksın. Zîra senin ef‘âlin ‘uhûd ve zimemi nakz ve nâ-hak yere sefk-i dem ile arz-ı müslimîni hetk etmendir. Biz selâtinin efdali ve şarkan ve garben havâkīnin eşrefiyiz. Asâkir-i zafer-i müessirimizin nizâmını ve tenâsur ve tezâfurumuzun kıyâmını bilirsin. Şübhe yoktur ki muktedâ-yı kavm-i dâl olanla pişvâr-ı guzâtın beyninde fark çokdur. Çünkü bizim de’bimiz hak yolunda cihâd etmekdir. Ve san‘atımız sür‘atle gazâya varmakdır. Rûz u şeb i‘lâ-yı Kelimetullah için mukāteleden hâlî olmayız. Leşkerimiz nefslerini ve mâllarını dünyâda bezl etmişlerdir. Hâsıl-ı kelâm eşgālimiz ve [?] ahvâlimiz a‘dâ denilen kattâl ve mütemerridîn ile cidâldir. Bil ki bu mektûbdan sonra meydâna çıkmayıp kaçarsan zevcâtın talâk-ı selâse ile mutallaka olsun. Eğer bilâdıma geldiğin hâlde ben kaçarsam ve mukātele etmezsem benim zevcelerim talâk-ı selâse ile mutallaka olsun. Vesselam ale’l-müslimîn”. [*Münşeât-ı Feridun*’dan]

-Mülâhaza-

Târih-şinâsâna ma‘lûm olduğu üzere Timurlenk, Semerkand taraflarında zuhûr edip kemâl-i sür‘at ü vüs‘at ile Tataristan-ı Kebîr, Harezm, İran, Bağdat ülkalerini? ve Moskova’ya kadar Rus memâliğini Ganc hudûduna doğru Hindistan’ı istîlâ ve girdiği bilâdı tahrîb ve yağma ile Karabağ sahrâlarında temekkün eylemişdi.

Memleketleri Timurlenk tarafından zabt olunan Bağdat hâkimi Sultân Ahmed Celâyir ile Tebriz hükümdârı Karakoyunlu Kara Yusuf Bey Yıldırım Bayezid’e ve Yıldırım’ın zabt ettiği Kastamonu, Germiyan, Aydın, Menteşa beyleri de Timurlenk’e ilticâ ve tarafeyn harbe tergîb ve iğrâ eylediklerinden Timurlenk, Ahmed Celâyir’in kendine teslîmini vesâir hâkimlerin hükûmetlerine iâdesini taleb etmişdi.

Bu mesele hakkında mükerreren muharrerât teâtî ve süferâ i‘zam eyledi. İşte sûret-i mütercemesi bâlâya [172] nakl olunan nâme ile cevâb-ı muhâberat-ı vâkıanın mebde’idir.

Osmanlı pâdişâhları o zamâna kadar hiçbir hükümdârdan bu yolda muâmele-i mütehakkimâne görmemiş, bilakis dâimâ ibrâz-ı tahakkümle tehdîdini îkā‘ eylemiş olduğundan Timur'un (فجملة الخلايق لنا عبيد) perdelerinden dem urması, teklîf-i anîfde bulunması Yıldırım gibi bir âteş-pâre-i celâdetin urûk-ı gazab ü infiâlini tahrîk eyledi. Yazdığı cevâbnâmede "İ‘lem eyyuhe'l-kelbu'l-‘ukûr…" cümlesi gibi hikmet-i siyâsiyenin kat‘iyen tecvîz edemeyeceği bir hitâb-ı hakāret-âmizi ihtiyâr, bâhusus Çağataylarca zikr-i nisâ pek kabîh add edildiği hâlde- "Kaçarsan zevcâtın talâk-ı selâse ile mutallaka olsunlar" tarzında âmiyâne idâre-i güftâr etmesi Timurlenk'i büsbütün hurûşân ederek hattâ "Zikr-i nisâ ekber-i uyûbdur. Osmanlı oğlunun edeb gözetmeyip nâmesinin âhârında zikr-i nisâ etmesi sâdeliğine delâlet eder" dediği mervîdir[263]

Târihlerden müstebân olduğuna göre Yıldırım merhûm, "Bir mertebe tiz-tab‘, teng-dil ve emrinde müsta‘cil idi ki tekellümde ızdırâb ve hareket ile sadr-ı meclisden kenâr-ı suffaya dek gelür idi"[264]

Binâberin kemâl-i şiddetiyle beraber (teng-dil, emrinde müsta‘cil) olması (Keskin sirke kabına zarar) mesel-i Türkîsinin sıdkını isbât edebilecek vakāyi‘-i fecîaya müncer olmuşdur.

Timur'un çâr-aktâr-ı cihâna velvele-endâz-ı dehşet olduğu işitilüb görülmekte iken Bayezid hazretleri (fütûhat ve muvaffâkiyat-ı sâbıkasını tahattürle mest-i sahbâ-yı gurûr, belki müteharrî-yi şürûr olduğundan- muhâtabını âdetâ bir kelb-i ukūr mertebesinde görmüş ve Timur, Osmanlı ümerâsından Malkoç Bey'i nezd-i Bayezid'e i‘zam ile musâlaha teklîfini dermeyan ve nâme-i ahîrinde " میخواهم که بان جناب صلح کنم واز جانبین قواعد دوستی مؤکد باشد" gibi cümlelerle âştî-perverâne isti‘mal-i lisân ettiği hâlde Hazret-i pâdişâh, sadrazamla bilumum vükelânın ihtârat-ı basîret-kârânesine rağmen esbâb-ı cenk ü sitîzi cüst-cûda ısrâr etmiştir.

Müşârünileyh, cevabnâmelerinin birinde " تا الآن یکی از خاندان عثمانیان بتملق دفع دشمن نکرده وبحیله پیش نآمده چون آفتاب جهانتاب مستقیم السیرند" buyuruyor. Vâkıa temelluk ve hîle ile

[263] *Ahmed b. Abdullah b. Arabşah'ın Timurlenk Târihinin Tercümesi*- Nazmizade.

def‘-i düşmen, nezd-i merdânda müstehcen ise de hîn-i zarûretde mahzûratın mübâh add edilmesi zarûrî, bâhusus satvet-i hârikulâdesiyle beraber meyyâl-i sulh olan bir adüvv-i kāhire karşı –mütemellikāne değil- fakat mümâşat-kârâne mukābelede bulunularak def‘-i fitneye çalışılması –nazar-ı siyâsetde- bir emr-i tabiî olduğu hâlde Yıldırım, şaçdığı şerâre-i gayz ü hiddet arasında nûr-ı hakîkati göremeyerek nefs-i hümâyunuyla beraber devletini de bir musîbet-i müellemeye giriftâr etmiştir.

(Hükm-i kader böyle imiş) demekten başka çâre yok ise de bu vak‘a-i fecâat-engizin iltizâm olunan birçok hatîatdan neş’et eylediği derpîş-i nazar-ı teemmül edildikce “Su-i tedbîre ne yapsun takdîr” demekte insan muztar kalıyor.

Zîra ârâ-yı umûmiyeyi rey-i mücerredle cerh etmekten mesâib-i lâ-tuhsâ tevellüd edeceği sâbit iken erkân-ı devletin ve erbâb-ı siyâset ü kiyâsetin reylerine muhâlif olarak Timur ile harbe kalkışmak esâsen bir hatâ-yı siyâsî idi. Muzafferiyât-ı sâbıkayı tahatturla mütehevvir ve mağrûr olmak, bir düşmen-i kavîyi istihfâf ve istihkār etmek, zevâle meyl eden bir fitne-i azîmeyi îkaz eylemek hikmeten bir hatâ idi.

Yine o muzafferiyâtın îras ettiği neşve ile ihtişâm ve zînete, hevesât-ı nefsâniyeye temâyül ve umûr-ı mülke bedel mesâlih-i zevkiye ile tevaggul etmek de ahlâken bir hatâ idi.

Meyl-i ihtişâm, vazâif-i askeriyeyi tenkîs ve askerin i‘tikad ve i‘timadını izâle ettiği gibi guzât-ı İslamiye meyânında harb-i askerî bulundurulması beyne’l-cünûd emniyet-i kalbiyeyi nâbud eyledikden başka yeni feth olunan memâlik ahâlisinden teşkîl edilen askerin fedâkârâne harb etmemesi ve Osmanlı ordusundaki altmış bin kadar kara Tatar’ın –sâika-i kavmiyetle- düşmen tarafına intikāli ve Aydın, Menteşa, Saruhan, Germiyan askerinin de eski beylerini Timur’un ordusunda görerek o cânibe geçmeleri hezîmet-i ma‘lûmeye illet olmuşdu ki bu hâllerin hatîat-ı bedîhiyeden olduğu kable’l-harb müsellem iken hatîat-ı mezkûreyi ihtiyâr sûretiyle iltizâm-ı intihâr olundu.

Bir hâldeki Tatar haşerâtının memâlik-i Osmâniye’yi serâpa nehb ü yağma ve nice bilâd-ı ma‘mureyi tahrîb ve imhâ etmeleri, memleketleri idâre-i Osmâniye’ye intikāl eden tavâif-i mülûkden Anadolu’da bulunanlar [173] Timur’un lütf ü himâyetini ve Rumeli’de bulunanlar devletin teşettüt-i ahvâlinden istifâde sûretiyle memleketlerine mâlik olarak devleti mülken tahdîd ve elli altmış sene işgāl eylemeleri, şehzâdelerin dâiye-i saltanatla birbirine tasallut ve esâs-ı devleti rehîn-i indirâs etmeleri gibi birçok ahvâl-i hevl-iştimâl, intihâr-ı vaki‘in netâyic-i vahîmesinden ma‘duddur.

Vakıa Timur beliyesinin –bu kadar mesâible beraber- devlete âtiyen bâdî-yi intibâh olduğu müsellem ise de evvelemirde –vücûh-ı adîde ile- ahlâk-ı milliyenin tagayyürüne meydân verilmemiş olsaydı vücûd-ı devlet, yarım asırdan ziyâde firâş-ı ihtizârda kalmaz ve terakkiyât-ı mütetâbiaya mazhariyetle hayât-ı siyâsiyesini başka türlü irâhe ve tenvîr ederdi.

Hulâsa, Sultân Bayezid-i Evvel hazretlerinin uzmâ-yı selâtin-i Osmâniye'den bulunduğu i'tiraf edilmekle beraber Timurlenk hâdise-i fecîasının müsebbibi olduğunu –maa't-teessüf- beyân ile hatm-i güftâr ve bu vak'adan ahz-i ibretle bir maslahat-ı mühimme hakkında ârâ-yı umûmiye ittihâd etmiş iken âna muhâlefet ve rey-i hodla hareket edilmemesi ve en basît mesâilde bile ihtiyâr-ı teenn'i ve tahkîr-i düşmen gibi –esbâb-ı mağlûbiyetden ma'dud olan- bir tavr-ı mağrûrâne ve mütekebbirâneden, nâ-becâ hiddet ve şiddetden, mehâlik-i muhakkakayı da'vetden tevakkî olunması ahlâfa ihtâr olunur.

[İhtâr- Bu bahsin mütâlaası sırasında ikinci bâbın ikinci faslında Timurlenk ile Timurtaş Paşanın muhâveresine ve âna müteallik (tedkîk) makālesine [Sahîfe 137/Varak: 77, Çalışma:118] ircâ'-ı nazar edilmesi lâzımdır].

§

Timurlenk'in, Kıpçak memâliğini zabt etmek üzere Şirvan'dan geçeceği Şirvan hâkimi Şeyh İbrahim'in[265] ki –silsile-i nesebi Nûşirevan'a müntehîdir- ma'lûmu olunca vezîr-i devlet ve kadı-yı memleket Bayezid'i da'vetle bu gāilenin def'i için akd-i meclis-i meşveret ederek "İhtiyâr-ı firâra yahud cenk ü cidâle karâr vermek lâzım gelir. Hangi cihet ma'kul ve münâsibdir" diye sordu. Bayezid, "Cenk ü cidâl münâsib değildir. Dağlar başına ve sa'bu'l-mürûr yerlere firâr ve setr-i hâl etmek ma'kuldür" cevâbını verdi. Hâkim, "Bu rey ayn-ı hatâdır. Kendi necâtım fikrine düşüb de 'ibâdullahı düşmene bırakınca yevmu'l-hesabda Cenab-ı Hakk'a ne vechile cevâb verilebilir. Ya hıfz-ı vilâyet ü raiyete sarf-ı gayret ve def'-i hasma bezl-i makderet etmelidir yahud hareket-i leyyin ile o zâlimin istikbâline sür'at ve kabûl-i inkıyâd ile edâ-yı hizmet eylemelidir. İbkā-yı hükûmet ederse fehuve'l-murâd. Eğer

[265] Şirvan hukkâmının müteahhirlerinden. Amm-ı zâdesi Huşenk'den sonra hâkim olmuşdur. 815'de Gürcistan kralı Köstendil ile birlikde Azerbaycan pâdişâhı Kara Yusuf üzerine yürüdüğü esnâda Yusuf, kendisini esîr ve Köstendil'i katl etmişdi. İbrahim, bilâhare mâl-ı azîm verüb tahlîs-i girîban etmiştir. Hüsn-i sülûk sâhibi, müdebbir bir zât idi. Kırk sene hükümet ve 821'de vefât etdi. Can-nişîni olan oğlu Sultân Halil de Şahruh Mirza'ya istinâd ile kesb-i istiklâl ve kırk yedi sene icrâ-yı hükûmet eyledi. [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

azl ya habs ve katl ederse râzı olmalıdır. Zîra hâkim-i cedîd ta‘yin eder de fukarâ, me’vâlarında mâl ve cânlarıyla emîn olurlar” diyerek istikbâli tercîh etdi. Evvel-be-evvel şehri tezyîn ve icrâ-yı şehrâyin ettirdi. Sonra Timur nâmına sikke darbıyla hutbe okutdu. Daha sonra hedâyâ-yı girân-bahâ tedârik ve istikbâle şitâb eyledi. Çağatay kāidesince pişkeşlerin her nev‘den dokuz adet olması mu‘tad bulunduğundan Şeyh İbrahim de hedâyâyı o kāideye tevfîkan tehyie etdi. Bu meyânda yalnız sekiz nefer gulâm-ı hoş-endâm götürdüğünden Timur sebebini sordu. İbrahim “Dokuzuncu benim nefsimdir!” diye zarîfâne cevâb vermesiyle (bu hoşâmedî-yi garîb tab‘-ı Timur’a muvâfık ve acîb) geldiğinden fevkalâde istihsân ve hedâyâsını kabûl ile kendisini müstağrak-ı iltifât-ı bî-pâyan ederek “Sen benim oğlum ve bu diyârda halîfe ve mu‘temedimsin” dedi. İlbâs-ı hıl‘at-ı fâhire ile hükûmetini ibkā ve (Daru’l-hukmune) iâde etdi. [*Tercüme-i Târih-i Timurlenk*- Nazmizade Murtaza]

-Mülâhaza-

Şeyh İbrahim’in hakîkaten siyâset-şinâsân-ı hukkâmdan olduğuna şu fıkra, bir burhân-ı kâmil ve kendisinin Nûşirevan evlâdından bulunduğuna da gösterdiği fikr-i adâlet bir şâhid-i âdildir.

Seyl-i aremrem gibi geçtiği yerleri harâbe-zâr eden bir düşmen-i kahhârı –en muntazam ordulardan daha müessir- bir kuvvet-i ‘âkilâne ile karşılamak “Bir iş eder gâhi kelâm-ı hakîm Edemez ol kârı sipah-ı azîm” yahud “Hüner oldur ki edip mekr ü füsun Edesin kendine hasmı meftûn” meâllerine cân verecek sûretde bir hareket-i basîret-kârânedir ki müşârünileyh İbrahim, beyne’s-siyâsiyun [174] bi-hakkın mazhar-ı takdîr ü tekrîm olmağa lâyıkdır.

Şirvan hâkiminin Timur nâmına sikke darb ettirmek, hutbe okutmak, takdîm eylediği gılmân meyânında kendi nâmını da zikr etmek gibi harekât-ı mütezellilânesini ulüvv-i cenâba mugāyir görenlerin, şâhid-i hakîkati göremediklerine hükm etmek lâzım gelir.

Zîra lerze-res-i zemîn ü zamân olan bir belâ-yı pâ-ber-câya Şirvan cuyûşuyla mukābele etmek –hakîkat-i hâlde- imhâ-yı nefs olacağı gibi –hükümsüzlüğü mertebe-i bedâhetde bulunan- mukābele, metbû‘un ulüvv-i cenâbını ibrâz etse bile tebaanın izmihlâlini istilzâm ve “Da‘vâ-yı câh eylemeden iki şâh Ortada ahvâl-i raiyet-penâh” meâlini i‘lam edeceği derkar ve (hıfz-ı raiyete gayret ve def‘-i hasma bezl-i makderet) imkânının mefkūdiyeti de âşikâr olduğundan “بّپیکار خون از مشامی میار

چو شاید کرفتن بنرمی دیار" nasîhatiyle amel ve isti‘mal-i letâifu’l-hiyel edilerek düşmeni ırzâ ve hükûmet ve memleketi sıyânet ile def‘-i belâ etmek elbette ‘âkilâne ve dûr-bînâne bir revişdir ki hâkim müşârünileyhin bu dakîkaya dikkat ve “Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur” kāidesine tatbîk-i hareketle nefsini –bi’l-farz- tezlîl etmiş olsa bile zımnında tebaasının mâl ve cânını muhâfaza eylediğiçin ulüvv-i cenâbını, sumuvv-i şânını fi‘len isbât etmiştir.

Bundan başka “Beni azl ü katl ederse râzı olmalıdır. Zîra hâkim-i cedîd ta‘yin eyler de fukarâ mâl ve cânlarıyla emîn olurlar” diyerek selâmet-ı âmme uğrunda fedâ-yı nefse hazırlanması da izzetinefis ve ulüvv-i cenâb erbâbının ser-âmedânından bulunduğuna en parlak bir delîldir ki Timurlenk’in gösterdiği iltifât ve riâyet, ale’l-husûs “min-ba‘d evlâdından bir kimse, ânın evlâdından bir ferde taarruz etmemek üzere”[266] eline verdiği ahidnâme-i müekked Sultân İbrahim’in –nefsini fedâ ile tebaasının hayâtını temin etmek gibi- bir emel-i âlî-cenâbânede bulunmasının mükâfat-ı ma‘nevîsi add olunur.

Kâşki Hazret-i Bayezid de Şirvan hâkimini taklîd ve bu sûretle hem kendi saltanatını hem de tebaasının saâdetini temin ve te’yid etseydi!..

§

Abaka Han Cengiz’i tarafından 633’de Şemseddin nâmında bir elçi “Hemân tarafımıza ‘arz-ı itâat edin. Maksûdumuz, memâliğinizin mazarratımızdan âsûde olmasıdır” meâlinde bir (Yırlığ hanı) ile Sultân Alaeddin-i Selçukî nezdine gelerek itâate da‘vet eyledi. Sultân, Moğol tâifesinin şiddet-i bataşını ve bilâd-ı İslamiye’ye tasallutunu mülâhaza ile ‘arz-ı itâat ve hedâyâ-yı münâsebe irsâl ederek şerr ve şürûrlarından emîn ve sâlim oldu. [*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbar*]

-Mülâhaza-

Za‘f-ı meşhûda mukābil, düşmenin kemâl-i kuvveti ma‘lûm ve keyfe-mâ-yeşâ tasallut ve îras-ı mesâib edeceği meczûm iken –iltizâm-ı kibr ü temerrüdle- teklîf-i vâki‘a karşı inâd-ı beyhûde göstermek belâ-yı muhakkakı da‘vet demek olacağından erbâb-ı şuûr bu türlü efkâr ü ef‘âl-i mecnûnâneden dûr olur.

[266] *Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbar*

Sultân Alaeddin, teklîf olunan (itâat-i lafziye)yi kabûl ile devlet ve memleketini şerr-i adüvvden tahlîs ve âkıbet-endişân-ı selâtin için de kendisine bir mevki‘-i muazzez tahsîs eylediğiçin şâyân-ı takdîrdir.

§

Melikşâh-ı Selçûkî, bir aralık –Mülûk-ı Âl-i Sebük-Tekin’den- Zahîruddevle İbrahim b. Mesud b. Mahmud[267] aleyhine asker cem‘ ve (Gazne)’ye teveccüh eyledi. İbrahim, hâlden haberdâr olunca Melikşah’ın a‘yânına birer nâme takrîr ve beyân-ı şükr-i vefîr ile “Melikşâh’ı üzerimize tahrîk eylemekte isâbet etdiniz. İnşallah sizi ânın elinden tahlîs ve cümlenize ikrâm ederiz” meâlini inbâ ve kendileriyle müttefik olduğunu îmâ etdi. Melikşâh’ın saydgâhda bulunduğu sırada bir takrîble kendisini göstermesini nâme-rese tebyîn eyledi. Nâme-res o sûretle hareket eylediğinden derhâl tevkîf olundu. Melikşâh bizzat istintâk ve tahmîl-i meşâk etdi. Nâme-res nihâyet hakîkati beyân nâmeleri ‘arz eyledi. Melikşâh dembeste ve hayrân ve ümerânın hîle ve hıyânet etdiklerine kanâatle tersân oldu. Ümerâyı tevhîş ve rûgerdan etmekten ihtirâzen nâmeleri ketm ile bir ferde ‘itâb etmedi ve maa’l-mecburiye makarr-ı hükûmetine avdet eyledi. [*Târihu’l-Kâmil*’den Tercüme] [175]

-Mülâhaza-

Melikşâh, vehme düşmeyip de –en müdhiş kuvâ-yı harbiye derecesinde- kendisini müteessir ve mütevehhiş eden nâmeleri, -keşşâf-ı müşkilât, hallâl-ı mûdilat olan- vezîr-i kiyâset-semîrine irâe etseydi –sayyâd-ı siyâset olduğunu nâmeleriyle isbât eden- Zahîruddevle İbrahim’in saydgâhda dâm-ı iğfâline düş olmazdı.

Âmme hakkında hüsn-i zanda bulunmak muvâfık-ı hazm ü ihtiyat olmadığı gibi âmmeye su-i zan etmek de insanı mağbûn ve mutazarrır eder.

İşte pâdişâh-ı Selçukî’nin Nizamülmülk gibi bir müsteşâr-ı mü’temene, bir sadîk-i mücerrebe emniyet edip de ânı hâlden haberdâr etmemesi kendisini bu meselede mağbûn ve mutazarrır etmiştir.

Maahâzâ Sultân İbrahim’in –rivâyet olunan- adâlet ve fazîleti, tertîb ettiği hud‘a-i siyâsiyede gālibiyetini intâc eylemiş olduğuna da hükm edilebilir. Herhâlde

[267] 481 Recebinde ve rivâyet-i uhrâya göre 492 Şevvalinde vefât etdi. Sinni yetmiş yahud doksanı mütecâviz idi. Müddet-i hükümeti 42 senedir. Âlim ve fâzıl, adâlet-pîş, sâhib-i rey ü tedbîr, âbid ve zâhid idi. Hattat-ı hoş-nüvis idi. Bilâhare Melikşah’ın kızını oğlu Mesud’a aldı. Esnâ-yı sûrda Nizamülmülk kendi m3alından yüz bin altın sarf etmiştir. [*Târihu’l-Kâmil* ve *Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbar*]

İbrahim'in satvet ve şevketde değilse de siyâset ve kiyâsetde Melikşâh'a gālib olduğu kesb-i sübût ediyor.

Müşârünileyh, Melikşâh'a galebe-i ma'neviyesini takdîr etmiş olmalıdır ki "Eğer ceddim Mahmud'un vefâtında pederim Mesud'un yerine ben pâdişâh olsaydım Selçukîler, memâlikimizi istîlâya kādir olamazlardı. Şimdi Selâcika'nın kuvveti berkemâl olduğundan zabt etdikleri memâliki istirdâd etmek müşküldür"[268] der imiş.

İbrahim, Melikşâh'ın vükelâ ve kurenâsı hakkındaki adem-i i'timadına daha evvel kesb-i vukūf etseydi, bâhusus Nizamülmülk gibi "Rahnümâ-yı millete reyi ânın

Devlete olmuş siper-i rûzigâr" meâline mâ-sadak bir vezîr-i erşed ü esdak Melikşah'a kuvvetu'z-zahr olmasaydı bu hâlleri Selçukîler'in za'f-ı ma'nevîsine delîl add eder de memâlik-i mazbûtayı istirdâda imkân bulabilirdi.

Bu nükte, yine Hazret-i vezîrin nazar-ı dikkatini celb etmiş olmalıdır ki duhter-i Melikşah'ı İbn İbrahim'e tezvîc ve esnâ-yı sûrda –emvâl-i zâtiyesinden- yüz bin altun sarf ederek –kudret-i siyâsiyesiyle dâimâ gālibiyete namzed olan- bir düşmen-i basîr u muktedirin münâsebet ve karâbetini istihsâl tarîkiyle izâle-i mazarratına lüzûm görmüştür.

[Muammâ-yı serbest- ahvâl-i muharrereden halli müşkül- bir muammâ teşekkül ediyor: Melikşâh, vükelâsının Sultân İbrahim ile müttefik olduğuna –delîl-i mücerrede istinâden- kanâat ve muhârebeden sarf-ı nazarla memleketine avdet eylediği hâlde bilâhare –belki yine vükelâsının tensîb ve ihtârı ile- duhterini ibn-i adüvvüye nasıl tezvîc, vükelâsına nasıl i'timad edebilmiştir?

Târihler bu husûsda ma'lûmât-ı kâfiye vermedikleriçin hall-i muammâ kābil değildir. Ancak âmmeden selb-i emniyet edenler, nefslerine de emniyet edemeyecekleri cihetle o türlü âdemlerin mülâhazat ve muâmelatında intizâm aramak martda ıttırâd-ı havâ tasavvur etmek kabîlinden olacağı hakāyık-ı sâbiteden bulunmasına göre Melikşâh'ın da vükelâsıyla düşmen beynindeki ittifâk-ı muhayyel hakkında hâsıl ettiği emniyet-i kalbiyeyi muahharan selb eylediğine hükm etmek sûretiyle hall-i muammâ bir dereceye kadar mümkün olabilir].

§

[268] *Târihu'l-Kâmil* ve *Tecüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*

“Salahuddin Eyyubî ehl-i salîb ile muhârebe ettiği esnâda Efrinc donanması müşârünileyhin İskenderiye limanında merbût donanmasından ekser ve evfer olmağla gazâ-yı bahrde Efrinc ile mukāvemetden acz ve za‘fını görünce memâlik-i garbda ferman-ferma ve gazâ-yı bahr ile meşhûr olan Melik-i Yakub Mansur’dan donanma imdâdıyla istiânete muztar olup a‘yân-ı devletden [?] hâkimi Abdülkerim ile bir mektûb-ı muhabbet-üslûb irsâl eyledi ki üdebâ-yı asırdan Fâzıl Beysâni nâm katib-i bî-müdânînin inşâsıyla mersûm idi. İmâd-ı İsfahan’ının (فيح قسي في الفتح القدس) nâm târih-i adîmu’n-nazîrinde tahrîr ettiği üzere nâmenin unvânında “ فتح الله لحضرت سيدنا أبواب المناجح والميامن” ile ibtidâ edildiğinden ve sernâme-i kitâbda Melik-i Mansur, Seyyid ve Reîs unvânıyla mezkûr olup Emîru’l-Mu’minîn hitâbıyla kendüye ta‘zim ve tebcîlden a‘râz ve [?] olundu deyu Melik-i Yakub Mansur, ta‘bir-i mezkûrdan ziyâde dilgir olduğundan Sefîr Abdülkerim hakkında merâsim-i ikrâmda kusûr etmediyse de Sultân Salahuddin’in matlûb ve me’mulü olan irsâl-i sefâyin ile imdâd ve iânet husûsunda müsâade etmeyip cevâben irsâl ettiği nâmede husûs-ı mezkûra dâir harf-i vâhid tahrîr etmedi.

§ Mülûk-ı garb rûy-ı deryâda ehl-i harb ile muhârebe ve mukātelede sâir düvele gālib olup tertîb-i levâzım-ı donanma ve i‘dâd-ı mühimmât deryâda mülûk-ı şarka sebk ve takaddüm etmişlerdir. Cânib-i şarkda mülûk-ı Mısır ü Şam’ın donanma husûsunda ihtimâmları kāsır olmasına ekser-i sevâhil-i Mısır ve Şam ve Beyt-i Makdis’e tâife-i Nasârâ müstevlî olup Sultân Salahuddin vaktine gelince oraları mecma‘-ı eşrâr ü erâzil idi.

Diyâr-ı garbda Melik-i Yakub Mansur’un âfitâb-ı ikbâli gurûb etdikde tavâif-i Efrinc’den Celâlika tâifesini [176] ekser bilâd-ı Endülüs istîlâ edip Müslimîni sâhil-i mazîk-i bahre ilcâ ve Bahr-i Sefîd’in cânib-i garbîsinde vâki‘ cezîrelere dahî istîlâ etmeleriyle Nasârâ’nın bahrde kuvvet ve salvetleri mezîd ve sefîneleri kesîr oldu”. [*Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*]

-Mülâhaza-

Âlem-i İslâmiyet ü insâniyeti tasallut-ı a‘dâdan muhâfaza maksadıyla fî-Sebîlillah cihâd eden bir gāzi-yi fedâkâra karşı Melik-i Yakub Mansur’un gösterdiği muâmele-i denâet-kârâne, kendisini (Emîru’l-Mu’minîn) add eden bir melik-i Müslimîn değil, reîs-i ehl-i salîbin bile irtikâb edemeyeceği muâmelat-ı küşteniyânedendir.

Melik-i Yakub, âlem-i İslamiyet'den hayâ etmese bile –nâmına ilâve eylediği- (Mansur) kelimesinden utanub da Hazret-i Salahuddin'in imdâdına yetişmedığı için (Melik-i Makhûr) unvânına kesb-i istihkāk etmiştir denilebilir.

Salahuddin, gayret-i İslamiye'den bî-nasîb olan öyle bir melik-i makhûra (seyyidimiz) dedi, daha ne diyecekdi, şimdi ahlâf ne diyor?

Red, unvân meselesinden münbais olmayıp da istirkāb gibi bir sebeb-i gayri-ma'kule müstenid ise –kabâhati özründen, özrü kabâhatinden ekber ve akbeh olduğu için Yakub, nazar-ı İslamiyet ü insâniyetde yine ma'yubdur.

Zîra mü'min ve kâfir nezdinde müsellem olduğu üzere Salahuddin'in kûşiş-i fedâkârânesi –tehlike-i azîmeye dûçar olan- İslamiyet'i hıyânet gibi bir emel-i hudâ-pesendâneye ma'tuf idi.

Maksadın muhâfaza-i saltanata taalluku farz olunsa bile –muktedir- bir melik-i Müslimin, -hâl-i ızdırârda kalan- bir melik-i mü'mine imdâd ve uhuvvet-i İslamiye'yi isbât ile cihân-ı İslamiyet'i şâd etmesi farâizden ma'dud idi.

Hâlbuki maksad-ı hakîkinin –imhâ-yı İslâmiyet ve ihyâ-yı Nasrâniyet emeliyle galeyân eden- ehl-i salîbi tedmîrden ibâret bulunduğu ma'lûm ve meşhûd iken iâneden istinkâf ve (unvân) meselesini bahâne edip de hamiyet-şiknâne lâf ü güzâf etmek Yakub ile ümerâsının gayret-i dîniyeden mahrûmiyetlerine bir delîl-i kavî teşkîl eder.

Râvi, İbn Haldun gibi –sikât-ı müverrihînden, dühât-ı muvahhidînden- bir zât-ı vâcibu'l-i'timad olmuş –Yakub Masur nâmını taşıyan- bir melik-i mü'mini böyle bir şenâatden müberrâ tutmak isterdik.

Ne faide ki rivâyet-i vâkıa, vesâik-i mu'tebereden olduğu için Yakub'u düşnâmdan kurtarmak müşküldür.

Meselenin cihet-i siyâsiyesine gelince: ehl-i İslam'ın –esâs-ı teşekkülü gibi- hayât-ı siyâsiyesinin bekāsı da i'tizad ve ittihâda merbût ve bu maksadın husûlü ise yekdiğerin kusûrundan iğmâz ve araya ilkā-yı tefrikadan ihtirâz ile cism-i vâhid gibi hareket ve birbirinin istihsâl-i esbâb-ı saâdetine –hasbeten Lillah- gayret ile vücûd-ı İslam'ı şerr-i eşirrâdan vikāye için (ترک کام خود کرفتم تابرآید کام دوست) mazmûnuyla amel etmeğe menûtdur.

Hâlbuki (Bize Emîru'l-Mu'minîn diye hitâb etmek vâcib iken Seyyidunâ denildi, ta'zim ve tebcîlden a'râz ve [?] olundu) tarzında –uhuvvet-i İslamiye'ye münâfî ve şikāk u nifâka müntehî- bir takım mülâhazat-ı kûteh-bînâne ve muâmelat-ı tefrika-cûyâne ile yekdiğere muâvenetden firâr, belki a'dâ-yı dîn ile hem-dest-i vifâk olarak seniyye-i İslam'ın cerîha-dâr edilmesi, düvel-i İslâmiye'nin zevâline ve düvel-i Nasâra'nın berren ve bahren teâlî-yi ikbâline illet-i mahzâ oldu.

Ez-ân cümle Yakub Mansur gibi diyâr-ı garbda (âfitâb-ı ikbâli gurûb) eden –adîmu'l-himme- hukkâm-ı İslamiye –cezâ-yı amelleri olarak- kendileriyle beraber şems-i İslam'ın da rehîn-i gurûb olduğunu gördüler, sîne-zen-i melâmet ü nedâmet oldular.

Hayfâ ki melâmet ve nedâmetden bir faide hâsıl olmadı. Olamazdı, çünkü fırsat münselib, kemâl de zevâle münkalib olmuşdu.

Ehl-i salîb muhârebatı, sarf-ı mücâdelat-ı siyâsiyeden ibâret değildi. Ehl-i salîb târihlerini tedkîk edenlere hafî olmadığı üzere Hristiyanların gösterdiği salâbet ve şiddet, rûy-i zemîndeki Müslümanların yalnız hayât-ı siyâsîyelerini ifnâ değil, vücûd-ı İslamiyeti külliyen imhâ emeline mübtenî idi.

Bu dakîka-i fecîayı taraf-ı Nasârâ'da papasdan ayvaza, cânib-i İslam'da safîden kurnaza varıncaya kadar her ferd takdîr etmişdi. Bu meyânda mülk-i mağribin de hâlden âgâh olması tabiî idi. [177]

Ne müellim hâlettir ki –yalnız başına bütün cihân-ı Nasrâniyet ile uğraşan- bir mücâhid-i haydar-şiârın İslam nâmına uzatdığı dest-i istimdâd –kendisini (Emîru'l-Mu'minîn) unvânına şâyân ve (Seyyidunâ) hitâbını muhill-i şân gören- bir hükümdâr-ı Müslim tarafından redd olunuyordu.

Ne garîb gaflettir ki bu red ile –Salahuddin değil- doğrudan doğruya dîn-i mübîn, me'yus ediliyordu.

Salahuddin, sâika-i rekābetle redd edilmiş ise o mübârek âdemin 'ibâdullaha neşr-i adâletden, (i'lâ-yı Kelimetullah)'dan başka emeli olmadığı şuhûd-ı âdile ile sâbit iken böyle bir fikr-i bedbînâneye zehâb indallah mûcib-i ikāb olacağı mertebe-i bedâhetde idi.

Ehl-i İslam, cism-i vâhidden ibâret olmasına göre –bir vücûdun iki uzvu beyninde adâvet ve rekābet tekevvünü kabîlinden olarak- iki hükümdâr-ı Müslim arasında rekābet-i siyâsiye tahaddüsü –kendilerinden ziyâde- nefs-i İslam'a îras-ı zarar ü hatar

edeceği âzâde-i isbât bulunduğundan hamiyet-i dîniyye ve efkâr-ı münevvere erbâbından hiçbir ferd, rekābete vücûd vermek şöyle dursun, imkân bile tasavvur edemez.

Bu hakîkat, âmme-i muvahhidîn indinde ma'lûm ve musaddak iken –uhuvvet-i dîniye ve menâfi'-i İslâmiye'ye her sûretle mugāyir olarak- ihdâs edilen rekābetler, adâvetler a'zâ-yı vücûddan bir kısmın a'dâ-yı dîn ile ittifâk ve a'zâ-yı sâireye tahmîl-i meşâk etmesini mûcib, bir hâl-i hevl-iştimâlde düvel-i İslamiye'nin ale't-tedrîc her tarafda inkırâzını ve yerlerinde birçok hükûmat-ı Nasrâniyenin neşvünemâsını müstelzem oldu. Ahlâf-ı hamiyet-ittisâf için de dest-zen-i efsûn olmakdan başka çâre kalmadı. Çünkü cebr-i mâfâtdan kat'-ı nazar, muhâfaza-i hayât bile hayâl-i muhal hükmüne geçdi. Efsun!

-Zeyl-

Salahuddin'i –cevâb-ı red ile- me'yus ve dilhun eden melik-i Müslim, yalnız Yakub'dan ibâret değildi. İzzeddin Mesud gibi –Salahuddin aleyhine- ehl-i salîb ile ittifâk etmek derecesinde ibrâz-ı denâet eden mülûk-ı İslamiye'ye de tesâdüf olunmuşdu.

Hattâ kendisini halîfe-i Resul-i enâm ve hâmî-yi ehl-i İslam add eden halîfe-i Abbasi Nasır li-dinillah yahud Nasır li-a'dâillah –ki Kemâl Bey'in ta'biri vechile "Kırk yedi sene mesnedini telvîs ederek Muhammed Harezmî'den ahz-i intikām için Cengiz gibi bir belâyı İslam üzerine taslît eden hamiyetsizdir"[269] ve "Kâffe-i himmetini kuvâ-yı İslamiye'yi tefrîk ile her tarafı kendine perestiş-kârâne ilticâ mecburiyetinde bulundurmak redâetine hasr"[270] eden şahıs redîu'l-haslettir –Kudüs'ün Salahuddin tarafından istîlâ edilmesi üzerine papa üçüncü Urban [III. Urbanus] ve halefi sekizinci Gregor [VIII. Gregorius] ve üçüncü Kalamât [III. Clemen?]'ın teşvîkiyle Almanya imparatoru Frederik Barbaros, Fransa kralı Filip Ogüst [II. Philippe Augustus], İngiltere hükümdârı Rişar [Richard?] ve birçok zâdegân ve ruhban kumandasında bulunan orduların Kudüs'ü istirdâd için üzerine gelmekte olduğunu, daha sonra Almanya imparatorunun yüz binden ziyâde zırhlı askerle Akka'ya teveccüh eylediğini Salahuddin, kendisine 'arz ile istimdâd ettiği sıralarda "azamet-i kadrini istirkāb ile

[269] *Evrak-ı Perîşan*- Salahuddin Eyyûbî. [Bundan sonraki üç dipnot da bu dipnota râci]
[270]

ehl-i salîbe mağlûbiyetini arzû edercesine bir tavr-ı müsâmaha-kârâneyi iltizâm eyledi"[271]. Cevâb i'tâsına bile tenezzül etmedi.

İşte "Kudretden ehl-i salîb denilen seyl-i belânın karşusuna çekilmiş bir sedd-i zî-hayât"[272] olan Salahuddin'e iânet yerine ihânet edenler meyânında daha birçok İslam pâdişâhları vardı.

Cinâyet-i vâkıanın fâil-i müştereki olan bu âdemler, biribirini irâe ile –nazar-ı İslamiyet ü insâniyetde- kendilerini ma'zur yahud hafîfu'l-cürm gösteremezler.

Zîra bir cinâyetin fâili taaddüd etmekle –fâillere terettüb eden- cezânın tahaffüfü lâzım gelmez!

§

"Kıt'a-i Hindiye'de vâki' ([?]) hükümdârı nezdine İngiltere'den ta'yin ve irsâl olunan sefîr ma'rifetiyle akd olunan muâhedenâmenin ibtidâsında hükümdâr müşârünileyh hakkında "Azametlü, şehâmetlü, şadon[?] ve fil hükümdârı ve hesâbsız filler ile altun ve gümüş ve zümrüt ve kehribâ ma'denlerinin sâhib ve mâliki ve rûy-i arzın birinci ejderhası ve Tuna [?] ve Taynacta memleketleriyle memâlik-i sâirenin pâdişâhı ve sâhib-i şemsiye ve hâmi-yi dîn ve veledu'ş-şems ve hâkimu'l-hayât ve meliku'l-âdil ve şehinşâh-ı a'zam ve a'lemu'l-ulemâ ve hükûmat-ı selâse pâdişâhları" unvânları yazılmış olduğu Londra resmî gazetesinde görülmüş ve bunların indinde bütün dünyâ Çin ve Hind ve [?]'dan ibâret olarak hükûmat-ı selâseden buraları [178] murâd olunmuşdur". [*Cerîde-i Havadis*: Numero 1137/16 Şevval 1279]

-Mülâhaza-

Enzâr-ı mahkûminde mehîb görünmek emeliyle başlarına kuş kanatları, hayvan kuyrukları, merkeb kulakları takan Hind hâkimleri gibi Bermenistan? hükümdârının da bu türlü ta'bîrat-ı tebcîl-kârânede İngiziler'e karşı ibrâz-ı haşmet ve îras-ı haşyet etmek sevdâsına düşmesi, kendisini bir gürûh-ı hevl-nâke düşürmüş, İngilizler ise, ta'bîrat-ı ma'hudenin muâhedenâmeye dercine muhâlefet etmeyerek –humk u gafletden istifâde sûretiyle- menâfi'-i siyâsiyelerini temin eylemişlerdir.

Hükümdâr-ı mezbûr, unvâna verdiği ehemmiyetin binde biri nisbetinde mülk ve milletin terakkiyâtına sarf-ı yârâ ve kâinatın (Çin ve Hind)'den ibâret olmadığını

271

272

öğrenecek derecede tahsîl-i maârife i‘tina etseydi –etfâl ve nisvânı bile hande-i istihzâya mecbur eden- bu kabîl ta‘bîrat-ı türrehât-engizi -rub‘ı meskûnda en kuvvetli bir hey’et olan- İngilizler’e karşı isti‘mal edemezdi.

İşte evrak üzerinde bir takım ta‘bîrat-ı muhteşeme görüb de kendilerini filhakîka sâhib-i haşmet add edenler, bilâhare milyonlarla nüfûsun zimâm-ı idâresini bir şurzume-i kalîlenin yed-i/bed-iktidârına teslîm etmeğe mecbur olurlar.

Çünkü (cehl) denilen düşmen-i ekber “karıncayı fil, soğulcanı ejder, bakırı altun, veled-i şebpereyi veledu’ş-şems, mahkûm-ı hayâtı hâkimu’l-hayât, echelu’l-cuhelâyı a‘lemu’l-ulemâ” şeklinde gösterir de girîbanına sarıldığı eşhâsı –“küre-i arzın birinci ejderhasından!” daha dehşetlü bir hâlde- zîrüzeber eder.

Binâenaleyh bir hükümdâr-i basîr, envâr-ı maârifle zılâm-ı cehli imhâ ve bu sayede galat-ı fikr ü nazardan ittikā ile nefsini şâşaalı unvânlardan, tantanalı ta‘birlerden tecrîd, fakat vatanını şâşaa-i şevket ve tantana-i miknete gark edecek esbâbı istihsâl ile beyne’d-düvel kadr ü i‘tibarını tezyîd eyler.

§

“İskender, miladdan 327 sene mukaddem Hind hâkimi [?] ile muhârebe ettiği esnâda [?]’un ibrâz ettiği âsâr-ı celâdete ve bir nefer hizmetini görmek ve yalnız başına memleketi müdâfaaya çalışmak derecesinde gösterdiği gayrete hayrân ve sitâyiş-hân olarak mûmâileyhi helâk ettirmemek için îcâb edenlere emrler verdi. Nihâyet mûmâileyh eski dostlarından ([?]) vesâtetiyle İskender’in yanına varmak için vukū‘ bulan teklîfi kabûl eyledi. İskender bazı mukarrebîni ile mûmâileyhin istikbâline çıkdı. Hüsn ve cemâlini ve beş zira‘dan ziyâde olan kāmetini kemâl-i taaccüble temâşa etdi. [?] dahi bir gûne ihtirâz etmeyerek ve çehresi bir vechile bozulmayarak İskender’e takarrüble hemân bir bahâdırın yanına varan bahâdır gibi ve mülk ü devleti için diğer bir pâdişâhla cenk etmiş olan melik gibi durur idi. Ba‘dehû İskender âna tevcîh-i hitâb ile “Sana ne vechile muâmele edeyim” dedi. O da “Pâdişâh gibi bana muâmele eyle” dedi. İskender gāyetle mahzûz olup “Böylece sana muâmele etmek benim şânımdandır. Ancak kendin için her ne istersen benden taleb eyle” dedikde [?] dahî “Benim cevâbım mecmû‘unu şâmildir” deyu mukābele etmekle İskender bu kelâmından dahî ziyâde mahzûz olup mûmâileyhi hem kendi mülk ve devletinde ibkā ve hem kadîmden mutasarrıf olduğu memâliğinden ziyâde memâlik i‘tâ eylemiştir. [?]

da bu vak‘adan sonra her husûsda İskender’in muhibb-i asdakı olmuşdur”.[273] [*Târih-i İskender]*

-Mülâhaza-

Her düşmen, İskender gibi âlî-cenab, âlî-nazar bir merd-i meziyyet-perver olmazsa da sıyânet-i vatan uğrunda ihtiyâr olunan harekât-ı fedâ-kârâne, her hâlde düşmenin de muhabbet ve hürmetini celb eder ki bâlâdaki fıkra bu da‘vâya şâhiddir.

İskender, düşmenin muhâfaza-i hayâtına ikdâm ve istikbâline ihtimâm etmek sûretiyle takdîr-i hamiyet ve meziyetdeki kemâlini nasıl isbât eylemiş ise, [?] da “âkil odur ki etmeye tağyîr vaz‘ını İkbâl ve baht kendine yâr olmuş olmamış” kāidesine tevfîk-i hareketle tağyîr-i tavra tenezzül etmeksizin –bir bahâdır-ı gālib gibi- huzûr-ı adüvvüye duhûl ve –en müessir niyâznâmelerin tevlîd edeceği netâyic-i nâfiadan daha nâfi‘, en belîğ şefî‘lerin şefâat-i müessiresinden daha müfîd- bir cevâb-ı belâgat-meâb ile saltanat-ı zâilesini istirdâd eylemek sûretiyle her türlü meziyât-ı ‘âliyeyi hâiz bir hâkim-i mütemâyiz olduğunu bi-hakkın isbât etmiştir.

Bu vak‘adan sonra –bazı hükümdârân gibi- tarîk-i küfrân ü udvâna sülûk etmeyerek İskender’e karşı [179] iltizâm-ı sadâkat ü muhabbet etmesi [?] için başkaca bir meziyet temin eylemiştir.

İşte sözün icrâ-yı merâm husûsundaki te’sîratını iddiâ edenler, [?]’un cevâbı gibi kelimât-ı müessireyi nazar-ı dikkate almışlardır. Binâberin bir hey’et-i siyâsiyenin re’s-i idâresinde bulunan zevât, -hasma karşı îrad edecekleri makālatın aksi te’sir hâsıl etmemesi için- sözlerini kirâren ve mirâren hâdde-i tedkîkden geçirerek muhâtabın hâl ve şânına münâsib sûretde tertîb-i kelâm ve o kelâm ile mütenâsib tarzda teblîğ-i merâm etmelidir ki menâfi‘-i zâile yeniden iktisâb olunsun. Yahud fevâid-i cedîde tahsîline yol bulunsun.

---

[273] Bu fıkraya müşâbih fıkarâtdan olmak üzere (Mecdi-yi Kaşânî) târihinde mezkûrdur ki “İskender’in mukarreblerinden biri bir cürm ile müttehem oldukda İskender- meclisindeki ekâbirden o âdemin ne sûretle cezalandırılması münâsib olacağını sorunca içlerinden biri ‘Eğer ben senin yerinde olsam katl ederdim” dedi. İsekender de “Ben de senin yerinde olmadığıma teşekküren ânı afv etdim” dedi.

(*Nasîhatu’l-Mulûk*)’de muharrerdir ki “Cenâb-ı Muaviye birkaç mücrimin katlini emr ettiği sırada içlerinden biri figân ve halîfeye bir sözü olduğunu beyân etdi. Kendisini huzûr-ı Muaviye’ye götürdüklerinde dedi ki “Sen hilm ve merhamet ve adl ve şefkat ile meşhûr iken bu kadarcık bir cürm ile bizi katl ediyorsun. Ya bir zâlim hunhârın eline düşse idik bize ne yapardı”. Muaviye- Benim yapdığımı yapardı. Mücrim- Bu hâlde o zâlimle senin farkın nedir? Bu söz üzerine Muaviye gerek âdemi, gerek bakıye-i mücrimîni afv etdi ve “Bu sözü evvelce söylemiş olsaydın cümlesini afv ederdim” dedi.

Üçüncü Fasıl

Hukūk-ı Düvele Âid Mebâhis ve Fıkarât

-Hukūk-ı düvel-

(İlm-i hukūk): "Hakkı nâ-hakdan temyîze delâlet eden kavâidi muarrif"dir, ya "Kavânînin mübtenî olduğu kavâidi ve o kavâninin ma'nâsı ile ânlardan terettüb eden netâyici bildirir" yahud "Efrâd-ı beşer beyninde olan revâbıt ü münâsebat-ı zarûriyenin ilmi"dir.

İlm-i hukūkun mevzû'u 'Hâl-i cemiyetde yaşayan efrâd-ı beşeriyenin yekdiğeriyle olan münâsebatıdır". Gāyeti "Cemiyet-i beşeriyenin hüsn-i intizâmıyla devâm ve bekāsıdır".

İlm-i hukūk, mevzû'u itibariyle iki kısma ayrılır: efrâdın yekdiğeriyle arasındaki münâsebata müteallik kavâide (ilm-i hukūk-ı husûsiye) ve hükûmetin sûret-i teşkîline ve efrâdın hükûmet ile ve hükûmetlerin birbirleriyle olan münâsebatına âid kavâide (ilm-i hukūk-ı umûmiye) ıtlâk olunur.

(Hukūk-ı umûmiye) iki kısımdır: (Hukūk-ı umûmiye-i dâhiliye) ve (hukūk-ı umûmiye-i hâriciye).

(Hukūk-ı umûmiye-i dâhiliye) üç kısımdır:

1- Hukūk-ı Esâsiye: Bir hükûmetin sûret-i teessüsünü ve efrâd-ı ahâli ile olan münâsebatını ta'yin eden kavâidi şâmildir.

2- Hukūk-ı idâre-i mülkiye: Efrâd-ı ahâlinin menâfi'-i husûsiyesiyle devletin menâfi'-i umûmiyesi arasındaki münâsebatı ta'yin eden kavâiddir.

3- Hukūk-ı cezâiye: Cemiyet-i beşeriyenin intizâm ve bekāsı için vaz' edilen kavâide muhâlefet eyleyenler hakkında lâzım gelen mücâzatın derecâtını ta'yin eden kavâiddir.

(Hukūk-ı umûmiye-i hâriciye): Beyne'd-düvel cârî olan münâsebat ile milel-i muhtelife efrâdı beynindeki muâmelatın müstenid olduğu kavâidi ta'rif eder. Buna (ilm-i hukūk-ı düvel-hukūk-ı beyne'd-düvel), (hukūk-ı milel- hukūk-ı ümem), (hukūk-ı beyne'l-akvâm) denilir. [180]

(İlm-i hukūk-ı düvel) beyne'l-müellifîn suver-i muhtelife ile bervech-i âti ta'rif olunmuşdur ki ta'rîfatın tehâlüfünden mâhiyet-i ilmin tagayyür etmediği erbâb-ı dikkate hafî değildir:

"Münâsebat-ı mütekābile-i düvelin müstenid olduğu kavâidi ta'yin ve ta'rif eden ilmdir".

"Beyne'd-düvel cârî olan münâsebat ve muâmelat kavâidinin mecmû'udur".

"Devletlerin taahhüdât-ı vâkıa-i mütekābilelerinin yani yekdiğere karşı îfâsı lâzım gelen vazâifin ve muhâfazası îcâb eden hukūkun hey'et-i umûmiyesidir".

"Devletlerin gerek harbde gerek vakt-i silmde hukūk ve vazâif-i mütekābilesini ta'yin eden kavâidin mecmû'udur".

"Akvâmın birbirine karşı olan hukūkuyla bu hukūka mukābil olan vazâifin ilmidir".

Hukūk-ı düvel, devletlerin hâiz oldukları hukūk ve vazâife müteallik kısmına (hukūk-ı umûmiye-i düvel) ve devletleri terkîb eden efrâddan birinin yahud birkaçının hukūk ve vazâifine âid kısmına (hukūk-ı husûsiye-i düvel) ve zamân-ı sulhde devletlerin birbirleriyle münâsebat ve muâmelâtında düstûru'l-amel tutulmak iktizâ eden kavâid-i hukūk-ı düvele (hukūk-ı sulh) ve vakt-i harbde devletlerce mer'î tutulması lâzım gelen kavâid-i hukūk-ı düvele (hukūk-ı harb) ta'bir olunur.

§

-Hukūk-ı Düvelin Menâbi'i-

Menâbi'-i hukūk, ilm-i hukūk kavâidinin mevcûd ve münderic bulunduğu mahal demektir ki buna (me'haz) yahud (mercî'-i hukūk) dahî ıtlâk olunur.

Hukūkun menba'-ı aslîsi akl-ı selîmdir. Hukūk-ı mevzû'a-i düvelin cihet-i nazariyesini teşkîl için kānun-ı tabiîden ve örf ü âdet-i akvâmdan istifâde edilir. Devletlerin sulh ve harb zamânlarında akd etdikleri muâhedat ve erbâb-ı hukūkun müellefâtı ilm-i hukūkun menâbi'indendir.

Meşâhîr-i müellifînin meşrû'iyetinde ittifâk etdikleri kāideye muhâlif hareketde bulunan bir devletin haksızlığına hükm olunmak lâzım geleceğinden devletler, münâzaa-i mütehaddisenin halli için ale'l-ekser –o münâzaanın tekevvününden evvel te'lif ve neşr olunan- müellefâta mürâcaat ederler.

Her nev‘ mesâil hakkında beyne’d-düvel cereyân eden müzâkeratın târihi ve mesâil-i düveliye üzerine cereyân eden muhâberatı mutazammın evrâk-ı resmiye ve esnâ-yı muhârebatda zabt olunan ganâim-i bahriye hakkında devletler tarafından vaz‘ edilen kavânin ve nizâmat ile mahâkim tarafından bu bâbda verilen i‘lâmat da menâbi‘-i mühimmeden ma‘duddur.

Fakat i‘lâmat-ı mezkûrenin –hükûmet-i icrâiyeye merbût bulunan ganâim-i bahriye mahkemelerinden sudûru- hukūk-ı düvelce tamâmıyla mu‘temedun-aleyh olmak hâssasından mahrûmiyetini müstelzemdir.

Devletlerin ticârete müteallik nizâmatı ile esnâ-yı harbde karakol sefînelerine verdikleri evâmir ve ta‘lîmat, beyne’d-düvel zuhûr eden münâzaatın tesviyesi zımnında ta‘yin olunan hakemelerin i‘lâmatı, ulemâ-yı hukūkun reynâmeleri cümle-i menâbi‘dendir.

§

-Hukūk-ı Düvelin Târihçesi-

Hukūk-ı düvelin fenn-i mahsūs haline girmesi ve ahkâmının beyne’d-düvel mümkün mertebe mer‘iyet kesb etmesi a‘sār-ı müteahhirede vâki‘ olmuş ise de –târih tedkîk edildikce- her asırda, her kavimde hukūk-ı düvel kavâidinin mebâdîsi görülmektedir. İbranîler, Eski Yunanîler, Romalılar, Hindliler hukūk-ı düvelin bazı kavâidine riâyet ederlerdi.

Hattâ kabâil-i vahşiye meyânında bile harb etmek, sefîr kabûl eylemek, muâhedat yapmak, mültecî almak gibi muâmelatda âdat-ı muttarıdaya riâyet olunurdu. Fakat bu âdat, akvâm-ı sâireye karşı bir taahhüd-i ma‘nevî ile müeyyed olmayıp ekseriyâ i‘tikādat-ı dîniyeye ve o i‘tikādatdan mütevellid teâmül-i kavmîye mübtenî idi.

Akvâm-ı kadîmenin yekdiğeriyle revâbıtını ta‘yin eden örf ve âdet ise efrâd-ı beşeriye beyninde bir husûmet-i fıtriye mevcûd olduğu i‘tikad-ı bâtılına müstenid idi.

Bir kavim kendisinde iktidâr-ı galebe görünce tecâvüze ve za‘fını hissetdikce istîmâna kıyâm ederdi. Muhârebe, bir hâl-i dâimi hükmünde idi ki ânda her türlü şenâatin icrâsı câiz idi.

Edvâr-ı kadîmenin en mütemeddin akvâmından sayılan Yunanlıların kendilerini kâffe-i ebnâ-yı beşere müreccah add etmeleri ve Romalıların da cihângîrlik sevdâsına

düşmeleri –kendi aralarında bazı âsârı görülen- hukūk-ı düvelin teşkîlat ve terakkiyâtına hâil oldu.

Cermanya tavâifinin sademât-ı vahşiyânesiyle Roma Devleti târumâr ve kâinat, bir takım hunhârların pençe-i tasallutuna [181] giriftâr olunca revâbıt-ı ictimâ‘iye-i beşer bile muhâtaraya uğradı.

İşte ezmine-i kadîmeden akvâm-ı muhtelife, ecnebîleri hukūk-ı beşeriyeden mahrûm add etdikleriçin hukūk-ı düvel kavâidinin tedvîni ve mevkî‘-i icrâya vaz‘ı kābil olamadığı gibi kurûn-ı vustâda dîn ve mezheb husûsunda gösterilen taassubât-ı müfrita, -teftîş-i akāid mahkemesinden verilen karâr-ı zâlimâne mûcibince mahkûmin-i mazlûmini ihrâk etmek derecesinde gaddârlığı intâc eylediği cihetle-edyân-ı sâire sâlikleriçin hukūku hayâl-i muhal hükmüne koydu. (Blunşli)’nin ta‘biri vechile “Âlem-i Nasrâniyetin külhan-ı gadrinden çıkan dûd-ı siyâh-ı mazlûmin, zulmet-efzâ-yı âsûmân u zemîn olduğu müddetce insâniyet fikr-i celîli âleme neşr-i envâr” edemedi.

Cihân-ı insâniyet –bervech-i mesrûd zılâm-ı zulm ü vahşet içinde kalarak insâniyetin behîmiyete inkılâb ettiği bir zamânda dîn-i Mübîn-i İslam –şems-i Hüdâ gibi- kâinatı gark-ı ızvâ-yı fuyûz etdi. Fazâil-i insâniyeyi insanlara gösterdi. Te’sis eylediği medeniyet-i hakîkiyenin cümle-i âsâr-ı ‘âliyesinden olmak üzere –hukūk-ı mileli de ebediyen kendisine minnetdâr edecek sûretde- tenvîr etdi.

Binâberin medeniyet-i sahîhanın zuhûrunu İslam’ın zuhûrunda aramak lâzım geleceği gibi hukūk-ı düvelin esâsını da İslam’ın vaz‘ ettiği kavânin-i ‘âliyede taharrî eylemek îcâb eder ki ümmet-i İslamiye’den mukaddem ve muahhar –hukūk-ı âmmenin muhâfazasını tekeffül edebilecek- bir hükûmet-i fâzıla teşekkül edemediğini –sukāta-çin-i ma‘rifet-i İslam olan- bugünkü Avrupa ulemâsı, hukemâsı, hukūkiyûnu inkâr ve kānun-ı İslam’ın Roma kavânininden muktebes olduğuna dâir müddeiyât-ı hak-nâ-şinâsâneye ictisâr etmeseler bile seleflerinin en garaz-kârâne en kâfirâne bir lisânla yazdıkları târihler de butlân-ı müddeâya hezâr zebân ile şehâdet eder.

Biz, redd-i erâcif husûsunda pîç ü tâba düşmeyiz. Çünkü hak bizim yedimizdedir. (الحق يعلو ولا يعلى عليه) hakîkatinin her zamân zuhûr edeceğinden emîniz. Îcâb ederse Hazret-i Kur’an-ı Azîmu’ş-Şân sırr-ı mübâhatımızda bulunduğu hâlde meydâna çıkar ve hukūk-ı âmmeyi temin eden âsâr-ı adîde-i İslamiye’den kat‘-ı nazar, yalnız (*Siyer-i*

Kebir)i ortaya koyarak Roma kavâninini me'haz-ı kavânin-i İslam add eden muannidînin dîde-i dikkatini açarız…

[Volter, ahlâk ü efkâr-ı ümeme dâir risâlesinde der ki: "İslamiyet'in sâhibi, i'tikādatını zâhiren şecâat ve seyf ile te'sis etdi. Lâkin dîni hakîkaten adl ve ihsân üzerine mübtenî oldu. Îseviyet müessesi ise mahviyet ve uzlet hâlinde yaşayarak muâmele-i kabîhaya afv ile mukābeleyi nasîhat etdi. Lâkin cünûnumuz, bu dîn-i mülâyemet-kârâneyi edyânın en müsâadesizi, en zâlimânesi etdi"].

Vaktâ ki Hristiyanlar, umûmen silah-bedest-i cünûn olarak İslamiyet aleyhine kıyâm etdiler, ehl-i salîb muhârebatı –hak ile bâtılın tesâdümatı gibi- Müslümanlarla Nasrânileri birbirine çarpdı.

Hristiyanları, -kelb-i muallem gibi- istedikleri sûretde kullanan papazların yırtıcı kaplan, yedi başlı yılan şeklinde gösterdikleri ehl-i İslam'ın ulüvv-i şânı, adl ve ihsânı, fazâil-i bî-pâyânı, ilmi, hilmi çeşm-i ibretle müşâhade olundu. Hristiyanlar, medeniyet-i hakka aleyhine kıyâm etdikleri hâlde ânları yine medeniyet-i hakka îkaz etdi. Memleketlerine avdetlerinde âsâr-ı 'âliye-i İslamiye'yi kendi lisânlarına nakl etmeğe çalışdılar. Bu sayede hâli- vahşetden hâl-i medeniyete girmeğe başladılar.

Nihâyet, on beşinci karnın hulûlüyle Avrupa hükûmetleri, mehâkim-i adliye teşkîli, vergü tarhı, muntazam ordular tertîbi ile dâhilen merkeziyet-i siyâsiyeyi hâsıl ederek devletlerine bir sûret-i kudret ü karâr verdiler. Yekdiğeriyle hüsn-i îtilafa lüzûm gördüler. Birbirinin memleketinde süferâ-yı dâime bulundurmak usûlünü ihdâs etdiler. İstiklâl-i düvel ve müsâvat-ı ümem fikri meydâna geldi.

1625'de Flemenkli (Grosiyus [Hugo Grotius]) (Hukūk-ı Harb ü Sulh) nâmıyla yazdığı kitâbda münâsebat-ı düveliyenin kavâid-i tabîiye vü asliyesini ta'yine ve muâmelat-ı düveliyeyi bir kāide-i âdilâne üzerine te'sise çalışdı.

1648'de (Vestfali [Vestfalya]) musâlahası akd olundu. Hukūk-ı düveliyeyi (Avrupa)'da en evvel mevki'-i icrâya koyan bu musâlaha, akvâmın hakk-ı istiklâl ü müsâvatını te'yid ve Avrupa devletleri beyninde nüfûz ve iktidârca bir müvâzene hâsıl etdi.

Fakat Avusturya, Prusya, Rusya Devletlerinin hırs-ı zâlimânesi ve düvel-i sâirenin harekât-ı tesâmüh-kârânesi ile Lehistan'ın taksîmi, istiklâl ve müvâzene meselelerini ihlâl ederek hukūk-ı düvel için bir darbe-i azîme hükmüne [182] geçdi. 1789'da

Fransa'da zuhûr eden inkılâbın te'siri ve müteâkiben Ponapart'ın muhârebat ve taaddiyât-ı mütevâliyesi hukūk-ı düvel kavâidini nakz ile âsâyiş-i âlemi ihlâl eyledi.

Avrupa devletlerinin teşebbüsât-ı müttefikânesiyle Ponapart'ın vücûdu izâle edilmesi üzerine Viyana'da bir kongre teşkîl ve (Viyana Muâhedatı) nâmıyla meşhûr olan 'uhûd ve mukāvelat akd olundu. Avrupa harîtası yeniden tanzim ve muvâzene-i düveliye bir esâs-ı cedîd üzerine takvîm edildi. Lâkin kāide-i hakkāniyete riâyetle, ta'yin-i hudûd meselesinde akvâmın ihtiyâcat-ı tabîiyesi nazar-ı dikkate alınmadıkdan başka Avusturya ve Prusya devletleri (ittifâk-ı mukaddes) nâmıyla ittihâd ve –istiklâl-i milel kāidesine muhâlefetle- mesâlih-i husûsiyeye bi'l-müdâhale hukūk-ı düveli berbâd etdiler.

Viyana Muâhadeatı 1818'de (Eks-la-Şapel [Aix-la-Chapelle])'de ve 1820 ve 1821'de (Tropu [Troppau]) ve (Laybah [Laibach])'da ve 1822'de (Veron [Verona])'da akd olunan kongrelerde te'yid edildiyse de âsâyiş ü emniyet-i âlem temin olunamadı.

Kırım muhârebesinden sonra 1856'da Paris'de ictimâ' eden kongre dahî beyne'd-düvel sulh ve salâhı muhâfaza edemedi. Maa-zâlik hukūk-ı düvelce mümkün mertebe terakkiyât ve beyne'l-akvâm teşyîd-i revâbıta hizmet ve Devlet-i Osmâniye'nin hukūk-ı umûmiyeden hakk-ı intifâ'ını ve istiklâlinin Avrupa muvâzene-i düveliyesince lüzûmunu tasdîk ile 1856 senesine gelinceye kadar Avrupa devletlerine münhasır tutulan hukūk-ı düveliyenin hükmünü Çin ve Japonya devletlerine kadar ta'mim eylediyse de "Muâmelat-ı düveliyenin hak ve ma'delete tatbîki –her ne sûretle olursa olsun- mecburiyet-i tahtına girinceye kadar devletlerin yekdiğeriyle münâsebatda birçok zamânlar daha hukūk-ı düveliyeden ziyâde menâfi'-i mahsūsalarını esâs-ı hareket" add edecekleri her gün bin türlü âsâr ile mertebe-i sübûta iktirân ediyor.

§

-Hukūk-ı Düvelin Vücûdu Olup Olmadığı-

Hukūk-ı düvelin vücûdunu inkâr edenler diyorlar ki: hukūk-ı düvel, ke-en-lem-yekün hükmündedir. Zîra ânın –hukūk-ı dâhiliye gibi- bir istinâdgâhı ve kuvve-i icrâiyesi yoktur. Yani beyne'd-düvel bir kānun şeklinde mer'iyyu'l-ahkâm olan kavâid-i hukūkiye gayri-meşhûd ve bu kavâidin vücûdu takdîrinde ânı tenfîz ve icrâya muktedir kuvvet mefkūddur.

Devletler, birbirleriyle olan muâmelatda bir kuvvet-i hâkimeye tâbi‘ olamıyor. Muâhedat ile terettüb eden mükellefiyetden başka hukūk ve vazâif tanınmıyor. Hattâ muâhedatın mer‘iyyeti bile ânı iltizâm eden tarafın iktidârıyla kāim ve tahaddüs eden ihtilâfatda netîce-i karâr, bir merci‘-i adlîden sudûr etmeyip muhârebeden tevellüd edecek hâle tâbi oluyor. Binâenaleyh hukūk-ı düvelin vücûdu nasıl teslîm olunabilir?

Ta‘rîzat-ı muharrereinin muvâfık-ı hakîkat olmadığını iddiâ edenler de diyorlar ki: hukūk-ı düvelin kānun şeklinde bulunmaması hukūkun fikdânını îcâb etmez. Çünkü hukūk başka, müeyyediyet-i hukūk yine başkadır. Bir hakkın kavânin-i müeyyededen ve kuvâ-yı icrâiyeden mahrûmiyeti mâhiyet-i asliyesini zâil edemez. Hukūku kavâninden istidlâl etmek i‘tiyadında bulunanlar (kānun olmayınca hak dahî olamaz) derler. Hâlbuki hukūk, kavânin ile şekl-i hârici kesb etmezden birçok zamân evvel hâsıl olmuşdur. Kānun hukūkun en vâzıh ifadesi ise de menba‘-ı zarûrîsi değildir. Ta‘bir-i diğerle kavânin, hukūkun en sarîh ve muhtas bir müfâdı ise de menba‘-ı mücerredi değildir. Kâffe-i akvâm beyninde hukūk, mevcûd olmakla beraber kavânin-i müdevvene mevcûd olmadığı zamânlar görülmüş ve kavânin-i muharrere dâimâ kavânin-i örfiyeden pek çok sonra gelmiştir. Binâberin henüz bidâyet-i zuhûr hâlinde yahud dem-i sabâvetde bulunan hukūk-ı beyne’d-düvelin akvâm-ı muhtelifenin örf ve âdet ve teâmülü sûretinde görünmesi istiğrâb olunamaz.

Devletler, münferiden yaşayamayıp efrâd gibi yekdiğeriyle münâsebat ve muâmelatda bulunmağa mecbur olduğu cihetle hukūk-ı düvelin vücûdu zarûrîdir. Zîra muâmelat-ı vâkıada hangi devletin haklı, hangi devletin haksız olduğunu anlamak için bir kāideye ihtıyâc derkardır.

Vâkıa hukūk-ı düvel –hukūk-ı husûsiye gibi- bir kānun şeklinde ve bir kudret-i icrâiyenin taht-ı zımân ve kefâletinde bulunmadığiçin münâsebat ü muâmelat-ı düveliyece olan te’siri hukūk-ı husûsiyenin te’siri derecesinde olamayacağı ve beyne’d-düvel mer‘iyetinin tebeddülât-ı zamâniyeye ve politika ilcâatına [183] göre tahallüf edeceği cây-ı inkâr değilse de bu tahallüfe ve devletlerin bir kudret-i hâkimeye tâbi‘ ve hukūk-ı düvel –o kudret-i hâkimenin taht-ı nüfûzunda ve ahkâmı mecburiyyu’l-icrâ- bir kānun sûretinde olmamasına nazarla hukūk-ı düvelin hükm ve te’sirini kabûl etmemek nefsu’l-emre muvâfık olamaz.

Gerçe her devlet de hukūku, kānun hâline vaz‘ için kuvvete ihtiyâc mess etmiş ise de devletler, kendi fevklerinde bir kuvvet tanımadıklarından hukūk-ı düveli bir kānun

şekline ifrâğ edecek ve devletlerin mâ-fevkinde bulunacak bir kuvvet te'sis etmediğiçin hukūk-ı düvel daha nice zamân kavânin-i mer'iyye hâline girmekten mahrûm kalacakdır.

Emri her devlet tarafından ısgā olunabilecek bir kānun-ı umûmînin yahud bir kudret-i hâkime ve hey'et-i tanzimiyenin zuhûru bütün cihânın kesb-i intizâm etmiş olmasına tevakkuf eder. Belki müstakbel bu fikri rehîn-i hakîkat eyler. Belki âlem-i insâniyet bir merci'-i adli te'sis ile umûma nâfiz ve hâkim bir irâde-i müttehideyi hâiz olur. Çünkü müstakbelin zümre-i beşer için hazırladığı terakkiyâta kâfil, hukūk-ı beyne'd-düveldir ki hukūkun neşvünemâsı nev'-i beşerin feyz ü kemâlini temin eyler.

Maahâzâ devletler beyninde mün'akid bazı muâhedatda bir takım ahkâma tesâdüf olunur ki o ahkâm, bazen kavâid-i siyâsiye, hukūk-ı esâsiye, hukūk-ı mukteziye vaz' eylediğinden ahkâm-ı mezbûre –âdî muâhede bendi değil- mâhiyeten kānun add olunmak lâzım gelir.

Beyne'd-düvel cârî olmak îcâb eden kānunun tenfîz-i ahkâmı için bir mahkeme mevcûd olmaması bahsine gelince: filhakîka menâfi'i âhar tarafından ihlâl olunmuş bir devletin –ikāme-i da'vâ ve istîfa-yı hukūk için- mürâcaat edebileceği bir mahkeme-i adâlet yoktur. Hukūku gasb edilen devletin mürâcaat edeceği vâsıta, harbden ibârettir. Şu hakîkat, müsellem olmakla beraber hukūk-ı düvel ahkâmını mazhar-ı riâyet etmek için vâsıta-i yegâne dâimâ muhârebe değildir. Muhâfaza-i hukūk için başka çâreler de vardır. Ezcümle bî-taraf devletlerin ihtârat ve ilhâhatı, dost devletlerin temâyülat-ı hayırhâhânesi, hey'et-i süferânın beyânat-ı resmiyesi, düvel-i muazzamanın tehdîdatı, ihlâl-i âsâyiş eden devlet aleyhinde ittifâk-ı düveliye husûlü tehlikesi, ale'l-husûs –müstakbelen ihtilâfat-ı düveliyeyi hall için bir mahkeme teşkîli nokta-i maksûdasına doğru takarrübe bir nişâne add olunabilen- nasb-ı hakem kāidesi muhâfaza-ı hukūku temin edebilecek vesâitdendir.

Bir kavmin harb etmesi sıyânet-i hak içindir. Hakkın âşikâr olması dostlar peydâ eder. Ve efkâr-ı umûmiyenin meyl ve muhabbetini celb eyler. Haksızlığın âşikâr olması husûmet ü nefret-i umûmiyeyi da'vet eder. En kuvvetli taraf, muzaffer olsa dahî haksız olduğu takdîrde –(Ruso)'nun dediği gibi- kuvvetinin kifâyetini hiss edemez. Ve kuvveti hakka ve itâati vazifeye tebdîl etmedikce muzafferiyetinden huzûr-ı bâl ile istifâde eyleyemez.

Bir de zamânımızda hâl-i aslî, sulh ü salâh ve bu hâlde ise revâbıt-ı düveliye –cebr ü tahakküm esâsına değil- hukūk esâsına müstenid olduğundan hengâm-ı âsâyişde büyük devletler, küçük devletleri istiklâlde müsâvi tutarlar ki müsâvat-ı vâkıa, hukūk-ı düvel kavâidiyle şirâze-gîr-i intizâm olur.

Hiçbir devlet, tehlikeyi göze aldırmaksızın kendi kuvvetine istinâden diğer devletin hukūkunu istihkār edemez. Münâsebat-ı ticâriyenin günden güne tezâyüdü akvâm-ı sâire arasındaki râbıta-i tabîiyeye o derece kuvvet vermiş ve devletleri o derece birbirine rabt etmiştir ki bir devlet diğer bir devletin hukūkuna açıkdan açığa taarruz edebilmek için ekseriyâ efkâr-ı umûmiyenin nefretini, belki sâir devletlerin kendi aleyhine kıyâmını evvelden göze almak lâzım gelir.

Bâhusus hukūk-ı düvel kavâidinden bir takımın ahkâmı o kadar nâfizdir ki ahkâm-ı mezkûreyi ihlâle tasaddî eden bir devlet, kendisine mes'uliyet-i azîme da'vet ve bilâhare bekāsını tehlikeye ilkā etmiş olabilir.

meselâ bir devlet, açık sulardaki serbestî-yi seyr-i sefâin kāidesini ihlâl ile oralarda da'vâ-yı hâkimiyet, deniz hırsızlığını tervîc ile bahren selb-i âsâyiş ü emniyete cür'et eder yahud boğazlardan ve kara sularından zararsız sefâin-i ticâriyenin mürûrunu men' eyler ise alâkadâr (!!) olan devletler bi'l-ittifâk o devleti hukūk-ı düvel dâiresine ircâ' ile beraber harekât-ı vâkıasından dolayı şedîden mes'ul tutarlar.

İşte milel-i muhtelifenin bu kabîlden birçok menâfi'-i müşterikeleri mevcûd olmak hasebiyle hukūk-ı düvelin o gibi menâfi'e müteallik kavâidi ale'd-devâm mer'î ve kavâid-i mebhûsenin adem-i ihlâline dikkat etmeğe bilcümle devletler münferiden ve mücteme'an mecbur bulunmasına binâen hukūk-ı düvelin şu nev' kavâidinin hükm ve te'siri hemân bir kānunun hükm ve kuvveti derecesinde olduğu anlaşılır.

Her devletin menâfi'-i mahsūsasına müteallik kavâid-i hukūkiye dahî külliyen himâyetden ârî olmayıp bunların [184] hâmîsi evvelen her devletin kendi kuvveti, sâniyen efkâr-ı umûmiye ile devletlerin en büyük mahkemesi olan târihdir.

-Mülâhaza-

Hukūk-ı düvel hakkında dermeyan olunan ta'rîzat ve serd edilen müdâfaat tekābül ettirilince ta'rîzatın daha ziyâde muvâfik-ı hakîkat olduğu –vakāyi'-i câriye ile- tebeyyün ve müdâfaatın yalnız mülâhazat ve temenniyât-ı hayırhâhâneden ibâret kaldığı –yine vakāyi'-i mezkûre ile- taayyün ediyor.

Târih-i âlemi tedkîk edenler elbette kāni‘ olmuşlardır ki insanların menediyyun bi’t-tab‘ olması, medeniyet-i hakîkiyenin –beyne’l-beşer- intişâr-ı tâmmını tekeffül edemiyor.

Terakkiyât-ı medeniye “Gālib-i zebûnu kāidedir eylemek telef

Bir de havâda bahrde cârî bu gîrüdâr” kāidesini tağyîre sebeb olamıyor.

Ulûm ve fünûn –berri bahr hâline koyarak, ka‘r-ı zemîndeki mahlûkatı, avâlim-i ulviyedeki seyyâratı tedkîk edebilecek derecelerde- taâlî ettiği hâlde –vâsıta-i zuhûr u tekemmülü olan- insanları nokta-i hakîkate îsal ve esbâb-ı insâniyeti istikmâl edemiyor.

Hangi şahsa sorulsa “بنی آدم اعضای یکدیکرند” meselesini ortaya koyarak a‘zâ-yı vücûd arasında dâimî bir sulh ve salâh ihdâs ve idâme edilmesi –insâniyet nokta-i nazarından- elzem olduğu ve insanların hayvânat-ı müfterise gibi birbirini imhâ etmesi, hattâ –saâdet-i beşeriyeye hâdim olan- ulûm ve fünûnu da imhâya vâsıta-i yegâne ittihâz eylemesi şân ve insâniyeti muhil harekât-ı vahşet-kârâneden bulunduğunu söylüyor. Amma diğer tarafdan tahrîb-i insâniyete –kudreti nisbetinde- sarf-ı gayret eyliyor.

Bu, niçin böyle oluyor?

Bu suâl-i müşkile cevâb vermek –bütün insanları hevâcis-i nefsâniye ve a‘râz-ı fâsideden tenzîh ile ânlara sıfat-ı melekiyet bahş etmek yahud umûm-ı cem‘iyât-ı beşeriyeyi maksad-ı vâhide hâdim bir hey’et hâline koymak derecesinde- müşkül olduğu için ıtnâb-ı makālden keff-i yed ve bâb-ı suâl ü cevâbı sedd etmek zarûrîdir.

“Bilmem ki cehûl olması mı etdi zulm”

“Zâlimliği mi cehle sebeb nâ-ma‘lûm”

“Hâlâ ki zalûmdür ve hâlâ câhil”

“Âdem geleli âleme meşgūl-i ulûm”…

∴

Şübhe yok ki (hukūk)un vücûdu sâbittir. Hayvânatın da hukūk-ı muayyenesi bulunduğu hâlde –eşref-i mahlûkat olan- insandan hukūku selb etmek bi’t-tab‘ muhik olamaz.

Fakat hukūk, -vesâit-i adîde ile- te'yid olunamazsa bir faide temin edemez. Hukūkun vücûd ve nef'i, ânın te'yidiyle mebsûtan mütenâsibdir.

Dûçar-ı ihtilâf olan devleteynden hangisinin haklı, hangisinin haksız olduğunu ta'yin için hukūk-ı düvel, bir mîzan-ı müstakîm olarak irâe ediliyor. Bu mîzanı kemâl-i hürmetle kabûl edelim, lâkin muâmelat-ı düveliyeyi âna tatbîk ve bir tarafın haklı, diğer tarafın haksız olduğunu tahkîk etdikden sonra haksıza hakkı hangi kuvvet ile kabûl ettireceğiz?

Ahkâmı mecburiyyu'l-icrâ bir kānun ve o kanûnu tenfîz ettirecek bir kudret-i hâkime mevcûd olmadıkca –nasîhatnâme mertebesinde bulunan- hukūk-ı düvelin haklı ile haksızı –kavlen- tefrîk etmesinden âlem-i insâniyet için ne faide me'muldür?

Vâkıa (hukūku kavâninden istidlâl etmek) nefsu'l-emre tevâfuk edemeyeceğine göre (kānun olmayınca hak dahî olamaz) iddiâsında bulunmak muvâfık-ı hak olamaz. Fakat o cümlenin (kānun olmayınca hak muhâfaza olunamaz) ma'nâsını tazammun ettiği âzâde-i îzâh olduğu için ânın reddine de imkân bulunamaz.

Hukūk-ı düvel, bi'l-kuvve hakkı muhâfaza edebilirse de –kānun kuvvetinde olmadığı için- bi'l- fi'l muhâfazadan âcizdir. Zîra tavsiyenin emr, nasîhatin kānun derecesinde nâfizu'l-ahkâm olamayacağı bedîhîdir.

Ma'lûmdur ki bir devletin efrâdı meyânında hukūkun muhâfaza edilebilmesi (hukūk-ı husûsiyenin kānun şeklinde ve bir kudret-i icrâiyenin taht-ı zımân ü kefâletinde) bulunmasından dolayıdır.

Binâberin (kānun hükmünde bir kudret-i icrâiyenin taht-ı zımânında) bulunmayan, bâhusus (tebeddülât-ı zamâniyeye ve politika ilcâatına göre tahallüf eden) hukūk-ı düvelin gālib bir devlete karşı mağlûb [185] bir hükûmetin hukūkunu himâyet ve sıyânet edemeyeceği âşikâr iken –devede kulak kabîlinden olarak- bazı ahkâmının mer'iyetinden dolayı muhâfaza-i hukūk olduğunu teslîm etmek cemiyet-i beşeriye için temenniyât-ı hayırhâhânede bulunmakdan başka bir hükmü ihtivâ edemez.

Nitekim hukūk-ı düvel müdâfîleri de devletler, kendi fevklerinde bir kuvvet tanımadıklariçin hukūk-ı düvelin bir kānun şekline girebilmesi ve bir kudret-i hâkime ve hey'et-i tanzimiyenin zuhûr edebilmesi bütün cihânın kesb-i intizâm etmesine vâbeste bulunduğu ve "bir devleti mecmû'iyetle mecburiyetde tutan kavânini tanzim etmek o mecmû'iyet, intizâm-ı tâmmı hâiz bir şahs-ı siyâsî hâline geldikce mümkün" olamayacağını i'tiraf ile "belki âlem-i insâniyet, müstakbelde bir merci'-i adlî te'sis

eder de umûma hâkim bir irâde-i müttehideyi hâiz olur" ümîdinde ve bu ümîdin îras ettiği neşve ile temenniyât-ı gûnâgûnde bulunmakdadırlar.

Devletler beyninde mün'akid "bazı muâhedatın mâhiyeten kānun add olunması" lâzım geleceğini dermeyan etmek de yine o temenniyât cümlesinden ma'duddur.

Hattâ hukūk-ı düvelin ba'de-ezîn mer'iyet-i ahkâmını temin edebilecek derecede hâiz-i ehemmiyet görülmüş ve birçok ümîd tevlîd etmiş olan Paris Kongresinde düvel-i muazzama murahhasları, beyne'd-düvel ihtilâf zuhûrunda silahdan evvel düvel-i mütehâbbeden birinin vesâtet-i müsâlemet-sâzîsine mürâcaat edilmesinin usûl ittihâz olunması temennîsinde bulunduklarını dermeyan etdikleri hâlde –taahhüde merbût bulunmağı kabûl edemedikleri cihetle- temenniyât-ı vâkıadan hiçbir faide hâsıl olamadığı ma'lûmdur.

Meşâhîr-i hukūkiyyundan (Blunşli) der ki: "Asr-ı hâzırda mütedâvil olan hukūk-ı beyne'd-düvel âlem-i insâniyet için bir merci'-i umûmî-yi adlî te'sis etmeğe gayri-kâfîdir. Şimdiki hâlde olsa olsa beyne'l-akvâm iştirâk-i menâfi' fikr-i mübhemi ile umrân-ı âlemin vahdet-i siyâsiyesini tasdîk ve iz'ân beyninde bir râbıta add olunabilir".

Hukūk-ı düvelin hâlen ve âtiyen bir merci'-i umûmî te'sis etmeğe gayri-kâfî, daha doğrusu gayri-muktedir bulunması tabiîdir. Zîra yine (Blunşli)'nin dediği gibi "Bir kavmin akvâm-ı sâireye tahakküm-i mutlakı hukūk-ı beyne'd-düvelin kavâid-i asliyesini hadd-i zâtında selb ve inkâr demek" olduğu ve "Milel-i muhtelife beyninde müsâvatın fikdânı takdîrinde hukūk-ı beyne'd-düvelin kıvâm ve devâmı gayri-mümkün" bulunduğu müsellem iken devletler tarafından bi'l-ittifâk bir (hakem), ya (bir merci'-i umûmî-yi adlî) ta'yin yahud devletlerden biri "umûma nâfiz bir irade-i müttehideyi hâiz" farz edilmek sûretiyle (tahakküm-i mutlak) takyîd olunarak ihtilâfat ve münâzaatda o hakemin, ya o reîsin yahud o devletin i'tâ edeceği hakeme/hükme mutâvaat etmek (akvâm-ı saireye tahakküm) ve (milel-i muhtelife beyninde fikdân-ı müsâvat) gibi hukūk-ı düveli muhil iki mahzûr tevlîd edeceğine devletlerce hükm olunacağı cihetle hukūk-ı düvelin –evvel-be-evvel kendisini muhâfaza için- hâl ve istikbâlde bir merci'-i umûmî ta'yin edemeyeceğine kāni' olmak îcâb eder.

Hukūk-ı düvelin "beyne'l-akvâm iştirâk-i menâfi' fikr-i mühimmi ile umrân-ı âlemin vahdet-i siyâsiyesini tasdîk ve iz'ân beyninde bir râbıta add olunabilmesi" umûm akvâmın kendilerini –hey'et-i vâhide gibi- müştereku'l-menâfi' bilmeleri ve umrân-ı

âlemin vahdet-i siyâsiyesini tasdîk ve iz‘ân etmeleri nisbetinde muhal olduğu için hukūk-ı düveli öyle bir (râbıta) add eylemekten (şimdiki hâlde) âlem-i insâniyete bir menfaat-i maddiye hâsıl olamayacağını bizimle beraber (Blunşli)’nin de teyakkun ve tasdîk etmesi zarûrîdir.

Hukūku gasb edilen bir devlet, muhâfaza-i hukūk için –son çâre olarak- harbe mürâcaat eder. Hâlbuki harbde zafer, hakka değil kuvvete merbûtdur. En büyük diplomatların (kuvvet, hakka mukaddemdir) usûl-i vahşet-kârânesini kāide-i meşrû‘a tarzında ortaya koydukları bir zamânda devlet-i mazlûme, istîfa-yı hukūk için mürâcaat ettiği harbde de dûçar-ı mağlûbiyet olursa gālibin merhamet!-i zâlimânesinden! başka nereye dehâlet edecek?

(Blunşli): “İki devlet beyninde bir münâzaa zuhûr etdikde mehâkim-i düveliyenin fikdânı cihetiyle o iki devlet kendi beyninde ihkāk-ı hak etmeğe ve derhâl harbi ihtiyâr eylemeğe mütemâyil olurlar. Medeniyet-i hâzıranın en vahşî ciheti işte bu husûs olduğu gibi hukūk-ı beyne’d-düvelin bu bâbdaki terakkîsinin hiç mesâbesinde bulunduğunu i‘tiraf etmelidir” der. Hâlbuki terakkîsinin değil bizzat hukūk-ı düvelin hiç mesâbesinde bulunduğunu i‘tiraf etmek daha ziyâde rehîn-i hakîkatdir.

(Bî-taraf devletlerin ilhâhatı), (dost devletlerin temâyülatı), (süferânın beyânatı) (düvel-i [186] muazzamanın tehdîdatı), (ihlâl-i âsâyiş eden devlet aleyhinde ittifâkat-ı düveliye husûlü) (nasb-ı hakem) kāidesi gibi ve vesâiti muhâfaza-i hukūk için birer çâre-i nâfi‘ olarak ileriye sürmek pek kûteh-binâne bir revişdir.

Târih şâhid-i âdildir ki devletler, kendilerine faidesi yahud mazarratı olmayan hiçbir meselede mazlûma iânet ve zâlimi tehdîd etmediler. Süferâ, devletleri, -bazen de nefsleri!- için bir nef‘, ya bir zarar hiss etmedikce şakk-ı şefeye bile lüzûm görmediler. Zâlim aleyhine ittifâk-ı düveliye husûlü de yine nefse âid nef‘ ve zarar esâsına müsteniddir. Ponapart aleyhine vukū‘ bulan ittifâk-ı umûmî gibi!

Rusya Muhârebe-i Ahîresinde Devlet-i Osmâniye’nin her sûretle mazlûm, Rusya’nın her vechile zalûm olduğu kâinatın taht-ı tasdîkinde bulunduğu hâlde Avrupa düvel-i muazzama-i mütemeddinesi! mazlûmun aleyhine, zâlimin lehine olmak üzere ittifâk ve envâ‘-ı tehdîdat ile mazlûma tahmîl-i meşâk etdiler ki Berlin Kongesinin imzâ ettiği karârnâme-i gaddârâne, hukūk-ı düvel nâmını sahâif-i âlemden hakk edebilecek bir kuvveti hâizdir, (ihlâl-i âsâyiş eden devlet aleyhinde ittifâkat-ı düveliye husûlü) ve (düvel-i muazzamanın tehdîdatı) acaba nerede kaldı?

Artık “kuvvetin hakka mukaddem” tutulduğu bir devr-i medeniyetde! “hakkın âşikâr olması devletler peyda eder. Haksızlığın âşikâr olması nefret-i umûmiyeyi da‘vet eder” gibi laflar, -mazlûmu mütesellî etmek için söylense bile- hakîkatde her türlü ehemmiyetden âzâde kalır.

(Muhâfaza-i hukūk için başka çâreler de vardır) cümlesiyle büzâk?-efşan-ı lâf ü güzâf olanların (nasb-ı hakem) meselesini ortaya koymalarından da maddeten bir faide istihsâli müteassirdir. Çünkü, (kuvvet, hakka mukaddemdir) kāidesinin cereyân ettiği bir asırda nasb olunacak (hakem)in de kuvvetli tarafa meyl, binâberin adâletden inhirâf etmesi müsteb‘id değildir.

(Zam3anımızda hâl-i aslînin sulh ve salâh) olduğunu kabûl etmek de vâki‘e mutâbık olamaz. Zîra (sulh-i müsellah)ın en dehşetli muhârebeler derecesinde nüfûs ve serveti telef ve devletleri mesâib-i lâ-tuhsâya hedef etmekte olduğu reyu’l-ayn görülüb dururken, bu (muhârebe-i ma‘neviye)nin ta‘tili için sulh konferansları in‘ikad ederken hâl-i aslînin sulh ve salâh olduğunu iddiâ etmek tabiîdir ki doğru olamaz. Bi’l-farz iddiâ-yı vâki‘, hakîkat-i mahzâ olarak kabûl edilse bile (revâbıt-ı düveliyenin –cebr ve tahakküm esâsına değil- hukūk esâsına müstenid olduğunu) tasdîk etmek ve (hengâm-ı âsâyişde büyük devletlerin küçük devletleri istiklâlde müsâvî tutmalarını) revâbıt-ı düveliyenin hukūk esâsına müstenid olduğuna delîl add eylemek nasıl câiz olur?

Filhakîka büyük ve küçük devletler istiklâlde müsâvî tutuluyorlar. Fakat büyük devletler arzû etdikleri bir şeyi –haksızığı ıyânen sâbit iken- hakk-ı meşrû‘ sûretine koyarak istiklâlde kendilerine müsâvî tutdukları küçük devletlere –tehdîdat-ı gûnâgûn ile- kabûl ettiriyorlar. Hattâ bir hisse-i münâsebe ifrâzı yahud diğer yolda bir faide ibrâzı ile bu husûsda diğer büyük devletlerin de muâvenet-i hak-şinâsânesine! mazhar oluyorlar.

(İstiklâlde müsâvat)ın lafzî/lafzı? murad bir mesele olduğu ve (الحكم لمن غلب) kāidesinin pek çok def‘a istiklâli ihlâl ettiği vakāyi‘-i müteaddide ile isbât olunabilir.

(Hiçbir devletin tehlikeyi göze aldırmaksızın kendi kuvvetine istinâden diğer bir devletin hukūkunu istihkār edemez) da‘vâsında bulunulması da pek garîb bir keyfiyettir.

Kendi kuvveti ile, bazen bir iki müttefiğin kuvvetine istinâd ile diğer devletin hukūkunu istihkār eylemek acabâ kābil yahud vâki‘ değil midir? Meselâ –li-sebebin

mine'l-esbâb- muvakkaten işgāl olunan bilâdın –müddet-i muayyene birkaç def'a gelip geçdiği hâlde- iâde olunmaması, iâde için sâhib-i meşrû' tarafından mürâcaat vukū' buldukca (ipe un serilmesi)[274] belki -(keskin hırsız ev sâhibini korkutur) meseline mâ-sadak olarak- tahzîrat ve tehdîdata kıyâm eylemesi acabâ (istihkār-ı hukūk)un adem-i imkânına âid da'vânın mecrûhiyetini isbât edemez mi?

Kezâlik bir devlet tarafından devlet-i uhrânın hukūkuna (açıkdan açığa) taarruz vukū'u nâdiren tesâdüf olunan ahvâlden olmakla beraber ale'l-ekser hukūk-ı meksûbeye karşı hukūk-ı mevhûme iddiâ edilmek [187] sûretiyle tecâvüz olunmuyor mu? (Efkâr-ı umûmiyenin nefreti) ve (devletlerin kıyâmı) bin türlü teşebbüsât-ı iblis-pesendâne ile selb ve nefret (muhabbet)e, (aleyhe kıyâm) (lehe ikdâm) şekline kalb edilmiyor mu?

Efkârı umûmiyenin galeyânı, devletlerin kıyâmını îcâb etmek lâzım gelirse de devletler, kendileri için menfaat yahud mazarrat hiss etmedikleri mesâilden dolayı devlet-i uhrâ aleyhine isti'mal-i silah eylemedikleri şehâdet-i târihiye ile sâbittir.

Hukūk-ı düvel kavâidinden bir kısmının mer'iyyeti münker değilse de (alâkadâr olan devletler) kaydı mer'iyyet-i vâkıaya îras-ı halel etmektedir. Devletler (alâkadâr) olmasalar o kavâide de riâyet etmeyecekler demektir.

Zîra birkaç noktada menâfi'-i müştereke husûlü, kavâid-i mezkûrenin mer'iyyetini istilzâm ettiği hâlde menâfi'-i müşterekenin fikdânı kavâidin de metrûkiyetini iktizâ edeceği bedîhiyat mertebesindedir.

Bâhusus sarf-ı menfaat-i husûsiye nâmına hukūk-ı düvel kavâidine riâyet etmek, âmme için menfaat ve hukūk-ı düvel için ehemmiyet temin edemeyeceği derkardır.

Ne zaman menâfi'-i âmme, menâfi'-i husûsiyeye tercîh edilir, ne zaman hiss-i adâlet-i âmmeye sirâyetle her cemiyet, hakkına râzı ve âharın hukūkuna taarruzdan mütehâşî olursa hukūk-ı düvel, 'arz-ı vücûd ve saâdet-i âmmenin istihsâline bezl-i mechûd etmeğe kudret-yâb olabilir. Yoksa menâfi'-i müşterekenin yahud menfaat-i husûsiyenin vücûdu takdîrinde hukūk-ı düvel dâiresini tecâvüz eden devleti o dâireye ircâ ile beraber taht-ı mes'uliyete almak ve menfaat, ya mazarratın fikdânı hâlinde iğmâz etmek hukūk-ı düvelin vücûd ve te'sirini isbât edemez.

[274] Meşhûrdur ya, Nasreddin Hoca merhûmdan komşusu âriyet bir ip ister. Hoca "İpe un sermişler" der. Komşu "İpe un serilir mi" dedikde Hoca "Ben ipi sana vermemeğe niyet edersem un da serilir su da serilir" cevâbını verir!

Bir de bir kānunun vücûdu, muhteviyâtının harfiyen ve âmmeten mer‘iyyetine mütevakkıf olduğu hâlde hukūk-ı düvelin (menâfi‘e müteallik) kavâidinin mer‘î ve (menâfi‘e gayri-müteallik) kavâidinin mensî olması yine hukūk-ı düvelin vücûdunu iddiâ ettiremeyecek esbâbdandır.

Her devletin (menâfi‘-i mahsūsa)sına müteallik kavâid-i hukūkiyenin hâmîsi her devletin (kendi kuvveti) olduğunu i‘tiraf etmek (الحكم للغالب) ve (kuvvet hakka mukaddemdir) kāidelerinin cereyân-ı dâimîsini i‘tiraf demek olacağından ve hükm, gālibin irâde-i keyfiyesine tâbi‘ ve kuvvet, hakkın zuhûr ve karârına mâni‘ iken yine hukūk-ı düvelin vücûd ve te’sirinden bahs etmek mantığa muhâlif görülmek iktizâ eder.

[Almanlar tarafından zîr ü zeber edilen Fransa’da âsâyişin avdetiyle tedrîsata başlandığı esnâda bir mektebin icrâ olunan hukūk-ı düvel imtihânına da‘vet edilen (Aleksandır dö Mafis [Alexander de Mafis])’in –imtihan salonuna girerken- “Ay, bu ders hâlâ bizde devâm edecek mi?” suâliyle izhâr-ı ye’s ü melâl etmesi bu sırada nazar-ı dikkate alınacak ahvâldendir].

Efkâr-ı umûmiyenin –bin türlü ağrâz-ı fâside ile- umûmen ve müstemirren hak ve adle meyl edememesi ve (devletlerin en büyük mahkemesi) denilen (târih)in vereceği hükm-i âdilâneden –mevsim-i mahsūsunda, yani hukūkun muhâfazasına imkân bulunduğu bir zamânda- istifâde edilemeyerek ancak –birkaç asır sonra ve cebr-i mâ-fâta imkân kalmadığı evânda- ahlâfın nazar-ı istihcânını ve te’sîrat-ı beyhûdesini celb etmek sûretiyle bir faide-i cüz’iye hâsıl edebildiği ma‘lûm iken efkâr-ı umûmiye ile târihden hukūk için himâye beklemek hülyâ-yı müflis kabîlinden bir ümîd-i gayri-müfîd sayılabilir…

∴

Şu sözlerle hukūk-ı düvelin vücûd ve lüzûmunu inkâr etmek fikrinde bulunduğumuza zâhib olmamalıdır. Biz, hukūk-ı düvel hakkındaki ta‘rîzat ile müdâfaatı mukābele ve muhâkeme etdik. Ta‘rîzatın, -hakku’l-insâf- müdâfaatdan daha kuvvetli olduğunu göstermek istedik. Menfaat-i şahsiyeyi muhâfazaten bazı ahkâmına riâyet ve –menfaat-i âmmeye, yani hak ve adle hâdim olan- ahkâm-ı sâiresine muhâlefet etmek hukūk-ı düvelin vücûdunu ve beyne’d-düvel te’sîrat-ı külliyesini isbât edemeyeceğini isbâta çalıştık. Kat‘iyen müsellemdir ki hukūk-ı düvel, âlem-i insâniyet için elzemdir. Menâfi‘-i âmmeye hizmetden başka maksadı olmayan hukūk-ı düveli milel-i

muhtelife beyninde intişâr-ı tâmmına ve kavâidinin –bir kānun derecesinde- mecburiyyu'l-icrâ tutulmasına umûmen bezl-i mesâî edilmesi –insâniyet ve medeniyet nâmına- vecâibden ma'duddur, bu hakîkati kim inkâr edebilir?

Fakat şâyân-ı teessüfdür ki: tehâlüf-i edyân, tebâyün-i ahlâk, tezâdd-ı efkâr, hakdan ağrâz, meyl-i udvân, beyne'l-milel rekābet ve husûmet gibi mevâni'-i bî-hisâb, hukūk-ı düvel kavâidinin mer'iyyet-i tâmmesini ebediyen temin edemeyecek gibi görünüyor. Çünkü –edîb-i Kâmil merhûmun ta'biri [188] vechile- "Kâinatın kemâl-i azametine nisbetle âb-ı âlûde bir kabza çamur" olan küre-i arzın üzerinde "Bir dâne-i hakîr için birbiriyle çekişir mûr kabîlinden" bulunan insanların sabâh-ı haşre kadar beynlerinde sulh ü salâh-ı hakîkî te'sis edemeyecekleri vakāyi'-i mâziye vü hâliyeden istidlâl olunuyor.

Ukūl-i selîme ve efkâr-ı hayriye erbâbının temenniyât ve teşebbüsât-ı hayırhahânesinden bu âna kadar hiçbir faide hâsıl olamaması da istidlâl-i vâki'i te'yid ediyor.

Ne diyelim, "تا جمال تو درین پرده نهان خواهد بود جنک هفتاد دوملت بمیان خواهد بود" beyt-i hakîkat-âmizi bu bahse hâtime olsun…[275]

§

"Dîn ve mezheb, hukūk-ı beyne'd-düvele riâyet mecburiyetini ne istilzâm eder ne de tahdîd eyler, kāidesi umûmen tasdîk olunmuşdur". [*Hukūk-ı Beyne'd-Düvel Kanunu*- Blunşli]

-Mülâhaza-

Bahs-i mahsūsunda beyân edildiği vechile ezmine-i kadîmede her millet, milel-i sâire için hukūk kabûl etmediği gibi kurûn-ı vustâda da yalnız bir mezheb-i muayyen erbâbının hukūku tasdîk olunub mezâhib-i sâire sâlikleri hukūkdan değil hayâtdan bile mahrûm edilirdi.

1815'de vukū' bulan (ittifâk-ı mukaddes ise Hristiyanlığa münhasır hukūk-ı beyne'd-düvelden başka hukūk kabûl etmemek isterdi.

[275] İhtâr- Bu sahîfeler mütâlaa edildiği sırada (sulh-i müsellah) hakkındaki mülâhaza ile (Sahîfe:203) Amerika reîs-i hükümeti Mr. Rozolet'in ikinci Lahey sulh konferansına dair îrad ettiği nutuk üzerine yazılan mülâhazaya (Sahîfe 207) ircâ'-ı nazar edilmesi muktezîdir.

Gerçe Devlet-i Osmâniye ile Avrupa devletleri beyninde mine'l-kadîm muâhedat akd olunmuş ise de devlet-i müşârün-ileyhâ Avrupa Hey'et-i Düveliyesi hâricinde tutulur idi.

1856'da in'ikad eden Paris Kongresi devlet-i müşârün-ileyhâyı da hey'et-i mezkûreye idhâl eyledi. Dîn ve mezhebin hukūk-ı beyne'd-düveli îcâb yahud selb edemeyeceği tasdîk olundu.

Ne faide ki (الكفر ملة واحدة) meselesi aralıkda hukūk-ı İslamiye'yi inkâr ve imhâ etmekten geri durmadığı cihetle dîn ve mezheb, umûr-ı vicdâniyeden add ve serbestî-yi edyân kabûl edilerek milel-i muhtelifenin hukūku temin olunduğuna dâir verilen teminata ve (dîn ve mezhebin siyâsiyata taalluku yoktur) yolundaki beyânata i'timad etmek –târih tedkîk edildikce- müşkül görünüyor.

Yine tedkîkat-ı târihiye ile sâbit oluyor ki asıl şâyân-ı i'timad olan (hukūk-ı beyne'l-milel) İslamiyet'in ta'yin ve temin ettiği hukūk-ı beyne'l-mileldir. Çünkü nazar-ı İslam'da hukūk-ı âmme –hak gibi- azîz olduğundan İslam, edyân-ı muhtelife erbâbının hukūkunu –hukūk-ı İslam derecesinde- kemâl-i adâlet ü dikkatle muhâfaza ve himâye etmekten bir zamân hâlî kalmamıştır.

Zaten (Müslümanlık, hak yolunda kahramanlıkdan) ibâret değil midir? İşte târih!

Demek isterim ki (dîn ve mezhebin hukūk-ı beyne'd-düvele riâyet mecburiyetini! istilzâm yahud tahdîd etmediğinin umûmen tasdîk olunduğunu) tasdîk etmek için düvel-i Nasrâniyenin Devlet-i Fâzıla-i İslamiye gibi hâdim-i hak, hayırhâh-ı âmme, hâmî-yi adâlet, kaviyyu'l-kalb, safiyyu'l-fuâd olması, niyât-ı hayriyesini fi'len isbât etmesi iktizâ eder.

§

"Hukūk-ı beyne'd-düvel, devletlerin irâde-i keyfiyeleri üzerine değil âlem-i insâniyetin hukūk ü menâfi'-i külliyesi üzerine mevzû'dur". [*Hukūk-ı Beyne'd-Düvel Kanunu*- Blunşli]

-Mülâhaza-

Tabiî… Fakat mevzû'un ulviyetinden âlem-i insâniyet ne derece istifâde edebiliyor? İnsanlar da ef'âl-i şerriye için değil, a'mal-i hayriye için mahlûkdur. Lâkin hılkatin ulviyetini umûm insanlar üzerinde ne mertebe te'sîrat gösteriyor?

Hukūk-ı düvelin hukūk ü menâfi‘-i insâniyet üzerine mevzû‘ olmasından maddeten faide görülmek için devletlerin irâde-i keyfiyelerini icrâya hukūk-ı düvelin mâni‘-i kat‘î olabilmesi lâbüddür.

Hâlbuki hukūk-ı düvelin bir kuvvet-i hâkime şekline vaz‘ı –esbâb-ı adîdeden dolayı- kābil olamamakda [189] bulunmasına göre mevzû‘un ulviyet ve kıymetinden de istifâde edilemeyeceği yahud istifâdenin pek mahdûd kalacağı âşikârdır.

§

“Hukūk-ı beyne’d-düvel kābil-i hayât olan devletleri himâye eder. Bu kāidenin safsata ile su-i isti‘maline mahal olacağı cihetle tehlikesi olsa bile hakkāniyeti münker değildir. Hukūka mâlik olanlar ancak berhayât bulunanlardır”. [*Hukūk-ı Beyne’d-Düvel Kānunu-Blunşli*]

-Mülâhaza-

Bir devletde –memâta müntehî olan- za‘f ve inhitâtın zuhûr ve devâmı (a‘dâ-yı dâhiliye)nin harekât-ı muharribesinden münbais ise –o devlet, bizzat imhâ-yı hayâta mütesaddî bir müntehir hükmünde telakkî olunacağından- kāide-i mesrûdenin tasdîk-i sıhhatinde tereddüd olunmaz.

Fakat za‘f ve inhitât, düvel-i sâirenin –dâhilen ve hâricen- ilkā ve icrâ ettiği mefâsid ve tazyîkatdan inbiâs eylerse o kāidenin hakkāniyeti nasıl teslîm olunabilir?

Bu meselede –zâlim bi-nefsihî ta‘birine muvâfık olan- müntehir ile –mazlûm ve ma‘zur olan- maktûlün temyîzine dikkat edilmez ise –Blunşli’nin dediği- safsata ve su-i isti‘mal, esâs-ı hakkāniyeti hedm eyler.

Devlet-i marîzayı imhâya mâdemki devletlerin hakkı yoktur, bu hâlde marîzin iâde-i kuvvet edebilmesine devletlerin müsâid, hattâ fi‘len sâ‘î bulunmasını îcâb eder.

Berhayât olmayanlar hukūka mâlik olmamakla merzânın da hukūkdan mahrûmiyeti lâzım gelmez. Belki marîzin hukūkunu muhâfazaya çalışmak insâniyet ve medeniyetin, medenî insanlara tertîb ettiği bir vazife-i mühimmedir…

§

“Hemân hiçbir devletin zuhûru zulm ve şiddetsiz vukū‘ bulmamış gibidir. Çünkü devleti terkîb eden kuvâ-yı cedîdenin zimâm-ı idâreyi mutasarrıfları yedinden cebren nez‘e sâ‘î olacağı bedîhîdir. § Bir devletin teşekkülü sebebiyle hukūku pâymâl olan

devlet-i uhrâ, devlet-i cedîdenin teşekkülünü men‘ ve vücûdunu âlem-i hestîden def‘ ve ref‘ edebilecek hâl ve mevki‘de bulunmaz ise devlet-i muhdeseyi müddet-i medîde tanımakdan imtinâ‘ hakkını hâiz değildir”. [*Hukūk-ı Beyne’d-Düvel Kānunu- Blunşli*]

-Mülâhaza-

Muvâzene-i hâzıra iktizâsınca bir devletin imhâ-yı hukūkuyla devlet-i cedîde teşkîl edilebilmesi muhal ve zulm ve şiddetle bir devlet teşkîli edvâr-ı sâbıkaya mahsūs add olunuyor. Edvâr-ı sâbıkada –zûr-ı bâzû ile- gasb edilen hukūk, bugün hukūk-ı düvel nazarında –mezâ mâ-mezâ kaāidesine tevfîkan- hukūk-ı meşrû‘a hâline girmiş ve her devletin hâl-i hâzırı, hâl-i tabiî olarak kabûl edilmiş bulunduğundan (Blunşli)’nin –Hukūk-ı Beyne’d-Düvel Kānununa istinâd ile- dermeyan ettiği mülâhazanın zamânımıza taalluku olmamak lâzım gelir.

Şâyed o mülâhazanın hâl ve istikbâle şümûlü var ise –âlem-i insâniyetde i‘zaz ve i‘ẓam edilen- hukūk-ı düvelin (الحكم للغالب) usûl-i hakkāniyet-şiknânesine karşı irâe ettiği kavâid-i hak-şinâsânenin (hezeyân-ı mahrûm) ile hem-meâl olacağına –bu vesîle ile de- hükm etmek tabiî görünür.

Zîra hukūku –sâika-i za‘f ile- muhâfaza edememek yahud def‘-i gāsıbla istirdâd-ı hukūka muktedir olamamak hukūkdan sarf-ı nazar ve devlet-i gāsıbenin vücûdunu –bir devlet-i muhikka gibi- tav‘an ve kerhen kabûl ve tasdîk etmeğe –hukūk-ı düvel nazarında- bir sebeb-i muhikk ü mücbir add olunuyor demektir ki (irâde-i keyfiye) üzerine değil (âlem-i insâniyetin hukūk ü menâfi‘-i külliyesi) üzerine mevzû‘ olan hukūk-ı düvelden böyle bir hükm-i gaddârâne sudûru, hukūk-ı düvelin vücûd ve te’sirini inkâr edenler için bir beyyine-i kaviyye makāmına geçer. Vâkıa (bir devlet, devlet-i muhdesenin vücûdunu men‘ edebilecek hâl ve mevki‘de bulunmazsa devlet-i mezkûreyi tanımakdan imtinâ‘ hakkını hâiz değildir) cümlesi (hukūku pâymâl olan bir devlet, isbât-ı hayât edemezse hukūk-ı düvelin himâyesine mazhar olamaz. Çünkü hukūk-ı düvel, kābil-i hayât olan devletleri himâye eder) meâlini mutazammın ise de –yukarılarda da söylendiği vechile- her marîzin hayâtdan mahrûm olması lâzım gelmeyeceğine ve devlet-i marîzadan hayât-ı mütebâkiyeyi selbe devletlerin hakkı olmamasına nazaran gāsıbı, hukūk-ı düvel nâmına devletlerin def‘ etmesi ve hukūk-ı mağsûbeyi istirdâd ve sâhib-i meşrû‘una [190] iâde ile muvâzene-i düveliyeyi idâme eylemesi iktizâ eder.

(Devletler, yalnız kendi hukūkunu muhâfazaya mecburdur. Diğer devletin –alelıtlak- hukūkunu muhâfazaya müteahhid değildir) denilse biz taahhüdü (âlem-i insâniyetin hukūk u menâfi‘-i külliyesi üzerine mevzû‘ olan) hukūk-ı düvelden taleb eylemekte ve bu talebin husûlüne Eks-la-Şapel kongresinde hukūk-ı beyne’d-düvel kavâidine hürmet ve riâyet mecburiyetini kabûl ve tasdîk eden) devletleri mütekeffil addetmekte olduğumuzdan hukūk-ı düvel ile beraber devletlerin de devlet-i gāsıbeye hâmî ve devlet-i mazlûmeye mâhî sûretinde görünmemesini arzû ediyoruz. Arzûmuz, nefsu’l-emre muhâlif ise hukūk-ı düvel (âlem-i insâniyetin hukūk u menâfi‘-i külliyesi üzerine mevzû‘ değildir) iddiâsında bulunmağa mecburiyet hâsıl olur…

§

“Hukūk ve hüsn-i siyâset, her kavmin sûret-i meâş ve meâdını bizzat ta‘yin etmek emrinde hâiz olduğu hukūka müdâhale edilmemesini tenbîh ve işâret eyler. Bir hey’et-i te’sisiyenin umûruna ecânibin müdâhalesi- hey’et-i mezkûrede tasvîb ve kabûl olunan usûl ve kavâid, düvel-i sâirenin istirâhat ve emniyetlerini ve hukūk-ı beyne’d-düvel tarafından vaz‘ ve tasdîk olunmuş olan intizâmı tehlikeye ilkā etmedikce- mukārin-i hak olamaz. § Bir hâne sâhibine idâre-i dâhiliyesiçin komşularının irâe-i tarîk etmeğe hakları olmadığı gibi bir devletin tanzimatına dahî hemcivâr devletlerin keyfe-mâ-yürîd taarruz ve tasarruf etmeğe hakları olamaz”. [*Hukūk-ı Beyne’d-Düvel Kānunu*- Blunşli]

-Mülâhaza-

Bir devletin idâre-i dâhiliyesine, âhâr devletin müdâhaleye kat‘iyen hakkı olamayacağı hukūk-ı düvel, i‘lan edip dururken –düvel-i sâirenin ihlâl-i âsâyiş ü intizâmına zerreten-mâ taalluku olmayan- mesâilde müdâhaleden ictinâb edilmediği her gün görülüyor. Bu hâlde hukūk-ı düvel i‘lanının –hükm ve te’sir nokta-i nazarından- gazete i‘lanıyla müsâvî olduğu tahakkuk ediyor.

Hukūk-ı düvel, kavî ve gālib olanları berhayât ve zayıf ve mağlûb olanları mağlûb-i hayât farz etmezse bile (Kuvvet, hakka mukaddemdir. Kavî haklıdır. Zayıf haksızdır. Hukūk-ı düvel, kavîye hizmet edebiliyorsa zayıfa zahîr olamıyor. Çünkü o da zayıfdır, zahîrden mahrûmdur) cümlelerini hakîkat-i mahzâ olarak kabûl etmek –maatteessüf- zarûri görünüyor.

Hukūk-ı düvele taalluku cihetiyle burada (serbestî-yi edyân)a dâir bazı mebâhis serdi münâsib görülmüştür:

“Serbestî-yi edyân maddesi iki ciheti müştemil olup muâmelat-ı umûmiye-i devletde herkesin i‘tikādat-ı mezhebiyesinden dolayı meâtib olmaması ve ihtilâf-ı i‘tikad ile bir gûne müsâvatsızlığa ve muâmelat-ı zecriyeye mahal kalmaması zuhûr-ı İslam’dan berü memâlik-i İslamiye’de kabûl edilmiş ve Avrupa’da dahî bir müddettir hakāyık-ı müselleme sırasına girmiştir ki buna (serbestî-yi vicdân) deniliyor.

§ Serbestî-yi edyânın hiçbir tarafda tasdîk ve kabûl edilmediği ve Şarkın tazyîkat-ı dîniye ile envâ‘-ı taaddiyât içinde ezildiği bir zamânda zuhûr ile âleme neşr-i hakîkat eden dîn-i Mübîn-i Muhammedî ibtidâ-yı teessüsünde mezâhib-i muhtelife erbâbı hakkında pek âdilâne kāideler vaz‘ eylemiş ve bu sayede Avrupa’da dîn ve mezheb nâmına akıllara sığmaz mezâlim îkā‘ edildiği zamânlarda memâlik-i İslamiye’de serbestî-yi mezâhibin muhâfazasına fevkalâde i‘tina edildiği gibi hükûmet-i seniyye-i Osmâniye dahî bu yolda bilcümle cem‘iyâta tefevvukunu mûcib kavâid-i adâlet-kârâneden bir/ber? vechile inhirâf eylememiştir.

§ Serbestî-yi edyân maddesi Avrupa’da pek yeni vakitlerde kabûl edilerek türlü eşkâle/işkâle? girmiştir. (Ez-ân cümle) devletin bir mezheb-i resmîsi olup sâir mezâhib ve edyânı men‘ eylemesidir ki serbestî-yi edyânın kabûl edilmediği yerlerde bu sûret cârî demektir. Kurûn-ı vustâda ve engizisyon usûl-i şenîasının mevcûdiyeti zamânlarında Avrupa’da umûmen bu tarz cârî olduğu gibi Nant Fermanının feshinden 1789 senesine kadar Fransa bu hâlde idi. Hattâ kralların cülûsünde Katolik mezhebinin gayrı mezâhib erbâbını kahr edeceklerini mübeyyen resmen yemin etmeleri usûlden olup On altıncı Lui’nin cülûsu zamanında ise efkâr-ı âmme terakkî ederek Protestanlardan nice adamlar mevâki‘-i ‘âliyeye irtikā etmiş olduklarından böyle bir yemînin münâsebetsiz olacağı anlaşılmış ve On altıncı Lui ise yemîni külliyen hazf ile usûl-i kadîmeyi kaldırmağa cesaret edemeyip o sırada anlaşılmaz bazı sözler îrâdıyla müşkilâtdan kurtulmuşdu.

§ İngiltere’de bir takım vakāyi‘-i siyâsiyenin îcâbatı zümresinden olarak Katolik mezhebi ile sâir Protestan mezâhibi erbâbı her türlü hukūk-ı medeniye vü siyâsiyeden mahrûm bırağılmışdı. Nice ahvâlde [191] ihtilâf-ı mezhebin mûcib-i mücâzat olması gibi haksızlıklar ve mezheb-i resmîye gayri-mensûb âdemlerin kendi âyinlerince icrâ

eyledikleri münâkehatın kānunen tanınmaması gibi yolsuzluklar görülüyordu". [*Hukūk-ı İdare*- İbrahim Hakkı Bey]

-Mülâhaza-

(Din ve mezhebin siyâsiyata taalluku yoktur) iddiâsına rağmen beyne'l-milel muhârebat ve mücâdelat, pek çok defa mugāyeret-i dîniyeden inbias eylemesine ve "salîbin arz-ı vücûd ettiği yerlerde hilal revnüma olamaz" terâne-yi garaz-kârânesi hâlâ tahrîş-i gûş-i insâniyet etmekte bulunmasına göre (serbestî-yi edyan) nazar-ı siyâsetde pek mühim bir meseledir.

Her türlü fazâil-i ahlâkiye vü siyâsiyenin masdarı olan dîn-i mübîn-i İslam, -te'sis ettiği medeniyet-i hakîkiye sırasında- serbestî-yi edyan mesele-i mühimmesini de nazar-ı dikkate almış, bu babda müsaade-i âlicenâbâne i'tâsıyla şân-ı âlîsini bir kat daha i'lâ etmiştir.

Din-i İslam'ın terakkiyât-ı medeniyeye mâni' ve muhâfaza-i intizâm-ı âleme hâil olduğunu iddia eden insâniyet düşmenlerine ne diyelim? Nasraniyet'in diyanet gibi –hukūk-ı şahsiyeye âid- bir emr-i vicdânîyi bile ibtal ve kavâid-i hakkāniyeti esâsından ihlal ettiği bir zamanda dîn-i İslam'ın "Dînde ikrah yoktur" kāide-i âdilânesini vaz' ile edyan-ı muhtelife erbâbına serbestî-yi tâm verdikden başka her milletin dînini, canını, ırzını himâye ve muhâfaza etmek sûretiyle kâinat-ı insâniyeyi ihya eylediği müsellem-i enam olduğu halde o dîn-i müb3inin mâni'-i medeniyet, Müslümanların rehrev-i vâdî-yi vahşet olduğunu iddia etmek –böyle bir asr-ı medeniyetde, böyle bir devr-i kemâlde- nasıl tecviz olunur?

Ulûm ve fünûn terakki etdikce hakāyık-ı İslamiye'nin derecât-ı ulviyesi taayyün ve taâlî etmekte o hakāyık, milel-i mütemeddine ulemâsını vakf-ı hayret ü hürmet eylemekte iken ruh-ı insâniyet olan- İslamiyet, nasıl olur da mâni'-i medeniyet görülür?

Serbestî-yi edyan mesele-i mûtenâ-bihâsının mukteza-yı medeniyet olduğunu –meden3i addedilen- Hristiyanlar pek yakın zamanlarda takdîr edebildikleri, maahâzâ bu usûl henüz pek çok mahallerde lâyıkıyla takarrür edemediği halde –vahşi addolunan- Müslümanlar bu usûl-i hakkāniyet-perverâneyi –daha hîn-i zuhûrlarında- kabûl ve bugüne kadar kemâl-i dikkatle idâme etdikleri hakāyık-ı vâzıhadan değil midir?

Binâberin, İslamları taassub-ı câhilâne, harekât-ı medeniyet-şiknâne ile ithâm etmek cür'et-i hak-nâ-şinâsânesinde bulunan Frenkler, terakkiyât-ı medeniyeye ve muhâfaza-i intizâm-ı âleme mâni' olan dîn ve milletin hangi dîn ve millet olduğunu isbât için Müslümanları berâhin-i târihiye, delâil-i mantıkiye ibrâzına mecbur etmemeleri lâzım gelir. Muhyî-yi âlem-i insâniyet, Müessis-i fazîlet ü medeniyet (Sallallahu Aleyhi Vessellem) Efendimiz hazretlerinin ahidnâme-i 'âlî-yi risalet-penâhîleriyle Ebu Bekir es-Sıddık (Radıyallahu Anh) hazretlerinin –Suriye fethinde- Halid b. Velid (Radıyallahu Anh)'a tahrîr buyurdukları emirnâme-i sâmî, bu sadedde ehl-i İslam için sabâh-ı haşre kadar iftihâr olunabilecek birer hüccet-i saâdet ü selâmettir ki münkirler, kāfile-i nâciye-i Muhammediye cânibinden dâimâ bu hüccetlerin ihtivâ ettiği hakāyık-ı medeniyeti ve bu hakāyıka her asırda hakkıyla riâyet edildiğini –bedâhete karşı- inkâr ederlerse hakîkaten (kâfir) olduklarını ikrâr ve izhâr etmiş olurlar.

İşte o kadardır ol (hakîkat) Bâkîsi güzâf-ı bî-nihâyet…

§

"Serbestî-yi mezâhib iki esâsı şâmildir. Birincisi ihtilâf-ı dîn ü mezhebden dolayı hiçbir kimsenin devletce meâtib olmamasıdır. İkincisi de mezhebin farkından nâşî devlet tarafından hiçbir gûne müsâvatsızlığa ve muâmelât-ı zecriyeye meydân verilmemesidir. Buna serbestî-yi mezâhib derler. § Niçin kuvve-i umûmiye mezâhibe müteallik husûsata karışıyor? Çünkü bir mezhebin icrâsı demek o mezhebe sâlik olanların müttehid bir cemâat teşkîl ederek müştereken icrâ-yı ibâdet etmeleri demektir. İşte bu müştereken icrâ-yı ibâdet etmek meselesi birçok cihetlerden şâyân-ı dikkatdir. Dîn, bir devletin istirâhatini, bekāsını ihlâl etmemelidir. Yani mevcûd olan intizâm-ı ictimâîyi muhil olmamalıdır. Âdâb-ı umûmîye, ahlâka, âsâyiş-i umûmîye mugāyir bulunmamalıdır. § Bavyera'nın bir kûşesinde geçen asırda türeyen bir dînin ekānîm-i esâsiyesinden biri de hizmet-i askeriye aleyhinde idi. Şimdi Almanya devleti o dîn mensûbininin şu kāidesini kabûl etmiş olsaydı kuvve-i umûmiye-i askeriyesine kendi eliyle dehşetlü bir darbe indirmiş olacakdı. Binâenaleyh [192] ânlara dedi ki bu kāideyi devlet tanımayacakdır. Hattâ bunun üzerine o dînin birçok sâlikîni memâlik-i Osmâniye'ye hicret etdiler. Yafe ve Kudüs taraflarında Alman köyleri teşkîl eylediler. § Umûmiyetle bugün âdâb-ı umûmiyeyi muhil olmamak ve devletin intizâm-ı ictimâîsini ihlâl etmemek şartıyla edyânın serbestîsi kabûl edilmiştir. Ve Avrupa'da ilk defa bunu kabûl eden devlet ve hükümdâr Prusya ve Büyük Frederik'dir. Kezâ

Amerika'da da hukūk-ı esâsiyeye de serbestî-yi mezâhibin kabûl edildiğini evvelce yazan Hükûmat-ı Müttehidedir". [*Hukūk-ı İdare Dersleri*- Şuayb Bey]

-Mülâhaza-

Bir devletin istirâhatini, bekāsını ihlâl, intizâm-ı ictimâîyi işkâl eden ve âdâb-ı umûmiyeye, âsâyişe mugāyir olan bir dîn zaten dîn add olunamaz. Dîn-i hak, saâdet-i âmmeyi –sûret-i mutlakada- tekeffül eder. Selâmet-i âmmeyi ihlal eden din ise din-i hak değildir.

Din, Hakk'ındır. Mahlûk, te'sis-i diyânet hakkından mahrûmdur. Mahlûkun bir takım evhâm ve zunûna, a'râz-ı nefsâniyeye tebaiyetle te'sis ettiği akāid-i bâtıla ve mezâhib-i gayri-tâile dîn nâmını değil, hattâ kānun ve nizâm unvânını bile ihrâz edemez. Dîn-i hakda garaz olmadığı için –yalnız sâliklerini değil- umûm-ı cem'iyât-ı beşeriyeyi saâdet-i mütesâviye ve selâmet-i dâimeye mazhar eder. Dîn-i bâtılda esâs, garaz-ı fâsid olduğu için –yalnız sâliklerini değil- mesâlik-i sâire erbâbını da maddeten ve ma'nen dûçar-ı mesâib eyler.

Müslümanlar, dînlerinin selâmet-i umûmiyeyi mütekeffil bulunduğuna kat'iyen emîn olduklarıçün serbestî-yi edyâna müsâade göstermekte mahzûr görmemişlerdir.

Hristiyanlar, mezheblerinin zunûn-ı bâtıla ve evhâm-ı hâileden ibâret ve cemiyet-i beşeriye için mâni'-i saâdet olduklarını bildikleriçin yalnız bir dîn-i muayyene müsâid ve edyân-ı sâirenin serbestîsine mâni' olmuşlardır.

Eğer o dîn-i muayyenede muhâlefet eyleseydiler cemiyet-i beşeriyeye –hâlen ve istikbâlen- medeniyet nâmına pek büyük hizmet etmiş olurlardı!

[Dakîka- Dîn-i İslam cehlden, edyân-ı sâire ilmden korkar. Çünkü İslam'ın ihtivâ ettiği hakāyık-ı 'âliye, ilm ile inkişâf eder. Edyân-ı sâirenin züyûf-ı sarfa olduğu yine ilm ile tahkkuk eder. Edyân-ı gayri-hakkaya vücûd veren –düşmen-i hak olan- cehldir. Cehlin zevâliyle edyân-ı sâire de zâil olur.

Müslümanlarca serbestî-yi edyâna muvâfakat, Hristiyanlarca bir dîn-i muayyenden mâ-adâsına mümânaat edilmesinin esbâbını yine bu esâsda taharrî etmelidir. Nitekim Avrupa'da ilm ve fennin intişârıyla beraber serbestî-yi mezâhibe de rûy-ı müsâade gösterilmeğe başladı. Fakat erbâb-ı ilm arasında Hrisiyanlığa i'tikad ve i'timad edenler günden güne tenâkus etdi, hâlâ etmektedir.

Vaktiyle papaların gazabını selb ve afv ve merhametlerini celb etmek için Vatikan'ın kaldırımlarında, karda kışda hükümdârlar sürünürken şimdi, lostracılar, tulumbacılar bile o yolda tezlîl-i nefse ve istid'â-yı afva tenezzül etmez oldu. Hattâ –dîn nâmına- ayakları öpülüb i'zaz edilen (Şerper)ler, yani Papas-yânîler her beldede ayaklar altına alınarak tezlîl edildi, diyârdan diyâra tard olundu. Zîra nûr-ı maârifle –az çok- tenvîr-i fikr eden Hristiyanlar, papasların ayyuka çıkardıkları velvele-i mütedeyyinâneye!, nasâyih-i pederâneye! "[Bu kısım boş bırakılmıştır]" terânesiyle mukābele ve kahkaha-i istihzâ ile o muazzam nâsihleri müsahhara etdiler.

İlm ile insâfı nefslerinde cem' eden Hristiyanlar ise dîn-i İslam'ın azamet-i şânını -tav'an ve kerhen- teslîm etmeğe mecbur oldular. Elbette olacaklar, çünkü hak zevâlden masûndur. Bâtıl dâimâ zevâle makrûndur. Hakkın zuhûru, bâtılın in'idamı gibi tabiîdir. Teahhur-ı zuhûr, hakkın şânına îrâs-şeyn edemez. Hak, ne vakit olsa hakdır…].

§

"Hazret-i Ömer Kudüs'ü teşrîflerinde cemâatle Kamame Kilisesinin önüne geldikleri zamân öğle zamânı geldiğinden Patrik Sofranyos [Sofranios] edâ-yı salât için kiliseye girmelerini istirhâm etdi. Hazret-i Ömer ise 'Eğer ben buraya girersem belki ileride Ömer girmiştir mukaddes bir yerdir diye İslamlar almak isterler' diye kilisenin havlîsinde [193] taşlık üzerinde edâ-yı salât etdiler. Hukūk-ı reâyâya bu kadar riâyet, bu kadar hilm ve tevâzu târih-i medeniyetde pek az misline tesâdüf edilen şeylerdir. Bu serbestî-yi mezâhib husûsunda İslam'ın nâil olduğu muvaffâkiyâtı anlamak için târih-i İslam'ı mütâlaa ediniz. Meselâ Bedir Muhârebesinde kabâile karşı müsellah üç yüz on dört müdâfi' var imiş. Bir asır sonra hükûmet-i İslamiye Pirene Dağlarını tecâvüz etmiştir. Bir asır zarfında Suriye, İran, Mısır, Şam, Afrika, İspanya tamâmen zabt olunmuşdur.

([?]) (le Problem e la Konklusyon dö Relijiyuz [Le Problème e La Conclusion de Religieuse?]) nâmındaki kitâbında 'Zamânın Bizans İmparatorlarıyla Ashâb-ı Kirâmını yekdiğeriyle mukāyese ettiğimiz zamân imparatorların mevki'lerinin ne kadar pest, âdî olduğunu görürüz. Ve Ashâb-ı Kirâmın ne kadar dirâyetli, ne kadar hak-şinâs olduklarını küçük bir mukāyese ile derhâl anlarız. İslamiyet bu şâyân-ı hayret fütûhatda akvâm-ı Hristiyânenin kanâat-i Hristiyânelerine zerre kadar

dokunmamışlardı. Ve aslâ kerhen ve cebren tebdîl-i dîne çalışmamışlardı. Çünkü İslamiyetde tebdîl-i dîn için ikrâh yoktur" diyor.

§ Papas Mişon ([?]) nâmındaki eserinde 'Kavimden kavme karşı bir kānun-ı merhamet demek olan serbestî-yi mezâhibin Avrupa'ya yani âlem-i Hristiyanîye İslamlar tarafından ilk defa öğredildiğini kabûl eylemek zarûrîdir. Vâkıa bu bizim için pek acı olmakla beraber hakîkatin karşısında boynumuzu eğmekten başka çare yoktur' diyor". [*Hukūk-ı İdare Dersleri*- Şuayb Bey]

-Mülâhaza-

(Adl-i müşahhas) unvânına bi-hakkın lâyık olduğunu –ef'âl-i adâlet-kârânesiyle- kâinata tasdîk ettiren Faruk-ı Âzam (Radıyallahu Anh) Efendimizin (kilise havlîsinde edâ-yı salât) buyurması, adâlet-i İslamiye'nin ulüvv-i şânına bir burhân-ı mukaddesdir ki bu türlü etvâr-ı âlî-cenâbâne hiçbir asırda, hiçbir milletde görülmemiştir.

İslamiyetin hürriyet-i şahsiyeyi muhâfaza ve teminde ibrâz eylediği himem-i cezîle, serbestî-yi edyân meselesinde o kadar muşa'şâ bir sûretde tecelli etmiştir ki Batrik Sofranyos [Sofranios]'un edâ-yı salât için kiliseye (girmemelerini) istirhâm edeceği yerde (girmelerini) niyâz etmesi adâletin müslim ve kâfir, gebr ve mecûs üzerinde hâsıl ettiği te'sîrat-ı haseneye en büyük bir delîl-i cemîl add olunur.

Ah… (devr-i kemâl-i medeniyet) nâmıyla tebcîl edilen asrımızda bile (İslamiyetin kabûl ve tervîci insanları devr-i bedâvete iâdeden başka bir şey olmadığına)[276] dâir nutuklar îrad eden hâinler, Faruk-ı Âzamın –kiliseyi tahrîb ve salîbi zîr-i pâyinde tahkîr ile âlem-i Nasraniyeti ta'zib etmeğe muktedir iken- adâlete hürmeten kilise havlîlerinde, taşlar üzerinde edâ-yı salât ile dîn ve mezhebe taarruz eylememesini, Müslümanların da el-hâletu-hâzihî o eser-i güzîne ittiba' ve edyân-ı muhtelifeye serbestî-yi tâm i'tâ etmesini işitüb görmüyorlar mı?

Görüyorlarsa İslamiyeti nasıl devr-i bedâvete avdetden ibâret gösteriyorlar, vicdânlarından, târihden, hattâ kiliselerinden, salîblerinden, batriklerinden utanmıyorlar mı?

Faruk-ı efham efendimizin muâmele-i mürüvvet-mendânesi eser-i bedâvet ü vahşet ve her asırda Hristiyanların dîn-i İslam ve ehl-i İslam hakkında revâ gördükleri tahkîrat-ı

[276] Lord Kromer [Cromer]'in Mısır'da –sûret-i hakda- îrad ettiği bir nutk-ı kâfirâneye âiddir.

şedîde ve mezâlim-i medîde eser-i medeniyet ise biz, infilâk-ı subh-ı hakîkate, (يوم تبلى السرائر)e kadar vahşetimizle iftihâr ederiz!..

Hristiyanlar, ne insâfsız âdemler, dünyânın en mütemeddin akvâmından saydıkları Romalılar ile –vücûd-ı siyâsîlerini ânların kavânini sayesinde teşkîl etdiklerine kanâat eyledikleri- Müslümanları bir kere nazar-ı tedkîke alsalar, hakkāniyet nâmına bir hükm-i munsifâne verseler olmaz mı?

Mısır fuzalâsından Şeyh Ahmd Zarrafî'nin Fransızcadan tercüme (*Kurrate'l-Uyûn*) tesmiye ettiği kitâbda Müslümanların seksen senede feth etdikleri bilâdın Romalılar tarafından sekiz asırda zabt edilen akālimden ziyâde olduğu beyân olunuyor. Romalılar, girdikleri memâlikde ne yapdılar, Müslümanlar feth etdikleri ekālimde ne türlü hareket etdiler, bu meseleyi hall ve isbât için biz îrad-ı makāl etmeyelim, o vazife târihe âiddir. Yalnız diyelim ki seksen senede sekiz asırlık fütûhata muvaffâkiyet husûlü (kilise havlîsinde, taşlar üzerinde edâ-yı salât) etmek gibi bir hareket-i âdilenin netîce-i tabiîsidir…

(Mişon) nâmındaki papas, bir merd-i insâf-istînas ise kendisince ve mezhebdaşlarınca –pek acı olmakla beraber- daha pek çok hakîkatlerin karşısında boyun eğmeğe, (kalpağını atub istavroz [194] çıkarmağa) mecbur olur. İslamiyetin, âlem-i Nasraniyete öğrettiği şey yalnız serbestî-yi mezâhib değildir. İslamiyet, kâffe-i fazâil-i insaniyeyi, hakāyık u levâzım-ı medeniyeyi –asırlarca- âlem-i Nasraniyete ta'lim etmiştir, hâlâ etmektedir.

Ehl-i insâf, bilâ-tereddüd i'tiraf eder ki: dîn-i İslam, Avrupa milel-i mütemeddinesinin, Avrupa medeniyet-i hakîkiyesinin[277] velînimet-i yegânesidir.

Çünkü Hâlik'a, mahlûka karşı îfası lâzım gelen vazâif-i mühimmeyi insanlara ta'lim eden, saâdet ü selâmet-i beşeriyenin –her zamânda- mevkūf-ı aleyhi olan ahlâk ve maârifi kâinat-ı insâniyeye neşr eden, hukūk-ı beşeriyeyi her türlü usûlüyle, fer'iyle te'sis ve ta'yin eden, elhâsıl medeniyet-i fâzılaya vücûd veren bir dîn-i Mukaddesin yalnız (serbestî-yi mezâhib) husûsundaki lütf-i kerîmine değil, daha birçok eltâf-ı

[277] Avrupa'da medeniyeti, yalnız ulûm ve fünûnda ve devletlerin tebaasına karşı ibrâz ettiği muâmelat-ı âdilede aramalıdır. Medeniyet nâmına ihtiyâr olunan ahvâl-i habîse medeniyetin veled-i meşrû'u değil, veled-i zînâsı add olunabilir ki medeniyetin veled-i zînâsı vahşetin veled-i hakîkîsi demektir. Yukarıda Avrupa medeniyetinin (hakîkiye) kelimesiyle takyîdi bu nükteye mebnîdir.

celîlesine karşı boyun eğmeğe, arz-ı şükr ü minnet etmeğe –Papas Mişonla beraber- bütün âlem-i Nasraniyet, ebediyen mecburdur, bu hakîkati kim inkâr edebilir?

[Dakîka-i müellime- Frenklerin –esâsen vahşî oldukları hâlde- Müslümanları taklîd ile kesb-i medeniyet ve Müslümanların –esâsen mütemeddin oldukları hâlde- Frenkleri taklîd ile bilâhare meyl-i vahşet etdikleri iddiâ olunursa –maatteessüf- buna diyeceğimiz yoktur…].

§

"Fethi müteâkib Fatih'in ahvâli tedkîk olunursa şimdiye kadar hiçbir pâdişâh bir millet-i mağlûbeye karşı o derece rahm ve şefkat göstermemiştir. Hattâ memâlik-i ecnebiyeye istîman eden birçok Rumlar tekrâr vatanlarına avdet eylemişlerdir". [İstuvâr Dö La Turkî [Histoire de la Turquie]- Lamartin].

-Mülâhaza-

"Müsâvat ve hürriyet İslamiyetin kavâid-i esâsiyesindendir. İşbu kāideye tevfîkan Osmanlıların usûl-i idâresi umûm-ı tebaaya kānun nazarında kâmilen hürriyet ü müsâvat-ı şahsiye ihsân etmeği kāide-i külliye ittihâz eylemiştir. Bu kāide mûcibince dahî ecnâs-ı sâire emniyet-i kâmileye ve gerek mezhebce ve gerek cemâatlerinin menâfi'ini kendi ihtiyârları üzere idâre için hürriyet-i tâmmeye mazhar olmuşlardır. Şerîat-i İslamiye tamâmen icrâ-yı hakkāniyeti emr ve hakkāniyetden tebâüdü nehy ile bu mesleğe sülûku irtikâb edenler için mücâzat-ı şedîde tertîb eder. Handan-ı Âl-i Osman'ın müessisleri birinci muvaffâkiyetlerini serbestî-yi mezâhib kāidesinin tamâmıyla icrâsı sâyesinde hâsıl eylemişlerdi. Milel-i mahkûmeyi cebr-i silahdan ziyâde hürriyet-i mezhebiye ile taht-ı inkıyâda almışlar idi. Kuvâ-yı terakkiyât-cûyânelerini idârelerinin adâleti ile tevsî' eylediler. Ve sıyt ve şöhretleri memâlik-i mütecâvireye velvele-endâz olup ol kadar te'sir eylemiştir ki memâlik-i mezkûre hemân hücûm olunmazdan evvel feth ü teshîr kılınmış idi. İşte adâletin sıyt ve şöhreti bu kadar azîmdir. Rumeli'nin fethinde millet-i gālibe mağlûb olan Hristiyanları İslamiyeti kabûl etmeğe mecbur edebilür idi. Hâlbuki böyle bir şey yapmadı. Bilakis Müslümanların i'tikad ve icrâ etdikleri usûl-i celîle, dâire-i tebaiyete dehâlet eden ahâlinin vicdânlarına cebr değil tazyîk bile olunmasını men' eder idi. Müslümanlar, mağlûbların mezheb ve lisân ve emvâl ve arâzilerini muhâfaza etmelerine müsâade etdikden başka cemâatlerin umûrunu dahî istedikleri gibi idâre ve mekteblerini tanzim etmelerine imtiyâz ihsân eylediler. Hükûmet bu maddelere kat'â müdâhale etmedi.

§ Sultân Mehmed Han-ı Sânî hazretleri feth-i Konstantiniye'den sonra derûn-ı memleketde âsâyişin iâdesi akîbinde bir afv-ı umûmi i'lan ve bir dîvan akdini emr ü fermân buyurdu. Dîvan-ı mezkûra Rum patriği dahî da'vet olunub kendisine bir hürmet-i mahsūsa olmak ve resmen hakkında iltifât edilmek üzere Fatih müşârünileyh hazretleri başlıca vükelâsını patriğin istikbâline gönderdi. Ve bizzat yerinden kıyâm ile on kadem kadar ilerüleyüb patrik mûmâ-ileyhin elinden tutmuş ve yanında oturtmuşdur. Uzunca bir mükâlemeden sonra patriğe hükûmet-i ruhâniye ve umûr-ı mezhebiyesinde hukūk takaddüm ve tefevvukunun tecdîdine bir nişâne olmak üzere bir asâ ihsân eyledi. Bu asâ hâlâ Rum kilisesinin merâsimi sırasında mahsūs ta'yin olunmuş bir papaz ma'rifetiyle patriğin önünde götürülür. Sultân müşârünileyh biraz sonra dahî Dersaâdet'de te'sis eylediği mehâkim-i şer'iyenin İslam ve Hristiyanlara müsâvat üzere icrâ-yı adâlet edip [195] etmediklerini ve millet-i mahkûmeyi temin ile henüz alışmadığı bir usûl-i muhâkeme hakkında zâhib olabileceği şübhe ve evhâmı izâle etmek üzere umûr-ı kānuniyeye âşinâ ve ma'lûmâtlu ve mu'temed iki rahib intihâb etmesini patriğe tavsiye eyledi. Patrik dahî bunları intihâb ettiğinde zât-ı pâdişâhî merkūmları bazı müelliflerin kavlince bir ve diğer müelliflerin kavlince üç sene kadar zikr olunan mehâkimin sûret-i cereyânını gözden geçirüb ba'dehû hâk-i pây-ı şâhânelerine bî-perva meşhûdat ve mütâlaalarını 'arz etmelerini emr ü fermân buyurdular.

Muhakkakdır ki bu râhibler me'muriyetlerini icrâ edip netîce-i tahkîkatlarını 'arz etmek üzere saray-ı hümâyuna avdetlerinde şu fıkrayı dahî raporatörlerine derc ve ilâve etmişlerdir: (Zât-ı hazret-i mülûkâneleri tarafından eyâletde te'sis olunan mehâkim dahî Dersaâdet'de te'sis buyrulan mehâkim misilli icrâ-yı adâlet ediyorlar. Ve işbu usûl devâm ettiği hâlde devlet-i kaviyye vü âdilelerinin karîben aksâ mertebe-i terakkîye vâsıl ve hükûmet-i seniyyelerinin imtidâd edip tebaa-i şâhânelerinin ma'muriyet ve saâdeti hâsıl olacağına zât-ı şâhâneleri emîn olabilürler). Devlet-i Osmâniye kendi hükûmetini adâlet-i kâmile ile te'sis ve tahkîm ettiği hâlde umûm Avrupa düvel-i sâiresinde zulm ve mezhebce taassub ve taaddî cereyân eylediğinden bundan muhârebeler ve ihtilâller zuhûr etmiştir. Avrupa milel-i Şimâliye ve Şarkiyesi o zamân henüz hâl-i vahşetlerinden çıkmamışlar idi. Dûçar oldukları mezâlim ve taaddiyâta binâen her tarafdan mültecîler memâlik-i Osmâniye'ye vürûd edip ânda ma'bed ve himâye bulurlar idi". [Bu kısım boş bırakılmıştır]

-İlâve-i Mülâhaza-

Adâlet, İslam'ın lâzım-ı gayri-mufârıkıdır. Her müslim, gerek nefsine gerek âhara karşı dâimâ iltizâm-ı adâlete me'murdur. Çünkü adâletin hâmîsi Cenab-ı Hak'dır. Hakk'ı tanıyanlar Hakk'ın mahmîsine de riâyet ederler.

Fatih Mehmed, mensûb olduğu dîn-i Muhammedî'nin emr-i celîlini infâzdan başka bir şey yapmamiştir. Mülûk-ı Nasraniye ne yaparsa yapsın, her melik-i müslim Hazret-i Fatih'in yapdığını yapmakla mükellefdir. Aksini yaparsa âlem-i fânîde mahzûl, âlem-i bâkîde mes'ul olur.

Hılkat-i Âdem'den beri cereyân eden vakāyi', isbât etmiştir ki saâdet ü selâmet-i beşeriye ancak adâletle temin olunabilir. Zulm ile icrâ-yı ahkâm etmek isteyenler evvel-be-evvel nefslerini, sonra vatanlarını dûçar-ı izmihlâl ederler. Zulme zahîr zuhûr etse de hükmü yoktur. Zîra bütün âlem-i insâniyet adle dilbestedir. Şevket-i hakîkiye ise yalnız adâlet ile istihsâl ve idâme edilebilir.

Siyâset-i İslamiye –siyâset-i Efrinciye gibi güftâr-ı kallâşâne ve etvâr-ı gaşşâşâneye değil- sıdk ü fazîlet ü adl ü mürüvvet esâsına müstenid ve "من غشّ فليس منّا" hadîs-i mübâreki bu nükteye binâen şeref-vârid olduğu için ehl-i İslam, makāsıd-ı siyâsiyesini her asırda fazîlet ve adâlet ile istihsâl etmiştir ki –sahâif-i târihiyeyi tezyîn eden- bunca muvaffâkiyât-ı hârikulâde, siyâset-i hakîkiyenin mâhiyetini erbâb-ı basîrete irâe eylemektedir.

Hâiz olduğu meziyât-ı adîde ile –dühât-ı siyâsiyun meyânında- kesb-i imtiyâz eden Hazret-i Fatih, millet-i mağlûbeye karşı gösterdiği etvâr-ı adâlet-kârâne ile siyâset-i İslamiyeye tevfîk-i hareket ve o saye-i münciyede –cihânın kalbi mesâbesinde bulunan- bir nokta-i mühimmede ihkâm-ı hükûmet etmiştir.

Binâberin fazîlet ve meziyet, her hâlde dîn-i Saâdet-rehîne râci'dir. Fakat dîn-i mukaddesin sümüvv-i şânını –kemâl-i dikkatle- ibrâz etmek de Fatih gibi –hakāyık-ı dîniye ve dekāyık-ı siyâsiyeye vâkıf- bir şehriyâr-ı basîret-kâr olmağa mütevakkıfdır. (Ravvehullahu Rûhahû)

Hukūk-ı düvele âid mebâhis sırasında –Devlet-i Osmâniye'yi öteden beri müşkilât-ı gûnâgûna dûçar eden- (Kapitülasyon-'uhûd-ı kadîme)den de bir nebze bahs etmeğe lüzûm vardır:[278]

Ma'lûmdur ki muâhedat, hukūk-ı tabîiyeye ya âdete istinâden beyne'd-düvel cârî olan hukūk ü vazâif-i mütekābileyi –hâl-i hâzırı üzerine- tasdîk yahud tevsî' ve tahdîd etmekle beraber [196] hukūk u vazâif-i mezkûreye vâcibu'l-icrâ hükmünü vermek maksadıyla teâtî olunan senedâtdır.

Muâhedat, (muâhede-i teminiye) (muâhede-i himâye) (muâhede-i bî-tarafî) (muâhede-i ittifâkiye) (muâhede-i hudûdiye) (muâhede-i sulhiye) (muâhede-i ticâriye) gibi birkaç nev'e münkasemdir.

Muâhede, isneyn beyninde müşâreket esâsına müstenid ve ândan tevellüd edecek menfaat de tarafeyne –alâ-vechi't-tesâvî- âid olmak tabiî iken (kapitülasyon) denilen 'uhûd-ı kadîme yüzünden Devlet-i Osmâniye'nin menâfi'-i siyâsiye vü mülkiyesi –her türlü ma'nâsıyla- heder ve düvel-i ecnebiye ise fevâid-i gûnâgûne mazhar olmakdadır.

Devletler beyninde akd olunan muâhedat, hukūk-ı düvel kavâidine ve muâmele-i mütesâviye esâsına mübtenî olduğu hâlde Devlet-i Aliyye ile düvel-i sâire arasındaki 'uhûd-ı kadîmenin mevâdd-ı adîdesi bu esâsa tamâmıyla mugāyir, bâhusus hukūk-ı hükümrânîyi muhil bulunduğundan ecnebîlerin –'uhûd-ı ma'hude dolayısıyla- memâlik-i Osmâniye'de mazhar oldukları imtiyâzat ve muâfiyat, memâlik-i sâirede kat'iyen tecvîz ve hukūk-ı düvel kavâidine aslâ tatbîk olunamayan ahvâl-i garîbedendir.

Meselenin en muzır ciheti, 'uhûd-ı mezkûrede bir devletin tebaasına verilen imtiyâzat ve müsâadatdan diğer devletler tebaasının da istifâde edeceğinin münderic bulunmasıdır ki bu kayıd, yalnız bir devletle teâtî olunan muâhedenâmede muharrer olsa bile hükmü, bilcümle tebaa-i ecnebiyeye şâmil tutulmakda ve bu vesile ile ecnebiler, kendi memleketlerinde nâil olamadıkları imtiyâzata memâlik-i Osmâniye'de –maa-ziyâdetin- nâil olmakdadırlar.

[278] Kapitülasyonun ahvâl ve envâ'ına dâir ma'lûmat-ı mufassala i'tâsına kitâbımız müsâid değildir. Bu mesele-i mühimme hakkında tafsîlat-ı lâzıme almak için hukūk-ı düvel kitâblarına, târihlere, muâhedat mecmualarına mürâcaat edilmesini kāriîne –sûret-i mahsūsada- tavsiye ederim.

Sâlifu'z-zikr imtiyâzat ve muâfiyat, vaktiyle âtıfeten bahş edildiği hâlde bilâhare âtıfet, -daha birçok mevâd ilâvesiyle- taahhüdât-ı düveliye gibi mecburiyyu'l-icrâ bir şekle kalb edilmiştir.

Hâlbuki hukūk-ı düvel kavâidinin henüz takarrür etmediği ve Osmanlılarla ecnebîlerin münâsebatı başka bir esâsa müstenid bulunduğu evânda âtıfeten verilen imtiyâzatın bugün hükmü kalmamak îcâb eder. Zîra hukūk-ı düvelin –muâmelat-ı düveliyede- mâ-bihi't-tatbîk add edilmek istenildiği bir asırda ve Devlet-i Osmâniye'nin Avrupa Hey'et-i Düveliyesine dâhil ve hey'et-i mezkûre gibi her türlü hukūka nâil olduğu bir devirde Avrupa memâliğinde cereyân eden muâmelâtın aynıyla memâlik-i Osmâniye'de de cereyânı lâzım gelir.

Her memleketde kāide-i vâhideye tâbi' ve tarafeyne –aynı nisbetde- nâfi' olarak tatbîk ve icrâ olunan usûl ve muâmelatın yalnız memâlik-i Osmâniye'de başka tarzda tatbîk ve icrâ edilmesi, Devlet-i Aliyye'nin hey'et-i düveliyeye kabûl olunmamış ve hukūk-ı düvelin temin ettiği fevâidden mahrûm bırakılmış olduğunu isbât eder.

Mâdemki Devlet-i Osmâniye, Avrupa Hey'et-i Düveliyesine dâhildir, mâdemki hukūk-ı düvel kavâidi de –bilâ-istisnâ- umûm devletlere şâmildir, bu hâlde vaktiyle –her ne sebeble olursa olsun istihsâl edilen- imtiyâzat-ı muzırranın idâmesine devlet-i müşârün-ileyhâyı mecbur tutmak nasıl muvâfık-ı hakkāniyet olabilir? Devletlerin hukūk-ı düveli, Devlet-i Aliyye'nin aleyhinde ve kendi lehlerinde mer'iyyu'l-icrâ add etmek gibi bir zulm-i sarîhi irtikâb eylemekte oldukları nasıl inkâr olunur?

'Uhûd-ı kadîmenin hukūk-ı düvel kavâidine külliyen mugāyir ve Devlet-i Aliyye'nin menâfi'ine fevkalâde muzır olduğunu Avrupa meşâhir-i hukūkiyyûnu i'tiraf edip dururken devletlerin hâlâ haksızlıkda ısrâr ve o sûretle devlet-i müşârün-ileyhâyı ızrâr etmeleri –medeniyet ve insâniyet nâmına- şâyân-ı takbîh bir harekettir.

Hukūkiyyûn-ı mezkûreden (Pıradye Fodere [Pradier Fodéré]) bir eserinde "Devlet-i Aliyye tarafından düvel-i ecnebiyeye i'tâ olunan imtiyâzatan su-i isti'mâlatından düvel-i müşârün-ileyhâca hâsıl olan netâyic-i muzırra, mûcib-i hayrettir. İmtiyâzat ahidnâmelerine istinâden bir devlet-i ecnebiyenin tebaası kendi şehbenderlerinden başka bir ferdin zîr-i hükmünde olmayıp düvel-i ecnebiyeden her birinin memâlik-i Osmâniye'de bulunan tebaası müstakil bir millet teşkîl ve kendi kendilerini idâre etmekte ve kavânin-i Osmâniye'ye kat'â ehemmiyet vermeyerek muhâkemeleri tâbi' oldukları devletlerin kavânine tevfîkan şehbenderleri tarafından icrâ edilmektedir.

Memâlik-i Şarkiyeye gönderilen şehbenderler vukū‘u işidilmemiş bir iktidâr-ı mutlakı hâiz olurlar. İşte bu hâller nazar-ı dikkate alınırsa memâlik-i Osmâniye’de vücûda getirilecek umûr-ı ticâriye vü sınâiyede imtiyâzat-ı ahdiye ile himâyet-i ecnebiyenin ne derecelerde müşkilât-ı azîme îkā‘ eylediği ma‘lûm olur. Bir hükûmetin i‘mâlat-ı [197] cesîme icrâsı için ecnebîleri celb ve teşvîk eylemesi kendisinin ânlar hakkında bilâ kayd ü şart icrâ-yı nüfûz edebilmesine mütevakkıfdır. Hâlbuki memâlik-i Osmâniye’de tebaa-i ecnebiye üzerine en az nüfûzu olan hükûmet-i mahalliyedir” diyor, pek doğru söylüyor.

Bir devletin mülkünde yaşayan tebaa-i ecnebiye, kendi devletlerinin kavâninine tâbi‘ olursa hükûmet-i mahalliyenin istiklâline bi’t-tab‘ halel gelir. Bu kaziye müsellem iken memâlik-i Osmâniye’de ecnebîler, keyfe-mâ-yeşâ icrâ-yı ahkâm etmektedirler ki –hukūk-ı düvel ahkâmı mûcibince- her devletin istiklâlini tasdîk etmeğe kendilerini mecbur gösteren Avrupa düvel-i mütemeddinesi –gāliba- bu husûsda Devlet-i Aliyye’nin muhâfaza-i hukūkunu kendi hukūklarının ziyâ‘ına sebeb add ediyorlar. İnsaf!

Devlet-i Osmâniye –‘uhûd-ı atîka mülâbesesiyle- kendi mülkünde bulunan tebaa-i ecnebiye üzerinde icrâ-yı nüfûza muktedir olamadığı hâlde ecnebiler, memâlik-i Osmâniye’de kendi memleketlerinden ziyâde i‘mal-i nüfûz ve istihsâl-i menâfi‘ etmekle beraber bir tarafdan da sekene-i memleket arasına mefâsid-i gûnâgûn ilkā ve âsâyiş-i memleketi imhâ etmektedirler. Avrupa düvel-i mütemeddinesi ise –menba‘-ı şerr ü fesâd olan- tebaasını te’dib edeceği yerde devleti tevbîh ve tazyîke kıyâm eylemektedir.

‘Uhûd-ı ma‘hudenin fikdânı yahud feshi farz olunsa da devletlerin yine birçok müddeiyât-ı bu’l-fuzûlâne ile Devlet-i Aliyye’nin hukūk-ı hükümrânîsini ihlâle çalışacakları müsteb‘id değildir. Fakat ‘uhûd-ı mezkûrenin birçok mesâilde devletin esâs-ı istiklâline, hattâ hayât-ı ma‘nevîsine îras ettiği rahneler –ta‘mir ve ıslâh kabûl etmeyecek derecede- mühim ve vahîmdir. Hele ticâret ve sınâate dâir peyderpey ecnebîlere verilmekte olan imtiyâzatın –‘uhûd-ı atîkanın netâyic-i mühlikesiyle birleşerek- bakiye-i hayâtı da ifnâ etmesinde tehâşî olunur.

Cevdet Paşa, -Târihinde- der ki: “Fransa kralı Fransuva (942) senesinde Sultân Süleyman’dan bir ahidnâme koparmışdı ki Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Avrupa beynlerinde en ibtidâ akd olunan muâhede olup bir takım müsâadat ve imtiyâzatı hâvî

olduğu hâlde ba‘dehû birkaç kere zam ve ilâve olunarak Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Avrupa meyânelerinde akd olunan muâhedelere esâs olmuşdur. Çünkü evvel asırlarda memâlik-i Devlet-i Aliyye’de pek az Avrupa tüccârı olup ânlar dahî nihâyet bir senelik misâfir ve müste’men oldukları hâlde yeniçerilik eyyâmında serbestiyet üzere ticâret edebilmeleri bazı müsâadat-ı mahsūsaya mevkūf görünüb Frengistan’da ise çendan Devlet-i Aliyye tüccârı bulunmadığından Devlet-i Aliyye Avrupalulara sûret-i muvakkatede verdiği müsâadat ve imtiyâzatın mukābilini istemeğe lüzûm görmediği gibi pek ziyâde kuvvetine güvendiği cihetle ahkâm-ı ahdiyeye istinâd eylemeğe mecburiyet dahî görmezdi. Binâen alâ-zâlik düvel-i Avrupa ile yapılan muâhedelerde usûl-i mer‘iyye-i mütekābileye riâyet olunmamiştir. Şu hâle göre verilen ahidnâme-i hümâyunlar bir nev‘ şartnâme-i müsâade vü imtiyâz kabîlinden olduğu hâlde Düvel-i Avrupa böyle karşuluksuz müsâadatı ‘uhûd-ı lâ-yetegayyer hükmünde tutmuşlardır. Sonraları ise hâl başkalaşarak memâlik-i mahrûsede emn ü âsâyiş berkemâl olduğu gibi Avrupalular kesret üzere tevârüd etmeğe başladı. Ve niceleri yerlü hükmünde olup pek çok yerlüler dahî ânlara karışdı. Böyle binlerce imtiyâzlu halkın dâhil-i memleketde idâresi müşkül ve müteazzir ve bu hâlin devâmı hukūk-ı milele mugāyir iken muâhedeler henüz tashîh ve ta‘dil olunamayıp vaz‘-ı kadîm-i sakîmi üzere gidiyor”.

Teessüf olunur ki siyâsiyun-ı Osmâniye, muâhedat meselesinde de pek gāfilâne ve kûteh-binâne hareket ve devleti vakf-ı nikbet etmişlerdir. Memâlik-i Osmâniye’de bulunan Avrupa tüccârına –serbest ticâret edebilmeleri için- bazı gûne müsâadatda bulunulduğu hâlde Devlet-i Aliyye’nin Avrupa’da tüccârı bulunmamasından dolayı müsâadat-ı vâkı‘anın mukābilini talebe lüzûm görmemek yahud tenezzül etmemek – zamânı yalnız hâlden ibâret add eylemek, hâlin de ile’n-nihâye devâm edeceğinden emîn olmak derecesinde- câhilâne bir reviş, gāfilâne bir gidişdir.

Mâdemki memâlik-i Osmâniye’ye gelen Frenklere imtiyâz verilmiştir, bâri muâhedenâmelere (her ne zamân tebaa-i Osmâniye Avrupa’ya gidecek olursa memâlik-i Osmâniye’de ecnebîlerin nâil oldukları imtiyâzata ânların da Avrupa memâlikinde tamâmıyla mazhar olacaklarına) dâir bir kayd ü şart konmuş olsaydı, bugün tesâdüf edilen müşkilât ve muzırrât bir dereceye kadar tahaffüf ederdi.

Hele (kuvvete güvenmek cihetiyle ahkâm-ı ahdiyeye istinâd eylemeğe mecburiyet görmemek) ne kadar görgüsüzlükdür! [198]

Bir devlet –isterse kâinata hükm edecek derecede hâiz-i kudret olsun- hiçbir vakitde şevketinin devâmından emîn olmamak, kuvvetine güvenmemek, inkılâbat-ı zamâniyeyi nazar-ı dikkatden dûr tutmamak lâzım gelirken bizim devletlilerin ellerine –hükmü kıyâmu's-sâaya kadar bâkī olmak şartıyla- berât-ı müsellemi verilmişcesine mest-i gurûr ve âtîden emîn olmaları, bâhusus (mukābele bi'l-misl) kāidesine riâyet etmeyerek sırf ecnebîlerin menfaatine hâdim olmak üzere (karşılıksız müsâadat ve imtiyâzata) mesâğ göstermeleri hatîat-ı azîme-i siyâsiyeden ma'duddur ki o hatâların cezâsı ilelebed çekilecekdir.

Bir şeyin hatâ olduğunu bilmek için o şeyin savâbını da bilmek lâzım gelir. Bizim diplomatlar –ulûm-ı siyâsiyede sıfru'l-yed olduklariçin- hall ü akd eyledikleri mesâil-i siyâsiyenin hatâ ve savâb cihetlerini tefrîk ve ta'yin edemeyerek gālibâne akd etdikleri muâhedatda bile birçok hatîat-ı siyâsiye ihtiyâr ve devleti mesâib-i adîde vü medîdeye giriftâr etmişlerdir ki bu cehâletin şeâmetiyle devlet –müebbeden kürek cezâsına mahkûm olmuşcasına- Frenklerin ebediyen mahkûm-ı tahakkümü olarak kalacakdır.

Bundan sonra o ma'hud (muâhedelerin vaz'-ı kadîm-i sakîmi) tashîh ve ta'dil olunmak şöyle dursun –sekāmet-i kadîmenin şeâmet-i cedîdesi olarak- daha birçok mevâdd-ı vahîmenin muâhedelere idhâl ve büsbütün ihlâl-i istiklâl edileceğini düşündükce istikbâlden me'yus olmak tabiîdir…

"أمور تضحك السفهاء منها ويبكي من عواقبها اللبيب"

§

"1195 senesi Recebinin yirmi ikinci günü İspanya elçisi meclis-i mükâlemede 'İki devlet birbirini kazanacak yani ma'nevî dostluklarını zâhirde dahî senede rabt ile te'yid edeceklerdir. Bundan başka menfaat-i ticâret dahî mukarrerdir' dedikde Reîsülküttab 'Devlet-i Aliyye ticâretin vücûd ve ademini müsâvi add eder ve yalnız menâfi'-i ticârete nef'-i mülkî demez. Esâs dediğimiz musâlahanın asl-ı gāiyyesi yani nihâyetinde görülecek fâide-i mülkiyedir ki İspanya Devletinin hâlen ve istikbâlen Devlet-i Aliyye'ye dostuluğunun kuvvet ve derecesi bilinmek lâzımdır' demiştir. Diğer bir meclisde de Reîs müşârünileyh 'Devlet-i Aliyye ile düvel-i sâireden birinin muhârebesi vukū' bulmak mülâhazadan baîd değildir. Şâyed bu misilli husemâmızla İspanya Devletinin ittifâkı bulunduğu hâlde âna muâvenet etmesi melhûzdur. Bu sûretde sizin dostluğunuzdan ne faidemiz olur. Madde-i ticâretin Devlet-i Aliyye

indinde vücûd ve ademi müsâvîdir. Mülkce bir faide hâsıl olmadıkca bu merâma nice müsâade olunsun' demiştir.

§ Şu maddenin asıl cây-i i'tiraz olacak ve belki taaccüb olunacak yeri reîs-i vakt olan zâtın mükâleme meclislerinde 'Devlet-i Aliyye fevâid-i ticâretin vücûd ve ademini müsâvî add eder ve asıl mülkce faide arar' demesidir. Acaba bir devlet için tevsi'-i dâire-i ticâretden büyük ve dâimî ne faide-i mülkiye olabilür. Ve İspanyalılar ile yapılacak muâhede musâlaha-i dâimiye demek olduğundan âna riâyet olundukca matlûb olan bî-taraflık maddesi tabîatıyla hâsıl olmuş olurdu. Bunun için beyhûde uğraşılacak yerde Devlet-i Aliyye'nin ticâretince faideli şeyler istihsâl olunmuş olaydı şübhesiz daha hayırlu olurdu. Bu makūle muâmelât-ı düveliyede asıl lâzım olan vükelâ-yı devletin dikkat ve gayretine muhtâc bulunan maddeler imzâ olunacak muâhedenin ahkâm-ı münderecesi berü tarafın tebaa ve tüccârı hakkında hayırlu ve politika vü hukūk-ı devlete dokunmayacak sûretde olması kaziyeleridir. Yohsa in'ikad-ı 'uhûdu gecikdirmek veyahud geçişdirmek değildir. Lâkin ezmine-i sâlifede böyle beyhûde mübâhesat ile reîs efendiler devletden âferinler kapub sonra iş mevâdd-ı ahdiye müzâkeresine geldiği gibi berü taraf tüccar ve tebaasının menâfi'ine hiç bakmamış ve hele rûh-ı kāleb-i devlet olan ticâret husûslarının lakırdısını lisâna almağa bile tenezzül etmemiş ve asıl matlûb olan usûl-i mütekābile emr-i ehemmine kat'â dikkat eylememiş ve düvel-i sâire kendi tüccar ve tebaaları için memâlik-i mahrûsede her türlü imtiyâzat ve menâfi'i istihsâl edip ve dünyânın hiçbir yerinde olmadığı hâlde burada her sefâret ve her konsolos kendi devleti tebaasının hâkimi olmak ve kavânin-i Devlet-i Aliyye ânlar haklarında câri olamamak mehâzirini kolayca tasdîk ve ihtiyâr eylemiş olduklarından dolayı Devlet-i Aliyye'nin pek kavî vakitlerinde gālibâne yapılmış olan muâhedatda dahî fevâid-i ahdiyeyi münhasıran ecnebîler istihsâl edip zamânımızda tebaa-i Devlet-i Aliyye'nin ticâretinde görülen tedennîler ve muâmelât-ı sâirede çekilen zahmetler bunların eseri olmağla teessüf etmemenin çaresi yoktur". [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa] [199]

-Mülâhaza-

Siyâsiyun-ı Osmâniye'nin, siyâsetde cehl-i mürekkeb erbâbından olduklarına şu fıkra da şehâdet ediyor. Süleyman Feyyaz Efendi [Paşa] emsâli arasında kābil-i hitâb ve bi'n-nisbe değerli bir Reîsülküttab olduğu hâlde –devlet nâmına- ticâretin vücûd ve ademini müsâvî add eder ve ticâretden mülk için menfaat beklenemeyeceğini söyler ise artık diğer me'murların ne yolda idâre-i makāl edecekleri vâreste-i îzâhdır.

Bizim diyârda mine'l-kadîm ticârete ve tüccara nazar-ı istihfâf ile bakıldığına ve bu nazar-ı câhilânenin netîce-i fecîası olarak düvel-i ecnebiye ile akd edilen ticâret muâhedelerinde tebaa-i Osmâniye'nin menâfi'-i ticâriyesine kat'iyen ehemmiyet verilmediğine Reîsülküttabın kelîmat-ı gāfilânesi en vâzıh delîldir.

Reîs –bir mekteb-i siyâside iktisâb ettiği ma'lûmât-ı ciddiyeye istinâden değil, vaktiyle dîvan-ı hümâyun kaleminde evrak ve defâtirde gördüğü (basmakalıb) laflara ve mecâlis-i devletde- kendisiyle hemhâl ve hem-kemâl olan –uzmâ-yı maslahat-perdâzândan işitdiği güzâflara ibtinâen- "Esâs dediğimiz musâlahanın asıl illet-i gāiyyesi yani nihâyetinde görülecek faide-i mülkiyedir ki İspanya Devletinin hâlen ve istikbâlen Devlet-i Aliyye'ye dostluğunun kuvvet ve derecesi bilinmek lâzımdır" demiştir.

Cevdet Paşanın dediği gibi (bir devlet için tevsî'-i dâire-i ticâretden büyük ve dâimî bir faide-i mülkiye olamayacağı ve İspanyalılar ile yapılacak muâhede musâlaha-i dâime demek olduğundan âna riâyet olundukca bî-taraflık maddesinin tabîatıyla hâsıl olacağı) bedîhî iken Reîsülküttabın bu nükteden iğmâz ile "Sizin dostluğunuzdan ne faidemiz olur" tarzında bast-ı makāl-i bî-meâl etmesi her hâlde ticâret mesele-i mühimmesinin istihkār edildiğini te'yid ediyor.

Bugün münâzaat-ı düveliye –ekseriyetle- rekābet-i iktisâdiyeden tevellüd ettiği gibi ezmine-i sâlifede de mücâdelatın yine o meseleden inbiâs eylediği tedkîkat-ı târihiye ile sâbittir.

'Uhûd-ı atîka meyânında Devlet-i Osmâniye'nin menâfi'-i hakîkiyesini imhâ eden mevâddın en mühim, en vahîm kısmını da mesâil-i ticâriye teşkîl etmektedir. Hâlbuki bir devletin devlet-i uhrâdan istihsâl edeceği menâfi'in a'zamı ticârettir. Devletlerin o yolda imtiyâzat ve müsâadat-ı vâsıa ahzine hasr-ı efkâr etmeleri bu dakîkaya mebnîdir.

Bizim hâriciye nâzırı "Devlet-i Aliyye ticâretin vücûd ve ademini müsâvi add eder. Ve menâfi'-i ticârete nef'-i mülkî demez" perdesinden dem urduğu demlerde Frenkler "Ticâretin ademi bir devletin in'idamını münticdir. En büyük nef'-i mülkî ticâretden ibârettir" diyerek –hayât-ı ma'neviye hükmünde bulunan- menâfi'-i ticâriyeyi Devlet-i Aliyye'den selb ve kendi devletlerine celb ile devlet ve tebaa-i Osmâniye'yi iflâsa mahkûm etmişlerdir.

Vâkıa evvelleri ahâli-yi Osmâniye'ce emtia ve mahsûlat-ı dâhiliye ile def'-i ihtiyâc edilerek hârice ihrâcatda bulunulmadığı gibi hâricden de –mühim add olunabilecek derecede- idhâlat vukū' bulmazdı.

Reîsülküttabın "Devlet-i Aliyye ticâretin vücûd ve ademini müsâvi addeder ve yalnız menâfi'-i ticârete nef'-i mülkî demez" tarzındaki ifâdatı –o nokta-i nazardan- şâyân-ı istima' olabilirse de bir devletin tezâyüd-i kuvvet ü mikneti servete ve servetin husûlü de emtia ve mahsûlat-ı dâhiliyenin tezyîdiyle hârice îsal ve bilakis mahsûlat ve emtia-i hâriciyeyi dâhilde sarf ve istihlâke ahâliyi muhtâc ve mecbur etmeyecek sûretde tedâbir-i 'âkilâne ittihâz ve istikmâl etmeğe mütevakkıf olduğu hâlde mahsûlat-ı dâhiliye –lüzûmundan fazla olsa bile- dâhilde ve mahsûlat-ı hâriciye –lüzûm-ı şedîdiyle beraber- hâricde bırakılarak servet-i milliye ve levâzım-ı tabîiyenin kasr ü tazyîki esâsen muhâlif-i hikmet ü menfaat oldukdan başka Avrupa Kıt'asının kalbi mesâbesinde bulunan bir nokta-i mühimmede yaşayıp da yine o kıt'anın -a'zâ-yı vücûd hükmünde olan- akvâmıyla ihtilâtdan ve ahz ü i'tâdan tahaffuza çalışmak, ahkâm-ı tabîati tağyîre çalışmak kabîlinden sayılır. Bu türlü efkâr-ı sakîme, zamânı yalnız hâle münhasır zann etmekten, âtîyi düşünmemekten tevellüd eyler.

Vaktiyle kâinatdan kat'-ı münâsebet ve etrâf-ı memâliğe (sed) çekmeğe gayret eden Çinliler, bir gün geldi ki –sedlerini tecâvüz eden- Avrupalılarla ihtilâta mecbur oldular. Memleketleri Avrupa ve Amerika akvâmının rekābet-i iktisâdiyesine cilvegâh oldu, daha neler olacak…

Çin cebin göstermekle ahkâm-ı zamâniyeyi ne hâkān-ı Çin, tağyîr edebilir, ne de sedd-i Çin!..

Münâsebat-ı düveliyenin ussu'l-esâsı, beyne'l-milel ta'mim-i ticâretden ve isticlâb-ı servetden ibâret ve aranılan (dostluk)la (faide-i mülkiye) de bundan kinâyet bulunduğu hâlde -a'zam-ı menâfi' olan- menâfi'-i ticâriye ibrâz ve temin edilmedikce diğer devletden (dostluk) ve (faide-i mülkiye) aramak bi't-tab' nefsu'l-emre [200] tevâfuk edemez. Ne faide ki (hâl)in serîu'z-zevâl ve istikbâlin şâyân-ı ikbâl olduğu ilme'l-yakîn bilinerek hâlden ziyâde istikbâl nazar-ı i'tinaya alınmamış olduğu için her türlü mesâilde yalnız hâl üzerine binâ-yı makāl ü ef'âl edilmiş, bu yüzden devâhî-yi lâ-tuhsâya tesâdüf olunmuşdur.

Evân-ı mağlûbiyetde akd edilen muâhedatın îras ettiği mazarrat-ı mülkiyeye dâir i'tirâzat ve intikādatda bulunmak muvâfık-ı insâf olamazsa da devletin en şevketli

zamânlarında gālibâne, mütehakkimâne akd olunan muâhedatda bile menfaatin devlet-i mağlûbeye, mazarratın devlet-i gālibeye inhisâr etmesine, müdebbirân-ı memleketin siyâsiyatdaki cehl ve gafletinden başka bir sebeb-i ma‘kul bulmak kābil olamıyor.

[İ‘tiraf-ı munsifâne- Eslâfın hatîat-ı siyâsiyesini göstermek için söylenilen şu sözlerle, bizim hatîatdan masûn ve diplomasi fenninde (hem-mertebe-i Palmerston) olduğumzu îham etmek istediğimize zâhib olmamalıdır. Eslâf ile ahlâf arasında bir müvâzene yapılır ise –siyâsete adem-i vukūflarıyla beraber hamiyet-i vataniye ve istikāmet-i vicdâniye gibi meziyât-ı ‘âliyeye hâiz olduklarıçün- her hâlde eslâf, ihrâz-ı rüchân eder. Bu hakîkati –gāliba- ebediyen i‘tiraf edeceğiz!].

§

“Ben tercüme odası ketebesinden Halis Efendiyle[279] otururken İngiliz tercümânı gelip i‘lam-ı şer‘î hakkında zebân-dırazlıkda bulunmasıyla Halis Efendi (*Druva de Jans [Droit des Gens]*) yani *Hukūk-ı Milel* nâmıyla beynlerinde ma‘ruf ve mu‘teber olan kitâb-ı Efrincî’den (!) söz açarak bazı mertebe mübâhaseye mübâderet etmiş ise de Avrupa’da bizi milel-i mütemeddineden add etmediklerinden tercümân ‘O size göre değildir’ cevâbıyla yıkılıp gitmiştir”. [*Tabsıra*- Akif Paşa]

-Mülâhaza-

Şu fikra, devletin riyâset-i siyâsiyesinde bulunan bir zâtın ulûm-ı siyâsiyeye ne derecelerde vâkıf olduğunu ta‘yin için bir mîzan-ı sahîh add olunabilir.

Halis Efendinin (*Druva de Jans*)den bahse kıyâm etmesine mukābil, İngiliz tercümânının (O size göre değildir) cevâbını vermesi, Devlet-i Osmâniye’nin o târihe gelinceye kadar Avrupa Hey’et-i Düveliyesine dâhil olmamasından dolayıdır. Çünkü –mebhas-ı mahsūsunda zikr edildiği vechile- Devlet-i Aliyye’nin hey’et-i mezkûreye duhûlüyle hukūk-ı umûmiyeden hakk-ı intifa‘ı 1856’da Paris Kongresinde tasdîk olunmuşdur. Binâenaleyh bu cihet cây-ı bahs değildir.

Asıl istiğrâb ve i‘tiraza şâyân olan cihet, hukūk-ı milelin (Frenkler beyninde ma‘ruf ve mu‘teber bir kitâb-ı Efrincî olmayıp) zuhûr-ı İslam ile beraber takarrür etmiş bir ilm-i mühim olduğunu, maârif-i İslamiye’yi –İslamlardan ziyâde- nazar-ı i‘tinaya alan

[279] Yusuf Halis Efendi- Tahir Ömerzadelerden ve şâir Fazıl Beyin akrabâsındandır. (1300 Ramazanında) İstanbul’da vefât etmiştir. *Tuhfe-i Vehbî* tarzında Fransızcadan Türkceye (*Miftahu’l-Lisan)* nâmında bir lügatcesiyle (*Şehname-i Osmani*) (*Kıyâfetnâme-i Cedîd*) nâmındaki eserleri matbû‘dur.

Frenklerin o yâdigâr-ı kıymetdâr-ı İslam'dan ne derecelerde istifâde ve bilâhare –diğer ulûm ile beraber- ilm-i hukūk-ı mileli de kendilerine mâl ederek hey'et-i İslamiye'yi hukūk-ı milel dâiresinden hâric tutduklarını tahattür ve tefekkürde –ulemâ-yı İslamiye'den ma'dud olan- Akif Paşanın zühûl etmesidir. Bu noktadan kat'-ı nazar, mesâil-i umûr-ı hâriciyeyi hall ü fasla me'mur ve dekāyık-ı siyâsiyeyi –alâ-vechi'l-kemâl- bilmeğe mecbur olan bir zâtın, Avrupa'da pek çok zamândan beri ma'lûm ve ma'ruf olan bir ilm-i lâzımu't-tahsîlden hâlâ gāfil ve o ilmi (*Druva de Jans* nâmında bir kitâb-ı Efrincî!) add edecek mertebede câhil bulunması bi't-tab' mûcib-i tahtiedir.

Akif Paşa gibi –fazîlet-i ilmiye ile meşhûr- bir nâzır-ı sâhib-i şuûrun bu sadede gaflet ve cehâlet ibrâz etmesi büsbütün müstelzem-i tevbîhdir ki bu hâle –kendisinin son demlerinde giriftâr olduğu nikbetden ziyâde- teessüf olunur.

Tedkîkat-ı târihiye ile tebeyyün ettiği üzere müşârünileyhden evvel hâriciye nezâretine [reîsülküttablığa] gelen ve sefâretlerde bulunan bazı zevât, *Hukūk-ı Milel*in (bir kitâb-ı Efrincî) değil bir ilm-i siyâsi olduğunu bildikleriçin mecâlis-i mükâlemede ândan bahs etmişlerdir. Ezcümle –himâye-i Devlet-i Aliyye'de bulunan- Cezâir-i Seb'a'ya –muhâlif-i 'uhûd olarak- Rusya hükûmeti tarafından tesâhüb edilmesi ve Napolyon Ponapart da iddiâ ettiği müvâlata rağmen yine Devlet-i Aliyye himâyesinde bulunan- Dubrovnik Cumhûriyetine asker sevk ve makarr-ı hükûmet olan Raguza Kalesini ba'teten zabt eylemesi üzerine her iki tarafa sertce lisân kullanmağa mecburiyet hâsıl olarak bu bâbda Paris sefîri Muhib Efendiye ta'lîmat gönderilmiş ve müşârünileyh bu meseleyi evvelce gazetelerde görerek Fransa Devletinden îzâhat taleb etdikde "Rusya, Korfu'yu tahliye ettiği ânda Dubrovnik kemâkân Devlet-i Aliyye'nindir" cevâbını [201] almasıyla "Bu madde usûl-i silm ü safvetin hilâfı ve hukūk-ı milele münâfî olarak pek ziyâde teessüfü câlib ve Bosna ahâlisinin vahşetini mûcib hâlatdan bulunduğundan" bahsile Talleyran'a karşı birçok kelimât-ı serzeniş-âmiz serd eylemiştir.

Kezâlik 1213'de Ponapart'ın Mısır'ı istîlâya teşebbüs eylediği haber alınması üzerine Reîsülküttab Atıf Efendi –Fransa maslahatgüzârı (Rufen)'den istîzâhatda bulunduğu sırada "…Mısır beylerinin ahd ve şarta mugāyir hareketleri vukū'unda hukūk-ı milel kavâidine ve beyne'd-düvel mer'î ve mu'teber olan muâmelata nazaran yine Devlet-i Aliyye'ye mürâcaat edilüb iktizâsı ne ise icrâ olunur…" demiştir.

İşte Akif Paşanın eslâfı, hukūk-ı milel kavâidine ve o kavâidin ihtivâ ettiği hakāyık-ı siyâsiyeye bi-hakkın muttali‘ olmasalar bile ânın (bir kitâb-ı Efrincî) değil –devletler beyninde sulh ve harb zamânlarında cereyân eden muâmelatdan bâhis- bir ilm-i mahsūs olduğunu öğrenmiş yahud işitmiş olduklarıçün –sırası geldikce- hukūk-ı milel nâmını bir âverde-i zebân ve diplomasideki cehillerini muhâtablarına anlatamayacak tarzda idâre-i lisân etmişlerdir.

Akif Paşa –Muhib ve Atıf Efendilere nisbetle- müteahhirînden, binâberin ahvâl-i âleme daha ziyâde kesb-i vukūf etmesi lâzım gelen siyâsiyundan bulunduğu hâlde –fazîlet-i ma‘rufesiyle mütenâsib olamayacak sûretde- (kitâb-ı Efrincî’den söz açmak) gibi saçmalar saçması sezâvâr-ı taaccüb ü telehhüfdür.

[Tabsıra- Akif Paşa –fazîlet-i ilmiyenin îcâb ettiği fazîlet-i hulkiyeye külliyen muhâlif olarak- Pertev Paşa merhûmun mesâlib ve mesâvîsine dâir (tabsıra) nâmında bir risâle-i sitîz-engiz tahrîri için sarf ettiği zamânı, hukūk-ı milelin (kitâb-ı Efrincî) değil ilm-i mahsūs olduğunu öğrenmeğe tahsîs eyleseydi hem i‘lan-ı maâyib gibi –müstelzem-i mes’uliyet- bir isâetden, hem de –hukūk-ı mileli kitâb-ı Efrincî zann ettiğiçin- ahlâfın ta‘yibinden masûn kalırdı. Her ne ise, Cenab-ı Hak, kendisine rahmet, bizi de ta‘yib etmekten ve ta‘yib edilmekten sıyânet buyursun].

“Ponaparta Yâfe’yi zabt ettiğinde kaledeki ehl-i İslam âciz kalarak silahlarını bırakmışlar ise da Fransızlar sabâha kadar önlerine geleni i‘dam ve bulduklarını yağma etmişlerdir. İkinci günü dört beş bin kadar esîr Ponaparta’nın huzûruna getirildikde içlerinden Mısırlı ve Şamlı olarak biraz kimseleri seçüb memleketlerine göndermiş ve bâkī ne kadar [?] ve Arnavud var ise cümlesini kurşuna dizüb i‘dam etmiştir. İşte bu muâmele-i vahşiyâne Ponaparta’nın cerîde-i evsâfını kabkara etmiştir. Zîra garaz ahz-i sâr ise yürüyüş ile Yâfe’ye giren Fransız askerlerinin etmediği muâmelat-ı vahşiyâne hunrîzâne kalmamışdı. Yok, rivâyet olunduğu üzere eğer bunları esîr olarak yanında ibkā edecek olsa muhâfazaları için askerinin bir mikdârı muattal kalmak lâzım gelir ve salıverecek olsa bir tarafda toplanub yine Fransaluya karşu silah tutarlar diye gāilelerinden emîn olmak için bunları i‘dam edivermiş ise bu dahî milel-i mütemeddinede işidilmemiş bir tavr-ı Cengîzânedir. Avrupalulara nisbetle Arnavudlar vahşî bir kavim oldukları halde silahsız âdemin üzerine silah çekemezler iken Ponaparta gibi da‘vâ-yı hürriyet ve meslek-i temeddüne da‘vet ile

meydâna çıkan bir terbiyelü ve ma‘lûmâtlı zâtın bu kadar bin eli bağlı bîçâregânı i‘dam edivermesi ma‘zeret kabûl etmez ve afvı kābil olmaz bir hareket-i vahşiyâne ve hunrîzânedir”.

§ ”Ponaparta Akka’da münhezim olup firâr ederken gerek akab-girân tarafından cerh edilen gerek Tâun’dan musâb olan askerinin naklinde müşkilâta uğrayıp esbâb-ı nakliyeleri ise nâkıs olduğundan Ponaparta ağır hastalarına afyon rûhu içirerek uyudub i‘dam ile tahfîf-i bâr ederdi. İşte bu dahî Ponaparta’nın hakkında ikinci lekedir ki mukaddemâ Yâfe’de bu kadar bin üserâ-yı İslamiye’yi muhâfaza gāilesinden kurtulmak için i‘dam ettiği gibi buna kendi uğrunda bezl-i tâb ü tüvân ederek hasta ve bîtab olan hemşehrîlerine bâri son nefesde bir mükâfat olmak üzere müdâvat ve muhâfazalarına i‘tina etmek borcu iken tahfîf-i bâr için kāide-i insâniyete münâfî ve de’b-i mürüvvetin bütün bütün hilâfı olarak bîçâreleri afyon rûhuyla tesmîm ve i‘dam eylerdi”. [*Târih-i Cevdet*- Cevdet Paşa]

-Mülâhaza-

Pıradye Fodere, (*Hukūk*)’unda der ki: “Harbin zarûrat-ı müellemesi cây-ı inkâr değildir. Bazen üserânın kesret-i adedi ric‘ate imkân bırakmayarak bir seraskeri ya ordusunun selâmetini tehlikede bırakmak ya muhâtaralı bir yükü üzerinden atmak şıklarından birini ihtiyâr etmek mecburiyetinde bulundurur. Binâenaleyh [202] üserâyı itlâf etmek düşmenin kuvvetine bir o kadar kuvvet daha zâmm etmek demek olacağından o seraskere dehşetli bir karâr aldırır. O hâlde hukūk-ı ümem seraskeri ma‘füv tutmalıdır. Zîra memlekete mûcib-i mazarrat olacak sûretde kerîm olmak câiz değildir”.

Demek oluyor ki Ponapart, Yâfe üserâsını, daha sonra kendi hasta askerini i‘dam husûsunda (Pıradye Fodere)’nin bast ettiği hukūk-ı milel kāidesine tevfîk-i hareketden başka bir şey yapmamiştir. Bu hâlde kātil-i mezbûr (hukūk-ı ümem) nazarında ma‘zur olmak lâzım gelir…

Üserânın, hastegânın, etfâl ve nisvânın, sâir acezenin itlâfı en vahşî, en hunhâr milletler indinde de bir fi‘l-i şenî‘ add olunduğu hâlde –bir asr-ı medeniyetde, bir millet-i mütemeddinenin makām-ı riyâsetinde bulunan- Ponapart’ın o fi‘l-i şenî‘i irtikâb etmesi insâniyet ve medeniyet nâmına ne derecelerde sezâvâr-ı tel‘in bir hareket-i vahşiyâne bir hareket ise Pıradye Fodere’nin “hukūk-ı ümem seraskeri

ma‘füv tutmalıdır” demesi ândan daha ziyâde şâyân-ı teşni‘ bir kavl-i hukūk-şiknânedir.

Zîra üserânın harekât-i askeriyeye pâbend ve muhâtara hudûsuna illet olmaması için bazı esbâba teşebbüs etmek, meselâ –silahı alınan- birçok üserâ, cüz‘î bir askerle muhâfaza, ya firâra imkân bulamayacakları bir mahalde habs edilmek, ya –Mısır ve Şamlı esîrler memleketlerine gönderildiği gibi- diğer üserâyı da Fransa’ya üserâ yahud –hâlen harekât-ı harbiyeye iştirâk etmeyeceklerine dâir- tahlîf edilerek sebîllerini ihlâ eylemek mümkinâtdan idi. “Üserâ harbin akd-i musâlahaya kadar silah isti‘mal etmemek üzere kendilerinden nâmusları üzerine söz alınarak salıverilmeleri”[280] hukūk-ı düvelin irâe ettiği kavâid-i muhikkadandır.

Her ne kadar “Bir kumandanın taht-ı idâresinde bulunan asker tehlikeye düşüb de çâre-i selâmeti elinde bulunacak üserâ-yı harbin itlâfına mütevakkıf görüldüğü takdîrde üserânın itlâfı câiz olup olmadığı meselesinde erbâb-ı ilm-i hukūk beyninde ihtilâf-ı ârâ mevcud”[281] ise de “harb esnâsında teslîm-i silah ile istîman eden şahsa emân vermemek ve mağlûb bir düşmenin cânına kasd etmek kavânin-i İlâhiye ve kavânin-i insâniye nazarında gāyet müstehcen ve ağır cezâya müstahak ef‘âlden ma‘duddur”[282]. 1870’de Fransa-Almanya Muhârebesinde üç yüz seksen bin Fransız askeri esîran Almanya’ya nakl olunarak kendilerine zahmet çektirilmediği hâlde üç dört bin esîri Fransa’ya göndermek Ponapart için kābil değil miydi? Elbette kābil idi. Amma Ponapart, kuvvet-i bahtına mağrûr, hemhâl-i kelb-i ukūr bir müstebidd-i gaddâr olduğu için insâniyet ve medeniyetin îcâbat-ı tabîiyesine riâyet edemezdi.

Fakat hukūk müellifi –bir ordunun temin-i selâmeti maksadıyla- üserânın imhâsına bedel, bazı tedâbir ittihâzıyla ânların hem izâle-i mazarratı hem de muhâfaza-i hayâtı mümkün olduğunu mülâhaza edip de seraskeri i‘dam-ı üserâda hukūk-ı ümeme afv ettirmemeliydi. İslam’ın –en müşkül, en mühlik zamanlarda bile- üserâ hakkında ne derece merhamet-kârâne ve âlî-cenâbâne davrandığını düşünüb de âna göre idâre-i kelâm etmeliydi.

(Memlekete mûcib-i mazarrat olacak sûretde kerem-kârlık göstermenin câiz olamayacağını) biz de tasdîk edersek de bu mütâlaa, üserânın i‘damı bahsinde serd edilmemeliydi. Çünkü üserâyı –bi-gayri-hakkın- mahv etmek adâleti mahv etmek

[280] *Telhis-i Hukūk-ı Düvel*- Hasan Fehmi Paşa. [Sonraki iki dipnot da bu dipnota râci]
[281]
[282]

demek olacağından, bu da kātilin mensûb olduğu hey'et için pek büyük şeâmeti intâc edeceğinden –melhûz olan mazarrat-ı maddiye tedâbir-i münâsebe ile bertaraf edilerek- üserâ hakkında kerem-kârâne davranmak, memlekete mûcib-i mazarrat değil bilakis câlib-i menfaat olacağı vâreste-i îzâhdır.

Garîbdir ki "Nâ-hak yere itlâf edilen kadınların, çocukların, ihtiyârların, esîrlerin kanı şöhret-i kattâlâne sâhibi olan mütegallibi lekedâr-ı töhmet etmek için Cenab-ı Erhamu'r-Rahimîn'in dîvan-ı adline [?] olur" diyen yine (Pıradye Fodere)dir…

Hastegân-ı askerînin/hastegân askerinin? –afyon rûhuyla- itlâfını da (harbin zarûrat-ı müellimesinden) addile Ponapart'ı (hukūk-ı ümem) nazarında ma'füv görürse âlem-i insâniyet, koca hukūk müellifini (bravo) terânesiyle alkışlamağa mecbur olur…

Vâkıa Bonapart gibi "Etme tazyî'-i nefs beyhûde Dinlemez demdeme-i tenzîri Öyle bir mürtekib-i erzel kim Kuyruğundan yutuyor hınzırı" meâli muvâfık-ı hâli olan zaleme-i mürtekibîn, hukūk-ı milelin tenzîrine, hukūkiyyûnun takbîhine kulak vermezlerse de hukūkiyyûn –hukūk-ı milel nâmına- îrad edecekleri kavâid ve mülâhazatda zalemenin hissiyât-ı hunrîzânesini, makāsıd-ı mefsedet-engîzânesini okşayacak sûretde tehlikeli söz söylememeğe son derecede dikkat etmezler ise faide-i muntazara mazarrata müncer olur.

[Latîfe-i ciddiye- "Ponaparta denilen gaddârın Rûhu elbette olur vakf-ı azâb Afyon rûhu ile nez' etmiş Rûhunu hastaların ol kassâb. Âna dâhi diyemem dehyâdır Korsika köylerine kahyâdır Fikri Cengiz demini ihyâdır Çünkü etmişdi cihânı bîtab…"]

§

"Ponapart'ın mukaddemâ Flemenk kralı nasb ettiği birâderi Lui'nin isti'fası üzerine Ponapart 'Flemenk memleketi reyn? ve muz gibi Fransa arâzisinden cereyân nehirlerin refte refte getirüb biriktirmiş olduğu toprak ve çamurlardan tahassül ve teşekkül etmiştir' diyerek 1810 Haziranında Hollanda kraliyetini ilgā ile memâliğini Fransa'ya ilhâk eyledi". [*Târih-i Cevdet*] [203]

-Mülâhaza-

Bir takım mazlûmini i'dam, kendi hasta askerini tesmîm eden bir hâmî-yi medeniyetin! sekene-i arz hakkında revâ gördüğü mezâlim-i hıred-sûzu küre-i arz hakkında da icrâdan tehâşî etmeyeceği bedîhîdir.

Ponapart, arzın teşekkülât-ı tabîiyesini –tabakātu'l-arz ilmini de şaşırtacak sûretde-menâfi'-i şahsiyesine muvâfık ve nefsu'l-emre külliyen mugāyir olarak tağyîr ve teşvîş ettiğiçin hukūk-ı milel, isterse –arzın ıhn-i menfûş hâline geleceği deme kadar-feryâd etsin, ne faide me'muldür?

Bu kabîl (ahkâm-ı Karakuşîyye)'ye kat'iyen imkân kalmadığına kâinatın hükm ettiği şu zamânda Ponapart ka'bında bir mütegallib-i muktedir, bir müstebidd-i müfrit zuhûr etse ânın da –Ponapart'a rahmet okutacak mertebede- tahakkümât-ı indiyeye kıyâm, yalnız Flemenk arâzisinin değil bütün kıt'ât-ı arzın kendi memleketinden cereyân eden enhârın birikdirdiği toprak ve çamurdan mütehassıl ve müteşekkil olduğunu iddiâ ederek –sûret-i meşrûada!- fer'i asla, cüz'ü külle kalb etmek isteyeceği müsteb'id değildir.

Hukūk-ı milel, milletlere hakāyık-ı hukūkiye okutmağa değil, kendi mâzîsine, hâline, istikbâline mersiye okumağa mübâşeret ederse abesle iştigāl ve –tevaggulât-ı mütemâdiye ile vakf-ı mezâhim olan- müntesibînini beyhûde yere it'âb ve işgāl etmemiş olur!

Bir Şiir-i Siyâsi

"صفحنا عن بني ذُهْلِ وقلنا القوم إخوان"

"عسى الأيام أن يرجع ن قومًا كالذي كانوا"

"فلما صرّح الشّرُ فَأَمسَى وهو عريانُ"

"ولم يبق سوء العدوا ن دِنَّاهُمْ كما دانو"

Bunun kāili (Find ez-Zimmânî)[283] unvânıyla meşhûr bir şâir-i câhilîdir. Hem şâir hem de şehsüvâr imiş. Şiir (harb-i Besûs)'da söylenilmiştir. Meâli: "Benî Zühl hayli vakitden beri akvâm beynindeki kavâid-i hüsn-i muâşereti pâymâl etmeğe başlamış idiler. Biz aradaki münâsebeti düşünüb bir gün olur ki hâl-i aslîlerine ric'at ederler diyerek afv ve safh ile muâmele etdik. Fakat iş bir hâle geldi ki şerr ve mefsedet

[283] Şehl b. Şeyban b. Rebîa b. Zimman. (Find) denilmesi azîmu'l-çüsse olmasına, bir rivâyetde bir muhârebede arkadaşlarına "Bana istinâd ediniz, ben sizin için dağ parçasıyım" demesine mebnî imiş. (Zimmânî) büyük pederine nisbettir. Bu şâir yüz sene yaşamış. Vefâtı hicret-i Nebeviyenin takrîben bir asır mukaddemine tesâdüf ediyor. Ehl-i Yemâme'dendir. (Bekir b. Vâil)lerin seyyidi, şehsüvârı idi.

apaçık ortada nümâyân oldu. Kılıcdan başka bir vâsıta ile hasm-ı da‘vâya imkân kalmadı. Lâzım gelen mukābele bi’l-misli icrâ etdik”[284].

§ Bu Arab şâiri o dört beyitde cem‘ eylediği nükât-ı siyâseti acaba hangi darülfünunda kaç sene tahsîl ile öğrenmiştir? Akvâm hüsn-i muâşeret etmelidir. Şâyed bir tarafdan bu kāide-i asliyeye mugāyir hareketler vukū‘ bulursa taraf-ı diğer rişte-i sulhü hemân kırmayıp mütecâviz olan kavmin hâl-i aslî olan hüsn-i muâşerete avdetine intizâran dostâne hall-i münâzaaya çalışmalıdır. Harb bir âlet-i tahrîbdir, bundan mümkün olduğu kadar ihtirâz etmelidir. Lâkin mütecâviz, gösterilen muâmele-i dostâneyi su-i tefsîr ederek şer ve mazarratı en açık bir sûretde zâhir olup da i‘mal-i seyf-i sârimden başka bir vâsıta ile tesviye-i mesele mümkün olamayacağı tahakkuk ederse zarar-dîde olan tarafın muhârebeye kıyâm etmesi hakk-ı sarîhidir. Bu kadar hukemânın, bu kadar ulemânın hukūk-ı milel hakkında kütübhâneler dolusu yazdıkları müellefât sayesinde terakkî etmiş olan fikr-i beşer ancak bu asırda îrad edebilir zann ettiğimiz bu sözleri (Find ez-Zimmânî) on beş asır mukaddem ne kadar güzel edâ ediyor. Galebeyi de müteheyyî/metin? olduğu kadar rakîk ve meâlen nâzik bir ta‘birle ifâde eyliyor: (دناهم كما دانو), mukābele bi’l-mislde bulunduk! Hakîkat-i hâlde (دناهم...) demek (mukābele bi’l-mislde bulunduk) demek de değildir. Birçok maâni-yi sâire ile beraber cezâ ma‘nâsına da gelen (دين) lafzının ikinci defa isti‘mali müşâkeleten vâki‘ olup bu müşâkelenin lisânımızda icrâsı mümkün olmadığından aslına en karîb olmak zannıyla (mukābele bi’l-mislde bulunduk) diye tercüme edilmiştir. Bu şâir-i câhilî şu (lisân-ı diplomasîye) nasıl vâkıf olmuş? [*Servet-i Fünun Nüsha-i Mümtâzesi* (hulâsaten)- Ata Bey]

-Mülâhaza-

Hukūk-ı düvel nokta-i nazarından fevkalâde mühim olan bu şiir-i siyâsi hakkında dermeyan olunan mütâlaat, ayrıca mülâhaza ityânına mahal bırakmıyor. Yalnız mütâlaat-ı mezkûrenin iki noktası üzerine birkaç söz [204] söylemeğe lüzûm vardır: 1- “Bu Arab şâiri o dört beyitde cem‘ eylediği nükât-ı siyâseti acabâ hangi darülfünunda kaç sene tahsîl ile öğrenmiştir? 2- “Bu şâir-i câhilî şu (lisân-ı diplomasî)ye nasıl vâkıf olmuş?

[284] Bu şiir (*el-Kavlu’l-Ceyyid*)’de şöyle tercüme edilmiştir: “Muhâribimiz olan Benî Zühl ihvânımızdır. Gün olur ki hâl-i aslîleri olan îtilafa avdet ederler diyerek kendilerine dostâne muâmele etmek istedik ise de beynimizde şerr ve adâvet vech-i ebyen üzere zâhir olub i‘lan-ı zulm ü adâvetden başka bir cihet kalmadıkda kendilerine mukābele bi’l-misl muâmelesini etdik” Sahîfe:253.

Birinci suâle (mekteb-i feyz-i isti‘dad)da, pek cüz’î müddetde tahsîl etmiştir, ikinci suâle (feyz-i isti‘dad) ile vâkıf olmuşdur, cevâbı verilebilir.

(Târih-i beşer) ve (târih-i ulûm) tedkîk olunsa anlaşılır ki hârikulâde dehâ ve isti‘dada mâlik olanlar darülfünundan değil, darülfünun ânlardan iktibâs-ı ma‘rifet etmiştir.

İ‘tikadımca darülfünunlar, mektebler, medreseler ancak bir (fânus) meziyetini hâizdir ki –erbâb-ı dehâ ü isti‘dâdın etrâfa saçdığı- şu‘le-i dehâ vü isti‘dadı –te’sîrat-ı rûzigârdan hıfz ile- muâsırîn ve ahlâfa göstererek ânların tenvîr-i efkârına hizmet eder.

Bu müddeânın sıdkına kāni‘ olmak için yine (târih-i ulûm) tetebbu‘ olunsun: kavâid-i edebiye bir takım dühât-ı şuarâ vü üdebânın şiir ve nesri tedkîk edilmek sûretiyle tedvîn olunduğu gibi hukūk-ı milel ü düvel kavâidi de kudemâ-yı siyâsiyun u harbiyûnun akvâl ve ef‘âlinden istidlâl ve bir kāide-i mazbûta tahtına idhâl ile zamânen-ba‘de-zamânin –tecârib-i gûnâgûn ile- ikmâl olunmuşdur.

İşte (Find ez-Zimmânî) de o kabîl siyâsiyundan, ya o kabîl harbiyûndandır…

§

“…Hukūk-ı düvelin on üç asırlık terakkîsi, tecâribi delâletiyle meydâna getirilmiş herhangi bir muâhedeyi Hudeybiye Musâlahasıyla karşılaşdırsak câmi‘iyyeti hasebiyle ânı bi’l-vücûh müreccah buluruz. Ehl-i İslam ile müşrikîn-i Kureyş beyninde akd olunan şu muâhede hicretin altıncı ve milâdın altıyüz yirmi sekizinci senesinde imzâlandı. Hudeybiye Musâlahasının bir muâhede-i mezhebiye-i siyâsiye olmak hasebiyle hukūk-ı ümem-i hâzıra nazarında hâiz olduğu ehemmiyet dört noktada zâhirdir. Evvelen: muâhedenin usûl ü kāide-i tahrîriyesiyle merâsim-i teşrîfatiyesi şerâitine riâyet ve üslûb-ı beyânındaki îcaz ve selâset mesele-i mühimmesidir. Meselâ “هذا ما صالح عليه…”[285] fıkra-i celîlesiyle maksada şurû‘ buyrulmuş olması muâhedat-ı hâzıranın minvâl-i tahrîr noktasından câmi‘ oldukları şerâiti hâizdir. Yani bir muâhede-i siyâsiye yazılurken böyle başlanılur. Hele tarafeyne âid taahhüdât-ı mütekābileyi mu‘lin olan maddenin her iki fıkrasında aynı elfâzın tekrâr buyrulmuş olması mukarrerâtın bilâhare hiçbir sûretle su-i te’vile dûçar

[285] باسمك اللهم.هذا ما صالح عليه محمد بن عبدالله وسهيل بن عمرو على وضع الحرب عن الناس عشر سنين وأنه من “ أحب أن يدخل في عقد محمد وعهده دخل فيه ومن أحب أن يدخل في عقد قريش وعهدهم دخل فيه”. Tercüme: “Bu Muhammed b. Abdullah’ın (Sallallahu Aleyhi Vesellem) Süheyl b. Amr ile on sene halkdan cenk bertaraf olmak üzere akd eylediği sulhdür. Şu şart ile ki her kim Muhammed’in (Sallallahu Aleyhi Vesellem) akd ve ahdine girmek isterse girsün. Her kim Kureyş’in akd ve ahidlerine girmek isterse girsün”.

edilmesine meydân vermemek maksad-ı celîl-i ihtiyat-kârâne ve dûr-endîşânesine mübtenî bulunduğu bedîdâr olup bu ise bir muâhededе en evvel gözedilecek bir kaziye-i esâsiyedir. § Bu muâhede-i muazzeze (feth-i Mekke) kadar mühimdir. Zîra netâyic-i hasene-i siyâsiyesi teeyyüd ve terakkî-yi İslam'a feth-i Mekke kadar hizmet ve te'sîrat-ı ma'neviyesi emniyet ü selâmet-i muvahhidîne feth-i Mekke gibi muâvenet ve delâlet eylemiştir. § Zâten bu muâhede-i sulhiye değil midir ki az zamân içinde Mekke-i Mükerreme'nin suhûletle fethine sâik olmuşdu. Hulâsa Hudeybiye Musâlahası vukūat-ı siyâsiye-i İslamiye'nin en büyüklerinden add olunsa sezâdır. Sâniyen: muâhede-i mezkûrenin hâvî olduğu şerâit-i esâsiyeden biri olan "On sene müddetle akd-i musâlaha" keyfiyeti muâhedat-ı ahîrede birçok numûnelerine tesâdüf edilen "mütâreke-i muvakkate" fikrini kâffe-i kavâid ü tatbîkatıyla beraber irâe eylemektedir. Sâlisen: Her muâhede bir takım mevâdd-ı esâsiye ile ânın mülhakātından olmak üzere "mevâdd-ı merbûta" nâmı verilen maddelerden terekküb eder. Hudeybiye muâhedesi şu evsâfı da hâizdir. Meselâ zümre-i mübâreke-i ehl-i İslam'a dehâlet edenlerin reddi maddesi esâsen derc ve kabûl buyruldukdan sonra şu imtiyâzın bir madde-i mahsūsa ile yalnız efrâd-ı Kureyş'e tahsîs ve ihsân buyrulmuş olması büyük bir ıttırâd-ı siyâsî irâe eyler. Dahîl olanların red ve teslîmi kaziyesine gelince Hudeybiye Muâhedesinin metânet ve azametini gösteren nukātdan biri de işte bu maddedir. § Vakıa Hudeybiye Muâhedesinin "Dahîllerin iâdesi hakkındaki ahkâmıyla asr-ı ahîr kavâid-i siyâsiyesinden olan ve "eksradisyon [extradition]" diye yâd edilen "iâde-i mücrimîn" kāidesi arasında oldukca fark varsa da şu fark ancak tecrübe ve tatbîkat sayesinde temin edilmiş bir terakkîden ibârettir. Kudemâ beyninde hemân mechûl kaldıkdan başka ancak bir asırdan beri meydâna gelmiş bir fikrin bin üç yüz sene evvel muâhede-i mahsūsa ile sâha-i tatbîke vaz' edilmiş olmasındaki fazîlet gerçekden gıbta-resândır. Gerçe muâhede-i mezkûrenin iâde meselesine dâir olan bendi şeref-i İslam ile müşerref olmuş nüfûs-ı mübârekeye âid ve binâenaleyh hâşâ mücrim olmakdan pek baîd ve pek berî bir takım zevât-ı kirâma şâmil ise de şu "iâde fikri" noktasından Hudeybiye Muâhedesini İslam'ın [205] hukūk-ı ümeme hizmet etmediğini iddiâ edenlere karşı "iâde-i mücrimîn" muâhedelerinin birincisi ve hem de yüzlerce sene evvel vücûda getirilmiş metîn bir esâs add etmeğe dâir hakkımız olacakdır. Râbian: Hudeybiye Musâlahasının hâiz olduğu nukāt-ı mühimmesinden biri de kabâil-i Arab'ın isterlerse ahd ü emân-ı Peygamber ve arzû ederlerse ahd ü emân-ı Kureyş'e dâhil olabilmekte muhayyer bırakılmalarıdır. § Bu madde kabâile "hakk-ı hıyâr" veriyor. Şu hâlde kurûn-ı cedîde hukūk-ı ümem

ahkâmına mutâbıkdır. Yahud daha doğrusu kurûn-ı cedîde ahkâm-ı hukūk-ı düveliyesi Hudeybiye Muâhedesi evâmir-i münîfesine muvâfıkdır. "Hakk-ı hıyâr"ın münâsebat-ı beynelmilel noktasından ehemmiyeti pek büyükdür. § Velhâsıl şâmil olduğu mesâil-i mühimmenin muâhedat-ı cedîde ahkâmıyla mukāyesesinden de anlaşıldığı üzere Hudeybiye Musâlahası câmi'-i küll bir muâhededir…". [*Tercümân-ı Hakîkat Nüsha-i Fevkalâdesi: Hudeybiye Muâhedesi*- Ali Ferruh Bey]

-Mülâhaza-

Tedkîkat-ı târihiye ile tebeyyün ediyor ki insâniyet ve ma'rifete âid ne kadar fazâil varsa İslamiyetin zuhûruyla beraber taayyün ve teessüs etmiş, medeniyet-i hakîkiyenin mebde'-i hakîkisi zuhûr-ı İslam olmuşdur.

Bu da'vânın berâhininden biri de Hudeybiye Muâhedesidir. Ândan evvel –ulûm-ı siyâsiyenin terakkiyât-ı hâzırasıyla mütenâsib sûretde- câmi'u'l-hakāyık bir muâhedenâme tahrîr olunmuş ise Avrupa hukūkiyyûnu ibrâz etsünler.

Muâhedenâme-i 'âlînin her harfinde "حاجت مشاطه نیست روی دلارم را" meâli cilve-nümâ olmakdadır. Fakîr ise ânın ihtivâ ettiği dekāyık-ı siyâsiyeyi îzâh husûsunda izhâr-ı acz ederim. Yalnız şu kadar söylerim ki hukūk-ı milel, bugün irtikā ettiği mertebe-i kemâle, bir de on üç asır evvel –âlem-i İslamiyetde- kesb eylediği hâle müdüngâh-ı im'ân etsün de terakkiyât-ı hakîkiyesini yine o hâl-i fazîlet-iştimâlde arasun.

Hakāyık-ı sâtıadandır ki marifet ve medeniyetin müntehâsı, İslam'ın mübtedâsıdır…

§

"Süleyman b. Amir'den mervîdir ki Hazret-i Muaviye ile tâife-i Rum beyninde râbıta-i muâhede ma'kud iken Hazret-i Muaviye arâzî-yi Rum'a igāre kasdıyla leşkerkes-i azîmet oldukda Amr b. Abbas'a müşârünileyh dedi ki bir gün Sâhib-i Saâdet (Aleyhisselam) Efendimizin mübarek lisânlarından mesmû' oldu ki 'Bir kimsenin bir kavim ile beynlerinde râbıta-i muâhede mün'akid olur ise tâ müddet-i muâhede munkaziye olmadıkca ukde-i muâhedeyi hall ve hamle ve hücûma ibtidâr eylemesün yahud nakz-ı ahdi mukaddemce ol kavme ihbâr ile tarafeyn nakz-ı ahdi bilmekte müsâvî olalar ki hattâ gadr bulunmaya' buyurdular dedikde Hazret-i Muaviye ol azîmetden munsarıf oldu". [*Nehcu's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mulûk*]

-Mülâhaza-

Bu fıkra-i celîle de, hukūk-ı düveli ihyâya kâfî birçok ahkâm-ı mühimmeyi hâvîdir. İslam'ın (muhyî-yi hukūk) olduğunu teslîm etmek istemeyenler, yalnız şu fıkrayı nazar-ı insâfa alsalar elbette i'tiraf-ı hakka mecbur olurlar. Medeniyet ve ma'rifetin mertebe-i kemâle i'tila ettiği bir asırda muâhedatın ne sûretle hall ü akd edildiğini, bir de İslam'ın –on üç asır evvel- muâhedeyi ne yolda akd ü hall eylediğini mukāyese edip de ma'rifet ve medeniyetin hangi tarafa âid olduğunu munsifâne ikrâr etmelidir.

Diplomasi fenn-i pür-fendînin? böyle bir devr-i medeniyetde bile ızrâr-ı nâsdan başka bir iş göremediği, diplomatların mesleklerinde gösterdikleri mahâret, ızrâr-ı ümemde ibrâz etdikleri mahâretle mütenâsib olduğu hâlde İslam'ın bin üç yüz sene evvel " لا ضرر ولا إضرار في الإسلام" düstur-ı 'âlîsini vaz' ile kâffe-i muâmelatını o düstûra tatbîk etmekten hiçbir zamân hâlî kalmadığını hak-nâ-şinasân inkâr etseler de (târih-i hukūk-ı milel) bu hakîkati ilâ-yevmi'l-kıyâm –hezâr-zebân ile- cihân-ı medeniyete i'lam eder… [206]

Dördüncü Fasıl

Süferâya Âid Mebâhis ve Fıkarât

-Süferâ-

Devletlerin birbirine karşı muhâfaza ve müdâfaa edecekleri menâfi‘ sebebiyle beynlerinde münâsebat-ı dâime mevcûddur. Evvelen hükümdârlar, sâniyen hâriciye nâzırları bu münâsebatın en büyük vâsıtaları ise de bunların her vakit makāmlarından infikâkı ve muhâberat ile de her maslahatın tesviyesi kābil olamayacağından devletler, yekdiğerinin nezdine me’mur i‘zamına mecburiyet-i kat‘iye görmüşlerdir.

Bir hükümdâr yahud hükûmet tarafından diğer bir hükûmet nezdine ta‘yin olunan ve i‘timadnâmeyi hâmil ve –hukūk-ı düvel kāidesince- sıfat-ı resmiyesince âid-i imtiyâzata nâil olan diplomasi me’murlarına (sefîr-elçi) ıtlâk olunur.

Akvâmın birbiriyle münâsebata girişmek husûsundaki mecburiyetleri, kavmiyetin takarrürüyle beraber tahaddüs ettiğinden i‘lan-ı harb, ya sulh ve ittifâk teklîf etmek yahud diğer bir matlabı tervîc ettirmek için yekdiğerine münâdî ve sefîr göndermeleri bir kāide-i kadîmedir.

Ezmine-i kadîmede bir devletden diğer devlete muvakkaten me’murlar i‘zam olunur ve istihsâl-i maksadı müteâkib me’murlar avdet ederlerdi.

Bizans hükümdârları ve Frank kralları nezdinde dâimî me’murlar bulundurmağa ibtidâ papalar başlamışlardır.

On beşinci asırda Avrupa’da maârifin yeniden intişârı, barutun îcâdıyla Amerika’nın keşfi gibi vakāyi‘-i mühimme, diplomatlığın revâcını mûcib olmuşdur.

Fransa Riyaset Vükelâsında bulunan Kardinal (Rişılyu [Armand Jean du Plessis de Richelieu]) ile On dördüncü (Lui [Louis-Dieudonné de France veya XIV. Louis]) zamânında pâyitahtlarda dâimî sefârethâneler bulundurmak usûlü ta‘mim edilmiş ve (masûniyet) ve (hâric ez-memleket) meseleleri hakkında o vakit ittihâz olunan usûl, Avrupa’da cârî olan muâmelât-ı hâzıranın esâsını teşkîl eylemiştir.

Sefîrler dâimâ (masûniyet) kāidesinden istifâde etmişler ise de –o zamâna kadar sefâretler muvakkat me’muriyetler olup- dâimî sefârethâneler bulunmamasından dolayı sefârethâneler hakkında (masûniyet) ve (hâric ez-memleket) kavâidine riâyet olunmamiştir.

Sefâret meselesi a‘sar-ı ahîrede o kadar kesb-i ehemmiyet etmiştir ki bir devlet –münâsebat-ı dâimede bulunmağa mecbur olduğu- diğer devlet nezdinde sefîr-i dâimî bulundurmazsa menâfi‘-i siyâsiyesini rahnedâr etmiş add olunur.

Sefîrlere tahsîs olunan sıfatların tehâlüfü ve sıfatların tefrîkinde müşkilât tekevvünü cihetiyle Viyana Kongresinde ve (Eks-la-Şapel) encümen-i düveliyesinde verilen karar mûcibince süferâ dört sınıfa taksîm olunmuşdur:

1-Papanın (Lega?) ve (Nons [Nuntius]) nâmlarındaki sefîrleriyle devletlerin büyükelçileri.
2-Papanın (internos)larıyla devletlerin fevkalâde orta elçileri.
3-Mukîm elçiler.
4-Maslahatgüzârlar.

İkinci ve üçüncü derecedeki elçilerle maslahatgüzârların birbirinden farkı yoksa da usûl-i takaddümü tensîk için bu sûretle tertîb-i sunûf edilmiştir.

Hakk-ı sefâret, hâkimiyet ve istiklâlin evsâf-ı esâsiyesindendir. Binâberin sefîr i‘zam ve kabûl etmek hakkı –hâiz-i saltanat olan- devletlere münhasırdır. Şibh-i saltanatı hâiz olan hükûmetler –devlet-i metbûalarının ruhsatı olmadıkca- sefîr i‘zam ve kabûl edemezler.

Bir devlet, nezdine ta‘yin olunacak dâimî sefîrin şahsını kabûlde i‘tizar eylemek hakkını hâiz ve istemediği âdemi kabûl etmemekte muhtâr olduğu için sefîr nasbından evvel istimzâc olunmak kāide hükmüne geçmiştir.

Sefîr intihâbında hükümdârın hakkı takyîd edilemezse de bir hükümdârın diğer hükümdâr nezdine herhâlde evsâf-ı müstahsene erbâbından sefîr göndermesi muktezîdir. Bilfarz cinâyetle mahkûm bir şahıs, sefârete ta‘yin edilecek olursa diğer devlet, o şahsı kabûlde bi-hakkın i‘tizar edebilir.

[İstitrâd- vaktiyle Avrupa devletlerinin evsâf-ı matlûbeden müberrâ bazı süferâ ta‘yin ve i‘zam eyledikleri târihlerde [207] görülüyor. meselâ: Dördüncü Henri’nin sefîri Kardinal (Vasabret?), kilise kapusundan alınmış bir pîç? idi. İngiltere kralı Birinci Şarl’ın Fransa nezdinde mukîm sefîri ([?]) bir flavtacı idi. On altıncı asırda Venedik Cumhuriyeti tarafından Dersaâdet’e (Tomas Kontarini [Thomas Contarini]) nâmında ve 84 yaşında bir sefîr gönderilmişdi. On yedinci asırda (nons) sıfatıyla papa tarafından Paris’e i‘zam olunan ([?]) nâmındaki şahıs 23 yaşında bir gulâm idi.

İngiltere krallarından İkinci Şarl'ın zamân-ı hükûmetinde İngiltere'yi Flemenk'den ayırmak için Fransa ile İngiltere beyninde tanzim edilen ahidnâmeyi –Fransa murahhasası sıfatıyla- ([?]) imzâ etmişdi. ([?]) nâmında bir kadın da Dersaâdet'de İngiltere sefîresi olarak bulunmuşdu. Fransa krallarından Birinci Fransuva'nın vâlidesi ve kadîm Flemenk büyük Düşes –murahhas sefîr sıfatıyla- ([?]) ahidnâmesini imzâlamışdı. Mareşal ([?])'ın metrûkesi 1646'da Fransa kralı On dördüncü Lui tarafından Leh kralı Dördüncü (Vladislav [Wladyslav]) nezdine sefâretle gönderilmişdi. Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan Bey, vâlidesi (Sare Hatun) ile Çemişgezek hâkimi Şeyh Hüseyin'i musâlahaya me'muren Fatih hazretlerinin nezdine i'zam eylemişdi. Hatun ile şeyh, pâdişâhı Trabzon'a gitmekten vazgeçirememişler ise de muahharan akd-i musâlahaya muvaffak olmuşlardı. Kadınların sefâret gibi bir hizmet-i mühimmeye ta'yinleri mahzûrdan sâlim ve nefsu'l-emre muvâfık olmadığı için asrımızda sefâret-i nisvân hiçbir tarafda tervîc edilememektedir. Şimdi her devlet, beyne'r-ricâl kudret-i siyâsiye ve kiyâset-i ciddiye ile ma'ruf ve devlet-i metbûasının menâfi'ine hizmet edebilecek hasâis-i 'âliye ile mevsûf zevâtdan süferâ intihâb ve tesyâr ve "Resûlün tercümân-ı aklın" dakîkasına nasb-ı nazar-ı i'tibar etmektedir. Zîra –zamân olur ki- sefîrin bir sözü, devlet-i metbûasının hezîmet yahud muzafferiyet-i siyâsiyesini intâc edebilir].

[Zeyl-i istitrâd- Ekl ve bel'de hem-tıynet-i hunfesâ ve tabasbusda pâdaş-ı kilâb-ı azık-peymâ olan diplomasız diplomatlar ile "كحلت بميل البطن مقلة ظهره" meâli –ebâen an-ceddin/ibâen? an-ceddin- mâ-sadak-ı hâli olan bazı tulehâ-yı siyâsiyunun –ezmine-i hâliyede dahî- sefâret-i mühimmede kullanıldıkları vâki' ve ânların –nedîm-i râh ve bâdî-i fütûh add olunan- ârâ-yı meyyizesinden istinâre edilmek istenildiği şâyi'dir. Ve kıs aleyhime'l-bevâkî. "زمان رأينا فيه كل العجائب وأصبحت الاذناب فوق الذوائب.."

Büyükelçiler, bizzat hükümdârânın vekîlleri olduklarîçin vekâletleri de gitdikleri memleket hükümdârının nezdine âiddir. Orta ve mukîm elçiler, bizzat hükümdârlarının değil devletlerinin timsâli add olunur. Maslahatgüzârlar, hâriciye nâzırlarının nezdine me'mur olurlar.

Sefîr, hükümdâr nezdinde murahhas ise i'timadnâmesini hükümdâr ve hâriciye nâzırı nezdine me'mur ise hâriciye nâzırı imzâ eder. Sefîr, mahall-i me'muriyetine vusûlünü hâriciye nâzırına ihbâr ve i'timadnâmenin sûretini i'tâ ederek hükümdâr ile mülâkat taleb eyler. Resm-i mülâkat devletlere göre muhtelifdir. Mülâkat, evâilde gāyet

muşa‘şâ merâsim-i teşrîfatiye ile vukū‘ bulduğu hâlde bilâhare ihtiyâr-ı ihtisâr eylemiştir. Hîn-i mülâkatda sefîr, i‘timadnâmesini takdîm ederken kāimen bir nutuk îrad ve hükümdâr da kāimen bir nutuk ile mukābele eyler yahud vükelâsından birine ettirir. Bu mülâkatdan sonra sefîr, prens ve prenseslere, küberâya, süferâya vizite verir. Maslahatgüzâr, i‘timadnâmesini hâriciye nâzırına i‘tâ eder.

Bir sefîrin mahall-i me’muriyetine vusûlünün târih-i teblîği kademce mebde’ add ve beyne’s-süferâ merâsim-i teşrîfatiyede kadem kāidesine riâyet olunur. Sefîrler, ya murahhaslar, esâmî-yi düvelin hurûf-ı hecâ tertîbiyle ilk harflerine nazaran muâhedata vaz‘-ı imzâ ederler. Fakat bir muâmele-i nâzikâne olmak üzere kendisine verilecek muâhede nüshasında her devletin ismi evvel yazılır.

Sefîr, nezdinde bulunduğu devletin hukūk-ı istiklâline riâyet ve umûr-ı dâhiliyesine müdâhaleden ve bir kimseyi tehdîd yahud ahvâl-i gayri-merzıyeye teşvîkden mücânebet eylemeğe mecburdur. Sûret-i gayri-resmiye vü dostânede bazı ihtârat ve nesâyih-i hayırhâhânede bulunabilmesi câizdir.

(Hâric ez-memleket- eksteritoryalite [exterritoriality]) ta‘biri, bir kimse memleket-i ecnebiyede mukîm olduğu hâlde kendi memleketinde mukîm add olunmak ma‘nâsına mevzû‘dur ki sefîr, başka hükümdârın memleketinde ikāmet ettiği hâlde kendi hükümdârının mülkünde sâkin farz olunur. Bu farzın netîcesi olarak sefîr ile sefârethâne bir takım imtiyâzat ve muâfiyata mazhar olur.

(Hâric ez-memleket) kāidesi, istiklâl-i düvelin muhâfazasıyla süferânın îfâ-yı me’muriyet etmelerini ve masûniyet-i [208] şahsiyeyi müstelzemdir. (قنچلا ریالر قاموس)

nâmındaki eserde beyân olunduğu üzere “Her devlet-i mütemeddinenin kuvve-i umûmiyesi diğer devlet-i mütemeddinenin kavânini infâz için lede’l-hâce istihdâm olunmak ve hâric ez-memleket hakkı bir vatanda bir takım ecnebî memleketler vücûda getirmeyip ecnebîlere her yeri vatan etmek için hüsn-i isti‘mal edilmek usûlünün yevmen-fe-yevmen tevsî‘ ve tahkîmine çalışılıyor”.

[Hâric ez-memleket, kāidesi süferânın tehdîd ve terhîbinden masûniyeti ve mensûb olduğu devletin muhâfaza-i istiklâl ü haysiyeti ile vazâif-i sefâretin bi-hakkın îfâsını temin maksadına mübtenî ise de bazı memâlikde o kāide, bir hükûmet içinde hükûmat-ı müteaddide zuhûruna ve bu sûretle hükûmet-i mahalliye için müşkîlat-ı gûnâgûn tahaddüsüne bâis olmakda bulunmasına nazaran (bir vatanda bir takım

ecnebî memleketler –yahud ecnebî hükûmetler- vücûda getirmeyip ecnebîlere her yeri vatan etmek) meselesi şâyân-ı nazardır].

(Hâric ez-memleket) imtiyâzını hâiz olan süferâ hakkında mahallî kavânin ve mehâkimi ile hükûmet-i icrâiyenin hükm ve nüfûzu cârî değildir.

Sefîr, -kendini tanıtmak şartıyla- memleket-i ecnebiyeye girdiği ândan bed' ile tasallutdan masûn olur. Her devlet, memleketinde kâffe-i sekeneyi tasallutdan muhâfazaya mecbur ise de süferâ hakkındaki mecburiyet daha şedîddir. Devlet, nezdinde bulunan sefîre muâmele-i cebr ü şiddet ibrâz edemez. Zîra sefîrler, hürriyet ve emniyete nâil olamazlarsa bi't-tab' îfâ-yı vazife edemezler. (Monteksyu [Montesquieu]) der ki: "Elçiler, ânları gönderen hükümdârın nutk-ı mücessemi makāmındadır. O nutuk ise [mübeccel[286]]dir".

Süferânın her sûretle masûniyeti, ezmine-i kadîmeden beri her yerde mer'îdir.[287] Bâhusus -hukūk-ı mileli medeniyet-i hakîkiye ile mütenâsib bir sûretde te'sis ve ihkâm eden- İslam, süferâyı her asırda emniyet-i kâmileye mazhar etmiştir. Âtîdeki fıkra-i mühimme, bu müddeâya şâhid-i âdildir:

"Ehl-i harbden bir kavmin resûlü huzûr-ı Nebevîde lâyık olmayan bazı kelâma cesâret eyledikde Resulullah (Sallallahu Teâla Aleyhi Vesellem) "لولا أنك رسول لامرت بقتلك"

yani (Sen resül olmayaydın seni katille emr eder idim) kavl-i şerîfleri ile tehdîd zımnında emânına işâret buyurdular. Ve hem zamân-ı câhiliyet ve İslam'da resuller ale'd-devâm âmin kılındılar. Tâ ki teblîğ-i risâletleri mümkün ola. Zîra sulh ve kıtâl gibi maksûd-ı tarafeynin tamâmı elbette tevârüd-i rusul üzere mevkūf ve rusul dahî âmin olmadıkca alâ-vechi'l-kemâl edâ-yı risâlete kādir olmayacakları emr-i mekşûfdur. Binâenaleyh rusul-i müşrikîn bilâ-şart dahî âmin kılınurlar. Lâkin li-ecli'l-ihtiyat rusul cânibinin emânı iştırat? olunub mûcibince bir vesîka dahî tenmîk olunmak evlâdır ki bâis-i istihkâm ü tevsîkdir. *Siyer-i Kebir* Cild 2 Sahîfe 201".

---

[286] Kâni Paşazade Rıfat Beyin hukūk tercümesinde (Saint) kelimesinin (mukaddes) kelimesiyle tercüme edildiği anlaşılıyor ise da bizce mukaddes olan (mukaddes) kelimesini burada (mübeccel)e tahvîl ve nutk-ı hükümdârîyi o sûretle tebcîl eyledik. Fe-fhem! Montesku'nun (*Rûhu'l-Kavânin*)'inden me'hûz olan o cümle, Mahmud Esad Efendinin -Mekteb-i Mülkiyede okutduğu Hukūk-ı Düvel derslerinde bervech-i âtî tercüme edilmiştir: "Süferâ, kendilerini îfad (د) eden hükümdârın kelâmıdır. Kelâm-ı mülûk ise (serbest) olmalıdır".
(د) Bir yere elçi göndermek ma'nâsına mevzû' olan bu kelimenin müsta'mil-i evveli Mahmud Esad Efendidir. Zîra diğer hukūk-ı düvel kitâblarında o kelimeye tesâdüf olunmamışdır.
[287] Mahmud Esad Efendinin dediği gibi: "Elçiye zevâl yoktur, kāidesi devletlerin kıdemi kadar kadîmdir".

Sefîrin şahsına ve meskenine taarruz, ânı gönderen devlete âiddir. Taarruz, me'mûrîn-i hükûmet tarafından vukū' bulursa îcâb eden tarziye ve tazmîn devlete râci'dir.

Taarruzdan masûniyet, süferânın kavânin-i mahalliyeye mugāyir olarak harekât-ı gayri-münâsebede bulunmamasına tevakkuf eder. [Bazı memâlikde süferânın kavânin-i mahalliyeye mugāyir ve istiklâl-i hükûmeti muhil harekât-ı mütecâvizânesi müşâhede edildiği hâlde şahısları, masûniyet-i ma'hudeyi kemâkân muhâfaza ediyor. Hükûmet-i mahalliyenin aczi, süferânın taarruzât-ı hukūk-şiknânesini men' ve def' edemediği gibi hukūk-ı düvel de bu sadedde bir kudret-i âdilâne ibrâz edemiyor…].

Sefîrlerle maiyyet me'murları nezdinde bulundukları devletin vaz' ettiği vergülerden müstesnâ iseler de akār vergüsü gibi teklîfatdan mu'âf değildirler.

Sefîr yahud mensûbatından biri mukîm olduğu memleketde vukū' bulan cürmünden dolayı mehâkim-i mahalliyeye da'vet ve ihzâr olunamayıp mensûb olduğu devletin mehâkimine mürâcaat edilmek lâzım gelir. Lâkin tasarruf-ı emlâke müteallik deâvî bu kāidenin hâricindedir.

[Sefîrin ve mensûbatının cürm-i vâki'den dolayı mahkeme-i mahalliyeye da'vet edilememesi, mensûb olduğu devletin hukūk-ı istiklâlini muhâfaza maksadına mebnî ise de tasarruf-ı emlâke müteallik deâvîde mahkemeye celbi hukūk-ı istiklâli ihlâl etmez mi?].

İki devlet beyninde vakāyi'-i vahîme-i siyâsiye tahaddüsüyle devâm-ı münâsebat meşkûk kalsa yahud hükümdârlardan biri vefât etse sefîrin me'muriyeti muattal olur. Yeniden i'timadnâme getirinceye kadar kendisiyle müzâkerede bulunmak hükümsüzdür. Maa-zâlik sefîre mahsūs olan muâfiyet ve imtiyâz, sefâretin muattaliyetinde de bâkīdir. [209]

Sefîrin hitâm-ı me'muriyeti geriye çağrılmasıyla, ya geriye gönderilmesiyle yahud suver-i sâire ile vukū' bulur. İki devlet beyninde muhârebe tahaddüs edince tarafeynin sefîrleri derhâl azîmet mecburiyetindedirler. Aksi takdîrde karagollarla hudûda gönderilirler.

[Devlet-i Aliyye tarafından hangi devlete i'lan-ı harb olunur ise o devletin elçisi Yedikule'de habs olunurdu. 1221'de Rusya ile vukū' bulan muhârebede süferânın, alelhusûs Fransa elçisi sebastiyanînın ihtârı üzerine âdet-i kadîme terk olunarak Rusya elçisi ([?]) Bâbıâlî'ye celb edildi, tavr-ı leyyin ile "Devlet-i Aliyye'nin istîlâ olunan

memâliki tahliye edilirse yine İstanbul'a gelebilirsiniz" denildi. Kendisi için üç ve Rusya tüccârı için on gün mühlet i'tâsıyla memleketlerine gitmeleri tenbîh olundu.

Cevdet Paşa, târihinde bu vak'ayı hikâye etdikden sonra "Sultân Selîm-i Sâlis hazretlerinin Avrupa medeniyetine mâil olduğuna bir delîl gösterildi" der. Hâlbuki "İslam medeniyetine tatbîk-i hareket ettiği isbât olundu" demek lâzım gelirdi.].

Konsoloslar= Şehbenderler- Revâbıt-ı ticâriyeyi muhâfaza ve tevsî' için memâlik-i ecnebiyeye gönderilen me'murlardır. Bunların vazifesi: gerek devlet-i metbûası, gerek nezdinde bulunduğu devlet tarafına ticâret ve seyr-i sefâin ahidnâmelerinin icrâatına nezâret etmek, bulunduğu şehrin umûr-ı ticariyesine dâir raportörler yazmak, kendi memleketinden gelenlere yahud gitmek isteyenlere pasaport vermek, başka konsoloslar tarafından verilen pasaportları tasdîk etmek, devletinin tebaası beyninde vukū' bulan tevellüdât, vefeyât, münâkehatın defterini tutmak, nukūd, evrâk, emvâl-i ticâriyeyi emâneten saklamak, tebaanın umûr ve muâmelâtında tas'îbat görüldüğü hâlde hükûmet-i mahalliye nezdinde icrâ-yı teşebbüsâtla irâe-i teshîlat ettirmek gibi husûsatdan ibârettir.

Konsolosların vazâif-i muharreresine nazaran bir devletin hudûdu dâhilinde müteaddid zevâta ihâle olunan umûrun, memâlik-i ecnebiyede konsoloslara tefvîz edildiği müstebân olur.

(Kapitülasyon- 'uhûd-ı atîka) mûcibince memâlik-i Osmâniye'de konsoloslar nezdinde bulundukları devletin tebaası ile tebaa-i ecnebiye beynindeki da'vâlara bakmak gibi bir takım vazâif-i zâide ve hukūk ü imtiyâzat-ı mahsūsa bahş edilmiştir ki (Aktâr-ı şarkiyede 'uhûd-ı kadîme hükmünce konsoloslar, en vâsi' süferâ imtiyâzını hâizdirler).

Konsoloslar, devlet-i metbûalarının memâliğinde sâkin farz olunmak imtiyâzını hâiz değildirler. Fakat şahısları ve me'muriyetlerine âid eşya –sefîrlerin şahıs ve eşyâsı gibi- tasallutdan masûndur.

Memâlik-i mütemeddinede konsoloslar (ceneral konsolosu) ve (birinci ve ikinci sınıf konsolosu) i'tibarıyla üç sınıfa münkasemdir. Ceneral konsoloslar, mukîm oldukları (havza-i memleketdeki) konsoloslara nezâret ve ânları idâre ederler. Konsolosluk vazâifi bu üç sınıfa münhasır değildir, (konsolos vekilleri) ve (konsolos mülâzımları) unvânlı me'murlar da o vazâifi îfa ederler.

[Sefîrlere ve konsoloslara ve bunların hukūk ve imtiyâzatına dâir ma‘lûmât-ı zâide i‘tâsına kitâbımız müsâid olmadığı için bu kadarla iktifâya mecburuz. Arzû edenler hukūk-ı düvel kitâblarına ve sefîr ve şehbenderlerden bahseden resâil-i mahsūsaya mürâcaat etmelidirler].

“İngiltereye birinci defa giden Osmanlı sefîrinin ismi (Hüseyin Çavuş) olarak mûmâileyhin bu sefâreti Sultân Osman-ı Sânî’nin cülûsunu İngiltere Devletine ihbâr maksadıyla idi”. [*Mecmua-i Ebuzziya*: 16/507]

§

“Sultân Mustafa-yı Evvel üç ay kadar makām-ı hükûmetde kaldığı esnâda devlet bir hâle gelmiş idi ki hazîne ve servet hep kapanların ellerinde kalarak dâhilen zerre kadar nüfûz ve haysiyet kalmak şöyle dursun hâricen düvel-i muazzama nezdinde dahî aslâ nüfûzumuz kalmadığından o zamâna gelinceye kadar cülûslar vukū‘unda düvel-i muazzama tarafından İstanbul’a mahsūs süferâ gönderilüb tebrîk-i cülûsa müsâraat kılınur iken bu defa bilakis bizim tarafımızdan sefîrler irsâliyle cülûs-ı Osman-ı Sânî i‘lan edilmeğe mecburiyet elvermiş idi”. [*Kâinat*- Ahmed Midhad Efendi]

§[210]

“Fransa’ya giden ilk Osmanlı sefîri dahî Defterdar Mehmed Efendidir ki yirmi sekiz lakabıyla ma‘rufdur. Târih-i sefâreti Ahmed-i Sâlis zamanında 1132 senesindedir ki Sefîh lakabıyla meşhûr olan Damad İbrahim Paşanın tensîbiyle i‘zam kılınmıştır. O zamân Fransa kralı On beşinci Lui olup henüz sabî idi. Mehmed Efendinin sefâreti semeresiz kalmadı. Zîra avdetinde fenn-i tıbâat edevâtı getirdiğinden Macar mühtedîlerinden İbrahim Efendinin himmet ve tertîbi ile hurûf-ı Osmâniye hakk ü isāga eyledi. Sefir Efendi Dersaâdet’den hareketinin beşinci mâhı Paris’e vâsıl olmuş ve bu müddetin fakat kırk gününü tûlünde karantina beklemekle imrâr eylemiştir”[288] [*Mecmua-i Ebuzziya*: 16/507]

§

Devlet-i Aliyye lede’l-iktizâ düvel-i sâire nezdine elçi irsâl edegelmiş ise de bir devlet nezdinde dâimî sûretle elçi ikāmesi bu devirlere kadar âdet olmamışdı. Avrupa

[288] [Bu kısım boş bırakılmıştır]

devletleri ise hem tüccârlarının mesâlih-i vâkıalarını ru'yet ve tesviye etmek ve hem de her maslahatı vaktiyle teferrüs edip de mîzan-ı politikalarını âna göre kullanmak için düvel-i sâire nezdinde dâimî sûretde birer elçi bulundururlar idi. § Sefâret usûlünün fevâid-i adîdesi derkar iken Devlet-i Aliyye öteden beri kendüsini düvel-i Avrupa'dan bîgâne tutarak Avrupa ahvâline ihâle-i enzâr-ı dikkat etmediğinden düvel-i sâire nezdinde ale'd-devâm elçi ikāmesine lüzûm görmemişdi. Avrupanın terakkiyat-ı cedîdesi ve Devlet-i Aliyye'nin vakit ve hâl iktizâsınca sefâret usûlünün lüzûm-ı vaz' ü te'sisini isbât edip husûsiyle bu evânda revâbıt-ı düveliyeyi bütün bütün başka bir hâle koyan Fransa İhtilâli zuhûruyla bilcümle düvel-i Avrupa'yı tedârikat-ı ihtiyatiyeyi mecbur ettiğinden Devlet-i Aliyye'nin dahî düvel-i fahīme-i Avrupa nezdinde birer ikāmet elçisi bulundurması derece-i vücûbda görünmekle düvel-i merkūme nezdine birer elçi gönderilüb ve üç sene müddet tekmîlinde ânlar celb ve iâde ve yerlerine başkaları irsâl ile hem umûr-ı sefâret idâre ettirilmek ve hem de bu tarîkle ahvâl-i düvele vâkıf bazı zâtlar yetişdirilmek üzere nizâmat-ı sâire sırasında sefâret usûlüne dahî hüsn-i râbıta vü nizâm verilmek husûsunu Sultân Selîm-i Sâlis hazretleri tasmîm etmişdi. Ancak bu keyfiyet Devlet-i Aliyye'de muhdes bir şey olduğundan evvelemirde kendüsine mahremiyet ve ihtisāsı sâirinden ziyâde olan Fransa Devletiyle bi'l-müzâkere karâr verildiği hâlde düvel-i sâirenin dahî kabûlde tereddüd ve i'tizar edemeyecekleri tezekkür olunub bu hılâlde ise Fransa'da vukū'a gelen şûriş ve ihtilâl takrîbiyle oraya elçi gönderilse el-yevm Fransızlarla muhârib olan düvel-i Avrupa'nın inkisâr ve iğbirârını mûcib olacağındn husûs-ı mezkûr ibtidâ-yı kurûn-ı mâziyeden beri ehl-i İslam silm ve sulh üzere bulunub Devlet-i Aliyye ile kat'â muhârebesi vukū' bulmayan İngiltere Devletinin Dersaâdet'de mukîm elçisi ile bi'l-müzâkere kararlaşdırılarak sâbıkan Kalyonlar Kâtibi (Yusuf Âgah Efendi) işbu 1207 senesi evâhirinde Londra elçisi ve Mektûbî-yi Sadr-ı 'Âlî hulefâsından (Râif Mahmud Efendi) serkâtibi ve Avrupalıların kişizâdelerinden sefâretle maiyetlerine me'mur edegeldikleri âteşelere mukābil (Derviş Ağa) nâmında biri dahî maiyet me'muru ve iki nefer tercümân ve Hristiyan tebaa-i Devlet-i Aliyye'den biri yine maiyet me'muru ta'yin buyrulmuşdur".

§ "Devlet-i Aliyye bir maslahat-ı mahsūsa zımnında bazı devletlere fevkalâde büyükelçi gönderirdiyse de düvel-i sâire nezdinde dâimî sûretde ikāmet eder elçisi olmayıp Avrupa havâdisini tercümân-ı Dîvan-ı Hümâyun vâsıtasıyla Dersaâdet'deki düvel-i Avrupa elçilerinden ve bazen Eflak ve Boğdan beyleri taraflarından alur iken

cild-i hâmisde beyân olunduğu üzere Sultân Selîm-i Sâlis hazretleri nizâmat-ı sâire sırasında düvel-i Avrupa nezdinde dâimî elçi ikāme etmek usûlünü vaz‘ etmek irâdesiyle ibtidâ Londra’ya bir elçi irsâlini tasmîm buyurub ancak Devlet-i Aliyye’de emsâlsiz bir şey olduğu cihetle usûl ve rüsûmu ma‘lûm olmadığından evvelemirde ne yapılmak ve ne yolda hareket olunmak lâzım geleceği bilinmek için Dersaâdet’de mukîm İngiltere elçisiyle istişâreye karâr verilerek 1207 sene-i hicriyesi evâhirinde Bebek Bahçesinde İngiltere elçisiyle esbak Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Molla Efendi ve Reîsülküttab Raşid Efendi hâzır oldukları hâlde mahsūsan akd olunan meclis-i mükâlemede icrâ-yı müzâkerat edilerek Avrupa’ya gönderilecek süferânın büyükelçi rütbesiyle ta‘yin olunmalarına karâr verilmiştir”.

§

“1212 sene-i hicriyesinde Avusturya ve Fransa arasında vukū‘ bulan (قامپوفورميئو) Musâlahasında dâir Viyana sefiri (Afif Efendi) derhâl Reîs Efendiye bir kıt‘a tahrîrat yazub (استافنا) ta‘bir olunur posta ile Belgrad muhâfızına ve o dahî serîan İstanbul’a irsâl etmekle henüz Beyoğlu’ndaki süferâ haber almamış olduklarından tercümânları vâsıtalarıyla kendülerine ihbâr-ı keyfiyet olunmuş ve bu makūle haberleri Bâbıâlî öteden berü ânlardan alırken Sultân Selîm’in vaz‘ eylediği sefâret usûlünün muhsanâtından olarak bugün ânlara ma‘lûmât verilmesi bâdî-yi mefharet olmuşdur”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza- [211]

Umûm Avrupa devletleri, birbirinin nezdinde dâimî sefîrler bulundurarak menâfi‘-i siyâsiyelerini muhâfaza eder ve sefîrler vesâtetiyle harekât ü niyât-ı düveliyeden haberdâr olarak her türlü teşebbüslerini bir esâs-ı sahîh ü metîne binâ eyler iken –mebâhis-i sâbıkada da bi’l-münâsebe dermeyan olunduğu vechile- Avrupa Kıt‘asının en mühim bir noktasında te’sis-i hükûmet eden Devlet-i Aliyye’nin “kendüsini düvel-i Avrupa’dan bîgâne tutarak Avrupa ahvâline ihâle-i enzâr-ı dikkat” etmemesinden ve “düvel-i sâire nezdinde ale’d-devâm elçi ikāmesine lüzûm” görmemesinden birçok muzırrât-ı siyâsiye görülmüştür ki bu bâbda îzâhat i‘tâsından ziyâde Târih-i Siyâsi-yi Osmânî’nin müdekkikāne mütâlaasını tavsiye etmek daha münâsibdir.

Devletlerle münâsebat-ı siyâsiyede bulunmağa mecbur olan bir devlet, devletler nezdinde sefîr bulundurmağa da mecburdur. Fakat sefîr nâmına –lâ-ale’t-ta‘yin- bir

şahıs ta‘yin ve i‘zam etmekten fevâid-i matlûbe hâsıl olamayacağını –ilme’l-yakîn- bilmek lâzımdır.

Bir kavmin nezdine gönderilecek sefîr, o kavmin lisân ve mizâcına, bâhusus hakāyık-ı siyâsiye ve muâmelât-ı düveliyeye vâkıf olmak taht-ı vücûbdadır. Aksi takdîrde sefîr hor ve hakîr olarak “Bu sefâret bir sefâlettir bana” meâliyle nâle-künân ve devlet-i metbûa ise –fâide yerine mazarrat görerek- müşkilât-ı müellime içinde vâlih ve hayrân olur…

Hele “Avrupa havâdisini tercümân Dîvan-ı Hümâyun vâsıtasıyla Dersaâdet’deki düvel-i Avrupa elçilerinden ve bazen Eflak ve Boğdan beyleri taraflarından” almak –ebnâ-yı hebennekayı da- “Bir hayret aldı nâtıka mek-i tâb ü tâkatin

İmdâd eyleyin bana (el-emân) emân” terânesiyle sebâbe-hây-ı hayret edecek ahvâl-i garîbedendir.

Her muhbire, her habere i‘timad etmek –umûr-ı mühimme-i siyâsiyede değil- mesâlih-i âdiye-i şahsiyede bile hüsrânı intâc eder. İşte mübtedânın nefsu’l-emre muhâlefeti, ta‘mik-i nazar ü tedkîk muhbir ve habere bi’t-tab‘ imkân bırakmamış olduğu için târih-i siyâsimizin her terkîbinden müstefâd olan ma‘nâ, maatteessüf hüsrândır…[289]

[Havâle- Devlet-i Osmâniye’nin ibtidâ-yı teessüsünden beri Avrupa’ya ve mahâll-i sâireye- gerek muvakkat gerek dâim olarak- ta‘yin ve i‘zam olunan süferânın terceme-i hâlleriyle sefâretnemâlerine ve bunların i‘zamını îcâb eden esbâb-ı siyâsiye ile netâyic-i hâsılasına dâir –me’hazın noksânıyla beraber- mümkün mertebe müdekkikāne bir risâle tertîb olunsa siyâsiyun-ı ahlâfın istifâdesine hizmet edilmiş olur. Böyle bir eser-i müfîd vücûda getirilmesi erbâb-ı kiyâset ü siyâsetin himmet ve hamiyetlerine havâle olunur].

§

“Taraf-ı devletden sâir düvel nezdlerine i‘zam olunacak süferâda dört haslet bulunmalıdır: 1-‘Âkil ve müteferris olmakdır. 2- Yalan söylemeyip dâimâ doğrulukdan ayrılmamakdır [yekdiğeriyle bozuşmuş olanların te’lif-i beyni için yalan söylemek câizdir. Hele harbde lâzım gibidir. Bu bâbda darb-ı mesel hükmünü alan (دروغ مصلحت آمیز به از راست فتنه انکیز) cümlesi süferânın hâtırından çıkmamalıdır. Li-

[289] Devletin süferâ-yı ecnebiyeden evvel –kendi sefîri vesâtetiyle ahvâl-i siyâsiyeden haberdâr olarak süferâya haber vermesi şâyân-ı takdîr ve mülâhazadan müstağnîdir.

mütercimihî] 3- Dîni bütün bulunmakdır. 4- Ketm-i esrâr etmekdir. İşbu hasâil-i erbaayı müştemil daha dört haslet vardır: 1- Mâ-fi'z-zamîrini güzelce ifâde ve takrîr edebilmekdir. 2- Nakāyıs-ı hılkatden sâlim olmakdır. 3- Metbû'-ı müfahhamını cân ve dîlden sevmekdir. 4- Sâhib-i tama' olmamakdır. Bu evsâf bir sefîrde mükemmel olarak bulunduğu hâlde îfâ-yı hüsn-i sefârete muvaffak olur. Ama bununla beraber hakkında a'mal-i ferâset muvâfık-ı maslahatdır". [*Vâsıtatü's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Tercümesi*- Mütercimi Rahmi]

-Mülâhaza-

Akl ve ferâset, sıdk ve istikāmet, salâbet-i dîniye, ketm-i esrâr hüsn-i beyân, hüsn-i sûret, vatana muhabbet, tama'dan mücânebet gibi hasâis-i 'âliye ile ittisâf edenler, me'mur oldukları mesâlihde elbette ihrâz-ı muvaffâkiyet ederler. Hasâis-i mezkûre meyânında (yalan söylememek, doğrulukdan ayrılmamak) meselesini asrımızın siyâsiyunu hande-i istihzâ ile istikbâl ederler. Fakat hakîkat, ândan ibâret olduğu için hande-i istihfâf, hakîkati tağyîr edemez.

(Nakāyıs-ı hilkātden sâlim olmak) maddesi de hayra çeşmânın nazar-ı taaccübünü celb ederse de hüsn-i beyân ve hüsn-i sîret gibi hüsn-i sûretin de tervîc-i maksadda pek büyük te'siri olduğunu nüfûz-ı nazar [212] erbâbı takdîr eder, bu cihet de ta'rizden sâlimdir. Ancak hasâis-i muharrereyi hâiz süferâ, bazı devletlerde ankā mesâbesindedir ki asıl nazar-ı dikkati celb eden nokta budur!

§

"1056'da Venedik gemileri Mora taraflarına asker dökerek bir takım mevâki'i zabt edince illet-i dimâğiyyeleri mertebe-i gāyeye/gābeye varan Sultân İbrahim bir takım müfsidlerin tahrîki ile memâlik-i şâhânede ne kadar Hristiyan var ise cümlesinin kılıçdan geçirilmesini fermân eylemiş idi. Böyle şeylerin muvâfık-ı akl ü hikmet olmadığı bin müşkilât ile kendisine anlatıldıkda hiç olmaz ise ecnebîlerin umûmen i'damında ısrâr buyurdular ise de muvâfık-ı şer' ü akl olmayan bu emre dahî ittiba' edilmedi. Şu kadar ki o zamâna kadar düvel-i ecnebiye süferâsı İstanbul içinde otururlar iken ba'de-ez-ân Beyoğlu tarafında oturmağa mecbur oldular". [*Kâinat*- Ahmed Midhad Efendi]

-Mülâhaza-

Bu sadedde Yenişehirli Avni Bey merhûmun "Akıl Felatun'a cünûn-bahş idi Levh-i acîbu's-sudûr rûzigâr-ı lahzâca kalmışdı zuhûr etmeğe Fitne-i

deccâl hâr-ı rûzigâr Çehre-nümâ olmağa makrûn idi Hâlet-i yevm-i beter-i rûzigâr" beyitlerini îrad etmekten ziyâde (دیوانه را قلم نیست) meâlini tefekkürle ihtiyâr-ı sükût eylemek daha münâsibdir.

Süferânın mahkûm oldukları i'dam cezâsının –Beyoğlu'na nakilleri sûretiyle- müebbeden [?]/küreğe tahvîli yahud oraya nakilleriyle memâlik-i Osmâniye'den tard edilmiş oldukları zehâbında bulunulması meselesinde de meâl-i mebhûsun-anhı derpîş-i nazar-ı teemmülle "Bilemem eyleyecek hande midir girye midir" demek lâzım gelir…

§

(*Teşrîfatnâme*)[290] unvânlı bir risâle-i kadîmede (Moskov çarı tarafından) Dersaâdet'e gönderilen sefîrin 1128 senesi Saferinin yirmi yedinci günü huzûr-ı Âsıfî'ye duhûlü beyân edildiği sırada deniliyor ki: "Huzûr-ı sadr-ı 'âlîde kıyâm üzere durmuşdur. İskemle konulmamiştir. Kahve ve şerbet verilmemiştir. Birkaç kelâmdan sonra nâmesin verip hil'atleri ilbâs olunmuşdur. Ve geldikleri gibi on iki nefer ittiba'ıyla İstanbul'da deyu Ali Ağa konağına gitmişlerdir".

-Mülâhaza-

Fe'teberû…

"Yazık eflâkı tutan sıytımıza şânımıza Kâfir ağlar bizim ahvâl-i perîşânımıza".

§

"Ponaparta'nın Mısır'ı istilâsında İngiliz amirali Nelson'un Ebuhur'da Fransız donanmasını ihrâk eylemesi üzerine İngiliz maslahatgüzârı Bâbıâlî'ye da'vetle [?]/kürek giderilmesi ve Amiral Nelson'a mücevher çelenk ve maiyeti neferâtına taksîm olunmak üzere iki bin altun gönderilmesi ve Dersaâdet'de İngiliz elçileri beş çifteye süvâr olagelirken bundan böyle dümenli yedi çifteye süvâr olmaları için pâye verilmiştir". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

[290] Bayezid Camii şerîfi derûnunda Şeyhülislam Veliyüddin Efendi kütübhânesinde mahfûzdur: Numero 1967

İngiliz elçilerine (dümenli yedi çifteye) binmeleriçin devlet tarafından verilen pâyenin hadd-i gāyesini –fî-zamânînâ- ânlar kendilerine vermekte, hattâ –yedi çifte zevraklar şöyle dursun- kruvazörlere bile rükûbda nâz ve istiğnâ göstermektedirler.

Hükm-i rûzigâra muhâlefet ve mukāvemet edilemezse de –sevk-i rûzigâra tebaiyetle beraber- istikmâl-i esbâb-ı selâmet ve muhâfaza-i şân ü şevket mümkün olduğu hâlde –zamân zamân- bazı nâ-Hüdâyân Hüdâ-nâ-şinâsânın gerek sâika-i cehâlet gerek sevk-i redâet ile keştî-yi devleti girdâb-ı muhâtaraya ilkā etmeleri germ ü serd-i rûzigârı tecrübe, sâhil-i selâmeti ta‘yin etmiş olan- erbâb-ı akl ü basîrete her bâr “ ترجو النجاة و لم تسلك مسالكها إن السفينة لا تجري على اليبس ” meâlini tezkâr ettirecek gibi görünüyor. (نجنا مما نخاف)…

§

“Muhib Efendi 2 Rebiülevvel 1221 de Paris’e vusûl bulmuş fakat İstanbul’dan büyük büyük ümîdlerle çıkmışken oraya vardıkda aksi muâmeleler müşâhedesiyle müteessir olmuş idi. Şöyle ki yevm-i mülâkatda Muhib Efendinin Napolyon huzûrundan îrad edeceği nutk-ı resmî sûreti evvelce görülmek üzere taleb olunmağla nâme-i hümâyundaki [213] elkāba muvâfık olarak kaleme almış olduğu nutkun bir sûreti irsâl olundukda bunda Napolyon’un yalnız İmparatorluk unvânı mezkûr olup İtalya krallığı münderic olmadığından bunun derci lâzım geleceği (Talleyran) tarafından iş‘âr olunmuş ve hâlbuki İtalya krallığının tasdîki Devlet-i Aliyye’nin Rusya ve İngiltere Devletleriyle olan ittifâkına mugāyir olmak mülâzasına ve kendi ta‘limatında buna dâir bir şey yazılmamış olmasına binâen Muhib Efendi bunu tefevvühe cesâret edemeyip şimdiye kadar devleteyn meyânelerinde cereyân eden mübâhase imparatorluk unvânına dâir olup İtalya krallığına dâir bir bahs geçmediği cihetle nâme-i hümâyunda münderic olan elkābdan fazla bir şey ilâve edemeyeceği beyânıyla i‘tizar eylemiş ise de öte tarafdan ısrâr olunub hattâ ol esnâda Napolyon tarafından İstanbul elçisi nasb olunan Ceneral Sebastiyânî birkaç defa bu husûs için Muhib Efendiye gelip giderek nihâyet İtalya krallığı unvânını ilâve etmez ise İmparator ile mülâkat edemeyeceğini ve belki hemân i‘lan-ı harb ile Dalmacya’daki Fransa ordusunun İstanbul’a yüriyeceğini beyân ile Muhib Efendiyi tehdîd etmişken Muhib Efendi makām-ı ma‘zeretde sâbit-kadem olucak ândan ferâgatle (garbın yıldızı ve bilcümle milelin hâmisi) gibi unvânların ilâvesi teklîf olunmuş ise de Muhib Efendi

nâme-i hümâyunda münderic elkābdan başka bir şey ilâve edemeyeceğini kat‘iyen beyân etmesi üzerine bunlardan dahî iğmâz olunub fakat âlâyda giderken Fransa teşrîfatcısı arabanın sağ tarafında ve Muhib Efendi ânın solunda oturmak ve Napolyon’un huzûruna çıkıldıkda odanın uç mahallinde temennâ etmek gibi şimdiye kadar süferâ-yı Devlet-i Aliyye tarafından icrâ olunmamış muâmelelerin icrâsı teklîf olunub Muhib Efendi ise usûl ü rüsûm-ı kadîmenin hâricinde bir şey yapmayacağı beyânıyla beraber “Bu âlây eğer teşrîfatcı için ise bizim âlâyda lüzûmumuz yok. Fakat seyrine çıkarız. Ve eğer bizim için ise teşrîfatcının arabada işi yok. Hemân nâme-i hümâyunu ve tercümânımı alub giderim” deyu cevâb vermekle teşrîfatcının sol tarafda oturmasına karâr verildiği beyânıyla da‘vet olunub bin türlü keşmekeşlerden sonra güç hâl ile Napolyon’un huzûruna çıkub nâme-i hümâyundaki elkāba muvâfık bir nutk-ı resmî îrad ederek resm-i mülâkat icrâ olunabilmiştir. Lâkin Fransa me’murları bu nutku Fransanın *Monitor* nâm resmî gazetesine mebhûsun-anha olan sâlifu’z-zikr unvânları dahî kendülüklerinden oalrak ilâve ile tab‘ etmişlerdir.

Hedâyâ-yı hümâyun içinde Ponaparta’nın önü oğlu Öjen’e [Eugène] dahî bir kutu olup ancak bu esnâda Öjen İtalya kral-ı kāim-makāmı bulunmağla bu dahî İtalya krâliyeti bahsini meydâna koymağa vesîle olur endîşeysiyle Muhib Efendi bunu ketm ile Dersaâdet’e arzıhal etmiş idi. Reîsülküttab Vâsıf Efendi ise ol esnâda Fransa tarafına mâil olan takıma pişrev olduğundan Muhib Efendiye yazmış olduğu cevâbnâmede İtalya krâliyetinin tasdîki için bu kadar dayanmak lâzım gelmez deyu iş‘âr eylemiş olması üzerine mezkûr kutu dahî Prens Öjen’e verilmek üzere Mösyö Talleyran’a teslîm kılınmıştır”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Muhib Efendi –Cevdet Paşanın dediği gibi- (İstanbul’dan büyük büyük ümîdlerle çıkmış) yahud çıkarılmış iken Paris’e vusûlünde tesâdüf ettiği muâmelat-ı bârideden ümîdi munkatı‘ olmuşdu.

Mütercim Asım Efendi, târihinde bu meseleden bahs ettiği sırada “Bir defa ol havâlîden gelmiş bir âşinâdan mûmâileyhin çeküngî-yi hâl ü şânını istinba’ olundukda (el-hâletu hâzihi ol Müslüman bir âlây-ı Frengân içre Âşık-ı Ömer’in (şaşdım da kaldım) türkîsini çağırmakdadır) latîfesiyle câmi‘u’l-kelîm cevâb eyledi” der.

Bahs-i mahsūsunda îzâh olunduğu vechile Osmanlı diplomatları, Napolyon’un –her harfi hezâr zebân ile “İnanma va‘dine zîra yalandır Sokar insanı ol kâfir

yılandır" hakîkatini i'lan eden- mevâîd-i ebleh-firîbânesine bilbeste olmuş ve (eski muâhedeleri ta'dil ve ıslâh) ve (Kırım'ı Rusyalılardan istirdâd) ettirmek üzere Napolyon nezdine Muhib Efendiyi i'zam ve bu sûretle bir meslek-i gaflet-perdâzâna iltizâm etmişler idi. Her devlet, kendi galebesinden yine kendi menfaatini temine çalışarak devlet-i uhrâyı bu menfaate iştirâk ettirmeyeceği kazâyâ-yı bedîhiyeden iken (Fransızların semere-i galebesi olan bir musâlahadan) istifâde ümîdine düşmek ve o ümîd ile muâhedat-ı kadîmenin ıslâhı ve Kırım'ın istirdâdı gibi hülyâlara dalmak pek gāfilâne, belki mecnûnâne bir reviş idi.

Kezâlik Napolyon'un evzâ'-ı vazîânesi ve etvâr-ı tarrârânesi kirâren ve mirâren tecrübe edilmiş, Napolyon yüzünden bin belâya uğranılmış iken ânın mevâid-i kâzibesine aldanub da –bir emel-i gayri-muhtemeli tervîc ettirmek üzere- nezdine elçi göndermek, elçiyi terzîl ve tezlîl ettirüb de bîçâreye (şaşdım da [214] kaldım bu işe) türkîsini çağırtarak suhre-i hengâme etmek pek kötü bir iş idi.

Siyâset, -etba'-ı cehlden ma'dud olan- etvâr-ı sâde-dilâneyi semtine uğratmaz. Bizim siyâsiyun ise etba'-ı cehle ittiba' ve –tedâbir-i siyâsiye nâmına- nice mevâdd-ı garîbe ibda' etmişlerdir ki Muhib Efendinin –ümîd-i bî-tâil ve hülyâ-yı bâtıl ile- Paris'e i'zamı da o cümledendir.

İşte sefîrin gördüğü hakāret-i şedîde, devletin –o sebeble- dûçar olduğu hezîmet-i siyâsiye, va'd-i urkubî ile (ırakîbu'l-umûr)a tasaddî eden sâde-dilân-ı siyâsiyunun giriftâr olacakları ahvâl-i ehvâl-engîze bir misâl-i ibret-iştimâl irâe ediyor…

Muhib Efendi (şaşdım da kaldım) türkî-yi Türkânesini çağırub çalmakla beraber kendisini şaşırmayarak (مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدس) hükmüne tatbîk-i hareket ve ibrâz olunan tekâlif-i anîfe ve tahvîfat-ı sahîfeye karşı –metânet-i kalbiyesini muhâfaza ile- 'âkilâne mukāvemet ettiğiçin şâyân-ı âferîndir. Hele (teşrîfatcı ve araba) meselesine dâir –müfîd ve mülzem bir kıyâs-ı mukassem teşkîl eden –cevâb-ı 'âkilânesi hakîkaten sezâvâr-ı sitâyişdir. Ancak Ponapart'a hitâben îrad ettiği nutk-ı resmînin cerîde-i resmiye ile hîn-i i'lanında tahrîf edilmesi, hukūk-ı düvel kavâidini ve kendisiyle beraber Devlet-i Aliyye'nin de hukūkunu muhil bir hareket-i müteaddiyâne olduğu hâlde Muhib Efendinin iğmâz ve sükût etmesi mûcib-i tahtiedir.

Müşârünileyh, Fransa hâriciye nezâretine bir nota teblîğiyle tahrîfat-ı vâkı'ayı protesto ederek nutkun tashîhini taleb ve süferâya da birer nota ile ihbâr-ı keyfiyet

etmeliydi. İnfâz-ı taleb edilmediği takdîrde Bâbıâlî'ye ma'lûmât i'tâ ve sefâretin hitâm bulduğunu Fransa Hükûmetine inbâ ile avdete hazırlanmalıydı.

(*Monitor*'un neşr ettiği nutk-ı muharrefden haberdâr olamadığı cihetle sükût etmişse bu sûret, kendisi için medâr-ı ma'zeret olamaz. Çünkü nezdine me'mur olduğu bir devletin resmî gazetesinde gerek şahsı gerek devlet-i metbûası hakkında ne gibi neşriyâtda bulunulduğunu tedkîk ve ta'kib etmeğe mecbur idi.

[Muhib Efendinin sefâretnâmesi manzûr-ı fakîr olmadığı için nutkun tahrîfi üzerine bir şey yapub yapmadığını bilmiyorum. Binâberin mülâhazat-ı mesrûde, sırf Cevdet Paşanın verdiği ma'lûmâta ma'tufdur].

(Kutu) meselesine gelince: bu, Reîsülküttab Vasıf Efendinin mahâret-i siyâsiyesine bir numûne-i hayret-nümûn add olunabilir… Mâdemki İtalya Krallığının tasdîki Devlet-i Aliyye'nin, Rusya ve İngiltere devletleriyle olan ittifâkına mugāyir ve İtalya Krallığını mevzû'-ı bahs etmek siyâseten muzır görülüyordu, bu hâlde Kral kāim-makāmına tertîb olunan hediyeyi Muhib Efendinin ketm etmesi tensîb ve takdîr edilmeliydi.

Nefsu'l-emre muvâfık olan hâl bundan ibâret iken Reîsülküttab-ı gaflet-meâbın (İtalya Kraliyetinin tasdîki için bu kadar dayanmak lâzım gelmez) tarzında teblîgat-ı acîbede bulunmasına Muhib Efendi hiddetlenüb de [?] olmamış ise aşk olsun…

Teblîgat-ı ma'hudenin esbâb-ı mûcibesi Vasıf Efendiden sorulsa ihtimâl ki (ulu dostumuz Napolyon Bonaparta cenâbı, muâhedat-ı kadîmeyi ıslâh için bize imdâd ve Kırım'ı Moskoflardan istirdâd edecek. Artık ânın hâtırına riâyet ve İtalya (kraliyetini) tasdîke müsâraat etmek vecîbe-i zimmet değil mi?) cevâb-ı savâbını verir de Bonapartla beraber Topal Talleyran'ı da kiyâset ve siyâsetine sitâyiş-han eder…

"Gelir zuhûra garâib-nümâ temâşâlar Felek o yerde ki oynar hemân hayâl hayl"

§

"Bir vakitden beri Rusyalılar Dağıstan ve Gürcistan taraflarının istîlâsına ibtidâr edip bundan Devlet-i Aliyye gibi İran Devleti de ürkmekle o havâlîden def'ine teşebbüs etmiş ve muhârebeye girişmiş ise de İranlılar münhezim olarak Rusyalılardan bütün bütün havf ve endîşeye düşmekle Ponaparta bu hâli fırsat ittihâz ederek İran Devletini kendi tarafına celbe kıyâm eyledi. Ponaparta Devlet-i Aliyye ve İran Devleti ile bir ittifâk-ı müselles teşkîlini sûret-i hayırhâhîde İran Devletine teklîf eylediği gibi bu

maksad üzerine taraf-ı Devlet-i Aliyye'den İran'a bir elçi gönderilmesini Bâbıâlî'ye ihtâr eylemiş olduğundan hâcegân-ı Dîvan-ı Hümâyundan (Seyyid Refî Efendi) bu esnâda sefâretle İran'a gönderilmiştir. Ancak avdetinde takdîm etmiş olduğu sefâretnâme kalaklı bir kıt'a lâyihasından anlaşıldığına göre bu ittifâkın husûlüne sa'y etmeyip bilakis İranlıların Fransa'ya i'timadlarını selb edecek şeyler ihtâr eylemiştir. Hattâ İran vükelâsıyla mahremâne musâhabet esnâsında Rusyalu beyne'd-düvel ahid-şikenlik ile ma'ruf ise de yine hareketi filcümle kānun-ı düvele muvâfık ve müstakil demeğe lâyık olup ama Fransalunun kavl ve fi'line bir vakitde i'timad câiz olmaz deyüb bu müddeâsını ta'dad ve beyân-ı mevâd ile isbât sırasında [215] Mısır Vak'asını dahî îrad eylemiş olduğu lâyiha-i merkūmede mündericdir". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Yine *Târih-i Cevdet*'de beyân edildiği üzere Napolyon, Avrupa hakkındaki menviyâtını icrâda Devlet-i Aliyye ile İran Hükûmetini istihdâm etmek maksadıyla Rusya aleyhinde bir ittifâk-ı müselles akdini Mısırâna teklîf eylemişdi.

Rusya ile gālibâne akd-i musâlaha ettiği takdîrde Devlet-i Aliyye'yi fedâ edeceği derkar ise de Rusya imparatorunu –arzûsu vechile- sulh ve ittifâka mecbur etmek üzere Devlet-i Aliyye'yi de kendi emrine tâbi göstermek isterdi. Binaen alâ-zâlik Devlet-i müşârün-ileyhâ tarafından nezdinde bir murahhas bulundurmağı temin-i maksada muvâfık görmüşdü.

Nihâyet Rusya ile muhârebe ve gālibâne musâlaha ederek İmparator Aleksandr ile (Tilsit)'de mülâkat ve akd-i ittifâk ve müvâlat etdi. Memâlik-i Osmâniye'yi beynlerinde taksîm etmek üzere müzâkerata girişdilerse de İstanbul için ittihâd edemediler. Hattâ Ponapart, -bir gün imparator ile kitâb odasına girerek- memâlik-i Osmâniye harîtasına bakdığı sırada parmağını İstanbul üzerine koyub "İstanbul İstanbul, seni hiçbir vakit terk edemem. Sen merkez-i hükûmet-i âlemsin" dediği mervîdir.

Ahvâl-i mesrûdeye ve Ponapart'ın mücerreb olan meslek-i kallâşânesine nazaran kendisine i'timad ve ittifâkına istinâd etmek filhakîka bir tavr-ı mecnûnâne olduğu için Sefir Refî Efendinin Acemlere îrad ettiği nush u pendin nefsu'l-emre tevâfuk-ı tâmmı inkâr olunamaz.

Ancak devlet-i metbûasıyla Fransa hükûmeti arasında verilen karâr mûcibince İranlıları Fransızlarla ittifâka terğîb için sefîr ta‘yin olunduğu hâlde Seyyid Refî’in –cânib-i devletden aldığı- ta‘lîmata değil, kendi sünûhatına ittiba‘ ile istenilen şeye bedel istediği şeyi teblîğ etmesi –usûl-i sefâretle te’lifi kābil olmayan- hâlat-ı garîbedendir.

Refî Efendi, mâdemki Fransızlarla ittifâkın akl ve mantığa ve menâfi‘-i siyâsiyeye mugāyir olduğuna kāni‘ idi, bu maddeyi evvel-be-evvel devlet-i metbûasına ‘arz ile teşebbüs-i vâki‘den sarf-ı nazar edilmesini –mahremâne- inbâ yahud meâzîr-i münâsebe serdiyle sefâretden ibâ etmeliydi.

Mâdemki bu yolda hareket etmemiş ve “Erberûy gider isen gel beyâ Sanki Acem elçisidir vehbiyâ” terennümâtıyla diyâr-ı Aceme revân olmuşdur, artık kendisine tevdî‘ olunan vazifeye muhâlif olarak nasîhat ve vasiyete kıyâm ve bu sûretle (زاد في الطنبور نغمةً أخرى) meselini isbâta ikdâm etmemeliydi. Binâberin Refî Efendinin iltizâm ettiği meslek, kāide-i sefârete mugāyirdir. Çünkü sefîr, devlet-i metbûasının verdiği ta‘lîmata harfiyen riâyet ve –mazarratı muhakkak olsa bile- devletin maksadını istihsâle gayret etmeğe mecburdur.

Sefâret, emniyetle kāimdir. Emniyet zâil olunca sefâret de bâtıl olur…

Eğer devlet, Fransızlarla kabûl-i ittifâkı kendi menâfi‘ine muvâfık ve redd-i ittifâkı vakit ve hâle mutâbık görmemiş de bi’l-ıztırâr sefîr i‘zam ve sefîre de bu dakîkayı îham etmiş ise Refî Efendi hareketinde ma‘zur görülür. Ama bu ihtimâli hakîkate kalb edecek elde bir sened yoktur.

Öyle bir senedin vücûdu farz olunduğu takdîrde de –Ponapart gibi şeytana da meydân okuyan bir şahs-ı hassâs ü dessâsın bu türlü etvâr-ı ebleh-firîbâne ile iğfâli muhâl ve zımnında mazarrat-ı azîme derkar olduğu için- devletce gāfilâne hareket edilmiş olduğuna hükm etmek lâzım gelir.

§

1221’de –murahhas elçi sıfatıyla- Ponapart nezdine gönderilen (Seyyid Vahid Efendi) müşârünileyhle mülâkat etmek üzere (فنكشتن?) karyesinden (sarayda tahsîs olunan iki odalı bir dâireye duhûl-berle lâhavle-gûyan, on gün gecesiyle muazzeb mihmân) olduğu esnâda Fransız (Danıska) Kalesini zabt ederek ahâlinin istîmanı vakt-i

mülâkata ve düşmen askerinin kaleden hurûcu Ponapartla birlikde kaleye duhûlleri gününe tesâdüf eylediğinden Vahid Efendi (tehniye yollu bir hareket)e lüzûm görerek "Ben ânda îm hezâr ü heft ü heşt sad sâl ıyâde? Danıska'yı büyük Napolyon ahz etdi i'dadın Âna târih olur berceste bu mısra'-ı garâmiz Danıska şehrini aldı Fransızlar Prusya'dan 1807" târihini söylemiş ve (tercümesi manzûr-ı imparator olup begāyet haz eylediğini dâire-i refâkatde bulunan İtalya elçisi gelip resmen ifâde eylediğinden sonra ikrâmen terfîk olunan bir ceneral delâletiyle şehir ve kalenin cevânib-i erbaasını tamâmca gezüb görmek müyesser olmuşdur). [Vahid Efendinin Sefâretnâmesinden]

-Mülâhaza-

Vahid Efendi, sefâretnâmesinin hâtimesinde âdab-ı sefâreti zikr ve ta'dad eylediği sırada "…Idhâk [216] ve ibkâ kāidelerini bilüb îfâsına gayret etmek farz-ı ayn ve ayn-ı farzdır" diyor.

İşte kendisi de âdab-ı sefârete riâyetle –hisâben Frengî, lafzen Türkî- bir târih-i tehniyet-âmiz söyleyerek Ponapart'ı (ıdhâk) etmiştir.

Bir mukābele-i muhâdenet-kârı olmak üzere Talleyran –Ponapart'a vekâleten- Vahid Efendinin sefâret uğrunda çekdiği sefâlete –hisâben Türkî, lafzen Frengî- bir târih tanzimiyle kāide-i (ıdhâk)a riâyet etmemiş ise de sefîr müşârünileyh hakkında kāide-i (ibkâ)yı tatbîk ederek âdab-ı siyâseti yerine getirmiştir!

§

Mülûk-i Âl-i Büvehy'in eâzımından Adudüddevle Fenna Hüsrev b. Rüknüddevle, kibâr-ı mütekellimînden meşhûr Kadı Ebubekir Bakıllanî'yi[291] sefâretle Rum kralına i'zam eyledi. Kralın huzûruna hîn-i duhûlde takbîl-i zemîn edilmesini ifhâm etdiler. Sefîr-i azîzu'n-nefs bi't-tab' imtina' eyledi. Bu hâlde duhûle imkân olmadığını anlatdılar. Müşârünileyh, imtina'da isbât-ı kadem etdi. Nihayet, -sefîrin bûs-i zemîn edercesine münhaniyen duhûle mecbur olması için- küçük bir kapu yapdılar. Müşârünileyh, hemân arkasını çevirüb eğilerek kapudan girdi. Bu vaz'-ı 'âkilânesi kral ve kurenâsı nezdinde pek ziyâde mazhar-ı takdîr oldu, hakkında ibrâz-ı hürmet edildi. [*Târih-i İbn-i Esir*'den tercüme]

[291] El-Kadı Ebu Bekir Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Cafer b. el-Kasım el-Ma'ruf bi'l-Bakıllanî el-Basrî el-Mütekellim. İlm-i Kelâmda imâm idi, tesânîf-i makbûlesi vardır. Bağdat'da ikāmet ederdi. (404)'de Bağdat'da vefât etmiştir.

-Mülâhaza-

Kadı Bakıllanî'nin –tezlîl için yapılan kapudan derhâl maksadı istidlâl ederek bir tavr-ı müdebbirâne ile- hasmın tedbîr-i Bakıllânesini hükümsüz bırakması, şâyân-ı tahsîn bir hareket-i müdebbirânedir ki öyle dar bir vakitde dar bir kapudan girerken–îras-ı zillet etmek isteyenlere- mukābele bi'l-misl kāidesine riâyetle ancak bu yolda redd-i zillet edilebilir.

Kral ile a'vânın gösterdikleri takdîr ve tebcil ise, hüsn-i tedbîrin düşmen indinde de müstelzem-i tahsîn ü tekrîm olacağına bir beyyine teşkîl ediyor…

§

Sultân Salahuddin –Bağdat'dan sefâretle gelen- Şeyhu'l-şuyûh (Sadruddin) ile görüşdükden sonra hîn-i teşyî'de –ta'zimen- Şeyhin pâpûşlarını çevirir. Sultânın kadısı Abdurrahim –ki kemâl-i fazîletinden dolayı (Kadı Fâzıl) unvânıyla iştihâr etmiştir[292]- Şeyhe "Ya Şeyh" pâpûşlarınız Sultânın temâs-ı destiyle şereb-yâb oldu, ba'de-ezîn ayakaltında süründürmek câiz değildir, başa giyüb sertâc etmek lâzımdır" der. Şeyh-i Rûşen-zamîr de "Benim âdetim, en sevgili şeyimi ihvânıma bezl etmekdir. Kıymetli pâpûşlarımı size bağışladım, alınız dediğinizi yapınız" cevâbını verir. Kadı mülzem ve mebhût olur. [*Şerh-i Lâmiyetu'l-Acem*'den]

-Mülâhaza-

Bu fıkrada –şâyân-ı nazar- iki mühim nokta var: Biri Sefîr Sadruddin'in pâdişâh tarafından pâpûşlarının çevrilmesi, diğeri Sefîr müşârünileyhin Kadı Fâzıl gibi bir fazîlet-i müşahhasayı ifḥâm etmesidir.

Süferânın fazîlet-i ilmiye ve haysiyet-i zâtiye erbâbından bulunması, istihsâl-i matlab husûsunda fevkalâde hüsn-i te'sir hâsıl ettiği gibi aks-i kaziyenin de su-i te'sir îras eylediği âzâde-i îzâhdır.

Kâinatı ayakaltına alacak derecelerde şevket ve şehâmet ibrâz eden bir Şehriyâr-ı azîmu'n-nefsin –ayakkablarını çevirmek sûretiyle i'zaz ettiği- bir Sefîr-i celîlu'l-kadrin sefâretinden tevellüd edecek menâfi' düşünülüb de süferâyı (fazîlet-i ilmiye ve haysiyet-i zâtiye) ashâbı meyânından intihâb etmeğe çalışmak lâzım gelir.

Şeyh Sadruddin'in nâil olduğu riâyet-i kâmileden münbaîs nef' ve şeref, kendisinden ziyâde devlet-i metbûasına âiddir ki devlet, böyle muhterem ve muazzam bir sefîr

[292] 597 Rebiülâhirinde Mısır'da vefât etmiştir.

i‘zamıyla (Resûlün tercümân-ı aklın) hakîkatini ibrâz ve te’yid ve enzâr-ı âlemde kudret ve şânını tezyîd etmiş olur.

Hasmı –tahkîr ve tenfîr etmeyecek tarzda- mantıken ilzâm, dolayısıyla tahsîl-i maksada ikdâm etmek levâzım-ı siyâsetdendir ki bu yolda ilzâma muvaffâkiyet, dekāyık-ı siyâsiyeye kemâl-i vukūf ile kābil olabilir. [217]

Sefîr-i kebîr –verdiği cevâb ile- nükât-ı siyâsete bi-hakkın vâkıf olduğunu isbât etmiştir:

Evvelen- eşyâ-yı hasîseden ma‘dud olan pâpûşlarının –dest-i Sultâna temâs etmesinden dolayı- en kıymetli, en sevgili eşyâsı sırasına geçdiğini i‘tiraf ediyor. Sâniyen- böyle kıymetli, sevgili bir şeyi –kendisi gibi en kıymetli, en sevgili ihvânına lâyık gördüğünü dermeyan ile- Kadıya bağışlayor. Sâlisen- böyle kıymetdâr bir pâpûşun –tekrîmen li-şânihî- sertâc-ı iftihâr add edilmesi, -kendisinden ziyâde- Kadı gibi sertâc-ı ihvân bir fâzıl-ı zîşâna yakışacağını serd eyliyor.

Hasmı şekl-i taltîfde tezyîfe misâl arayanlar, Şeyhin cevâbından daha güzel bir misâl bulamazlar.

Bu cevâbdan sultân elbette mahzûz olmuşdur. Kadı, şikâyete mahall göremediğiçin bir tebessüm-i ârifâne ile sükût etmiştir. Sefîr ise her iki tarafı idâre etmekle beraber izzetinefsini, haysiyet-i şahsiyesini –zarîfâne- muhâfaza eylemiştir.

§

“Rusya Sefîr-i fevkalâde-i meşhûru Prens Mençikof [Menşikov] cennetmekân Abdülmecid Han hazretlerinin huzûrlarında turuk u maâbir inşâatından Devlet-i Osmâniye’yi alıkoymak maksadıyla turuk u maâbir teksîr olunduğu hâlde hücûm-ı düşmen teshîl olunmuş olacağı zemînlerinde idâre-i lisân etmekle fetânet-i mücesseme ıtlâkına şâyân olan Pâdişâh-ı müşârünileyh hazretleri ‘Buyurduğunuz kāideye nazaran her devlet için en ma‘kul hareket Çin Devletini taklîd ile memâliğinin etrâfına birer sûr-ı Çin çekmek maddesi olmak iktizâ eder’ buyurmuşlardır”. [*Sefîrler ve Şehbenderler*- Said]

-Mülâhaza-

Sedd-i Çin’den daha metîn olan şu cevâb-ı şâhâne (Kelâmu’l-mulûk mulûku’l-kelâm) kelâmının hakîkat-i mahzâ olduğunu kemâl-i fesâhatle ifsâh ediyor.

§

Sadr-ı esbak Fuad Paşa –evâil-i hâlinde- me'muren Petersburg'a gönderilerek İmparator Nikola –hîn-i mülâkātda- "Askerinizi epeyce tanzim ve kıyâfetinizi tebdîl etdiniz. Şimdi Fransız vesâir ecnebî lisânlarını öğrenmeğe çalışdığınızı haber alıyorum. Bu sizin için lüzûmsuz bir şeydir. Siz kendi lisânınızı öğreniniz kâfîdir" der. Paşa, nâtıka-perdâz, hâzırcevâb bir zât olduğundan "Elsine-i ecnebiye tahsîl etmek bizim için nasıl lüzûmsuz add olunur ki bugün zât-ı haşmet-penâhînizle o sayede teşerrüf ediyorum" cevâbını vererek İmparatoru susdurur.[293]

-Mülâhaza-

Ahvâl-i âleme vukūf, tahsîl-i elsineye mevkūf olup bîhaberâne ve gāfilâne yaşayan milletlerin vücûd-ı siyâsîlerini muhâfaza edemeyecekleri bedîhî iken İmparator Nikola'nın Osmanlıları elsine-i ecnebiye tahsîlinden men' etmek istemesi, Osmanlılar hakkındaki efkâr ve niyâtının ne derece hayırhâhâne! olduğuna delîl ve Fuad Paşa merhûmun verdiği cevâb-ı savâb da –Osmanlıları ebnâ-yı hebenneka zann eden- Nikola'nın butlân-ı zannına şâhid-i cemîldir.

Turuk u maâbir, bir devletin urûk-ı hayâtiyesi mesâbesinde olduğu hâlde –hücûm-ı a'dâyı teshîl edeceğinden bahsile- Moskof elçisinin Osmanlı pâdişâhını inşâatdan tenfîr, kezâlik tahsîl-i elsinenin kuvve-i nâtıka derecesinde elzem ve ehem bulunduğu –dilsizler indinde de müsellem iken- Moskof İmparatorunun –elsine-i ecnebiyenin lüzûmsuzluğunu dermeyan ile- Osmanlı me'murunu tahsîlden tahzîr etmesi –Osmanlıların değil- Moskofların hakîkaten kof olduklarını isbât ediyor.

Başkasını ahmak zann eden, ahmakdır…

§

"Rusya sefîri İgnatiyef [İgnatiev] me'zunen memleketine giderken vedâ için sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa gelir. Esnâ-yı sohbetde 'Efendimize Rusya'dan ne getireyim' der. Paşa 'Bir mesele getirme de ben hiçbir şey istemem' cevâbını verir". [Kemâlu'l-Kâmil- ك].

-Mülâhaza-

Bir mesele-i müşkile getirmek için memleketine giden bir elçinin, ne yolda bir hediye arzû edildiğini –eâzim-i erkân-ı devletden bir zât-ı âl-i kadrden- istifsâr etmesine mukābil –mecâz yahud istiâre tarîkiyle bir cevâb [218] tedârik etmeyip de- doğrudan

[293] Maârif Nâzır-ı Esbakı Münif Paşa nakl eyledi.

doğruya hakîkati iltizâm eylemek –diplomatlığın hakîkatden mütebâid olduğunu iddiâ edenler nezdinde- siyâset-nâ-şinâsâne bir hareket add olunabilir. Fakat (En büyük diplomatlık doğrulukdur) kāidesini nefsu'l-emre muvâfık görenlerin, cevâb-ı Kâmil'i diplomasiye mugāyir görmeyecekleri melhûzdur…

§

"Yusuf Kâmil Paşa, konağında –ekâbirden bir zât ile- şatranc oynarken Acem elçisi Muhsin Han gelir. Paşa, bu gelişin 'Gelir amma ne gelir arbede-cûyân gelir'[294] meâlini mutazammın olduğunu bildiğiçin: 'Tuhaf tesâdüf, şâha kiş derken siz geldiniz!' der". [Kemâlu'l-Kâmil-ك]

-Mülâhaza-

Âlî Paşanın –me'muriyet-i mahsūsa ile- Girid'de bulunduğu sırada Kâmil Paşa, yazdığı bir mektûb-ı nükte-engîzde "Madde-i ma'lûme üzerine kemâl-i mahâretle kaleme alınan lâyiha-i 'âliyenin fenn-i politikada cehl cihetiyle dekāyıkını takdîrde maa-i'tirâfi'l-acz şu kadar diyebilirim ki nezd-i Saltanat-ı Seniyyede Sefîr-i vefîrü'ş-şân ve şâyân-ı lakab-ı Hân-ı Hâkān hazretleri[295] gibi cin fikirli bir diplomat, tamâmını değil harfen-mine'l-hurûfunu görse bîçûn u çirâ mat olur…" diyor.

Bu kabîlden olmak üzere Muhsin Han gibi (cin fikirli bir diplomat), şâh tarafından meydân okumağa geldiği hâlde (şâha kiş) denildiğini işiderek elbette (bîçun u çirâ mat) olmuşdur.

Sözün, zemîn ve zamâna tevâfuku bi't-tab' te'sirini de dûbâlâ eder. İşte –zemîn ve zamâna tamâmıyla muvâfık olan- "Şâha kiş derken siz geldiniz" sözünün –İran sefîri üzerinde- hâsıl ettiği te'sir bu müddeâya en parlak bir delîldir.

§

Şam hâdisesi esnâsında Paris sefâretinde bulunan[296] Ahmet Vefik Efendi [Paşa] bir gün Fransa imparatoru Napolyon'un nezdine giderek "Şam'a asker sevk edeceğinizi işidiyorum. Hâlbuki Fransız askerini Türk askeri hiçbir vakitde karaya çıkarmaz" demesi üzerine Napolyon –sûret-i kat'iyede takarrür eden bir meselenin elçi

[294] Paşanın İran sefîri Hüseyin Hâna yazdığı bir manzûmeden.
[295] Hüseyin Han.
[296] [1276 Receb- 1277 Şaban].

tarafından ceffelkalem redd edilmesine hayretle bakarak- "Efendi, cidden vatanperver bir âdemsiniz. Fakat diplomat değilsiniz" demiştir.

§

"Suriye meselesinde Âlî Paşanın müdârâsı üzerine Fransız Beyrut'a asker gönderdiği vakit Paris sefîri Ahmed Vefik Efendi Fransa'nın Hâriciye Nâzırı Mösyö (Tuvenel) nâm zâta 'Eğer Fuad Paşanın yerine ben Beyrut'da bulunaydım umûr-ı dâhiliyemize müdâhale etmek üzere gelen Fransız askerini süngü ile karşulardım' dedi. Mösyö Tuvenel, sefîr-i müşârünileyhin bu acı lakırdıda hakkı olduğunu ikrâr etdi. Fakat İstanbul'da Âlî Paşa gücendi". [*Defter-i A'mâl-i Âlî Paşa*]

-Mülâhaza-

Ahmed Vefik Paşa merhûmun –neşve-i ikbâl ile sermest-i gurûr ve şerâre-feşân-ı şurûr olan- Napolyon'a söylediği sözü (Zurnada pişrev olmaz) meseline mümâsil add edenler bulunur.

Lâkin müşârünileyh, fazîlet-i ilmiye ve hamiyet-i vataniye ile müştehir ve nev'i şahsına münhasır bir zât olduğundan Fransa devletinin –bi-gayri-hakkın- Suriye'ye asker sevk etmesine, Bâbıâlîce –bi'l-ızdırâr yahud ~~bi'l-ihtiyâr-~~ mümâşat edilmesini –hasbe'l-hamiyye- hazm edemeyerek –beyne'd-devleteyn sûret-i kat'iyede takarrür eden asker meselesi hakkında sefâretce yapacak bir iş kalmadığı hâlde- lisân-ı hamiyeti lisân-ı siyâset makāmında isti'mal ve İmparatora karşı tehdîd-kârâne idâre-i makāl etmesi, Ahmed Vefik'e mahsūs garâib-i mergûbedendir.

Napolyon'un "Vatanperversiniz, fakat diplomat değilsiniz" tarzındaki hükmünün isâbet ve adem-i isâbetine hükm etmek ayrıca şâyân-ı tedkîk bir maddedir…

Paşanın, Mösyö (Tuvenel)'e serd ettiği güftâr-ı hamiyet-âsâr ile Tuvenel'in ikrâr-ı hak etmesi, Şam Meselesinde Bâbıâlî'nin ittihâz ettiği meslek-i siyâset ile Fuad Paşanın Şam'daki icrâatı, bir de (*Defter-i A'mâl*) muharririnin âmâl ü a'mâl-i siâyet-kârânesi, mülâhazat-ı dûrâdûra muhtâc ise de bahsi tehvîş etmemek için sözü kısa kesmek zarûrîdir. [219]

"سربکر یبان خموشی کشم مهرنهم برلب ودرهم کشم"

§

“1206’da intihâ-yı hudûd-ı Mısriye’de vâki‘ Sinari tavâifinden Kur/Kor nâm Mâlikiyyu’l-mezheb bir tâifenin hâkimi olan Mevla Abdurrahman’ın Sultân Selîm-i Sâlis’e bir kıt‘a niyâznâmesi ve dört nefer tavâşî ve bir torba temirhindi hedâyâsı ile iki nefer elçileri gelmiştir” [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

”إن الهدايا على مقدار مهديها“…

DÖRDÜNCÜ BAB

Mevâdd-ı askeriye vü harbiye hakkında mülâhazâtı ve garâib-i muhârebâtı hâvî ve iki fasla münkasemdir

Birinci Fasıl

Mevâdd-ı Askeriye vü Harbiye Hakkında Mülâhazat

"Kâinatın muhayyer-i ukūl-i beşer olan kemâl-i cesâmet ü azametine nisbetle küre-i arz, âb-âlûde bir kabza çamur ve üzerinde ictimâ' u ihtişâd eden ve büyük büyük beldeler ve cesîm cesîm ordular ve dakîk dakîk politikalar te'sis ve teşkîl ve îcad eden nev'-i insan, bir dâne-i hakîr için biribiyle çekişür mûr kabîlindendir" [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Hılkat-ı Âdem'den bu deme gelinceye kadar beyne'l-beşer tahaddüs eden cidâl ve kıtâl, mülk ve saltanatın ancak Cenâb-ı Mâliku'l-mulk'e âid ve insanların dâiye-i temellük ü tasallutunda bulunmaları bir iddiâ-yı zâid olduğuna burhân-ı bî-cidâldir…

§

"Nev'-i beşer bir familyadan kûh ve sahrâya yayılmış bir takım birâder ve hâher olmalarıyla mefhâret ve azamet nâmına hıkd u ruûnet [?]-ı dem-i muhteremlerine illet olduğundan bunu istilzâm eden bir takım efkâr-ı fâsideden sarf-ı nazarla cümleten müttehid ve yekvücûd ve âzâde-i keşmekeş bûd u nebûd olmaları muvâfık-ı rızâ-yı Cenâb-ı Vedûd olup bazen harbin lüzûmu takdîrinde dahî vukū'una isti'dad vermekten ictinâb, a'zam-ı vazâif-i erbâb-ı elbâbdır. § Hayf sad hayf ki behre-ver-i akl ü idrâk olmayan şîr şîr ve peleng peleng çekâ çek cenk olmayıp [220] cinsinin gayrıyla savaşur iken biçâre ebnâ-yı beşer rûy-i arzda derd-i elemden ibâret ömr-i kasîre mazhar olup da mugāyir-i muktezâ-yı akl ü idrâk biribirlerini âgışte-i hûn-ı helâk etmek revâ mıdır? Âlemde bu arbede ve gavga nedir? İnsanların eküb biçmeğe kādir olacaklarından ziyâde arâzi yok mudur? Fetih-kârlık nâmı uğruna bir hükümdâr memâlik ve büldânda îkād-ı nâire-i kıtâl ve sekeneyi galâ vü belâdan giriftâr dûşâha-i zarûret-hâl etmekten ise cenkden dâimâ sakınub bir milleti millet-i diğerin hücûm ve zulmünden muhâfaza niyetiyle hîn-i ihtiyâc-ı hakîkîde harbi ihtiyâr edebilmelidir. Yoksa hırs u hazz-ı nefs için açılan harb, düşmenden ziyâde bâdî-yi azlemin mülküne mazarrat edeceği mücerrebdir". [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

(بنی آدم اعضای یکدیکرند) hakîkati beyne'l-beşer safsata-i mahzâ mâhiyetinde telakkî olunarak sâika-i hırs u hasedle her ferd –kendi a'zâ-yı vücûdundan birini izâle edercesine- ebnâ-yı nev'ini imhâ ve bu sûretle efrâd-ı sâire meyânında teferrüd ve i'tilâ etmeğe hasr-ı fikr ü nazar eylemiştir ki a'zâ-yı vücûd beyninde dâiye-i teferrüd ü i'tilânın eser-i cinnet olduğunu –ukalâdan mecânîne kadar- her ferd teslîm ettiği hâlde yine ebnâ-yı beşer birbirinin gözünü oymakdan, beynini ezmekten men'-i nefs edemiyor.

(Zalûm ve cehûl) olduğunu bin türlü etvâr-ı zalimâne ve âsâr-ı cehûlâne ile te'yid eden hayvân-ı nâtıkın artık "cümleten müttehid ve yekvücûd ve âzâde-i keşmekeş bûd u nebûd" olması nasıl kābil olur?

Tehâlüf-i şekl ü mâhiyet, hayvânatı "cinsinin gayrıyla savaşmağa" mecbur ettiği hâlde –şekl ve mâhiyetde birbirinin aynı ve bir babanın evlâdı olan- nev'-i beşerin –vatan-ı müşeterek hükmünde bulunan- küre-i arz üzerinde yekdiğerini "âgışte-i hûn-ı helâk" etmesi meziyât-ı 'âliye-i insâniye ile nasıl te'lif olunabilir?

(Harb, şecâat-i fıtriyeyi muhâfaza ile fesâd-ı ahlâka mahal bırakmamak için bir riyâzet-i nâfiadır) deniliyor. İnsanları mahvile insâniyeti girye-bâr-ı melâmet etmek, fesâd-ı ahlâkın netîce-i müellemesi iken harbin (fesâd-ı ahlâka mahal bırakmamak için bir riyâzet-i nâfia) add olunması mehâsin-i ahlâka ne vechile tatbîk olunur?

(Moltke): "Harb, Cenâb-ı İntizâm-fermâ-yı kâinatın bir unsur-ı mukarreridir" diyor. Hâlbuki saâdet-i beşeriyeyi istihsâl, muvâfık-ı rızâ-yı Zülcelâl iken gerek gālib, gerek mağlûb için intâc-ı nikbet eden harbin (unsur-ı mukarrer) add olunması –'ibâdına Raûf ve Rahîm olan- Cenâb-ı Âdil-i Hakîki'ye isnâd-ı zulm gibi bir küstahlığı îcâb edeceğinden harbin –zalûm ve cehûl olan- ebnâ-yı beşerin ağrâz-ı fâsidesinden mütevellid bir kâr-ı kâsid olduğuna hükm etmek tabiîdir.

Mütercim Kâmil'in buyurduğu vechile (bir milleti millet-i diğerin hücûm ve zulmünden muhâfaza niyetiyle hîn-i ihtiyâc-ı hakîkîde harbi ihtiyâr) etmek mazlûma iânet ve saâdet-i beşeriyeye hizmet gibi bir fazîlet-i uzmâyı tazammun edeceğinden hakkı muhâfaza ve mağdûru himâye maksadıyla ihtiyâr edilen harbde hücnet mutasavver değildir ki (şecâat-i fıtriyeyi muhâfaza ile fesâd-ı ahlâka mahal bırakmamak) müddeâsı ancak bu sûretle ibrâz edilir.

Moltke'nin (unsur-ı mukarrer) dediği şey de bu türlü harb ile te'vil ve tefsîr olunabilir.

§

"Harb neden neş'et ediyor? Harb kâinata hüküm-ferma olan bir kānun-ı tabîatdan neş'et eyliyor. Bu kānun-ı tabîata (mücâdele) tesmiye olunur. Mücâdele anâsır-ı muhâsamenin musâdemat-ı mütekâbilânesinden ibârettir. Hattâ ecsâm-ı semâviyenin teşekkülüne en ziyâde mücâdelat kuvâ-yı tabîiye hâdim olduğunu kānun-ı tabîiye irâe ediyor. Irkan muhtelif hayvânatın zevâl-i nâ-pezîr olan mücâdelatı bu kānun-ı tabîatın bir numûne-i bedîhîsidir.

§ Hükm-i kavânin-i tabîat, mahlûkat-ı sâire için olduğu gibi insanlar hakkında da cârîdir.

§ İnsanın arzû-yı zâtisi kendi yanında yaşayanınki ile –ikinci birinciden başka bir şey istediği anda- hemân musâdeme eder. Muahharan insanda hevesât-ı nefsâniye tevellüd eder. § Binâenaleyh bir insanın arzûsu hevesât-ı nefsâniye ve kuvvet ile şahs-ı âhârın arzûsuna karşı tevcîh edilecek olursa mücâdeleyi intâc eyleyeceği bedîhîdir. Bundan başka mücâdele ekseriyetle ihtiyâcın kānun-ı âhenîninden neş'et eyler ki kısm-ı diğerin idâme-i maîşeti için bir kısmın [?] tebâüd olması muktezîdir.

§ Mücâdele cemiyet-i beşeriye arasında insâniyete muhtas olan garâbet ve husûsiyle merâm ve hevesâtın ve bununla beraber tabîatın insanları veya heyât-ı ictimâ'iyeyi birbirinin yanına vaz' etmesinden mütehassıl münâsebatın netîce-i [221] hâsılasıdır. Mücâdele kısmen hevesât-ı insâniyenin mahsûlü olmakla beraber insanda derhâl bazı fazâilin neşvünemâsına da sa'î bulunur. Tabîat, insanlara idâme-i mevcûdiyet için muhabbet, kahr ve istîsâle karşı nefret vermiştir. Henüz lezzet-şinâs-ı mücâdele olan (insân-ı tabiî) mukābele-i hasma cesûrâne şitâban olur. Fakat ahvâl ü menâzır-ı mücâdelatı şiddet ve dehşeti ile görür görmez hiss-i muhâfaza baş gösterir. Hasmın üzerine savlet gösterdiği ândaki hevesât-ı şahsiye ile hissiyât-ı muhâfazayı artık muvâzenetde bulunduramazsa o hâlde ya 'âr-ı firârı ihtiyâr eder veya dehşete galebe çalar ki bundan da tezyîf-i nefs, cesâret gibi fazâil tevellüd eyler…". [Mecmua-i [bu kısım boş bırakılmış] 57/2049: Ceneral [?] Boguslavsky- Almanca'dan mütercimi Mehmed Rüşdi]

-Mülâhaza-

Ecsâm-ı semâviyenin teşekkülüne hâdim olan (mücâdelat-ı kuvâ-yı tabîiye)yi ebnâ-yı beşer hakkında da tatbîk etmek nefsu'l-emre mutâbık ise beyne'l-beşer mücâdelatın

men‘i için vukū‘ bulan teşebbüsâtın –ahkâm-ı tabîatı tağyîre çalışmak kabîlinden- ma‘dud olması lâzım gelir.

Hâlbuki fıtrat-ı beşeriyede asıl, -cenk ve cidâl değil- sulh ve salâh olduğu için her kavmin hukemâsı ebnâ-yı beşeri –fıtrat-ı pakîzesine lâyık sûretde- hüsn-i âmîzişe terğîb ve –ağrâz-ı fâside-i nefsâniyeden münbais- nifâk ve cidâlden terhîb ediyor.

Tehâlüf-i ırkın, hayvanât arasında mücâdelat-ı dâimeyi intâc etmesini, insanların –muhâlefet-i ırkiye dolayısıyla- mücâdelatda bulunmalarına kıyâs etmek kıyâs-ı maa’l-fârıkdır.

Zîra insanların urûk-ı muhtelifeye inkısâmı, -levnen ve şahsen bazı gûne tefâvütle beraber nev‘-i beşerin hâricinde bir mahlûk add olunabilecek derecede- şekl ve mâhiyetce tagayyürât-ı külliyeyi mûcib olmadığı hâlde ırkın tehâlüfü, hayvânatın şekl ve mâhiyetini tamâmıyla tebdîl ediyor.

Binâenaleyh Fransızın Moğola nisbeti, elbette yılanın öküze nisbeti ile kābil-i kıyâs değildir.

Tezâdd-ı ırk, -hayvânat gibi- ebnâ-yı beşer beyninde de cidâli îcâb ediyorsa ırkın tevâfuku mâni‘-i cidâl olmak iktizâ eder. Hâlbuki bir ırka menûub olan insanlar arasında da urûk-ı muzâddeye mensûb hayvanlar gibi- cidâl vukū‘ bulmakdadır.

Bu takdîre göre beyne’l-beşer tahaddüs etmekte olan cidâlin sebeb-i aslîsini tezâdd-ı ırkdan yahud tehâlüf-i kavmiyet ü milliyetden başka hâllerde aramak lâzımdır. (Zalûm ve cehûl) olan ebnâ-yı beşer, hiçbir vakitde hakkına râzı olmaz. İmkân buldukca hukūk-ı âhâra tecâvüz eder. (Hevesât-ı nefsâniye) tecâvüze illet-i esâsiye farz olunabilir. (İhtiyâc) ise bu illete revâc verir. Maahâza (hevesât-ı nefsâniye) ihtiyâcın fikdânı hâlinde de insanları tecâvüze sevk eyler. (Mugāyeret-i dîniye)nin de bu meselede dahl-i küllîsi vardır.

(Hevesât-ı nefsâniye)ye müstenid olan mücâdelenin tevlîd-i fazâil etmesi şâyân-ı mülâhazadır. Zîra netîce, mukaddimeye tâbi‘dir. Nefs-i levvâme gibi bir mukaddime, fazâil-i ‘âliye gibi bir netîce tevlîd edemez. Nefs-i nâtıka ve diyânet-i hakkanın îcâbatına ittiba‘ edilirse istihsâl-i fazâile yol bulunabilir…

§

“Muhârebeye ehl-i siyâsetden bazısı bâis-i medeniyet nazarıyla bakmış, bazı feylesoflar ise belâ-yı mübrem demiştir. Muhârebeyi kimi maîşet-i ictimâiyenin

netîce-i zarûriyesi gibi add etmiştir. Müellifînden ([?]): "Muhârebenin nev'-i insanın hâlet-i mu'tâdesi olduğunu yani ebnâ-yı beşerin kanı her neresinde olursa olsun mutlaka sath-ı zemîne fâsılasız dökülmek muktezî idüğünü ve musâlahanın bir sûret-i mütârekeden başka bir şey olmadığını tevârih isbât ediyor" demiştir. § Dînden? sonra barutun îcâdı ve uzakdan neşr-i memât eden esliha-i cedîdenin ihdâsı ve yeni fenn-i harbin tertîbat-ı âlimânesi muhârebatın vahşiyâneliğini azaltmış ve bu cihetle gavgalarda muvaffâkiyetin muhâriblerin kesret-i adedine değil seraskerin mahâretine mevkūf bulunmasına sebeb olmuşdur. § İngiltere vüzerâsından ve meşâhir-i hukemâdan (Bakon [Bacon]) der idi ki "Bir devletin hemân her zamân hâzır-ı silah olması azamet-i şâniçin hayırlıdır. Gerçe dâimâ silahaltında asker beslemek masraflı ise de bir devletin hemcivârlarına tahakküm edebilmesi ancak o sayededir". [222]

Hattâ muâsırin-i hukemâdan biri bu bâbda daha ileri gitmiştir, nazarında muhârebe muktezâ-yı tabîat u ictimâ'dır. Muhikkāne sûretde taarruzî olur ise medeniyet-i âlemin tevessü'üne yardım eder imiş, silah-bedest olarak ikna' demek imiş. Cem'-i ezdâdı buna acınacak sûretde su-i isti'maldir ki taarruz ve hak kelimeleri ve akl ve hürriyete mevkūf olan ikna' ile halka zincîr-i esâret hazırlayıcı bir taassub-ı vahşiyâneyi îma eden silah-bedest ta'biri gibi en mütenâkız sözler yan yana getiriliyor. Bu iki zât ebnâ-yı beşerin muktezâ-yı hayâtını anlayamışlar. Muhârebe hiç hayırlı değildir tabiî ve ictimâî dahî değildir.

§ Yalnız kuvve-i cebriyeyi kuvve-i cebriye ile def' etmek veyahud bize karşu olan vazâifini tayyib-i/tîb-i hâtır ile icrâdan imtina' eylediği takdîrde o vazâifi kahran îfa etmeğe bir kavmi mecbur eylemek maksadıyla olur ise makbul olan harbin esbâb-ı muhikkası şu birkaç sözdedir.

Montesku [Montesquieu] der ki "Hakk-ı harb, zarûretden ve adl-i kâmilden münbais olur. Yohsa şân ve şöhret ve muktezâ-yı maslahat ile menfaat kavâid-i ca'liyesine istinâd olundukca elbette âlem emvâc-ı hûna gark olur. Devletlerin hayâtı insanın hayâtı gibidir. İnsanın müdâfaa-i tabîiye hâlinde öldürmeğe hakkı olduğu gibi devletlerin dahî muhâfaza-i zâtiyeleri için harb etmeğe hakkı vardır".

Fakat hayf ki fıkarât-ı âtiyeyi ilâve-i makāl eylemiştir: "Cemiyetler arasında müdâfaa-i tabîiye hakkı bazen taarruza dahî lüzûm gösterebilir ol vakit ki bir kavim âsâyişin imtidâd etmesiyle diğer bir kavme ânı mahv etmek iktidârı gelebileceğini ve bu mahzûru evvelden men' için taarruzdan başka çare olmadığını idrâk eder". Bu ise

refâh-ı hâli hemcivârlarının refâh-ı hâliyle kāim olan akvâmın menâfi‘-i sahîhasına tamâmıyla münâfî hasûdâne bir politikadır ki âna bakılınca bir devlet-i mücâvirenin gāsıb olmasından korkulacak sûretde kesb-i iktidâr ettiği hâlde (taarruzî muhârebeler) muhik ve lâzım imiş. Hâlbuki ahvâl-i beşeriye hakkında ‘âkilâne tecrübeler bize gösteriyor ki gasb ve istilâdan korkmamağa en iyi çare temeddün cihetiyle akvâm-ı sâirenin nazar-ı i‘tibarında büyümek ve feyyâz-ı servet bir ticâretden hâsıl olacak fevâid ile ânlara kendi refâhından bir hisse-i intifa‘ vermek ve muâhedat-ı ‘âkilâne ile kendi nefsine nâfi‘ ittifâklar hazırlamakdır”. [*Hukūk*- Pıradye Fodere: Mütercimi-Rıfat Bey]

-Mülâhaza-

Zılâm-ı vahşet içinde kalan bir kavmi nûr-ı medeniyete gark etmek, Hâlık ve mahlûka karşı vazâif-i insâniyeyi tanıtmak maksad-ı insâniyet-perverânesiyle ihtiyâr edilen harb, (bâis-i medeniyet) add olunabilir.

Fakat bir cemiyet-i kaviyyenin bir cemiyet-i zaîfeyi –ağrâz-ı fâside ve menâfi‘-i husûsiye sâikasıyla- târumâr etmesi sırf eser-i vahşet olduğu hâlde buna (bâis-i medeniyet) nazarıyla bakmak vahşetle medeniyeti hemrenk görmek kabîlindendir.

Ağrâz-ı fâsidenin tevlîd ettiği harb, âlem-i insâniyet için hakîkaten (belâ-yı mübrem)dir. Belâ-yı mübrem ise hiçbir vakitde bâis-i medeniyet olamaz.

“Harb, maîşet-i ictimâiyenin netîce-i zarûriyesidir” kaziyesi muvâfık-ı hakîkatdir. Lâkin akvâm, medeniyet-i hakîkiye ile tenevvür ve tekemmül etse maîşet-i ictimâiyenin netîcesi harb değil, sulh olur. Zaten medeniyet-i hakîkiyenin lüzûm gösterdiği harb, âlem-i insâniyet için sulhden daha nâfi‘dir. Sadr-ı İslam’daki gazavât-ı fâzıla, bu müddeâya burhân-ı âdildir.

(دمستر)’ın mülâhazası da harbin maîşet-i ictimâiye netîcesi addo lunmasına müsteniddir ki medeniyet-i hakîkiye –bervech-i mesrûd- beyne’l-akvâm taammüm ve takarrür etse harb (nev‘-i insanın hâlet-i mu‘tâdesi) farz edilemez. Ve dimâ-yı beşeriyenin (sath-ı zemîne fâsılasız dökülmesi muktezî) görülemez.

Eşref-i mahlûkatı –hayvânat-ı muhterise gibi- birbirine saldırmakda pek çok te’sîrat-ı müellimesi görülmüş olan bir (dîn)in (muhârebenin vahşiyâneliğini) azaltdığına hükm etmek, elbette savâb olamaz. O hükm, dîn-i Hak hakkında lâhik olsaydı her sûretle muhik görülür ve şevâhid-i târihiye ile tenvîr-i müddeâ edilirdi.

(Muhârebenin vaşiyânliğini) azaltan mevâd meyânında (barut)un da zikr edilmesi barutun ne olduğunu bilmemekten ileri gelir.

(Uzakdan neşr-i memât) etmekle yakından neşr-i memât etmenin –netîce i'tibariyle- ne farkı vardır ki esliha-i cedîde, tahrîbatda esliha-i atîkadan ehven ve muhaffef-i vahşet zann olunuyor?; Esliha-i atîkanın esliha-i cedîdeye nisbetle (nâşir-i hayât) mesâbesinde kaldığı acabâ mechûl müdür? [223]

Nezd-i fakîrde bulunan (*Tercüme-i Hukūk*) nüshasının sâhib-i kadîmi –her kim ise- (muhârebatın vahşiyâneliğini azaltmış) ibâresinin kenarına –müellife bir cevâb-ı mülzem olmak üzere- âtîdeki sözleri yazmış ki o sözler, taraf-ı fakîrden ayrıca mülâhaza îrâdına mahal bırakmıyor:

"Evvelleri bir mübâriz, bir günde birçok muhâtarat ve korku geçürerek kılıncıyla karşısına gelen düşmenden meselâ on kişi öldürebiliyordu. Şimdi bir korkak nefer bir taş arkasına sığınarak kuyrukdan dolma tüfengiyle dakîkada on şecî' ifnâ edebiliyor. Artık bunun vahşiyâne olmamasını anlayamam"…

Her güllesi bir cehennem vücûda getiren o dehşetli toplar, tüfenklerle –deryâları deryâ-yı âteşîn hâline kalb eden- torpidolar gibi esliha-i cedîdeyi –bâzîçe-i etfâl hükmünde bulunan- ok, yay, kılıc, kalkan, mızrak gibi esliha-i atîkadan ehven görmek, ne kadar görgüsüzlükdür.

Esliha-i cedîdenin (muhârebatın vahşiyâneliğini) azaltdığına değil, fevka't-tasavvur çoğaltdığına –Toptaşı'ndaki mecânîn bile kāni' iken- erbâb-ı akl ü iz'ânın aks-i iddiâda bulunması, akla hayret verecek hâlat-ı acîbedendir.

(Yeni fenn-i harbin tertîbat-ı âlimânesi) –ise (muhârebatın vahşiyâneliğini) tezyîdde barutdan, esliha-i cedîdeden daha ileriye gitmiş olduğu için- tahrîbat-ı vahşiyânenin müvellid-i hakîkîsidir denilebilir.

(Gavgalarda muvaffâkiyet, muhâriblerin kesret-i adedine değil, seraskerin mahâretine mevkūf olmak) meselesiyle (muhârebatın vahşiyâneliğini azaltmak) meselesi arasında zerreten-mâ münâsebet olmadığı için ândan bahse lüzûm yoktur.

(Bakon)'u da dinleyelim, bu zât (sulh-i müsellah) tavsiye ediyor. Mezarından başını çıkarsun da tavsiye ettiği şeyin, cem'iyât-ı beşeriyeyi nasıl bir hâl-i zucrete giriftâr ettiğini görsün. Mahsûl-i medeniyet add olunan sulh-i müsellahın insanlar üzerinde –

vahşet kadar- te'sîrat-ı muharribe göstermekte, ırk-ı/uruk-ı? beşeri kurutmakda olduğunu görmemek için kör olmak îcâb eder.

(Azamet-i şânı muhâfaza) ve (hemcivârlara tahakküm) edebilmek için (her zamân hâzır-ı silah olmak) yalnız bir devlet için değil, umûm devletler için vâcibu'l-imtisâl bir kāide hükmünde telakkî olunmuşdur ki ebnâ-yı beşerin dûçar olduğu mesâib derd-i tahakkümden, bu da hakka râzı olmamakdan inbiâs ediyor. Her cemiyet, hakkına râzı olsa derd-i tahakküm kendiliğinden zâil olur…

Muhârebe (muhikkāne sûretde taarruzî olursa medeniyetin tevessü'üne yardım eder) cümlesinde en ziyâde (muhikkāne) kelimesine atf-ı nazar etmek lâzımdır. (Taarruz) saâdet-i umûmiyeyi hâdim olur yahud hakka taarruz edenlere karşı vukū' bulursa (taarruz) ve (hak) kelimeleri (yan yana) getirilebilir. Ve (cem'-i azdâd su-i isti'mal) edilmiş olmaz.

"Ya Rab, Şâhid-i Nâzırsın ki şu ummân-ı bî-pâyan, mâni'-i seyrân olmasaydı İsm-i Celâlini daha ileriye götürürdüm" kavl-i âlîsinin medlûlü (taarruz) ve (hak) kelimelerinin hangi mesâilde (yan yana) getirilebileceğini erbâb-ı basîrete irâe ediyor. Zılâm-ı zulm ü vahşet içinde kalan Avrupa Kıt'asının fâtiha-i medeniyeti o kavl-i hakîkat-nümâdır ki bazı mevâdda (taarruz) ile (hakk)ın muâraza etmeyeceğine bundan âlâ misâl olamaz.

(Muhikkāne) ta'biri bir iddiâ-yı gayri-muhikka serlevha ittihâz olunur ve menfaat-i hâssa, menfaat-i âmmeye müreccah tutulub da taarruzda bulunulur ise işte o vakit (taarruz) ve (hak) kelimeleri bi-gayri-hakkın (yan yana) getirilmiş ve (cem'-i azdâd su-i sti'mal) edilmiş olur. Bu sûretde (iknâ') kelimesi de (icbâr) ma'nâsını tazammun eder. (Kuvve-i cebriyeyi kuvve-i cebriye ile def' eylemek) hakk-ı meşrûa vukū' olan taarruzu müdâfaa etmek demek olduğu için bu türlü harbin cevâzı vâreste-i reybdir. Kezâlik muâhedat-ı mün'akide ile takarrür ve tarafeynin menâfi'ine ve dolayısıyla âsâyiş-i âleme hizmet eden vazâif-i mütekābileyi îfâda muhâlefet gösteren taraf, îfâ-yı vazifeye kavlen ikna' edilemezse harben icbâr olunmak zarûrîdir ki (Montesku)'nun "Hakk-ı harb, zarûretden ve adl-i kâmilden münbais olur" demesi bu dakîkaya mebnîdir.

Yine Montesku'nun dediği gibi "Cemiyetler arasında müdâfaa-i tabîiye hakkı, bazen taarruza lüzûm gösterebilir". Amma (imtidâd-ı âsâyişle bir kavme diğer kavmi mahv etmek iktidârı geleceğini düşünüb de bu mahzûru men' için taarruza tasaddî etmek)

tabiî bir müdâfaa değil, gayri-tabiî bir tecâvüzdür. Çünkü makāsıd-ı hod-perestâneden tevellüd eden taarruzâtda (hak) bâtıl olur.

Bir de cezâ, fi‘lin hudûsundan sonra tertîb olunur. Bir şahsın huzûr ve âsâyiş içinde kesb-i kuvvet ü dahâmet etmesinden, diğer eşhâsı mahv edeceğine zâhib olup da –mahzûr-ı melhûzu evvelden men‘ için- [224] o şahsı mahv etmek muhik olur mu? Şahs-ı mezkûr, kuvvet ve dahâmetine istinâden taarruza kıyâm ederse o vakit mahvına teşebbüs, yani fi‘line cezâ tertîb edilir.

Bir kavmin kesb-i iktidâr etmesinden ihtirâz olunursa o kavim derecesinde kesb-i iktidâra, kuvvetde tevâzün istihsâline çalışmak îcâb eder. Bu takdîrde de (sulh-i müsellah) gibi bir mazarrat-ı dâime tekevvün eder.

Bir devletin, düvel-i sâirenin fevkinde kesb-i iktidâr eylemesi –muvâzene-i düveliye nokta-i nazarından da- taarruzu iktizâ etmez. Devlet-i müterakkiye, iktidârına iğtirâr ü âsâyiş-i umûmîyi ihlâl eyler ise o zamân –muvâzene-i düveliyeyi ve âsâyiş-i âlemi muhâfaza için- hukūk-ı düvel kavâidine tevfîkan devletler tarafından teşebbüsât-ı kavliye vü fi‘liyede bulunulur.

Menâfi‘in tehâlüfü, devletler beyninde ittifâkat-ı muzâdde akdini istilzâm etmekte olduğundan muvâzene-i düveliyenin devâmı yine (sulh-i müsellah) gibi –en vahîm taarruzlar derecesinde devletleri ma‘nen rehîn-i indirâs eden- bir vâsıta-i muzırraya ‘arz-ı ihtiyâc eder.

(Pıradye Fodere)’nin (gasb ve istîlâdan korkmamak) için gösterdiği çareler de şâyân-ı nazardır.

(Temeddün cihetiyle akvâm-ı sâirenin nazar-ı i‘tibarında büyümek) akvâm-ı sâirenin hâl-i vukūfda kalmasına, temeddünde terakkî etmemesine mütevakkıfdır. Her kavim, temeddün ve tekemmülde birbiriyle müsâbakaya çıkmış iken umûma takaddümle (nazar-ı akvâmda büyümek) pek kolay olmasa gerekdir…

(Feyyâz-ı servet bir ticâretden hâsıl olacak fevâid ile akvâmın kendi refâhından bir hisse-i intifa‘) ifrâzını da her kavmin kendi menfaatine mugāyir göreceği tabiîdir. Zîra milletlerin mücâdelat-ı iktisâdiye ile birbirini zîr ü zeber ettiği bir zamânda fevâid-i ticâriyeden âhara hisse-i intifa‘ çıkarmak, bugün çıkmaz bir yol hükmüne girmiştir.

Bundan başka (kendi refâhından bir hisse-i intifa‘ vermek) sûretiyle akvâmın gasb ve istîlâsından masun kalmak, rüşvet takdîmiyle zâlimlerin, fidye-i necât i‘tâsıyla

haydudların şerrinden kurtulmağa da teşbîh olunur ki (temeddün cihetiyle akvâm-ı sâirenin nazar-ı i'tibarında) büyüyen bir kavim, böyle bir küçüklüğü kat'iyen kabûl edemez.

İttifâkat-ı düveliye, menâfi'-i tarafeynle kāim ve –ta'bir câiz ise- mart havâsı gibi gayri-dâim olduğundan ittifâka istinâd ile (gasb ve istîlâdan masun) bulunacağına i'timad etmek, tebeddülât-ı havâiyeye imkân tasavvur etmemek kabîlinden bir tavr-ı gāfilânedir.

§

Amele-i akvâmın ıslâh-ı ahvâli maksadıyla Berlin'de teşekkül eden beyne'l-akvâm kongreye Fransa tarafından murahhas ta'yin olunan müteveffâ (Jol Simon) (Berlin Kongresinde Willhelm-i Sânî) unvânıyla yazdığı makālede diyor ki:

"Kesb-i sulh etmek için ihzâr-ı harb eden bir meslekden daha sahte hiçbir meslek olamaz. Evvelen bu meslek harbin kâffe-i mehâzirini câmi'dir. Zîra kuvve-i mâliye-i hükûmetle âmâl-i mütezâyide-i şebâbı ifnâ eder. Sâniyen kalbe bir takım hayât ilkā etmekle beraber evân-ı mübârezatı o kadar teksîr ve o derece teshîl ederek bi'z-zarûre bir felâket-i meş'ûme hâlini alabilecek bir muhârebeden ictinâb için dâimî bir hârikanın vücûdu iktizâ eder". [*Mecmua-i Ebuzziya*]

-Mülâhaza-

(Sulh-i müsellah)'ın mahzûratı, (Jol Simon)'un mesrûdatı derecesinde kalmıyor, daha fecî' derecâta iktirân ediyor. Ne faide ki (asr-ı hâzırda cârî olan kāide, harb ve kıtâl değil ve refâh-ı hâldir)[297] iddiâsında bulunduğu bir asırda da (sulh ve refâh) ancak âlet-i harb ü kıtâl ile idâme ediliyor. Daha doğrusu idâme edilen şey (sulh) değil bir harb-i hafîdir…

Blunşli der ki "Muhârebe, hukūkun menba'ıdır. Nuhbe-i âmâl-i beşer mahz-ı harb değildir. Ama ne faide ki harb, terakkiyât-ı lâzıme-i beşeriyeyi temin için el-hâletu hâzihî elzem bir vâsıtadır"[298].

İşte o (elzem vâsıta) bugün sulh-i müsellah sûretinde arz-ı vücûd ile (terakkiyât-ı lâzıme-i beşeriyeyi) lüzûmundan fazla temin ediyor…

Terakkiyât, böyle devâm edip giderse ebnâ-yı beşerin vay başına!

[297] *Hukūk-ı Beyne'd-Düvel Kānunu*- Blunşli.
[298] [Ayrıca dipnot numarası vermemiş üst dipnota râci]

§[225]

“Musâlaha-i ebediye bir rüyâdan ibârettir”. [Moltke]

-Mülâhaza-

Çünkü: “Düvel-i muazzama muhârebat yardımıyla teşekkül etmiş olduklarından harbden aslâ ayrılamaz”. [Ceneral [?]]

-İlâve-i Mülâhaza-

[?] akıllılardan biri Yusuf Kâmil Paşa merhûma “İnsanlar muhârebeyi ne vakit terk ederler” diye sormuş. Müşârünileyh de “[?]lar ne vakit döğüşmeyi terk ederse!” cevâbını vermiş…

§

“Harb bir büyük fenâlıkdır. Lâkin hükümdârânı muhâkeme edecek bir mahkeme mevcûd olmadığından harbin önü alınamaz”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Bi’l-farz öyle bir mahkeme teşkîl olunsa da (harbin önü) alınamaz. Zîra devletlerin mahkemeden sâdır olacak hükme karşı da i‘lan-ı harb edecekleri muhakkakdır.

§

“Muhârebeyi edenler barbar olmadıkdan sonra muhârebat hiçbir vakit medeniyet için mûcib-i tahrîbat değildir”. [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Tarafeyn (barbar) olmazsa muhârebeye esâsen mahal kalmaz. Mütemeddin bir kavim ile (barbar) bir kavim arasında vukū‘ bulacak harbden medeniyet müstefîd olur. Ama mütemeddin kavmin –âmâl-i hodgâmâneye mağlûb olmayarak- barbar kavmi temeddün ve terakkî ettirecek sûretde harb etmesi elzemdir.

Harbin mûcib-i umrân u terakkî olduğunu isbât için gazavât-ı İslamiyeden başka misâl ibrâzı muhal hükmündedir.

§

“Dâimâ harb ile iştigāl eden hükümdâr, dâire-i hükûmetinin tevsî‘ini ve şân-ı saltanatın terfî‘ini arzû eder ise de hurûb-ı medîde ticâret ve sanâyi‘in gerüleyüb niçe

niçe asâkir ü hazâinin telefini ve bu vechile mülk ve milletin harâbını mûcib olduğu umûr-ı mücerrebe vü müsellemedendir.

§ Hükümdâr-ı cengâver tarlasını sakınub konşunun mülküne medd-i yed-i taaddî ile âkıbet-i mezrû‘ u mahsûlünden menfaat göremeyerek mutazarrır olan âdem gibi harben âverde-i dest-i iğtisâb eylediği kadar mülk ve milletini tahrîb eder. Bilakis hükümdâr-ı âştî-perverin memâlik ve sekenesi ma‘mur ve âbâd ve sıdk-ı va‘d ü ahdinde sebâtı münâsebetiyle hakkında hemcivârının hulûs ve muhabbeti müzdâd olup bazı mütekebbir ve tama‘kâr hükûmet ile beyninde muhârebe vukū‘u takdîrinde dahî muhib ve müttefiki bulunanlar muâvenet ve adüvv-i müteaddînin [?] ve kahrına mübâşeret edeceklerinden cihângîrlik sevdâsında olan münhezim ve mutazarrır ve hükümdâr-ı âştî-şiâr, mesrûr ve müftehir olup mesâlih-i dâhiliyesi halkı zirâat ve san‘ata tergîb ve sefâhete meylden terhîb eden kavânin-i ma‘kulesi delâletiyle vakten-fe-vakten ilerüleyerek hey’et-i devleti cihâniyâna numûne-nümâ-yı âsâyiş ve saye-i ma‘delet vâyesinde semerât-ı sulh ü salâhdan tebaası müteayyin olup bulundukları râhat ve hürriyetin kadr ü kıymetini derk ve iz‘ân ve vatanları uğrunda fedâ-yı ser ü cân ederler.

§ Emr-i harb, mechûlu’l-âkıbe hatûb-ı cesîmeden olup bir tarafda zafer ve nusret kuvve-i karîbeye geldiği hâlde ednâ mertebede bir hâlin vukū‘uyla gālib mağlûb olduğu vâki‘ olduğuna binâen kâr-ı peykâra her ne sûretle başlanılsa ve galebe-i külliyeye nâil olunsa bile ahâlinin azalması, arâzinin zirâatsiz kalması, ticâretin gerülemesi, kānunun icrâ-yı ahkâmı gevşeyüb tabâyi‘in bozulması ve çocukların tahsîl-i maârifde haylazlanması, nizâmat-ı askeriye ve zâbıta-i belediyenin sektelenmesi cihetleriyle a‘dâya olunan zarar kadar cânib-i gālibin mülkünde ziyân vukū‘u mütehakkık ve bu takdîrce neyl-i iftihâr ü muzafferiyet yahud tevsî‘-i harîta-i hükûmet arzûsuyla bi-gayri-hakkın mütecâviz ve isâle-i hûn-ı bî-günâhân nezdinde câiz olan hükümdâr kâr edecek sırada zarar etmeğe müstehak olur”. [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Hazîneyi telef ile kesb-i servet, nüfûsu mahvile teksîr-i nüfûz, tahrîb-i bilâd ile tevsî‘-i memâlik etmek akl ve mantığın hâricinde bir reviş-i bi’l-fuzûlânedir.

Harbin, terakkî-yi ticâret ü san‘ata hizmet ettiğini iddiâ edenler ahâlinin harble işgāli takdîrinde- [226] ticâret ve san‘atın hangi vâsıta ile icrâ edileceğini nazar-ı dikkate almıyorlar.

Hırs-ı ikbâl ile îkā‘ edilen harb –galebe-i kâmileye müncer olsa da- mağlûbiyet derecesinde memleketi rahnedâr eder. Çünkü istihsâl-i galebe uğrunda istihdâm ve itlâf edilen binlerce nüfûsun, memleketlerinde boş kalan yerlerini –aceze-i nisvân ü sıbyândan mürekkeb olan- âileleri bi’t-tab‘ dolduramayarak bir devlet için a‘zam-ı mesâib hükmünde bulunan tenâkus-ı nüfûsa fakr ü sefâlet de munzam olacağından mesâibin ictimâ‘ı, en dehşetli muhârebelerden ziyâde dâhilen muzırrât-ı vahîme tevlîd edeceği cihetle –zemîn ve zamân müsâid olduğu hâlde de- harbden ictinâb etmek vecâibden ma‘duddur. [Fransa- Almanya Muhârebesi sırasında Âlî Paşa merhûmun tavsiyesi üzerine mûcibat-ı harbe dâir Kemâl Bey yazdığı lâyiha-i siyâsiyede “Eğer şu işe hatar-gâh-ı in‘idama sevk olunan nüfûs terakkiyat-ı medeniyenin tevsî‘i yollarında kullanılsaydı basdıkları yerler ihyâ olurdu” der. Abdülhak Hamid Beyin şu beyti de sadede tevâfuk eder “Âzâde olaydılar seferden Bir ordu çıkardı bir neferden”…]

Nâ-becâ taarruzâtdan ibâe ve muhâfaza-i sulhe i‘tina ile maârifin, san‘at ve ticâretin terakkîsine, -vatanın hayât-ı ma‘neviyesi mesâbesinde bulunan- terbiye-i umûmiyenin tekemmülüne çalışarak şevket-i milliye ve kudret-i mülkiyeyi –her türlü ma‘nâsıyla- istikmâl eden devletler, -muhârebeden muntazar olan- fevâid-i meşkûkeyi hakîkaten iktisâb etmiş olurlar.

§

“Hâricen irâe-i satvet ü kudret olunmak niyetiyle bir harb-i nâ-becâ vü münferidâneye tutulub dâhilen izâa-i miknet ü kuvvet olunması teessüf olunur mevâddandır”. [*Telemak Tercümesi*- Yusuf Kâmil Paşa]

-Mülâhaza-

Hâricen irâe-i kudret olunabilmek için dâhilen istihsâl-i kuvvet edilmek lâzımdır.

Dâhilen kuvvetden mahrûm iken hâricen kudret göstermeğe kalkışmak, illet-i dâhiliyeye bir de illet-i hâriciye zam ile helâki ta‘cil etmek demektir.

§

“Monte Kukoli [Montecuccoli] der ki: Puhte vü tırâşîde-i tavâif u milelin i‘timadları hüner ve ma‘rifetlerine ve râbıta ve intizâmlarına ve ta‘lim ve terbiye görmemiş

akvâm ve ümemin istizhâr ve istinâdları mücerred kesretlerine ve şiddet ile hücûm ve iktihâmlarınadır". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

(İntizâm) ve (ma'rifet)den mütevellid kuvvete karşı (kesret) ve (şiddet) bir te'sir hâsıl edemez. Zîra galebe, kesret ve şiddete değil intizâm ve ma'rifete merbûtdur ki muallem ve muntazam bir taburun ta'lim ve terbiyeden mahrûm bir orduya dâimâ galebe ettiğini târih-i harb, şuhûd-ı bî-hisâb ile isbât ediyor.

Zaten faidesiz çokluk, hakîkatde yokluk add olunur.

§

"Mağlûbiyet-i alelâde mağlûbların noksan ve hatâsına berâat-i istihlâl olur. Mağlûbiyet, hayât-ı cedîde-i ma'neviye için kuvvetli bir sâik olduğundan ânın nasîhatine ittiba' etmeyi bilmeyen bir milletin inkırâzı baîd değildir". [*Harb ve Ahlâk*: Almanya cenerallerinden Kon Bugoslavsky- Mütercimi: Mehmed Rüşdi]

-Mülâhaza-

Filhakîka, hangi mağlûbun ahvâl ve harekâtı tedkîk olunsa mağlûbiyetin –fikdân-ı kuvvetden ziyâde- tedbîr ve teşebbüsde vukū' bulan hatîatdan neş'et eylediği tahakkuk eder. Hâlbuki tedbîr ve teşebbüsde hatâ etmeyenlerin –noksân-ı kuvvetle beraber- pek çok defa ihrâz-ı galebe etdikleri müstağnî-yi îzâhdır.

Mağlûbiyet, millet-i mağlûbe için medâr-ı i'tibar u intibâh olup –hengâm-ı sulh u âsâyişde- esbâb-ı muzafferiyet temin edilmez ise artık o millet, yaşamağa istihkākı olmadığını isbât etmiş add olunur…

§

"Fenn-i harb, vukū'atı evvelden hesâb ve keşf etmek fennidir. Büyük kumandan olmak dahî vesâitin kâffesini evvelden tedârik ile tamâm iş başında şaşırmamakdan ibârettir". [Büyük Frederik]

-Mülâhaza-

Frederik başka bir yerde "Hiçbir vakit akl ve dirâyet her şeyi evvelden keşf etmeğe muktedir olamaz" demiş iken harbin (vukū'atı evvelden hesâb ve keşf etmek) fenni olduğunu iddiâ ediyor.

Kelâmîn beyninde taâruz olmakla beraber filhakîka fenn-i harb, vukū‘atı evvelden hesâb ve keşf etmekdir. Kıyâs ve tecrübe tarîkiyle keşf ve hesâb edilmiş olan bir tertîb-i harbî, her zaman vukū‘ata tevâfuk etmese bile [227] mümkün mertebe temâs edeceğinden temin-i muzafferiyetde te’sîrat-ı külliyesi münker değildir.

Tertîbat-ı harbiyeyi bir esâs-ı metîne istinâd ettirerek “iş başında şaşırmayan” kumandanlar, kumanda etdikleri ordunun rûhu mesâbesinde add olunurlar ki Frederik’in “Bir muhârebede askerin kesretinden ziyâde kumandanın iktidâr ve ma‘lûmâtı iş görür” tarzındaki kavlinin sıdkı, ancak bu türlü kumdandanlarla tahakkuk edebilir.

§

“İslam ordusu mağlûb olmaz, fakat başında serdâr ister. Haydud başı istemez”. [Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa- Kanije: Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

Bizim için fazla söz söylemeğe lüzûm yok, bu mühim sözün ihtivâ ettiği hakāyıkı anlamak isteyenler, târih-i İslam’ın, bâhusus târih-i Osmanî’nin fusûl-i harbiyesini nazar-ı im‘ân ile tedkîk etmelidirler.

Yalnız şu kadarcık söyleyelim ki: İslam ordusu ne vakit mağlûb olmuş ise başında – serdâr nâmına- bir haydûd-ı nikbet-efzûd bulunmuş, orduya düşmenden ziyâde zarar îras etmiştir…

§

“Fransa Devletinin Şimal Ordusu serdârı (Lukaz) nâmındaki ihtiyâr Mareşal ([?]) Muhârebesinde şiddet-i kıtâl esnasında birinci safda çokca geşt ü güzâr ettiğinden maiyetinde bulunan erkân-ı harb zâbıtlarından biri ‘Kumandanızdaki ordunun necâtı sizin bekānızla olduğundan bu vechile nefsinizi tehlikeye ilkā eylemeniz münâsib olmayacağını ‘arz ü ihtâr ederim’ demesiyle Mareşal ‘Dostum, kurşun cesûru bilir ve hürmet ve riâyet eder’ cevâbını vermiştir”. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda‘-i Askeriye*- Mütercimi: Halil Halid Bey]

-Mülâhaza-

Ordunun necâtı, kendi bekāsına merbût olan bir kumandan, orduyu muhâtaradan tahlîs için nefsini tehlikeye ilkā sûretiyle isbât-ı bekā edebilir.

Kurşunun cebin cebine müştâk olduğu, cism-i cesûrun pek çok defa kurşundan masun kalmasıyla sâbittir.

§

"Vaktiyle Yemen'de hüküm-ferma olan eimme-i Zeydiyenin eşheri ve ecille-i mübârizân-ı Arabın ekberi olan İmam Mutahhar ki ne kendisinden evvel ne de sonra Yemen Kıt'asında şahsına mümâsil bir bahâdır daha çıkmamış denilse mübâlağa değildir, hengâm-ı harbde en tehlikeli yerlerde bulunur ve muhâtarasız mahallerde bulunmasını ihtâr edenlere 'Ben tehlikesiz yerlerde bulunursam askerimi tehlikeye ilkā etmiş olurum' cevâbını verir idi". [*Meşâhir-i İslam*: İmam Mutahhar- Vehbi]

-Mülâhaza-

Çünkü: hayât-ı umûmiyeyi temin için cân-sipârâne hareketden başka çare yoktur…

§

"Napolyon Ponapart'a, her muhârebede ölümü ta'kib edercesine ileri gitmesinin sebebini sorarlar. Der ki: 'Ölmekten korkmak, yaşamağa ehliyet olmadığını i'tiraf demektir". [*Letâif-i Fıkarât*- Ahmed Fehmi]

-Mülâhaza-

Havf-ı memât, muhâfaza-i hayâta mâni' ve zafer, istihfâf-ı hayâta tâbi'dir.

Hayâta âşık olanlar –memâtın taht-ı tehdîdinde bulunacaklarîçin- neyl-i zaferle kâm-yâb olamazlar.

§

"İskender, Hindin tavâif-i müstakillesinden (Maliyane?)lilerle muhârebe ettiği esnâda bi'n-nefs kaleye hücûm ve yalnız başına cenge kıyâm etmesi üzerine dehşetli sûretde mecrûh olarak haber-i vefâtı intişâr etmişdi. Bu sebeble asker arasında zuhûr eden iğtişâşatı izâle için mecrûhen ordu içinde gezmeğe dostları nefsini askerden evvel muhâtaraya ilkā ve nefer hizmetini îfâ etmiş olmasından dolayı 'itâba kıyamlarında (Viyonya?) ahâlisinden bir nefer asker, İskender'in te'sirini görüb 'Ey İskender, büyük âdemlerin [228] hâli hem büyük iş görmek ve hem büyük belâya uğramakdan ibârettir' deyu nidâ etmekle İskender, mahzûz olmuş ve nefer-i merkūmu i'tibarına mazhar etmiştir". [*Târih-i İskender*]

-Mülâhaza-

Büyüklük, bi't-tab‘ büyük iş görmekle kāimdir. Büyük iş görmek için de büyük belâları göze aldırmak lâzımdır.

İhtiyâr-ı beliyât ile büyük iş görmek, selâmet-i umûmiyenin temini maksadına mebnî ise büyüklük, âsâyiş-i âlemi ihlâl ile zımnında şöhret kazanmak emeline müstenid ise küçüklük add olunur.

Büyük küçük herkes bilir ki: büyük olmak büyük olarak doğmağa, büyüklerle hem-dem olmağa mütevakkıfdır. İskender de öyle doğmuş, öyle ölmüştür…

Büyük belâlara uğrayarak gördüğü büyük işlerin âlem-i insâniyete ne derecelerde hizmet ettiğini burada muhâkeme etmek nâ-be-mahaldir…

§

"Roma cenerallerinden meşhûr (Pomba?) muhârebelerde pek ziyâde saldırdığından yanında bulunan ahibbâsı, ihtiyata riâyet eylemesi tavsiyesinde bulunmağla Pomba 'Yaşamak değil galebe etmek lâzımdır' demiştir. [*Teâvün-i Aklâm*]

-Mülâhaza-

Pomba'nın bu kavl-i ahrârânesi, "نحن أناس لانتوسط لنا الصدر دون العالمين أو القب بيننا"[299] meâli-i necdet-kârânesiyle hem-âhenk görünüyor.

Hayâtı, hürriyetden ibâret bilen merdler için gālibâne yaşamak, aksi takdîrde ölmek îcâb eder. Hayât-ı hakîkiye, gālibâne geçirilen ömre ıtlâk olunur.

Mağlûbiyetle güzâr eden ömrün her dakîkası mevtdir, hem de mevt-i feci'îdir. Zîra bu mevtin îras ettiği âlâm, mevt-i tabiînin âlâmı gibi bir ân-ı muvakkate münhasır değildir, mümteddir.

Binâenaleyh –âlâm-ı mağlûbiyete tahammül ile- dakîkada bin kere ölmekten ise –mevt-i tabiîyi ihtiyâr ile- bir kere ölmek evlâdır.

Öyle ise: "Yaşamak değil galebe etmek lâzımdır"…

§

"İskender, ikinci defa Dara ile muhârebeye âgāz etmek üzere Erbil Şehri kurbunda tarafeyn orduları tekābül etdikde (Parmenyon) nâm serasker, İskender'in haymesine

[299] "Bizler eriz ki durmak vasatda Kābil değildir bizlerce bî-şek"
"Merdâne meslek, meslek-i muayyen Ya sadra geçmek ya kabre girmek"

varıp düşmen üzerine leylen hücûm etmek ve bu vechile düşmenlerin müterakkab olmadıkları vakitde taarruz ile hayrân ve medhûş kılınmak husûsunu teklîf etdikde İskender, savt-ı bülend ile tevcîh-i hitâb ve 'Hîle ile galebe çalmak bana göre ayıb olup âşikâre ve hiç hîle etmeksizin galebe etmek İskender'e lâyıkdır' deyu cevâb eyledi. Ve bu gûne cevâbı kibr ve gurûra istinâd olunmayıp belki muhâtarat ve mehâlikde cesâret ve celâdetini îmâ eylediği derkardır. Ve bu rey-i savâba makrûndur ki leylen vukū'bulan muhârebatda niçe acâib zuhûr edip zayıf olanlar ashâb-ı kuvvet ü miknete gālib geldikleri vâki'dir. Eğer Dara, bu defa dahî mağlûb olsa gecede hücûm ve taarruz olundu deyu ta'yib olunmayacağı ve eğer hilâf-ı me'mul Makedonlu münhezim olursa Fars askeri etrafında vâki' kurânın ahâlisiyle dost olup kendileri dahî mevki'leri iyice bilerek hâlleri hoş olacakları derkardır. Ve bilakis Makedon askeri mevki'i bilmeyip her tarafdan düşmen ile mahsûr olduklarından eğer bir defa mağlûb olmaları lâzım gelse cümlesi ve belki maiyetlerinde olan üserâ dahî üzerlerine hücûm edecekleri âşikâr olmağla bu husûsda İskender'in cevâbı akl-ı dürüste muvâfık ve gayret ve şecâate mutâbık olduğunu ben dahî teslîm ederim". [*Târih-i İskender*]

§ Anadolu'da (Granik [Granikos]) gavgasında Dara'nın ordusu üzerine leylen baskın edilmesini tasvîb ve kendisini teşvîk eden (Parmenyon) nâm cenerale hitâben İskender-i Rûmî 'Ben şemsin ziyâsında muhârebe ederim ve galebeyi gece karanlığında setr ve ihfâ edemem' cevâbını vermiş. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda'-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

Sa'dî, (Bostan)'da der ki:

"وکرخود هزاری ودشمن دویست چو شب شد در اقلیم دشمن مآیست

چو شب شد در اقلیم دشمن مآیست شب تیره پنچه سوار از کمین

چو خواهی بریدن بشب راهه حذرکن نخست از کمین کاهها"[300] [229]

Muhârebat-ı leyliyenin muhâtarasını ihtâr eden şu sözlerin, bugünkü fenn-i harb nazarında ne dereceye kadar hâiz-i isâbet olduğunu –fenn-i harbe adem-i vukūf

[300] Tercüme: "Senin askerin bin, düşmenin askeri iki yüz olsa da gece, hulûl edince iklîm-i düşmende durma. Şeb-i deycûrda elli süvari pusudan çıkarsa beşyüz süvari derecesinde iş görür. Esnâ-yı leylde düşmen ülkasına hücûm etmek istersen pusûlardan hazr et".

cihetiyle- takdîr edemezsem de (korkulu rüya görmekten uyanık yatmak hayırlıdır) meselinin muhârebat-ı leyliye hakkında da tatbîk olunabileceğini söylemek mümkündür.

(Hud'a), harbin rûhu mesâbesinde olduğu hâlde İskender'in ândan tenzîh-i nefs etmesi, ulüvv-i cenâbına delâlet eder. Hâlbuki (tenzîh-i nefs)in de –birkaç cihetden- hud'aya müstenid olduğunu, müşârünileyhin hud'a-i harbiyeyi mahâret-i siyâsiye ile setr eylediğini keşf etmek müşkül bir şey değildir.

İşte bu mesele de şâhiddir ki İskender gibi büyük âdemlerin kavl ve fi'lini yalnız bir nokta-i nazardan tedkîk etmek, insanı nokta-i hakîkate îsal edemez…

§

"Prusya kralı meşhûr Frederik'in cenerallerinden biri bi'd-defaat bozuldukda azl ve tebdîl olunmasını kendüye ihtâr etdiklerinde azl etmeyip: 'Birkaç defa bozulmağla elbette bozmanın usûlünü öğrenmiştir. Ama bir diğeri getirilse bozmağı öğrenince ol dahî bi'd-defaat bozulmağa muhtâc olur' demiş ve filvâki' ceneral merkūm âkıbetu'l-emr gālib olmuşdur". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Harbde bozmak da bozulmak da ahvâl-i tabîiyedendir.

Bir marîzin esnâ-yı ameliyâtda vefât etmesi, operatörün i'damını îcâb etmeyeceği gibi –fen dâiresinde harb ettiği hâlde bozulan- bir kumandan da azl edilmek lâzım gelmez. Eğer azl edilirse ordunun âhengi de bozulacağından artık –iâde-i intizâm ile- temin-i zafer, hayâl-i muhal hükmüne geçer.

Frederik'in dediği gibi bozulanlar, bozmağı da öğreneceklerinden serdâr-ı mağlûbun –azlinden tevakkî ile- netîce-i teşebbüsâtına intizâr etmek, nefsu'l-emre muvâfık bir kâr-ı 'âkilânedir ki bu sûretde esbâb-ı gālibiyet istihzâr edilmiş olur.

§

"Fransa üdebasından [?]'un bir sözü: Garîbdir ki insan benî-nev'inden birini vücûda getirmek için tenha ve karanlık yerler arar. Herkes nazarından kendisini ihfâya çalışır. Hâl böyle iken ebnâ-yı nev'ini mahv etmek için trampeteler, mûsikalar çaldırarak gider. Ne kadar birbirine mübâyin ef'âl!". [*Nevsâl-i Marifet*: 307/308]

-Mülâhaza-

Ferdin –şahsına münhasır- fi‘lini, umûmun –umûma müteallik- fi‘liyle kıyâs etmek, kıyâs-ı maa’l-fârıkdır. Yapmak gibi yıkmak da isneyn beyninde kalarak efrâd-ı sâireye taaddî etmeseydi [?]’un kıyâsı “Şair sözüne kulak verilmez” meâline mâsadak olmazdı…

§

“İnsanın garâib-i ahvâlini musavver olmak üzere ([?]) nâm Fransız şairi –nesren tercümesi zîrde münderic- hikâyeyi keşîde-i silk-i nazm etmiştir: Bir Rusyalı nefer muhârebeden avdet eylediği zamân bulunduğu ordunun bir muhârebede on bin kişiyi nasıl telef eylemiş olduğunu, bu muhârebede yalnız kendisinin on iki kişiyi telef eylediğini ve fakat bir gün arkadaşlarıyla beraber aç kalarak bilâhare insan eti yemiş olduklarından dolayı herkesin alâmet-i nefret ibrâz ettiğini görünce demiş ki: Garîb hâl! Bir insan yenilecek olursa herkes bundan mütedehhiş ve müteneffir olur. Fakat binlercesinin telef edilmesine hiç kimse ses çıkarmaz!” [*Teâvün-i Aklâm*]

-Mülâhaza-

(Telef) ile (ekl)in mukāyesesi de kıyâs-ı maa’l-fârıkdır.

Maahâza gerek ([?]) gerek ([?])’un ne demek istedikleri ma‘lûmdur…

§

”اسکندر اکر داشته شمشیر دراز دانسته نشد عمر جهانکیر دراز“

”آسایش عالم هم از روی مجاز غوغا بدمی صلح بتدبیر دراز“[301]

Rubâisinde şâyân-ı istîzah bir şey var mı idi ki bir makāle ile serîan îzâhat istiyorsunuz! Ma‘lûm-ı ‘âlînizdir ki İskender otuz üç yaşında vefât etdi. Demek olur ki İskender’in kılıcı uzun, ömrü [230] kısa idi. (Kılıcı uzun)dan maksad fütûhat-ı kesîresidir. Bu nevheves çocuk bir şımarıklık netîcesi olarak Asya’ya geçerek bilâ-lüzûm dinî ve siyâsî bu kadar ‘ibâdullahın kanına girdi. Bu misillilerin indinde insanlar dama taşından daha ehemmiyetsiz. Devr-i Âdem’den zamânımıza kadar ekser hunhârlar, cihangîr diye medh ve ta‘zim olunan yadigârlar ne kadar çok insan öldürürlerse o kadar şeref kazanılır i‘tikadında bulunmuşlar. Beşeri mahzâ kendi hevesleri, kendi şeref-i mez‘umları uğruna hercümerc etmişler ve hâlâ ellerinden gelse edecekler. Butperest İskender insâniyete ne gibi hizmet etdi. Ne gibi âsâr-ı

[301] Rubâi de eser-i Cûdî’dir.

medeniye neşr etdi. Sel suyu gibi akub gitmeden ve nice biçâreleri kum altında bırakmadan başka ne iş gördü. Sonradan bazı çılgınlara cihangîrlik hevesi bırakdı. Her köroğlu bir İskender olmak hevesine düşdü. Hulâsa bir sünnet-i seyyie te'sis edip gitdi. (Yırtıcı kuşun ömrü az olur) darb-ı meseline muvâfık olan birinci beyit gāyet vâzıh olmağla istîzahına lüzûm yok idi zann ederim. [İskender fütûhat-ı kesîresi kadar tûl-i ömr ile ma'lûm ve müştehir olamadı]. Böyle çılgın çocukların veya çılgınlıkda çocukdan geri kalmayan büyüklerin bir gurûru, bir hevesi uğruna hercümerc olmak isti'dadında bulunan şu zemînin bilhassa beşeriyetin nâil-i sulh ü salâh olması mücâz gibi müevvel ve bî-asıl bir şeydir. Her dakîka tehlikededir. Çünkü çılgınlar, heveskârlar, mağrûrlar, tama'kârlar eksik değildir. Her dakîka bunlar mevcûd olmağla her dakîka da tehlike mevcûddur. Bunların hevesine kapılmamak, âlet olmamak büyük tedbîre, akla, maârife, kuvvete, esbâb-ı mukāvemete muhtâcdır. Bugün yeryüzünde beşerin en ziyâde çalışdığı fünûn, ulûm, hukūk, dîn, siyâset, esliha, donanma ve bunları vücûda getirmek için para kazanmak ve fâhiş vergüye katlanmak hep sulhü muhâfaza için değil mi? Bu kuvvetlere karşı kuvveti olmayanların vay hâline! Bir İskender çıkıyor. Kayserler, Cengizler, Timurlar, daha bilmem kimler. Kendileri gibi kuvvetlere tesâdüf etseler idi. Belâlarını bulurlar, pây-ı istîlâları çabuk kırılır idi. Hulasa azîzim, gavga benî-kilâb gavgası gibi ([?]) bir kan sebebiyle yahud ([?]) bir söz bir nefes/nefs sebebiyle yahud ([?]) cüz'î bir sebebden bir ânda husûle geliveren bir şey olup yani gavgaya insanları dâimâ müstaid ve heveskâr olup iâde-i sulh veya muhâfaza-i sulh ise tedâbir-i dakîkaya, tehdîde, temelluka, müdârâ ve mümâşata, kuvvete, ulûma, hâsılı birçok vesâite muhtâcdır. Gavga bedevîlerde, vahşîlerde, hayvânlarda yani tedbîrsiz ve ilmsiz yaşayan her mahlûkda mevcûd ve serîu'l-husûldür. Sulh âlim ve mütemeddin cemiyetlerde bulunabilüb birçok ukalâyı muhâfazası için dâimî it'âb-ı zihne mecbur tutmakdadır. Beyne'l-hukemâ hall olunamayan mesâildendir ki: beyne'l-beşer esâs olan sulhdür de harb ârız mıdır? Yoksa ber-aks mıdır? Âlemde sükûn esâsdır da hareket ârız mıdır? Yoksa bilakis midir? Hılkat-i beşerde asl olan isyân ve serkeşlikdir de itâat havf ve ümîd ile hâsıl ve ârız mıdır? Yoksa ma'kus müdür? Medeniyet-i ahîre sulhü esâs tutub harbi ârız add ediyor. Bu bir kānun-ı ma'kuldür. Lâkin muktezâ-yı hılkat değildir. Birçok terakkiyât netîcesi olarak bu böyle düşünülüyor. Yoksa târih bunun aksini isbât etmektedir. Sabîlerin ve alelumûm tabîatıyla kalanların hılkatine baklıldıkda

isyân esasîdir.[302] İtâat havf ve recâdan mütevelliddir. İmdi bu kānun-ı hılkat nazar-ı dikkate alındıkda: (آسایش عالم هم از روی مجاز غوغا بدمی صلح بتدبیر دراز) demeden başka çâre kamıyor…" [Selanik'de: Muallim Cûdî Efendinin, fakîre yazdığı 25 [?] 321 târihli bir cevâbnâmeden]

-Hukūk-ı düvel nazarında fevâid-i harbiye-

Müzâkerat-ı dostâne- vesâit-i tazyîkiye- esbâb-ı harb- i'lan-ı harb- düşmen- hud'a-i harbiye- üserâ-yı harb- istilâ-yı askerî- emvâl-i a'dâ- tazmînat-ı harbiye- mütâreke- teslîm- bî-taraflık- sulh- muâhede-i sulhiye

Beyne'd-düvel bi nizâ' tahaddüs etdikde silaha mürâcaatdan evvel sulhen hall-i nizâ'a çalışmak lâzım gelir. [231] Mebhas-ı mahsūsunda da söylendiği vechile hall-i münâzaat için bir mahkeme-i umûmiye teşkîline imkân bulunamamasına binâen ihtilâfat-ı mütekevvinenin tesviyesi için (müzâkerat-ı dostâne)ye yahud (vesâit-i tazyîkiye)ye mürâcaat olunur.

Müzâkerat-ı dostâne- tarîkiyle hall-i mesele: bilâ-tavassut tarafeyn beyninde, bir ya birkaç devletin tavassutuyla yahud bir kongre ve konferans karârıyla, ya tarafeynin nasb edeceği (hakem) vesâtetiyle mümkün olur.

Hakemin ya hakemlerin vereceği hükmü kabûl etmek lâzımdır. Fakat hakemlere verilen iktidârın hâricine çıkılmış olması, hulûs ve safvetden tebâüdle adle muhâlif hükm i'tâsı, tarafeynin –usûl-i muhâkeme vechile- istima' edilmemesi, karâr-ı vâki'in hukūk-ı düvel kavâidiyle kābil-i tatbîk olmaması hükm-i hakeme i'tirazı îcâb edebilir.

Ağrâz-ı şahsiyeden masun ve hakkāniyet-i kâmileye makrûn olursa usûl-i hakem –hall-i münâzaat için- bir tarîk-i eslem add olunur. Usûl-i tahkîm, hak ve adl ile ihkâm edilirse bir mahkeme-i umûmiye-i düveliye teşkîline de hâcet kalmaz. Ne faide ki bu usûlün takarrürünü görmek için yevme'l-karâra intizâr etmek lâzım geleceği vakāyi'-i mâziye ve hâliye ile sâbittir…

(Blunşlı) der ki: "Dâimâ müstakîm hakem bulmak kolay bir şey değildir. Eğer bî-taraf bir devlet intihâb olunsa mîzanı ya kendi menfaati cihetine yahud politikasının meyli

[302] Mülâhazat-ı sâbıkanın birinde (Fıtrat-ı beşeriyede asıl, cenk ve cidâl değil, sulh ve salâhdır) demiş idim. Muallim Cûdî de (isyân, esâsdır) diyor. Her iki iddiâyı hakîkate takrîb edebilecek bazı berâhin mevcûd ise de hakîkatin –alâ-vechi'l-kemâl- inkişâfı için gāliba (yevme tuble's-serâir)e intizâr etmek lâzım gelecek…

bulunduğu tarafa imâle etmeyeceğine münâzaada bulunan devletler emîn olamazlar. Hakem ta‘yin olunan hükümdârın bir gûne ‘ivâz-ı mahsūsu olmasa bile mesele-i muallaka üzerine istişâre için intihâb edeceği zevâtın âdil ve hakşinâs bulunacaklarına dahî emniyet edilemez”.

Vesâit-i tazyîkiye- müzâkerat ve vesâit-i dostâneden netîce-i hasene hâsıl olmaz yahud –ilcâ-yı zarûretle- vesâit-i dostâneye meydân kalmaz ve mesâib-i harbiye de ihtiyâr edilmek istenilmez ise (vesâit-i tazyîkiye)ye mürâcaat olunur. Vesâit-i mezkûre bunlardır:

1- Bir devletin –devlet-i uhrâ tarafından- vukū‘ bulan muâmele-i gayri-muhikkaya aynı, ya misli ile mukābele etmesidir (reh-i [?]).[303] Fakat bu yoldaki mukābele, ahz-i intikām maksadına müstenid tedâbirden olmayıp devlet-i müteaddiyeyi ta‘didden men‘ için bi’z-zarûre mürâcaat edilen bir vâsıtadır.
2- Bir devletin –diğer bir devlet tarafından- hukūkuna vâki‘ olan tecâvüze mukābele eylemesidir (reh-i [=]). Mukābele-i evvelîde hukūka tecâvüz mefkûd, mukābele-i sâniyede mevcûddur. Ta‘bir-i diğerle mukābele bi’l-misl kavâid-i hukūkiye ve ahkâm-ı ahdiye ihlâl edilmediği hâlde mukābele bi’z-zarar, bir hakk-ı musaddıkın ihlâl ve bir zarar îras edilmesine mukābil icrâ olunur.
3- Bir devletin taleb ettiği şeyi hodbehod hacz ve tevkîf etmesidir ([?]).
4- Miri, ya tebaa emvâlinin –rehn makāmında yahud bir tedbîr-i ihtiyatî sûretinde- diğer bir devlet tarafından tevkîf olunmasıdır (Anbargo).
5- Bazı imtiyâzat i‘tâsına mecbur etmek için bir memleketin sevâhili ile limanlarını süfün-i harbiye ile ihtilâtdan men‘ etmekdir (sulhî abluka). Abluka, muâmelat-ı harbiyeden ma‘dud olduğu hâlde bir zamândan beri vesâit-i tazyîkiyeden olmak üzere esnâ-yı sulhde de tatbîk olunmağa başlamıştır.

   Vesâit-i tazyîkiyenin isti‘mali, temin-i maksad etmediği hâlde muhârebe vukū‘u tabiîdir.

Esbâb-ı harb- bir devletin muhârebeye kıyâmı esbâb-ı meşrûaya müstenid olmak, yani def‘-i tasallutla hukūk-ı devlet muhâfaza olunmak, ya îras edilen zarar izâle, ya

[303] Reh-i تورسيون- mukābele-i istihfâziye: bir devlet, diğer devletin hukūkuna halel getirmemekle beraber menâfi‘ine îras-ı halel eylediği hâlde o devlet dahî diğerine ol vechile mûcib-i zarar olacak tedâbir ittihâz eylemekdir. [*Hukūk-ı Düvel*- Said Bey]

melhûz olan hasar –kable'l-vukū'- men' edilmek esâslarına mübtenî bulunmak lâzımdır.

Muvâzene-i düveliye nâmına îkā' edilen muhârebenin meşrûiyeti de –âsâyiş-i umûmiyeyi ihlâl edecek- bir muhâtara-i hakîkiyenin def'i maksadına müstenid olmakla meşrûtdur. Muhâtaranın adem-i tahakkuku hâlinde îkā' edilen muhârebe –ağrâz-ı fâsidenin tervîci ve menâfi'-i husûsiyenin temini fikrine ma'tuf olacağından- adem-i meşrûiyeti bedîhîdir.

Bir harbin tedâfüî olması, meşrûiyetini îcâb etmeyeceği gibi tecâvüzî olması da adem-i meşrûiyetini istilzâm eylemez. Şöyle ki harb-i tedâfüî, bi-gayri-hakkın tecâvüz eden düşmene karşı –muhâfaza-i hukūk için- vukū' bulursa bi't-tab' meşrû' ve i'lan-ı harb eden tarafın metâlib-i muhikkasını kabûlden imtina' sûretiyle vukū' bulursa gayrimeşrû'dur. Bir devlet, metâlib-i muhikkasının kabûlünü teklîf edip de cevâba intizâr etmeksizin [232] harekât-ı tecâvüz-kârânede bulunursa bu sûretde vukū' bulacak harb-i tedâfüînin meşrûiyeti tabiî olduğu gibi metâlib-i muhikka kabûl edilmeyip de cevâb-ı red verildiği takdîrde vukū' bulacak tecâvüzün de meşrûiyeti derkardır. Çünkü müdâfaa-i hak gibi istîfâ-yı hak da meşrû'dur.

İ'lan-ı harb- iki devlet beynindeki münâsebat-ı sulhiyenin muâmelat-ı harbiyeye tebeddülü ezmine-i kadîme ve kurûn-ı vüstâda merâsim-i dîniye ile ve askerî dellâllar vesâtetiyle i'lan olunurdu. Asr-ı hâzırda hükümdâr tarafından tebaasına hitâben beyannâmeler neşriyle i'lan ve düvel-i ecnebiyeye de teblîğ-i keyfiyet edilmektedir.

Muhârebeye tasaddî eden devlet, i'lan-ı harbden evvel bir (ültimatum)[304] gönderip metâlibinin bir müddet-i muayyenede kabûlünü son defa olarak taleb eder. Ültimatumun –teşdîd-i muhâsamata sebeb olmamasiçin- mu'tedil bir lisânla yazılması muktezîdir.

Bir devletin diğer devlet nezdindeki sefîrini geri çağırması yahud kendi nezdinde mukîm sefîre yol vermesi i'lan-ı harb hükmünde telakkî olunur.

[304] "ultimatum- ültimatum, teklîf-i ahîr: münâsebat-ı düveliyede münâza'un-fîh olan bir madde hakkında bir hükûmet cânibinden rucû'u mümteni' bir sûretde tekl+if edilen karâr-ı kat'îdir. Ültimatumda teklîf edilen şartın adem-i kabûlü tarafeyn beyninde îtilaf husûlünü muhal hükmüne koyar ve bunu irsâl eden hükûmete kuvve-i müsellehaya mürâcaat salâhiyetini i'tâ eyler" [*Diplomasi Usûl Kitabı*- Hüseyin Agah Bey]

İ‘lan-ı harb edilmeksizin muhâsamata tasaddî edildiği de vâki‘dir. Hattâ Rusya Devleti -1293 Muhârebesinde- hudûd-ı Osmâniye’yi tecâvüz etdikden on iki saat sonra i‘lan-ı harb eylemiştir.

Asr-ı hâzırın evâilinden beri muhâribînden her biri diğerinin tebaasına hudûddan çıkmak için bir müddet-i münâsibe ta‘yin etmek âdet olmuşdur.

Düşmen- hâl-i harbde bulunan iki devlet ahâlisi üç sınıfa taksîm olunur:

1- (Düşmen-ı müteaddî-yi mecburî). Berrî ve bahrî asâkir-i muntazamadır ki haklarında kavâid-i harb tamâmıyla cârîdir.
2- (Düşmen-ı müteaddî-yi ihtiyârî). Hizmet-i askeriye ile mükellef olmadığı hâlde kendi ihtiyârı ve hükûmetin ruhsatı ile yahud hükûmetin ruhsatı hâricinde hodbehod harbe iştirâk eden (gönüllü)dür.
3- (Düşmen-ı gayri-müteaddî). Muhârebenin mensûb oldukları devletin menâfi‘ine muvâfık sûretde netîcelenmesini arzû etmekle beraber fi‘len harbe iştirâk etmeyen efrâd-ı ahâlidir. Âlây imamları, rüesâ-yı ruhâniye, etıbbâ-yı askeriye, idâre me’murları, hademe, satıcılar da –harbe iştirâk etmedikleri hâlde- düşmen-ı gayri-müteaddî add olunurlar ve tecâvüzatdan masun kalırlar.

Nisvân, sıbyân, merzâ, aceze, salhurdegân bi’t-tab‘ harbe iştirâk edemeyecekleri cihetle haklarında taarruzâtda bulunmak kat‘â câiz olamaz.

Hukūk-ı düvel nazarında harbden maksad, düşmen askerini külliyen mahv etmek olmayıp belki taarruz ve müdâfaa iktidârından âciz bırakmak yahud musâlahaya kadar esîr tutmakdan ibâret bulunduğuçün düşmenin sularını, erzâkını tesmîm ve hükümdârını ya kumandanını itlâf etmek tecvîz olunamaz.

[1806’da vukū‘ bulan muhârebe esnâsında kendisine mürâcaatla Ponapart’ın katline me’zuniyet isteyen bir şahsı, İngiltere Başvekili ([?]) tevkîf ve Fransa Hâriciye Nâzırı Talleyran’a ihbâr etmiştir].

Hud‘a-i harbiye- düşmeni ansızın basub kumandanını derdeste teşebbüs etmek, düşmenin elbise-i resmiyesini yahud sancağını taklîd[305] ve neşr-i erâcif ile iğfâle çalışmak, düşmeni cünûd-ı kesîre mevcûd olduğu zehâbında bulundurmak için

[305] Hasan Fehmi Paşa böyle söylüyor. Said Bey ise –*Hukūk-ı Düvel*- risâlesinde “Düşmen aldatmak için düşmen askerinin elbisesini askere giydirmek ve sefîneye düşmenin bandırasını çekmek nâmus-ı askeriyeye mugāyir olduğundan câiz değildir” diyor. (Sa‘dî) de (*Bostan*)da der ki: “اکر در کناری بر فتن بکوس_ وکر درمیان لبس دشمن بپوش”. Tercüme: Eğer düşmen askerinin kenârında isen savuşmağa çalış, eğer arasında isen düşmenin libâsını giy.

geceleri âteş yakmak, kuvâ-yı imdâdiye gelirmişcesine harekât-ı askeriye icrâ etmek, düşmeni dar bir yere sevk için tavr-ı firâr göstermek gibi huda‘-ı harbiyeyi hukūk-ı düvel redd etmez.

Tertîbat ü harekât-ı askeriyeden haberdâr olmak için câsus istihdâmı, düşmen câsusunun i‘damı, düşmen zâbıtânından yahud tebaasından birini ıtmâ‘ ile istirâk-ı habere ve düşmen askeri beyninde şûriş îkā‘ına tavsît eylemek de rehîn-i cevâzdır.

[Ahvâl-i mesrûde, bâhusus cünûd-ı a‘dâ beyninde şûriş îkā‘ı, esbâb-ı muzafferiyetden ma‘dud olacağiçin bu yolda isti‘mal olunacak hud‘anın tecvîz ve tervîci tabiîdir. “وتشتت الأعداء في آرائهم سبب لجمع خواطر الأحباب”.[233]]

Meşâhîr-i hukūkiyyûndan ([?]) der ki: “Hıyânet nev‘inden olmayan âdî bir hud‘a-i harbiye ile bir mevki‘-i müstahkemi zabt yahud düşmen askerini teslîm-i silaha mecbur etmek mümkün olursa bu hud‘anın isti‘mali elbette kanlı bir muhâtara ve muhâcemeden evlâdır. Sefk-i dimâdan ihtirâz bahânesiyle muâmele-i hıyânet-kârâneyi irtikâb etmek câiz değildir”.

§

[Şemsu’l-eimme İmam Serahsî hazretlerinin (*Şerhu’s-Siyeri’l-Kebîr*)’inden hud‘a-yı harbiyeye dâir bir bahs-i mühimmin buraya nakli münâsib görülmüştür:

“الحرب خدعة” harb hemân bir hud‘adan ibârettir. Hadîs-i mezkûrda Mücahid hâl-i kıtâlde küfüvv-i mukābiline hud‘a etmek câiz olup gadr ve hıyânet add olunmadığına delîl vardır. Ve bazı ulemâ zâhirine mâil ve hâl-i kıtâlde ruhsat-ı kizb vardır deyu kāil olup rivâyet-i Ebi Hureyre (Radıyallahu Anh) ile vârid olan “ لا يصلح الكذب الا في ثلث في الصلح بين الإثنين وفي القتال وفي ارضاء الرجل أهله” hadîs-i beşâret-meâli ile te’yid-i makāl eylediler. Yani kizb üç maslahatda câiz olur. Birisi iki hasmın meyânını ıslâhda ve biri kıtâlde ve biri kişi ehlini ırzâ ve tatyîbde. Lâkin mezhebimiz oldur ki hadîs-i şerîfde murâd kizb-i mahz değildir. Zîra âna kat‘â ruhsat yoktur. Belki murâd ancak isti‘mal-i muârızdır ki îham ve tevriye ile ikiyüzlü kelâm söylemekdir. § Hazret-i Ömer Radıyallahu Anh “إن في المعاريض لمندوحة عن الكذب” demiştir. Yani muârız-ı kelâmda kizbden muhlis vardır. Müellif-i kitâb İmam Muhammed Rahimehullah asıl kitâbda bu mücmeli tefsîr edip der ki hud‘a-i harbiye ve kizb fi’l-kıtâl oldur ki mücâhid-i mübârizîne zâhiri vâki‘a muhâlif bir kelâmı tekellüm ve ifâde ve zamîrinde

ol kelâmla hilâf-ı zâhiri kasd u irâde eder. meselââ Hazret-i Ali Radıyallahu Anh yevm-i Hendek'de Amr b. Abdived ile mübâreze ettiği hengâmda Amr'a dedi ki (Sen benim meydânıma yalnız çıkub kimesneden istimdâd etmemeğe taahhüd etmedin mi idi. Ya ol da'vet ettiğin âdemler kimlerdir) İşte kelâm-ı merkūm istifhâm kabîlindendir ânda kizb-i cârî olmaz ve Amr b. Abdived ben kimi da'vet etmişim deyu kelâm-ı mezkûru istib'ad eder gibi arkasına bakdıkda hemân Cenâb-ı Kerrâr, darbe-i haydârâne ile sâkifine darb edip iki ayağını birden kat'ile şecere-i habîse-i vücûdunu nâ-pâydâr kıldı. Yahud mücâhid kendü rüfekāsına bir nesne tekellüm eder ki işiden zımnında feth ve zafer yahud kendülere îras-ı kuvvet edecek hüsn-i eser vardır deyu tevehhüm eder. Hakîkatde ise îmâ ettiği nesneler yoktur lâkin şöyle îham ve telvîh etmek gerekdir ki kelâmı kizb-i sarîh olmaya. Meselâ rivâyet olunur ki Hazret-i Ali Radıyallahu Anh vakt-i muhârebede bir kere arza bakub bir kere dahî re'sini semâya ref' edip (ما كذبت ولا كذبت) der idi. Yani ben kizb eylemedim ve bana haber veren zât-ı âli-simât dahî kizb eylemediler. Ve kelâm-ı mezkûr sahîh ve sâdıkdır ki Hazret-i Ali Radıyallahu Anh kâzib değildir ve âna ta'lim-i ulûm eden Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem dahî kizbden ma'sumlardır. Lâkin ol kelâmla bi-tarîki'l-îham Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem gûya bu husûsu bana ihbâr eyledi ve ashâbıma emr eylediğim nesneyi emr ile bana tenbîh eyledi mefhûmunu ifhâm ederdi. Ve mefhûm-ı merkūmun fî-nefsi'l-emr vukū'u muhtemel ise de adem-i vukū'u dahî muhtemeldir. Lâkin bu makūle îham ve tevriyede zarar-ı şer'î yoktur. § İmam Muhammed Rahimehullah der ki bize esânîd-i esâtîz ile bâliğ olmuşdur ki yevm-i Hendek'de bir kimesne Nebiyyu'l-enâm Aleyhisselam huzûrlarına geldi ve ol kimesnenin ismi *Meğāzî?'*de mezkûr ve Naim bin Mesud es-Sekafî demekle meşhûrdur. Dedi ki (Ya Muhammed Beni Kureyza sana gadr ve hıyânet eyleyüb Ebu Süfyan cânibine bi'at eylediler). Rasulallah Sallallahu Aleyhi Vesellem buyurdular ki (فلعلنا نحن أمرناهم بهذا) yani (Me'mûldür ki biz ânlara böyle emr etmişiz ola) ve kavl-i mezkûr mahz-ı sıdk-ı makāldir. Zîra vukū'-ı emr-i mezkûr ihtimâl-i me'mul-i gayri-muhâldir. Ba'dehû şahs-ı merkūm Ebi Süfyan'a avd ve iktihâm ve Muhammed Nebi, Kureyza'nın Ebi Süfyan'a mütâbaat ve mübâyaatını biz emr etdik diyor diyerek fehm-i nâkısına göre ithâm-ı peyâm eyledi. Ebu Süfyan (Sen Muhammed'den böyle işitdin mi) dedi. (Belî işitdim) dedi. Ebu Süfyan (Vallahi Muhammed kizb eylemez) dedi. Ve kıssa-i mezbûrenin tamâmı *Meğāzî*'de iki vechile i'lam olunmuşdur. Vech-i evvel oldur ki Yehud benî Kureyza mukaddemâ Rasulallah Sallallahu Aleyhi Vesellem ile

sulh ve muâhede üzere iken ızrâb-ı müşrikîn muhârebe-i müslimîn kasdı ile geldikde reîs-i Benî en-Nadîr olan Huyey b. Ahtab dahî ızrâbla beraber gelip Huyey-i bî-hayâ, Ka‘b bin el-Esed’i ve Beni Kureyza’yı iğrâ vü iğvâ eylemekle ânlar dahî Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem ile muâhedelerin nakz ve itlâf ve Ebu Süfyan’a bi‘at edip bunlar Medine’ye şebhûn etmek ve ânlar dahî Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem ve Ashâb-ı Kirâmlarıyla kıtâl etmek şartıyla ittifâk ve îtilaf eylediler ve milel-i küffâr birbiriyle istizhâr etmekle kâr-ı müslimîn düşvar oldu. § Ve Naim b. Mesud ol esnâda dahî şirk üzere [234] zümre-i eşkıyâdan ma‘dud iken gelip ittifâk ve ictimâ‘ların ihbâr ve ismâ‘ eyledikde Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem meâl-i sâbık üzere “ فلعلنا أمرناهم بذلك” buyurdular. Ve âlâ-vechi’l-îham Benî Kureyza’nın Ebi Süfyan’a sûretâ mütâbaatları niye bizimle muâhede ve muvâfakatlarına mebnîdir ki ızrâb-ı müşrikîni her tarafdan ihâta ve vücûd-ı çirk-âludların mahv ve imâta etmek isteriz mazmûnunu iş‘âr ve ifhâm buyurdular. Ve Naim bin Mesud meclîs-i ‘âlîlerinden çıktıkda Hazret-i Ömer Radıyallahu Anh dedi ki “Ya Rasulallah Naim bu kelâmınızı zâhirine haml ve îham merâmınızdan gaflet ve cehl ile lisân-ı gevher-efşânızdan hâşâ kelâm-ı kâzib sudûru beyne’n-nâs menkūl ve me’sur olmak mahzûr-ı kebîrdir ki emr-i Beni Kureyza âna nisbetle şey-i yesîrdir” deyip Rasulullah Sallallahu Aleyhi Vesellem dahî “ الحرب خدعة يا عمر” buyurdular ve ol kelâm-ı hayr-encam müşrikîne mûcib tefrika-i kelâm ve müstevcib-i teferruk u inhizâm olmuşdur. Ve vech-i sânî oldur ki Beni Kureyza ba‘de-mübâyaat Ebi Süfyan Huyey bin Ahtab’a dediler ki (Bizler korkarız ki iş uzayıp ve ızrâb dahî bilâ-galebetin avd ü iyâb edip bizler Muhammed ile yalnız kalayız ol dahiîsana ve kavmin Benî en-Nadir’e ettiği gibi bizi dahî muhâsara ve diyârımızdan ihrâc ede) Huyey dedi ki (Ben dahî berâ-yı istihkâm ızrâb ebnâ-yı kibârlarından yetişmiş dâne sîn kalenize rehîn vermelerini taleb ve ibrâm ederim). Ve Naim bin Mesud dahî bu sohbetin cereyânında Beni Kureyza’nın yanında idi. Ânları bu tedbîre teşvîk ve rey-i savâb budur deyu tasvîb ve tasdîk eyledi. Ba‘dehû huzûr-ı Saâdete gelip mâcerayı ihbâr etdikde “فلعلنا أمرناهم بذلك” nutk-ı hikmet-âsârı ile nâtıka-zîb-i güftâr oldular. Ba‘dehû Naim bin Mesud Ebu Süfyan’a gelip taleb-i rehn için gelen resûl-i Benî Kureyza’yı ânda buldukda Ebu Süfyan’a dedi ki (Muhammed kat‘â kizb etmediğini bilir misin). Ebu Süfyan (Bilirim) dedi. Naim (Ben şimdi Muhammed’i işitdim şöyle diyor ve bunların taleb-i rehn etmeleri Muhammed ile ittifâka mebnîdir ki sizden yetmiş kimesneyi alub Muhammed’e verip katl ettireceklerdir ol dahî

bunların bir cenâhların kesr etmiş idi ânı ıslâh edecek yani Benî en-Nadir'i yine dârlarına nakl ettirecektir) dedi. Ebu Süfyan bu kelâmı işitüb "Lat ve Uzza hakkiçin iş böyledir" dedi. Ve yevm-i vak'a dahî yevmu'l-Cum'a idi. Ebu Süfyan Benî Kureyza'ya "İş uzadı muâhedemiz üzere yarın [?] temşît vermek için hâzır olunuz" deyu ba's-ı sefîr ve Benî Kureyza dahî "Yarın yevmu's-sebtdir bizler kesr-i sebt edemeziz ve ba'de's-sebt dahî rehn-i matlûbu almadıkca kaleden çıkmazır" deyu keşf-i zamîr etdiklerinde Ebu Süfyan "İş Naim'in dediği gibidir" deyu sebbâbe-güzâ-yı huzelâdan oldu [?]-ı kulûb [?]a ilkā ra'b ü haşyet etmekle hemân ol gece rûgerdân-ı idbâr ü hezîmet olup Kahhar-ı Zülcelal mü'minîni muhtâc-ı münâvele-i kıtâl etmeden müşrikîni mübtelâ-yı kahr u nekâl eyledi. Müellifu'l-kitâb İmam Muhammed Rahimehullah der ki kıssa-i mezkûre ve emsâli mekâid-i hurûbdandır ânda kat'â zarar-ı şer'î yoktur Vallahi'l-Muvaffik].

["الحرب خدعة" hud'a lügatde bir şeyi izhâr edip hilâfını ızmâr etmeğe deniyor yani harekâtını setr edip niyetini izhâr etmemekdir. Meâl-i hadîs-i şerîf: Harb hud'adan ibârettir. Kendi hud'anın muhâfızı olmakla beraber hasmın hud'asından dahî gaflet üzere bulunma. *Binbir Hadîs Şerhi*- Arif Bey].

§

Üserâ-yı harb- müsellah olduğu yahud düşmen ordusunda fi'len hizmet ettiği hâlde esnâ-yı harbde diğer tarafın eline düşen, ya tav'an nefsini teslîm eden yahud bir fırka-i askeriye ile beraber teslîm olan şahıs, esîr-i harbdir. Levâzım müteahhidleri, erzak satıcıları, gazete muhbirleri de bulundukları ordu ile beraber düşmen eline düşerlerse esîr-i harb add olunurlar.

Esnâ-yı harbde teslîm-i silah ile istîman eden şahsa emân vermemek cellâdlıkdan da beter bir fi'l-i müstehcendir. Hâlbuki –asr-ı medeniyet nâmıyla yâd olunan- asrımızda, hattâ son zamânlarda bazı ümerâ-yı Efrinciye ellerine geçen üserâyı i'dam ve kendileriyle beraber devletlerini de nazar-ı insâniyet ü medeniyetde bednâm etmişlerdir.

[Ponapart'ın Akka ve Yafe üserâsı hakkında irtikâb ettiği gaddârlığı bahs-i mahsūsunda zikr etmişdik. İstîman eden yahud –her türlü ta'biriyle- âciz ve muztar kalan düşmeni itlâf ile gürûh-ı kateleye dâhil olan diğer zalemeyi öğrenmek isteyenler târihlere mürâcaat etsinler].

Kayd-ı esr, mübâdele-i üserâ ile esîrin firârıyla, me'zunen memleketine avdetiyle, bazı yerlerde fidye-i necât i'tâsıyla zâil olur.[306]

İstîla-yı askerî- bir memleket, düşmen askeri tarafından istîlâ olundukda –memleketin mensûb olduğu- devletin hukūk-ı hükümrânîsi muattal kalır. Fakat ahden hukūk-ı hükümrânı ihrâz olunmadıkca yalnız istîlâ-yı [235] askerî ile o memleketin hâkimiyeti iktisâb edilemez. Binâberin bir devlet, istîlâ ettiği memleketi devlet-i uhrâya bey' ve hibe, terk ve temlîk eylemek hakkını hâiz olamaz. Memleket-i müstevliyenin âhara terk ve temlîki kesb-i kat'iyet ve meşrûiyet edebilmek için istîlâ eden devlet, memleketin sâhib-i aslîsiyle bu bâbda bir muâhede akd ile memleket-i mezkûre üzerinde hukūk-ı hâkimiyeti ihrâz etmek lâzım gelir. Aksi takdîrde istîlâ edilen memleket üzerindeki hak ancak vâridâtın muvakkaten zabtından ibâret kalır.

Emvâl-i a'dâ- esnâ-yı harbde düşmenden ahz olunan emvâl-i menkūle, ganâyimden ma'duddur. Müessesât-ı dîniyeye, mebânî-yi hayriyeye, ebniye-i emîriyeye tasallut edilmemek îcâb eder. Hâlbuki pek çok defa bu îcâba riâyet edilmiyor.

Temin-i zafer için zabtı lâzım iken –bilâ-tahrîb- içinden düşmenin ihrâcı kābil olmayan, bir tarafdan muhâfazası gayri-mümkün ve diğer tarafdan düşmenin yedine geçmesi ânın tezâyüd-i kuvvetini müstelzem olan, bekāsı harekât-ı askeriyeyi ihlâl eden emvâl ve emlâkin, tahassün eden düşmeni ihrâc için müessesât-ı hayriye vü emîriyenin, bağçe, tarla, ormanlarla menâzilin tahrîbi, bir sefînenin batırılması, erzâkın ihrâkı, terkine mecburiyet görülen istihkâmatın hedmi câiz add olunur.

Emvâl ü emlâk-i şahsiyenin müsâdere ve tecâvüzden masûniyeti lâbüddür.

Asker-i muhâribden alınan ganâyim ile ahâlî-yi mutîadan alınan ganâyim arasında tefâvüt vardır. Emvâl-i ahâlîyi gāret etmek takbîh olunduğu hâlde askerden ganâyim ahzi netâyic-i tabîiye-i harbiyeden, binâberin ef'âl-i gayri-memnûadan add ediliyor.

Maa-zâlik bu tefâvüt, nazar-ı dikkate alınarak ale'l-ekser emvâl-i ahâli de taarruzat-ı gûnâgûna hedef oluyor, bu bâbda hukūkiyyûnun ayyuka çıkardığı nidâ-yı istihcân, enîn-i zübâb mesâbesinde kalıyor.

Muhârebe-i berriyede efrâda müteallik emvâl ve emlâkin müsâderesi men' edildiği hâlde muhârebe-i bahriyede –efrâdın mâlı olan- sefâin ile hamûlesinin müsâderesine

[306] Bu bahs ile âtîdeki "emvâl-i a'dâ" bahsi mütâlaa olunduğu sırada "*Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*"'in Üserâ ve ganâim bâblarının da kemâl-i dikkatle mütâlaa edilmesini hakāyık-şinâsân-ı kâriînden bilhassa recâ ederim.

ve sefâin-i mezkûre tâifesinin –düşmen eline geçdiği takdîrde- esîr-i harb sıfatıyla tevkîfine mesağ gösterilmektedir.

Bervech-i mesrûd emvâl-i berriyye vü bahriye hakkında ayn-ı kāidenin tatbîk olunamamasından dolayı hukūkiyyûn şikâyet ve mütâlaat-ı dûrâdûr dermeyan etmektedir. Maahâzâ yalnız devlete âid emvâl-i harbiye ile fi'len muhârebede bulunan efrâd-ı müstesnâ olmak üzere muhârebat-ı bahriyede de emvâl-i şahsiyenin ve muhâsemata iştirâk etmeyen kimi tâifelerinin taarruzdan mahfûziyeti esbâbının istikmâline çalışılmakdadır.

Tazmînat-ı harbiye- kurûn-ı sâlifede taraf-ı gālib, istîlâ ettiği memâliğin tamâmını ya bir kısmını kendi memâliğine ilhâk ile iktifâ eyler ki asr-ı ahîr-i medeniyetde! buna kanâat edilemeyerek muhârebe uğrunda sarf olunan mebâliğe karşılık ve maktûlin ve mecrûhin âilelerine nafaka olmak üzere "tazmînat-ı harbiye" nâmıyla devlet-i mağlûbeden mebâliğ-i külliye istîfa edilmektedir.

[Fransa Büyük İhtilâlinden evvel tazmînat-ı harbiye taleb etmek usûlü mechûl olduğu hâlde bunun âdet hükmüne geçmesine Napolyon Ponapart sebeb olmuşdur].

Kırım Muhârebesinin hitâmında Devlet-i Aliyye ve Rusya ile düvel-i ma'lume beyninde akd olunan muâhededе tazmînat-ı harbiye mevzû'-ı bahs olmamasına binâen bunun ibtâl edildiğine zehâb hâsıl olmuş ise de on sene sonra vukū' bulan muhârebat, butlân-ı zehâbı isbât etmiştir.

[Prusya-Fransa Muhârebe-i ma'lumesinde Rusya, Fransa'dan iki eyâlet-i cesîme [Alsas-Loren] zabt etdikden ve Fransa düyûn-ı umûmiyesinden bu vilâyetlerin hissesine isâbet eden miktarı kabûl etmedikten başka üç sene de te'diye ve senevî yüzde beş nisbetinde bir faiz i'tâ olunmak üzere Fransa'ya beş milyar frank tahmîl etmiş ve bunun tamâmen tesviyesine kadar Fransa memâliğinin bir kısmı Almanya askerinin taht-ı işgālinde kalmak ve Almanya askeri Fransa'da durdukca ihtiyâr edilecek masârif, Fransa'ya âid olmak şartını da ilâve etmiştir.

Muhârebe-i ahîrede Rusya Devleti de Devlet-i Aliyye hakkında bu yolda hareket eylemiştir].

Mütâreke- mevâki'-i harbiyenin umûmunda yahud bir kısmında bir müddet-i muayyene ya gayri-muayyene için harekât-ı askeriyenin ta'tili zımnında muhâribîn beyninde akd olunan mukāveleye ıtlâk olunur. Umûm-ı mevâki'e şâmil olana "mütâreke-i umumiye" denir ki hükümdâr, ya vekîl-i murahhas cânibinden, yalnız bir

mevki‘e münhasır olana “mütâreke-i hususiye” denir ki ordu, ya fırka kumandanı tarafından akd olunur.

Mütâreke-i umûmiye, evvelleri birkaç sene için akd edilir ve muâhede-i sulhiye hükmünü hâiz olur idiyse de [236] bu kāide şimdi metrûkdür. Mütâre-i husûsiye, yaralıları kaldırmak, meyyitleri defn eylemek, bir mevki‘-i mahsûrun tahliyesi hakkında emr istihsâl etmek gibi bir emr-i muayyen için akd olunur.

Teslîm- bir fırka-i askeriyenin, bir şehrin bir istihkâmın, bir mevki‘in mukāvemete kudreti kalmayıp da düşmene teslîm olunca askerin ve ahâlinin şahsen, mâlen, dînen tecâvüzden masûniyetine dâir mukāvelenâmeye bir kayd u şart derc edilir. Maahâza bilâ-kayd u şart teslîm olanların da tecâvüzden mahfûziyeti elzem ve gālibin hakkı, teslîm olanları esîr-i harb add ederek hukūk-ı harbiyenin âna göre tatbîkinden ibârettir.

Bîtaraflık-iki yahud daha ziyâde devletler arasında vukū‘ bulan muhârebeye adem-i iştirâk ile beraber tarafeyn-i muharibîne muâmele-i mütesâviye göstermeğe “tabiî bîtaraflık” denilir. Bir de “akdî bîtaraflık” vardır ki düvel-i muazzamanın umûmu, ya bir kısmı arasında düvel-i sagîreden birinin dâimen yahud muvakkaten hâl-i bîtarafiye vaz‘ edildiğine dâir akd olunan muâhede-i mahsūsa ile hâsıl olur. Bu hâlde devlet-i sagîre, düvel-i âkidenin bir nev‘ zımânı tahtında bulunur. “İsviçre Hükûmeti gibi”.

Bîtaraf bir devlet, kendi mülküne düvel-i muhâribe?-i askeriyenin duhûlünü men‘ ve hukūk-ı sâiresini muhâfaza için askerini silahaltına alabilir. Buna “müsellah bîtaraflık” denilir. O devlet, kendi kuvveti ile bîtaraflığını muhâfazaya muktedir olmadığı hâlde diğer bîtaraf devletler ile ittifâk ve yekdiğerinin bîtaraflığını vikāye eylemek hakkını hâizdir.

Blunşli der ki: “Bîtaraf devletler, sulhün ve nizâm u intizâmın vekîlleridir. Bunlar tarafeyn-i muharibînin bulunduğu mevki‘-i müstesnâyı men‘ ve ta‘dil etmeğe ikdâm ve müzâkerat-ı sulhiyeyi teshîl ve iâde-i sulh esbâbını tekmîl eyelemeğe ihtimâm ederler”.

Sulh- hâl-i harb ki hâl-i maraza müşâbihtir, bir müddet-i muvakkateye münhasır olmak ve tarafeyn-i muharibîn, -mazarratı yine tarafeyne taalluk eden- marazın bir an evvel indifâ‘ına çalışmak îcâb eder. Çünkü marazın devâmı hayât-ı bedeni ifnâ edeceği gibi harbin imtidâdı da hayât-ı memleketi imhâ eyler.

([?])'ın dediği gibi "Musâlahayı teb'îd değil, takrîb için harb etmek" lâzım geleceğinden esbâb-ı harbin def'iyle esbâb-ı sulhün celbinde iltizâm-ı müsâraat ve muharibîn tarafından teshîl-i maslahat edilmek muktezîdir. Muhâsımîn, birbirine teklîf-i sulh etmeyip ale'l-ekser devletler tavassut ve te'lif-i beyne teşebbüs ederler. Mükâlemat-ı sulhiye, pek çok defa bir kongrede cereyân eder, hudûdun ta'yini, üserânın mübâdelesi, tazmînat-ı harbiyenin sûret-i tesviyesi, askerin ihrâc yahud muvakkaten idâmesi, şerâit-i sulhiyenin mevki'-i icrâya vaz'ı kararlaşdırılır.

Muâhede-i sulhiye- iki devletin yahud müteaddid devletlerin –hukūk ve istiklâl mahfûz kalmak esâsı üzerine- beynlerindeki muhâsemata nihâyet verdiklerini tasdîkan akd u imzâ etdikleri mukāvelenâme demektir.

İhtiyâr-ı harbden maksad, muhâribînin kendi emel ve menfaatlerine muvâfık sûretde iâde-i sulhe muvaffâkiyet esbâbını istihsâlden ibârettir. Husûl-i âmâl ü menâfi'in taraf-ı gālibe âidiyeti tabiîdir.

Muhârebe, tarafeynin bir gûne muâhede akd etmeksizin fi'len muhâsemâtdan ferâgatıyla, tarafeynden birinin düşmen mülkünü teshîr etmesiyle, beyne't-tarafeyn bir muâhede-i sulhiye akdiyle hitâm-pezîr olur.

Afv-ı umûmî şartı derc olunmasa bile muâhede-i sulhiyenin imzâlanmasıyla beraber afv-ı umûmî i'lan edilmiş add olunur. Afv-ı umûmî, harekât-ı askeriye ve cerâim-i siyâsiyede bulunanlara münhasır ve cerâim-i âdiye erbâbına gayrı-şâmildir.

Hitâm-ı muhârebede akd olunan muâhede, mağlûbun mazarratını, gālibin menfaatini tazammun edeceği cihetle mağlûba cebren kabûl ettirilmesi demek olacağına nazaran gavâil-i harbiye ve vesâil-i tazyîkiyenin insilâbında- mer'iyyu'l-icrâ tutulmamak lâzım geleceği dermeyan olunursa bu, nefsu'l-emre muhâlefet demek olur. Zîra o hâlde muâhedatın ehemmiyeti ve devlet-i gālibenin emniyeti zâil olarak hasmı tamâmıyla mahv etmeğe yeniden teşebbüs eder. Yahud muâhedeye riâyet edilmemesi, ba'de-ezîn hiçbir devlete muâhede imkânını bırakmaz ve cidâl-i dâimî ile devletler birbirini sahîfe-i âlemden hakk eder. Binâenaleyh –bir hükümdâra, ya bir murahhasa tazyîk ve tehdîd tarîkiyle imzâ ettirilen muâhede müstesnâ olmak üzere- bir devlet için –kabûl ve imzâ ettiği- muâhede ahkâmına harfiyen riâyet etmek vecâibden ma'duddur. Ahde vefâ etmeyen cemiyetler, bir devlet-i mütemeddine teşkîl etmediklerini, cemiyetlerinin eşkıya cemiyeti olduğunu isbât etmiş olurlar. Ahde vefâ

nazar-ı İslamiyetde pek mühim bir ma‘nâdır. Evâmir-i müekkede vü şedîde ile îfâ-yı ‘uhûda lüzûm-ı kat‘i gösteriliyor. [237]

Ahde vefâdan i‘râz edenler, maddî ve ma‘nevî hüsrân ile tenzîr ediliyor. İnsâniyet ve medeniyetin îfâ-yı ‘uhûd ile temin olunabileceğini –vazâif-i dîniye meyânında- zikr eden İslam’dır. O vazife-i fâzılayı fi‘len ibrâz eden yine İslam’dır.

İkinci Fasıl

Fıkarât-ı Harbiye ve Garâib-i Muhârebat

"Mülûk-ı Âl-i Sâmândan "Said Ebu'l-Hasan Nasr"ın Horasan seraskeri "Muhammed b. el-Muzaffer[307] bir gün müşârünileyhin huzûrunda durub musâhabet ederken bir akreb, İbnü'l-Muzaffer'i bir iki defa sokdu. Kat'â mütegayyir olmayıp Said'e ahvâlini duyurmadı. Ba'de-zâlik bu keyfiyet Said'in ma'lûmu olunca "Muhammed, ne aceb ol akrebi def' etmedin" dedi. Muhammed "Senin huzûrunda bir akrebin nîşine tahammül etmeyen kimse gıyâbında düşmenlerinin dem-i şemşîrine nice tahammül edebilir" dedi. Said, bu cevâbından kendisine azîm meyl ü alâka edip iki yüz bin dirhem bağışladı ve fevka'l-hadd ikrâmda bulundu". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

İbn Muzaffer'in verdiği cevâb, bir askerin vatanına, metbû'una karşı hâiz olması lâzım gelen evsâf-ı sadâkat-kâräneyi tamâmıyla ihtivâ ediyor.

Melik-i Âl-i Sâmân, böyle bir serdâr-ı fedâkâra iki yüz bin dirhemle değil bütün servet ü sâmânı ile mükâfat etmeliydi. Her türlü meziyât-ı askeriyeyi ihrâz ile " الواحد كالف" meâline mâ-sadak olan bir serdâra mazhariyet, a'zam-ı esbâb-ı muzafferiyettir.

Binâberin muntazam bir ordu vücûda getirmek için ne kadar gayret olunursa liyâkatli bir kumandan yetişdirmek için ândan bin kat fazla çalışmalıdır. Çünkü askerin rûhu kumandandır. Cism ise rûh ile kāimdir.

§

"Fransa kralı Dokuzuncu Lui istîlâ-yı memâlik emeliyle Afrika sevâhiline gitmiş. Kenâr-ı bahrde ehl-i İslam [238] saf-beste-i kıyâm ve kralın vürûduyla cenk ü cidâle intizâr-ı tâm üzere bulunmuş olduklarından kral karaya vusûlünde derhâl askerin sefâinden sâhile ihrâcını emr ederek 'Düşmenimiz bizi bekliyor. Ânları bir kadem-i akdem intizârından kurtaralım ki Mısır'a vusûlümüz ile gālibiyetimiz haberini birden duysunlar. Eğer ben gavgada vefât eder isem bir nefer noksân oldu add ediniz. Ve benim ölümümle sizin geri ric'atiniz îcâb etmez. Zîra sülâlemden bulunan prensler benim makāmıma kāim olurlar. İşte iyi hâtırınızda olsun ki ben ölür isem gavgayı

[307] Bir maraz-ı şedîde dûçar olmasından dolayı 327'de askerlikden azlile yerine oğlu Ebu Ali Ahmed'in nasb olunduğu *Târih-i İbn Esir*'de muharrerdir [Cild 8 Sahîfe 115].

kazanmakdan başka bir şey mülâhaza eylemeyiniz ve benim için gālib oldukdan sonra ağlayınız' demiş. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda'-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

Kumandan ordunun kuvve-i 'âkilesi mesâbesinde olduğundan ânın ziyâ'ı, tehvîş-i intizâm ve tevlîd-i inhizâm edeceğinden kumandanın ziyâ'ına teessüfden ziyâde muhâfaza-i intizâm ile esbâb-ı galebeyi istihsâle hasr-ı efkâr etmek bi't-tab' daha ma'kuldür.

Binâenaleyh "Lui"nin (Benim için gālib olduktan sonra ağlayınız) tarzındaki nasîhati, kavâid-i mühimme-i askeriye meyânında îrad olunmağa lâyık bir kavl-i câmi'u'l-hakāyıktır.

§

"[?]nâm ceneral ([?]) nâm mahalde Ermenistan kralı ([?])'ın askeri üzerine hücûm edeceği vakit âdemlerinden biri yevm-i mezkûrun meş'um olduğunu ihtâr eylemiş. Ceneral de 'Ben yevm-i meş'umu galebe ile mes'ud ederim' demiş". [*Desâyis-i Harbiye ve Huda'-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

Âzâde-i şeâmet olan eyyâmı –bir takım evhâm-ı bâtılaya kapılarak- meş'um addvetmek bir ordunun hayât-ı ma'neviyesi üzerinde te'sîrat-ı muzırra îkā' edebileceğinden, bâhusus selâmet-i vatan nâmına hareket olunduğu bir demde mevâni'-i mevhûmeyi değil mevâni'-i muhakkakayı bile istihfâf ile azmde sebât etmek lâzım geleceğinden ([?])'un (yevm-i meş'umu galebe ile mes'ud edeceğini) i'lam ve tahsîl-i maksada ikdâm etmesi şâyân-ı takdîr bir hareket-i 'âkilâne addvolunur.

[Ceneral Hüseyin Paşanın Ceneral [?]'a nazîresi:

Asma altındaki bekâr odaları –yeniçeri ocağına mensûb hamal ve ırgat makūlesi- eşkıyânın me'vâsı envâ'-ı fısk u fücûr yuvası olduğundan Yeniçeri Ağası Ağa Hüseyin Paşa 1238'de bu odaların hedmini tasmîm ile sadrazamdan isti'zan etdikde "Bugün kamer burc-ı akrebdedir" diye sûret-i te'hir îmâ olunması üzerine Ağa Paşa "Ben kamerin akrebde olduğunu görmedim lâkin akreb bu odalardadır, hemân varıp ezeceğim" demiş ve o gün odaları ve civârında mecma'-ı haşerât olan kahvehâneleri hâk ile yeksân ve akreblerle beraber akārib-i [?]i de hayrân etmiştir].

§

"Cürcan'da hükûmet eden [315-470] Benû-Ziyad'dan ([?]) cem' ettiği asâkir-i mevfûreye i'timaden mülûk-ı Âl-i Büveyh'den Rüknüddevle'ye unf-âmiz mektûblar irsâl ve 'Eğer fırsatın elime girerse seni şöyle ederim böyle ederim' deyu fuhşiyât tahrîr etmiş idi. Hattâ Rüknüddevle'nin kâtibi okumağa istihyâ edip Rüknüddevle nâmeyi kendisi aldı okudu. Ve cevâbında leyyin ü telattuf ile kelimât îrad eyleyüb 'Eğer Bârî Teâla nusreti bize verirse biz sizlere kemâl-i lütf u ikrâm üzere muâmele ederiz' deyu tahrîr eyledi. Filhakîka Allah Teâla fırsatı âna verip [?], ahz-i intikām için azîm asker ile Rüknüddevle üzerine gelirken esnâ-yı râhda bir ata bindi şikâra çıkdı. Bir yabanî hınzıra rast gelip elindeki harbe ile urdu. Hınzır ayrışıp atı düşürdü. [?], bir yana tekerlenüb o sâat fevt oldu [257]". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Gurûr, a'zam-ı şurûr olduğundan her ferd, alelhusûs erbâb-ı hükûmet bu haslet-i habîseden fevkalâde ihtirâz etmelidir.

Cenâb-ı Mâliku'l-Mulk'ün mevhibe-i mahsūsası olan nusret, vefred-i cünûd, kesret-i nukūd ile temin edilemez. Gurûr, esbâb-ı hezîmetdendir. Mağrûr, dâimâ makhûr olur. Zîra [239] kuvvetine mağrûr olanlar kendilerini mevcûd, başkalarını mefkūd zann edeceklerinden hîn-i tesâdümde bu zann-ı kâzib pek müellim bir hakîkate munkalib olur da illet-i gurûr, girîbânına sarıldığı şahsı galîta-ı hâk-ı harmân eder[308].

İşte leşkerinin kesretine iğtirâr ile Rüknüddevle gibi bir hükümdâr-ı basîret-kârı tehdîde cür'et eden ([?]) –cezâ-yı gurûr olarak- tu'me-i hınzır olmuşdur!..

[Tabsıra-i târihiye- Selçuk mülûkünün eâzımından ma'dud olan meşhûr Albarslan, Maveraünnehir hükümdârı "Şemsu'l-Mulk Tekin Han" ile muhârebeye tasaddî ettiği esnâda Tekin Han'ın serhadd-i muhâfızlarından Yusuf ki –efendisinin muhâfaza-i saltanatı için Albarslan'a suikasdı tasmîm etmişdi- mukayyeden huzûruna getirildikde Albarslan bizzat katl etmek üzere atdığı oku isâbet ettiremedi. Diğer bir ok daha atmak için yerinden fırladığı sırada da düşmekle Yusuf bir hançer-i sertîz ile kendisini cerîhadâr etdi. Albarslan "Gurûr ne fenâ şey imiş" demesiyle kurenâsı bu sözün sebebini sordular. Müşârünileyh "Müddet-i hayâtımda gurûr ve tekebbür izhârı hâtırıma gelmemiş iken şu seferde maiyetimde iki yüz binden mütecâviz asker görünce nasılsa bir gurûra düşdüm. O gurûrun netîcesi olarak bir âciz Yusuf'un zahm-

[308] 195inci sahîfeye de mürâcaat buyrulsun.

dâr hançer-i ihtiyâli oldum. Eyvah ki zamân küçük bir gurûra karşı bile dehşetli vak‘alarla mukābele eder imiş!” dedi, dört gün sonra vefât etdi. Fe‘tebirû…].

§

Rum imparotoru “Armanus[Armenius]” Rus kralıyla bi’l-ittifâk iki yüz bin kişilik bir ordu ile “Albarslan”’ın memâliğine hücûm etdi. Albarslan hılâl-i tarîkde Rus kralına tesâdüfle askerini tedmîr, kendini esîr etdi. Bu muzafferiyet üzerine –beyhûde kan dökmemek maksadıyla- bir elçi göndererek teklîf-i sulh etmiş ise de Armanus, askerinin kesretine iğtirâren sulhe yanaşmadı. Nâçâr harbe ibtidâr edildi. Ümerâ, düşmenin vefretine bakarak ric‘at reyinde bulunduklarından pâdişâh, havfın askere de sirâyetinden ihtirâz etdi. Ümerâyı cem‘ ile “Kimin gönlü gitmek isterse gitsin, üzerinizde emr ve nehy eden yoktur[309]. Ben şu dakîkada âmiriyeti değil şehâdeti düşünüyorum[310]” meâlinde bir nutk-ı müessir îrad ederek eline bir kılıc aldı, beyaz bir libâs giydi, “Şehîd olursam kefenim olsun” dedi. Düşmenin üstüne yürüdü. Pâdişâhın bu hareket-i celâdet-kârânesini gören ümerâ ve asker, kemâl-i şiddetle hücûm ederek düşmeni perîşan ve “Armanos”’u esîr ettiler[311]. Armanos’u huzûruna getirdiklerinde pâdişâh ile beynlerinde şöyle bir muhâvere geçdi:

Albarslan- Ben sulhe tâlib olduğum hâlde niçin kabûl etmedin de kendini bu hâle getirdin, bu kadar kan dökülmesine de sebeb oldun.

Armanos- Ta‘n u ta‘rizi bırak, hakkımda tasmîm ettiğin ukūbeti icrâ et.

-Sen beni esîr etseydin ne yapardın? - Pek fenâ yapardım.

-Ey şimdi ben sana ne yapacağım? - Ya öldüreceksin yahud bilâd-ı İslam’da teşhîr ve terzîl edeceksin.

Bu muhâvere üzerine pâdişâh emr etdi, İmparatorun kollarındaki ipleri çözdüler. Elbise-i fâhire giydirdiler. Gāyet mutantan bir mahal tahsîsiyle i‘zaz etdiler. Armanos, şu muâmele-i âlî-cenabâneden mahcûb ve minnetdâr olarak pâdişâhın ribka-i itâatine

[309] “من اراد الانصراف فالينصرف فما ههنا سلطان يأمر وينهي...“ *Târih-i Kâmil* Cild 10 Sahîfe 23.

[310] *Meşâhîr-i İslam*’da böyle ve *Sahâifu’l-Ahbâr* tercümesinde (Ben de sizin gibi bir sipâhiyim) sûretinde muharrerdir.

[311] Ümerâ-yı Selçukiye’den “Gevherayin” mukaddemâ Nizmaülmülk’e, [?]’l-manzar bir köle ihdâ etmişdi. Nizamülmülk kabûl etmediğinden Gevherayin, kölenin kemâl-i şecâatini senâ ve kabûlünü musırrâne recâ eylediğinden Nizam “Mâdam ki şecâatine hayransınız, sizde kalsın ihtimâl ki Rum imparatorunu esîr eder” diye latîfe etmişdi. Ba‘de-bu‘din imparatoru muhârebeye başlandığı sırada ma‘hud köle ‘askerin içinde bir mükellef-i kâfir tutub katl murâd eyledikde kâfirin hademesinden biri “buna kıyma, iklim-i Rum’un kralıdır’ diye feryâd eyledi”. Köle, esîrini Gevherayin’e, o da pâdişâha götürdü. Filhakîka İmparator Armanos olduğu anlaşıldı.

girdi. Ve (halîfe hangi tarafdadır) diye sorub Bağdat cihetine teveccüh ve başını açarak perestiş etdi. "Elli seneye varınca akd-i sulh ve her sene bin kere bin ve elli bin dînar harâc irsâlini taahhüd kıldı"[312]. Pâdişâh, kendisini, ümerâsını, askerini muazzezen memleketine iâde ve (bir fersah mesâfeye kadar) teşyî' etdi. Hristiyanlar, Armanos'un hezîmeti üzerine hayâtından me'yus olmalarıyla müteneffizândan "Mihayil [Mihail]" imparatorluk mevki'ine geçdi. Armanos –vatana muvâsaletinde-ahâlinin kendisinden yüz çevirdiğini görmesiyle muârazadan rûgerdan oldu. Bir kilisede ihtiyâr-ı ruhbâniyet eyledi. Mihayil ile mülâkatında pâdişâhın [240] şevketine nisbetle imparatorluk kuvvetinin hiç mesâbesinde olduğu ve musâlaha-i vâkıaya riâyet edilmediği hâlde vatanın muhâtarada kalacağını ihtâr etdi. Mihayil derakab Alparslan'a bir nâme göndererek Armanos ile akd olunan sulhün indinde mu'teber olduğu ve selefi gibi kendisinin de taht-i himâyeye kabûlünü recâ eylediğinden pâdişâh, arzûsunu is'âf etdi. [*Meşâhîr-i İslam, Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr, Târih-i Kâmil*'den]

-Mülâhaza-

Teklîf olunan sulhü –sâika-i gurûr ile- redd etmesi, Armanos'un inhizâmına sebeb olmuşdur denilebilir. Zîra "أعظم الخطايا محاربة من يطلب الصلح" kaziyesinin hakîkat-i mahzâ olduğu hikmeten ve târihen sâbittir. Albarslan gibi bir düşmen-i kādirin değil, en âciz bir hasmın da teklîf ettiği sulhü kabûl etmemek her zamân mûcib-i hüsrân olur.

"اذا ما أمروء من ذنبه جاء تائبا اليك ولم تغفر له فلك الذنب" beytinin ihtivâ ettiği nükte de başkaca şâyân-ı nazardır.

Kumandan –lede'l-hâce- nefsini nefer derecesine tenzîl ve meydân-ı kârzârda –neferât-ı sâire ile birlikde - sa'y-ı cezîl ederse elbette muzaffer ve en 'âlî serdârlardan ziyâde muvakkar olur.

İşte Albarslan bu hakîkate tevfîk-i hareketle şahsını âmiriyetden tecrîd ve tahsîl-i zaferle kadr ü meziyetini tezyîd etmiştir.

Düşmenin kesretinden ürken ümerâyı öyle bir nutk-ı müessir ile teşcî' ve o sayede düşmeni tedmîr etmesi, Albarslan'ın hakîkaten arslan yürekli bir şehriyâr-ı haydar-şiâr olduğunu te'yid ediyor.

[312] *Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*

Hele Armanos ibrâz eylediği muâmele-i âlî-cenabâne ile "الظفر بالضعيف هزيمة" düstûruna tebaiyet etmesinden dolayı pâdişâh-ı müşârünileyh dekāyık-ı siyâsiyeye vukūfunu isbât eylemiştir.

Çünkü ahlâkın takdîr ettiği muâmelat, nazar-ı siyâsetde de makbûl olduğundan müşârünileyhin harekât-ı mürüvet-kârânesi siyâsetdeki kemâline bi't-tab' şâhid add olunur.

Armanos'un serîr-i saltanatdan me'yus olduğu hâlde de halef-i mütegallibine –ahde vefâ için- nasîhat etmesi, hatîat-ı sâbıkasından mütenebbih ve hamiyet-i vataniye ile mütehallî olduğunu gösterdiği gibi Mihayil'in de nasîhat-i selefe riâyet ve Albarslan'a 'arz-i itâat eylemesi erbâb-ı siyâset ü kiyâsetden bulunduğuna delîldir. Ma'lûm olduğu üzere muâhedenin hükmü, hükümdârın şahsına değil devlete âid olduğundan muâhedeyi akd eden hükümdârın vefâtı, ya tebeddülü ile ahkâm-ı muâhedenin feshi yahud tebdîli lâzım gelmez. Fesh ve tebdîline teşebbüs olunursa nakz-ı ahdin şeâmeti pek vahîm sûretde zuhûr ve devlet ü milleti pâmâl-i şurûr eder.

Binâen alâ-zâlik gerek Mihayil gerek Albarslan bu dakîkayı takdîr etmiş olduklariçin devletlerine pek büyük hizmet etmişlerdir.

§

"Kırım hanlarından Devletgiray Han[313] fârisu'l-hayl meydân-ı vegā ve yekke-tâz-ı arsa-i cenk ü gavga olup dâimâ gazâ ve cihâddan hâlî olmazdı. Hattâ Rusya Devletinin ol vakit payitahtı olan Moskov şehrini kırk gün muhâsara etdikden sonra zûr-bâzû-yu celâdetiyle feth ü teshîr edip hazînelerinde mevcûd olan nukūd-ı bî-şümâr aldıkdan başka lisân-ı Tatar üzere (طيش) ta'bir olunur cizye bedelini behresini hazîne-i hâkine? irsâl etmek şartıyla akd-i musâlaha etmiş olduğu Kırım târihlerinde musarrahdır". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Kırım Hânına cizye i'tâsına mecbur olan Rusya Devletinin bilâhare Kırım Hükûmetini imhâ ve dolayısıyla Devlet-i Osmâniye'yi de envâ'-ı devâhîye mübtelâ etmesinin 'ilel ü esbâbını bir tarafın –vesâil-i gûnâgûn ile- tezyîd-i satvete, diğer tarafın –vesâit-i bî-hisâb ile- tenkîs-i şevkete çalışmasında aramak lâzım gelir.

[313] Mengli Giray Hanzâde Mübarek Giray Sultânın oğludur. Yirmi sene hükümet etdikden sonra 985'de mat'ûnen vefât etmiştir.

Zamân, her hükûmete siyânen icrâ-yı ahkâm eder. Ahkâm-ı zamâna inkıyâd ile ihkâm-ı esâs-ı devlete bezl-i mesâî edenler, aksi hareketde bulunanları kendilerine munkâd ederler.

Bu, lâ-yetegayyer bir kânundur ki tebdîline sarf-ı efkâr ü iktidâr etmek, tağyîr-i ahkâm-ı tabîate çalışmak [241] kabîlinden bir şuğul-i fâsiddir, netîce hüsrâna müncer olur.

§

"Devlet-i Osmâniye ile Rusyalılar beyninde şimdiye kadar vukū' bulan muhârebata dâir ma'lûmât-ı mücmeledir:

İlk muhârebe, Rusya çarlarından "Teodor Alkesyeviç [Fyodor Alekseyeviç]"'in devr-i hükûmetinde i'lan olunarak 1681 senesinde akd olunan "Bağçesaray" muâhedesiyle hitâm bulmuşdur.

İkinci muhârebe, 1686 senesinde Çariçe "Sofya Aleksiyena [Sofia Alekseyevna]"'nın Lehistan ve Avusturya ve Venedik hükûmetleriyle bi'l-ittihâd i'lan eylediği muhârebedir ki 1689 senesine kadar imtidâd eylemiştir.

Üçüncü muhârebe, târihlerimizde ahvâl-i fevkalâdesinden kinâye "Deli" nâmıyla müteârif olan Büyük Petro tarafından 1695 senesinde açılan harbdir ki bunu i'landan maksadı "Azof" Kalesini teshîr olduğu hâlde muvaffak olamamış ve biraz sonra nakz-ı ahd ile tekrâr ettiği muhârebede kale-i mezkûreyi teshîr ile nâil-i emel olmuşdur.

Dördüncü muhârebe, 1711'de yine müşârünileyh Büyük Petro'nun i'lan eylediği seferdir ki meşhûr Baltacı Mehmed Paşanın zûr-ı bâzû-yı satvetiyle Prut nehri havzasında Rusya ordusunun uğradığı hezîmet ile hitâm bulmuş ve üçüncü harbde ellerine geçirdikleri Azof kalesi bu muhârebede istirdâd edilmiştir.

Beşinci muhârebe, 1739'da Çariçe "Anna Yıvanuva [Anna İvanovna]" tarafından açılarak Belgrad muâhedesiyle hitâm bulmuşdur. Bu muhârebede Rusyalılar tevsî'-i mülke muvaffak olamamışlardır.

Altıncı muhârebe, 1768 senesinde Çariçe İkinci "Katerine" tarafından i'lan olunarak 1774 senesine kadar altı sene imtidâd etmiş ve bu muhârebede Kırım kâmilen Rusya'nın yed-i zabtına geçmiş olduğu hâlde Küçük Kaynarca muâhedesi bazı ta'dîlat icrâsıyla Kırım'ı müstakil bir hanlık hâline getirmiş ve Azof ile Bahr-i Siyah sevâhilinden bir takımı Rusya'nın elinde kalmışdı.

Yedinci muhârebe, yine müşârün-ileyhâ Katerine zamânında ve 1787 senesinde i‘lan olunmuşdur ki Ruslar’a “Buğ” ile “Dinsper” beynindeki “yani Besarabya üst tarafındaki” arâziyi kazandıran “Yaş” Muâhedesiyle hitâm bulmuşdur.

Sekizinci muhârebe, Çar Birinci “Aleksandr [Alexandr]” zamânında ki 1806 senesinde i‘lan olunarak 1812 senesine kadar imtidâd eden muhârebedir. Bunda Rusyalıların ricâl-i askeriyesinden meşhûr Kont “Kamenski” telef olmuşdur. Bu muhârebe dahî Besarabya Kıtasını Rusya’ya kazandıran “Bükreş” Muâhedesiyle pezîrâ-yı hitâm olmuşdur.

Dokuzuncu muhârebe, Birinci “Nikola” zamânında ve 1827 senesinde i‘lan olunarak 1829’da akd edilen “Edirne” Muâhedesiyle hitâm bulmuşdur ki bu muhârebenin netîcesi olarak Bahr-i Siyahın sevâhil-i şarkiyesi Rusyalının yedine geçdiği gibi Eflak ve Boğdan ve Sırbistan imâretleri Rusya’nın taht-ı himâyesine tefvîz edilmiş ve Rusya süfün-i harbiyesinin Kale-i Sultâniye’den mürûruna mesâğ verilmekle beraber Yunanistan’ın dahî krallığı tasdîk kılınmiştir.

Onuncu muhârebe, 1853 senesinde açılan Kırım muhârebesidir ki Sivastopol’un tahrîbiyle hitâm bulmuş ve 1856’da akd edilen “Paris” Muâhedesi Edirne Muâhedesinin i‘tâ ettiği mürûr-ı sefâyin hakkını ıskāt eylemiştir.

On birinci muhârebe, 1877 senesi Nisan-ı Efrincîsinin 23üncü günü i‘lan olunarak “Ayastefanos” Muâhedesiyle hitâm bulmuş ve mezkûr muâhede ise “Berlin” Kongre ve Muâhedesiyle ta‘dil kılınmiştir.

Şu hulâsadan anlaşıldığına göre iki asır zarfında Osmanlılar ile Rusyalılar 36 sene muhârebe etmişlerdir”. [*Mecmua-i Ebuzziya*]

-Havâle-

Gerek bu muhârebelerin gerek düvel-i sâire ile vukū‘ bulan muhârebatın esbâb-ı mûcibesiyle netâyici ve akd olunan muâhedeler îzâh ve diplomasi nokta-i nazarından ifṣâḥ edilse târih-i siyasîye pek büyük hizmet edilmiş olur. Bu hizmet ve himmet umûr-ı siyâsiye ile mütevaggıl bulunan liyâkat-mendân-ı şübbâna havâle olunur.

1202’de Rusya ve Nemçe’ye i‘lan-ı harb olunub “Sadrazam ve Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa Nemçe ile muhârebe ettiği [242] sırada bir hud‘a-i harbiye tertîb ve icrâ etmiştir. Şöyle ki Rusyalunun Pirezen Adasını istîlâ ettiği ve Özi tarafı küllî iâneye muhtâc

olduğu zımnında Kapudan-ı deryâ Hasan Paşa tarafından kendisine bir mektûb gelmişdi. Mektûbun meâli aksine olarak neşr olunsa yani Özi tarafında asâkir-i İslamiye gālib ve muzaffer olarak Rusyalu münhezim ve perîşan olmuş deyu işâa kılınsa asâkire şevk ü gayret gelip yürüyüşe hırs ve gayret ederler deyu bir tertîb-i garîb mülâhaza edip Serasker Paşaya keşf-i râz etdikde o dahî bunu tensîb etmekle Yusuf Paşa mektûb-ı mezkûrun üslûbunu tağyîr ile ânın aksine olarak bir mektûb tahrîr ve neşr olunması için Reîsülküttab Mehmed Raşid Efendi emr etdikde mektûbun bu vechile tağyîri hilâf-ı nizâm-ı aklâm ve mugāyir-i kānun-ı Devlet-i Aliyye-i ebed-kıyâm olduğundan bu makūle tahrîrat yazamayacağını 'arz u iş'âr ile i'tizar etmeğe hemân divân efendisi bu vechile bir kıt'a mektûb yazdırılıub beyne'l-asâkir kırâat ile vâki' hâlin hilâfı işâa olunarak bir tarafdan dahî şenlik toplarına birden âteş edilüb izhâr-ı sûret-i şâdmanı olunmakla Nemçe ordusunda Osmanlunun imdâdı gelmiş veyahud diğer tarafda Nemçe askeri bozulmuş olmak gerekdir gibi havâdis münteşir olarak havf u haşyetleri müşted olmakla hemân o gece metreslerini terk ile Nemçeliler'in [?] Sahrâsına doğru firâr etdikleri görülmüştür".

Cevdet Paşa bu vak'ayı yazdıkdan sonra diyor ki "Serdâr-ı ekremin ikdâm ve gayretine bir diyecek yoktur. Ve bu kadar fütûhat ânın semere-i ihtimâm ü himmeti olduğu bî-iştibâhdır. Ancak Raşid Efendinin dahî rûh-ı cism-i devlet olan nizâm ve kānuna riâyet husûsunda meşhûd olan sebâtı şâyân-ı dikkat bir maddedir". [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

"Nizâm ve kānuna riâyet" pek müstahsen bir harekettir. Amma "nizâm-ı aklâm"ı muhâfaza fikriyle bir faide-i muhakkakayı fevt etmek nefsu'l-emre mugāyir bir fi'l-i muzırdır.

Yusuf Paşa, Raşid Efendinin sözüne kulak verseydi Nemçeliler firâr etmezdi. Osmanlı ordusu da tahsîl-i zafer edemezdi. Nizâm-ı harb başka, nizâm-ı kalem yine başkadır. "وعادت السيف أن يستخدم القلما" kāidesini erbâb-ı kalem su-i isti'mal ve erbâb-ı seyfin teşebbüsâtını işkâl etmemelidir. Hâl-i sulhde seyf, kaleme tâbi' olabilir. Fakat hîn-i harbde kalem, seyfin taht-ı emrindedir. Me'mur, âmirin emrini –kāide-perestlik sevdâsıyla- infâz etmezse –nefsu'l-emre muhâlefetle- kāide-i faideyi ihlâl etmiş olur. Kemâl Bey "*Devr-i İstîla*"da ne güzel söylüyor: "Hakîm olan hâkimin şânı zamân-ı hatarda devletinin kāidesine hizmetden ise faidesine himmet eylemekdir"…

§

“Timur’un askeri beyninde ricâl ile cenk ü kıtâl eder nisâ olup hâmilleri haml vaktinde tarîkden bir tarafa çıkub vaz‘-ı haml ile tıflını bir hırkaya sarıp yine refîklerine vâsıl olurdu. Bu üslûbda seferde doğub büyüyüb ba‘dehû tezvîc ederek evlâd sâhibi olmuş kimse çok idi”. [*Târih-i Timurlenk*- Nazmizade]

-Latife-

“İnâs-ı zeker-nümâ” ta‘birine ahrâ olan bir askerle harb etmek Timurlenk’e mahsūs garâibdendir. Timur, -analarıyla beraber- etfâl-i nevzâdın da harbe iştirâklarını emr etseydi belki ânlar da meydân-ı cenkde cânlarıyla oynarlardı!

§

“Timur evâil-i zuhûrunda henüz üç yüz kimse cem‘ etmişdi. Hasmının on binden ziyâde askeri vardı. Bir sahrâda karîb olucak Timur emr eyledi ki her süvâr eline iki şâḫ-ı azîm alub iki tarafından sürüyüb gide. Gubâr-ı azîm peydâ olucak hasm zann eyledi ki bu gubâr âdet üzere süm[314]-i esbden mürtefi‘ ve Timur katında asker-i azîm müctemi‘ olmuş ola. Mukābeleye ikdâm edemeyip Timurlenk halâs olurdu”. [*Ahlâk-ı Alâi- İlm-i Tedbîri’l-Medine*]

-Kinaye-

Timur’un –uyûn-ı a‘dâya jeng-dâr?-ı hirâs eden- şu hud‘a-i harbiyesi, asrımızda kabûl ve tatbîk olunsa irâe-i haşmet ve îkā‘-ı haşyet için- nukūd ü nüfûs-ı kesîre itlâf etmeğe mahal kalmaz!

“İki şâḫ-ı azîm ile gubâr-ı azîm” peydâ ve o sûretle tahsîl-i maksad etmek muktezâ-yı vahşettir. [243]

Bir ânda bir orduyu zîrüzeber eden bugünkü esliha-i müdhişe ve edevât-ı harbiye ile istihsâl-i matlab etmek de eser-i medeniyettir. Bu hâlde medeniyetle vahşetin tazammun ettiği ma‘nâyı mübâdele etmek lâzım gelmez mi?

§

“Sicistan hâkimi Halef İbn Ahmed[315], mülûk-ı Âl-i Sâmândan Mansur b. Nuh’un himâyetini görerek Sicistan’da istikrâr ettiğiçin her sene Mansur’a veregeldiği mâlı

[314] Hayvân tırnağı ve ayak

[315] Sicistan’da hükûmet eden hâkimlerin ikincisidir. 299 Recebinde vefât etmiştir. Âlim, fâzıl, mürebbî-yi fuzalâ olub ismine nice mu‘teber kitâblar tasnîf olunmuşdur. Ebu’l-Feth Büstî, Ebu

bilâhare vermez oldu. Mansur, ümerâsından Hüseyin bin Tahir'i bir bölük asker üzerine baş edip 354 târihinde ol vilâyete gönderdi. Hüseyin varıp "Erek?" dedikleri kalede Halef'i muhâsara eyledi. Kale metîn olmağla muhâsara yedi sene mütemâdî oldu. Halef ânlarla envâ'-ı silah ve envâ'-ı hîle ile cenkler ederdi. [?] "torba" içine yılanlar (!!!) doldurub mancınık ile atardı[316]. Bu cenklerin 'inâd ve istikbârdan gayrı bir meâl ü muhassalı olmayıp ifnâ-yı mâl ü ricâl etmekle Devlet-i Sâmâniye'nin tezelzülüne bâis olmuşdur". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Latîfe-i Cidd-engîz-

Torba torba toplayıp binlerce mâr u ejderi

Mancınıkla kaleden a'dâya doğru atdılar

Gülle, kurşun hiç kalır nisbetle bu mermîlere

Şiddetden cümle halk, ḫâk-i helâke yatdılar.

∴

Naşṭ ederken düşmeni söylerdi bir mâr-ı kebîr:

"Gülle, kurşun, humbara, şemşîr, hançer, nîze, yeter

Mahv için yekdiğeri yetmez mi bunlar sizlere

Bâhusus sizler dururken var mı hâcet bizlere

Siz ki insâniyetin mâḥîsi insanlarsınız

Bizden eşna', zâlim ve hunhar hayvanlarsınız"…

∴

Bir ağızdan hayyeler böyle terennüm etdiler

Bekir Havarizmî, Bedî-i Hemedânî gibi meşâhîr-i şuarâ kasâid-i garrâ ile kendisini medh etmişlerdir. "*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*".

[316] ...وكان خلف يقاتلهم بأنواع السلاح ويعمل بهم أنواع الحيل حتى أنه كان يأمر بصيد الحيات ويجعلها في جرب ويقدفها في المبجنيق اليهم... (*Târihu'l-Kamil*- İbn Esir).

[Yılan fıkrası bu esere derc edildikden on dokuz sene sonra (*İkdam*) gazetesinde [Ağustos 1340] fıkra-i âtiye görüldü:

"Londra'da münteşir Deyli Telegraf [Daily Telegraph] gazetesinin [?] muhâbiri aynen şu haberi veriyor: Rusya'da askerî mütehassıslarla birlikde çalışan kimyâ-yı tedâfüî şirketi tarafından bir Bakteriyoloji-i Harb Şu'besi küşâd edilmiş ve riyâsetine Profesör Sipah Henikoff intihâb olunmuşdur. Bu şirketin Moskova ve Petrograd'daki müesseseleri asrî muhârebatda müessir olacak, içi vebâ ve kolera mikrobuyla mâlî bombalar i'maline başlamış. Sovyet Hükûmeti aynı müessesâtın teşkîl ve ta'mimi emrinde Rusya'daki birçok bakteriyologları vazîfe başına çağırmış". *İkdam* diyor ki "Eğer bu haberler hep sahîh ise Allah beterinden esirgesün demekden başka diyeceğimiz kalmıyor. İnsanlık ve medeniyet duyguları bu derecelere kadar iflâs etdiyse yazık bu asra".

Küştegânı çiğneyüb sûraha doğru gitdiler:

“Sîne-i pür-kîni insanın ki mâristandır

Ânlara insan demek insanlığa bühtândır

Çünkü insan, müfteris hayvânların hayvânıdır

Harb ve darbı ânların da‘vâmıza burhândır”…

§

“Sultân Mahmud-ı Gaznevî’nin pederi Sebük Tekin’in Hind Meliki Çappal ile muhârebe ettiğinden bahs olunduğu sırada deniliyor ki: garîbe, bu cenk (Gurek nâm bir derbend kurbunda vâki‘ oldu ânda bir bınar yani çeşme vardı ki içine necâset kısmından bir şey ilkā olunsa filhâl havâda gaym “bulut” peydâ olup ra‘d u berk zuhûr eder ve şedîd yağmurlar yağardı. Şöyle ki tâ ol necâset bınardan ihrâc olunmadıkca sâkin olmazdı. Emir Sebük Tekin fermânıyla ol aynın içine bir necis ilkā eylediler. Derakab Hind askeri üzerine ra‘d u berk ü bârân nüzûl etmeğe başladı. Hindîler âciz kaldılar. Bi’z-zarûre istîman etmeleriyle Sebük Tekin ânlara emân verdi. [360]

§ Hind Meliki Çappal’ı Sultân Mahmud-ı Gaznevî 392’de bi’l-muhârebe esîr etdi ve bir mikdâr mâlını alub Hind kavmi zelîl görsünler deyu ıtlâk eyledi. Ehl-i İslam’a esîr olanı Hindîler üzerlerine reîs etmek hilâf-ı mu‘tadları olmağla Çappal’a i‘tibar etmediler. Mezbûr bu zille tahammül edemeyip saçını sakalını tıraş eyledikden sonra âhirete gireceği âteşden mukaddem kendüyü âteşe atub [244] helâk oldu”. [*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Bu vak‘a-yı acîbe-i hande-fermâyı “İbn Esir” ve “Utbî” gibi kibâr-ı müverrihîn de aynen nakl ediyorlar.

Babil’deki Efsun kuyusundan, Türkistan’daki Çâh-ı Nahşeb’den dem uran, bin dereden su getiren şairlere bir şey diyemezsek de (Gurek) derbendindeki çeşme-i necâset-âlûdun –elektirik kuvvetini de hiç hükmünde bırakan- te’sîrat-ı hârikulâdesinden bahs eden müverrihîne pek çok şey söylemek lâzım gelir.

Safsata-perdâzân-ı Yunanî, türrehât-fürûşan-ı İran’ı da engüşt ber-dehân-ı hayret eden bu vak‘a-yı efsâne-âmizin –ciddiyet-perverlikle ma‘ruf olan- müverrihîn-i Arab

tarafından –hakîkat-i mahzâ sûretinde- sahâif-i târihe geçirilmesi, erbâb-ı iz'ânı kendinden geçirecek bir mesele-i beht-engîzdir.

§

"Sultân Mahmud-ı Gaznevî'nin oğlu Nasîruddevle Sultân Mesud [421'de cülûs etmiştir] Hind'de ([?]) nâmındaki metîn kaleyi muhâsara etdikde bir sâhire-i acûze çıkub Hind lisânıyla bir uzun efsun okudu. Ve bir süpürgeyi ıslatub suyunu Ehl-i İslam tarafına saçdı. Bi-emrillah derhâl Mesud'a bir şedîd maraz müstevlî olup bir veçhile/ber veçhile? tâkat getüremeyip kaleyi bırakdı ve gitdi. Bir mikdâr ırâk olucak def'e sıhhat-yâb oldu. Niyeti Hind'de gazâya meşgūl olmak idi. Gazne'de isyân zuhûr etmekle avdete mecbur oldu". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Ne söyleyelim?..

§

"Türkistan hâkanlarından Kadız Hânın[317] zamân-ı hükûmetinde Mahmud-ı Gaznevî Türkistan üzerine sefer etmek teşebbüsünde bulundu. Kendisinin pek çok filleri olup bunların satvet ve kuvveti ile düşmenlerine gālib gelirdi. Hattâ iki defa Türkistan askerine bunlarla galebe etmişdi. Müşârünileyhin fikr ve teşebbüsü Kadız Hânın mesmû'u olunca def'aten bir tedbîr buldu. Halk içinde bir söz işâa eyledi ki (Mahmud-ı Gaznevî üzerime gelirse bir nice bin arâbaya odun doldurayım ve gāyet çüsselü öküzler koşub askerimin önünce yürüdeyim. Filler âlâyı yakîn erişdikde odunlara âteş urdurayım. Âteşin hevlinden öküzler ileri doğru kaçub âteşi fillerin arasına sokar ve filler zarûrî ürküb geri Horasânîler üzerine döner ve hâlleri tebâh olur) bu sözü ağızdan ağıza düşüb Mahmud'un mesmû'u olucak bu tedbîr fi'le çıkarsa sûd-mend olacağında iştibâh eyleyüb zarûrî sulhe meyl gösterdi ve musâlaha akd olunub hattâ ikisi kavuşdular ve görüşüb bir sufrede ta'âm yediler. Ve birbirleriyle muvâfakat ve musâdakat etmek üzere ahd ü peymân berkitdiler". [*Tercüme-i Sahâifu'l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Ötmüş/utmuş? ise iyi düdük!..

[317] *Târihu'l-Kamil*'de (Kadır) Han sûretinde muharrerdir. Âdil ve muhibb-i fuzalâ olduğu rivâyet ediliyor. 423'de vefât etmiştir.

§

“Fars pâdişâhlarından (Kambiz) askeriyle Mısır üzerine gitmiş. Mısırlılar şiddetle mukāvemet etmişler. Kambiz, o vakit Mısırlıların tapdıkları köpek ve kuzu ve kedi misilli hayvanlardan haylisini askerinin önüne siper edip Mısırlılar görecek vechile yukarı kaldırtub üzerlerine yürümüş olduğundan Mısırlılar mukaddes add etdikleri hayvânları yaralamak ve öldürmek havfıyla muhârebeden keff-i yed eylemişler ve Kambiz, gālib olup memleketi zabt eylemiş”. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda‘-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

Senânîr ve kilâbın, kendilerine perestiş eden “kuyruksuz hayvânları” bi’l-mukābele sıyânet etmemeleri şâyân-ı taaccübdür!

§

“Annibal’ın reh-i râstına bir nehr-i amîk tesâdüf etmiş. Ordusunda bulunan filler sudan ürkerek nehre girmediklerinden âdemlerinden birine baş filin kulağının arkasına bir bıçak urub kaçmasını ve kendisini suya atmasını emr eylemiş. Merkūm da aldığı emri îfâ etmiş. Fil ahz-i intikām için [245] herîfin arkası sıra suya atılmış. Diğer filler dahî baş fili müteâkiben nehre atılıp karşı yakaya geçmişler”. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda‘-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

Eski zamânlardaki usûl-i harbe göre bu vak‘a, “sevku’l-ceyş” nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyettir.

§

“Antifon nâm general ([?]) nâm kaleyi muhâsara eylemiş ve eski usûl üzere mahsûrin üzerine filler yürütdüğünden mahsûrlar dahî bir takım domuzları katran ile tılâ edip tüylerini âteşleyerek muhâcimin üzerine saldırmışlar. Domuzlar yanub cân acısıyla müdhiş ve kerîh savt ile bağırarak fillerin üzerine doğru uğramışlar. Fillerde esvât-ı kerîhe-i mezkûreden ve domuzların yanarak pür-âteş üzerlerine doğru gelmesinden ürküb geride bulunan muhâsırin üzerlerine dönmeleriyle karmakarışık eylemişler”. [*Desâyis-i Harbiye ve Huda‘-ı Askeriye*]

-Mülâhaza-

(Seyyâr cehennem)e benzeyen katranlı domuzları, zamânımızda –âkilu'l-hınzır olanlar- toplar, torpilerle tanzîr etmişlerdir. Domuzlukda yenilerin eskilerden daha ileri gitdiklerini isbât için ikāme-i berâhîne hâcet görülmez!

BEŞİNCİ BAB

Mevâdd-ı şettâya müteallik fıkarât-ı târihiye vesâireyi hâvîdir.

"Ertuğrul Gazi, okuyup yazmak bilmez ise de altmış senelik tecârib ü melekât-ı siyâsiyesi o zamânın diplomatlarına gıbta-resân olur idi. Şecâati, mahâret-i harbiyesi beyne'n-nâs darb-ı mesel hükmünde idi. Hırs-ı ikbâl ve zebunküşlük gibi avârızdan ârî idi. Selçukîlerin satvet ve kudretleri karîn-i inhitât olarak bilâd ü memâlik-i ümerâ beyninde taksîm edilmekte ve Asya Kıt'asının kısm-ı a'zamı Cengizîlerin taht-ı idâre-i zâlimânelerine geçmekte bulunduğu sıralarda ihrâz-ı istiklâl etmek elinde iken şâhrâha itâat ve inkıyâddan ayrılmamiştir.

Zîr-i idâresinde bulunan mahallerin [Ermenak Dağlarının cânib-i şimâl-i şarkîsinden Ankara'da vâki' Karacadağlarının bazı silsilesinden ve cibâl-i mezkûrenin şimâle doğru mümted olan cihetlerinden Domaliç Dağları ile Sultânönü tesmiye olunan ovalara kadar birçok kışlak ve yaylakları şâmil sahrâ ve bevâdîden ibâret idi] hâkim ve âmiri olmakla beraber hutbeyi dâimâ Âl-i Selçuk nâmına okutdurur ve ânların sekenesini tedâvül ettirir idi. Bu cihetle Selçuk pâdişâhları kendilerine fart-ı riâyet ü hürmet gösterirler ve âdetâ devlet ve saltanatlarının kuvvetu'z-zahrı add ü i'tibar ederler idi. Altmış sene içinde ettiği seferlerin, muhârebelerin çoğu Selçûkîlerin emr ü işâretleriyle vukū' bulmuş idi. Maksadı ise kişver-küşâlık veyahud istiklâle mazhâriyet olmayıp metbû'unun şânını i'lâ etmekten ve nâil olduğu arâzide aşîretini refâhiyet ve saâdet ile geçindirmekten ibâret idi. Hüsn-i idâre vü muâmelesi semeresiyle bu maksadı istihsâle muvaffak olmuş ve vefâtında memleketini her nev' iğtişâşdan âzâde olarak bırakmiştir. Hakîkat-i hâlde bunca şûrişler, inkılâblar arasında hükûmetini muhâfaza ile kendisinden sonra bir büyük devlet-i hâl ve hey'etine ifrâğa isti'dad hâsıl ettirişi büyüklüğüne delîl-i kâfîdir". [*Meşâhîr-i İslam*] [246]

-Mülâhaza-

Ahfâd-ı kirâmına tehyie ettiği saltanat mufahhamenin tevlîd eylediği şeref-i azîm, evvel-be-evvel Hazret-i Gâzîye râci'dir. Bir hâlde ki Ertuğrul nâmı yâd olundukca mefâhîr-i 'âliye-i Osmâniye nâm-ı celâil-ittisâma karşı –lisân-ı hâl ile- 'arz-ı minnet etmektedir.

Osmanlılığa mahsūs olarak Şark ve Garbın lisân-ı tebcîl ile îrad ettiği hasâis-i fâzılanın menba'ı, Gâzî-yi müşârünileyhdir ki yukarıdaki satırlar "bir aşîretten cihangîrâne bir devlet" çıkarmak için îcâb eden evsâf ü fazâili pek güzel tasvîr ediyor.

§

“Sultân Osman Gâzî, bir müddet beylik unvânıyla hükm-i gālibânesini icrâ etdikden sonra burc-ı istiklâle nasb-ı livâ-yı saltanat eyledi. Bu livâ-yı saltanat ki hey’etine bakılsa hâlede hilâl gibi âfâk-ı havâdise düşecek tagayyürât-ı azîmeye dâl ve belki milletin seyf-i şecâati hûn-ı düşmen içinde bârika-nisâr olacağına berâ‘at-i istihlâl olurdu. Bu pâdişâh-ı gayûr birkaç bin kişiyle böyle âvâzesi dünyâyı tutan bir devlet-i muazzamanın teşkîli hizmet-i fâhiresini îfâ ederek milletimizin unvân-ı iftihârı olan nâmını cihân-ı fenâda ilelebed ibkā etmiştir. O ne “muhterem” nâmdır ki hattâ sîga-i nisbetiyle Osmanlı denilse hâtıra derhâl celâdet ve mürüvvet gibi fıtrat-ı insâniyeyi tezyîn eden iki sıfat-ı fâzılanın ma‘nâ-yı mecmû‘u tebâdür eder”. [*Devr-i İstîla*- Kemâl Bey]

-Mülâhaza-

Osmanlı olduğunu iddiâ edenler, o iki sıfat-ı fâzılayı muhâfaza ve ibrâz etmeğe mecburdurlar.

Aksi takdîrde iddiâ etdikleri nisbet, isbât-ı neseb edemeyen eşhâs-ı zû-zenbin de kahkaha-i istihzâsını da‘vet eder…

§

“Osman Gâzî, Türkman göçebeleri içinde terbiye olmuş iken tavr-ı hükümdârîsi, âdâb ve mekânet-i hâkimiyete i‘tinâsı, kavânîn-i siyâsiyeyi icrâdaki sebât ve metâneti zamânındaki pâdişâhlara bile gıbta-resân idi. Dünyânın bir ucundan ecnebî bir mülke gelen bir fie-i cüz’iye ile nâm-ı bâ-ihtirâmına nisbetle te’sis-i saltanat etmek gibi bir emr-i azîme muvaffâkiyeti kadr ü şânına delîl-i kâfîdir”. [*Meşâhîr-i İslam*- Vehbi]

-Mülâhaza-

“Türkman göçebeleri içinde terbiye olmuş iken” en mütemeddin hükûmetlere ders-i medeniyet verecek derecede isbât-ı kemâl, ayak basdığı sahrâları medîne-i medeniyet mertebesine îsal eden bir aşîret beyinin etvâr ve ef‘âli –inkılâbat-ı zamâniye ve terakkiyât-ı beşeriyeye rağmen- altı asır sonra da mâ-bihi’t-tatbîk ittihâz edilmeğe lâyık görülür ki –eslâfa tefevvuk-nümâ olmak lâzım gelirken ka‘b-ı eslâfa yetişemeyen- ahlâfın bu husûsda nazar-ı dikkatini celb etmek –hamiyet-mendân-ı vatan nezdinde- ehemm-i umûrdur!

§

“Fatih’in ahd-i saltanatı bizim devletce bir güzel nevbahâr-ı kemâl olduğu gibi devr-i insâniyetce dahî bir büyük fasl-ı inkılâb olmuşdur. § Fatih şimdiki fenn-i harbin muallim-i evveli sayılur. Hele ihtirâ‘atını o derece ilerületmişdi ki devletine yâdigâr ettiği usûl-i askeriye, Osmanlı ordularının bir mâhir serdâr eline düşdükce dünyâya lerze verecek derece devâm-ı gālibiyetine sebeb olmuşdur. § Fransa muhakkikīn-i hukemâsından meşhûr (Bel) Fatih’in şân-ı gālibiyetini –hiçbir mâhir düşmene tesâdüf etmemiş olan- İskender’den bile ‘âlî tutar. § Fatih ecdâdının mahsûl-i tanzimatı olmak üzere vatan muhâfızlığında bulunan iki yüz elli bin kadar dilâverin bâzû-yı celâdetini kuvve-i irfânıyla silahlandırarak otuz sene hemân bütün dünyâ ile uğraşdı. On altı mülk ile iki yüz müstahkem şehir zabt etdi. Saltanatı zamânında dünyânın en birinci hükûmeti add olunacak bir derece-i kemâle îsal eyledi. § Cezâyir-i Bahr-i Sefîd’i zabt ile mülkünün sevâhilini temin etdi. Karadeniz’i bir Osmanlı bahîresi hâline getirdi. Hudûd üzerinde ne kadar mühim nokta var ise mükemmel istihkâmlarla temin etdikden başka i‘tiyad ettiği nakl-i hâne tedbîriyle mütenevvi‘ mezheblerde bulunan tebaası beyninde mikdârca öyle bir müvâzene hâsıl etdi ki memâlik-i Osmâniye’nin bir cihetinde devleti muhâtaraya düşürecek bir dâhilî fesâd zuhûruna imkân kalmadıkdan başka her ne tarafdan bir hasm hücûm etmek istese karşusunda oranın yerlisinden bir büyük İslam ordusunu hâzır-ı silah bulurdu. § Galebâtını Fatih unvânını ihtisâs edecek kadar teksîr ettiği hâlde ne şarkda ve ne garbda devleti hudûd-ı tabîiyesinin hâricine çıkarmadı. § O kadar meşâgil-i harb arasında bilcümle ashâb-ı hükûmetin vazâifini câmi‘ olan Kānun-ı Muhammedî’yi tanzim ederek hukūk-ı siyâsiye ve usûl-i idâre ve nizâmat-ı askeriyeyi ta‘yin ve iki yüz kadar ashâb-ı ictihâdın fetvâsını intihâb tarîkiyle cem‘ ettirerek hukūk-ı medeniye vü cezâiyeyi tedvîn ile hükûmetini bir kāide-i âdile vü dâime üzerine te’sis eyledi. § Yapdırdığı medreselerde tertîb dersleri tarzını terk ile her birini ulûm-ı şer‘iye yahud fünûn-ı akliyeden birine hasr eyledi. Gördüğümüz bedâyi‘-i medeniyenin en büyük esbâbından biri olan bu taksîm-i mesâî tedbîri daha Avrupa’da bir asır evvel mer‘î tutulmağa başlamıştır. § Memâlik-i meftûhasında bulunan ashâb-ı hırfetin mâhirlerini İstanbul’a celb ile destgâh-ı terakkî peydâsına çalışırdı. Bu sûretle pâyitahtda nüfûsu teksîrden bir maksadı dahî mülkünde tevsî‘-i ticârete medâr olmak için bir büyük bâzâr-ı istihlâkı açmak idi. § İbtidâ Devlet-i Aliyye ile Avrupa arasında münâsebat-ı düveliyeyi meydâna getiren dahî Fatih’dir. § Her tarafın mahsûlat-ı idrâkinden sarayında kurduğu encümen-i irfânı [247] müstefîd etmek için Avrupa ve Asya’da bulunan ezkiyâ ile dört beş lisân üzere[318] müselsel ve muttasıl muhâbereler ederdi. Ve devlete müteallik olan muharrerât gibi ilm ü edebe dâir olan mektûbların da ekserini kendi yazardı. § Fatih, Hazret-i Ömer bin Abdülaziz gibi kâffe-i infiâlat-ı nefsâniyesini vazifeye mağlûb etmiş veya Salahuddin Eyyubi gibi düşmenlerinin her isâetine inâyetle muâmele edecek kadar cevâd yaradılmış değildi. Ancak umûmiyet-i idâresinde adâleti esâs tutmak ve şiddetini maksadının gösterdiği ihtiyâca hasr etmek gibi te’sis-i devlet ve tervîc-i medeniyete çalışanlar için mutlaku’l-vucûb olan kāide-i hikmetden bir zamân ayrılmadı. Gördüğü zarûret üzerine kan dökerdi. Asker telef ederdi. Hükümdâr öldürürdü. Bendegânına mücâzat eylerdi. Lâkin tebaasını esîr gibi kullanmak ve aldığı yerlerin halkını katl-i ‘âm eylemek ve mahkûmları işkence altında itlâf etmek gibi o zamânlar hükmünce umûr-ı âdiyeden ma‘dud olan mezâlime aslâ tenezzül etmezdi. § Fatih, bulunduğumuz a‘sâr-ı medeniyetin –İngiltere hâmî-yi cumhûru meşhûr Olivye Kromvöl [Oliver

[318] “Altı lisan ile [Türkce. Arabî. İbrânî. Rumca. Latince] tekellüm ve fünûn-ı şettânın mesâil-i gāmızasını tefehhüm eylemesi maârif-perverliğinin burhânıdır”. [*Devr-i İstîla*- Kemal Bey]

Cromwell] ve Rusya imparatoru Büyük Petro ve Prusya kralı Büyük Frederik gibi hiç kimseye taklîd etmeyerek ve hiç kimsenin taklîd edemeyeceği tavr-ı hâss ihtiyâr ederek bir devletin bekā ve saâdetine hakîkaten müessis olan ve dört beş karn içinde adedleri dört beşe ancak bâliğ olabilen- ashâb zuhûrundan biri ve hattâ birincisidir. Ekser-i eâzımı bulunduğu mertebeye zamânının te'siri îsal eder. Ancak Fatih zamânını ihrâz ettiği mertebe-i azametine bilakis kendi himmetinin te'siriyle vâsıl etmiştir". [*Evrâk-ı Perîşan- Fatih*]

-Mülâhaza-

Fatih'in ulüvv-i şânını isbât için "ni'me'l-emîr" iltifât-ı âlem-behâsından başka şâhid-i âdil aramak zâiddir. Bu öyle bir iltifât-ı saâdet-nümâdır ki âna nâil olanlar, kâinat-ı insâniyenin en büyük âdemlerinden sayılır. İşte Fatih, o büyük âdemlerdendir.

Dünyânın en muazzam siyâsiyunu, en müfahham harbiyyûnu sırasında da "Fatih" nâmı bir mevki'-i müstesnâ ihrâz ediyor. Bu müddeânın sıhhati, müşârünileyhin âsâr-ı 'âliyesiyle sâbittir.

O âsârdan ahz-i ibret ve terk-i gaflet edilmezse Fatih'e hitâben "Kahhâr-ı müntakīmden Hiç kalmadı mehâfet Senden biz eyleriz havf Ahz et gelip de sârın"[319] demek lâzım gelir. Hâlbuki o lüzûm, çokdan tahakkuk etmiştir…

§

"Şu devlet-i muazzama-i Osmâniye'nin en büyük âdemi Sultân Selim'dir. Azamet-i kadri bir derecede ki bayağı zamânında tabîat-ı beşere vücûdu bir bâr-ı girân/bâr-girân idi. Vefret-i iktidâr ile deryâlar gibi müteheyyic olan böyle kahraman bir kavim içinde yalnız nâmını tahattur zâbıtalık hizmetine kifâyet etmiştir. Huzûrunda ümîd-i ikbâl ile serfürû-bürde-i itâat olan müdâhinler tîğ-i siyâsetinden aslâ baş kurtaramadılar. Zamânında semend-i azîmetinin 'inânına sarılarak ef'âline hak-gûyâne muhâlefet gösteren hayırhâhlar makbûl oldular. § "بهر جميت دلهاست پريشانئ ما" mısrâ'ı ki lisân-ı hamâsetinden sâdır olmuşdur etvârına ta'rif-i nâtık olur. Vaktin icbârı cihetiyle harekâtında muktezâ-yı hâlden başka bir kānuna tebaiyet edememiştir. Hilâf-ı usûl görünen ef'âlinin hakkāniyetini netâyic-i nâfiası isbât eder. § Mülûk-ı Osmâniye'yi halîfe-enâm eden Sultân Selim'dir. Haremeyn'i zîr-i idâreye alarak memâlik-i Osmâniye'yi kıblegâh-ı İslam eden Sultân Selim'dir. Bir kere saltanatının müddet ve müşkilâtı düşünülsün bir kere de himmetinin âsâr-ı celîlesi tasavvur olunsun nısfından ziyâdesi def'-i şürekâ gāilesiyle geçmiş sekiz senede bu kadar iş nasıl görülebilür?" [*Devr-i İstîla*].

"Sultân Selim, halîfe-i Abbas Mütevekkil-i Sâlisi İstanbul'a celb ile hakk-ı hilâfeti hândân-ı Osmâniye'ye terk ettirerek riyâset-i rûhâniye[320] bid'atini ilkā eylemiştir ki bu sûret kendinin cem'-i İslam ve teshîr-i âlem maksadına pek büyük medâr oldukdan başka bir insan bi'at veya verâset tarîkiyle

[319] Abdülhak Hamid Bey

[320] "Hilâfet-i İslamiye Hülâgû'nun Bağdat'a istîlâsından berü hükümet-i cismâniyeden tamâmen taarrî ile vazîfesi yalnız kendine mürâcaat eden hükümdârların me'muriyetini tasdîke münhasır olmak üzere bir nev' reîs-i rûhânî hükmüne girmiştir" [*Evrâk-ı Perîşan- Sultân Selim*].

Müslümanların riyâsetine geçdiğiçin Aleyhissalat Efendimiz'in ruhâniyet ve ma'neviyatına halef olmak lâzım gelmeyeceğini ve siyâdetin hâdimiyetden[321] ibâret olduğunu meydâna koyduğuçün dîn-i Muhammedî'ye olan hizmetlerinin en büyüğü sayılır". [*Evrâk-ı Perîşan- Sultân Selim*].

-Mülâhaza-

Hazret-i Selîm, Şam'da sulehâ-yı meşhûreden "Molla Muhammed Bedahşî'nin ziyâretine gitmişdi. Molla, huzûr-ı padişâhîde şakk-ı şefe etmedi. Avdet-i hümâyûndan sonra mollaya, ashâbı "Sultânın huzûrunda niçin hiçbir şey söylemediniz" dediler. 'Ârif-i müşârünileyh "Bir pâdişâh ki bilmediği şey yoktur, ben âna ne söyleyebilirim" cevâbını verdi.

Artık bizim gibi hiçbir şey bilmeyenler –"azameti sahîhan acâib-i âlemden ma'dud olan"[322]- Selîm gibi her şeyi bilen şehriyâr-ı adîmu'n-nazîr hakkında ne söyleyebilir?

İbn Kemâl "Az zamân içre çok iş etmişdi Sâyesi olmuş idi âlemgîr Şems-i asr idi asırda şemsin Zılli memdûd olur zamânı kasîr" diyor. Fakat bu parlak sözlerle de Selîm'in azamet-i şânı ta'rif olunamaz.

Osmanlılar, -sabâh-ı haşre kadar medâr-ı iftihâr olan- böyle bir şehinşâh-ı celîlu'l-kadrin lisânen tebcîl-i şânına değil, fi'len taklîd-i ef'âline hasr-ı mesâî etselerdi mazhar-ı selâmet olurlardı. Çünkü selâmet, kalb-i selîm ve meslek-i müstakîm sâhiblerine âiddir.

Nokta-i selâmetden bi'l-iltizâm tebâüd ve gürûh-ı hatara takarrüb edilmekte olduğundan –hudûdullahı [248] tecâvüz edenleri terbiyede kudret-i hârikulâde gösteren- o pâdişâh-ı selîmu'l-kalbin ruhâniyetinden istimdâd ve "Çeküb kılıncını yüksel mezâr-ı pâkinden Nezâre sal yine bu sâfilîne bir nevbet" tarzında feryâd etmek lâzımdır…

§

Mısır'ın fethi esnâsında Vezîr Yusuf Sinan Paşa şehîd olduğundan Sultân Selim "Mısır'ı aldık. Lâkin Yusuf'u gâib eyledik. Mısır âna muâdil olamaz" diye izhâr-ı teessüf ü bükâ ve kadirşinâslıklarını bu sûretle de isbât buyurmuşlardır. [*Sahâifu'l-Ahbâr Tercümesin*den]

§ Bismark vefâtında (Altona) şehrinde bulunan İmparator İkinci Wilhelm, [?]ların sefînesi zâbıtân ve efrâdına hitâben bir nutuk îrad ederek "Eğer Prens Bismark

[321] (سيد القوم خادمهم)

[322] Kemal Bey

dünyâya gelmemiş olsaydı biz şimdi Alman olmaz idik" demiştir. [*Bismark: Hayat-ı Hususî ve Siyasîsi*]

-Mülâhaza-

En büyük meziyet, meziyet-şinâslıkdır. Bir hükümdâr, meziyet-şinâslık sâyesinde memleketi mes'ud edebilir. Mısır gibi, bir iklîm-i azîmi bir vezîrine muâdil tutamayacak derecede kadirşinâslık gösterdiği içindir ki Sultân Selîm'in devr-i saltanatı mağbûtu'l-edvâr, zîr-i destânı kâmrân-ı rûzigâr olmuşdur.

Kezâlik Almanya'yı bir devlet-i muazzama mertebesine îsal eden esbâbın en mühimlerinden biri Wilhelm'in kavl-i meziyet-şinâsânesidir…

Reîsu'l-kavm olanlar, kavme hizmet edenler, -hayâtlarında da, memâtlarında da- i'zaz, bu sûretle muâsırin ve ahlâfı îkâz ederlerse hakk-ı riyâseti edâ, aksi takdîrde memleketin hayât-ı ma'nevîsini imhâ etmiş olurlar.

Hasîsa-i meziyet-şinâsîden mahrûm olan bir hükümdâr, memleketini en büyük düşmen derecesinde rahnedâr eder…

§

"Sultân Süleyman-ı Evvel buyurmuş ki 'Dünyâda bize ve sâhibine faideli hüner, avâm-pesend olan hünerdir. Zîra havâs-pesend olan hünerin tâlib ve râgibi binde bir bulunmaz". [*Târih-i Naîmâ*]

-Mülâhaza-

Bu söz –umûmen avâmdan ma'dud olan- bir kavim için îrad olunursa havâssın da mazhar-pesendi olur…

§

"Selâtîn-i Osmâniye'de Süleyman-ı Evvel gibi bahtiyâr bir pâdişâh gelmemiştir. Çünkü evân-ı civânîde yani yirmi altı yaşında cülûs edip kırk sekiz sene saltanat sürmüştür. [?] saltanatın dürr-i yetîmi olmağla verese-i saltanat münâzaat ü mukātelatından masun kalmıştır. Pederi şark ve garbı seyf-i satvetiyle lerzân ve erkân-ı devlet ve efrâd-ı askeriyeyi bervech-i etemm terbiye etmekle kadr ü menzileti vâsıl-ı mertebe-i 'âli'l-âl olmuş bir taht-ı 'âl-i bahta cülûs eylemiştir. İbn Kemâl ve Ebussuud gibi teşkîl-i devlete kādir fuzalâya ve Hayreddin Paşa ve Turgud Paşa gibi [denizleri kara etmeğe muktedir] mücâhidîne mukārin olmuşdur". *[Netayicu'l-Vukūat]*

-Mülâhaza-

tâli‘in bu feyz-i hârikulâdesine (من سليم سُلَيْم آن)[323] buyuran Sultân Selîm nâil olsaydı küre-i arzın hükûmeti Devlet-i Osmâniye’ye inhisâr eder de râyet-i Osmânî rub‘-ı meskûnun her noktasında –belki bugüne kadar- temevvüc eylerdi.

Çünkü kuvvet-i tâli‘ başka, kuvvet-i tâli‘den istifâde yine başkadır…

§

Meşhûr Kapudan Piyale Paşa bir muhârebede dört yüz esîr ve üç nefer meşhûr-ı kapudanı Dersaâdet’e getirdikde hidemât-ı hasenesine mükâfaten uhdesine rütbe-i vezâret tevcîhi ‘arz olunmasıyla Sultân Süleymân-ı Evvel hazretleri “Beylerbeyilik pâyesi verileli henüz iki sene oldu. Bugün vezâret dahî verilür ise tez olmuş olur ve rütbe-i vezâretin kadri tenezzül eder” buyurmuş ve birçok iltifâtla beraber mahdûmu Selîm-i Sânînin ‘Gevher Han’ nâmındaki kerîmesini müşârünileyhe tezvîc eylemiştir. Kâtib Çelebi târihinde bu bahsi dermeyan ile “Bu pâyelerin i‘tibarı ol asırda bu minvâl üzere idi. Bu asırda ise mebzûl olduğundan bir vezîrin sancak beyi kadar vak‘ u haysiyeti [249] kalmadı” diyor. Cevdet Paşa 1278’de –târihinin beşinci cildinde- “Kâtib Çelebi asrımızda olaydı ne diyecek ve merâtibin derece-i tenezzül ve i‘tibarını nasıl beyân edecek idi bilmem” diyor.

-Mülâhaza-

1326’da şu satırları yazarken acaba biz ne diyelim?..

§

“Tiryaki Hasan Paşanın bir kuvve-i cüz’iye ile düşmenin yüz binlerce efrâddan mürekkeb olan ordusunu berbâd etmesi üzerine hidemât-ı hasenesine mükâfaten rütbe-i vezâret tevcîh olundu. Hatt-ı hümâyun ile vezâret tevcîhi kānun-ı Osmanîce mu‘tad değil iken Paşanın kadrini tebcîlen envâ‘-ı iltifâtı hâvî bir de hat gönderildi. Bu hat, târih-i Osmanî’de misâli nâdir görülen taltîfnâmelerdendir. Fâizî ‘*Hasenât-ı Hasan*’da’ der ki “Bir gün Paşa merhûma gitdim. Çehresinde o derece alâmet-i melâl var idi ki Kanije Muhâsarasının en muhâtaralı zamânlarında bile kendini o günün onda biri derecesinde mahzûn görmemiş idim. Sebeb-i kederini sordum. Cevâbında “Daha ne olacak. Kanije’de ettiğimiz cüz’î bir hizmete mukābil bize vezâret

[323] “Süleymân doğdukda (İsmini ne korsuz) deyu suâl etdiklerinde Sultân Selîm (من سليم سُلَيْم آن) buyurmuşlar. Huzzârın bir nükte-şinâsı fehm edip (Süleymân) komuşlar”. [*Tuhfetu’l-Ahbâb*]

vermişler. Ve hatt-ı hümâyun göndermişler. Hâlbuki Kanûnî Sultân Süleymân merhûm Makbul İbrahim Paşayı tefvîz-i tâm ile vekâlet-i mutlakasına ta‘yin ettiği zamân yedine yalnız bir menşûr i‘tâ eylemişdi. Piyale Paşa merhûm Sultân Selîm’in dâmâdı bulunduğu ve muhârebat-ı bahriyede kâffe-i mülûk-i Nasârânın donanmalarına galebe etmek ve Sakız fethine nâil olmak gibi birçok muvaffâkiyetleri görüldüğü hâlde kendisine vezâreti çok görmüşler idi. Halîfe-i İslam’ın hatt-ı hümâyunu Kanije Muhâsarası gibi hidemât-ı cüz’iyeye mükâfat olmağa başladı. Ve Devlet-i Aliyye’nin vezâreti benim gibi kocamış fertûtlara[324] kaldı. Buna teessüf etmeyeyim de neye acıyayım” demişdi. Merhûmun şân-ı saltanata o derece riâyeti var idi ki taltîfat-ı devleti kendi nefsinden bile kıskanırdı. Hâsılı biz zamânımızda o derece şecî‘ o derece dekāyık-ı harbe vâkıf o derece müdebbir o derece kerîm o derece gayûr o derece halîm ve bu kadar mekârim-i ahlâkıyla beraber o derece mütevâzı‘ bir zât görmedik”. [*Kanije Târihi*- Kemâl Bey][325]

-Mülâhaza-

Hasan Paşa merhûm –Kemâl Beyin dediği gibi- “fenn-i harbin terakkî-dâr olduğu bir zamânda bulunmayarak isti‘mal ettiği bunca dekāyık-ı askeriye ve desâyis-i harbiyeyi kendi tecâribinden istihsâl etmiş iken nâil olduğu muzafferiyet-i celîleye dâir âlemin tevârih-i askeriyesinde en şânlı bir nâm bırakan eâzımdan ma‘dud” ve –Fâizî’nin dediği gibi- “gayreti tedbîrine muâdil ve tek başına bir orduya mukabil” bir mücâhid-i adîmu’l-akrân olduğu hâlde –hidemât-ı celîle-i haydar-pesendânesine hakîkatde bir mükâfat-ı lâyıka olmayan- rütbe-i vezâreti kendisine lâyık görmemesi, diğer tarafdan –“مانندهٔ ما کیان غزا یک بیضه وصد هزار دعوی” meâline ahrâ olan- bir takım sebük-mağzân-ı rûzigârın en âdî bir hizmete mukābil en ‘âlî rütbeyi de kendilerine az görmeleri medâr-ı ibrettir...

Bu meselede şâyân-ı nazar bir cihet daha var: haysiyet-i şahsiye, haysiyet-i izâfiyeye kıymet verir. Haysiyet-i şahsiyeden mahrûm olanlara haysiyet-i izâfiye bir kıymet bahş edemez, belki o türlü eşhâs-ı âdiyeye mukārin oldukca kendi kıymetini zâyi‘

[324] Hasan Paşa îrad ettiği bir nutukda “…Ben seksen yedi yaşındayım vücûdum alîldir” diyor. [*Kanije Târihi*].

[325] Hasan Paşanın terceme-i hâline dâir Fâizî merhûmun (*Hasenât-ı Hasan*) nâmıyla yazdığı risâlenin ibâratını Kemal Bey lisânımızın şîve-i hâzırına nakl ile tahrîr ve 1290’da birinci defa nâm-ı müsteâr ile 1303’de kendi nâmına neşr eylediği gibi 1311’de Ebuzziya tab‘ etmiştir. Bu son nüsha 136 sahîfedir.

eder. Bundan başka bir şeyin kıymeti ânın nedretiyle kāimdir. Nedret, kesrete tebeddül ederse kıymet nâbûd olur.

Min-gayri-liyâkatin haysiyet-i izâfiyeye nâil olan eşhâs, vücûd-ı devlet için çiçek illeti mesâbesindedir. Binâberin bu kabîl eşhâsın adedi tekessür etdikce hayât-ı devlet tenâkus eder...

§

"Sultân İbrahim, nigehbân-ı perde-i keyân? harem-i hâs Kethüda Hatun için beş yüz çeki fermân edip muazzamât-ı umûra iştigāl sebebiyle te'hir olunmuş. Birgün vezîr dîvanda umûr-ı mühimme görürken âdetden iki sâat evvel vezîre haber gelip dîvanı bozdurub içeri da'vet etdiler. Pâdişâh Kethüda Hatuna fermân ettiğim odun bu vakte kadar niçin verilmedi" deyip 'itâb buyurduklarında vezîr "tenbîh edelim verilsün" deyu cevâb verdikden sonra hitâb-ı küstâhâne edip "Pâdişâhım ben senin vezîrinim. Dîvanı bozdurup bu makūle cüz'î maslahat için beni çağırdırsın. Beş yüz çeki odun on beş bin akçe eder. Bu kadar şey-i hasîs için beni getürdüb umûr-ı mühimmeyi ta'vik ettirirsiz. Bana raiyet ve hazîne ve serhâdler ahvâlini sormazsız" deyu perde-bîrun kelimât ile pâdişâhı muğber eyledi. Kapucular Kâtibi ve Sultân Kethüdâsı Hüseyin [250] Efendi ki vezîrin mahrem-i esrârı idi, bu hikâyeyi işitdikde aklı başından gidüb Şeyhülislam Yahya Efendiye şikâyet ve 'arz-ı mâcera etdikde Yahya Efendi hemân gözlerini açub ellerini kaldırub "Bre zinhâr sakınsun. Pâdişâhlara böyle söz söylenilmez. Ol umûr-ı azîme dediği maslahatlar hep görülür olur biter. Hemân ânlara lâzım olan pâdişâh-ı âlem-penâh nutk-ı şerîflerine imtisâldir. İşte umûr-ı muazzama pâdişâhın tenbîh buyurduğu ma'nâdır. Bu ne bî-ma'nâ işdir. Bizden oğlumuza selâm eyle. Zinhâr bugün huşûnet ve delâl etmesünler. Pâdişâh ile bu muâmeleden hazr etsünler) dedi. Hüseyin Efendi vezîre teblîğ-i selâm ü nasîhat etdikde vezîr "Behey âdem bir mansıb için kizb ü müdârâyı irtikâb etmek bana güc gelür. Benim sa'yim kendü devleti içindir. Herkes bir tarafdan söz söyleyüb tahrîk-i gazab edecek nifâka başladılar. Kangı birinin murâdı üzere müdârâ edeyim. Böyle hayâtdan mevt daha yeğdir) deyüb muktezâ-yı meşrebinden rucû' etmedi. İlâ-ân ile'l-hâl ilâ-meâl.[326]". [*Târih-i Naîmâ*]

[326] "Kara Mustafa Paşa Arnavuddur. Sinni hamsîne karîb idi. Beş sene dört ay vezîriâzam oldu. Beyne'l-vüzerâ memdûh olan bir vezîr-i zîşândır ki mesleği sonra gelenlere dîvanda düstûr-ı amel oldu. Âkil ve müdebbir olub ancak noksânı okur ve yazar değil idi. Kendi dahî i'tiraf edip (Ben bu makāma lâyık değilim. Nihâyet kaht-ı ricâl olmağla beni nasb etdiler. Zîra mansıb-ı sadâretin şartı

-Mülâhaza-

Mustafa Paşa "كلموا الناس على قدر عقولهم" emr-i şerîfine riâyet etmediğiçin belâya uğramiştir.

Muhâtabın ma'lûm olan ahvâl-i "'âkilânesine" karşı müşârünileyh böyle bir müdâfaa-i ma'kulede bulunmamak lâzım gelirdi…

§

"Sultân İbrahim illet-i sevdâya mübtelâ olduğundan gündüzleri tahtırevân ile şehirde ve geceleri meş'alelerle sarâyda geşt ü güzâr ederdi. Binâberin güzergâhında mûcib-i müzâhame olmamak için İstanbul içinde arabaları men' eylemişdi. Bir gün okunmak üzere Davud Paşa semtinde erbâb-ı azâyimden bir hâcenin hânesine giderken ezkazâ bir arabaya tesâdüf etmekle derhâl Sadrazam Salih Paşayı[327] hâcenin evine celb ve kuyu ipiyle ihnâk ettirmiştir. Umûr-ı devlet hercümerc olmuş ve Akdeniz Boğazı Venedikliler tarafından abluka edilmiş iken Pâdişâh Şam valiliğini kadınlardan birine tevcîh eyleyüb müsellem ile idâre ve ağniyâyı müsâdere ettirmek vesâir harekât-ı münkere ile iştigāl ederdi". [*Netâyicu'l-Vukuat*]

-Mülâhaza-

Hükûmet, yed-i vâhideye inhisâr edince –sâhibu'l-yed sâhibu'l-akl da olsa- öyle acâyib zuhûr eder ki bir araba meselesinden dolayı bir sadrazamın ihnâkı, bir nâkısatu'l-akla velâyet tefvîzi gibi hâlat-ı hıred-sûz umûr-ı ma'kule sırasına geçer de mûcib-i taaccüb olamaz…

§

"Şeyhülislam Abdurrahim Efendi fetvâsıyla ba'de'l-hal' Sultân İbrahim şehîd edilüb bu bâbda –yedi yaşında cülûs eden- Mehmed-i Râbi'den alınan hatt-ı hümâyun ne makūle ahkâmı hâvî olduğu kendisinin fehm edemeyeceği teşbîhat ile muharrer idi ki sûreti şudur: "Pederim İbrahim Han bazı hevâdârları imdâdıyla îkâz-ı fitne etmek üzeredir. Def'-i mahzûr zarar-ı 'âm mülâhazasıyla bağ-ı âlemden mısr-ı ademe tahrîk-i kadem etmesi ehem olmuşdur. İmdi fermân-ı mütehattimu'l-iz'an mûcibince nokta-i

okuyub yazmakdır. Pâdişâh ile vezîr arasında esrâra müteallik niçe umûr vardır bir kâtib-i vâkıf olmak lâzım gelir) der idi. Maa-zâlik vüzerâ-yı 'izâmın serefrâzı idi". [*Târih-i Naima*].

[327] Bosnalıdır. 1055'de sadrazam oldu. 17 Şaban 1057'de sinni kırka varmadan i'dam olundu.

vücûdu merkez-i şuhûddan nâbûd olup hâre-âzarı dâme-i mülkden izâle oluna”? [*Netâyicu’l-Vukûat*]

-Mülâhaza-

Maslahat-ı enâm, mel‘abe-i sıbyân şekline konulub da “def‘-i mahzûr zarar-ı ‘âm” derdine düşülmesi etfâl gayri-bâliğanın da hande-i istihzâsını celb edecek bir hâl-i hayret-fermâdır…

§

“Köprülü Mehmed Paşa merhûmdan menkūldür nâzik söylemişler : ‘İki ‘âkil-i kâr-güzâr müttefiku’l-kalb olsalar âlemi zîr-i teshîre alurlar ve iki kâmil hizmet-kâr âmme-i âlemi efendilerine dost etmeğe ve dostlarını düşmen etmeğe kādirdir’ demişler nefsu’l-emr de böyledir”. [*Mukaddime-i Târih-i Naîmâ*]. [251]

-Mülâhaza-

Kendisiyle oğlunun –müşerref-i zevâl olan- devleti mertebe-i kemâle îsal etmeleri bu müddeâya en sâdık bir şâhiddir.

§

“Yeniçeri ağalığından mütekāid ve mü’temen-i devlet ve müsteşâr-ı saltanat olan Kara Hasan Ağazade Hüseyin Ağa, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşanın ümerâdan pek çoklarını i‘dam ettiğini işidüb Şeyhülislama haber göndererek “Köprülü’nün harekât ve mişvârına nazaran muzaffer olarak avdet ederse cümlemiz hakkında mûcib-i vahâmet olacağından lüzûm-ı azli için mâbeyn-i hümâyuna tezkire yazsunlar. Ben dahî teblîgat-ı lâzımeyi icrâ ederim” demesiyle Şeyhülislam Boluvî Mustafa Efendi “Eğerçi hâl böyle ise de Köprülü Venedik donanmasını def‘e muvaffak olup Bozcaada’yı fethile meşgūl olduğundan azli devlete muzır olur” diye cevâb verdiği hâlde Hüseyin Ağa fikrinde ısrâr ve tekrâr haber-i tesyâr etmekle Şeyhülislam bi’z-zarûre Valide Sultâna tezkire yazmağa başlamasını müteâkib kethüdâsı gelerek kulağına Kara Hasanzade’nin füc’eten vefâtını ihbâr eylediğinden madde bertaraf ve Köprülü’nün mazhar-ı tevfîk olacağına berâ‘atu’l-istihlâl oldu”. [*Netâyicu’l-Vukûat*].

-Mülâhaza-

O zamân, vücûd-ı devletin her uzvu –ameliyât-ı cerrâhiye icrâsına lüzûm-ı ‘âcil gösterecek derecede- dûçar-ı ‘ilel olmuşdu. Köprülü ameliyât-ı lâzımeyi icrâ etdi. Bazı noktalarda ifrâtdan tevakkî etmediği münker değildir. Fakat maksad-ı aksâ olan

hayât-ı devleti sür‘atle iâde için mu‘tedilâne hareket etmek kābil olamadı. Kara Hasanzade gibi vücûd-ı devlete sarılmış olan karayılanların kafasını ezüb de hayât-ı devleti kurtarmağa çalışdığı sırada bazı eşhâs-ı nâfi‘ayı da imhâ etmiş ise ‘arz eylediği hidemât-ı ‘âliyeye hürmeten kendisine –yılan gibi- dil uzatmamak lâzım gelir. Çünkü hasenâtı seyyiâtına gālibdir.

Kara Hasanzade’nin füc’eten dünyâdan yıkılıp gitmesi Köprülü’nün devlete lâzımu’l-vucûd olduğuna bir işâret-i ma‘neviye add olunabilir.

§

“Sokullulu üzerine sadrazam nasb edilen Ahmed Paşa bir müddet sonra vefât eylediğinden Kıbrıs fâtihi Mustafa Paşa makām-ı kāimmakāmîye ik‘âd ve ba‘de-ezîn mühr-i hümâyun i‘tâsı vezîriâzam ıtlâkı lağv olunduğu i‘lan edildi. Üç ay sonra mührün İran serdârı Sinan Paşaya gönderildiğini Mustafa Paşa işitdikde hasm-ı kavîsinin kendisine tercîhine dayanamayıp Hazret-i Halid meşhed-i şerîfine yüz sürerek âlâm-ı dünyâdan halâsını temennî eyledi. Konağına avdetini müteâkib füc’eten vefât etdi”. [*Netâyicu’l-Vukûat*]

-Mülâhaza-

Mustafa Paşa, bu derece müstecâbu’d-da‘ve olmasına göre –sâika-i hasedle- temennî-yi mevt edeceği yerde hırs-ı ikbâl gibi bir belâ-yı azîmden halâsına ihlâs ile duâ etseydi dünyâ ve ukbâsını ma‘mur ederdi…

§

Sultân Selîm-i Sâlis hazretleri, Sadrazam Gâzî Cezayirli Hasan Paşadan sonra hangi zâtı makām-ı sadârete getireceğinde mütehayyer olduğundan hırka-i saâdet dâiresinde kura‘ çekmeğe karâr vermiş ve çekilen kura‘ Ruscuklu Şerif Hasan Paşaya isâbet etmiştir. Müşârünileyhin evvelce vezâreti ref‘ olunarak şurada burada menfiyyen ikāmet ederdi. Bilâhare vezâreti ibkā ile [?] muhâfazasına me’mur olmuşdu. Kemâl-i mihnet ü zarûret içinde dem-güzâr olduğu sırada Cezayirli Hasan Paşanın vefâtını işiderek “Acaba sadrazam olacak zât-ı şerîf bir mansıb inâyet ederek bizi de kayırır mı” diye hülyâ ederken tebdîl-i hasekisi? Cellad Mahmud ile mühr-i sadâret [?]’de eline vâsıl olunca ne olduğuna kendisi de hayrân olmuşdur. [*Târih-i Cevdet*’den]

-Mülâhaza-

Makām-ı sadârete gelecek zâtın kendisine inâyet edip etmeyeceğini düşünen bir âdemin bizzat o makāma gelişi, cellâdın fermân-ı i‘dam yerine mühr-i sadâret getirişi cây-ı ibrettir.

Hırs-ı câh ile her sûya şitâb, kendilerini giriftâr-ı azâb eden gaflet-perdâzân-ı rûzigâr, bu vak‘a-ı ibret-âmize atf-ı nigâh i‘tibar ile inâyeti mahlûkdan değil Hâlık’dan beklemelidirler.

§ [252]

Sultân Mahmud-ı Sânî hazretlerinin 1224 târihli bir hatt-ı hümâyunlarından müfrezdir:

“Tersânede olan itlâfat bir mahalde olmadığından başka tersâne vâridâtının dahl ü harcına me’mur bazı kesân maâşına kanâat etmemekte ve esnâf ise bunlara yanaşmadıkca akçesini koparamamakda olup esnâfın sükûtu iştirâ olunan eşyânın deftere ziyâde ve fiatlarına müsâadeden idüğü ve hıyânete cesâret edenler isim ve şöhretleriyle yakînen ma‘lûmum olmakla bu makūle mürtekiblere encâmı vahîm olduğunu bildiresin. Mütenebbih olmazlar ise bi’n-nefs varır birer birer ahz ve iktizâ eden cezâyı icrâ ederim. İşbu hatt-ı hümâyunum mazmûnunu eyuce tefhîm edesin”. [*Târih-i Lütfî*].

-Mülâhaza-

Sultân Mahmud, zamânımızda bulunsa acaba ne buyururdu?

§

Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa on dokuz yaşında bi’l- fi‘l müderris, yirmi dört yaşında vezîr, yirmi yedi yaşında sadrâzam olmuşdur. On beş buçuk sene makām-ı sadâreti tezyîn ve kırk iki yaşında vefât etmiştir. Cevdet Paşa, Köprülü Mehmed Paşayı “şerefnâme-i vezâretin fâtihası” ve oğlu Ahmed Paşayı “silsilenâme-i vezâretin hâtimesi” nâmıyla yâd ediyor.

Süreyya Paşa “*Hayât-ı Osmanî*”’de “Ahmed Fazıl Paşa, pederinin “Bizim serhoşu sadrâzam ediniz” diye Sultân Mehmed’e vasiyet etmesinde haklı olduğunu isbât eyledi” diyor.

Osmanzade Tâib “*Hadîkatu’l-Vuzerâ*”’da “Akl ü rüşd ü fazîleti müsellem Vezîr Bermeki nihâd hâtem-i şiyem idi. Amma temşiyet mehâmm-ı enâmda tekâsül ile müttehem idi. Ayda bir dîvan etmezdi. Binde bir âdemin işi bitmezdi. Erbâb-ı

menâsıb vâhime-i‘azlden emîn, amma ma‘zullerin ye’s ü hırmân ile kârları âh u enîn idi” diyor.

Raşid, târihinde “meta‘-ı ma‘rifet devrinde revâc ve mizâc-ı rencûrân-ı ihtiyâc-ı lütf ü kerem ü ihsânında ‘ilâc bulmuşdu. Âmme-i âlemiyân kendüden hoşnûd ve her ne kadar hısâl-i hamîde var ise zâtında mevcûd idi” diyor.

Abdurrahman Efendi “*Târih-i Devlet-i Osmâniye*”’de diyor ki: “Fazıl Ahmed Paşa, pederi gibi cebr ü şiddet isti‘mal etmeyerek kemâl-i adl ü hakkāniyetle idâre-i umûr etmiştir. § Maksad ve hakîkate en kısa tarîk ile vâsıl olmak haslet-i girân-bahâsına mâlik idi. § Medreseden neş’et etmiş iken bizim rezm ü vegāda dahî vukūf ve dâniş göstermiştir. § Satvet-i Saltanat-ı Seniyyeyi hâricen ve dâhilen asr-ı Süleyman Hanîdeki mertebe-i refîasına i‘lâ eden baba oğul iki Köprülü’nün meslek ve ahlâkı beyninde fark-ı azîm olup biri câhil, gaddâr, harîs, müsinn diğeri âlim, âdil, sahî, genc. § Babası pusuda bekleyen sayyâd gibi envâ‘-ı mekr ile erbâb-ı mâl ü ikbâli dâm-ı helâke düşürmüş, oğlu keyd ü hud‘aya kat‘â tenezzül etmeyip efnâ-yı ricâle âdem yetişdirmeği tercîh ve takdîm etmiş ise de bu kadar rüchân-ı fazâil ile beraber Mehmed Paşanın sadrazam olduğu zaman Fazıl Ahmed Paşa sadra geçse mesâlih-i devleti başa çıkarabileceği yüzde seksen şübhelidir. O vakit için, o icrâat ve siyâset için Köprülü Mehmed Paşa lâzım idi. Ânın ‘ilâc-ı müessiriyle ki kılıcdır, maraz-ı devlet devâ buldukdan sonra kuvve-i hayâtiyesini bulan cism-i marîze sıhhat-i kâmile vermek hızâkati de Ahmed Paşada mevcûd idi. Binâenaleyh bu iki âdem eyu selef ve halef olurlar, lâkin yekdiğerinin yerini tutamazlar idi. Çünkü Mehmed Paşa da oğlu gibi yirmi yedi yaşında sadrazam olsa bildiğimiz Köprülü Mehmed Paşa olamaz idi. Cihet-i müşâbehetlerine gelince ikisi de muktedir, fa‘âl, şedîdu’l-‘azm, fedâkâr âdemler olup biri bir pîr-i civân-ı azîm diğeri bir civân-ı pîr-i tedbîr idi. Fazıl Ahmed Paşanın vüzerâ-yı eslâfdan bir nazîri var ise o da Sokullulu Mehmed Paşadır. Aralarında tam bir asır geçmiş olan bu iki zât Saltanat-ı Seniyyenin ekmeleyn-i huddâmıdırlar. § Sokullulu te’sîsat-ı devleti mukannen ve muntazam bulub ânı bozdurmamağa çalışdı. Köprülüzade bozulmuş olan usûl ve nizâmatı yeniden ıslâh ve tanzime sa‘y eyledi. Sokullu, Koca Sinan Paşa ve Lala Mustafa Paşa gibi vüzerâ-yı zûr-âverin zîr-i bâr-ı rekābetlerinde idâre-i umûr eylemişdi. Köprülüzade pederinin icrâatı sayesinde rakīb korkusu görmedi. § Köprülüzade yalnız idâre-i hükûmetin tevlîd eylediği yorgunluk ve ızdırâbı akşamları neş’e-i [?] ile imâteye gitmiş ve merdlik sıytını lekelemiştir. Velhâsıl eslâf-ı vüzerâyı tasnîf eder isek Mahmud Paşa ve

Sokullulu Mehmed Paşa [253] ve Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşayı birinci mertebede, Kuyucu Murad Paşa ve Köprülü Mehmed Paşayı[328] ikinci mertebede, Gedik Ahmed Paşa ve Ferhad Paşa ve Kemankeş Mustafa Paşa gibileri üçüncü mertebede ta‘dad edebiliriz. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa birinci sınıfda sadr-nişîn olmağa müstahakdır. § Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa Avrupa’da memâlik-i Osmâniye’yi Sultân Süleymân Hânın bırakdığı hudûddan daha tevsî‘ eylemiş fakat ahlâfından hiçbiri kendiyle hemhâl olamamıştır”.

-Mülâhaza-

Kim ne derse desün, Fazıl Ahmed Paşa ârâ-yı sāibe ve hidemât-ı ‘âliyesi ile “ وشباب رأي القوم عند شبابها” meâline mâ-sadak olduğunu isbât eden dühât-ı şübbândan ma‘duddur.

Seyyie-i ‘işretle me’luf olduğu hâlde de Devlet-i Osmâniye’den yetişen eâzım-ı siyâsiyunun âbırûyu add olunmağa fi‘len isbât-ı istihkāk etmiştir.

Tâible Raşid’in kelâmlarında taaruz görülüyor. Fazıl Ahmed “temşîd-i mehâmm-ı enâmda tekâsül ile müttehem” iken nasıl olur da “âmme-i âlemiyân kendüden hoşnûd ve her ne kadar hısâl-i hamîde varsa zâtında mevcûd” olur? Tâib, sâdık ise Raşid kâzibdir.

Eserden müessiri istidlâl kāidesine riâyet edilir ise sıdkın Raşid’e âid olduğu tahakkuk eder.

§

“Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa aklı kâmil, adli şâmil, müteşerri‘-i takvâ-penâh, vezîr fazâil-i destgâh idi. Lâkin umûr-ı hâriciyede kalîlu’l-intibâh idi”. [*Hadîkatu’l-Vuzerâ*- Tâib]

“Fazıl Mustafa Paşa, ekber-i vüzerâ-yı Osmâniye’dir. Târih kendisine hiçbir kusûr isnâd etmiyor ve hasâil-i cemîle ve fazâil-i aliyyesine hayrân oluyor. Devleti en büyük vartadan kurtarmak hizmet-i celîlesine izzet-i şehâdeti sertâc-ı mefharet etmiştir. Birkaç sene daha muammer olsa cebr-i mâfat ile zâyiat-ı mülkiyeyi istirdâd eylemesi me’mul-i kavî idi. Tebaa-i gayri-müslimeye müsâvat-ı hukūk vermeği vüzerâ-yı

[328] Eslâf-ı vüzerâyı ben tasnîf etseydim Köprülü’yü birinci mertebeye ve oğullarının üst tarafına çıkarırdım. Çünkü –hidemât-ı sâiresinden kat‘-ı nazar- Fazıl Ahmed, Fazıl Mustafa gibi iki dâhî-yi siyâsî yetişdirüb devlete yâdigâr etmesi, kendisini mertebe-i evvelînin saff-ı evvelinde bulundurabilecek ahvâldendir.

halefden en evvel tefekkür eden bu zât-ı ‘âlî-kadrdır”. [*Târih-i Devlet-i Osmâniye*- Abdurrahman Efendi]

-Mülâhaza-

Tâib’in sadr-ı şehîd hakkında “umûr-ı hâriciyede kalîlu’l-intibâh idi” demesi kendisinin o husûsda kalîlu’l-intibâh olduğunu gösteriyor. Çünkü Paşanın umûr-ı dâhiliye vü hâriciyede ibrâz ettiği iktidâr bu müddeânın sıdkını izhâr ediyor.

Köprülüler, -şuhûd-ı adîde ile sâbit olduğu üzere- devletin en büyük âdemleridir. Bir kusûrları var ise ânı beşeriyetin muktezâ-yı tabiîsi addedip haklarında itâle-i zebân etmemek lâzım gelir ki insâf, bunu îcâb eyler.

§

Elmas Mehmed Paşanın gevher-i girân-kadr vücûdu Sinob sâhilinde Hoşalay nâm karyede zîvergân-ı şuhûd olmuşdur. Savruk nâm sefîne reîsinin sermâye-i ömr-i nâzenîni yani ferzend-i meh-cebînidir. Bâliğ-ı derece-i bülûğ oldukda Başbâkî kulu Divrikli Mehmed Ağanın nigîn-i engüşter-i muvâlâtı olup ağa-yı müşârünileyhe Trablus Eyâleti ihsân olundukda bile gitmiş idi. Âvâze-i hüsn ü ânı resîde-i sem‘-i Mehmed Hanı [Mehmed-i Râbi‘] oldukda menzil ile getürüb 1089’da hazîneye almışlar idi. Vişâhu’s-sadr i‘tibar olmağa şâyeste cevher-i tâbdâr olmağla Has Odaya nakl ile karîn-i imtiyâz etmişlerdi. § Sarây-ı hümâyuna ibtidâ-yı duhûlünde on yedi senede zirve-i ulyâ-yı sadâret-i uzmâya irtikā etmiştir. Müddet-i vezâreti iki buçuk senedir. Sînin-i ömrü otuz altı hudûduna henüz bâliğ olmuşdu. Sefîd-fâm ve mutenasibu’l-endâm olmağın Elmas lakabıyla meşhûr-ı enâm olmuşdur. Akl ü rüşdü kemâlde vezîr-i nâmdâr idi. Lâkin zühd-i bâridi var idi. “On üç on dört yaşında dilber idi Harem-i hâssa dâhil oldukda Otuz üç idi sinn ü sâli henüz İzz ile mühre nâil oldukda”. [*Hadîkatu’l-Vuzerâ*- Tâib]

-Mülâhaza-

Elmas Paşa gibi nevcivân-ı mukbilânın nîk u bedini temyîzden âciz olduğumuz için “تمییز نیک و بد روزکار کارتو نیست چو چشم آینه درخوب و وزشت حیران باش” beyt-i sāibânesini îrad ile dembeste-i [254] hayret olmak zarûrîdir…

§

1062’de mesned-i sadârete gelen Tarhuncu Ahmed Paşa, vâridât ü masārıf-ı devleti mübeyyen bir müvâzene defteri tanzim ettirdi ki târihimizde Tarhuncu Lâyihası

denmekle ma‘rufdur, devletimizde ilk yapılan mufassal ve meşrûh bu büdcedir. [*Târih-i Devlet-i Osmâniye*- Abdurrahman Efendi]

-Mülâhaza-

Devletin teessüsünden o zamâna gelinceye kadar –vâridât ve masārıfı mübeyyen- bir büdce tanzim edilmemiş olduğu hâlde umûr-ı mâliye -363 sene müdded- nasıl idâre ve hayât-ı devlet ne sûretle idâme edilmiştir? Her devletin devâm-ı hayâtı –evvel-be-evvel- umûr-ı mâliyesinin intizâmına merbût ve umûr-ı mâliyenin intizâmı da muntazam büdceler tanzimiyle vâridât ve masārıfın taht-ı intizâmda deverânına menût iken devletin bu kāideye tatbîk-i hareket etmeksizin idâme-i vücûd edebilmiş olması cây-ı hayrettir.

§

“Kibâr-ı müverrihînden niçe kimseler rivâyet etmişlerdir ki Kufe ahâlisinden bir kimse erkek devesine binip Dımeşk şehrine girdi. Dımeşkli bir herîf âna yapışıp “Bu dişi deve benimdir. Sen bunu benden Sıffin’de ahzetmiş idin” deyu da‘vâ eyledi. Varıp Muaviye hazretlerinin önünde ba‘de-‘l-murâfaa elli âdem gelip “Bu dişi deve bu âdemindir” deyu şehâdet etmeleriyle Muaviye nâkayı Dımeşkli herîfe hükm etdi. Kûfeli feryâd edip “Eslahakellahu ya Emîra’l-mü’minîn, benim devem erkekdir. Bunlar dişi olmak üzere şehâdet ettiler) dedi. Muaviye “Ben hükm ettim. Hüküm bir daha muntekaz olmaz” deyip def‘-i meclis eyledi. Sonra Kûfeli’yi nihânîce huzûruna getirdüb devenin bahâsını sordu. Ve iki katını verip “Var Hazret-i Ali’ye söyle ki ânınla cenk etmek için yüz bin âdem tedârik etmişimdir ki ol herîfler gibi nâka vü cemel ve sehl ü cebel beynini farka kādir değillerdir” dedi”. [*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Hazret-i Muaviye’nin “nâka vü cemel ve sehl ü cebel beynini farka kadir” olmayan yüz bin âdemle Esedullahi’l-Gālib hazretlerine galebe edeceğini i‘lam eylemesi, kendisinin dühât-ı siyâsiyundan olduğunu müsbit şevâhid meyânında zikr olunabilirse de bir takım şuhûd-ı kâzibe ile hakka karşı ihrâz-ı galebe edebilmek kudretini hâiz olduğunu –makām-ı tefâhürde- i‘lan etmesi bi’t-tab‘ hakka muvâfık ve tahsîne lâyık olamaz.

Biz, müşârünileyh hakkındaki hüsn-i zannımız cihetiyle –kibâr-ı müverrihîne rağmen- bu haberin bî-esâs olduğuna hüküm yahut te’diben sükût etsek bile haberin sıhhatine

kāil ve hakîkate mâil olanlar –ibtâl-i hak ile istihsâl-i merâm edenlerin dâhî değil dehyâ olduklarını- iddiâ ederler, iddiâlarında ma‘zur görülürler.

§

“Bir gün erbâb-ı nifâktan biri Nizamülmülk hakkında ‘halktan zulmen mâl alır’ diye bir arzıhâl yazub Albarslan’ın seccâdesi üzerine bırakdı. Pâdişâh okuyub Nizam’ı çağırtdı. Kâğıdı eline verdi. ‘Bu kâğıda bak, eğer içinde yazdığı gerçek ise bu işlerden ferâgat eyle. Eğer iftirâ ve bühtân ise ânı eden âdemi afv edip hakkından gelmek sevdâsında olma. Bu makūle âdemleri birer iş ile meşgūl et ki kârlarına mukayyed olup ağrâz-ı nâsdan bahs etmesünler’ dedi”. [*Tercüme-i Sahâifu’l-Ahbâr*]

-Mülâhaza-

Böyle bir nasîhat-ı fâzıla, Nizamülmülk gibi bir hâkim-i fâzıldan sudûr etmeliydi. Albarslan’dan sudûru, nasîhatin ihtivâ ettiği meâlîyi i‘lâ etmiştir.

Zaten Albarslan’ın büyüklüğü, Nizamülmülk gibi –

”نه وزیر اول که شه فرخ دم پادشاه وزرای عالم

“حبذا آصف جم استعداد کمترین عبد آکا ابن عباد[329]- medhiyesine bi-hakkın lâyık olan büyük bir âdemi müsteşâr-ı hâss ittihâz etmesiyle sâbittir. Pek çok büyükler, -gāliba nefslerine i‘timad etdikleri için- bu yolda büyüklük göstermekten bazı defa ihtirâz ederler. Albarslan gibi her sûretle büyük olanlar indinde saâdet-i uzmâ, saâdet-i memleketden ibâret olduğu için o saâdeti istihsâle Nizamülmülk gibi –mülkün cidden bâdî-yi nizâm u saâdeti olan eâzımı istihdâm ve kavlen ve fi‘len ânlara imdâd ile büyüklüklerini i‘lam ederler.

§ [255]

“Geçen sene vefât eden Alsas Loren Vâlisi müteveffâ Mareşal “[?]” Fransa üdebâsından birisiyle muhâvere etmekte iken mûmâ ileyh “Fransız san‘atkârlarına en kaba ve en ince bir şey verilse ânı musanna‘ ve zarîf bir hâle ifrâğ edebilmek iktidârını hâizdirler” demesi üzerine Mareşal ağarmış olan saçından bir tel koparıp “Sizin san‘atkârlar bakalım şu kılı ne gibi zarîf bir hâle ifrâğ edebilirler” demiş ve Fransız kılı Paris’e bir kuyumcuya irsâl ile beraber cereyân eden muâavereyi dahî iş‘âr eylemiş. Ve aradan bir hefte mürûr etmeksizin üzeri “Mareşal [?]’e verilmek

[329] Bu beyitler Hamse-i Atâî’den me’huzdur.

üzere İstrazburg [Strasbourg]'da Mösyö [?]'a" ibâresiyle Paris'den bir kutu gelip Mareşale verilmiş ve Mareşal, mûmâ ileyh Mösyö [?]'u da'vetle kutu açıldıkda derûnundan bir boyun bağı iğnesi zuhûr ederek iğnenin baş tarafına Prusya Devletinin arması olan karakuş tasnî' edilüb bu kuşun ağzına Mareşalin saçından koparılan kıl geçirilmiş ve kılın ucuna altundan ma'mul iki kürecik rabt olunarak küreciklerin birine "Alsas" ve diğerine "Loren" lügatları ve kuşun durduğu mahallin altına dahî 'Alsas-Loren işte şu kıl ile Almanya'ya merbûtdur!' ibâresinin yazılmış olduğu görülmüş ve Mareşal [?] dahî şu zerâfete hayrân olmuşdur" [*Figaro*: *Rebî'-i Marifet* 1304 sene]

-Mülâhaza-

Kuyumcu Fransızın ibrâz ettiği mahâret ve zerâfet âzâde-i kîl ü kāl ise de (Alsas-Loren)'in bir kıl ile Almanya'ya merbût olduğunu iddiâ etmek mûcib-i kîl ü kāl olabilir ki o iddiânın nazar-ı siyâsetde kıl kadar ehemmiyeti yoktur. Çünkü Alsas-Loren'in bir kıl ile değil pek kalın ve metîn zencirlerle Almaya'ya merbûtiyeti –mürûr-ı zamân ile- bir kat daha teeyyüd ediyor.

§

Hâce Nasreddin, yolda giderken karnını doyurmağa oturur. Arkadaşı "Hâce gel, beraber yiyelim" der. Hâce "Sende de sâde etmek var bende de. Eğer fikrinde bir şer olmasaydı, yalnız yer idin" cevâbını verir. [*Hikâyat-ı Hâce Nasreddin Efendi*- Mirlivâ Kayserili İzzet Paşa].

-Mülâhaza-

Bir devletin devlet-i uhrâya –gûya- sûret-i dostânede ve menfaat-i müştereke vâdisinde teklîf ettiği ittifâk, -Nasreddin Hâcenin cevâb-ı savâbı gibi- eldeki etmeği kapmak fikrine müstenid bir eser-i nifâk olduğu ekseriyâ pek acı tecrübelerle anlaşılıyor.

Merd-i basiret-kâr, her teklîfe kulak verip de elindekini kapdırmaz, başkasının elindekini –letâifu'l-hiyel ile- kapmak fikrinde de bulunmaz.

§

Hâce, kapusunun önünde oturub kızarmış tavuk yerken bir herîf gelerek "Cânım hâce, biraz da bana ver" dedikde hâce, "Birader, bu benim değil karımındır. Fakat yemek üzere bana vermiştir" der. ["]

-Mülâhaza-

Meyânedeki muhâdenet-i samîmeye! istinâden istimdâd eden dostlara zamânımız diplomatlarının verdikleri cevâb-ı dostâne, cevâb-ı Nasreddin ile hem-meâl değil midir?

§

"Hüsn ü ân ile zamânının güzîdelerinden olan bir madam Napolyon Ponapart ile bir baloda musâhabet eylediği sırada kendisinden resmini taleb ve niyâz etmekle müşârünileyh "Başüstüne" diyerek cebinden nâmına madrûb ve tasvîrini hâvî olan beş franklık bir sikke çıkarıp mûmâ-ileyhâya i'tâ etmiştir". [*Mecmua-i Ebuzziya*]

-Mülâhaza-

Madamın, ne maksadla taleb-i tasvîr ettiği ma'lûm olduğu için Ponapart, sikkesini takdîm eylemiştir. O tasvîr, muhabbet nâmına talep edilseydi –celb-i zenândaki mahâreti müsellem merd ü zen olan- Ponapart, "لك صورتى روحٍ لتيحى عند ما تلقاك اهديتها لكن بلا" beyt-i garâm-engîzini terennüm ederek –o rûh-ı musavvere- yalnız tasvîrini değil cânını da takdîm ederdi.

Binâberin hareket-i vâkıa ile fitnat-ı hayret-bahşâsını fi'len tasvîr etmiş olduğu için Ponapart'ı alkışlamak lâzımdır.

§ [256]

"İngiltere Kraliçesi Viktorya [Victoria] Kırım Muhârebesinin i'lanı sırasında müteveffâ Prusya kralına yazdığı cevâbnâmede 'Rusya'nın niyâtını men' için diplomatların sarf ettiği mürekkeb bir ikinci Bahr-i Siyah teşkîline kâfi idi' demiştir. [*Mecmua-i Ebuzziya*]

-Mülâhaza-

Ne faide ki o "ikinci Bahr-i Siyah'a" bilâhare başka devlet gark edilmek istenilmiştir…

§

"Birinci Napolyon'un vefât ettiği zamândan beri âlem-i siyâsiyatda Bismark kadar büyük bir âdem vefât etmemiştir. Bismark, dünyâya pek nâdir gelen âdemlerdendir. § Bismark memleketinin müncîsi idi.

§ Bütün müddet-i hayâtında deruhde ettiği vazifeyi muvaffâkiyet ve gālibiyetle netîcelendirmesi Bismark'ın hem meziyeti hem de tâli'i semeresidir". [Bismark'ın vefâtında Taymıs [Times] Gazetesiyle neşr olunan makāleden].

-Mülâhaza-

(*Bismark: Hayat-ı hususî ve Siyâsîsi*) nâmındaki eserde deniliyor ki:

"Bismark bir dâhî mi idi? Bunun cevâbını bırakalım da kendisi versin: "Ben öyle hılkaten büyük yaradılmış dâhîlerin vücûduna inanmam. En meşhûr ricâl-i siyâsiye ya bir tesâdüf sâyesinde yahud kendilerinin bile keşf ve tahmîn edemedikleri bir takım ahvâl-i umûmiye netîcesinde bu şöhreti kazanabilmişlerdir".

Bismark'ın –müddet-i ömründe- söylediği sözlerin en doğrusu bu sözdür. Doğru söze kim ne diyebilir?

§

"Bismark'ın 1888'de îrad eylediği bir nutukdan müfrez: 'Biz Almanlar ancak Allah'dan korkarız, başka bir şeyden korkmayız"[330] [*Bismark: Hayat-ı Hususi ve Siyâsîsi*]

-Mülâhaza-

En ma'ruf uzmâ-yı zaleme gibi Bismark da (kuvvet hakdan mukaddemdir) düstûr-ı hak-nâ-şinâsânesine tatbîk-i hareket eden müstebidlerden olduğu için yalnız hakdan korktuğuna dâir îrad ettiği makāli hakîkat olarak kabûl etmemek lâzım gelir. Zîra kuvveti hakka takdîm edenler, Hak'dan korkmadıklarını isbât ederler.

Vâkıa "Cenab-ı Hakk'a, âhirete i'tikad etmeksizin nasıl yaşanabileceğini bir türlü anlayamıyorum" kavlinin kāili de Bismark'dır, ne faide ki kavl, fi'l derecesinde hâiz-i ehemmiyet olamaz. Çünkü i'tibar, kavle değil, fi'ledir…

§

"Bismark, 'Dünyada hiçbir işe ciddî bir nazarla bakmamalıdır' kāidesini vaz' etmiştir". [*Bismark: Hayat-ı Hususî ve Siyâsîsi*]

-Mülâhaza-

[330] Bu cümle, sekseninci sene-i devriye-i velâdeti münâsebetiyle İkinci Wilhelm'in Bismark'a ihdâ ettiği seyf-i kıymetdârın bir tarafına yazılmıştır.

Bismark gibi –sıklet-i bedeniyesi 247 libre, tûl-i kāmeti bir metro 880 milimetro olan- kocaman, şişmân âdemler, ekseriyetle deryâdil olurlar. Deryâdiller, filhakîka hiçbir şeye nazar-ı ciddiyetle bakamazlar. Maahâza –mukaddime-i kitâbda (Karagöz perdesidir sahne-i âlem gûya) dediğimiz- dünyâda da ciddî nazarla bakılacak bir hâl bulunmadığiçin Bismark'ın sözü ciddî bir söz olarak telakkî edilirse nefsu'l-emre muhâlefet edilmiş olmaz.

§

"Yunanlıların bir istikrâz akdi zımnında Avrupa bankerlerine vukū' bulmuş olan mürâcaatları üzerine ne teminat gösterileceği soruldukda dest-i tasarruflarına geçürmek hayâl-hâmında bulundukları Yanya gibi hem-hudûd bulunan bazı memâlik-i mahrûse-i hazret-i padişâhîyi şimdiden terhîn edeceklerini beyân eylemiş ve bankerlerden maa'l-istihzâ cevâb-ı ye's almış olduklarını mudhike kabîlinden bazı gazeteler rivâyet ediyor.

(Hâtıra) cihânda evvelleri hikmet-i Yunâniye kadar şöhret bulmuş ise şimdi de cinnet-i Yunâniye ol kadardan ziyâde şöhret bulacağından artık şübhe kalmadı. Yunan'ın ukalâ-yı sâbıkasına hakîm denilür iken şimdi meselâ deli [?] deli [?] söylenmesi garîb nüktedir. Bunlar besbelli deli saçmasını hakîm [?] kadar müessir [257] sanıyorlar ki denizde balık pazarlık eder gibi Avrupalılar ile şu sûretle istikrâz akdine girişiyorlar.([?] ne hoş fikr-i sakîm)." [*Fırat Gazetesi*nden naklen 28 Safer 1284 târihli Tasvir-i Efkâr'da görülmüştür].

-İhtâr-

(Deli saçmasıyla) da nisbet kabûl etmeyecek derecede acîb olan şu fıkra-i hıred-sûz, mülâhaza îradından müstağnîdir. Fakat şu ciheti ihtâr etmek lâzım gelir ki bunu kitâba kabûl etmek sûretiyle bir hareket-i gayri-ma'kulede bulunduğumu iddiâ edecek olanlara karşı târih-i siyasî-yi âlemin bu türlü garâible mâlâmâl olması benim için bir ma'zeret-i makbûle teşkîl edebilir.

§

"Fransız Lisânının selâset ve suhûletine binâen lisân-ı umûmî olarak isti'malinde umûm hükûmetler hem-zebân-ı ittifâk olduğu hâlde Almanya Devletinin reîs-i vükelâsı ve vatanının sebeb-i intizâm u ihyâsı/ahyâsı olan Prens Bismark milletinin şân ve meziyetini her sûretle tezyîd etmiş olduğu gibi lisân-ı mâderzâdının da dâire-i tedâvülünü tevsî' ve Alman nâmını mertebe-i ulyâya terfî' eylemek gayret-i vatan-

perverânesiyle mürâselat-ı düveliyede Fransızcanın yerine Alman lisânının isti‘mal olunmasını öteden beri aksâ-yı âmâl edinip fırsat buldukca bu bâbda düvel-i muazzamadan bazılarına sûret-i gayri-resmiyede bazı teklîfata girişmiş ise de kulak veren olmadığı için kendisi de ısrârda bulunmamış idi. Geçen de yine gayreti ele alarak Alman lisânına vâkıf olan Prens Gorçakof’a Almanca bir mektûb-ı resmî göndermekle o da bi’l-mukābele Moskovca bir cevâbnâme gönderip bu sûretle Bismark’ın menvî-yi zamîrinin âdetâ hayâl-i muhal olduğunu zerafetle îma etmiş ise de bâdî-yi mükâtebe olan iş mevâdd-ı mühimmeden olup Bismark ise Moskov lisânına âşinâ olmadığından cevâbnâme-i mezkûrun meâlini anlamak için araya bir de tercümân konulması lâzım geldiğine pek ziyâde cânı sıkılmış olduğu ([?]) nâm İngiltere gazetesi rivâyet etmiştir”. [*Şark Gazetesi*: 33 Numero/ 13 Zilkade 1290]

-Mülâhaza-

Hangi lisân, beyne’l-akvâm intişâr ederse o lisânın sâhibi olan millet, siyâseten ve ticâreten milel-i sâireye tefevvuk eder. Bismark’ın Almancayı ta‘mime hâme-bedest-i gayret olması da bu nükteye mebnîdir. Müşârünileyhin Alman lisânıyla mektûb yazmasına mukābil, Gorçakof’un Rusca cevâb vermesi, diplomatca mukābele bi’l-mislin en bedî‘ misâllerinden add olunabilir.

§

[“Devletler hukūk-ı düvel kavâidi iktizâsınca muharrerât ü muhâberât-ı siyâsiyede kendi lisânlarını isti‘mal veya ecnebî bir lisânı intihâb etmek salâhiyetini hâiz iseler de ihtilâf ü mübâyenet-i elsineden münâsebat-ı düveliyece vukū‘u tabiî olan bir takım müşkilât ve muârazatı bertaraf etmek ve beyne’d-düvel icrâ olunacak müzâkerat ve muhârebâtı tesrî‘ eylemek maksadıyla bî-taraf bir devlet lisânını isti‘male beynlerinde karâr vermişler ve bu maksada mebnî Latince’nin isti‘malini tensîb eylemişlerdi. Lâkin Fransa kralı meşhûr On dördüncü Lui’nin hengâm-ı hükûmetinde ve 1678 senesinde Fransa İspanya ve Flemenk hükûmetleri beyninde ve el-yevm Flemenk’in (Gelder) eyâleti dâhilinde kâin (Niymeğ [Nijmegen]) şehrinde akd olunub Fransa’nın Kolmeru [Colmar] hükûmetini tevsî‘ ve şân ü şevketini bir kat daha i‘lâ eden ve akd edildiği şehrin ismine nisbetle (Niymeğ Muâhedesi) tesmiye olunan muâhedenin akdinden beri muharrerât ü muhâberat-ı siyâsiyede alelumûm Fransızca isti‘mal olunmakdadır. Asr-ı hâzırın mebde’inden beri İngiltere Hükûmeti kendi süferâ ve konsolosları ile İngilizce muhâbere ettiği gibi hükûmat-ı ecnebiyeye gönderdiği muharrerâtı dahî İngilizce tahrîr eder. Hükûmat-ı ecnebiye ise hükûmet-i müşârün-ileyhâya irsâl eyledikleri muharrerâtda Fransız lisânını isti‘mal ederler. Tarafeyn beyninde lisânca îtilaf hâsıl olamadığı takdîrde hem müzâkerat ve muhâberatı teshîl etmek hem muharrerâtın asıllarıyla tercümelerini mukāyeseye medâr olmak üzere her bir tahrîratın aslına bir de sûret-i mütercemesinin ilâvesine karâr verilir. Ezcümle Dersaâdet İngiltere sefâreti Bâbıâlî’ye gönderdiği muharrerât-ı siyâsiyeyi yalnız İngilizce tahrîr etmekte iken cânib-i

Bâbıâlî'den dermeyan buyrulan i'tirâzat üzerine el-yevm muharrerâtın asıllarını yine İngilizce olarak irsâlde devâm etmekle beraber bu asıllara bir de Fransızca sûret-i mütercemelerini rabt etmekte ve fakat Fransızca sûret-i mütercemelerin bâlâsına (sıhhati temin edilmemiş tercüme) ibâresini tahrîr eylemektedir. Bâbıâlî ile sefâret-i ecnebiye-i sâire beyninde te'âtî edilen muharrerât Fransızca tahrîr edilir. Ancak İran sefâreti Bâbıâlî'ye irsâl ettiği muharrerâtı Türkce olarak bazen de Fransızca tahrîr eder ve cânib-i Bâbıâlî'den tastîr buyurulan cevâbnâmeler Türkce tahrîr edilir" [*Diplomasi Usûl Kitabı*- Hüseyin Agâh Bey]

§

Erzincanlı meşhûr Hacı İzzet Paşa merhûm, Edirne vâlisi iken konsoloslardan biri gelerek tebaadan birinin mahkeme-i adliyedeki işinin uzadığından şikâyet eder. Paşa "Türklerin bir Nasreddin Hâcesi vardır, elbette işitmişsindir, bir hikâyesini nakledeyim de dinle: Hâce eşeğine binmiş, giderken eşşek yollarda gübre gördükce başını eğer koklarmış. Hâce de eşekten iner, gübreyi toplayıp heğbeye koyarmış. Eve avdetde hayvânı ahura bağlamış, topladığı gübreyi önüne koymuş. Eşek [258] yemekten ibâe edince hâce 'Sen kokladın ben topladım, yersen de budur yemezsen de budur' demiş. Bunun gibi mehâkim-i adliyeyi siz teklîf etdiniz, bize kabûl ettirdiniz. Beğenirseniz de budur beğenmezseniz de budur" cevâbını verir. Konsolos mebhûten avdet eder.

-Mülâhaza-

Paşa, konsolosun ma'hud çârpâ ile hem-pâ olduğunu takdîr etmeseydi elbette böyle bir cevâb vermezdi. Konsolosun mebhûten avdeti bu takdîrin isâbetini te'yid ediyor.

§

Mütercim Rüşdi Paşa, evân-ı ma'zuliyetinde bir gün devâirin su-i idâresinden bahs ve şikâyet ederken sudûrdan Seyfeddin Efendi "Efendimiz mükerreren makām-ı sadâretde bulundunuz, niçin ıslâh buyurmadınız" der. Müşârunileyh "Hakkın var. Fakat ben sana hakîkat-i hâli söyleyeyim de dinle. Biz elimize dûrbîn alıyoruz. Denizin ortasında –dümeni, yelkeni kırılmış- bir gemi görüyoruz. "Cânım bu geminin içinde âdem yok mu, hâlin vahâmetini görmüyorlar mı, kurtulmağa niçin çalışmıyorlar" diyerek koşuyoruz, geminin içine giriyoruz. Bir de bakalım ki gemi halkı ellerine tanburlar, defler, zurnalar alarak çalub çağırıyorlar. "Yâ hû bu ne hâl, batıyorsunuz. Niçin kurtulmağa uğraşmıyorsunuz" diyoruz. Onlar, "Ay çok söylenme, keyfine bak" diye göbek atıyorlar, rakı vererek bizi de serhûş etmek istiyorlar. İçlerinde bir ferde lakırdı anlatmanın imkânı olmadığını anlayınca biz de ânlarla hem-

âheng oluyoruz. Ur patlasun çal oynasun âlemlerine dalıyoruz. İşte mevki‘-i iktidâra geldiğimiz vakit bir iş göremeyişimiz, söz anlatacak bir âdem bulamayarak nihâyet biz de söz anlamayacak bir hâle gelmekte oluşumuzdandır” cevâbını verir.

-Mülâhaza-

Gemi halkına “lakırdı anlatmanın imkânı olmadığını anlayınca” gemiden çıkmak lâzım gelir. Gemi halkıyla “ur patlasun çal oynasun âlemlerine” dalıp da sonra “söz anlatacak bir âdem bulunamamasından dolayı söz anlamayacak bir hâle” gelindiğini makām-ı i‘tizarda ileriye sürmek şâyân-ı kabûl değildir. Bir de gemiyi münferiden tahlîse kalkışmak ma‘kul bir teşebbüs değildir. Zevk ve sefâhetten müteneffir, tahlîse muktedir birçok erbâb-ı liyâkat ü hamiyet tedârik ettikten sonra el birliğiyle teşebbüsât-ı tahlîsiyede bulunulursa gemi halkıyla hem-âheng olmak mahzûru zâil, gemi halkı da sâhil-i selâmete mâil olur. Aksi takdîrde akındıya kürek çekmenin faidesi olamaz. Bir el hiçbir iş göremez. Bu sadedde söyleyecek pek çok söz varsa da şimdi dursun…

§

Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, meşhûr Nihad Beye “İstanbullu! Senin memleketinde yeni bir kānun yapmışlar. Rüşvet veren ve alanla vâsıta olan meydâna çıkarsa üçü de aynı cezâyı göreceklermiş. Artık istedikleri kadar çalsunlar” demiş.

-Mülâhaza-

Mehmed Ali, bi-hakkın i‘tiraz ettiği bu kānunun mutazammın olduğu mahzûratın sûret-i def‘ini ve nefsu’l-emre tarîk-i tevfîkini îzâh isteseydi isâbet ederdi.

§

1243’de Rusya Muhârebesinin zuhûrunda akdolunan meclisde Sadrazam Selim Paşa “Ah Efendiler, bizim hep maksûdumuz düşmen ile muhârebe etmektir. Lâkin vakitsiz oldu. Biraz askerimizi daha teksîr etmeli idik” dedi. İzzet Molla “Vallahi Efendim, çok fenâdan az eyü eyüdür” dedi. Lütfi Efendi –târihinde- bu fıkrayı naklettikten sonra der ki “Şair için mezheb yok ya. Bu meclisde İzzet Molla böyle der. Sonra müstakil lâyiha ile bunun hilâfına gider de Sivas’a? kadar gider”.

-Mülâhaza-

İzzet Molla’nın o meclisde söylediği söz “Çok fenâdan az iyi iyidir” cümle-i hakîkat-âmizinden ibâret ise bundan harbi tervîc ettiği istidlâl olunamaz.

§

“Ma‘zul şeyhülislamların bi’l- fi‘l şeyhülislam ile görüşmesi hilâf-ı resm ü âdet iken Yeniçerilerin ilgāsı [259] günü ibtidâ ol âdet fesh olunarak meşîhat ma‘zulleri Dürrîzade Abdullah ve Mekkîzade Asım ve Yâsincizâde Abdulvehhâb ve Sıdkızâde Ahmed Reşid Efendiler –Sultân Ahmed Camii Şerifinde- bi’l- fi‘l şeyhülislam olan Kadızâde Tahir Efendi ile birleşip müşâvere-i maslahata müşâreket eylediler”.

§ “Yeniçerilerin ilgāsı üzerine ulemâ ve ricâl huzûr-ı Mahmûd Han’da ictimâ‘ ve îfâ-yı tebrîk etdikleri sırada hâkān müşârünileyh meşîhat ma‘zullerine hitâben ‘Ma‘zûlin-i meşîhat, hâne ve sâhilhânelerinde kûşe-güzîn-i uzlet olup akrân ve emsâliyle görüşmemek ve dilediği yere gidememek de’b-i dîrîn ise de ba‘de’l-yevm birbirinize gidiniz ve safâ-yı bâl ile ülfet ve ünsiyet ediniz’ buyurmuştur”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Yeniçeri ocağının söndürülmesini müteâkib -ma‘zul ve mansûb şeyhülislamlara âid- “de’b-i dîrîn”in feshi şâyân-ı nazardır!

§

“Yeniçeri ağalarının hâtimesi olan Celaleddin Ağa pek çok vakit muammer olmuşdur. Hattâ Sadeddin Efendinin eyyâm-ı meşîhatında bir mürâfaa zımnında huzûruna çıktıkda ‘Efendim biz de vaktiyle bu odada icrâ-yı hükûmet etdik. Fakat biz bâtıl ile hükm ederdik. Siz hak ve adl üzere hükm ederseniz farkımız budur’ demekle Sadeddin Efendi lede’l-istiknâh yeniçeri ağalarının hâtimesi olduğu anlaşılmağla meclis dağıldıkdan sonra ânı celb ile ikrâm ve ihtirâm etdikden başka meclis-i vükelâda nakl-i mâcerâ etdikde Celaleddin Ağanın ez-kadîm almakda olduğu şehriye bin kuruş tekāüd maâşı yedi bin beş yüz kuruşa iblâğ olundu. Vefâtına kadar bununla hoş-hâl olarak geçindi”.[331] [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Azîz iken zelîl olanlara hürmet, vecîbe-i zimmet-i insâniyettir. Sadeddin Efendi, bu vecîbeyi îfâ ettiğiçin sezâvâr-ı sitâyişdir.

Eskiler bu türlü etvâr-ı mürüvvet-kârâne ile ihyâ-yı insâniyet ederlerdi. Yeniler, bir takım evzâ‘-ı vazî‘âne ile imhâ-yı insâniyet etmektedirler.

[331] Sadeddin Efendinin meşîhatı 1275’de ve Celaleddin Ağanın vefâtı 1280’dedir [*Sicill-i Osmani*]

§

“Esbak Kethüdâ-yı Sadr-ı ‘âlî Moralı Osman Efendi sahîhan devlet ricâlinden değerli bir zât idi. Ancak pek vakūr olup Hâlet Efendiye serfürû ve tabasbus etmediğinden Hâlet Efendi dahî ânı İstanbul’da tutmayıp mücerred tahkīr için hasîs işler ile taşralarda dolaşdırırdı. Osman Efendi yine vakārına halel getirmeyip her nerede ve ne türlü hizmette bulunsa îfâ-yı vazifede tecvîz-i kusûr etmezdi. Hâlet Efendinin nüdemâsından meşhûr Keçecizâde İzzet Molla bir gün Hâlet Efendinin yanında iken Osman Efendinin geldiğini uşşaklar haber vermekle Hâlet Efendi sofaya seğirderek istikbâl ve avdetinde nerdübân başına kadar teşyî‘ etmesi üzerine İzzet Molla mütehayyer olarak ‘Efendim bu âdeme etmediğin fenâlık kalmadı. Şimdi bu mertebe iltifâtınıza sebep ne’ deyu suâl ettikde Hâlet Efendi ‘Evet ben bu âdeme çok fenâlık ettim elinden me’muriyetini aldım. Nüfûzunu kırdım. Cânını da alabilirüm. Lâkin üzerinde bir Osman Efendilik var ânı alamıyorum. Ânınçün görünce böyle ihtirâma mecbur oluyorum’ demiş olduğu İzzet Molla’dan menkūldür”. [*Târih-i Cevdet*]

-Mülâhaza-

Me’mûrîn-i devlet için haysiyet-i şahsiye, şart-ı a‘zamdır. Ândan mahrûm olanlar zirve-i ikbâle suûd etseler de i‘tibar-ı hakîkî kesbedemezler. Ânların kadr u kıymeti ikbâlleriyle kāimdir. Mevki‘-i ikbâlden sükūt edince mevki‘-i aslîlerine rücû‘ ederler, eşhâs-ı âdiye kıtârına katılırlar.

Haysiyet-i şahsiye, birçok fazâil ile iktisâb olunabileceğinden âna nâil olanlar tahkîr edilmek istenildikce tevkîr edilmiş olurlar.

İşte Hâlet gibi bir mukbil-i bî-nazîrin Osman Efendi gibi bir menkûb-ı hakîr hakkında “üzerinde bir Osman Efendilik var, ânı alamıyorum” demesi bu müddeâya şâhid ve (الفضل ما شهدت به الأعداء) hakîkati ise bir şeref-i zâiddir.

§

“1814’den 1900 (1227-1318[Miladi tarihin üstüne bir çizgi ile bu tarih eklenmiştir.]) senesine kadar Rusya’da hâriciye nezâretini dört zât vefâtlarına kadar ihrâz etmiştir ki bunlar da “Nesselrode” “Gorçakof” “Girs” “Lobanoff”’dur. Bu müddetde Fransa’da yetmişer hâriceye [260] nâzırı yekdiğere selef ve halef olmuştur. [Ebuzziya- *İrtikā Gazetesi*: Numero 47]

-İlâve-

Bu müddette Devlet-i Aliyye'de altmış dört zât, bi'l-ihâle Reîsülkttab ve hâriciye nâzırı olmuştur. Bunların muvakkaten diğer me'muriyetle hârice azîmetlerinde yerlerine ta'yin olunan vekîller hesâba dâhil değildir.

§

"Avrupa'da küçük bir prenslik olan Monako'nun kuvve-i askeriyesi 75 karabineli? neferden, bu kadar da hâssa asâkirinden ve 20 nefer-i itfâiye efrâdından mürekkeb imiş. Lüksenburg Grandüklüğünün ordusu ise 135 jandarma, 170 gönüllü, 39 muzıkacıdan mürekkeb ise de gönüllülerin mikdârı hâl-i harbde 250 nefere iblâğ olunabilir imiş. San Marino hükûmet-i sagîresinde hizmet-i askeriye mecburî olduğundan hâl-i harbde 38 zâbıt ve 950 neferden mürekkeb bir kuvve-i askeriye silahaltına da'vet olunabilür. Hâlihâzırda hükûmet-i mezkûrenin çıkaracağı kuvve-i askeriye ancak 60 neferden ibâret imiş". [*İkdam*/ Ağustos 322]

-Mülâhaza-

Bu muazzam hükûmetlerin böyle muhteşem ordularla kâinatı zabta kıyâm ve satvet-i hârikulâdelerini dünyâya i'lam etmemeleri doğrusu şâyân-ı taaccübdür!

§

"*Vâsıf Târihi*'nde muharrer olduğuna göre Abdülmelik b. Mervan'ın hengâm-ı saltanatında Afrika'ya Amilî Hasan ibn Numan haber irsâl ile Tunus tarafında sefâin-i mütenevvia inşâsiçin Daru's-Sınâa binâsını emr edip işte millet-i İslamiye'de ibtidâ yapılan Daru's-Sınâa budur. Tersâne lafzı Daru's-Sınaa'dan galatdır". [Târih-i Cevdet]

§

"Devlet-i Aliyye'de en ibtidâ deryâ beyi nasb olunan Baltaoğlu Süleyman Beydir. Rumeli Hisarının üst tarafındaki limân âna nisbetle yâd olunmakdadır. Bu zât İstanbul'un hîn-i muhâsarasında gemiler inşâsıyla ibrâz-ı hizmet etmiştir" ["]

§

"Fatih'in İstanbul'u muhâsarasında isti'mal eylediği top 34 santimetre çapında olup 12 kental sıkletinde taş gülle atarmış". [*Mecmua-i Ebuzziya*]

§

Osmanlıların muhârebede ibtidâ top isti‘maline mübâşeretleri Murad-ı Sânî zamânına müsâdiftir”. [“]

§

“1437’de vukū‘ bulan Belgrad Muhâsarasında Osmanlılar birinci defa olarak barut ile memlû lağamlar kullanmışlardır”. [“]

§

“Osmanlılar humbarayı en evvel Rodos muhâsarasında isti‘mal etmişlerdir”. [“]

§

“Sultân Selim-i Sâlis Hazretleri tahta cülûslarından mukaddem envâ‘-ı âlât-ı nâriye îcâdıyla fenn ü san‘at-ı âteşbâzînin istikmâline kat‘iyen niyet edip hattâ ol vakit te’lif etmiş olduğu risâle-i bî-nazîr, şeref-sâz-ı nazar-ı fakîr oldu deyu Kethüdâ Said Efendi *Târihi*’nde tasrîh etmiştir”. [*Târih-i Cevdet*]

§

“Seferler takrîbiyle hazînede derkâr olan müzâyekanın def‘i îrad-ı cedîd tedârikine mevkūf olduğundan 1205 senesi hilâlinde emti‘a gümrükcüsü bulunan Selanikli Hasan Ağa [?] gümrük hakkında şuhûr-ı kameriyenin şuhûr-ı Rûmîye’ye tahvîli takdîrinde senede on bir gün için otuz beş bin guruş fazla îcâb edeceğini ‘arz ve enhâ etmeğin ol vechile şuhûr-ı kameriye Rûmiyeye tahvîl buyurulmuştur” [*Târih-i Cevdet*]